ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

VI. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST
1959

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
DOBROVITS ALADÁR, HARMATTA JÁNOS,
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Alföldy Géza : Municipális középbirtokok Aquincum környékén 19

Barkóczi László : Szarmata-roxolán áttelepítések a Duna-medencében 244

Hahn István : Ideológiai és politikai harc Iulianus apostata halála körül 253

Harmatta János : Egy új párthus ideogramm 81

Diósdi György : A servus publicus 1

Maróti Egon : A kalózok szerepe Sextus Pompeius táborában 213

Simonyi Dezső : Pécs «Quinque ecclesiae» nevének eredetéhez 87

Szilágyi János : Adatok az átlagos élettartam kérdéseihez Aquincumban és Pannonia más részeiben I. 31

Szilágyi János : Adatok az átlagos élettartam kérdéseihez Aquincumban és Pannonia más részeiben II. 221

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Balla Lajos—Kádár Zoltán : Adatok Savaria (Szombathely) szíriai kapcsolatainak kérdéséhez 112

L. Fein Judit : Valóság és valószerűség Homerosnál és Hesiodosnál 105

Füves Ödön : A ráckevei görögök nyomában 117

Harmatta János : Dura-Europos és az iráni Mezopotámia kapcsolatainak kérdéséhez 112

Szádeczky-Kardoss Samu : Tyanai Apollonios 71. levelének a magyarázatához 108

Gy. Ürögdi : A római bankok történetéhez 107

Wessetzky Vilmos : A Rylands Papyri IX. 5/5. magyarázatához 266

VITA

Görög és római költők új magyar kiadásairól

Erósz és Ámor. Görög és római költők a szerelemről. Szerk. Falus Róbert

Latin költők antológiája. Szerk. Szepessy Tibor

A kétezeréves Ovidius. Szemelvények a költő műveiből. Marót Károly bevezetésével

Horatius: Versek. Bede Anna és Novák József fordításai. Válogatta Révay József

Görög és római irodalom. Szerk. Gábor Emil, Kerényi Károlyné, Megyer Szabolcs (Ism. *Szilágyi János György*) 271

A görög és az ind filozófia kapcsolatainak problémájához

A. M. Frenkian: Scepticismul grec și filozofia indiana. (Ism. *Ladányi Péter*) 284

A görög tyrannis kérdéséhez

A. Andrewes: The Greek Tyrants. (Ism. *Sarkady János*) 290

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Horváth István Károly : Korszakok és irányok a Catullus-filológia történetében 123

Eduard Fraenkel Horatius-könyvéhez

E. Fraenkel: Horace. (Ism. *Borzsák István*) 300

KÖNYVSZEMLE

Cicero Válogatott Művei. (Ism. *Maróti Egon*) 136

Ferenczy Endre: A magyar föld népeinek története a honfoglalásig. (Ism. *Mócsy András*) 306

H. B. Воробев: Древняя Япония. (Ism. *K. Ojtozi Eszter*) 139

W. Taylour: Mycenaean Pottery in Italy and adjacent areas. (Ism. *Szilágyi János György*) 141

C. H. Gordon: Homer and Bible. (Ism. *Scheiber Sándor*) 143

P. Oliva: Rana řecká tyrannis. (Ism. *Sarkady János*) 144

B. H. Stricker: De overstroming van de Nijl. (Ism. *Wessetzky Vilmos*) 146

I. D. Beazley: Attic Black-figure Vase Painters. (Ism. *Szilágyi János György*) 307

V. von Gonzenbach: Untersuchungen zu den Knabenweihen im Isiskult der römischen Kaiserzeit. (Ism. *Castiglione László*) 147

F. Wistrand: Horace's ninth epode and its historical background. (Ism. *Borzsák István*) 151

Publius Ovidius Naso (Biblioteca antica. Studii: II). (Ism. *Borzsák István*) 154

Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels. Hrsg. v. H. Hunger. (Ism. *Moravcsik Gyula*) 155

Byzantinische Geschichtsschreiber. V—VIII. Hrsg. v. E. Ivánka. (Ism. *Moravcsik Gyula*) 157

V. Grumel: Traité d'Études Byzantines I. La chronologie. (Ism. *Moravcsik Gyula*) 310

J. Kuranz: De Prisco Panita rerum scriptore quaestiones selectae. (Ism. *Benedicty Róbert*) 158

M. Wallenstein: A unique Kol-Nidrê Piyyut from the Cairo Genizah in the Gaster Collection in the John Rylands Library. (Ism. *Schreiber Sándor*) 311

FOLYÓIRATSZEMLE

Acta Antiqua 3 (1955), 4 (1956), 5 (1957), 6 (1958). (Ism. *Sarkady János*) 160

HÍREK

Emlékülés Ovidius születésének 2000. évfordulója alkalmából (1957. december 17). *(Marticskó József)* 163

Beszámoló az Ókortudományi Társaság megalakulásáról (1958. március 27). *(Marticskó József)* 164

A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-filológiai Kongresszusa (1958. szept. 29—okt. 4). *(Horváth István Károly—Marticskó József)* 165

B. Révész Mária : Beszámoló az erfurti klasszika-filológiai kongresszusról 313

Maróti Egon : Beszámoló a római Cicero-kongresszusról 315

MŰFORDÍTÁSOK

Menandros Dyskolosa. (Fordította és bevezetéssel ellátta *Trencsényi-Waldapfel Imre*) 181

SOMMAIRE

ÉTUDES

G. Alföldy : Propriétés moyennes municipales dans les environs d'Aquincum..... 18

L. Barkóczi : Établissements des Sarmates et Roxolans dans le bassin du Danube 244

Gy. Diósdi : Le servus publicus 1

I. Hahn : La lutte idéologique et politique autour de la mort de Julien l'Apostat... 253

J. Harmatta : Sur un nouvel idéogramme parthe 81

E. Maróti : Le rôle des pirates dans le camp de Sexte Pompée..... 213

D. Simonyi : Sur l'origine du nome «Quinque Ecclesiae» de Pécs 87

J. Szilágyi : Données sur les problèmes de la durée moyenne de vie à Aquincum et dans les autres régions de la Pannonie. I 31

J. Szilágyi : Données sur les problèmes de la durée moyenne de vie â Aquincum et dans les autres régions de la Pannonie. II..... 221

NOTES

L. Balla—Z. Kádár : Données sur le problème des relations syriennes de Savaria (Szombathely)..... 112

J. L. Fein : Réalité et réalisme chez Homère et Hésiode 105

Ö. Füves : À la recherche des Grecs de Ráckeve..... 117

J. Harmatta : Sur le problème des contacts entre Dura-Europos et la Mésopotamie iranienne 110

S. Szádeczky-Kardoss : Sur l'interpretation de la lettre 71 d'Apollonios de Tyana 108

Gy. Ürögdi : Remarques sur l'histoire des banques romaines 107

V. Wessetzky : Sur l'interpretation de Rylands Papyri IX 5/5 266

DISCUSSION

Sur nouvelles éditions de poètes grecs et romains

Eros et Amor. Poètes grecs et romains sur l'amour (Réd. par R. Falus)

Anthologie de poètes latins (Réd. par. T. Szepessy)

Le bimillénaire Ovide. Morceaux choisis tirés des oeuvres du poète (Introduits par K. Marót)

Horace: Poésies. Traduites par A. Bede et J. Novák. (Réd. par J. Révay)

Littérature grecque et romaine. Réd. par E. Gábor E. Kerényi, Sz. Megyer (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi*) 271

Sur le problème des relations entre la philosophie grecque et indienne

A. M. Frenkian: Scepticismul grec şi filozofia indiana (Compte rendu de *P. Ladányi*) 284

Sur le problème de la tyrannis chez les Grecs

A. Andrewes: The Greek Tyrants (Compte rendu de *J. Sarkady*) 290

I. K. Horváth : Époques et tendances dans l'histoire des recherches sur Catulle 123

Le livre de E. Fraenkel sur Horace

E. Fraenkel: Horace (Compte rendu de *I. Borzsák*) 300

REVUE DES LIVRES

Oeuvres choisies de Cicéron. Réd. par I. Trencsényi-Waldapfel (Compte rendu de *E. Maróti*) 136

E. Ferenczy: L'histoire des peuples de l'Hongrie jusqu'à la conquête du pays (Compte rendu de *A. Mócsy*) 306

Н. В. Воробев: Древняя Япония. (Compte rendu de *E. K. Ojtozi*) 139

W. Taylour: Mycenaean Pottery in Italy and adjacent areas (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi*) 141

C. H. Gordon: Homer and Bible. (Compte rendu de *S. Scheiber*) 143

P. Oliva: Rana řecká tyrannis (Compte rendu de *J. Sarkady*) 144

B. H. Stricker: De overstroming van de Nijl (Compte rendu de *V. Wessetzky*) 146

J. D. Beazley: Attic Black-figure Vase Painters (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi*) 30[illegible]

V. von Gonzenbach: Untersuchungen zu den Knabenweihen im Isiskult der römischen Kaiserzeit (Compte rendu de *L. Castiglione*) 147

E. Wistrand: Horace's ninth epode and its historical background (Compte rendu de *I. Borzsák*) 151

Publius Ovidius Naso. (Biblioteca antica. Studii: II) (Compte rendu de *I. Borzsák*) 154

Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels Hrsg. v. H. Hunger (Compte rendu de *Gy. Moravcsik*) 155

Byzantinische Geschichtsschreiber. V—VIII. Hrsg. v. E. Ivánka (Compte rendu de *Gy. Moravcsik*) 157

V. Grumel: Traité d'Études Byzantines I. La chronologie (Compte rendu de *Gy. Moravcsik*) 310

J. Kuranz: De Prisco Panita rerum scriptore quaestiones selectae (Compte rendu de *R. Benedicty*) 158

M. Wallenstein: A unique Kol-Nidrê Piyyut from the Cairo Genizah in the Gaster Collection in the John Rylands Library (Compte rendu de *S. Scheiber*) ..... 31[illegible]

INFORMATIONS

Acta Antiqua 3 (1955), 4 (1956), 5 (1957), 6 (1958) (Compte rendu de *J. Sarkady*) .. 160

Séance commémorative à l'occasion du bimillénaire d'Ovide (le 17 dec. 1957) *(J. Marticskó)* 163

Compte rendu de la fondation de la Société d'Études Classiques (le 27 mars 1958) *(J. Marticskó)* 164

Congrès de philologie classique de l'Académie des Sciences de Hongrie (29 sept.—4 oct. 1958) (Compte rendu de *I. K. Horváth* et *J. Marticskó*) 165

Compte rendu du Congrès de philologie classique Erfurt *(M. B. Révész)* 313

Compte rendu du Congrès de Cicéron à Rome *(E. Maróti)* 315

Ménandre: Le Dyscolos (Trad. et introd. par *I. Trencsényi-Waldapfel*) 181

TANULMÁNYOK

DIÓSDI GYÖRGY

A SERVUS PUBLICUS

A római állami rabszolgák — a *servi publici* — kérdésével nem sokat foglalkozott a modern tudomány. Hasonló címmel mindössze egy monográfia jelent meg Halkin tollából,[1] de ez a tanulmány sem dolgozza fel a témát teljes egészében. A császári rabszolgákra vonatkozólag Hirschfeld «Kaiserliche Verwaltungsbeamten» című munkája is sok értékes adatot tartalmaz,[2] de ez a mű sem léphet fel a teljesség igényével, míg a nagyobb, összefoglaló jellegű munkák általában csak vázlatosan tárgyalják ezt az intézményt. Az állami rabszolgaság általános értékelésére pedig mindezideig nem került sor.

Kétségtelen, hogy az adatok töredékessége rendkívüli módon megnehezíti a kutatást, de számunkra az átmeneti jellegű társadalmi rétegek vizsgálata különös fontossággal bír. A római társadalom két legfontosabb ilyen rétege a colonusoké és az állami rabszolgáké, mivel mindkét réteg átmenetet képezett a szabadok és a rabszolgák osztálya között. A colonatus kérdésével a tudományos kutatás már évek óta intenzíven foglalkozik.[3]

I. A *SERVUS PUBLICUS* MEGJELÖLÉSEI

A rómaiak *servus publicus*-nak nevezték minden nem magánrabszolgát. A *servus publicus* ilyen értelemben gyűjtőnév, amely több rokonfogalmat jelöl.

A köztársaság korában a *servus publicus* elnevezés szűkebb értelemben az állam rabszolgáit jelentette. A Digestában és a feliratokban a *servus publicus* szinonímái is megtalálhatók, mint : *servus rei publicae* és *servus populi Romani*. Ugyanakkor a municípiumok rabszolgáit *servi municipii*-nek nevezték.

Az állami rabszolgák az egyes rabszolgatartó familiája mintájára alkotott *familia publica*-hoz tartoztak. Nem állapítható meg minden kétséget kizáró módon, vajon a municipiumok rabszolgáit is a *familia publica*-hoz tartozóknak tekintették-e. Azt hiszem, hogy e tekintetben nem vontak éles határvonalat az állami és községi rabszolgák között, és az utóbbiakat is a *familia publica*-ba sorolták. Ezt a nézetet látszik alátámasztani Ulpianus egyik fragmentuma, amely a rabszolgák kínvallatásáról szól : *servum municipum*

[1] *L. Halkin:* Les esclaves publics chez les romains. Liège 1897.

[2] *O. Hirschfeld:* Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian. Berlin 1905.

[3] Pl. *A. Ranovics:* A colonatus a II—V. század törvényhozásában. (Szovjet régészet. IV. 1953.) — *Stajerman:* A rabszolgakollégiumok és a familiák a császárság korában. (Szovjet régészet. IV. 1953.) — *Brósz R.:* A nemteljesjogú állampolgárok a római jogban. Kandidátusi disszertáció (kézirat).

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

posse in caput civium torqueri saepissime rescriptum est, quia non sit illorum servus, sed rei publicae. (D. 48, 18, 1, 7.)

Már a principátus első éveiben felbukkan a *servus publicus* legnagyobb számú és legjelentősebb kategóriája : a *servus Caesaris*, a *familia Caesaris* tagja. A *servi Caesaris* eleinte a császár magánrabszolgái voltak, azonban igen hamarosan, a császári és állami vagyon összeolvadásával párhuzamosan, sőt talán már azt megelőzően, gyakorlatilag *servi publici*-vé váltak, kiszorítva az eredeti értelemben vett állami rabszolgákat. A császári vagyont a *fiscus* szóval jelölték meg, innen nyerték a császári rabszolgák másik elnevezésüket : a *servus fisci*-t. Hasonlóan az állami élet egyéb területein egy ideig vegetáló kettősséghez, a *servus publicus*-ok körén belül is megkülönböztették eleinte a *servi Caesaris*-t és a *servi rei publicae*-t.

Az i. u. II—III. században a köztársasági intézmények már elcsökevényesedtek, elvesztették jelentőségüket. A *servi Caesaris* is teljesen kiszorították Rómából a *res publica* rabszolgáit. Már csak a municipiumoknak vannak olyan rabszolgái, amelyek nem tartoznak a *familia Caesaris*-hoz. Talán ezzel magyarázható, hogy a principátus utolsó századában *servus publicus*-nak már a községi rabszolgát nevezik.

Látjuk tehát, hogy a *servus publicus* gyűjtőnév alá tulajdonképpen a rabszolgák három csoportja tartozik : az állami rabszolgák, a császári rabszolgák, és a községek rabszolgái.[3a]

II. A *SERVUS PUBLICUS* ÁLLAPOT KELETKEZÉSE ÉS MEGSZŰNÉSE

Azok a módok, ahogyan *servus publicus*-szá válhatott egy rabszolga, illetve szabad személy, a következők :

a) Gyakori eset volt, hogy *a győztes hadvezér a hadifoglyok egy részét köztulajdonba adta.* Az első idevágó adat a pun háborúk korára vonatkozik. Livius írja, hogy a győztes Scipio i. e. 210-ben mintegy kétezer hadifoglyot bocsátott az állam rendelkezésére, hogy *servus publicus*-ként hadianyagot gyártsanak a római hadsereg számára : *Opifices ad duo milia hominum erant: eos publicos fore populi Romani edixit cum spe propinqua libertatis, si ad ministeria belli enixe opera navassent* (XXVI. 47, 2.)

A szöveg sok mindent elárul. Fogalmazásából az tűnik ki, hogy Scipio ezt nem újításként cselekedte, bizonyára ezt megelőzőleg is adtak győztes hadvezérek rabszolgákat az államnak, bár korábbi esetekről nincs konkrét adatunk.

Figyelemre méltó a mondat második része is : *cum spe propinqua libertatis* . . . Scipio a közeli szabadulás reményével biztatja az új *servus publicus*-okat, ha munkájukat buzgón végzik. Később míg visszatérünk erre az adatra, mert a többi forrással összevetve bizonyos következtetéseket vonhatunk le belőle a *servus publicus* helyzetére nézve.

Valószínű, hogy ilyen úton juthatott a legtöbb *servus publicus* az állam tulajdonába. Mint látni fogjuk, a többi módon inkább egyesek váltak *servus publicus*-szá, sőt némelyik forma egészen ritkán fordulhatott elő.

b) A servus poenae, ha a büntetés alól felszabadult, servus publicus-szá lett. Néhány szóval a *servus poenae* fogalmára is ki kell térnem, mert egyes

[3a] Megjegyzem, hogy ezentúl a *servus publicus*-t általános értelmében használom és külön megjelölöm, ha valamelyik szűkebb jelentéséről van szó.

szerzők a *servus publicus*-szal azonosították. Mommsen[4] a *servi Caesaris* egy alacsonyabb rétegének tartja. Ezt a nézetet azonban több forráshely is cáfolja. Egy Callistratus-fragmentum arról ír, hogy a *servus poenae* nem szerzi meg a hagyatékot a fiscus számára, mivel nem a fiscus, hanem mintegy a büntetés rabszolgája: *... per huiusmodi personam fisco nihil adquiri divus Pius rescripsit: et ideo quod legatum erat ei, qui postea in metallum damnatus erat, ad fiscum non pertinere rescripsit, magisque ait poenae eos quam fisci servos esse.* (D. 49, 14, 12.) Egy Ulpianus-szöveg pedig kifejezetten elhatárolja a *servus fisci*-t a *servus poenae*-től és egyben választ ad az imént idézett fragmentum nyitvahagyott kérdésére, kijelentve, hogy a *servus poenae* nem nevezhető örökössé: *si fisci servus sit, iussu procuratoris Caesaris adibit hereditatem, ut est saepe rescriptum. Si quis plane servus poenae fuerit ... si fuerit heres institutus, pro non scripto hoc habebitur.* (D. 29, 2, 25, 2.)

Ezek után világos, hogy a kényszermunkára ítélt *servi poenae* nem tartoznak a *servi publici*-hez. A Codex Iustinianus kimondja, hogy ha az ilyen rabszolga felszabadul a büntetés alól, régi gazdája nem kapja vissza, hanem a fiscusé lesz: *frustra adhuc servum tuum esse existimas, qui in metallum datus poenae eius postea liberatus est. Per huiusmodi enim indulgentia occasionem integrari dominium prius non placuit. Verum iudicio tamen impune tibi eum praeses provinciae iniuriosum esse patietur. Quod si quid rerum tuarum tenet, procurator vobis iudex erit: fisci enim coepit mancipium.* (C. 9, 51, 8.)

Ezen a módon lényegesen kisebb számú rabszolga kerülhetett az állam tulajdonába, mint az előbb tárgyalt úton.

c) Bizonyos fokig az előbbi mód változatának tekinthető a következő forma: *a servus dediticius felszabadulásával servus publicus-szá lett.*[5] *Servus dediticius*-szá a «fellázadt» itáliai városok lakói: a *peregrini dediticii* váltak büntetésből, ha a rájuk vonatkozó tilalmakat megszegték, különösen, ha Róma száz mérföldes körzetét átlépték. Gaius klasszikus tömörséggel foglalja össze a tilalmat és következményeit, egyben kijelenti, hogy ha ezek felszabadulnak, *servus publicus*-szá válnak.[6]

Gyakorlati jelentősége vajmi csekély lehetett, hiszen Gaius a mondat első fordulatában azt mondja, hogy egyáltalában nem szabadíthatók fel *(neve unquam manumittantur)* és csak a tilalom ellenére felszabadítottak válnak *servus publicus*-szá inkább a tilalmat megszegő felszabadító büntetéseképpen, mint az állam érdekében. Ez a megoldás egyben biztosította, hogy a *servi dediticii* semmiféle módon sem válhattak szabaddá, hiszen a manumissioval is csak a rabszolgaságnak egy enyhébb állapotába jutottak.

[4] *Th. Mommsen:* Römisches Strafrecht. Leipzig 1899. 948.

[5] Szükségesnek tartom a félreértések elkerülése végett megjegyezni, hogy történetileg a most tárgyalt forma jelentkezett előbb, hiszen a *servus dediticius* nemcsak, hogy már a korai köztársaság idején élő jogintézmény volt, hanem éppen a köztársasági korban jutott a legnagyobb jelentőségre. A *servus poenae* pedig feltétlenül későbbi intézmény, Donatuti egyenesen Traianus uralkodásához fűzi keletkezését. *(G. Donatuti:* La schiavitù per condanna. Bulletino dell'Istituto di diritto romano. Roma. Nuova serie I. 1934. 220 b.)

[6] Gai. Inst. I. 27.: *Quin etiam in urbe Roma vel intra centesimum urbis Romae miliarium morari prohibentur: etsi contra ea fecerint, ipsi bonaque eorum publice venire iubentur ea conditione, ut ne in urbe Roma vel intra centesimum urbis Romae miliarium serviant, neve unquam manumittantur: et si manumissi fuerint, servi populi Romani esse iubentur.*

d) A polgárháborúk idején nagy jelentőségre tett szert az a rendelkezés, hogy a *proscribáltak* — akiket vagyonelkobzással sújtottak — *rabszolgái a familia publica tagjaivá váltak.*[7] Ez a forma természetesen csak rövid ideig, a polgárháborúk idején élt, viszont ez alatt nagyszámú rabszolgával gyarapíthatta a *familia publica*-t.

e) Előfordult az is, hogy *az állam rabszolgákat vásárolt.* Ez a vétel azonban rendszerint nem azt a célt szolgálta, hogy a *familia publica*-t növelje, hanem jogi formaként használták fel valamely különleges cél érdekében.

Gyakran jutalomképpen vásárolták meg magánosok rabszolgáit, és nyomban felszabadították őket. Ezek rendszerint valamely közveszély : tűzvész, vízáradás elhárításában tűntek ki.[8] Ezek a rabszolgák persze gyakorlatilag nem is váltak *servus publicus*-szá.

Tacitusnál is találunk példát ilyen formális vételre. Tiberius császár vádat emeltetett Libo ellen, mivel az állítólag gúnydalokat írt róla. Szükségessé vált, hogy rabszolgáit is kihallgassák, vajon valóban Libo kezétől származik-e a kérdéses szöveg. Minthogy egy senatusconsultum értelmében rabszolgákat uruk ügyében nem lehetett vallatni, a kincstár megvásárolta Libo rabszolgáit, hogy a kínvallatásnak ne legyen akadálya.[9]

Természetesen valóságos vétel is előfordulhatott, de ez alighanem szórványos jelenség lehetett.

f) A *servus publicus*-ok száma gyakran gyarapodott *adományozással.* Mind magánosok, mind a princeps több ízben ajándékoztak a kincstárnak rabszolgákat.

Symmacus testvérével, Flavius-szal, 20 fiatal rabszolgát vásároltatott, és ezeket Rómának ajándékozta, hogy fia quaesturáját cirkuszi játékokkal ünnepeljék meg.[10]

Augustus az Agrippinától örökölt rabszolgákat juttatta a kincstárnak,[11] Alexander Severus ugyancsak *servus publicus*-okat adományozott.[12]

g) Végül, Constantinus rendelete értelmében, *ha zsidó másvallású rabszolgát vásárolt,* büntetésből elvesztette tulajdonjogát és a rabszolga *servus publicus*-szá lett.[13]

Míg a *servus publicus*-szá válásnak számos esete volt, addig ezen állapot *megszűnésének* lényegében két fajtájáról van tudomásunk. Megszünhetett a *servus publicus* állapot úgy, hogy a *servus publicus* rabszolga maradt : ez következett be a *servus publicus* eladásával, de megszünhetett úgy is ez az állapot, hogy a *servus publicus* szabad emberré vált : manumissio útján.

Nem kétséges, hogy az állam, illetve a császár vagy a municipium eladhatta a *servus publicus*-t. Ez nemcsak a *servus publicus* rabszolga-voltából következik logikusan, hanem a források kifejezetten állítják is : *servus municipum . . . manumissus vel alienatus* (D. 29, 2, 25, 1.).

Feltehető azonban, hogy a *servus publicus* eladása nem lehetett gyakori. A források ugyanis igen sok felszabadításról tudnak, olyan konkrét esetet

[7] Dio Cassius, XXXIX. 23.
[8] Livius XXVI. 2. 7.
[9] Tacitus : Ann. II. 30.
[10] Sym. Epist. II. 98.
[11] Frontinus : De Ag. 98.
[12] Lampridius : Alexander Severus XXXIV. 2.
[13] C. Th. 16, 9, 2.

azonban nem találtam, amikor *servus publicus*-t eladtak volna.[14] *Servus publicus* magánosoknak való eladása ugyanis megszüntette kedvező helyzetét, ezért inkább büntetésszámba mehetett.

Az előbbinél sokkal nagyobb jelentősége volt a *servus publicus* felszabadításának. Különösen a felszabadított császári rabszolgák nagy szerepéről tanúskodnak a feliratok.

A köztársaság korában a senatus döntött a *servus rei publicae* felszabadításáról.

A *servi municipii*-t a municipiumok szabadították fel.[15] Ebből a forráshelyből következtetve logikusnak látszik, hogy a *servi Caesaris* manumissio-ja a császár hatáskörébe tartozott. Elképzelhető, hogy a császár ezt a jogát a procuratorokon keresztül gyakorolta. A Digestában találunk egy Ulpianus-fragmentumot, amely a felszabadítás analógiájaképpen fogható fel : *est hoc praecipium in procuratore Caesaris, quod eius iussu servus Caesaris adire hereditatem potest* (D. 1, 19, 1, 2.). Ha a procurator utasítására a *servus Caesaris* elfogadhatta az örökséget, feltehető, hogy a felszabadítást is a procurator gyakorolta a császár nevében. A kérdés nem dönthető el teljes határozottsággal, annyi kétségtelen, hogy a manumissio végső fokon az uralkodó joga volt.[16]

III. A *SERVUS PUBLICUS* A RÓMAI TÁRSADALOMBAN

a) *servus rei publicae*

A *servus publicus* intézményének keletkezése és kialakulása ködbe vész. Kétségtelen, hogy a hannibáli háborúk idejében már voltak a római államnak rabszolgái.[17] Westermann szerint az intézmény keletkezése még korábbi időre tehető, hiszen ebben a korban már kialakult formájában látjuk, de jelentősége igen csekély lehetett.[18]

[14] Tudunk arról is, hogy eladásukat az i. u. V. században korlátozták (C. 11, 31, 3.). Ebből a rendelkezésből azonban nem szabad privilégizált helyzetükre következtetnünk, mert ebben a korban a rabszolgák helyzetén már általában enyhítettek. Ez a constitutio inkább a *servi publici* számának megcsappanását igyekezett megakadályozni. Ehhez kapcsolódik egy i. u. 389-ből származó rendelet : *Si qui publicorum fabricis seu aliis operibus deputati tamquam propriae conditionis immemores se alienis et privatarum ancillarum consortiis adiunxerint, tam ipsi, quam uxores eorum et liberi confestim conditioni pristinae laborique restituantur* (C. 6, 1, 8.).

Halkin ezt a szöveget tévesen úgy értelmezi, hogy ilyenkor a *servus publicus* büntetésből magánrabszolgává vált, pedig éppen az ellenkezőjéről van szó. Úgy látszik ugyanis, hogy családja is a *familia publica*-ba került. (A *pristinae conditioni laborique* kifejezés nem a magánrabszolgaság állapotára utal, hiszen tudjuk, hogy magánrabszolgából csak igen ritkán lett *servus publicus.)*

Ez az intézkedés nyilván ugyanazt a célt szolgálta, mint a *servus publicus* eladásának korlátozása.

[15] *Servus municipum vel collegii vel decuriae heres institutus manumissus vel alienatus adibit hereditatem.* (D. 29, 2, 25, 1.) Ez a fragmentum több — adatok hiányában — egyelőre megoldhatatlannak látszó problémát vet fel. *Servus publicus*-nak tekintették-e a kollégiumok és a dekuriák rabszolgáit? Érdekes lenne tudni, hogy ilyen esetben ki gyakorolta a manumissio jogát. Sajnos ez utóbbira sem tudunk ma választ adni.

[16] *Halkin* (i. m. 87) *Mommsen*re (Römisches Staatsrecht. Leipzig 1887. IV. 365) hivatkozva azt állítja, hogy néha a cikuszban, a tömegek követelésére is felszabadultak a *servi publici*. Nézetem szerint félreértésről van szó. Mommsen ugyanis arról beszél, hogy az *apparitor*-ok feladata volt a cirkuszból a rabszolgák és peregrinusok kiutasítása. Felszabadításról ezen a helyen nincs szó.

[17] Pl. Plautus : Captivi 334. : «sed is privatam servitutem servit an publicam?»

[18] *W. I. Westermann:* The slave systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia 1955. 71.

Adataink túlnyomórészt a késői köztársaság és főként a korai principátus korából származnak. Az anyag túlságosan töredékes ahhoz, hogy a történeti fejlődést rekonstruálni lehessen.

A *servi publici* főképpen alacsonyabb rendű funkciókat láttak el a magistratusok mellett és a vallásos kultusz szolgálatában. A praetorok, aedilisek, quaestorok mellett őket látták el az írnoki munkakört.[19] Mint *actor publicus* az államot képviselték bizonyos eljárásokban.[20] A különféle papi testületek mellett az írnoki és az egyéb kisegítő munkákat végezték.[21] Ugyancsak *servi publici* voltak a templom őrei : *aeditui*. Még a hadsereg mellett is működtek egyrészt mint tisztiszolgák : *calones*,[22] másrészt mint *socii navales*.[23]

Ezenkívül börtönőrök és hóhérok is kerültek ki közülük.[24] Egy senatusconsultum i. e. 38-ban megtiltja, hogy rabszolgákat alkalmazzanak lictornak.[25] Westermann ebből logikusan arra következtet, hogy ezt megelőzőleg nyilván előfordult, hogy a lictorok a *servi publici* közül kerültek ki.[26] Valószínűleg ők látták el a vízvezetékek körüli teendőket is, amíg a *servi Caesaris* ki nem szorították őket, de erről a feliratok nem tanúskodnak.

Augustus uralkodásával megjelenik a *familia Caesaris* és fokozatosan kiszorítja a *familia publica*-t, mint ahogy a többi császári intézmény is elsorvasztotta a köztársasági intézményeket.

Egy ideig párhuzamosan állt fenn a kétféle közrabszolgaság. Ezt igen szépen mutatják az Augustus korabeli könyvtárakról fennmaradt emlékeink. Augustus több nyilvános könyvtárt alapított, de ugyanekkor fennállt még Róma város könyvtára : a *porticus Octaviae*. Az utóbbi alkalmazottai *servi publici* voltak, míg a császári könyvtárakban *servi Caesaris* dolgoztak.[27]

A szó szoros értelmében vett *servus publicus* további sorsa ismét homályos. A feliratok szinte kizárólag császári rabszolgákról tudnak és ebből joggal következtethetjük, hogy a *familia publica*, mint a római res publica rabszolgái teljesen elsorvadt a császári intézmény óriási túlsúlya mellett. Erre mutat az is, hogy az i. u. II—III. századtól kezdve, a *servus publicus* megjelölést a *servi municipii* örökölték. A későbbiekben az utóbbi elnevezéssel nemigen találkozunk.

b) *servi municipii*

A municipiumok rabszolgái hasonló helyzetben voltak, mint az állami, illetve császári rabszolgák, de a városok helyzetéből adódóan szerényebb körülmények közt és nem volt lehetőségük olyan fényes pálya befutására, mint egynémely *servus Caesaris*-nak.

A *servi municipii* elhelyezkedését aránylag pontosan fel tudjuk térképezni a fennmaradt emlékek nyomán, de sajnos a fejlődés fázisai itt sem mutathatók ki.

[19] Gellius : Noct. Att. XIII. 13. 4.
[20] Tacitus : Ann. XIII. 13. 4.
[21] CIL VI. 2329—30.
[22] *V. Chapot (Dahremberg-Saglio:* Dictionnère des antiquités) IV. 1274. A szerző nem hivatkozik forrásra.
[23] Livius XLII. 31.
[24] CIL VI. 915.
[25] Dio Cassius XLVIII. 43. 3.
[26] *W. I. Westermann:* i. m. 71.
[27] CIL VI. 2347—49.

Nagyjából hasonló feladatokkal bízták meg őket, mint a *servi rei publicae*-t. Szintén írnoki és afféle hivatalsegédi munkát végeztek a városi magistratusok mellett.[28]

Ugyancsak *actor publicus*-ként is működtek, a verbál-szerződéseknél a várost képviselték, akárcsak az állami rabszolgák a res publica-t.[29]

Ezenkívül a vízvezetékek fenntartási munkáit végezték,[30] rendőri[31] és tűzoltói[32] tevékenységet folytattak, és kézművesként is működtek.[33]

Eltérően Rómától, a *servi municipii* a pénzügyi igazgatásban jelentékeny szerepet játszottak. Feliratok tanúsága szerint közpénztárosok kerültek ki közülük.[34]

Ezenkívül *dispensator*-ok, gazdasági vezetők is lehettek. Egyes feliratok rabszolga *dispensator summarum*-okat neveznek meg.[35]

Felmerül a kérdés, hogy mi lehetett az oka ennek a különbségnek a római és municipális rabszolga között. Mint láttuk, a *servi rei publicae* ilyen feladatokat nem láttak el. Magyarázatát a következő pontban tárgyalandó *servi Caesaris* helyzetének vizsgálata fogja megadni. Rómában és a császári provinciákban ugyanis a *servi Caesaris* aránylag korán, már az i. u. I. században kiszorították a *servi publici*-t, míg a municipiumokban ez a kettősség nem lépett fel, hanem mindvégig *servi municipii* látták el az igazgatási funkciókat. A dispensatori állás csak a principátus idején vált jelentőssé, ekkor pedig Rómában már a *servi Caesaris* voltak túlsúlyban, s így velük töltötték be ezeket a pozíciókat.

A municipiumok rabszolgasága mindvégig homogén maradt és a közrabszolgaság kialakulásától kezdve mindvégig fontos szerepe volt. Az intézmény elsorvadása az állami rabszolgaság hanyatlásával esik időbelileg egybe.

c) *servus Caesaris*

A *servus publicus* legjelentősebb csoportját kétségkívül a császári rabszolgák alkották. Ez két okból látszik nyilvánvalónak. Egyrészt a principátus első századaiban volt szerepük a legnagyobb, vagyis a közrabszolgaság virágzásának idején. E tekintetben felül múlják a *servus rei publicae* jelentőségét, hiszen ez az intézmény éppen ekkor kezd háttérbe szorulni. A *servi municipii*-nél pedig sokkal nagyobb lehetőség nyílt tevékenységük — és meggazdagodásuk — számára, mivel nem egy szerény városka, hanem egy világbirodalom igazgatásában működtek.

A *familia Caesaris* eredete nem kétséges. Mint neve is mutatta, eleinte a császár magánrabszolgái voltak, amint a fiscus is a princeps magánkincstára volt eredetileg, azonban mindkét esetben igen hamar azonosult az állami és császári vagyon fogalma, és ezért a *servi Caesaris* is gyakorlatilag állami rabszolgáknak minősültek.

[28] CIL XI. 453.
[29] *Si servus rei publicae, vel municipii vel coloniae stipuletur, puto valere stipulationem.* (D. 45, 3, 3.)
[30] CIL IX. 460.
[31] *L. Halkin:* i. m. 164.
[32] D. 1, 15, 1.
[33] C. 6, 1, 5.
[34] CIL XI. 3780, 6083.
[35] CIL IX. 2803. 5177.

A *servi Caesaris* tevékenysége igen széleskörű volt. A rendelkezésünkre álló igen gazdag anyag áttekinthetőség szempontjából három centrum köré csoportosítható. Egyaránt jelentős szerepet játszottak a császári udvarban, a birodalom igazgatásában és a császári, illetve az állami vagyon kezelésében.

*

A *császári udvarban* már Augustus uralkodása idején nagy szerepet játszottak a császári rabszolgák. Általában jellemző az első princepsekre, hogy rabszolgáiknak és libertusaiknak komoly hatalmat és befolyást juttattak. Ebben nagy része volt annak is, hogy mivel a köztársaság hagyományai még élénken éltek, az első császárok tekintélyüket azzal is hangsúlyozni akarták, hogy fontos állásokat nem az arisztokráciának, hanem éppen rabszolgáknak juttattak.

Némelyik császári rabszolgának olyan befolyása volt, hogy előkelő emberek kezet csókoltak neki, hosszú ideig rostokoltak szobája előtt, hogy kihallgatást nyerve, ajándékokkal eszközöljék ki kegyeit.[36] Egyesek hihetetlenül meggazdagodtak és parvenü módjára igyekeztek előkelően viselkedni. Több ókori szerző panaszolja ezt,[37] Martialis is tollára veszi őket. Némelyikük még consuli és praetori tisztségre is pályázott.[38]

Ilyen hatalmas befolyást azonban nem sokáig élveztek a császári rabszolgák. A következő uralkodók fokozatosan mellőzték őket a lovagok javára, Hadrianus idejében pedig rabszolga ilyen tekintélyre többé már nem tehetett szert.

A *birodalom igazgatásában* a császári rabszolgák számos funkciót láttak el. A legmagasabb irányító szerveknél: a kancellárián és az államkincstárnál *servi Caesaris* végezték az adminisztratív, elsősorban írnoki munkát. Az írnoki munkakör kétféle megjelölése *ab epistulis* és *a libellis* volt. Számos emlék tanúsítja, hogy az *ab epistulis* állást rabszolgák töltötték be.[39]

Az *a libellis* hivatal némiképpen különbözött az előbbitől. Nem pusztán másolást vagy jegyzetek készítését jelentette, hanem magában foglalta a kérvények véleményezését (egykorú kifejezéssel: subscriptio), sőt a felek meghallgatását is: *audienda sunt tot hominum milia, tot disponenda libelli* (Seneca ad Polyb. 6. 5.).

Ennek az állásnak ilyen formán olyan komoly jelentősége volt, hogy a rabszolgák fokozatosan kiszorultak innen, sőt végül neves jogtudósokkal töltötték be.

Az állami pénzverdékben császári rabszolgák és *libertus*ok dolgoztak. Szerencsés módon fennmaradt egy i. u. 115-ből származó felirat, amelyből pontosan láthatjuk az akkori pénzverde szervezetét.[40] Az irányító munkát

[36] Különös befolyása volt Tiberius rabszolgájának: Heliconak. (Philo: De legatione ad Gaium. 166.) — *W. I. Westermann:* i. m. 111. — *L. Friedländer:* Sittengeschichte Roms (Leipzig, 1921.) 68—69.

[37] Liban. XVIII. 133.

[38] Epict. Diss. VII. 23.

[39] CIL VI. 8613: Ianuarius Caesaris Aug. (servus) ab epistulis.

[40] CIL VI. 42—44 és 791. A szöveg szerint az alkalmazottak munkájukat Apollo, Fortuna, Hercules és Victoria isteneknek ajánlják. A pénzverde szervezete a következő volt: három császári *libertus* mint *exactor*, 16 *libertus officinator*-i minőségben és 9 *servus Caesaris* cím nélkül. Ezenkívül 60 munkás *(signatores suppostores malliatores)* felerészben *libertus*-ok, felerészben rabszolgák.

*libertus*ok végezték, az alacsonyabb rendű munkákat pedig rabszolgák. Ezen a területen tehát a *servi Caesaris*-nak meglehetősen alárendelt szerep jutott. (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nem volt éles különbség *libertus* és rabszolga között, hiszen a *signatores suppostores malliatores* felerészben *libertus*ok voltak.)

A postaforgalmat lebonyolító *cursus publicus*-ok,[41] valamint a császári parancsokat továbbító *tabellarius*-ok[42] császári rabszolgák voltak. *Libertus*ok igen ritkán.

A mai szemmel nézve is hatalmas római vízvezetékek fenntartása nagyszámú munkaerőt igényelt. A munka élén császári *libertus*, a *procurator aquarum* állott. Az alacsonyabb funkciókat *(castellarii, circitores)* feltehetőleg rabszolgák látták el, bár a feliratok alapján ez nem egészen bizonyos.[43] A vízvezetékek csöveit az ún. *officinator*-ok készítették, akik többnyire a *familia Caesaris*-hoz tartoztak, mint a csövekbe vésett feliratok mutatják. Valószínűleg ellenszolgáltatást kaptak munkájukért. Erre a feltevésre a márványbányáknál talált és később ismertetendő adatok nyújtanak alapot.

A nyilvános játékok rendezése körül is elsősorban császári *libertus*ok és rabszolgák tevékenykedtek. A legkülönbözőbb feladatokat látták el : *adiutores, tabularii, dispensatores, medici rationis, summi choragii*. Kezdve a zsíros dispensatori (gazdasági igazgató-féle) állástól, az egészen jelentéktelen adiutori állásig mindenhol találunk rabszolgákat *libertus*okkal vegyesen.[44]

Ide sorolhatjuk még a császári nyilvános könyvtárakat is, amelyekről már történt említés. A könyvtár élén álló procurator valószínűleg *libertus* volt, míg a beosztottak: *magister, a bybliotheca* részben rabszolgák, részben *libertus*ok voltak.[45] Arra is van adatunk, hogy a császári könyvtár személyzetének orvosául császári rabszolgát jelöltek ki,[46] ezek szerint a *servi Caesaris* közt orvosok is voltak.

Ezenfelül a közigazgatás egyéb területein is találunk még császári rabszolgákat : így az utak gondozásánál, a tűzoltóságnál, a rendőrségnél és hóhéri munkakörben, valamint a vámok és adók kezelése területén.[47]

A császári rabszolgák az állam gazdasági életében is fontos szerepet játszottak. A legkedvezőbb helyzetben a gazdasági állásokat betöltő rabszolgák voltak, de szemben az udvarban ugyancsak nagy szerepet játszó rabszolgákkal, pozícióikat hosszabb ideig meg tudták tartani.

Már a cirkuszi játékok rendezői közt is találkoztunk a dispensatori állással. Ez az elnevezés sok más területen is előfordul, valahányszor gazdasági irányítói tevékenységről van szó.

Érdekes, hogy a különféle dispensatorok között rendkívül gyakran talá-

[41] CIL VI. 5359, 8668, 9051.

[42] A császári parancsokat továbbító rabszolgákat *tabellarii diplomarii*-nek nevezték. Ilyen értelemben : Plinius : Ep. ad Trai. 64.

[43] CIL VI. 131.

[44] CIL VI. 10083—85.

[45] CIL VI. 5188, 8744.

[46] Orelli 2929.

[47] Ez utóbbiakra nézve nem láttam szükségesnek források idézését, mivel ezek a foglalkozások az összképet aligha módosíthatják. Bővebb anyag található: *O. Hirschfeld:* i. m. idevágó részeiben, valamint *Dobó Á.:* Publicum portorium Illyrici (Arch. Ért. III. foly. I. köt. 1940.) című cikkében.

lunk császári rabszolgákat. A flotta gazdaságai ügyeit intézte a *dispensator classis*. Ezek a dispensatorok szinte kivétel nélkül rabszolgák voltak.[48]

Az akkori viszonyok mellett az ilyen számadói állás hallatlan jövedelmet jelentett. A dispensatorok hamarosan nagy vagyont harácsoltak össze. Csupán egy példát említek ennek jellemzésére : Otho dispensatori állást szerzett egy *servus Caesaris*-nak és ezért hatalmas összeget, egymillió sestertiust tudott tőle kizsarolni.[49]

Hasonlóképpen tehetősek lehettek a kikötők dispensatorai, akik szintén a *familia Caesaris*-ból kerültek ki.

Ugyancsak császári rabszolgák igazgatták a császári birtokokat.[50] A nagybirtokok kezelése mindenkor jövedelmező foglalkozás volt, így ezek is tehetős rétegét alkothatták a *familia Caesaris*-nak.[51]

A dispensatoroknál szerényebb, de jogi szempontból talán még érdekesebb csoportja a császári rabszolgáknak az állami márványbányákban dolgozott.

A római állam a bányák nagy részét magánvállalkozóknak adta bérbe, a márványbányákat azonban úgy látszik saját kezelésében tartotta meg. Erre utalnak a régi Emporiumban 1867-ben feltárt márványbánya adatai.[52]

Az ott talált márványtömbökre vésett feliratokból érdekes következtetésekre juthatunk. (Ezek a következtetések azonban legfeljebb a valószínűségszámítás hitelességi fokát érik el, minthogy egyes szavak jelentése vitatható.)

A legtöbb márványtömbön megtalálható az *ex ratione* formula két servus Caesaris vagy egy szabad ember neve kíséretében. A formula jelentése nem egészen világos. Jelentheti, hogy a két megnevezett rabszolga, illetve szabad ember termelte ki és szállította le a márványtömböt, de jelentheti a bánya felügyelőjét, vagy a márványtömb tulajdonosát is. Az utóbbi feltevés a legkevésbé valószínű, a magam részéről úgy vélem, hogy ezek a rabszolgák egy-egy tárna bérlői lehettek és díjazás ellenében szállították a márványtömböket.[53]

Az egyik felirat így szól : *Hymeneus Caesaris nostri servus Thannyrianus a lapidiaris Caristus fecit sibi et Thannyriano nutricio optimo.*[54]

Szinte feltétlenül bizonyosnak vehető, hogy díj ellenében termelték ki a tömböket, mivel : 1. ha nem kaptak volna munkájukért díjazást, nem lett volna szükséges a márványtömbökre vésni ezeket a feliratokat ; 2. szabad emberek nevét is találjuk rabszolgákkal vegyesen. Nem valószínű, hogy az előbbiek ingyen dolgoztak volna ; 3. az i. u. III—IV. században a bányászat olyan hanyatlásnak indult, hogy a bányászokat szigorú rendszabályokkal kényszerítették munkára.[55] Ezzel párhuzamosan feltétlenül díjazással is ser-

[48] A *dispensator*-okra vonatkozólag bőséges anyag található *L. Friedländer:* i. m. 68—69. Ezt az anyagot nem dolgoztam fel részletesen, mert inkább a történelmi kuriózumok, mint a jogtörténeti kutatás területére esik.

[49] Suetonius : Otho V. 2.

[50] CIL X. 6977, 7189.

[51] Vö. *Hirschfeld:* i. m. 121—137.

[52] Az erre vonatkozó anyagot *L. Bruzza* dolgozta fel : Iscrizioni dei marmi grezzi c. cikkében (Annali dell'Instituto di corrispondenza archeologica XLII. 1870. 106—204.). A feliratok nagyrésze azóta elpusztult. *(O. Hirschfeld:* i. m. 162. lap 5. jegyzet.)

[53] Vö. *O. Hirschfeld:* i. m. 166.

[54] *L. Bruzza:* i. m. 152.

[55] C. Th. 10, 15, 19.

kenteni kellett a bányászokat, érdekeltté tenni őket — bizonyos fokig —munkájuk eredményében.

Továbbá igen jelentős az, az első pillantásra lényegtelennek tűnő körülmény, hogy a márványtömbökön egyaránt található szabadok és császári rabszolgák neve. Ez arra utal, hogy a késői principátus idejére már elmosódott az éles határvonal az uralkodó osztály legalsó rétege és a *servus publicus* között.

IV. A *SERVUS PUBLICUS* TÁRSADALMI HELYZETE

Társadalmi helyzetük alapján a *servi publici* lényegében három csoportot alkottak :

1. A legalacsonyabb réteghez a fizikai munkával foglalkoztatottak, valamint egyes megvetett foglalkozásokat űző rabszolgák tartoznak. Ide sorolhatjuk a vízvezetékeknél, a pénzverdékben, a bányákban dolgozókat, valamint a hóhérokat, börtönőröket stb. Ezek sem vagyoni helyzet, sem közmegbecsülés szempontjából nem élveztek különleges helyzetet, bár a magánrabszolgákhoz viszonyítva még az ő sorsuk is irigylésreméltó lehetett. Lényeges különbséget jelentett az, hogy a *servi publici* fizetést : *annua*-t kaptak.[56]

2. A *servi publici* középrétegéhez a legváltozatosabb foglalkozású csoportok sorolhatók. Általában jellemző helyzetükre, hogy nem fizikai, hanem hivatalsegéd-szerű, illetve alacsonyabb rendű hivatalnoki munkát végeztek. Megemlíthetjük a templomszolgákat *(aeditui)*, *cursus publicus*-okat, rendőröket, tüzoltókat, a magistratusok írnokait stb.

3. A felső réteget a gazdag dispensatorok, a befolyásos *a libellis*-hivatalnokok és a császári udvarban élő, mintegy az uralkodó bizalmasaiként szereplő rabszolgák alkotják.

Nyilvánvaló, hogy a felső réteg lehetett a legkisebb számú, míg a zöm a középső és az alacsony réteghez tartozott.

Első pillantásra is szemünkbe ötlik, hogy még a legalacsonyabb rendű munkával foglalkozó *servi publici* is előnyös helyzetet élveztek a magánrabszolgákhoz képest. Látjuk, hogy csak kisebb részük végzett durva fizikai munkát, de még ezek is bizonyos szaktudást igénylő foglalkozást űztek, mint pl. a pénzverde alkalmazottai. Részben ezzel magyarázható, hogy korbács helyett pénzzel serkentették őket munkára. Általában véve a *servi publici* az állam életének irányításában működtek, nagyrészt mint hivatalnokok.

Ha összehasonlítjuk helyzetüket a magánrabszolgákéval, sok tekintetben látunk lényeges különbséget. A magánrabszolgák legnyomorúságosabb — egyben legnagyobb számú — rétegéhez : a mezőgazdaságban, a latifundiumokon dolgozó rabszolgákhoz *(familia rustica)* körülményeik nem is hasonlíthatóak, de a *familia urbana* tagjai, azaz a házi rabszolgák, sem tudták a *servus publicus* színvonalát elérni.

Több adat teszi kétségtelenné, hogy a *servus publicus* évi fizetést *(annua)* kapott. A *cursus publicus* (postás) természetbeni javadalmazásban részesült és egyben tilos volt magánszemélyektől bármilyen «borravalót» elfogadnia.[57] A vízvezetékek alkalmazottai az aerariumból kaptak fizetést : *Commoda publicae familiae ex aerario dantur.* (Front. De Aqu. 118.) Frontinus a tovább-

[56] Pl. : Plinius : Ep. 31.
[57] C. Th. 8, 5, 31.

biakban olyan adatokat is közöl, amelyekből évi fizetésük összegére következtethetünk. 240 rabszolgáról beszél, akiknek összesen 250 000 sestertiust fizetett ki a kincstár. Ezek szerint átlagosan évi 1000 sestertius lehetett a javadalmazásuk, ami meglepően magas. Mommsen[58] összehasonlítja ezt az összeget egyes magánrabszolgák természetbeni és pénzbeni javadalmazásával, ami együttvéve is csupán 480 sestertiusra rúgott, tehát még felét sem éri el a *servus publicus annua*-jának.

A *servus publicus*-nak ezenfelül «szolgálati» lakás is járt, amelyet a censoroknak kellett közterületen kijelölniök.[59] Később a *curatores operum et locorum publicorum* vették át ezt a feladatot.[60]

A rómaiaknál is a vagyon volt a társadalmi tekintély egyik alapja. A *servus publicus* viszonylagos megbecsülése is nyilván kedvező anyagi helyzetéből eredt. Anyagi jólétükről és elismert társadalmi helyzetükről számos igen díszes kivitelű sírfelirat tanúskodik.[61] Ezek a feliratok általában szabad emberekre jellemző családi kapcsolatokat emlegetnek, ami — Westermann szerint[62] — arra utal, hogy nem érezték magukat rabszolgának. Erre a kérdésre jogi helyzetük elemzése során még vissza fogok térni.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a merev határvonalat, amelyet a rabszolgatartó társadalom uralkodó osztálya vont jogilag és társadalmilag rabszolga és szabad ember között. Éppen ezért minden csekély engedménynek, amely áttörte a válaszfalat a *servus publicus* és a szabad ember között, óriási jelentősége van.

Kétségtelen, hogy némelyik *servus publicus* — így a dúsgazdag dispensatorok — tekintélyesebb személy volt sok kisebb rabszolgatartónál. Tekintélye természetesen csak vagyonán alapult, mert a rómaiak tudatában azért rabszolga maradt (ld. Martialis), viszont vagyona előtt az uralkodó osztály is kénytelen volt meghajolni.

A *servi publici* jelentős része természetesen nem élt ilyen viszonyok között. Szerény jövedelmük az uralkodó osztály szegényebb sorsú rétegéhez hasonló életszínvonalat biztosított számukra.

E tekintetben a határvonalak sok szempontból elmosódtak *servus Caesaris*, császári *libertus* és *ingenuus* kisember között.

Hirschfeld említi,[63] hogy a feliratokban rendszerint nem tüntetik fel, hogy a szóbanforgó személy császári rabszolga, vagy *libertus* volt-e? Ez kétségkívül arra mutat, hogy ennek a jogi megkülönböztetésnek nem lehetett nagy gyakorlati jelentősége. Ezért nem tudjuk gyakran megállapítani, hogy valamelyik állást *servus* vagy *libertus Caesaris* töltött-e be és éppen ezért a császári rabszolgák és *libertus*ok története annyira összefonódik, hogy szinte lehetetlen a kettőt elválasztani. A *liberti Caesaris* nagy száma és nagy jelentősége arra mutat, hogy a felszabadítás igen könnyen elérhető volt a *servus publicus* számára és talán az elszaporodott felszabadításuk adja egyik magyarázatát az intézmény elsorvadásának.

[58] *Th. Mommsen:* Römisches Staatsrecht IV. 323.
[59] Tab. Heraclensis 82.
[60] CIL VI. 1585.
[61] Pl. *Dessau:* ILS 1510, 1539, 1773, 1820 s. i. t.
[62] *W. I. Westermann:* i. m. 112—113.
[63] *O. Hirschfeld:* i. m. I. kiadás. Wien 1876. 83.

V. A *SERVUS PUBLICUS* JOGI HELYZETE

A servus publicus jogállásának pontos és részletes szabályozására sohasem került sor a római történelem során és amit erre nézve jogi forrásaink tartalmaznak, az csupán a servus publicus tényleges helyzetének kénytelen elismerése folytán, annak halvány és bizonytalan vetülete képében került bele a jogba.

Elsőnek vizsgáljuk meg a *servus publicus* nevét. Tudjuk, hogy a magánrabszolgáknak csak egy nevük volt, amelyet uruk tetszés szerint adott nekik. A *servi publici* ezzel szemben gyakran két nevet viseltek: személynevük mellett egy *cognomen*-t is kaptak *anus* raggal. A *cognomen*-t az állami rabszolgák vagy arról a hadvezérről kapták, aki őket az államnak adományozta, vagy — később — a császárról; a municipális rabszolgák pedig előző urukról.[64]

Ebből a körülményből is a *servus publicus* privilegizált helyzetére következtethetnénk, ha ez a gyakorlat egyöntetű lett volna. Nem egy felirat azonban csupán egy névvel jelöli meg a *servus publicus*-t. Éppen ezért azt hiszem nem szabad messzemenő következtetéseket ebből a körülményből levonnunk és valószínűnek látszik, hogy bár a *servi publici* egy részének eltérően a magánrabszolgáktól kettős neve volt, ez nem vont komoly következményeket maga után. A *servus publicus* megkülönböztetett jogállásának nyomait másutt kell keresnünk.

Állampolgári jogok tekintetében a *servus publicus* nem részesült különleges elbánásban. Szavazati joga nem volt, tisztségre nem volt megválasztható.[65] Arról tudunk, hogy nagy ritkán, végső veszély esetén, felvették őket a hadseregbe,[66] de a szöveg nem zárja ki annak lehetőségét, hogy ugyanakkor magánrabszolgákat is toboroztak, ezért ebből az adatból sem szabad privilegizált helyzetükre következtetnünk.

Egészen más a helyzet vagyonjogi téren. Az előbbi fejezetben több forrással bizonyítottam, hogy fizetést kaptak és általában kedvező anyagi viszonyok közt éltek. Kérdéses maradhat, hogy az ilyen módon szerzett vagyonuk *peculium* jellegű volt-e, vagy pedig szabadon rendelkeztek vele. Több mint valószínű, hogy vagyonuk nem volt *peculium* jellegű, mivel fele részében szabadon végrendelkezhettek: *servus publicus populi Romani partis dimidiae testamenti faciendi habet ius* (Ulp. XX. 16.).

Ennek az adatnak felbecsülhetetlen értéke van számunkra. Ha ugyanis a *servus publicus*-nak végrendelkezési joga volt, akkor feltétlenül rendelkeznie kellett a *ius commercii*-vel. Ezzel a szabállyal a római jog kétségkívül elismerte a *servus publicus* privilegizált társadalmi helyzetét, sőt arra is joggal következtethetünk, hogy legalábbis ebben a tekintetben jogalanyisággal: *caput*-tal rendelkezett. Megerősíti ezt a megállapítást az Idios Logos Gnomon-jában olvasható rendelkezés, amely megtiltja a császári *servi vicarii*-nak, hogy vagyonuk lehessen, és *libertina*-t vehessenek feleségül. Ebből folyik, hogy a császári *servi ordinarii*-ra ez a rendelkezés minden bizonnyal nem vonatkozott, hiszen különben a Gnomon csak általában császári rabszolgákról írt volna.[67]

[64] Pl. *Fortunatus publicus Sulpicianus* (CIL VI. 2327). A municipális rabszolgákra nézve CIL II. 2229.

[65] Csak kivételnek tekinthető az olyan eset, amikor egyes befolyásos császári rabszolgák consuli illetve praetori tisztségre pályáztak. Vö. 38. jegyzet.

[66] Livius XXIII. 14.

[67] Vö. *W. I. Westermann:* i. m. 112.

Meg kell említenünk, hogy ez a korlátozott végrendelkezési jog igen nagy mértékben emlékeztet a *servus manumissus* végrendelkezésére, aki pedig szabad ember volt. Talán nem túlzás azt állítanunk, hogy a *servus publicus* a rabszolgaságnál lazább, függő viszonyban volt az állammal szemben, hasonlóan *patronus* és *libertus* viszonyához. Ennek ellentmondani látszik az a tény, hogy a *servus publicus*-t minden kiváltsága ellenére az állam eladhatta.[68] Azonban ez sem cáfolja az előbbi állítást, hiszen a *libertus* és *patronus* közti viszonylatban is előfordulhatott a *revocatio is servitutem*, holott a *libertus* a *servus publicus*-szal szemben jogilag kifejezetten szabad ember volt. A *servus publicus* eladása is jobbára csak büntetésből történhetett.

Családjogi téren is feltűnően megmutatkozik a *servus publicus* állapotának átmeneti jellege. Bár kifejezett jogi rendelkezések alig vonatkoztak rájuk, a feliratok nagymértékben privilegizált helyzetről tanúskodnak. Többnyire szabad nő volt az élettársuk, akik a feliratokban férjüket szinte mindig *coniux*-nak nevezik,[69] csak egy esetben találkozunk *concubina*, illetve *contubernalis* megjelöléssel.[70] Gyermekeiket *filius*-nak, *filia*-nak nevezik,[71] a szülőt pedig *parens*-nek, *pater*-nek.[72]

Minthogy gyermekeiket a feliratok nem nevezik rabszolgának, ebből is következik, hogy élettársuk *ingenua*, vagy *libertina* lehetett.

Igen jelentős körülmény, hogy ha jogilag talán nem is, de gyakorlatilag feltétlenül elismerték a *servus publicus* házasságát és rokonságát. Ha arra gondolunk, hogy a rabszolga jogilag még gyermekeinek apja sem volt, önkéntelenül is kétségbe kell vonnunk a *servus publicus* rabszolgavoltát.

A gyér adatokból nyilvánvaló, hogy a *servus publicus* jogállása nem került átfogó szabályozásra, viszont egy-egy részletkérdés megoldása kétségtelenné teszi, hogy a *servus publicus* nemcsak társadalmilag képezett átmeneti réteget rabszolgák és szabadok között, hanem jogilag is átmeneti helyzetben volt. Jogállásának hézagos és kompromisszumos szabályozása lehetetlenné teszi annak a kérdésnek eldöntését, hogy birt-e jogalanyisággal. Negatíve nem kétséges, hogy több volt egyszerű jogtárgynál, hiszen kétségtelen, hogy a tárgyi jog biztosított számára néhány jogot, viszont ugyanakkor más rendelkezésekkel rabszolgavoltát igyekezett fenntartani. Ezt a felemás joghelyzetet az eredményezhette, hogy a római uralkodó osztály félt a rabszolgaság elvének áttörésétől, viszont a tények arra kényszerítették, hogy jogilag is bizonyos engedményeket tegyen a *servus publicus*-nak, amellyel tulajdonképpen saját érdekeit is szolgálta.

VI. A *SERVUS PUBLICUS* INTÉZMÉNY TÖRTÉNETI SZEREPE ÉS JELENTŐSÉGE

1. *Az intézmény létrejöttének okai.* A római államnak különösen fejlődése későbbi szakaszában fejlett szervezete volt; a legkülönbözőbb adminisztratív, rendészeti és gazdasági feladatokat kellett megoldania. Az államapparátusnak nagyszámú emberre volt szüksége ilyenformán és a római társadalom — sajátos viszonyainak megfelelően — az állami rabszolgákkal végeztette ezt

[68] D. 29, 2, 25. Idézve a 8. oldalon.
[69] CIL VI. 2308, 2366. *Dessau:* ILS 1510, 1830, 7811, 8555. s. i. t.
[70] CIL VI. 2354, 2365.
[71] CIL VI. 2311, 2321.
[72] CIL VI. 2321. stb.

a munkát. Valaki azt az ellenvetést is támaszthatná, hogy miért éppen rabszolgákra bízták az adminisztratív munkát az uralkodó osztály tagjai, miért csak a vezető pozíciókat tartották meg a maguk számára? A válasz az ókori társadalom viszonyaiban rejlik. A rabszolgatársadalmak uralkodó osztálya — ez különös éllel jelentkezett Rómában — mélyen megvetett mindenféle munkát, szellemi és fizikai munkát egyaránt. A szellemi munkát legfeljebb kedvtelésből művelték, és elképzelhetetlen volt a szemükben, hogy szabad ember díjazásért írnokoskodjon, méginkább az, hogy vízvezetékcsöveket öntsön vagy márványt bányásszon. Az uralkodó osztály tudatában a rabszolga és a munka fogalma annyira összekapcsolódott, hogy a római proletariátus inkább állami könyöradományokból élt, mintsem hogy «rabszolgák módjára» dolgozott volna.

Harmadik megoldás nem volt. Ha nem szabadokkal, úgy rabszolgákkal kellett a közigazgatás során felmerülő adminisztratív és egyéb munkákat elvégeztetni. Ezért alakult ki a *familia publica*, később a *familia Caesaris*, a városi közigazgatás ellátására pedig a municipális rabszolgák csoportja.

2. Az előző kérdéshez kapcsolódik a következő probléma: *miért élvezett a servus publicus a magánrabszolgához viszonyítva bizonyos kedvezményeket?* Az előző két fejezet fejtegetéseiből nyilvánvaló, hogy a *servus publicus* mind társadalmilag, mind jogilag kedvezőbb helyzetben volt a magánrabszolgáknál olyannyira, hogy sokszor a rabszolga volta is kétségbe vonható. Miért részesültek megkülönböztetett elbánásban? Ebben nem szabad bizonyos humanisztikus törekvést látnunk az uralkodó osztály részéről, mint az Antoninusok korának egynémely a rabszolgák sorsát enyhítő rendelkezésében, hiszen a *servus publicus* már akkor is élvezett előnyöket, amikor a rabszolgaság a maga legtisztább, legkönyörtelenebb formájában állott fenn és ilyen erkölcsi szempontokról még szó sem lehetett.

Abból kell kiindulnunk, hogy a *servi publici* általában bizonyos szakképzettséget kívánó, igen sokszor szellemi munkakörben dolgoztak. Az államnak érdeke volt, hogy ezek, sokszor felelősségteljes funkciójukban, kifogástalanul működjenek. Arra korbáccsal is kényszeríthető valaki, hogy követ törjön, de arra, hogy kérvényeket intézzen el, nem. Valamiféle kényszerítő és ösztönző erőre szükség volt, mert ellenkező esetben az államapparátus működésében hamarosan zavarok álltak volna elő, végül pedig teljes csőd következett volna be.

Törvényszerű, hogy a bonyolultabb munkát végző kizsákmányolttal szemben a kizsákmányolás célját finomabb eszközökkel kell érvényesíteni. Ezért a *servus publicus*-t vagyoni előnyökkel, végrendelkezési kedvezménnyel, a szabadulás reményével ösztönözték munkára. Ezzel a módszerrel kettős célt értek el, mivel nemcsak a *servus publicus* megfelelő munkáját biztosították, hanem egyben elidegenítették a többi rabszolgától, és ilyen módon egy talaj nélküli réteget teremtettek a maguk számára, amely félve a visszasüllyedéstől a rabszolgatartó rendszer támaszává lett. Igen valószínű, hogy ennek megfelelően a magánrabszolgák gyűlölték is a «kiváltságolt» *servus publicus*-t, aki teljesen elszakadt osztályától.

Érdekes azonban, hogy a valóságban úgy látszik nem játszódott le olyan simán ez a folyamat, mint ahogy fent elméletileg kifejtettük és mint az uralkodó osztály szerette volna. A *servi publici* ugyanis végeredményben nagyobb tekintélyt szereztek funkciójuk révén, mint az állam és az uralkodó osztály számára kívánatos volt. Erre mutat a hézagos jogi szabályozás és a tényleges

társadalmi helyzet ellentéte, valamint egyes szerzők panasza a meggazdagodott császári rabszolgák «arcátlanságáról».

3. Vizsgálnunk kell végül az intézmény *fejlődési tényezőit*. Az intézmény kezdeti időszakáról semmit sem tudunk. Annyi kétségtelennek látszik, hogy a római állam, első évszázadaiban, még nem ismerte ezt az intézményt. Erre mutat az emlékek teljes hiánya, de ezt a nézetet támogatják történelmi ismereteink is. A kezdetleges városállamnak még nem volt szüksége olyan nagy számú személyzetre, hogy a *servus publicus* intézménye kialakulhatott volna. Egyes rabszolgái természetesen a kezdeti időkben is lehettek Róma városának, de a *servus publicus*-ra jellemző társadalmi és jogi viszonyok még nem emelték ki ezeket a magánrabszolgák köréből.

Az intézmény kialakulásának ideje megközelítőleg egybeesik Róma Földközi-tengeri terjeszkedésével, a pun háborúk korával. (Ebből az időből származnak az első olyan utalások, amelyek már kialakulóban levő intézményre engednek következtetni.) Adataink zöme azonban a köztársaság utolsó évszázadára és a principátus első századára vonatkozik. A feliratok nagy száma azt mutatja, hogy az intézmény virágkorát Augustus uralkodásának kezdetétől Hadrianusig élte. Ebben a korban vált Róma világbirodalommá és alakult ki ennek megfelelően nagyszabású közigazgatási szervezete. Már nem egy városállam hegemóniáját látjuk, amely féltékenyen óvja kiváltságait, hanem egy jól megszervezett birodalommal állunk szemben.

Az intézmény hanyatlása Hadrianus-szal kezdődik, amikor a császári rabszolgák kiszorulnak a kancelláriából és az államtanácsból. Diocletianus uralkodásával a római birodalom bürokratikus hivatalnok-állammá változik. Az adminisztrációt fizetett hivatalnokok látják el, akik a *curialis*ok közül kerülnek ki.[73] Rabszolgákat az államapparátusban többé nem alkalmaznak. A kézműves munkakörökben pedig úgy látszik a *colonus*ok váltják fel a *servi publici*-t. Az intézmény ennek ellenére még Justinianus korában is létezett, de korábbi jelentőségét már teljesen elveszítette.

Kézenfekvő az államgépezet kialakulása és a *servus publicus* intézmény fejlődése közti kapcsolat úgy, hogy ezt a szembetűnő párhuzamot tekintem az intézmény fejlődését meghatározó tényezőnek. A nehézséget az okozza, hogy az intézmény éppen akkor sorvadt el, amikor a bürokrácia a legteljesebben kifejlődött, amikor az államapparátus a legnagyobbra duzzadt fel.

Többféleképpen magyarázható ez a jelenség. Elképzelhető esetleg olyan álláspont, hogy a meggyengült, hanyatlásnak induló rabszolgatársadalom már nem volt elég erős ahhoz, hogy működését rabszolgákra alapozza, amit a virágzó birodalom még megengedhetett magának. Ez a feltevés azonban túlságosan formális és a történelmi tényeknek sem felel meg egészen.

Valószínűbb az a magyarázat, hogy a *servi publici* száma a gyakori felszabadítások következtében erősen megcsappant. Mióta Róma világbirodalommá vált, újabb rabszolgák beszerzése egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, így a létszám pótlására nemigen volt lehetőség. De nemcsak lehetőség nem volt, hanem szükség sem, mivel a császári *libertus*ok továbbra is régi munkájukat végezték, csakhogy ezentúl szabad emberként. Diocletianus korára pedig a rabszolgarendszer a hanyatlásnak olyan fokára jutott el, hogy a szegény kisemberek már nem tartották méltóságukon alulinak a munkát.[74] A rab-

[73] *O. Karlowa:* Römische Rechtsgeschichte. Leipzig 1885. I. 898—903.
[74] Vö. *W. I. Westermann:* i. m. 140—149.

szolga és szabad ember éles megkülönböztetése megenyhülésével már nem volt indokolt ezeket a funkciókat rabszolgákra bízni.

Külön probléma a *servi Caesaris* aránylag korai kiszorítása a magasabb állami szervekből. Itt közrejátszhatott egyrészt az az ok is, amelyet általánosságban elvetettünk, nevezetesen a gyengülő rendszer bizalmatlansága a rabszolgákkal szemben, de méginkább az a körülmény, hogy a kancellárián dolgozó *servi Caesaris* aránylag igen hamar szabadultak fel, és meggazdagodva lovagokká is válhattak.[75] Így magyarázható meg a legelfogadhatóbban az a jelenség, hogy a *servi Caesaris*-t lovagok váltották fel a kancelláriában.

A többi területen sem képzelhető el, hogy a *servi publici*-t eredeti munkakörükből eltávolították volna, hanem valószínűleg fokozatosan *colonus*-i, illetve *curtalis*-i jogállást nyerhettek el.

Mindenesetre szembetűnő, hogy a *servus publicus* akkor tűnik el a bányákból és más iparágakból, amikor *colonus*-okat kezdenek a források emlegetni. A *curialis*-ok rétegébe is sok felszabadult rabszolga kerülhetett.

Úgy látszik, hogy a gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése ebben a korban már új kizsákmányolási formákat tett szükségessé és így a *servus publicus* intézmény idejét múlta.

Összefoglalva vizsgálódásunkat, megállapíthatjuk, hogy az intézmény az államgépezet fejlődésétől függött, megszűnésében azonban már más társadalmi viszonyok, a bomló rabszolgatartó rendszer megváltozott társadalmi és gazdasági viszonyai játszottak közre.

Mint láttuk, a *servi publici* ugyanúgy átmeneti társadalmi réteget alkotnak rabszolgák és szabadok között, mint a *colonus*-ok. Jelentőség tekintetében azonban a *colonatus* messze túlszárnyalja a *servus publicus* intézményt, mivel előre mutat, a jobbágyság csiráit hordozva magában, míg a *servus publicus* a rabszolgatársadalom egy korszakának sajátos terméke.

Jelentőségét ennek ellenére sem szabad lebecsülnünk, mert bár nem kapcsolódik a következő társadalmi rendszer kialakulásához, mégis sok érdekes jelenség megértéséhez segít hozzá az ókori Róma társadalomtörténetének vizsgálatánál.

[75] *Maskin* szerint (Az ókori Róma története. Bp. 1951. 380.) a kancellárián teljesített szolgálat magában rejtette a lovaggá válás lehetőségét.

ALFÖLDY GÉZA

MUNICIPÁLIS KÖZÉPBIRTOKOK AQUINCUM KÖRNYÉKÉN

I

A római császárkori földbirtoktípusok legutóbbi megkülönböztetését és meghatározását az Imperium Romanum nyugati felére vonatkozólag a kutatás E. M. Stajermannak köszönheti. Szerinte legalább is az i. u. 2. században a római birodalom nyugati felében a földbirtoknak, ennek megfelelően a gazdaságtípusnak, valamint a vidéki lakosságnak a következő négy kategóriája különíthető el: 1. Császári földek, amelyeket rabszolgákkal műveltetnek vagy colonusoknak adnak bérbe. 2. A városok territoriumán kívül fekvő nagybirtokok, magánszemélyek kezében; a munkát itt is rabszolgák vagy colonusok végzik. 3. Municipális középbirtokok. 4. A szabad parasztok kisebb földjei, a városok territoriumán kívül; a termelőmunkát itt maguk a birtokosok végzik.[1]

A következőkben a municipális középbirtokokkal kívánunk foglalkozni, aquincumi vonatkozásban. E birtoktípus közelebbi meghatározását Stajerman a következőkben adja. Birtokosai a municipális *ordo* tagjai voltak, akik szerinte javarészt paraszti sorból felemelkedett veteránokból kerültek ki. Terjedelem szempontjából e birtokok közepes helyet foglaltak el a nagy- és kisbirtok között. Területileg a városok territoriumán feküdtek. A termelés szempontjából jellemző rájuk a villagazdaság és a rabszolgamunka. Történeti alakulásukkal kapcsolatban Stajerman megjegyzi, hogy a municipális középbirtokok az i. u. 2. században virágzanak, ezután «a rabszolgatartás válságával kapcsolatban hanyatlásnak indulnak, a városi földek pedig jelentős mértékben magánbirtokká alakulnak át.» Ezzel egyidejűleg, a 3. század elejétől nő meg a nagybirtok és a szabad paraszti kisbirtok jelentősége, az utóbbié főleg a Dunavidéken.[2] A legújabb kutatás is azon az álláspontón van, hogy legalább is Kelet-Pannóniában a markomann háborúk után a municipális középbirtok jelentéktelen, s a földek zöme a szabad kisparasztok kezében van.[3]

Az egyes földbirtoktípusnak Stajerman által adott elválasztásával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az egészében véve mint kiindulás elfogadható, a részleteket illetően azonban több módosításra van szükség.[4]

A municipális középbirtokok Stajerman szerint a városi *ordo*-tagok birtokai. Ezt a meghatározást annyiban kell kiegészítenünk, hogy nyilvánvalóan nemcsak az *ordo decurionum* képviselőinek földbirtokait kell ideszámítanunk, hanem a municipális lakosság «második rendjének», a szintén *ordo*-t képező

[1] Arch. Ért. 80 (1953) 3 skk., főleg 4, = VDI 1952, II. 100 skk.
[2] Uo. 5 sk., Szovjet Régészet 3 (1953) 1 skk. = VDI 1946. III. 256 skk.
[3] *Mócsy A.:* Arch. Ért. 83 (1956) 151.
[4] Ezeket e tanulmány keretei között csak annyiban tesszük meg, amennyiben a municipális középbirtokok kérdéseivel kapcsolatosak.

Augustalisok és sevirek földjeit is.[5] Így természetes, hogy a birtokosréteg nemcsak szabad paraszti sorból fölemelkedett veteránokból állt, hanem kereskedőkből és pénzemberekből is,[6] annál is inkább, mivel a decuriók rétege sem csak veteránokból került ki, hanem sokszor igen vegyes összetételű volt.[7]

Ami a birtokok terjedelmét illeti, kétségtelen, hogy a municipális arisztokrácia földjei középbirtokoknak tekinthetők.[8] Ez aquincumi vonatkozásban is igazolható.[9] A pontos méretek sajnos Pannóniában sehol sem ismertek, annyi azonban biztosra vehető, hogy általában 1—10 km² nagyságú földekről lehetett itt szó, mint a nyugati provinciákban.[10] Egyes területeken természetesen a városi előkelőségek földjei nagyobb kiterjedést is elérhettek.[11]

A városi *ordo* birtokai Stajerman szerint csak a város territoriumán fekhettek, ezt viszont, mivel a többi birtokfajták szerinte mind kívülestek a városi territoriumon, teljesen betöltötték. Ez annyit jelent, hogy a municipális középbirtok Stajerman értelmezésében végeredményben nem más, mint a városi territorium, a birtokviszonyok szempontjából meghatározva. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy sem a municipális középbirtoknak a városi territoriumhoz való föltétlen hozzásorolása, sem a többi birtokfajták kizárása a territorium területéről nem indokolt. Az egyes városok előkelőségei a városi körzeteken kívül, a szomszédos vicusok önálló territoriumán[12] is rendelkezhettek földbirtokkal, mint pl. Moesiában.[13] Másrészt, bár a municipális territoriumokon fekvő és a városi vezetőréteg kezében levő földeket a provinciákban a bennszülött parasztok földjeiből hasították ki,[14] az önálló territoriummal nem rendelkező, a városi territoriumhoz csatolt vicusokban élő parasztoktól nem vettek el minden földet. A városokhoz csatolt vicusok parasztjai továbbra is kisbirtokosok maradtak,[15] bár rosszabb körülmények között, mint a municipiumok vagy coloniák megalapítása előtt. Így a municipális középbirtok és a paraszti kisbirtok között a municipális territoriumhoz való viszony szempontjából nincs lényeges különbség. A «municipális középbirtok» elnevezés nem a földeknek a municipális territoriumhoz, hanem a birtokosoknak a municipális vezetőréteghez való hozzátartozása alapján indokolt.

A termelés megszervezése szempontjából a municipális középbirtok jellegzetes vonásainak Stajerman a villagazdaságrendszert és a rabszolgamunka felhasználását tartja. A villák szerepével kapcsolatban ez a megállapí-

[5] Vö. *G. Alföldy:* Acta Antiqua 6 (1958) 433 ff.

[6] Vö. uo.

[7] Vö. *M. J. Rostowtzeff:* Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Leipzig, 1930, II. 46, *vö. Alföldi A.:* Budapest története I. Budapest az ókorban, Bp. 1942, 310 sk.

[8] Vö. *M. J. Rostowtzeff:* i. m. I. 163.

[9] Ld. alább.

[10] A rajnavidéki — galliai középbirtokok kiterjedésére ld. *H. Schmitz* beható elemzését: Stadt und Imperium. Köln in römischen Zeit. I. Köln, 1948, 139 skk.

[11] Vö. *M. J. Rostowtzew:* i. m. I. 179.

[12] Az újabb kutatás szerint nemcsak a municipális rangú települések és légiótáborok rendelkeztek territoriummal, hanem az auxiliáris castellumok és vicusok is, ld. *M. J. Rostowtzeff:* i. m. I. 119 sk., 201, 277, 342, II. 187, *R. Egger:* Anz. d. phil.-hist. Kl. d. Österr. Akad. d. Wiss. 1951, 215 skk. A légiótáborok és városok territoriumára ld. *R. Egger:* i. m. 206 skk., *A. Mócsy:* Acta Arch. Hung. 3 (1953) 179 ff., *L. Barkóczi:* uo. 201 ff., a korábbi szakirodalom feldolgozásával.

[13] *M. J. Rostowtzeff:* i. m. I. 201.

[14] *Mócsy A.:* Arch. Ért. 78 (1951) 108.

[15] *M. J. Rostowtzeff:* i. m. I. 201, II. 54, 136.

tás annyiban szorul kiegészítésre, hogy ezeknek is több típusa van, és éppen olyan jelentősek a nagybirtokokon is, mint a középbirtokokon.[16] Ami pedig a földek megművelését illeti, ez egyes területeken colonusokkal is történhetett, mint Mócsy András szerint Nyugat-Pannóniában a markomann háborúk után.[17]

II

Kérdés, hogy Pannóniában, illetőleg Aquincum térségében mennyire fogható meg a municipális középbirtok, és történeti fejlődését illetően mennyire tekinthető érvényesnek Stajerman fentebb ismertetett felfogása. Ami a forrásanyagot illeti, más adatok híjján a földbirtokosok : a decuriók, Augustalisok és sevirek feliratairól kell kiindulnunk. A feliratok szövegéből magából azonban csak egyetlenegy esetben kapunk tényleges utalást a municipális arisztokrácia földbirtokviszonyaival kapcsolatban. Éppen ezért az epigráfiai forrásanyag értékelésében más lehetőségek után kell néznünk. A kérdés vizsgálatához nagyobb mértékben a kutatás jelen helyzetében egyedül az idevágó feliratok *lelőhelyeinek* tekintetbevétele segíthet hozzá. Megfigyelhető ugyanis, pannóniai viszonylatban elsősorban éppen Aquincum esetében, hogy a municipális előkelőségek fogadalmi oltárai és sírfeliratai sokszor nem a városból magából, hanem annak környékéről, a vidékről származnak. Néhány esetben természetesen fennáll a későbbi elhurcolás lehetősége, így a Székesfehérvárt vagy Intercisában előkerült aquincumi vonatkozású feliratoknál.[18] A legtöbb esetben azonban bizonyosan más a helyzet. Sok idevágó felirat a kövek elhurcolására legjobban alkalmas víziúttól, sőt, a szárazföldi főútvonalaktól távol kerül elő, néhány darabnál pedig bizonyosan megállapítható az *in situ* eredet. Amellett ezek a kőemlékek általában római települések területéről vagy azok környékéről származnak. Véleményünk szerint ezekben az esetekben általában arra gondolhatunk, hogy az illető municipális előkelőség vidéki birtokán létesült a felirat. M. Ulpius Quadratus aquincumi decurió Érden talált Liber-oltárával kapcsolatban Nagy Tibor is megjegyzi, hogy a kőemlék a megnevezett municipális előkelőség vidéki birtokán állhatott.[19] A legfontosabb bizonyítékot az alább még többször említendő békásmegyeri oltárkő adja, amelyet a 3. század huszas éveiben létesítettek békásmegyeri vidéki birtokukon a *possessores vici Vindoniani*, köztük M. Aurelius Aepictetianus, az aquincumi colonia decuriója. A felirat világosan mutatja, hogy a vidéken feliratot létesítő municipális előkelőségek — földbirtokosok.

Jegyzeteinkben összeállítjuk azokat a feliratokat, amelyek fentebb kifejtett gondolatmenetünk alapján az aquincumi városi arisztokrácia vidéki birtokairól származtathatók. Célszerű itt a 2. századi[20] és a 3. századi[21] feliratok

[16] Uo. I. 330, *E. B. Thomas:* Acta Arch. Hung. 6 (1955) 83 skk.

[17] Arch. Ért. 83 (1956) 150 sk.

[18] Vö. *Alföldi A.:* Arch. Ért. 1940, 195 skk., *Erdélyi G.:* Intercisa története a római korban. I. Arch. Hung. XXXIII, Bp. 1954, 148 skk.

[19] Budapest az ókorban, 417.

[20] *M. Ulp. Optatus d. m. Aq. IIvir.* CIL III. 14341[6], a leletkörülményekhez ld. *Fröhlich R.:* BpR 5 (1897) 109. Buda-Szabadsághegy.

M. Ulp. Quadratus dec. m. Aq. q. q. CIL III. 10377 (vö. még 10334). A felirat Érdről származik, ahol az előkerült feliratok és sírok alapján római kori település tételezhető föl, ld. *Soproni S.:* Pest megye műemlékei I. Bp. 1958, 39.

szétválasztása, azon az alapon, hogy az aquincumi municipium (124—194) vagy colonia (194—) ordo-tagjairól van szó. (A lelőhelyekhez ld. a 1. térképet.)

Összeállításunkból kitűnik, hogy az aquincumi municipális arisztokrácia a 2. és főleg a 3. század folyamán jelentősebb vidéki birtokokkal rendelkezett. A birtokosok között egyaránt kimutathatók az *ordo decurionum*, valamint az Augustalis- és sevir-testületek tagjai. A birtokosréteg részletesebb elemzésére a későbbiekben térünk ki.

Kérdés, mekkora lehetett e birtokok terjedelme. Általában bizonyosra vehető, hogy középbirtokokról van szó. Erre nézve a békásmegyeri felirat alapján vonhatunk le bizonyos következtetéseket. Bár a vicus Vindonianus possessorainak névlistája erősen megromlott, annyi megállapítható, hogy e feliraton nyolc possessor-név szerepelt. Mármost a megnevezett nyolc possessor birtokainak arra a területre kellett esniük, amelyet keletről a Duna, délről Aquincum, nyugatról az Ezüsthegy—Nagykevély—Csobánkai Csúcshegy vonulat, északról a Mesélőhegy és a Kőhegy, illetőleg Ulcisia Castra határoltak. A Kevély-vonulattól nyugatra, valamint a Pomáz-környéki hegyektől északra már más vicusok földjei feküdtek. A körülhatárolt terület maximális becslés szerint, Aquincum és Ulcisia Castra közvetlen környékét, valamint a hegyoldalak alsó lejtőit is beleszámítva körülbelül 40 km². (Az északi határvonal nem húzható meg biztosan.) Így egy-egy birtokra 5 km² jutna, e területen helyezkedtek el azonban a szabad kisbirtokosok, a feliraton külön említett és a municipális birtokosokkal szembeállított *vicani vici Vindoniani* földjei is. Így a municipális *possessores* birtokait maximálisan

P. A(e)l. Mexllius dec. mun. CIL III. 10355. A lelőhely Vál, ahonnét más római-kori leletek is ismeretesek, ld. *Waczulik L.:* Arch. Ért. 30 (1910) 68 sk.

[21] *Aur. Marcus dec. col.* CIL III. 10591. In situ előkerült szarkofág Dunabogdányból (Cirpi), leletkörülményeihez ld. *Römer F.:* Arch. Közl. 11 (1877) I. 33.

T. Fl. Felicio Aug. col. Aq. Nagy L.: Arch. Ért. 50 (1937) 94 skk., Szentendre (Ulcisia Castra).

In (h)onore vic[an(orum)]... M. Aur. Aepictetianus dec. col. Aq. sacerdotalis [...Vic]torinus de[c.]....possessor[e]s vic[i] Vindoniani... quae ara consecrata est in possession. Aurel. Vettiani eq. R. permissu eiusdem precario petentibus vicanis Vindoniani. CIL III. 3626 = 10570, vö. *Soproni S.:* i. m. 41. Békásmegyer. M. Aur. Aepictetianus egy 223-ra keltezett feliraton is szerepel (CIL III. 10481).

Sept. Celer sexvirum (sic) *col. Aq.* CIL III. 3620. A lelőhely Nagykovácsi, ahol egy mithraeum is volt.

M. Val. Karus dec. col. Aq. IIvir. CIL III. 3382. A Nymphákнak állított oltár Pátyon, a község máig is használatos főkútja mellett került elő, vö. *Römer F.:* Arch. Közl. 6 (1866) 106 sk. Páty területén nagykiterjedésű római telepet tartanak számon, ld. *A. Graf:* Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, Diss. Pann. I. 5, Bp. 1936, 128, *Soproni S.:* i. m. 41.

[...] *Ma[ximinian]us dec. c[ol. Aq. po]ntifex. Mahler E.:* Arch. Ért. 26 (1906) 46. Budaőrsi lelőhelye közeléből egy mithraeum is ismeretes, ld. *A. Graf:* i. m. 127.

Ant. Filoquirius Aug. col. Aq. CIL III. 3402. Nagytétény (Campona).

M. Aur. Epigonus dec. col. Aq. Mócsy A.: Arch. Ért. 85 (1958) 87. Lelőhelye Törökbálint, ahol császárkori település tételezhető föl, ld. *Soproni S.:* i. m. 41.

T. Ael. Verinus dec. col. Aq. flamen (sic) *dumviralis* (sic) *sacerdos urbis Romae.* CIL III. 3368. Lelőhelye Bicske (Floriana).

P. Ael. Fronto dec. col. Aq. flamen col. CIL III. 3362. A lelőhely Veréb, ahol római települést és temetőt találtak, ld. *Marosi A.:* Arch. Ért. 35 (1915) 156 sk., *A. Graf:* i. m. 121, 3. j.

H. (?) Titus d(ec.) co(l.) CIL III. 13365, Simontornya.

általában 3—4 km²-re becsülhetjük.[21a] Világos tehát, hogy e földek közepes terjedelműek voltak, az 1 km²-nél kisebb kisbirtokok és a 10 km²-t meghaladó nagybirtokok között.

Az ismertetett feliratos emlékek lelőhelyeinek áttekintéséből az is kitűnik, hogy az aquincumi municipális előkelőségek vidéki birtokai nemcsak a városi territorium területén helyezkedtek el, hanem azon kívül is. Az aquincumi municipális territorium kiterjedését ugyan nem ismerjük, az azonban bizonyos, hogy a dunabogdányi, szentendrei és nagytétényi táborok és közvetlen környékük nem tartoztak az aquincumi városi territoriumhoz.[22] Valószínűtlen az is, hogy Vál, Bicske, Veréb és Simontornya vidékei is még e territoriumon feküdtek volna. Az itt létesült római falvak és villatelepülések a *civitas Eraviscorum* területére estek.[23] A civitast ugyan, mint Mócsy András kimutatta, a 2. században Aquincumhoz attribuálták, vagyis a peregrinus jogú civitas a római jogú város közigazgatása alá lett beosztva,[24] az attributio azonban nem jelentette a municipális territorium és a civitas territoriumának[25] teljes egybeolvadását. Nem következett be ez a Constitutio Antoniniana után sem, amikor a civitas korábban peregrinus jogú lakói egységesen polgárjoghoz jutottak.[26] Ha Philippus alatt még a *civitas Eraviscorum* említésével találkozunk a gellérthegyi oltár feliratán,[27] és ennek a civitasnak külön papja van,[28] nem gondolhatjuk, hogy a civitas fogalma ebben az időben itt már csak emlékjellegű hagyomány.[29] Így a *civitas Eraviscorum*-nak a 3. században is (valószínűleg Diocletianusig) saját territoriuma kell, hogy legyen, s az aquincumi municipális arisztokrácia birtokai részben ennek területén helyezkedtek el. A territoriális hovatartozás szempontjából tehát a municipális középbirtokok esetében nem számolhatunk kötöttségekkel,[30] kivéve természetesen a *territorium*

[21a] A középbirtokok terjedelme a nyugati provinciákban: Köln környékén 2,5—3 km², A Neckar középső folyása mentén 3—4 km², Württemberg más területein 2—2,5 km², Wetterauban 1 km², Basel környékén 3,5 km², Galliában általában 1—10 km², míg a nagybirtokok ugyanitt 70—80 km²-t is elérnek, ld. *H. Schmitz:* i. m. 142.

[22] Az auxiliáris castellumok territoriumára ld. *R. Egger:* i. h. 215 skk., *A. Mócsy:* Acta Arch. Hung. 3 (1953) 185. A városi territóriumok kiterjedése ld. pl. Köln esetében: *H. Schmitz:* i. m. 131 skk.

[23] A civitas Eraviscorum kiterjedéséről legutóbb *Fitz J.:* Arch. Ért. 84 (1957) 138, 145 sk.

[24] *Mócsy A.:* Arch. Ért. 78 (1951) 108.

[25] Ezekre nézve ld. *M. J. Rostowtzeff:* i. m. I. 177 skk., 194 sk., 201 sk.

[26] *Mócsy A.:* Arch. Ért. 78 (1951) 109.

[27] CIL III. 10418, datálásához *Alföldi A.:* Arch. Ért. 52 (1939) 108 skk.

[28] *T. Fl. Titanus augur* csak a civitas papja lehet. A tisztség után nincs kitéve a *col. Aq.*, az oltár viszont a *civitas Eraviscorum* salusáért létesült, mégpedig a Gellérthegyen, a civitas székhelyén, s a IOM-al azonosított helyi főisten tiszteletére *(Nagy T.:* Budapest az ókorban, 407). Amellett a megnevezett augur bennszülött származású, ellentétben a municipális augurokkal, akik rendszerint előkelő italikus családok sarjai (vö. CIL III. 10 770, Emona; CIL III. 4038, Poetovio, CIL III. 4243, Scarbantia; más a helyzet a carnuntum. CIL III. 4495 sz. felirat esetében. A *Titanus* cognoment indokolatlanul egészítik ki *Tit(i)anus*-ra *(Alföldi A.:* Budapest az ókorban, 239). Ismert a *Titanus* cognomen is, amely illir eredetű, ld. *R. Vulpe:* Ephemeris Dacoromana 3 (1925) 138. A pannóniai augurokkal külön tanulmányban foglalkozunk.

[29] Így *Mócsy A.:* Arch. Ért. 78 (1951) 109.

[30] A *vicus Vindonianus* esetében nem lehet biztosan eldönteni, hogy a vicus környékén fekvő municipális középbirtokok az aquincumi városi territorium területére estek-e, vagypedig a vicusnak önálló territoriuma volt. Annyi mindenesetre világos a feliratból, hogy a municipális középbirtokok és a falusi kisparasztok földjei egymás mellett feküdtek, akár a városi territoriumon belül, akár azon kívül.

legionis-t, amely közvetlenül a légió ellenőrzése alá tartozott, és amelyen a földeket a katonák, illetőleg az újabb kutatás szerint elsősorban családtagjaik művelték.[31]

Legalábbis Aquincum esetében úgy látszik, hogy a municipális középbirtokok sohasem kerültek a birtokosok magántulajdonába.[32] A provinciákban az államon kívül elvileg senki sem rendelkezhetett a földtulajdon jogával *(proprietas)*, csak a birtoklási jogot *(possessio)* lehetett megszerezni. A coloniák ezalól kivételt képeztek,[33] de Aquincum eddigi tudásunk szerint 194-ben, amikor colonia-rangra emelkedett, nem kapta meg a *ius Italicum*-ot, «vagyis azt a magánjogi megkülönböztetést, hogy a területéhez tartozó föld a római földdel azonos jelleget kapott»,[34] és magántulajdonná lehetett. A békásmegyeri feliraton is csak a *possessio, possessores* kitételek szerepelnek. Mivel az itáliai birtokjog adómentességgel járt együtt, a későbbi időkben a gazdasági nehézségek miatt a kormányzat általában nem adta meg ezt a jogot az új coloniáknak.[35]

A municipális középbirtokok gazdasági központját Aquincum környékén is csak egy-egy villa alkothatta.[36] Mivel az Aquincumkörnyéki villák összefoglaló feldolgozása még hiányzik,[37] a fentebb idézett feliratos emlékeket egyelőre még nem hozhatjuk kapcsolatba az egyes villákkal. Annyi mindenesetre fölvethető, hogy a budakalászi villa[38] esetleg a közeli *vicus Vindonianus* valamelyik possessoráé lehetett. A villák egyébként az egyes vicusok körzetében feküdtek, amint a birtokosok feliratai is általában egy-egy vicus mellett kerültek elő. A vicusok és villagazdaságok kapcsolatát mutatja a 209—211 között emelt intercisai felirat, amelyet Septimius Severus, Caracalla és Geta salusáért létesítettek a *vicus Caramantesiumi et villa* . . . lakói.[39] A városi földbirtokosok mint másutt is, Aquincum környékén is nyilván kiemelkedő helyet foglaltak el a falusi szervezetekben.[40]

A mezőgazdasági termelés Aquincum környékén csak rabszolgamunkaerővel történhetett. A colonátusnak a 2—3. században ezen a vidéken nincs nyoma, annál jelentősebb azonban itt a rabszolgatartás, legalább is a markomann háborúk után.[41]

III

A legfontosabb kérdés, amely összeállításunk alapján fölvethető : milyen történelmi változások figyelhetők meg az Aquincumkörnyéki municipális középbirtokok helyzetében?

Közelebbről tekintve a kérdést, két problémát szükséges kiemelni : a municipális középbirtokok jelentőségének és a birtokosréteg összetételének váltakozását.

[31] *R. Egger:* i. h. 223 skk.
[32] *Szilágyi J.:* Aquincum. Bp. 1956, 20.
[33] *Visky K.:* Arch. Ért. 79 (1952) 115 sk.
[34] Uo.
[35] *Szilágyi J.:* i. m. 20.
[36] Vö. *M. J. Rostowtzeff:* i. m. I. 337.
[37] *Nagy Tibor* készíti elő.
[38] *Nagy T.:* Ant. Hung. 2 (1948) 112.
[39] Intercisa I. Nr. 337.
[40] Vö. *M. J. Rostowtzeff:* i. m. I. 201.
[41] Ld. alább.

A markomann háborúk előtti időkben a municipális középbirtok Aquincum környékén kibontakozásnak indul. A feliratok kis száma azonban arra utal, hogy ezek a birtokok nem emelkedtek különösebb jelentőségre, noha a birodalom más területein, mint Stajerman rámutat, éppen a 2. század a municipális középbirtok virágkora.[42] Lényeges, hogy ebben az időben Aquincumban és egész Kelet-Pannóniában jelentéktelen a birtokok megművelésére alkalmas munkaerőt szolgáltató rabszolgák száma is, ellentétben a nyugatpannóniai viszonyokkal.[43] Ugyanígy általában hiányzanak ebben az időben Aquincum körzetében a villagazdaságok is,[44] amelyek itt egy-egy municipális középbirtok gazdasági központját alkothatták.

A birtokosréteg jelen adataink szerint a markomann háborúk előtt csak az *ordo decurionum* tagjaiból került ki. Erre a korszakra nézve valószínűleg általánosan érvényes Stajerman megállapítása, miszerint a középbirtokosok javarészt paraszti sorból fölemelkedett, helyi számazású veteránokból tevődtek össze. Mint Mócsy András rámutatott, az aquincumi municipium decuriói legalább is a markomann háborúk előtt a helyi őslakosság elemeiből kerültek ki, akik a Flaviusok, Traianus, illetve főleg Hadrianus és Antoninus Pius alatt kaptak polgárjogot.[45] A decuriók személynevei között is olyan cognomenek szerepelnek, amelyek Pannóniában erősen jellemzők a romanizált őslakosságra: Optatus, Quadratus, Firmus stb.[46] Különösen jellemző az egyik aquincumi aedilis Intercisában előkerült felirata: *Pub. Ael. Firmus Rusconis f.*[47] Az apa neve jellegzetesen kelta.[48] Megállapítható az is, hogy ezek a személyek általában kiszolgált katonák lehettek. M. Ulpius Optatus neve egy óbudai feliratról is ismeretes, amely a megnevezettet mint a legio II. adiutrix veteránusát említi.[49]

A birtokosréteg összetétele magyarázza meg elsősorban azt a tényt, miért jelentéktelen a municipális középbirtok Aquincum környékén a markomann háborúk előtt. A rabszolgagazdálkodás és a villagazdaságok jelentéktelensége nem oka, hanem következménye ennek a jelenségnek: a mezőgazdaságban sem a rabszolgákra, sem a villákra nem volt szükség; rabszolgákat ebben az időben csak az iparban és kereskedelemben alkalmaztak ezen a környéken.[50] A mezőgazdasági termelés alapját ezekben az időkben a szabad paraszti kisbirtok képezte. A municipális ordo tagjai közül kikerült földbirtokosok pedig gyakorlatilag alig váltak el a parasztságtól, amelyből származtak. Gazdaságilag jelentős, vagyonos réteget nem képeztek, s így földbirtokaik sem voltak különösebben számottevők.

A markomann háborúk után a helyzet mind a birtokok jelentőségét, mind a birtokosréteg összetételét illetően alapvetően megváltozik. Mindenekelőtt feltűnő, hogy a feliratok számarányának tanusága szerint nagymértékben megnő a municipális középbirtokok jelentősége, más területekkel szemben.[51]

[42] Arch. Ért. 80 (1953) 3 skk.
[43] *Mócsy A.:* Arch. Ért. 83 (1956) 145, 151.
[44] Vö. *Nagy L.:* Budapest az ókorban, 378, BpR 14 (1945) 535.
[45] Arch. Ért. 78 (1951) 107 sk.
[46] Vö. *A. Mócsy:* Die Bevölkerung
[47] Intercisa I. Nr. 294.
[48] *Mócsy A.:* Arch. Ért. 78 (1951) 107.
[49] CIL III. 15165.
[50] *Mócsy A.:* Arch. Ért. 83 (1956) 151.
[51] Másképpen *E. Stajerman:* Arch. Ért. 80 (1953) 5, *Mócsy A.:* Arch. Ért. 83 (1956) 151, vö. még *Szilágyi J.:* Aquincum, 52, *Alföldi A.:* Budapest az ókorban, 310.

A feliratokon kívül az a tény is bizonyítja ezt, hogy a villagazdaságok is általában ekkor jelennek meg.[52] A 2—3. század fordulóján vagy a 3. század elején épültek a csúcshegyi,[53] budakalászi[54] stb. villák. Ugyanekkor hirtelen felszökken a rabszolgákat és libertusokat említő feliratok száma is.[55] A municipális arisztokrácia tagjairól is kimutatható, hogy rabszolgákkal és libertusokkal rendelkeznek.[56] Aligha hihető, hogy ez a rabszolgatartás csak ipari-kereskedelmi jellegű lett volna.[57] Miután a fellendülő municipális középbirtokokat ezen a vidéken colonusok hiányában csak rabszolgákkal műveltethették, bizonyosra vehető, hogy a középbirtokok és rabszolgatartás nagy jelentősége szorosan összefügg egymással, és a rabszolgatartás részben mezőgazdasági jellegű is.

A birtokosréteg összetételével kapcsolatban az első megjegyzendő, hogy a feliratok tanusága szerint nemcsak az *ordo decurionum*, hanem az Augustalis- és sevir-réteg tagjai között is szétosztottak középbirtokokat.

Ami az *ordo decurionum*-ot illeti, a tagok nevei világosan mutatják az etnikai és társadalmi összetételben beállott változást. Helyi elemek, akik valószínűleg ebben az időben is mint kisparaszti eredetű veteránok emelkedtek fel a municipális *ordo*-ba, továbbra is kimutathatók. A bicskei szarkofágon szereplő T. Aelius Verinus bizonnyal helyi, Antoninus Piustól polgárjogot kapott romanizált család leszármazottja.[58] Még jellemzőbb ebben a vonatkozásban a verébi sírkő, amelyet P. Aelius Fronto-nak létesítettek libertusai. A hadrianusi eredetű polgárjogra utaló gentilicium mellett különösen lényeges a cognomen, amely a dunai provinciákban elsősorban illir származású személyeket takar.[59] Feltűnően sok az aquincumi colónia decurióinak listájában az Aurelius családnevet viselő polgár; ezek a személyek legalább is részben a Caracalla alatt polgárjoghoz jutott őslakosok.[60] Megfigyelhető azonban, hogy a helyi származású személyek mellett nagy jelentőségre emelkednek a markomann háborúk pusztításai után betelepített, javarészt orientális eredetű személyek,[61] sőt, ezek valószínűleg túl is szárnyalják az őslakosokat. Mint Mócsy András rámutatott, már a 193-ban állított aquincumi Fortuna-oltáron szereplő három ordo-tag, C. Valerius Valentinus, C. Iulius Victorinus és P. Petronius Clemens is az újonnan betelepült lakosság képviselői.[62] Az Iulius, Antonius gentiliciumok javarészt keleti eredetű személyeket takarhatnak más esetekben is.[63] Világosan utal a beállott átalakulásra néhány orientális jellegű cognomen: Aepictetianus, Epigonus, Polianus.[64] G. Atilius Polianus decurio

[52] *Nagy L.:* Budapest az ókorban, 378, BpR 14 (1945) 535.
[53] *Nagy L.:* BpR 12 (1937) 56 skk.
[54] *Nagy T.:* Ant. Hung. 2 (1948) 112.
[55] *Mócsy A.:* Arch. Ért. 83 (1956) 145 sk., 147, 151.
[56] CIL III. 3362, 14344—47, Arch. Ért. 50 (1937) 94 skk., CIL III. 3533 = 13367.
[57] Így *Mócsy A.:* Arch. Ért. 83 (1956) 151.
[58] Vö. *Mócsy A.:* Arch. Ért. 78 (1951) 109.
[59] *W. Schulze:* Zur Geschichte lateinischer Eipennamen, Berlin 1904, 315. ld. még uo. 45, 3. j., *R. Egger:* Carinthia I. 143 (1943) 929.
[60] *Mócsy A.:* Arch. Ért. 78 (1951) 109.
[61] Brigetio esetére nézve ld. *Barkóczi L.:* Brigetio. Diss. Pann. II. 22. Bp. 1951, 27 skk.
[62] Arch. Ért. 78 (1951) 107 sk., ld. CIL III. 10398.
[63] Iuliusok: CIL III. 14344—47 (az utolsó feliraton szereplő G. Iulius Victorinus azonos az előző jegyzetben említett felirat egyik megnevezettjével), CIL III. 10440, CIL III. 3522. Antoniusok: CIL III. 10495—96, CIL III. 10461—64 és *Alföldy G.:* Ant. Tan. 5 (1958) 73 sk.
[64] Ld. a 21. jegyzetet, ill. CIL III. 3456. Polianus neve apja, Polio nevéből jön, ez a görög *Πωλίων* latinosított alakja, ld. *G. Alföldy:* Acta Ant. 6 (1956).

aedilicius felirata különösen lényeges ebben a vonatkozásban : apja, G. Atilius Polio a birodalom keleti feléből származó felszabadított rabszolga volt, aki bekerült az aquincumi Augustalis-testületbe.[65] Ezek a keleti eredetű decuriók természetesen nem kisparaszti sorból származtak, és nemigen voltak veteránok sem. Elsősorban kereskedőknek és pénzembereknek kell tartanunk őket,[66] G. Atilius Polianus például bizonyosan kereskedőcsalád sarja volt, mivel apja, mint Augustalis, leginkább a kereskedők sorából kerülhetett ki.[67]

Az *Augustalisok* összetétele Aquincumban a markomann háborúk után sokkal egységesebb képet mutat, mint a decurióké. Szinte tisztán a birodalom keleti feléből származó libertusokról van itt szó, akik mint kereskedők és bankárok rendkívüli mértékben meggazdagodtak.[68] Egységes a *sevir*-réteg összetétele is, bár merőben más jellegű, mint az Augustalisoké. Mint másutt kimutattuk, ez az eredetileg szintén libertusok számára fenntartott városi testület Pannóniában és főleg éppen Aquincumban a markomann háborúk után a szabad születésű helyi elemek egyik érvényesülési tere lett.[69] Lehet, hogy veteránok is bekerültek ebbe a testületbe,[70] s így fölvethető az a lehetőség is, hogy nemcsak kereskedők és pénzemberek, hanem felemelkedett szabad parasztok is helyet foglaltak a szervezet tagjai között. Összetétele révén a sevirátus gyakorlatilag teljesen megszűnt libertus-szervezetnek lenni, s egyre közelebb került az *ordo decurionum*-hoz, amint pl. L. Seranius Serotinus aquincumi sevir soronkívül tagja lett a városi tanácsnak is.[71]

Egészében véve tehát az aquincumi colonia középbirtokkal rendelkező municipális előkelőségei között egyrészt felemelkedett, általában paraszti sorból származó romanizált helyi elemekkel, másrészt azonban orientális eredetű kereskedőkkel és pénzemberekkel kell számolnunk. Így legalább is Aquincum esetében nem érvényes az a megállapítás, miszerint éppen a 3. században a helyi származású veteránok alkotják a municipális középbirtokosréteg zömét.[72]

A birtokosréteg összetételének tisztázása után föl kell vetnünk a kérdést : mi az oka annak, hogy a markomann háborúk után Aquincum körzetében annyira megnő a municipális középbirtok jelentősége?

Mindenek előtt meg kell jegyeznünk, hogy 194-ben, amikor Aquincum colonia-rangot kapott, az aquincumi táborváros is elnyerte a városjogot.[73] Az új municipális szervezet megalakítása következtében a municipális arisztokrácia is kétszeresére növekedett. Elsősorban azonban a birtokosréteg összetételének ismeretéből kell kiindulnunk. Az *ordo decurionum* és főleg a sevir-réteg esetében világosan látszik, hogy a markomann háborúk után, bár e háborúk súlyos pusztításokat okoztak az őslakosság soraiban és régi életkereteiket is megváltoztatták, megnőtt a bennszülött rétegek társadalmi jelentősége és szerepe.[74] A Constitutio Antoniniana-val bekövetkező általános polgárjogkiterjesztés után ezt a tényezőt különösen tekintetbe kell vennünk.

[65] Uo. és BpR 19 (1958).
[66] Acta Ant. 6 (1958).
[67] Uo.
[68] Uo.
[69] Uo.
[70] Legalább is az egyik aquincumi sevir apja veterán, CIL III.
[71] CIL III. 3497, ld. *Alföldy G.:* Acta Ant. 6 (1958) és BpR 19 (1958).
[72] Brigetioban is hasonló lehet a helyzet, vö. *Barkóczy L.:* Brigetio,
[73] *A. Mócsy:* Acta Arch. Hung. 3 (1953) 194 sk.
[74] Vö. *G. Alföldy:* Acta Ant. 6 (1958)

Ez a fejlődés azonban nemcsak a szabad kisbirtokok jelentőségének növekedését idézte elő, mint azt általában olvashatjuk.[75] Ezzel párhuzamosan természetszerű a municipális középbirtok kifejlődése is. Az általánosan polgárjoghoz jutott bennszülöttek közül sokkal többen juthattak be az *ordo decurionum*-ba és a sevir-testületbe, mint előzőleg, amikor a polgárjoggal rendelkező őslakosok száma kisebb volt. Így természetszerűleg szélesebb körben kell számolnunk a municipális középbirtokok szétosztásával is. Ami pedig az orientális eredetű, kereskedőkből és pénzemberekből összetevődő birtokosréteget illeti, közismert, mekkora jelentőségre tesz szert ez a réteg a Severusok alatt a pannóniai városok gazdasági és társadalmi életében.[76] Kétségtelen, hogy ezek a keletiek rendkívüli módon meggazdagodtak, éppen ezzel kapcsolatban lendült föl a 2. század végén Aquincum, Brigetio és Intercisa helyzete.[77] Arra pedig már Rostowtzeff rámutatott, hogy a kereskedők meggazdagodásuk után milyen szívesen fektették vagyonukat a földbirtokba.[78] Így az Aquincum-környéki municipális középbirtokok fellendülésének egyik legfőbb oka, hogy az aquincumi városi arisztokrácia, amely a Severusok korának átmeneti gazdasági felvirágzását kihasználva erősen meggazdagodott, földbirtokok szerzésével igyekezett vagyoni helyzetét stabilizálni.

Kérdés, hogy meddig tart a municipális középbirtokok e nagy virágzása. Az Augustalis- és sevir-rétegekkel kapcsolatban másutt kimutattuk, hogy a Severusok kora után rohamosan elveszítették korábbi jelentőségüket.[79] Ha nem is ennyire általánosan, de szintén nagy fokban érvényes ez az *ordo decurionum*-ra is.[80] A 3. század közepének és második felének viharos évtizedei semmiképpen sem kedveztek a városi életnek. A pannóniai gazdasági élet súlypontja a városból a vidékre helyeződött át, annál is inkább, mivel „Pannónia világuralmának» korában éppen a vidéki szabad kisparasztság képezte a katonai majd politikai vezetőszerep társadalmi alapját, a gazdasági alapot pedig a szabad paraszti kisbirtok.[81] Így a municipális arisztokrácia természetszerűleg visszaszorult és elsorvadt, s egykori birtokai is beolvadtak a szabad kisparasztok földjeibe. Míg tehát a Severus-kori föllendülés a városi élet és vezetőréteg helyzetéből vezethető le, a későbbi lehanyatlás oka egyrészt a városi élet válsága, másrészt a vidéki lakosság és termelés jelentőségének növekedése : a felemelkedő és az egész birodalom határvédelmének gerincét szolgáltató illyricumi katonák és veteránok között mind több földet kellett kiosztani, s ez csak a középbirtokok rovására volt lehetséges.[82]

Így a municipális középbirtoknak az a jelentősége, amely Aquincum életével kapcsolatban megfigyelhető, csak a Severusok korára érvényes, erre az időre azonban rendkívül jellemző. Ennek megfelelően a 2. század végén és

[75] *E. M. Stajerman:* Arch. Ért. 80 (1953) 5 skk. stb.
[76] *Barkóczi L.:* Brigetio 21 sk., 28 sk., Intercisa I. 38, Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit, Arch. Hung. XXXVI, Bp. 1957, 533 skk., *G. Alföldy:* Acta Ant. 6 (1958) skk. és uo.
[77] Ld. az előző jegyzetet.
[78] I. m. II. 47. stb.
[79] Acta Ant. 6 (1958)
[80] Vö. *R. Egger:* RLiÖ 16 (1926) 118.
[81] *E. M. Stajerman:* Szovjet Régészet 3 (1953) 1 skk.
[82] Vö. *E. M. Stajerman:* Arch. Ért. 80 (1953) 5.

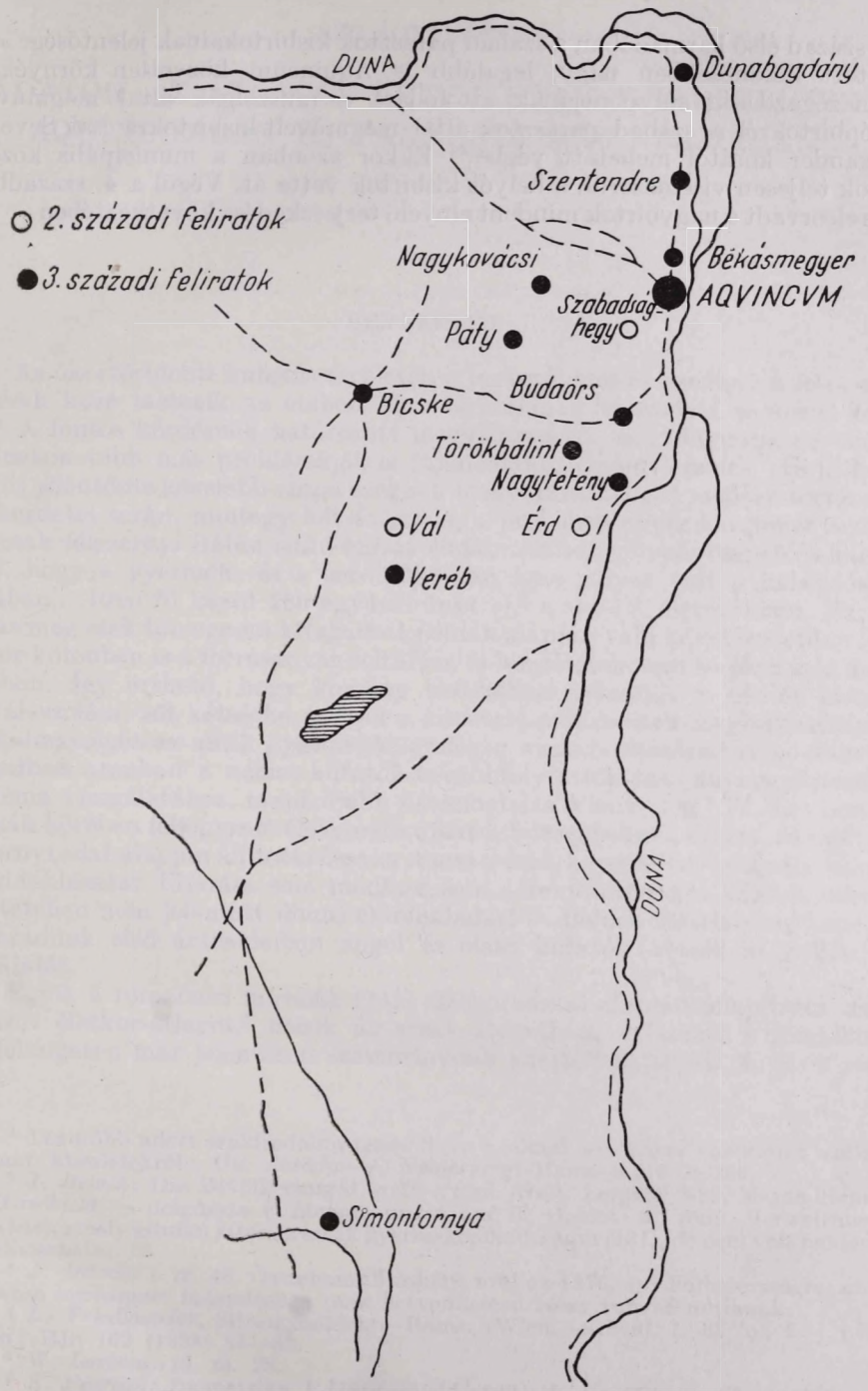
DUNA
Dunabogdány
Szentendre
2. századi feliratok
3. századi feliratok
Nagykovácsi
Békásmegyer
AQVINCVM
Szabadság-hegy
Páty
Budaörs
Bicske
Törökbálint
Nagytétény
Vál
Érd
Veréb
DUNA
Simontornya

1. térkép

a 3. század első harmadában a szabad parasztok kisbirtokainak jelentősége sem lehetett különösebben nagy, legalább is Aquincum közvetlen környékén. A mezőgazdaság súlypontjának áttolódása a rabszolgák által megművelt középbirtokról a szabad parasztok által megművelt kisbirtokra csak Severus Alexander korától mehetett végbe.[83] Ekkor azonban a municipális középbirtok teljesen visszaszorul, s helyét kisbirtok vette át. Végül a 4. században ez is elsorvadt a nagybirtok mindent elnyelő terjeszkedése következtében.

[83] Severus Alexanderr eformjainak jelentőségére ld. *M. J. Rostowtzeff:* i. m. II: 134 skk.

SZILÁGYI JÁNOS

ADATOK AZ ÁTLAGOS ÉLETTARTAM KÉRDÉSEIHEZ AQUINCUMBAN ÉS PANNONIA MÁS RÉSZEIBEN

BEVEZETÉS

Az ókortörténeti kutatás területén a legkorábban és ismételten felvetett kérdések közé tartozik az emberi élet tartamának vizsgálata a római korban.[1] A fontos kérdésnek határozott megválaszolása megvilágítaná az ókortörténelem több más problémáját is (újonchiány, elnéptelenedés stb.), legalábbis jelentősen közelebb vinne ezeknek magyarázatához. A modern történetírás kezdetei során, mintegy hét évtizede, a probléma egyik kezdeményezője még csak félezernyi itáliai sírkő-felirat életkoradatait vetette össze,[2] és leszögezte, hogy a gyermek- és a serdülőkorban igen súlyos volt a halandóság Itáliában: 1000 fő közül 289 egyén húnyt el,[3] a 0—15. életévekben. Ez az eljárás még csak tömegesen kiragadott példák alapján való következtetés volt, amikor különben is a forrásanyag feltárása és közzététele sem történt még meg zömében. Így érthető, hogy kemény kritikában részesült a kérdés úttörő megválaszolása, sőt kétségbe vonták a követett módszernek megbízhatóságát és alkalmasságát az antik gyermekhalandóság megállapítására.[4] A következő évtizedben azonban a német kutatók továbbfolytatták az anyaggyűjtést a probléma vizsgálatához, majd újabb összefoglalás jelent meg.[5] W. Levison a katonák körében feljegyzett életkoradatokat hitelesebbeknek érezte, és szintén félezernyi adat alapján állította össze a római császárkori (itáliai) katonák halandósági táblázatát. Eljárása sem módszer, sem a tekintetbe vett adatok száma tekintetében nem jelentett döntő előrehaladást J. Beloch kísérletéhez képest. Évszázadunk első évtizedeiben angol és olasz kutatók vették át a kérdés vizsgálatát.

Egyik a római kori múmiák (141) életkoradatai alapján állapította meg az ókori életkor-átlagot,[6] másik az antik Rómában, valamint a római kori Ibér-félszigeten már jelentősen számottevőbb adatmennyiségek (8, ill. 2 ezer

[1] Legutóbb adott szakirodalmi összeállítás a római stb. korra vonatkozó eddigi, fontosabb kísérletekről: *Gy. Acsády—J. Nemeskéry:* Homo 8 (1957) 268.

[2] *J. Beloch:* Die Bevölkerung d. gr. — röm. Welt. Leipzig 1886. Megemlítendő még *Hirschfeld* — dolgozata (Untersuchungen auf d. Gebiet d. röm. Verwaltungsgeschichte), amely szintén kitér az antik gyermekhalandóságra (131), de nem volt módomban felhasználni.

[3] *J. Beloch:* i. m. 48. Összehasonlításként utal az 1876. évi Poroszországra, ahol ugyanezen korcsoport halandósága csak hetvenketted része volt az antiknak.

[4] *L. Friedlaender,* Sittengeschichte Roms. (Wien, —1888), I. 62. o., 2. j.; *W. Levison:* BJb 102 (1898) 81—82.

[5] *W. Levison:* id. m. 28.

[6] *K. Pearson:* Biometrika 1 (1901—1902.) 262. *A. De Marchi* művét (Cifre di mortalita nelle iscrizioni romane, Reale Istituto Lombardo di scienze e lettere, Rendiconti, Ser. II. 1903, 336.) sajnálatosan nem tanulmányozhattam.

életkor-adat) alapján következtette ki az előrelátható átlagos élettartamot[7] (A. De Marchi gyűjtése felhasználásával). A két világháború közötti évtizedek folyamán az adatgyűjtést kiterjesztették az északafrikai tartományokra is, ahonnan közel 11 ezernyi életkor-adatot vehetett tekintetbe egy angol kutató, az újabb összefogó tanulmányban.[8] Egyidejűleg a német kutatásnak is újjáéledt érdeklődése az ókortörténeti demográfiai problémák iránt. Nyugati szomszédságunkban azonban csak egyes városok (Mogontiacum, az antik Mainz) és Carnuntum, Bad Deutsch Altenburg) sírfelirat-adatait aknázták ki ebben a tekintetben.[9]

Saját évtizedünk során a történeti vizsgálódásnak egyik súlypontjává terebélyesedett a szóbanforgó probléma-kör. A legkülönbözőbb tudományszakok (régészet, történeti embertan, orvostudomány-történet, statisztika stb.) művelői szóltak hozzá az átlagos életkor kérdéseihez, a történelem korszakai folyamán.[10] A nemzetközileg fontossá vált és vizsgált kérdés-csoport kutatását éppen a magyar antropológusok és történeti statisztikusok eredményei lendítették előbbre, megítélésünk szerint.[11]

Ebben a helyzetben átérezve a hazai (rómaikori) epigráfia kötelességét, elvállaltam azt a munkát, amit a legutóbbi évtizedek során is nagy számban talált, lehetőleg összes, általam megközelíthető (császárkori) sírfeliratok újabb átnézése és a bennük feljegyzett életkor-adatok egybevetése jelent. A feldolgozás e részében Aquincum-ra, Pannónia egyéb városaira és összehasonlításképpen az antik világbirodalom fővárosára, Rómára vonatkozólag kísérelem meg az anyag idetartozó (összesen több mint 11 ezer életkor-adat) taglalását. Időszerű e feladat elvégzése már csak azért is, mert, nagy általánosságban tekintve, a rómaikori sírfeliratok *zömét* már megtaláltnak ítélhetjük, márpedig a demográfiai vizsgálatok terén az alapul vett anyag teljességének szükségességét három évtizede leszögezték.[12] A megelőző epigráfiai kezdeményezések, összegezéseikhez, becsléseikhez stb. nem tárták elő a hivatkozásokat forrásadataikra. Jelen feldolgozás eljárása, módszere tekintetében többet kíván nyújtani annyiban is, hogy, miként azt a történeti embertan teszi, előtárja dokumentációját is, utal a forrásadatokra, hogy ezeknek ellenőrzését, bírálatait és kiegészítését lehetővé tegyük, az adatokból levont összefoglalásokkal és következtetésekkel együtt.

[7] *W. R. Macdonnel:* Biometrika 9 (1913) 366—380. Eredetiben nem láthattam ezt a művet.

[8] *W. F. Willcox:* The Length of Life in the Early Roman Empire, Congrés International de la Population Paris 1937, II. k. Paris 1938.

[9] Már *G. Steinmetz*nek (Was uns röm. Grabinschriften erzählen können. Verhandlungen d. Histor. Vereines v. Oberpfalz und Regensburg 1930. 69) feltűnt, hogy a 24 carnuntumi katona közül, akiknek sírfeliratában feljegyezték életkorukat, 62,5% nem élt tovább a 35. életévnél. Mogontiacum-ban 61 adatot vizsgált meg. Itt is hasonló (62,3%) számarányban hunytak el a 35. életév betöltése előtt. Cikkét eredetiben sajnos nem láthattam.

[10] A legújabb szakirodalomból kiemelendők: *K. Freudenberg:* Ärztliche Wochenschr. 9 (1954) Heft 4, 89—92.; *H. Grimm:* Wissenschaftliche Annalen (Berlin), 5. (1956) 171—180.; *L. Franz:* Bevölkerungsgeschichte, Der Schlern 32. 1958 (Bozen) 37.

[11] A hazai kutatás terén kiemelendők: *Bartucz M.*, Acta Anthropologica (Szeged) 1 (1950).

P. Lipták: Acta Arch. ASH 6 (1955), 8 (1957) 199—268. o.; *Acsády Gy.—Nemeskéry J.*, i. m. Arch. Ért. 79 (1952).

[12] *Hooton* 1930-ban. L. még: 1. j.-ben i. m., 134.

A történeti embertannal való, konkrét részletekbe menő együttműködésnek, vagyis a komplex feldolgozásnak, a hazai anthropológia adatai és áttekintései szerves beillesztésének az epigráfiai úton nyert anyagba olyan akadályai vannak, amelyek, a két tudományág további fejlődése folyamán is, csak részben küszöbölhetők ki, hiszen kategorikus ellentét is fennáll a két tudományszak adatanyagának eredete tekintetében, éppen a rómaikorra vonatkozólag. Az I—II. sz.-ból, az égetéses temetkezés korszakából az embertani kutatás alig juthat csontváz-anyaghoz, tehát a római császárkor első felé-hez mindenképpen csak a sírfeliratok életkoradataira támaszkodhatunk. Viszont a III. sz. derekától kezdve, a romanizációs műveltség halványulásával és az elszegényedés súlyosbodásával, egyre ritkábban állítottak sírköveket, tehát a római császárkor II. feléből pedig, amikor az anthropológia kap bőven csontváz-leleteket, az epigráfia tud csak kevés adattal szolgálni a demográfiai kérdésekhez. Eszerint a két tudományszak munkája kiegészítheti egymást, de csak elvételt esetekben haladhatnak párhuzamosan feldolgozásaik és erősíthetik meg egymás eredményeit.

Demográfiai vizsgálatainkat nagyobb forrásanyagra alapozzuk, mint a megelőző epigráfiai kísérletek ezt tehették. Minthogy azonban nem minden rómaikori elhúnytnak emlékét örökítették meg síremlék állításával, ezért tudatában vagyunk annak, hogy a sírkő-feliratokban feljegyzett életkor-adatok alapján leszűrt következtetések legfeljebb azon társadalmi rétegre vonatkozhatnak, amelynek módjában volt (anyagilag) és fontos lehetett (rómaias műveltségénél fogva, ill. ennek utánzásaként) a síremlék emeltetése. De vajon az életkor-adatokban megbízhatunk-e, legalább a romanizált, ill. tehetősebb, sírköveket állító csoportokon belül? Hat évtizeddel ezelőtt figyelmeztet[13] már egy kutató, hogy egykori, antik írók eltérő számadatokat jegyeztek fel, amikor Itália egyik részében számbavették a 100 évesnél idősebb öregeket. Azonban ez a jelenség az érdekesség-keresés, kuriózum-gyűjtés következménye, ami mindenesetre kritikai óvatosságra int. Kétségtelen az is, hogy a kerekített életkor-számok esetleg becslésre vallanak, még olyan esetekben is, amikor a hónapok, napok, sőt órák számát is hozzávésték az évek kerek számához.[14] Viszont bizalmat ébreszt bennünk, hogy a lekerekítések eseteit őszintén bevallották, amikor is az életkor-adat elé íratták ezeket a szavakat: *plus minus, circiter* stb. (körülbelül). Valóban sok esetben kimagaslanak (a halandósági táblázatokban) az 5-re vagy 0-ra végződő számmal kifejezett életkort megért elhunytak számai, ezzel szemben olykor az is előfordul, hogy éppen vagy véletlenül ilyen kerek számok hiányzanak a halálozási esetek táblázatának életkor-oszlopában.

Mindezért mi ahhoz a megítéléshez csatlakozunk, hogy az életkor-adatok hitelessége fordulatszerűen megnőtt a római császárkorral, mert egyrészt Augustus császár családvédelmi stb. törvényei szükségessé tették, hogy az életkor okmányszerűen igazolható legyen,[15] másrészt biztosan már a II. sz. derekán Marcus Aurelius császár[16] általánosan elrendelte a birodalomban a kötelező születés-bejelentést (a levéltárakban), de esetleg már i. sz. 118-ban

[13] *W. Levison* (i. m. 7.) utal id. Plinius és a trallesi Phlegon adataira, amelyek az i. sz. 74. évi census-on alapultak, mégis eltérnek: a 100 évesek száma pl. egyik író szerint 54, másiknál 46, a 110 évesek száma 14, ill. csak 2 stb.

[14] Részletesebben: *W. Levison:* i. m. 18—19, 22.

[15] Uo. 8.

[16] A SHA (M. Antonin. Phil. 9, 7—9) alapján: *W. Levison:* i. m. 14—16.

fennállott a jelentkezési kötelesség születési anyakönyvvezetésre.[17] Az apa igazoló kivonatot is kapott a *probatio aetatis s. status* céljára. De köztudomású az a tény is, hogy az i. sz. I. században már vezették Libitina szentélyében a halotti listákat,[18] talán anélkül, hogy általánosan kötelező lett volna a halálesetek bejelentése.

Az őskorra vonatkozó történeti demográfiai vizsgálatokkal szemben ismételten elhangzott olyan ellenvetés,[19] hogy az elemzés alapjául szolgáló számok túlkicsinyek, tehát nem érvényesülhetnek azokon keresztül a statisztikai nagyszámok törvényei. A történeti embertan és statisztika kutatói a vizsgált temető *teljes* kikutatását meggyőzően szögezik szembe ezzel az ellenvetéssel, mégha az elemzés alá vett csontváz-anyag mennyisége kevesebb is ezernél, esetleg a száznál is. A római epigráfiai anyagnál, amely sokszorosát teszi ki az anthropológia rendelkezésére álló adat-mennyiségeknek, mi kedvezőbb helyzetben vagyunk. Ezért érthető, hogy legutóbb L. Franz is úgy látja[20], hogy «. . . a római sírfeliratok gondosabb feldolgozása finomabb eredményeket szolgáltatna a halandóság kérdéseihez . . .».

Azzal a reménnyel bocsátom közre e munkám eredményeit és adatgyűjtésemet, hogy főleg statisztikusaink és orvostörténészeink kapcsolódnak munkámhoz, és a megkapott adalékok és elemi számításaim alapján tovább mélyítik a fontos problémák megvilágítását.

[17] Apuleius védőbeszédének ezen részletéhez : *W. Levison:* id. m. 12—13.

[18] *W. Levison* (i. m. 74.) figyelmeztet Suet. Nero, 39 helyre, hogy az i. sz. 65. évi pestisjárvány során 30 ezer halálesetet regisztráltak a *libitinarii.*

[19] Legutóbb pl. *H. Grimm:* i. m. 176.

[20] *L. Franz:* i. m. 38. o.

HALANDÓSÁGI TÁBLÁZATOK

A sírfeliratokból vett életkoradatok összegezései és áttekintései a további számításokhoz alapul szolgáló halandósági táblázatok, amelyek a kihalás rendjét tükrözik egy-egy tájegységen belül, illetőleg a számottevőbb társadalmi rétegek, csoportok körében, egyben jellemzik a népességnek kor szerinti halandóságát és élettartamát.[21]

Áttekintés az ismert halálozási esetekről Aquincumban

	I—IV. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyzet
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
0 éves korban elhunyt	1	3	—	—	1	3	4	22
1 „ „ „	3	3	1	2	2	1	6	23
2 „ „ „	—	3	—	1	—	2	3	24
3 „ „ „	3	—	1	—	2	—	3	25
4 „ „ „	3	—	—	—	3	—	3	26
5 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	27
6 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	28
7 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	29
8 „ „ „	1	2	1	1	—	1	3	30
9 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	31
10 „ „ „	1	3	—	1	1	2	4	32
11 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	33
12 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	34
13 „ „ „	1	1	—	—	1	1	2	35
15 „ „ „	1	4	1	2	—	2	5	36
16 „ „ „	2	2	1	—	1	2	4	37
17 „ „ „	1	1	—	—	1	1	2	38
18 „ „ „	3	1	2	—	1	1	4	39
19 „ „ „	(1)	—	—	—	(1)	—	(1)	40
20 „ „ „	1	3	—	3	1	—	4	41
22 „ „ „	1	1		—	1	1	2	42
23 „ „ „	3	—	3	—	—	—	3	43
24 „ „ „	2	—	1	—	(1)	—	2	44
25 „ „ „	1	5	—	1	1	4	6	45
26 „ „ „	3	—	1	—	1 (1)	—	3	46
27 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	47
28 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	48
30 „ „ „	12	3	7 (1)	2	4	1	15	49
32 „ „ „	4	—	1	—	2 (1)	—	4	50
33 „ „ „	(1)	—	—	—	(1)	—	(1)	51
35 „ „ „	3	2	2	1	1	1	5	52
36 „ „ „	1	1	—	—	1	1	2	53
37 „ „ „	2	—	—	—	2	—	2	54
38 „ „ „	2	—	1	—	1	—	2	55
39 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	56
40 „ „ „	6	2	5	1	(1)	1	8	57
41 „ „ „	1	1	—	—	1	1	2	58
42 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	59
45 „ „ „	3	2	1	2	2	—	5	60
48 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	61
50 „ „ „	5	1 (1)	3	1	(2)	(1)	7	62
53 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	63
55 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	64
60 „ „ „	10	1	6	—	3 (1)	1	11	65
67 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	66
70 „ „ „	7	—	3	—	4	—	7	67
72 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	68
78 „ „ „	(1)	—	(1)	—	—	—	(1)	69
80 „ „ „	3	—	3	—	—	—	3	70
85 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	71
90 „ „ „	2	—	1	—	1	—	2	72
Összesen	108	50	57	21	51	29	158 adat	

[21] A statisztikai alapfogalmakhoz részletesebben: *Bojarszkij, A.—Suserin, P.:* Népességi statisztika. Bpest 1952 (Magyarny.) 202 skk.

Megjegyzendő, hogy az 1 kérdéses nemű esetet a női adatok közé soroltam be, (15 évet élteknél); a tekintetbe vett sírkövek közül 10 db Intercisaban került elő, de ezeket Aquincumból hurcolhatták el (még az ókorban) Sztálinváros területének rómaikori lakói, és ott másodlagosan felhasználták. Ezeket az eseteket zárójelek közé helyezéssel emeltem ki. Egy további eset pedig Brigetiora is vonatkozhat, amelyet hasonlóképpen jelöltem meg.

A halandóság rendje Brigetio (Szőny) térségében, az ismert életkoradatok keretében

	I—IV. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyzet
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
1 éves korban elhunyt....	—	2	—	1	—	1	2	73
2 „ „ „	4	1	1	—	3	1	5	74
3 „ „ „	1	1	—	—	1	1	2	75
4 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	76
5 „ „ „	—	2	—	2	—	—	2	77
6 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	78
8 „ „ „	3	1	1	—	2	1	4	79
10 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	80
12 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	81
17 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	82
18 „ „ „	2	1	1	1	1	—	3	83
19 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	84
20 „ „ „	2	2	2	—	—	2	4	85
22 „ „ „	1	2	—	1	1	1	3	86
23 „ „ „	2	—	1	—	1	—	2	87
25 „ „ „	9	2	3	—	6	2	11	88
28 „ „ „	1	2	1	1	—	1	3	89
30 „ „ „	4	5	2	—	2	5	9	90
31 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	91
34 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	92
35 „ „ „	1	2	—	—	1	2	3	93
36 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	94
37 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	95
40 „ „ „	3	2	2	1	1	1	5	96
41 „ „ „	1	1	—	—	1	1	2	97
42 „ „ „	3	—	2	—	1	—	3	98
43 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	99
45 „ „ „	3	—	2	—	1	—	3	100
46 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	101
48 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	102
50 „ „ „	3	—	2	—	1	—	3	103
52 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	104
53 „ „ „	2	—	—	—	2	—	2	105
57 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	106
60 „ „ „	2 (1)	1	2	—	(1)	1	3 (1)	107
64 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	108
70 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	109
75 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	110
78 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	111
80 „ „ „	2	2	1	2	1	—	4	112
81 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	113
90 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	114
Összesen	64 (1)	35	31	11	33 (1)	24	99+(1) adat	

A kérdésesen idetartozó 1 esetet zárójelek közé számítottam. A következőkben folytatjuk a pannóniai legiós települések adatainak áttekintését.

A halandóság Carnuntum (Bad Deutsch Altenburg) térségében

	I—IV. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyzet
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
0 éves korban elhunyt....	1	—	1	—	—	—	1	115
1 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	116
2 „ „ „	2	—	1	—	1	—	2	117
3 „ „ „	2	—	1	—	1	—	2	118
4 „ „ „	3	1 (?)	2	—	1	1 (?)	4	119
5 „ „ „	2	3	2	1	—	2	5	120
6 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	121
7 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	122
8 „ „ „	3	—	3	—	—	—	3	123
9 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	124
10 „ „ „	2	1	—	1	2	—	3	125
11 „ „ „	1	1	—	1	1	—	2	126
13 „ „ „	1	1	1	1	—	—	2	127
14 „ „ „	1	1	1 (?)	—	—	1 (?)	2	128
16 „ „ „	1	1	1	1	—	—	2	129
17 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	130
19 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	131
20 „ „ „	2	1	2	1	—	—	3	132
21 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	133
22 „ „ „	3	—	3	—	—	—	3	134
23 „ „ „	2	1	2	—	—	1	3	135
24 „ „ „	1	1	—	—	1	1	2	136
25 „ „ „	11	4	11	4	—	—	15	137
26 „ „ „	3	—	3	—	—	—	3	138
27 „ „ „	2	—	1	—	1	—	2	139
28 „ „ „	2	2	—	—	—	—	2	140
30 „ „ „	22	4	20	4	2	—	26	141
31 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	142
32 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	143
33 „ „ „	3	—	2	—	1	—	3	144
34 „ „ „	3	1	3	—	—	1	4	145
35 „ „ „	10	4	9	3	1	1	14	146
36 „ „ „	4	1	4	1	—	—	5	147
37 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	148
38 „ „ „	4	—	4	—	—	—	4	149
39 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	150
40 „ „ „	19	—	19	—	—	—	19	151
41 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	152
42 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	153
43 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	154
44 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	155
45 „ „ „	7	2	6	2	1	—	9	156
46 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	156/a
47 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	157
50 „ „ „	15	1	14	1	1	—	16	158
55 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	159
57 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	160
58 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	161
60 „ „ „	5	—	5	—	—	—	5	162
61 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	163
62 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	164
65 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	165
70 „ „ „	—	2	—	2	—	—	2	166
73 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	167
75 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	168
80 „ „ „	1	1	—	1	1	—	2	169
85 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	170
90 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	171
95 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	172
Összesen	167	37	150	26	17	11	204 adat	

A halandóság Poetovio (Pettau-Ptuj) terében

	I—IV. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyzet
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
1 éves korban elhunyt....	2	—	1	—	1	—	2	173
2 „ „ „	2	—	—	—	2	—	2	174
3 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	175
4 „ „ „	2	1	—	—	2	1	3	176
7 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	177
8 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	178
11 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	179
16 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	180
18 „ „ „	2	—	1	—	1	—	2	181
19 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	182
20 „ „ „	2	—	1	—	1	—	2	183
24 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	184
25 „ „ „	2	2	1	—	1	2	4	185
30 „ „ „	3	—	3	—	—	—	3	186
33 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	187
35 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	188
36 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	189
40 „ „ „	2	1	2	1	—	—	3	190
43 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	191
45 „ „ „	1	1	—	1	1	—	2	192
50 „ „ „	2	1	2	1	—	—	3	193
60 „ „ „	2	1	1	1	1	—	3	194
65 „ „ „	2	—	—	—	2	—	2	195
70 „ „ „	1	1	1	—	—	1	2	196
75 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	197
84 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	198
85 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	199
Összesen	37	11	20	5	17	6	48	

Halandósági táblázat az Emona (Ljubljana) körzetéből ismert életkor-adatok alapján

	I—IV. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyzet
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
1 éves korban elhunyt..	1	1	1	1	—	—	2	200
2 „ „ „ ..	—	1	—	—	—	1	1	201
3 „ „ „ ..	2	—	1	—	1	—	2	202
7 „ „ „ ..	2	1	—	—	2	1	3	203
8 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	204
10 „ „ „ ..	2	—	1	—	1	—	2	205
12 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	206
15 „ „ „ ..	1	1	1	—	—	1	2	207
16 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	208
17 „ „ „ ..	1	1	1	1	—	—	2	209
18 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	210
20 „ „ „ ..	5	3	3	1	2	2	8	211
22 „ „ „ ..	2	—	—	—	2	—	2	212
24 „ „ „ ..	—	1	—	—	—	1	1	213
25 „ „ „ ..	4	5	4	4	—	1	9	214
26 „ „ „ ..	—	1	—	1	—	—	1	215
28 „ „ „ ..	—	2	—	1	—	1	2	216
30 „ „ „ ..	2	5	1 (?)	2	1	3	7	217
33 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	218
35 „ „ „ ..	3	2	2	2	1	—	5	219
40 „ „ „ ..	4	4	2	2	2	2	8	220
46 „ „ „ ..	1	—	—	—	1	—	1	221
50 „ „ „ ..	10	5	7	3	3	2	15	222
51 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	223
55 „ „ „ ..	4	2	3	1	1	1	6	223
60 „ „ „ ..	6	5	5	2	1	3	11	224
61 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	225
65 „ „ „ ..	2	2	1	1	1	1	4	226
70 „ „ „ ..	3	4	1	2	2	2	7	227
80 „ „ „ ..	—	2	—	2	—	—	2	228
85 „ „ „ ..	2	—	1	—	1	—	2	229
90 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	230
100 „ „ „ ..	1	2	1	2	—	—	3	231
Összesen	66	50	44	28	22	22	116 adat	

A pannóniai legiós városok közül még hátra volna Vindobona (Bécs) halandósági táblázatának bemutatása. Azonban olyan kevés életkor-adat ismeretes eddig az osztrák főváros római korából, hogy azoknak alapján külön táblázat összeállítása irreálisnak látszik. Minthogy pedig Poetovio és Emona (legiós települések) egyben az ún. Borostyán út vonalába estek, ezen összefüggés további részletezéseként a következőkben azon városok halandósági tábláit sorakoztatjuk fel, amelyek szintén ezen fontos (ős- és ókori) kereskedelmi és hadi út mentén virágzottak fel.

A halandóság Savaria (Szombathely) terében a sírfeliratok életkor-adatai alapján

	I—IV. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyzet
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
0 éves korban elhunyt	2	1	—	—	2	1	3	232
2 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	233
5 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	234
7 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	235
8 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	236
9 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	237
12 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	238
16 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	239
18 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	240
19 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	241
20 „ „ „	5	4	5	3	—	1	9	242
22 „ „ „	1	1	—	—	1	1	2	243
23 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	243
25 „ „ „	2	2	—	1	2	1	4	244
27 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	245
30 „ „ „	1	3	1	2	—	1	4	246
35 „ „ „	—	3	—	1	—	2	3	247
40 „ „ „	1	1	—	—	1	1	2	248
42 „ „ „	1 (?)	—	1 (?)	—	—	—	1	249
43 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	250
46 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	251
50 „ „ „	3	4	1	3	2	1	7	252
51 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	253
55 „ „ „	1	1	1	1	—	—	2	254
60 „ „ „	3	3	3	2	—	1	6	255
61 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	256
65 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	257
70 „ „ „	3	1	2	—	1	1	4	258
72 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	259
86 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	260
Összesen	35	31	18	17	17	14	66 adat	

A halandóság rendje Scarbantia (Sopron) terében a fennmaradt életkor-adatok tükrében

	I—IV. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyzet
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
1 éves korban elhunyt	1	1	—	1	1	—	2	261
4 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	262
6 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	263
8 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	264
13 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	265
14 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	266
15 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	267
17 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	268
20 „ „ „	3	—	3	—	—	—	3	269
25 „ „ „	1	1	1	1	—	—	2	270
30 „ „ „	—	4	—	4	—	—	4	271
31 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	272
32 „ „ „	1 (?)	—	1 (?)	—	—	—	1	273
35 „ „ „	3	1	3	1	—	—	4	274
40 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	275
45 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	276
50 „ „ „	6	—	5	—	1	—	6	277
55 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	278
60 „ „ „	2	1	2	1	—	—	3	279
70 „ „ „	3	1	3	1	—	—	4	280
73 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	281
77 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	282
80 „ „ „	1	2	1	2	—	—	3	283
85 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	284
90 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	285
Összesen	33	15	30	14	3	1	48	

A középdunamenti táborláncolaton belül még a teljesebben kikutatott Intercisa-ból ismerek annyi életkor-adatot, hogy érdemleges halandósági tábla összeállítása azok alapján. A többi pannóniai városka halandósági rendjéről csak egybefogó táblázatra szorítkozhatunk.

A halandóság Intercisa (Sztálinváros) terében, a sírkő-feliratok adatai alapján

	I—IV. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyzet
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
1 éves korban elhunyt..	—	2	—	2	—	—	2	286
2 „ „ „ ..	—	1	—	—	—	1	1	287
4 „ „ „ ..	1	2	—	1	1	1	3	288
5 „ „ „ ..	1	—	—	—	1	—	1	289
6 „ „ „ ..	1	1	1	—	—	1	2	290
7 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	291
8 „ „ „ ..	2	1	1	—	1	1	3	292
9 „ „ „ ..	—	1	—	1	—	—	1	293
10 „ „ „ ..	2	1	—	1	2	—	3	294
11 „ „ „ ..	1	—	—	—	1	—	1	295
12 „ „ „ ..	—	2	—	2	—	—	2	296
13 „ „ „ ..	1	—	—	—	1	—	1	297
16 „ „ „ ..	1	1	—	—	1	1	2	298
17 „ „ „ ..	2	2	—	—	2	2	4	299
18 „ „ „ ..	2	2	2	2	—	—	4	300
19 „ „ „ ..	1 (1)	—	1	—	(1)	—	1 (1)	301
20 „ „ „ ..	1	3	1	3	—	—	4	302
21 „ „ „ ..	—	1	—	—	—	1	1	303
24 „ „ „ ..	1 (1)	—	1	—	(1)	—	1 (1)	304
25 „ „ „ ..	1	1	—	1	1	—	2	305
26 „ „ „ ..	2 (1)	—	2	—	(1)	—	2 (1)	306
27 „ „ „ ..	—	1	—	1	—	—	1	307
30 „ „ „ ..	1 (1)	3	1 (1)	3	—	—	4 (1)	308
31 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	309
32 „ „ „ ..	(1)	1	—	1	(1)	—	1 (1)	310
33 „ „ „ ..	(1)	1	—	—	(1)	1	1 (1)	311
35 „ „ „ ..	1	3	—	2	1	1	4	312
36 „ „ „ ..	—	1	—	1	—	—	1	313
39 „ „ „ ..	1	—	—	—	1	—	1	314
40 „ „ „ ..	1 (1)	—	1	—	(1)	—	1 (1)	315
43 „ „ „ ..	—	1	—	—	—	1	1	316
45 „ „ „ ..	3	1	2	—	1	1	4	317
46 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	318
50 „ „ „ ..	4 (2)	2 (1)	3	2	1 (2)	(1)	6 (3)	319
52 „ „ „ ..	1	—	—	—	1	—	1	320
53 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	321
55 „ „ „ ..	1	—	—	—	1	—	1	322
59 „ „ „ ..	1	—	—	—	1	—	1	323
60 „ „ „ ..	3	2	2	1	1	1	5	324
61 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	325
64 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	326
66 „ „ „ ..	—	1	—	—	—	1	1	327
70 „ „ „ ..	4	—	3	—	1	—	4	328
78 „ „ „ ..	(1)	—	(1)	—	—	—	0 (1)	329
80 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	330
82 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	331
100 „ „ „ ..	1	1	1	1	—	—	2	332
Összesen	50(10)	39(1)	30(2)	25	20(8)	14(1)	89(11) adat	

A 11 kérdéses adat eseteit zárójelek közé helyeztük. Ezek a sírkő-feliratok alighanem Aquincumra vonatkoznak. Ezeket a sírköveket, még a rómaikor vége felé, a tartományi fővárosból hurcolhatták Intercisa-ba, s ott másodlagosan felhasználták.

A halandóság rendje Aquincum peremvidékén, Campona (Nagytétény) és Ulcisia (Constantia) Castra (Szentendre) terében

	I—IV. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyzet
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
1 éves korban elhunyt....	1	—	1	—	—	—	1	333
2 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	334
3 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	335
5 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	336
9 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	337
12 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	338
14 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	339
18 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	340
19 „ „ „	1	1	1	—	—	1	2	341
20 „ „ „	—	2	—	2	—	—	2	342
21 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	343
22 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	344
23 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	345
25 „ „ „	—	4	—	1	—	3	4	346
27 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	347
30 „ „ „	—	4	—	4	—	—	4	348
36 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	349
40 „ „ „	5	—	5	—	—	—	5	350
42 „ „ „	1	1	—	—	1	1	2	351
50 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	352
54 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	353
55 „ „ „	—	2	—	—	—	2	2	354
60 „ „ „	2	2	1	1	1	1	4	355
74 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	356
80 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	357
Összesen	25	20	14	10	11	10	45 adat	

A halandóság Kelet-Pannónia (P. inferior) egyéb részeiben, az ismeretes életkor-adatok keretében

(Sopianae-Pécs, Solva-Esztergom stb. adatai egybefogásával)

	I—IV. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyzet
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
1 éves korban elhunyt....	2	—	1	—	1	—	2	358
2 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	359
3 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	360
5 „ „ „	1	1	1	—	—	1	2	361
6 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	362
7 „ „ „	1	1	1	1	—	—	2	363
8 „ „ „	2	4	1	2	1	2	6	364
9 „ „ „	2	2	1	1	1	1	4	365
10 „ „ „	3	—	—	—	3	—	3	366
11 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	367
12 „ „ „	3	2	1 (?)	1	2	1	5	368
13 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	369
14 „ „ „	1	1	1	—	—	1	2	370
16 „ „ „	1	1	1	1	—	—	2	371
17 „ „ „	—	1	—	—	—	1	1	372
18 „ „ „	—	3	—	—	—	3	3	373
19 „ „ „	1	1	1	—	—	1	2	374
20 „ „ „	7	1	5	—	2	1	8	375
21 „ „ „	1	1	1	—	—	1	2	376
22 „ „ „	1	1	1	1	—	—	2	377
24 „ „ „	2	1	1	—	1	1	3	378
25 „ „ „	6	4	—	2	6	2	10	379
26 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	380
27 „ „ „	3	1	1	—	2	1	4	381
30 „ „ „	6	2	2	1	4	1	8	382
31 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	383
32 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	384
33 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	385
34 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	386
35 „ „ „	3	4	1	2	2	2	7	387
37 „ „ „	1	2	1	—	—	2	3	388
38 „ „ „	2	—	1	—	1	—	2	389
40 „ „ „	6	1	2	1	4	—	7	390
41 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	390/a
44 „ „ „	2	—	—	—	2	—	2	391
45 „ „ „	4	—	2	—	2	—	4	392
46 „ „ „	2	—	1	—	1	—	2	393
50 „ „ „	7	1	5	1	2	—	8	394
51 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	395
52 „ „ „	—	1	—	1	—	—	1	396
53 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	397
55 „ „ „	2	1	1 (?)	—	1	1	3	398
58 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	399
59 „ „ „	—	1	—	1 (?)	—	—	1	400
60 „ „ „	5	1	2	—	3	1	6	401
61 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	402
65 „ „ „	—	1	—	1 (?)	—	—	1	403
66 „ „ „	—	1	—	—	—	1 (?)	1	404
70 „ „ „	5	1	3	1	2	—	6	405
75 „ „ „	1	—	—	—	1	—	1	406
76 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	407
80 „ „ „	2	—	2	—	—	—	2	408
85 „ „ „	1	—	1	—	—	—	1	409
Összesen	100	45	50	19	50	26	145	

A halandóság rendje Nyugat-Pannónia (P. superior) egyéb részeiben, a sírkő-feliratok adatai alapján

(Arrabona-Győr, Vindobona-Wien stb. adatai egybefogásával. Valójában a legkisebb városokat, falvakat, tanyákat fogja egybe a két Pannonia tartomány «egyéb részei» c. táblázat, tehát a nagyobb városokkal szembeni képet mutatja, részben a parasztság romanizált rétegének demográfiai arculatát).

	I—IV. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyzet
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
0 éves korban elhunyt ..	—	1	—	—	—	1	1	410
1 „ „ „ ..	1	—	—	—	1	—	1	411
2 „ „ „ ..	1	1	—	—	1	1	2	412
3 „ „ „ ..	4	1	3	1	1	—	5	413
4 „ „ „ ..	1	6	—	2	1	4	7	414
5 „ „ „ ..	5	—	2	—	3	—	5	415
6 „ „ „ ..	1	2	—	1	1	1	3	416
7 „ „ „ ..	5	—	2	—	3	—	5	417
8 „ „ „ ..	3	—	2	—	1	—	3	418
10 „ „ „ ..	4	1	3	—	1	1	5	419
11 „ „ „ ..	1	2	—	2	1	—	3	420
12 „ „ „ ..	1	1	—	1	1	—	2	421
13 „ „ „ ..	1	1	—	1	1	—	2	422
14 „ „ „ ..	—	1	—	1	—	—	1	423
15 „ „ „ ..	3	3	3	2	—	1 (?)	6	424
16 „ „ „ ..	1	3	1	1	—	2	4	425
18 „ „ „ ..	2	—	1	—	1	—	2	426
19 „ „ „ ..	2	1	1	1	1	—	3	427
20 „ „ „ ..	6	7	4	5	2	2	13	428
22 „ „ „ ..	1	2	—	1	1	1	3	429
23 „ „ „ ..	3	1	1	—	2	1	4	430
24 „ „ „ ..	2	—	—	—	2 (?)	—	2	431
25 „ „ „ ..	11	2	9	—	2	2	13	432
26 „ „ „ ..	1	1	1	1 (?)	—	—	2	433
28 „ „ „ ..	1	1	1	—	—	1	2	434
30 „ „ „ ..	11	6	8	6	3	—	17	435
31 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	436
34 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	437
35 „ „ „ ..	4	1	2	1	2	—	5	438
36 „ „ „ ..	—	2	—	1	—	1	2	439
37 „ „ „ ..	—	2	—	1	—	1	2	440
38 „ „ „ ..	—	1	—	—	—	1	1	441
40 „ „ „ ..	9	2	6	2	3	—	11	442
41 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	443
42 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	444
45 „ „ „ ..	6	1	4	1	2	—	7	445
46 „ „ „ ..	—	1	—	1	—	—	1	446
47 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	447
48 „ „ „ ..	1	—	—	—	1	—	1	448
50 „ „ „ ..	12	6	10	4	2	2	18	449
51 „ „ „ ..	—	1	—	1	—	—	1	450
55 „ „ „ ..	2	1	2	1	—	—	3	451
60 „ „ „ ..	7	7	5	6	2	1	14	452
62 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	453
64 „ „ „ ..	1	—	—	—	1	—	1	454
65 „ „ „ ..	2	—	1	—	1	—	2	455
66 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	456
70 „ „ „ ..	9	2	6	1 (?)	3	1	11	457
72 „ „ „ ..	—	1	—	1	—	—	1	458
75 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	459
77 „ „ „ ..	—	1	—	1	—	—	1	460
80 „ „ „ ..	7	3	5	2	2	1	10	461
85 „ „ „ ..	1	1	1	1	—	—	2	462
90 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	463
95 „ „ „ ..	1	—	1	—	—	—	1	464
100 „ „ „ ..	4	2	3	1	1	1	6	465
101(?) „ „ „ ..	1	—	1 (?)	—	—	—	1	466
Összesen	148	79	98	52	50	27	227 adat	

A pannóniai városokban adódó halandósági képhez most vessük egybe az antik világirodalom fővárosának haladósági rendjét:

A halandóság Rómában, a császárkori sírkövek adatai keretében

(A görög nyelvű sírfeliratok társadalmi rétegének tekintetbevétele nélküli számok zárójelek között).

	I—VI. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		V—VI. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyz.
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
0 éves korban elhunyt	(92)	(48)	(64)	(31)	(28)	(17)	—	—	(140)	467
	94	54	65	33	29	21	—	—	148	
1 „ „ „	(219)	(144)	(167)	(101)	(52)	(42)	—	1	(363)	468
	232	146	173	102	59	43	—	—	378	
2 „ „ „	(234)	(114)	(155)	(57)	(79)	(57)	—	—	(348)	469
	242	115	158	57	84	58	—	—	357	
3 „ „ „	(198)	(143)	(151)	(73)	(47)	(70)	—	—	(341)	470
	204	143	154	73	50	70	—	—	347	
4 „ „ „	(205)	(131)	(150)	(85)	(55)	(46)	—	—	(336)	471
	210	134	152	87	58	47	—	—	344	
5 „ „ „	(221)	(113)	(168)	(71)	(52)	(42)	1	—	(334)	472
	226	116	170	72	55	44	—	—	342	
6 „ „ „	(192)	(103)	(133)	(57)	(57)	(46)	2	—	(295)	473
	193	105	134	58	57	47	—	—	298	
7 „ „ „	(150)	(119)	(102)	(63)	(48)	(56)	—	—	(269)	474
	152	124	103	65	49	59	—	—	276	
8 „ „ „	(144)	(90)	(114)	(56)	(30)	(33)	—	1	(234)	475
	152	91	116	56	36	34	—	—	243	
9 „ „ „	(118)	(85)	(90)	(54)	(27)	(31)	1	—	(203)	476
	123	89	92	57	30	32	—	—	212	
10 „ „ „	(90)	(94)	(72)	(50)	(18)	(44)	—	—	184	477
	90	94	72	50	18	44	—	—	—	
11 „ „ „	(89)	(78)	(65)	(43)	(22)	(35)	2	2	(167)	478
	93	79	68	43	23	36	—	—	172	
12 „ „ „	(98)	(77)	(76)	(43)	(22)	(34)	—	—	(175)	479
	104	84	79	45	25	39	—	—	188	
13 „ „ „	(91)	(69)	(68)	(42)	(23)	(26)	—	1	(160)	480
	94	70	70	42	24	27	—	—	164	
14 „ „ „	(82)	(71)	(58)	(53)	(24)	(18)	—	—	(153)	481
	83	73	59	54	24	19	—	—	156	
15 „ „ „	(105)	(85)	(87)	(63)	(16)	(22)	2	—	(190)	482
	108	86	88	63	18	23	—	—	194	
16 „ „ „	(98)	(104)	(78)	(75)	(20)	(29)	—	—	(202)	483
	101	104	80	75	21	29	—	—	205	
17 „ „ „	(109)	(96)	(76)	(68)	(31)	(27)	2	1	(205)	484
	113	97	78	68	33	28	—	—	210	
18 „ „ „	(183)	(178)	(145)	(133)	(36)	(45)	2	—	(361)	485
	190	182	147	135	41	47	—	—	372	
19 „ „ „	(120)	(112)	(96)	(81)	(23)	(31)	1	—	(232)	486
	121	114	97	82	23	32	—	—	235	
20 „ „ „	(165)	(174)	(135)	(130)	(30)	(44)	—	—	(339)	487
	171	182	137	133	34	49	—	—	353	
21 „ „ „	(97)	(66)	(75)	(48)	(21)	(18)	1	—	(163)	488
	98	69	75	50	22	19	—	—	167	
22 „ „ „	(131)	(128)	(94)	(92)	(36)	(34)	1	2	(259)	489
	136	134	96	95	39	37	—	—	270	
23 „ „ „	(88)	(78)	(71)	(62)	(16)	(15)	1	1	(166)	490
	91	80	73	63	17	16	—	—	171	
24 „ „ „	(81)	(81)	(68)	(60)	(12)	(21)	1	—	(162)	491
	81	84	68	62	12	22	—	—	165	
25 „ „ „	(188)	(124)	(145)	(74)	(41)	(48)	2	2	(312)	492
	189	128	146	77	41	49	—	—	317	
26 „ „ „	(72)	(69)	(54)	(54)	(18)	(14)	—	1	(141)	493
	75	70	55	55	20	14	—	—	145	
27 „ „ „	(91)	(65)	(72)	(48)	(19)	(17)	—	—	(156)	494
	91	66	72	49	19	17	—	—	157	
28 „ „ „	(92)	(83)	(71)	(65)	(21)	(18)	—	—	(175)	495
	93	87	72	67	21	20	—	—	180	
29 „ „ „	(53)	(40)	(43)	(27)	(10)	(13)	—	—	(93)	496
	54	40	43	27	11	13	—	—	94	
30 „ „ „	(253)	(175)	(184)	(142)	(61)	(30)	8	3	(428)	497
	255	178	184	144	63	31	—	—	433	
31 „ „ „	(31)	(24)	(22	(19)	(9)	(3)	—	2	(55)	498
	33	25	23	20	10	3	—	—	58	
32 „ „ „	(61)	(44)	(47)	(32)	(12)	(12)	2	—	(105)	499
	63	46	48	33	13	13	—	—	109	
33 „ „ „	(56)	(23)	(40)	(20)	(13)	(3)	3	—	(79)	500
	57	23	40	20	14	—	—	—	80	
34 „ „ „	(29)	(13)	(20)	(10)	(9)	(3)	—	—	(42)	501
	29	14	20	11	9	3	—	—	43	
35 „ „ „	(205)	(114)	(148)	(87)	(50)	(27)	7	—	(319)	502
	209	118	150	88	52	30	7	—	327	

	I—VI. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		V—VI. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyz.
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
36 éves korban elhunyt	(53)	(22)	(31)	(16)	(20)	(6)	2	—	(75)	503
	54	23	32	17	20	6	—	—	77	
37 „ „ „	52	25	41	16	10	8	1	1	77	504
38 „ „ „	(51)	(19)	(30)	(14)	(19)	(5)	2	—	(70)	505
	52	20	30	14	20	6	—	—	72	
39 „ „ „	(17)	(9)	(10)	(6)	(6)	(3)	1	—	(26)	506
	17	10	10	6	6	4	—	—	27	
40 „ „ „	(218)	(82)	(155)	(61)	(55)	(18)	8	3	(300)	507
	226	82	157	61	61	18	—	—	308	
41 „ „ „	25	7	18	5	6	2	1	—	32	508
42 „ „ „	(37)	(11)	(26)	(8)	(11)	(3)	—	—	(48)	509
	39	11	27	8	12	3	—	—	50	
43 „ „ „	(12)	(6)	(5)	(6)	(6)	—	2	—	(18)	510
	12	7	5	6	5	1	—	—	19	
44 „ „ „	(19)	(5)	(16)	(5)	(3)	—	—	—	(24)	511
	20	5	16	5	4	—	—	—	25	
45 „ „ „	(100)	(57)	(69)	(47)	(26)	(7)	5	3	(157)	512
	101	59	69	49	27	7	—	—	160	
46 „ „ „	14	5	8	3	6	2	—	—	19	513
47 „ „ „	(22)	(7)	(15)	(7)	(7)	(7)	—	—	(29)	514
	23	7	15	7	8	—	—	—	30	
48 „ „ „	16	12	11	12	5	—	—	—	28	515
49 „ „ „	12	5	8	3	4	2	—	—	17	516
50 „ „ „	(104)	(46)	(67)	(35)	(31)	(10)	6	1	(150)	517
	106	46	68	35	32	10	—	—	152	
51 „ „ „	16	3	7	3	7	—	2	—	19	518
52 „ „ „	(15)	(4)	(13)	(3)	(2)	—	—	1	(19)	519
	16	4	14	3	2	—	—	—	20	
53 „ „ „	7	4	6	2	1	2	—	—	11	520
54 „ „ „	(2)	(3)	(1)	(3)	—	—	1	—	(5)	521
	3	3	2	3	—	—	—	—	6	
55 „ „ „	(41)	(18)	(35)	(14)	(5)	(4)	1	—	(59)	522
	41	19	35	14	5	5	—	—	60	
56 „ „ „	9	5	5	4	4	1	—	—	14	523
57 „ „ „	10	1	9	1	1	—	—	—	11	524
58 „ „ „	11	1	8	1	2	—	1	—	12	525
59 „ „ „	6	2	4	1	2	—	—	1	8	526
60 „ „ „	(100)	(39)	(82)	(29)	(11)	(9)	7	1	(139)	527
	106	40	83	29	16	10	—	—	146	
61 „ „ „	9	—	4	—	4	—	1	—	9	528
62 „ „ „	14	5	9	4	3	1	2	—	19	529
63 „ „ „	(10)	(1)	(8)	(1)	(2)	—	—	—	(11)	530
	10	3	8	2	2	1	—	—	13	
64 „ „ „	11	4	6	2	5	2	—	—	15	531
65 „ „ „	(33)	(16)	(26)	(12)	(3)	(4)	4	—	(49)	532
	34	16	26	12	4	4	—	—	50	
66 „ „ „	5	1	4	1	1	—	—	—	6	533
67 „ „ „	6	5	4	5	1	—	1	—	11	534
68 „ „ „	5	1	4	1	—	—	1	—	6	535
69 „ „ „	5	—	4	—	1	—	—	—	5	536
70 „ „ „	(59)	(16)	(42)	(13)	(13)	(3)	4	—	(75)	537
	60	16	42	13	14	3	—	—	76	
71 „ „ „	6	4	6	2	—	2	—	—	10	538
72 „ „ „	5	4	4	3	—	1	1	—	9	539
73 „ „ „	6	2	4	2	2	—	—	—	8	540
74 „ „ „	(4)	(1)	(4)	(1)	—	—	—	—	(5)	541
	5	1	5	1	—	—	—	—	6	
75 „ „ „	21	17	18	13	2	4	1	—	38	542
76 „ „ „	7	—	7	—	—	—	—	—	7	543
77 „ „ „	(6)	(2)	(4)	(1)	(1)	(1)	1	—	(8)	544
	7	2	5	1	1	1	—	—	9	
78 „ „ „	6	2	4	2	1	—	1	—	8	545
79 „ „ „	3	1	1	1	1	—	1	—	4	546
80 „ „ „	52	15	38	9	13	6	1	—	67	547
81 „ „ „	—	1	—	1	—	—	—	—	1	548
82 „ „ „	(4)	(2)	(4)	(2)	—	—	—	—	(6)	549
	5	2	5	2	—	—	—	—	7	
83 „ „ „	5	2	4	2	—	—	1	—	7	550
84 „ „ „	2	—	2	—	—	—	—	—	2	551
85 „ „ „	17	4	14	2	3	1	—	1	21	552
86 „ „ „	2	2	1	2	1	—	—	—	4	553
87 „ „ „	3	3	3	2	—	1	—	—	6	554
88 „ „ „	3	—	2	—	1	—	—	—	3	555
90 „ „ „	22	3	18	2	4	1	—	—	25	556
91 „ „ „	2	—	1	—	—	—	1	—	2	557
92 „ „ „	2	1	2	1	—	—	—	—	3	558
93 „ „ „	1	—	1	—	—	—	—	—	1	559
94 „ „ „	2	—	2	—	—	—	—	—	2	560

	I—VI. sz.		I—II. sz.		III—IV. sz.		V—VI. sz.		Összesen	Vonatkozó jegyz.
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
95 éves korban elhunyt	4	1	3	—	1	1	—	—	5	561
96 „ „ „	6	—	6	—	—	—	—	—	6	562
97 „ „ „	2	2	1	2	1	—	—	—	4	563
98 „ „ „	2	—	2	—	—	—	—	—	2	564
99 „ „ „	2	—	1	—	1	—	—	—	2	565
100 „ „ „	1	—	1	—	—	—	—	—	1	566
103 „ „ „	1	—	1	—	—	—	—	—	1	567
105 „ „ „	2	—	1	—	1	—	—	—	2	568
106 „ „ „	—	1	—	1	—	—	—	—	1	569
113 „ „ „	1	—	1	—	—	—	—	—	1	570
Összesen	(5864) 6008	(3872) 3971	(4356) 4420	(2664) 2710	(1408) 1488	(1181) 1234	(100) 100	(27) 27	(9736) 9979	

Az eddigiekben városok, közigazgatási, tájegységek halandósági tábláit állítottuk össze, arra való tekintet nélkül, mely társadalmi csoportokba tartoztak az elhunytak. A továbbiakban, a városokon és táj, ill. közigazgatási egységeken belül, társadalmi rétegek szerint csoportosítjuk az ismert életkoradatokat.

A halandóság a rabszolgák és hozzátartozóik körében, a sírköveiken feljegyzett életkor-adatok tükrében

	Rómában			Pannóniában			Vonatkozó jegyzet
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	
0 éves korban elhunyt	7	4	11	—	—	—	571
1 „ „ „	23	12	35	—	—	—	572
2 „ „ „	25	9	34	—	—	—	573
3 „ „ „	22	12	34	—	—	—	574
4 „ „ „	17	12	29	—	—	—	575
5 „ „ „	22	13	35	—	—	—	576
6 „ „ „	14	9	23	—	2	2	263, 416, 577
7 „ „ „	12	3	15	—	—	—	578
8 „ „ „	2	9	11	1	—	1	123, 579
9 „ „ „	7	5	12	—	—	—	580
10 „ „ „	5	5	10	—	—	—	581
11 „ „ „	4	2	6	—	—	—	582
12 „ „ „	8	4	12	—	—	—	583
13 „ „ „	7	5	12	—	—	—	584
14 „ „ „	10	6	16	—	—	—	585
15 „ „ „	6	7	13	—	—	—	586
16 „ „ „	7	9	16	—	—	—	587
17 „ „ „	7	8	15	—	—	—	588
18 „ „ „	20	11	31	—	—	—	589
19 „ „ „	8	6	14	—	—	—	590
20 „ „ „	21	15	36	3	—	3	132, 183, 211, 591
21 „ „ „	8	3	11	—	—	—	592
22 „ „ „	8	12	20	—	2	2	212, 429, 593
23 „ „ „	7	6	13	1	—	1	430, 594
24 „ „ „	11	3	14	—	—	—	595
25 „ „ „	21	12	33	1	—	1	137, 596
26 „ „ „	7	4	11	1	—	1	597
27 „ „ „	7	6	13	—	—	—	598
28 „ „ „	2	4	6	—	—	—	599
29 „ „ „	2	4	6	—	—	—	600
30 „ „ „	19	18	37	—	2	2	601, 217, 271
31 „ „ „	—	1	1	—	—	—	602
32 „ „ „	3	1	4	—	—	—	603
33 „ „ „	2	1	3	—	—	—	604
34 „ „ „	3	—	3	—	—	—	605
35 „ „ „	14	7	21	—	—	—	606
36 „ „ „	2	—	2	—	—	—	607
37 „ „ „	1	1	2	—	—	—	608
38 „ „ „	1	—	1	—	—	—	609
39 „ „ „	1	—	1	—	—	—	610
40 „ „ „	13	4	17	1	—	1	275, 611
41 „ „ „	1	1	2	—	—	—	612
42 „ „ „	3	1	4	—	—	—	6,3
45 „ „ „	4	2	6	—	—	—	614
46 „ „ „	1	—	1	—	—	—	615
47 „ „ „	—	1	1	—	—	—	616
48 „ „ „	—	2	2	—	—	—	617
49 „ „ „	1	—	1	—	—	—	618
50 „ „ „	2	3	5	—	—	—	619
52 „ „ „	2	1	3	—	—	—	620
55 „ „ „	1	2	3	—	—	—	621
60 „ „ „	1	—	1	—	—	—	622
65 „ „ „	1	—	1	—	—	—	623
80 „ „ „	—	—	—	—	1	1	461
83 „ „ „	—	1	1	—	—	—	624
99 „ „ „	1	—	1	—	—	—	625
100 „ „ „	—	—	—	1	—	1	465
Összesen	404	267	671	9	7	16	

A halandóság a szabaddá nyilvánítottak (liberti) és hozzátartozóik körében, a sírkő-feliratok alapján

	Rómában			Pannóniában			Vonatkozó jegyzetek
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	
0 éves korban elhunyt	6	3	9	—	—	—	626
1 „ „ „	19	7	26	1	—	1	173, 627
2 „ „ „	18	6	24	—	—	—	628
3 „ „ „	15	16	31	2	—	2	412, 629
4 „ „ „	24	9	33	—	—	—	630
5 „ „ „	35	14	49	—	—	—	631
6 „ „ „	17	11	28	—	—	—	632
7 „ „ „	21	22	43	—	—	—	633
8 „ „ „	17	13	30	—	—	—	634
9 „ „ „	20	10	30	1	—	1	635, 124
10 „ „ „	8	14	22	—	1	1	125, 636
11 „ „ „	11	13	24	1	1	2	33, 126, 637
12 „ „ „	15	16	31	—	—	—	638
13 „ „ „	5	11	16	—	—	—	639
14 „ „ „	11	10	21	—	—	—	640
15 „ „ „	18	14	32	—	—	—	641
16 „ „ „	13	18	31	1	—	1	129, 642
17 „ „ „	16	19	35	—	—	—	643
18 „ „ „	24	41	65	—	—	—	644
19 „ „ „	23	21	44	2	1	3	131, 182, 645
20 „ „ „	27	36	63	—	2	2	41, 242, 646
21 „ „ „	13	16	29	—	—	—	647
22 „ „ „	16	28	44	—	1	1	377, 648
23 „ „ „	9	16	25	—	—	—	649
24 „ „ „	8	18	26	1	—	1	184, 650
25 „ „ „	25	37	62	—	4	4	137, 244, 270, 379, 651
26 „ „ „	8	14	22	—	2	2	215, 433, 652
27 „ „ „	9	12	21	—	—	—	653
28 „ „ „	7	19	26	1	1	2	140, 434, 654
29 „ „ „	11	8	19	—	—	—	655
30 „ „ „	24	38	62	3	3	6	49, 141, 217, 435, 656
31 „ „ „	2	4	6	—	—	—	657
32 „ „ „	12	12	24	—	—	—	658
33 „ „ „	8	4	12	—	—	—	659
34 „ „ „	4	1	5	—	—	—	660
35 „ „ „	29	17	46	3	1	4	146, 219, 274, 438, 661
36 „ „ „	5	5	10	—	—	—	662
37 „ „ „	8	3	11	—	—	—	663
38 „ „ „	4	5	9	—	—	—	664
39 „ „ „	2	2	4	1	—	1	665, 56
40 „ „ „	29	16	45	2	—	2	666, 442
41 „ „ „	3	—	3	—	—	—	667
42 „ „ „	4	1	5	—	—	—	668
43 „ „ „	1	2	3	—	—	—	669
44 „ „ „	3	1	4	—	—	—	670
45 „ „ „	14	16	30	—	2	2	60, 276, 671
46 „ „ „	3	1	4	—	—	—	672
47 „ „ „	5	2	7	—	—	—	673
48 „ „ „	4	1	5	—	—	—	674
49 „ „ „	—	1	1	—	—	—	675
50 „ „ „	15	6	21	5	1	6	62, 158, 222, 277, 449, 676
52 „ „ „	5	1	6	—	—	—	677
53 „ „ „	1	—	1	—	—	—	678
54 „ „ „	—	1	1	—	—	—	679
55 „ „ „	7	2	9	—	2	2	354, 451, 680
56 „ „ „	—	3	3	—	—	—	681
57 „ „ „	3	—	3	—	—	—	682
58 „ „ „	4	—	4	—	—	—	683
60 „ „ „	17	10	27	3	1	4	355, 452, 684
62 „ „ „	2	—	2	1	—	1	453, 685
63 „ „ „	1	1	2	—	—	—	686
64 „ „ „	—	1	1	1	—	1	454, 687
65 „ „ „	7	2	9	—	—	—	688
67 „ „ „	1	—	1	—	—	—	689
68 „ „ „	1	—	1	—	—	—	690
70 „ „ „	13	2	15	2	2	4	166, 457, 691
71 „ „ „	2	—	2	—	—	—	692
72 „ „ „	1	1	2	—	—	—	693
73 „ „ „	1	—	1	—	1	1	167, 694
75 „ „ „	4	5	9	—	—	—	695
77 „ „ „	2	—	2	—	—	—	696
79 „ „ „	1	—	1	—	—	—	698
80 „ „ „	4	2	6	1	2	3	70, 699
82 „ „ „	1	—	1	—	—	—	700

	Rómában			Pannóniában			Vonatkozó jegyzetek
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	
83 éves korban elhunyt	2	1	3	—	—	—	701
85 „ „ „	4	1	5	—	—	—	702
86 „ „ „	1	—	1	—	—	—	703
87 „ „ „	1	2	3	—	—	—	704
90 „ „ „	7	—	7	1	1	2	171, 705
96 „ „ „	3	—	3	—	—	—	706
97 „ „ „	1	1	2	—	—	—	707
100 „ „ „	1	—	1	1	—	1	465, 709
113 „ „ „	1	—	1	—	—	—	710
Összesen	747	666	1413	34	29	63	

A halandóság a («szabad») kereskedők—kézművesek és hozzátartozóik körében, a sirkő-adatok keretében

	Rómában			Pannóniában			Vonatkozó jegyzetek
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	
0 éves korban elhunyt	1	—	1	—	—	—	711
1 „ „ „	1	1	2	—	—	—	712
2 „ „ „	2	1	3	—	—	—	713
3 „ „ „	1	—	1	—	—	—	714
4 „ „ „	2	1	3	—	—	—	715
5 „ „ „	4	1	5	—	—	—	716
8 „ „ „	4	—	4	—	—	—	717
9 „ „ „	—	2	2	—	—	—	718
10 „ „ „	—	1	1	—	—	—	719
12 „ „ „	2	1	3	—	—	—	720
13 „ „ „	—	2	2	—	—	—	721
15 „ „ „	2	—	2	—	—	—	722
16 „ „ „	1	1	2	—	—	—	723
17 „ „ „	4	2	6	—	—	—	724
18 „ „ „	3	2	5	1	—	1	83, 725
19 „ „ „	2	4	6	—	—	—	726
20 „ „ „	7	7	14	1	—	1	132, 727
21 „ „ „	—	1	1	—	—	—	728
22 „ „ „	4	3	7	—	—	—	729
23 „ „ „	2	—	2	—	—	—	730
24 „ „ „	1	2	3	—	—	—	731
25 „ „ „	2	1	3	3	—	3	88, 137, 244, 732
26 „ „ „	3	—	3	1	—	1	138, 733
27 „ „ „	2	3	5	—	—	—	734
28 „ „ „	1	1	2	—	—	—	735
29 „ „ „	1	—	1	—	—	—	736
30 „ „ „	9	6	15	—	—	—	737
31 „ „ „	—	2	2	—	—	—	738
32 „ „ „	2	1	3	—	—	—	739
33 „ „ „	4	—	4	—	—	—	740
34 „ „ „	1	—	1	—	—	—	741
35 „ „ „	9	2	11	—	—	—	742
36 „ „ „	1	—	1	—	—	—	743
37 „ „ „	—	1	1	—	—	—	744
38 „ „ „	1	—	1	—	—	—	745
39 „ „ „	—	—	—	1	—	1	56
40 „ „ „	5	1	6	—	—	—	746
42 „ „ „	1	—	1	—	—	—	747
45 „ „ „	6	—	6	—	—	—	748
46 „ „ „	1	—	1	—	—	—	749
50 „ „ „	6	1	7	2	—	2	252, 449, 750
53 „ „ „	1	—	1	—	—	—	751
55 „ „ „	—	—	—	1	1	2	223, 254, 752
60 „ „ „	3	1	4	—	—	—	753
62 „ „ „	2	—	2	—	—	—	754
65 „ „ „	1	—	1	—	—	—	755
68 „ „ „	1	—	1	—	—	—	756
70 „ „ „	2	—	2	1	—	1	280, 757
71 „ „ „	1	—	1	—	—	—	758
75 „ „ „	1	1	2	—	—	—	759
78 „ „ „	1	—	1	—	—	—	760
80 „ „ „	1	1	2	—	—	—	761
82 „ „ „	1	—	1	—	—	—	762
83 „ „ „	1	—	1	—	—	—	763
85 „ „ „	1	—	1	—	—	—	764
87 „ „ „	1	—	1	—	—	—	765
90 „ „ „	2	—	2	—	—	—	766
Összesen	118	54	172	11	1	12	

A halandóság a («szabad») szellemi (értelmiségi) foglalkozásúak, művészek és hozzátartozóik körében, az életkor-adatok tükrében

	Rómában			Pannóniában			Vonatkozó jegyzetek
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	
0 éves korban elhunyt	1	1	2	—	1	1	22, 767
1 „ „ „	—	1	1	3	3	6	22, 73, 173, 200, 358, 768
2 „ „ „	4	—	4	2	—	2	74, 359, 769
3 „ „ „	6	—	6	—	—	—	770
4 „ „ „	—	2	2	—	—	—	771
5 „ „ „	3	2	5	1	—	1	415, 772
6 „ „ „	1	5	6	2	—	2	28, 290, 773
7 „ „ „	3	3	6	—	—	—	774
8 „ „ „	4	2	6	—	2	2	30, 364, 775
9 „ „ „	2	2	4	1	1	2	337, 365, 776
10 „ „ „	3	1	4	—	—	—	777
11 „ „ „	5	2	7	—	—	—	778
12 „ „ „	3	3	6	—	1	1	368, 779
13 „ „ „	3	3	6	1	1	2	127 780
14 „ „ „	2	1	3	—	—	—	781
15 „ „ „	2	1	3	1	—	1	36, 782
16 „ „ „	2	3	5	1	—	1	208, 783
17 „ „ „	4	2	6	1	1	2	38, 268, 784
18 „ „ „	7	4	11	1	—	1	39, 785
19 „ „ „	6	4	10	—	—	—	786
20 „ „ „	9	4	13	3	—	3	242, 375, 787
21 „ „ „	8	3	11	—	—	—	788
22 „ „ „	7	3	10	2	—	2	212, 429, 789
23 „ „ „	4	2	6	2	1	3	87, 345, 790
24 „ „ „	7	3	10	—	1	1	378, 791
25 „ „ „	11	4	15	3	1	4	88, 137, 270, 432, 792
26 „ „ „	7	1	8	1	—	1	433, 793
27 „ „ „	3	2	5	—	—	—	794
28 „ „ „	5	1	6	1	2	3	89, 795
29 „ „ „	10	1	11	—	—	—	796
30 „ „ „	10	2	12	—	2	2	90, 797
31 „ „ „	4	2	6	—	—	—	798
32 „ „ „	5	1	6	—	—	—	799
33 „ „ „	9	—	9	—	—	—	800
34 „ „ „	4	2	6	—	—	—	801
35 „ „ „	10	—	10	2	1	3	52, 274, 802
36 „ „ „	2	1	3	—	—	—	803
37 „ „ „	6	1	7	—	—	—	804
38 „ „ „	2	—	2	—	—	—	805
39 „ „ „	3	—	3	—	—	—	806
40 „ „ „	11	—	11	1	1	2	57, 151, 807
41 „ „ „	3	—	3	1	—	1	58, 808
42 „ „ „	5	—	5	—	—	—	809
43 „ „ „	3	—	3	—	—	—	810
44 „ „ „	3	1	4	—	—	—	811
45 „ „ „	4	—	4	3	—	3	100, 192, 812
46 „ „ „	1	1	2	—	—	—	813
47 „ „ „	4	—	4	—	—	—	814
48 „ „ „	3	1	4	—	—	—	815
49 „ „ „	1	—	1	—	—	—	816
50 „ „ „	6	—	6	3	1	4	193, 394, 817
51 „ „ „	4	—	4	—	—	—	818
52 „ „ „	2	—	2	—	—	—	819
53 „ „ „	—	—	—	1	—	1	63
54 „ „ „	3	—	3	—	—	—	820
55 „ „ „	8	—	8	—	2	2	354, 451, 821
56 „ „ „	2	—	2	—	—	—	822
57 „ „ „	1	—	1	—	—	—	823
58 „ „ „	3	—	3	1	—	1	399, 824
59 „ „ „	1	—	1	—	1	1	400, 825
60 „ „ „	5	1	6	1	2	3	194, 452, 826
61 „ „ „	5	—	5	—	—	—	827
62 „ „ „	5	—	5	—	—	—	828
63 „ „ „	2	—	2	—	—	—	829
64 „ „ „	4	—	4	—	—	—	830
65 „ „ „	3	—	3	—	—	—	831
66 „ „ „	2	—	2	1	—	1	456, 832
67 „ „ „	1	—	1	—	—	—	833
68 „ „ „	1	—	1	—	—	—	834
69 „ „ „	5	—	5	—	—	—	835
70 „ „ „	9	1	10	1 (?)	—	1	457, 836
71 „ „ „	3	—	3	—	—	—	837
72 „ „ „	3	—	3	—	1	1	259, 838
73 „ „ „	4	—	4	—	—	—	839

	Rómában			Pannóniában			Vonatkozó jegyzetek
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	
74 éves korban elhunyt	3	—	3	—	—	—	840
75 „ „ „	4	—	4	—	—	—	841
76 „ „ „	3	—	3	—	—	—	842
78 „ „ „	3	—	3	—	—	—	843
79 „ „ „	2	—	2	—	—	—	844
80 „ „ „	5	—	5	2	—	2	112, 461 845
82 „ „ „	1	—	1	—	—	—	845/a
83 „ „ „	1	—	1	—	—	—	846
84 „ „ „	1	—	1	—	—	—	847
85 „ „ „	2	1	3	1	—	1	848
86 „ „ „	—	2	2	1	—	1	260, 849
87 „ „ „	1	1	2	—	—	—	850
89 „ „ „	1	—	1	—	—	—	851
90 „ „ „	1	—	1	—	—	—	852
92 „ „ „	1	—	1	—	—	—	853
96 „ „ „	4	—	4	—	—	—	854
98 „ „ „	1	—	1	—	—	—	855
100 „ „ „	—	—	—	1	—	1	465
Összesen	341	84	425 adat	46	26	72 adat	

A halandóság az életveszélyes foglalkozásúak (katonák, viadorok stb.) és hozzátartozóik körében, a sírkő-adatok keretében

	Rómában			Pannóniában			Vonatkozó jegyzetek
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	
0 éves korban elhunyt	3	—	3	1	2	3	22, 115, 856
1 „ „ „	6	3	9	3	2	5	23, 73, 173, 286, 411, 857
2 „ „ „	3	—	3	6	3	9	24, 74, 117, 174, 287, 412, 858
3 „ „ „	4	1	5	4	2	6	25, 75, 118, 360, 859
4 „ „ „	5	2	7	5	3	8	26, 76, 119, 176, 288, 414, 860
5 „ „ „	2	—	2	5	4	9	77, 120, 234, 415, 861
6 „ „ „	3	—	3	1	—	1	78, 862
7 „ „ „	2	4	6	3	2	5	29, 122, 417, 863
8 „ „ „	2	1	3	7	3	10	30, 79, 123, 236, 292, 364, 864, 865
9 „ „ „	3	—	3	—	—	—	
10 „ „ „	2	—	2	8	3	11	32, 80, 125, 294, 366, 419, 866
11 „ „ „	1	2	3	2	—	2	295, 367, 867
12 „ „ „	1	1	2	3	2	5	34, 81, 338, 368, 868
13 „ „ „	1	1	2	1	—	1	35, 869
14 „ „ „	2	—	2	—	—	—	870
15 „ „ „	—	2	2	2	—	2	36, 871
16 „ „ „	—	2	2	1	3	4	129, 180, 298, 425, 872
17 „ „ „	3	—	3	1	2	3	38, 299, 873
18 „ „ „	8	5	13	5	1	6	39, 181, 300, 426, 874
19 „ „ „	4	1	5	2	2	4	40, 241, 374, 427, 875,
20 „ „ „	16	1	17	6	6	12	41, 85, 132, 183, 212, 242, 302, 428, 876
21 „ „ „	10	3	13	3	2	5	133, 303, 343, 376, 877
22 „ „ „	24	—	24	6	3	9	42, 66, 134, 243, 344, 429, 878
23 „ „ „	12	—	12	3	2	5	43, 135, 430, 879
24 „ „ „	16	2	18	5	2	7	44, 136, 304, 378, 431, 880
25 „ „ „	43	5	48	27	9	36	45, 88, 137, 214, 244, 305, 346, 379, 432, 881
26 „ „ „	26	2	28	7	—	7	46, 138, 306, 380, 882
27 „ „ „	33	—	33	3	3	6	47, 139, 307, 347, 381, 883
28 „ „ „	24	2	26	5	—	5	48, 140, 434, 884
29 „ „ „	13	1	14	—	—	—	885
30 „ „ „	88	6	94	46	8	54	49, 90, 141, 186, 246, 271, 308, 382, 435, 886
31 „ „ „	10	—	10	6	—	6	91, 142, 309, 383, 436, 887
32 „ „ „	21	1	22	6	—	6	50, 143, 384, 888
33 „ „ „	21	1	22	5	—	5	51, 144, 385, 889
34 „ „ „	10	—	10	5	1	6	92, 145, 386, 437, 890
35 „ „ „	59	4	63	20	10	30	52, 93, 146, 219, 247, 274, 312, 387, 438, 891
36 „ „ „	28	3	31	7	3	10	53, 147, 189, 313, 349, 892
37 „ „ „	20	1	21	6	—	6	54, 95, 148, 388, 893
38 „ „ „	24	—	24	6	—	6	55, 149, 389, 894
39 „ „ „	4	—	4	3	—	3	56, 150, 314, 895
40 „ „ „	61	1	62	37	2	39	57, 96, 151, 190, 248, 275, 315, 390, 442, 896
41 „ „ „	10	—	10	3	2	5	58, 97, 152, 443, 897
42 „ „ „	10	—	10	7	—	7	59, 98, 153, 351, 444, 898
43 „ „ „	5	—	5	3	1	4	154, 191, 250, 899
44 „ „ „	8	—	8	3	—	3	155, 391, 900
45 „ „ „	29	—	29	18	2	20	60, 100, 156, 317, 392, 445, 901
46 „ „ „	2	1	3	5	1	6	101, 251, 318, 393, 902
47 „ „ „	8	1	9	2	—	2	157, 447, 903
48 „ „ „	5	—	5	2	—	2	61, 448, 904
49 „ „ „	4	1	5	—	—	—	905
50 „ „ „	19	—	19	29	1	30	62, 103, 158, 193, 277, 319, 352, 394, 449, 906
51 „ „ „	3	—	3	—	—	—	907
52 „ „ „	1	—	1	2	—	2	104, 320, 908
53 „ „ „	3	—	3	4	—	4	105, 321, 397, 909
54 „ „ „	—	—	—	1	—	1	353
55 „ „ „	7	—	7	5	—	5	159, 278, 322, 398, 910
56 „ „ „	2	—	2	—	—	—	911
57 „ „ „	1	—	1	1	—	1	160, 912
58 „ „ „	—	—	—	1	—	1	161
59 „ „ „	1	—	1	1	—	1	323, 913
60 „ „ „	8	1	9	20	7	27	65, 107, 162, 224, 255, 324, 355, 401, 452, 914
61 „ „ „	1	—	1	2	—	2	163, 325, 915
62 „ „ „	1	—	1	—	—	—	916
63 „ „ „	1	—	1	—	—	—	917
64 „ „ „	—	—	—	1	—	1	326
65 „ „ „	2	1	3	2	—	2	195, 257, 918
66 „ „ „	2	—	2	1	—	1	327, 919

	Rómában			Pannóniában			Vonatkozó jegyzetek
	férfi	nő	Összesen	férfi	nő	Összesen	
67 éves korban elhunyt	1	—	1	1	—	1	66, 920
70 „ „ „	7	—	7	13	1	14	67, 109, 196, 258, 280, 328, 405, 457, 921
73 „ „ „	—	—	—	2	—	2	281
74 „ „ „	—	—	—	1	—	1	356
75 „ „ „	4	—	4	1	—	1	408, 459, 922
76 „ „ „	—	—	—	1	—	1	407
77 „ „ „	1	1	2	1	—	1	282, 923
78 „ „ „	—	—	—	2	—	2	69, 111
80 „ „ „	7	—	7	4	2	6	112, 169, 283, 357, 408, 461, 924
82 „ „ „	1	—	1	1	—	1	331, 925
85 „ „ „	2	—	2	5	—	5	170, 199, 284, 409, 926
90 „ „ „	—	—	—	4	—	4	72, 114, 463
95 „ „ „	—	—	—	1	—	1	172
Összesen	774	64	838 adat	422	102	524 adat	

Ha összevetjük a halandóságról összeállított áttekintéseket, már pusztán ezeknek alapján fontos demográfiai megállapításokat tehetünk. Mindenekelőtt a női és a férfi nem közötti arányszámra vonatkozólag a pannóniai és rómavárosi sírkő-adatok által körvonalazott társadalmi csoportokon belül. Vizsgáljuk meg ehhez a kérdéshez alábbi táblázatunkat:

A női és a férfi nem közötti arányszám Pannóniában és Rómában, a sírköveken fennmaradt életkor-adatok alapján

	férfi	nő	összes adat	férfi %	nő % (összes adat = 100%)
Aquincum	108	50	158	68,4	(31,8)
Brigetio	64	35	99	64,5	(35,5)
Intercisa	50	39	89	(56,1)	(43,9)
Campona—Ulcisia	25	20	45	(55,5)	(44,5)
Kelet-Pannónia egyéb részeiben	100	45	145	69,0	(31,0)
Carnuntum	167	37	204	*81,3*	*(18,7)*
Scarabantia	33	15	48	(68,7)	(31,3)
Savaria	35	31	66	*(53,0)*	*(47,0)*
Poetovio	37	11	48	(77,0)	(23,0)
Emona	66	50	116	56,9	(43,1)
Nyugat-Pannónia egyéb részeiben	148	79	227	65,2	34,8
Róma	(5864)	(3872)	(9736)	(60,2)	(39,8)*
	6008	3971	9979	60,5	39,5
összes adat	6839	4383	*11222*	61,0	39,0%
Rabszolgák rétegében (Rómában)	404	267	671	60,4	39,6
(Pannóniában)	9	7	16	56,2	43,8
Szabaddányilvánítottak rétegében (Róma)	747	666	1413	52,9	47,1
(Pannóniában)	34	29	63	53,9	46,1
Kézműves és kereskedő rétegben (Róma)	118	54	172	68,6	31,9
(Pannóniában)	11	1	12	91,6	8,4
Értelmiségiek rétegében, Róma	341	84	425	80,3	19,9
(Pannóniában)	46	26	72	63,8	36,2
Katonák rétegében, Róma	774	64	838	92,4	7,6
Pannóniában	422	102	524	81,5	18,5

* Görög nyelvűektől eltekintve

Zárójelek közé helyeztük azokat az eseteket, amelyek másodsorban vehetők figyelembe. Egyes arányszámok túlkevés adaton alapulnak. A katonák, gladiátorok, kocsiversenyzők rétegénél nyert arányszámok azért szolgálhatnak kevésbé összehasonlításul, mert annak halandósági táblázata csak részben épül fel a 18 éven aluliak esetein, és a foglalkozási ág tábora csak fel-

serdült férfiakból állott. Azonban kivétel nélkül nagyobb a férfi nem aránysáma a nőinél (noha a számos kérdéses nemű adatot is túlnyomó részben utóbbihoz számítottuk), amennyiben a nők százalék-arányszámai 18,7 és 47,0%, a férfiakéi 53,0 és 81,3% között váltakoznak. Ezen kivételnélküliség alapján leszögezhető, hogy a rómaikori *Pannóniában*, valamint a birodalom fővárosában, legalábbis a sírköveket állító társadalmi rétegek körében, a *nők száma kevesebb* volt a *férfiakénál*. A középarány, amely csak elvont értéket jelent, a %-számok között: 65,3 (masc.); 34,7 (fem.). Egyébként a nők a szabaddá nyilvánítottak rétegében teszik ki viszonylag a legmagasabb % arányszámot (: 47,1), sőt a 10—30. életévekben elhunytak csoportjaiban általában (ebben a rétegben) nagyobb számokat mutat a táblázat (49. o.) a nőknél. Talán arra szabad következtetni ebből, hogy a rabszolganők szabaddá nyilvánításánál érzelmi mozzanatok jelentősebb szerepet játszottak.

Másik előrebocsátott megállapításunk a katonák stb. halandósági táblázatával kapcsolatos (53. o.). Rómánál, ahonnan pedig több adatunk van egyáltalán ebből a társadalmi rétegből, a gyermek-, serdülő, valamint az öregebb évcsoportokban kisebb az adat-szám, viszont Pannóniánál ezekben az évjáratokban nagyobb. Alighanem az tükröződik ebben, hogy a birodalmi fővárosba vezényelt katonák, testőrök stb. túlnyomóan már az eredeti táborhelyeken gyökeresedtek meg, hagyták hátra családjukat, illetőleg szülőföldjükre vonultak vissza nyugalomba.

Az egyes tájegységek halandósági áttekintéseiben kísérletet tettünk arra, hogy két évszázadonként csoportosítsuk az életkor-adatokat. Tudjuk azonban, hogy a mi keltezéseinkben is közrejátszhatik szubjektív tetszés, ezért csak fenntartásokkal és mértéktartással következtetünk az egyes korszakaszok szerinti eloszlások arányaiból. A későbbi évszázadok folyamán a sírkő-feliratok számának csökkenése ismételten nyomon követhető.

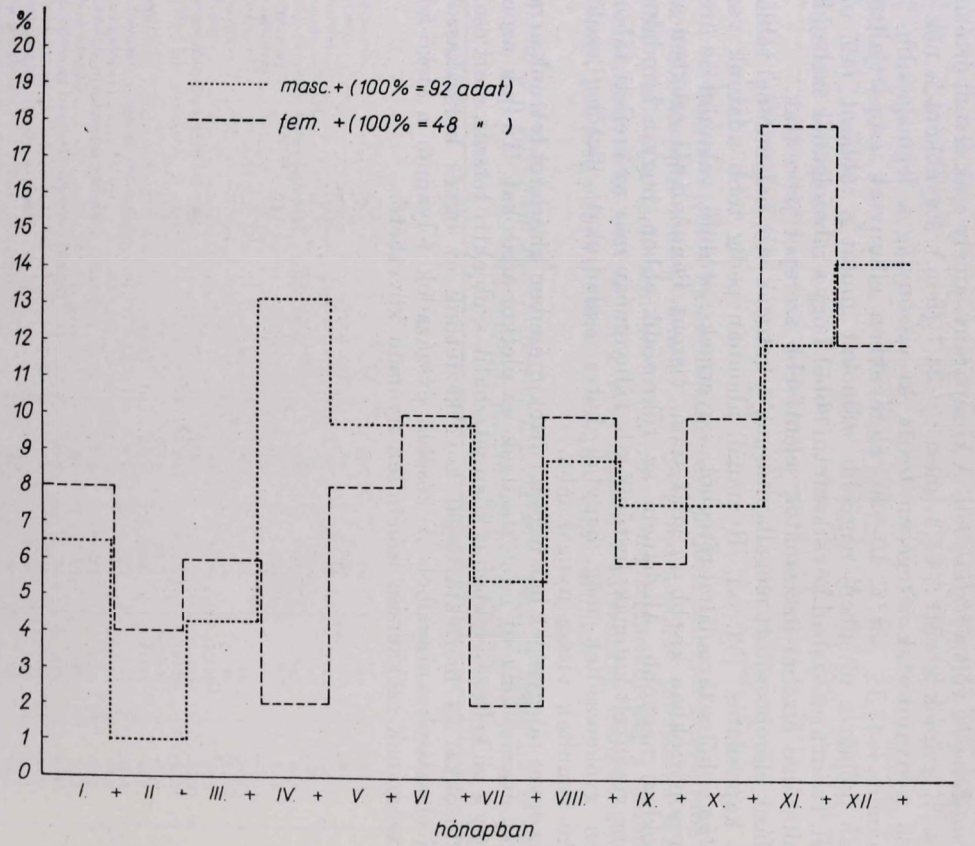

Az újszülöttek halandóságának alakulása (Rómában)- A görögnyelvü réteg tekintetébe vétele nélkül.

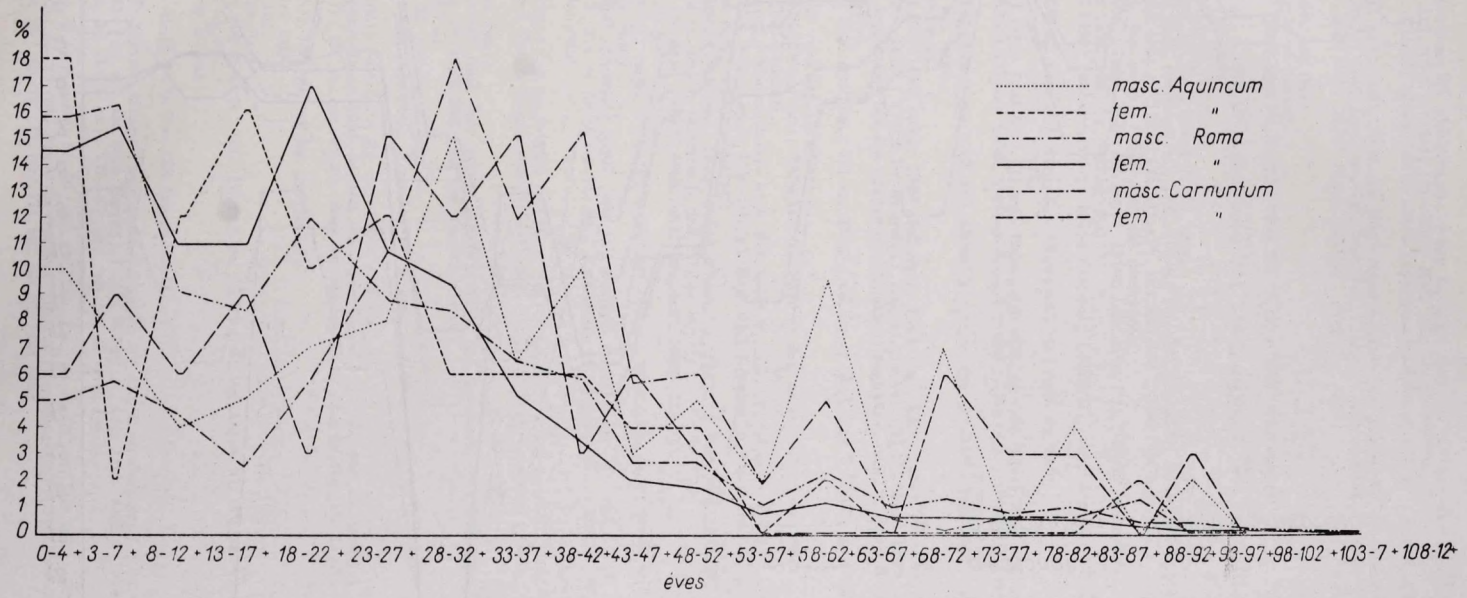

A halandóság görbéje életkorszakaszok szerint

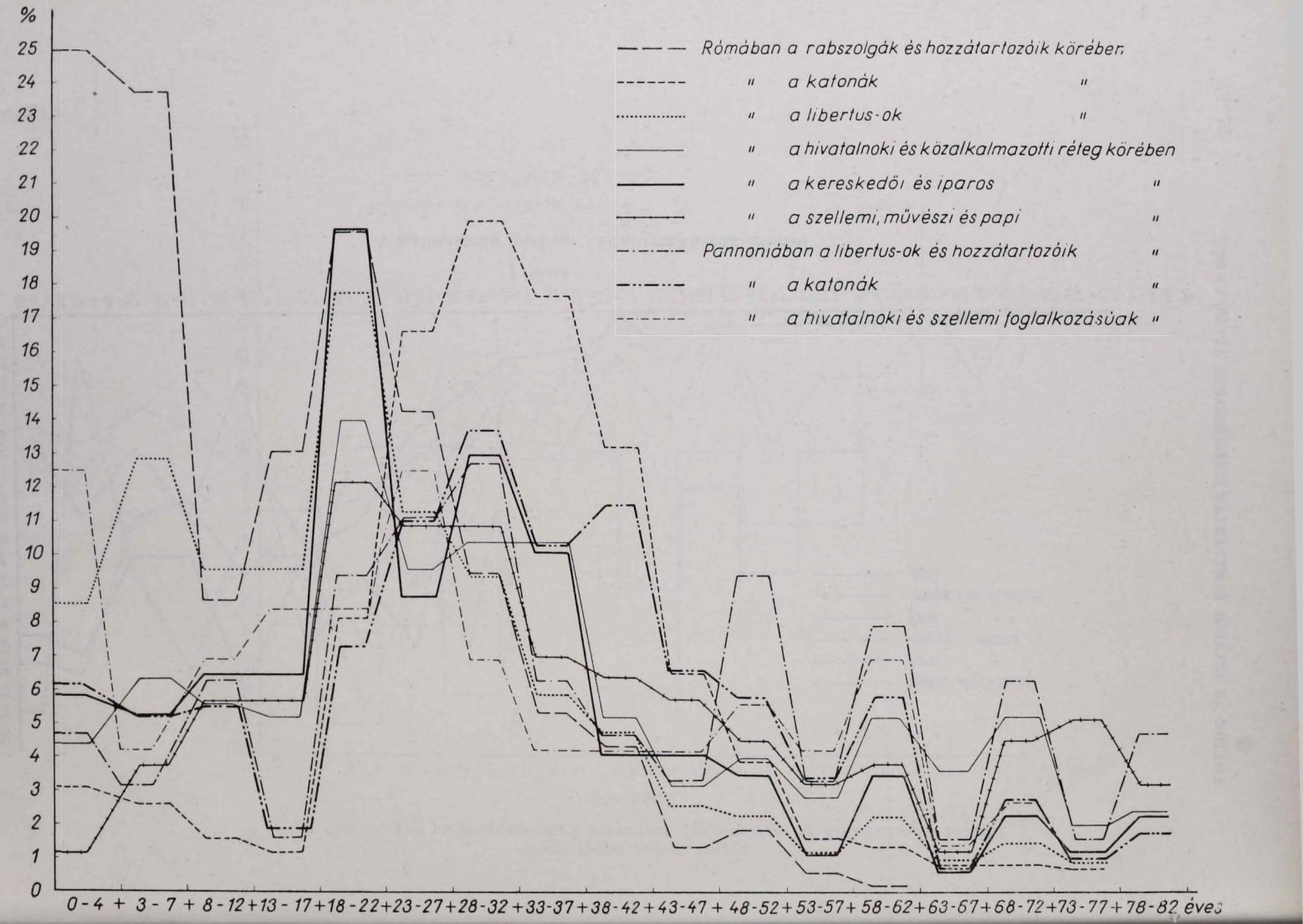
%
25
24
23
22
21
20
19
18
17
16
15
14
13
12
11
10
9
8
7
6
5
4
3
2
1
0
Rómában a rabszolgák és hozzátartozóik körében
" a katonák "
" a libertus-ok "
" a hivatalnoki és közalkalmazotti réteg körében
" a kereskedői és iparos "
" a szellemi, művészi és papi "
Pannoniában a libertus-ok és hozzátartozóik "
" a katonák "
" a hivatalnoki és szellemi foglalkozásúak "
0-4 + 3-7 + 8-12 + 13-17 + 18-22 + 23-27 + 28-32 + 33-37 + 38-42 + 43-47 + 48-52 + 53-57 + 58-62 + 63-67 + 68-72 + 73-77 + 78-82 éves

[22] CIL III 3551 *(veteranus* két újszülöttje); *Nagy L.*, Bud. Rég. 14. (1945) 540—41, 554. *(mensor* csecsemője); *Szilágyi J.*, Acta Ant. ASH 1. (1951) 191—200.; Bud. Rég. 16. (1955) 395—96.
[23] I—II. sz.-ból (?): CIL III 10544, 14353, 15165 *(veteranus* újszülöttje). III—IV. sz.-ból: CIL III 3603, 3620 *(sexvir* col. fiai).
[24] CIL III 3594 (I—II. sz.); 3531, *(imm. leg.* filie), *Nagy L.*, Arch. Ért. 1944—45. 121—24. (III. sz.).
[25] CIL III 3600 (II. sz. ?); 3527 *(sevir col.* fia), Bud. Rég. 7. (1900). 35. *(corn. leg.* fia, III—IV. sz.).
[26] CIL III 10509, *(c. prot.* fia); 15159 (corn. *leg.* fia); *Nagy L.*; id. h.
[27] *Nagy L.*, id. h.
[28] CIL III 10347 *(dec. col.* fia).
[29] CIL III 3527 *(sexvir col.* lánya).
[30] I—II. sz.: CIL III 10347 *(dec. col.* lánya); 3599. III. sz. (?): 6462 *(miles* lánya).
[31] CIL III 10547.
[32] CIL III 10571 (I. sz.); 3609, 15164 *(vet.* lánya), Bud. Rég. 7. (1900). 53. *(mil. leg.* fia, III. sz.?).
[33] CIL III 14352, 3 *(libertus)*
[34] CIL III 10507 *(mil. coh.* fia ?).
[35] CIL III 10505 *(mil. leg.* fia); *Nagy L.*, id. hely.
[36] I—II. sz.: CIL III 3546. *(princeps* fia), 3621, 10348; III—IV. sz.: 3541, 3564 *(vet. leg.*-ok nejei).
[37] I—II. sz. (?): Bud. Rég. 8. (1904). 175. III—IV. sz.: CIL III 10340, 10523, 13380.
[38] CIL III 3542 *(mil. coh.* neje); 10532 *(dec. col.* unokája).
[39] I—II. sz. (?): CIL III 10385 *(libr. leg.* leg.); 15166 *(dec. mun.* fia). III—IV. sz.: 3586, 10543.
[40] Intercisa I. Bpest 1954. 283., 29 *(vet. leg.* fia).
[41] I—II. sz.: CIL III 10507 *(mil. coh.* neje); 10546 *(liberta)*; 14352. III. sz.: *Nagy L.*, Arch. Ért. 52. (1939) 120. *(mil. coh.)*.
[42] CIL III 10523; 13382, *Nagy T.*; Arch. Ért. 1944—45., 267. *(mil. leg.* neje).
[43] CIL III 3535 *(bf. cos)*; 10560; 13378.
[44] I—II. sz.: CIL III 14349 *(mil. leg.)*. III. sz.: Intercisa I. 282., 24 *(mil. leg.* II. ad.).
[45] I—II. sz.: CIL III 3594, III. sz.: 10501 *(artibus edocta)*; 10503 *(miles* neje); 10522 *(bf. cos* neje); 10525 *(opt. leg.)*; 10539.
[46] I—II. sz.: CIL III 3562 *(mil. coh.)*. III. sz.: *Alföldi A.*: Arch. Ért. 52 (1939) 102. *(mil. leg.)*; Intercisa, I. 282, 26.
[47] CIL III 3572 *(c. leg.* neje).
[48] CIL III 10527 *(exarcus)*.
[49] I—II. sz.: CIL III 10507 *(mil. coh.)*; 3528 *(mil. leg.)*; 10518 *(a.c. leg.)*; 10551 *(libertus)*; 14349, 6 *(corn. leg.)*; 14349, 8 *(sesq. alae)*; 14351; 14352, 1; Intercisa I. 285, 45. III. sz.: CIL III 3597; 3609; 10506 *(eq. leg.)*; *Alföldi A.*; id. hely *(mil. leg.)*;. Egy *mil. leg.* sírköve publikálatlan (Meggyfa u.-nál). *B. Bónis E.*; Bud. Rég. 14 (1945) 561. *(ex. coll. cent. libertus)*.
[50] I—II. sz.: CIL III 3556 *(mil. leg.)*. III. sz.: 3543 *(mil. leg.)*; Bud. Rég. 7 (1900) 53. *(mil. leg.)*; Intercisa I. 282, 26.
[51] Intercisa I., 282. 27 *(mil. leg.* II. ad.).
[52] I—II. sz.: CIL III 3583 *(medicus)*; 3690. III. sz.: 3539 *(c. leg.* neje); 3558 *(mil. leg.)*.
[53] CIL III 10340; 13374 (miles).
[54] CIL III 3544 *(bf. cos)*; *Moravcsik Gy.*, Arch. Ért. 1920. 39., 15—17. *(sign.)*.
[55] I. sz.: CIL III 14349, 2 *(mil. leg.)*; III—IV. sz.: Bud. Rég. 7 (1900) 35. *(corn. leg.)*.
[56] CIL III 3530 *(opt. leg.)*; 13379 *(libertus)*.
[57] I—II. sz.: CIL III 3567 *(mil. leg.)*; 3602; 14349, 9 *(mil. leg.)*; 14351; Bud. Rég. 12 (1937) *(eq. ala)*. III. sz.: CIL III 10535 *(dec. col.* neje); Intercisa I., 283, 29 *(str. leg.* leg.).
[58] CIL III 3540 *(vet. leg.* neje); 13367 *(aug. col.)*. Rev. Arch. 1958—II., 200, 73.
[59] Bud. Rég. 16 (1955) 396 *(a. c. leg.)*.
[60] II. sz.: CIL III 10550; 14351, 1; 14352, 2 *(liberta)*. III. sz.: 3534 *(sign. leg.)*; 3553 *(mil. leg.)*.
[61] CIL III 3549 *(arm. cust.)*
[62] II. sz.: CIL III 3607 *(libertus)*; 10507 *(mil. coh.* anyja); 14352, 3. III—IV. sz.: 10320 *(vet. leg.* II. ad. neje?); 10502; Intercisa I., 284. o., 36 *(c. leg.* II. ad.). *Kuzsinszky B.*, Aquincum . . . Bpest, 1934. 194, 341. *arm. cust.*
[63] CIL III 10347 *(dec. col.)*.
[64] CIL III 13384.
[65] I—II. sz.: CIL III 3554 *(vet. leg.)*; 3560 *(vet. leg.)*; 10514 *(vet. ala)*; 10519 *(vet. leg.)*; 15162 *(vet. leg.)*; *Kuzsinszky B.*; Muz. és Könyvt. Ért. 2. *(missic. ala)*. III—IV. sz.: CIL III 3523 *(praepositus)*; 3545 *(mil. coh.)*; 3557 *(c. leg.)*; 3592; 14354.
[66] CIL III 3565 *(evoc. leg.)*.
[67] II. sz.: CIL III 10507 *(mil. coh.* apja); 15167; *Nagy L.*; Germania 16 (1932) 290. III. sz.: CIL III 3586; 10523; Bud. Rég. 16 (1955) 396. *(mil. leg.)* és 387. o. *(vet.)*.
[68] Bud. Rég. 7 (1900) 42.
[69] Intercisa I. 282., 25. *(vet. leg.* II. ad.)
[70] CIL III 10540; 10558 *(libertus)*; *Nagy L.*; id. m. 288.
[71] CIL III 10552.
[72] II. sz.: CIL III 10515 *(vet. leg.)*. III. sz.: 11076 *(vet. leg.)*.
[73] *Barkóczi L.*; Brigetio, Bpest 1951. 56, 102 *(dec. mun.* lánya); 57, 124 *(vet. leg.* lánya).
[74] Uo. 52, 23 (II. sz.?); III. sz.: uo., 52, 21 *(imm. leg.* lánya), 53, 52 *(dec. col.* fia), 55, 82 *(bf. trib.* fia), 57, 116 *(candidatus* fia).
[75] Uo. 57, 115, 124 *(c. leg.*, ill. *vet. leg.* gyermekei).
[76] Uo. 53, 44 *(vet. leg.* fia)
[77] Uo. 52, 31; 56, 101.
[78] Uo. 53, 44 *(vet. leg.* fia).
[79] Uo. 56, 99 *(bf. leg.* fia, II. sz.?); III—IV. sz.: uo. 55, 85 *(mil. leg.* lánya), 57, 115, 120 *(c. leg.*-ok fiai).
[80] Uo. 57, 124 *(vet. leg.* fia).
[81] Uo. 52, 28 *(eq. leg.* lánya).
[82] Uo. 51, 7.
[83] Uo. 56, 108; 53, 51 (II. sz.?). Uo., 109 *(negotians*, III. sz.)
[84] Uo. 51, 9.
[85] *Hampel J.*; A. M. Nemzeti Múzeum legr. pann.-i sírtáblái. 57, 53; I. sz. *Barkóczi L.*; id. m. 55, 82 *(bf. trib.* neje; III. sz.); 56. o., 114 *(vet. ala, dec. mun.* lánya? III. sz.). *Mócsy A.*; Acta Arch. ASH 9 (1958) 407—408 *(dec. alae)*.
[86] *Barkóczi L.* id. m. 54, 71 (II. sz.); III—IV. sz.: uo. 53, 47 és 48 *(pp.)*
[87] Uo. 55,78 *(II. vir* neje, II. sz.?); 57, 121 *(aug. mun.)*; III. sz.)
[88] I—II. sz.: Uo. 51, 2 *(explorator)* 54, 70; 57, 122. III—IV. sz.: uo. 52, 22 *(lib. leg.)*; 52, 27 és 29 *(mil. leg.*-ok); 54, 64 *(aug. mun.)*; 55, 85 *(mil. leg.* és *ducenarius)*; 56, 109 *(negotians)* és 111 *(eq. leg.)* (neje).
[89] I—II. sz.: uo. 52, 23; 55, 78 *(II. vir)*. III. sz.: 53, 52 *(dec. col.)*

[90] I—II. sz.: uo., 51, 1 *(mil. alae)*; 55, 86. III—IV. sz.: uo. 52, 25; 53, 38; 54, 59; 55, 90; 56, 106 *(medicus* neje;) 57, 124 *(vet. leg.* neje) és 125.
[91] Uo, 52, 20 *(mil. leg.)*.
[92] Uo. 56. o., 95 *(imm. leg.)*
[93] Uo. 54. o., 61; 55. o., 84 *(comitatensis* neje) és 91 *(sal. leg.)*
[94] Uo. 52. o., 16.
[95] Uo. 56. o., 97 *(dup. mil.)*
[96] I—II. sz.: uo. 55. o. 75, 83 *(bf. leg.)*; 64. o., 303. III—IV. sz.: uo. 55. o., 74 *(dupl. leg.)*; 56. o., 112 *(navarchus* neje); CIL III 4324
[97] *Barkóczi L.*, id. m. 52. o., 19 *(dupl. leg.)*; 54. o., 62. Rev. Arch. 1958—II. 200. o., 73. *(Praef. Scor.)*
[98] Uo. 51. o., 11 *(dec. ala)*; 52. o., 26; 57. o., 120 *(c. leg.)*
[99] Uo. 54. o., 63
[100] II. sz.: uo. 55. o., 92 *(aug. mun.)* és 93 *(dec. mun.)*. III. sz.: uo. 53. o., 33 *(eq. coh.)*
[101] Uo. 54. o., 65 *(mil. leg.)*
[102] Uo. 54. o., 60
[103] I—II. sz.: uo. 51. o., 6 *(vet. leg.)*; 55. o., 81 *(vet. alae)*. III. sz.: uo. 52. o., 27 *(vet. alae)*
[104] Uo. 53. o., 41 *(corn. leg.)*
[104] Uo. 53. o., 41 *(corn. leg.)*
[105] Uo. 51. o., 13 *(trib. mil.)*; 55. o., 94 *(c. leg.)*
[106] Uo. 51. o., 3
[107] I—II. sz.: uo. 51. o., 10; 54. o., 56. III. sz.: uo. 57. o., 127 *(tess. leg.)*
[108] Uo. 51. o., 4
[109] Uo. 51. o., 5 *(vet. leg.)*
[110] CIL III 13435
[111] *Barkóczi L.*, id. m. 56. o., 107 *(pp. leg.)*
[112] II. sz.: uo. 53. o., 45 *(vet. leg.)*; 56. o., 100; 57. o., 119 *(dec. mun.* neje). III—IV. sz.: uo. 54. o., 61
[113] Uo. 51. o., 14
[114] Uo. 56. o., 96 *(vet. leg.)*
[115] CIL III 4471 *(eq. sing.* fia); *Vorbeck E.*, Militärinschriften aus Carnuntum (Wien 1954), Röm. Forschungen in N. Ö II., 92. o., 299
[116] CIL III 11267
[117] CIL III 4471 *(eq. sing.* fia, II. sz.); 4467 *(mil. leg.* fia, III. sz.); *Vorbeck*, id. m. 38. o., 88 és 92. o., 299 (összeredményben egyező keltezés)
[118] CIL III 4506 (I—II. sz.); *E. Bormann;* RLiÖ 12 (1914) 329—336 *(frum. leg.* fia, III. sz.); *Vorbeck;* id. m. 17-18., 11
[119] I-II. sz.: CIL III 11297; *Vorbeck*: id. m. 92, 299 (eltérő keltezéssel) *(eq. sing.* fia). III—IV. sz.: CIL III 4525; 11272.
[120] I—II. sz.: CIL III 5406; *Vorbeck;* id. m. 16, 4; 59, 165; 64, 185 *(mil. leg.* gyermekei). III—IV. sz.: *Vorbeck;* id. m. 36, 81; 44, 107 *(mil. leg.* lányai).
[121] CIL III 4507
[122] *Vorbeck*, id. m. 91, 294 *(vet. eg.* lánya).
[123] Uo. 17, 8; 50, 137 *(c. leg.*-ok fiai); 92, 299 *(eq. sing.* fia, eltérő keltezés).
[124] CIL III 4518 *(libertus)*.
[125] I—II. sz.: Revue Arch. 30[5] (1929), 422, 214 *(liberta)*. III—IV. sz.: *Vorbeck;* id. m. 36, 81 *(imm. leg.* fia); 31, 60 *(op. leg.* fia).
[126] CIL III 11281 (I—II. sz.); *A. Betz;* RLiÖ 18 (1937) 70. o. (III. sz.).
[127] CIL III 4490 *(dec. mun.* ikrei).
[128] Uo. 11268 (I—II. sz.); 11274 (III. sz.?)
[129] Uo. 11265 *(libertus)*; *Vorbeck;* id. m. 50, 137 *(c. leg.* lánya)
[130] *A. Betz;* id. m. 69.
[131] CIL III 4522, 14359[4] *(libertus*-ok)
[132] Uo. 4501; Revue Arch. 30[5] (1929), 422. o., 217 *(servus, sutor)*; *Vorbeck*, id. m. 18. o., 13 *(mil. leg.)*
[133] *Vorbeck*: id. m. 65, 187; 71, 208 *(mil. leg.*-ok)
[134] Uo. 21, 23; 22, 26; 67, 193 *(mil. leg.*-ok)
[135] I—II. sz.: uo. 71, 210 (?); 81, 250 *(mil. leg.*-ok). III. sz.: uo. 34, 71 *(peq. leg.* neje).
[136] CIL III 4525; *Vorbeck;* id. m. 31, 60 *(op. leg.* neje).
[137] *Vorbeck;* id. m. 19, 15; 20, 19; 21, 22; 22, 24; 55, 153; 57, 161; 77, 234; 83, 258; 86, 272 *(mil. leg*-ok); 54, 150 *(liberta)*. CIL III 4517; 11259 *(lixa* ?); 11273. Revue Arch. id. k., 422, 215 *(servus, medicus)*. *A. Betz;* Laureae Aquincenses . . . I. Bpest 1938. 6.
[138] *A. Betz;* 126. j.-ben id. m., 67. *(servus)*. *Vorbeck;* id. m. 63, 181 *(mil. leg.)*; 86, 273 *(opt. coh.)*.
[139] I. sz.: *Vorbeck;* id. m. 70, 205 *(mil. leg.)*. III. sz. (?): CIL III 11267
[140] Uo. 51, 141; 66, 191 *(mil. leg.*-ok).
[141] I—II. sz.: uo. 16, 4, 7; 19, 16; 23, 30; 24, 31, 33; 39, 91; 40, 95, 101; 51, 140; 60, 169—171; 65, 188; 70, 204; 86, 271 *(mil. leg.*-ok); 85, 268—269 *(eq. alae*-k); 50, 135, 135 *(miles)*; 75, 224 *(vet. leg.* neje); CIL III 4512, 11277 *(liberta)*; *A. Betz;* Carnuntum Jbuch 1956. Wien 1957. 65—66. *(mil. leg.*-ok). III. sz. (?): CIL III 4492; *Vorbeck*; uo. 38, 88 *(mil. leg.)*
[142] *Vorbeck;* id. m. 52, 142; 62, 176 *(mil. leg.*-ok)
[143] Uo. 67, 196 *(miles)*.
[144] I. sz.: uo. 77, 233 *(mil. leg.)*; 88, 280 *(eq. sing.)*. III. sz. (?): uo. 15. 2 (eltérő keltezés; *fr. leg.)*.
[145] I—II. sz.: uo. 15, 3; 62, 178; 68, 198 *(mil. leg.*-ok). III. sz.: uo. 71—72, 211 *(frum. leg.* neje).
[146] I—II. sz.: uo. 21, 21; 24, 32; 37, 84; 38, 87; 40, 93; 58, 162—163; 67, 195; 71, 209 *(mil. leg.*-ok); 76, 227 *(vet. leg.* neje); *A. Betz;* 126. j.-ben id. m., 49, 13 *(liberta)*; CIL III 4506. III. sz.: uo. 4470 *(miles)*; *Vorbeck*, id. m. 36, 81 *(imm. leg.* neje).
[147] Uo. 53, 147; 68, 198; 81, 249 *(mil. leg.*-ok); 16, 4 *(vet. leg.* neje); CIL III 11280
[148] Uo. 59, 168; 61, 172 *(mil. leg.*-ok)
[149] Uo. 55, 152; 62, 177; 65, 189; 87, 277 *(mil. leg.*-ok)
[150] Uo. 39, 90 *(miles)*
[151] Uo. 15, 1; 40, 94; 41, 96; 42, 102; 47, 124; 53, 145—146; 54, 149; 55, 154; 63, 180; 65, 186; 69, 200—202; 71, 211; 72, 213; 77, 231 *(mil. leg.*-ok); CIL III 4474; *A. Betz;* 126. j.-ben id. m. 35, 36.
[152] *Vorbeck*; id. m. 73, 218 *(mil. leg.* neje)
[153] Uo. 82, 253 *(miles,* szerinte 32 évet élt)
[154] Uo. 83, 261 *(miles)*
[155] Uo. 56, 157 *(mil. leg.)*

[56] I—II. sz.: uo. 20, 19 ; 57, 159 ; 64, 182—183 ; 69, 203 *(mil. leg.*-ok) ; 86, 274 *(mil. cho.)* ; 87, 279 *(mil. coh.* neje, szerinte : III. sz.) ; 92, 298 *(sing.* anyja). III. sz. (?) : uo. 87, 275 *(trib. coh.*, eltérő keltezés)
[56a] *Vorbeck* : id. m. 56, 156 *(mil. leg.)*
[57] Uo. 19, 14 *(mil. leg.*-ok)
[58] I—II. sz.: uo. 38, 85 ; 54, 151 ; 56, 155 ; 57, 160 ; 59, 167 ; 61, 173 ; 66, 192 ; 67, 194 ; 74, 219 ; 75, 224 ; 81, 251 ; 84, 266 *(mil. leg.*-ok) ; CIL III 4502, 11302 ; Revue Arch. 14e (1939), 311, 260 sz., III. sz.: *Vorbeck;* id. m. 41, 99 *(mil. leg.)*
[59] *Vorbeck*, id. m. 18, 12 ; 72. 214 *(mil. leg.*-ek)
[60] Uo. 16, 4 *(vet. leg.)*
[61] Uo. 50, 136 *(c. leg.)*
[62] Uo. 22, 25 ; 73, 217 ; 74, 221 ; 75, 222 *(vet. leg.*-ok) ; CIL III 4499
[63] Uo. 44, 108 *(vet. leg.)*. *E. Vorbeck* szerint 60 évet élt.
[64] CIL III 11241
[65] Uo. 11256
[66] Uo. 4502, 4520 *(liberta)*
[67] *Vorbeck*, id. m. 44, 107 *(liberta)*
[68] CIL III 4500
[69] II. sz.: *Vorbeck;* id. m. 45, 113 *(mil. leg.* anyja). III. sz. (?) : CIL III 4503
[70] *Vorbeck*, id. m. 72, 215 ; 76, 229 *(vet. leg.*-ok)
[71] CIL III 4503 *(liberta)*
[72] A CIL III 11222 alapján 95 évet élt (?), *E. Vorbeck* (id. m., 16, 4) szerint csak ötöt *(Cassianus)*.
[73] II. sz. (?) : CIL III 4065 *(verna, vill. XX.* fia). III. sz. (?) : *V. Hoffiller—B. Saria;* Antike Inschriften aus Jugoslawien I. Zágráb 1938, 197, 446 *(mil. leg.* fia).
[74] Uo. 446 *(mil. leg.* fia) ; CIL III 4075
[75] CIL III 4073
[76] Uo. 4112 ; *Hoffiller—Saria;* id. m. 446 *(mil. leg.* lánya)
[77] Uo. 185, 409
[78] Uo. 198, 448
[79] CIL III 4089
[80] *Hoffiller—Saria* ; id. m. 446 *(mil. leg.* lánya)
[81] II. sz. (?) : CIL III 6477. III. sz. (?) : *Hoffiller—Saria;* id. m. 171, 378 *(mil. leg.* fia)
[82] Uo. 185, 410 *(liberta)*
[83] I. sz.: uo. 173. o., 382 *(mil. leg.)* III. sz. (?) : uo. 180, 399 *(servus)*
[84] CIL III 4080 *(liberta* fia)
[85] II. sz.: *Hoffiller—Saria;* id. m. 205, 457. III. sz. (?) : uo. 185, 409 ; 196, 445 ; CIL III 4105
[86] Uo. 167, 370 *(sign. leg.)*, 372 *(mil. leg.)* ; 203, 455 *(mil. cor.)*
[87] CIL III 10883
[88] Uo. 4112
[89] Uo. 4084. *Hoffiller—Saria;* id. m. 172, 380 *(mil. leg.)*
[90] CIL III 4084 ; *Hoffiller—Saria;* id. m. 167, 371 *(vet. leg.)* ; 203, 455 *(c. leg.)*
[91] *Hoffiller—Saria* ; id. m. 172, 381 *(mil. leg.)*
[92] Uo. 205, 457 (II. sz.) ; 174, 386 *(adiutor tab.*, III. sz. (?)
[93] Uo. 168, 373 ; 169, 375 *(vet. leg.*-ok) ; 175, 388 *(dec. col.* neje)
[94] I—II. sz. uo. 181, 401 *(dec.* ex prov. neje) ; CIL III 4103. III. sz. (?) : *Hoffiller—Saria;* id. m. 120, 264
[95] Uo. 171, 378 *(mil. leg.)* ; CIL III 13412
[96] Uo. 118, 262 *(hast. primus)* : I. sz.. ?. CIL III 4078 : III—IV. sz. ?
[97] CIL III 4081
[98] *Hoffiller—Saria;* id. m. 178, 394
[99] Uo. 171, 379 *(missi. leg.)*
[100] Uo. 83, 184 ; CIL III 3889 *(dec.* fia)
[101] CIL III 3793
[102] Uo. 3855 ; 14354, 18 (III—IV. sz.) ; 10723 (I. sz. ?)
[103] Uo. 3855 ; 14354, 18 ; *Hoffiller—Saria;* id. m. 85, 188
[104] *Hoffiller—Saria;* id. m. 96, 212
[105] I—II. sz.: uo. 83, 184. IV. sz. (?) : CIL III 3799
[106] CIL III 10745
[107] II. sz.? : *Hoffiller—Saria;* id. m. 82, 181. III—IV. sz.: CIL III p. 2328, 188 ad n. 3849
[108] *Hoffiller—Saria;* id. m. 99, 218 *(dec. col.* fia)
[109] Uo. 98, 215 ; CIL III 3826
[110] *Hoffiller—Saria*, id. m. 100, 220
[111] I—II. sz.: uo. 85, 187 *(servus)* 89, 195 ; 101, 221 ; CIL III 10769 *(mil. leg.* nővére). III—IV. sz.: uo. 3790 ; 3792—93 ; 3822
[112] CIL III 10734 ; *Hoffiller—Saria;* id. m. 97, 214 *(servus, vect. Illyr.* neje).
[113] CIL III 3814
[114] I—II. sz.: uo. 3817 ; 3877 ; 10720 ; 10730 ; *Hoffiller—Saria*, id. m. 98, 216 ; 101, 221 ; 222 ; Revue Arch. 36e (1950), 188, 42 *(mil. coh.)*. III—IV. sz.: CIL III 3798
[115] *Hoffiller—Saria;* id. m. 101, 222 *(liberta)*
[116] Uo. 83, 184 (I—II. sz.) ; CIL III 3879 (III. sz. ?)
[117] I—II. sz.: CIL III 3795 ; 10758 ; *Hoffiller—Saria* : id. m. 90, 199 *(serva)* III. sz. (?) : CIL III 3793 ; 3820 ; p. 2328, 188 ; 10727
[118] CIL III 3795
[119] II. sz. (?) : uo. 3791 ; 3861 ; 10758 *(libertus)* ; *Hoffiller—Saria;* id. m. 99, 219. III. sz. (?) : CIL III 3849 *(miles)*
[120] I—II. sz.: CIL III 3781 ; 3816 ; *Hoffiller—Saria;* id. m. 89, 195 ; 99, 219. III—IV. sz.: CIL III 3796 ; 3800; 3813 ; 3855
[121] CIL III 3814
[122] I—II. sz.: uo. 3815 ; 3861 ; 10730—31 ; 10745; 10749 *(libertus)* ; *Hoffiller—Saria;* id. m. 87, 192 ; 89, 195. III—IV. sz.: CIL III 3804—05 ; 10727 ; 10746 ; *Hoffiller—Saria;* id. m. 101, 224. 51 évet élt : CIL III 3861
[123] I—II. sz.: CIL III 3812 ; 10739 *(faber)* ; 10758 ; *Hoffiller—Saria;* id. m. 87, 192. III. sz. (?) : CIL III 3789 ; 3813
[124] I—II. sz.: CIL III 3818 ; 3875 *(libertus)* ; *Hoffiller—Saria;* id. m. 79, 174 *(vet. leg.)* ; 84, 186 ; 98, 217 ; 101, 221. III—IV. sz.: CIL III 3790 ; 3796 ; 3821 ; 10774
[125] CIL III 3791
[126] II, sz. (?) : *Hoffiller—Saria*, id. m. 82, 181 ; 101, 221. III—IV. sz.: CIL III 3789 ; 3820
[127] II, sz. (?) : CIL III 3815 ; *Hoffiller—Saria;* id. m. 82, 181 ; 91, 200. III—IV. sz.: CIL III 3793 ; 3821 ; 3878 ; 10733

[228] CIL III 3791 ; 3812
[229] II, sz. (?) : *Hoffiller—Saria;* id. m. 82, 181. III. sz. (?) : CIL III 10741
[230] CIL III 3877
[231] *Hoffiller—Saria;* id. m. 84, 186 ; 89, 195
[232] CIL III 4220 ; *Paulovics I.;* Lapidarium Savariense. Szombathely 1943. 46.
[233] CIL III 4220
[234] Uo. 4184 *(mil. leg.* fia)
[235] *Paulovics;* id. m. 48.
[236] CIL III 4231 *(vet. leg.* lánya)
[237] Uo. 4213
[238] Uo. 4208
[239] Uo. 4210
[240] Uo. 4213
[241] Uo. 14066 *(mil. leg.* lánya ?)
[242] I—II. sz.: Uo. 4181 *(mil. leg.* lánya) ; 4194 *(sevir c.) ;* 4199 ; 4210 ; 10936 *(mil. leg.) ;* 10937 ; 13426 *(liberta).* IV. sz. (?) : uo. 4186
[243] Uo. 4208 ; 4231 *(vet. leg.* lánya ?)
[244] I. sz.: *Paulovics,* id. m. 39. *(liberta).* III—IV. sz.: uo. 46. *(pictor) ;* CIL III 4184 *(mil. leg.) ;* 4219 *(vet., pp. silv.* lánya)
[245] CIL III 4208
[246] I—II. sz.: uo. 4210 ; *Paulovics;* id. m. 23.; 39. *(vet. leg.).* III. sz.: CIL III 4208
[247] I. sz. (?) : *Hoffiller—Saria;* id. m. 201., 450. III. sz.: CIL III 4185 *(protect.* neje) ; 4204
[248] CIL III 4185 *(protect.) ; Paulovics;* id. m. 47.
[249] CIL III 4223
[250] Uo. 4227—28 *(eq. alae-*k)
[251] Uo. 4190 *(centurio)*
[252] I—II. sz.: Uo. 10922 ; *Hoffiller—Saria;* id. m. 201., 451 ; *Paulovics;* id. m. 31, 44. III—IV. sz.: CIL III 4220; 10926 ; *Paulovics;* id. m. 46. *(pictor)*
[253] CIL III 4199
[254] Uo. 4200 ; *Paulovics;* id. m. 22. *(negotiator)*
[255] I—II. sz.: CIL III 4187 *(vet. leg.) ;* 4191 ; 10920 *(vet. leg.*-ok nejei) ; 10921 *(vet. leg.) ;* 10924. IV. sz.: uo. 4217
[256] *Paulovics;* id. m. 40.
[257] CIL III 4229 *(vet. leg.).*
[258] II. sz.: uo. 4212 ; 10922. III. sz.: uo. 4184 *(vet.) ;* 4208
[259] *Paulovics;* id. m. 45. *(custos cym.* neje)
[260] Uo. *(custos cym.)*
[261] CIL III 4255 (I—II. sz.) ; 13433 (III. sz.?)
[262] Uo. 10950
[263] Uo. 10946 *(serva)*
[264] Uo. 13433
[265] Uo. 4256
[266] Uo. 14355, 16
[267] Uo. 4252
[268] Revue Arch. 19[4] (1912) 455., 8 *(dec. Scarb.* lánya?)
[269] CIL III 4252 ; 4263 ; 10949
[270] Uo. 10948 *(liberta) ;* Revue Arch. 21[4] (1913), 463, 57 *(dec. Scarb.).*
[271] CIL III 4265 ; Revue Arch. 14[4] (1909), 508., 199 *(serva) ;* 21[4] (1913), 463., 57 *(dec.* neje) Arch. Ért. 31 (1911) 366. *(Bella L., vet.* neje)
[272] CIL III 10953*a*
[273] Uo. 13429
[274] Uo. 4249 *(sevir) ;* 4246 *(libertus) ;* 14355, 14 *(miss. leg.) ;* 14355, 19 *(aedilis* lánya)
[275] Uo. 4259 *(libertus) ;* 14355, 14
[276] Uo. 10946 *(liberta)*
[277] I—II. sz.: uo. 4257 *(libertus) ;* 4263 ; 13427 ; 14355, 20 ; Revue Arch. 23[4] (1914) 454., 7 *(vet. leg.).* III. sz. (?) : CIL III 4253
[278] Revue Arch. id. k., 475, 101 *(vet. leg.)*
[279] CIL III 10951 ; Arch. Ért. 31 (1911) 272 *(Bella L.) ;* Revue Arch. 21[4] (1913) 463, 57 *(liberta)*
[280] CIL III 4245 *(vet. leg.) ;* 4250 *(libertus, negotiator) ;* 4258 ; 14355, 15 *(liberta)*
[281] Revue Arch. 14[4] (1909), 508., 200 *(missus ala)*
[282] Uo. 23[4] (1914), 453, 6 *(vet. leg., mag. ludi)*
[283] Uo. 14[4] (1909), 508, 199 *(liberta) ;* CIL III 4247 *(vet. leg) ;* 4255 *(liberta)*
[284] A 281. j.-ben id. m, 198 *(mil. al)*
[285] CIL III 14355, 15 *(libertus)*
[286] Intercisa I., 280, 15 *(mil. cho.) ;* 290, 74 *(Fülep F.),*
[287] Uo. 281, 19, ill. 210 *(mil. coh.* lánya)
[288] II. sz.: uo. 287, 56, ill. 198. III. sz.: uo. 281, 19 *(mil. coh.* lánya) ; uo. 284, 34 *(bf. trib.* fia)
[289] Uo. 284, 35 *(vexillarius* fia)
[290] II. sz.: uo. 297, 124, ill. 215 *(dec. mun.* fia). III. sz.: uo. 290—91, 75, ill. 216.
[291] Uo. 289, 68, ill. 206. és 214.
[292] II. sz. (?) : uo. 282, 23 *(vet. coh.* fia). III. sz.: uo. 297, 123 ; *Oroszlán Z.;* Arch. Ért. 1920—22. 39., 5.
[293] Intercisa I. 295, 110, ill. 196. *(Fülep F.)*
[294] II. sz.: uo. 280, 15, ill. 206 *(mil. coh.* lánya). III. sz.: uo. 283, 28, ill. 204. *(mil. leg.* fia) ; 290, 69
[295] Uo. 296, 118 *(mil. coh.* testvére)
[296] Uo. 287, 56, ill. 198,; 295, 112
[297] Uo. 289, 65, ill. 200
[298] Uo. 296, 118 *(mil. coh.) ;* 299, 137
[299] Uo. 283, 31 *(hast. leg.* lánya, *evoc.* neje) ; 290, 72, ill. 215 *(Fülep F.* és *Paulovics I.* keltezése eltérő) ; 291, 76, ill. 200 ; 298, 130 *(vet. coh.* fia)
[300] Uo. 278, 4, ill. 197 *(miles al.) ;* 286, 51, ill. 198 ; 295, 115, ill. 210 *(mil. coh.* neje, *Fülep F.*: III. sz.) ; 296, 117 *(vet. leg.* lánya)
[301] Uo. 296—97, 121
[302] Uo. 278, 4, ill. 197 ; 286, 50, ill. 197 ; 287—88, 57 ; 295, 114 *(vet. coh.* lánya)
[303] Uo. 284, 37, ill. 215, *(trib.* neje)
[304] Uo. 282, 23 *(vet. coh.* fia)

[305] II. sz.: uo. 295, 110, ill. 196. III. sz. (?): Revue Arch. 14[4] (1909) 491, 144 *(libr. leg. leg.)*
[306] Intercisa I. 282, 23 *(vet. coh.* fia); 296, 117 *(mil. coh.)*
[307] Uo. 282, 23 *(vet. coh.* lánya)
[308] Uo. 281, 20 *(mil. coh.)*; 286, 49, ill. 195; 287, 54; 297, 122, ill. 199 *(Fülep F.:* III. sz.)
[309] Revue Arch. 14[4] (1909) 492, 147 *(mil. leg.)*
[310] Intercisa I. 290, 74 *(Fülep F.)*
[311] Uo. II. k., 630, ad n. 138
[312] II. sz.: uo. I. k. 296, 15, ill. 206 *(mil. cho.* anyja); 297, 121. III. sz.: uo. 278, 5 *(sesq. alae)*; 281, 19, ill. 210 *(mil. coh.* neje ?)
[313] Uo. I. k., 295, 114 *(vet. coh.* neje)
[314] Uo. 285, 39 *(protector)*
[315] Uo. 279, 8 *(eq. coh.)*
[316] Uo. 284—85, 38 *(vet.* neje)
[317] II. sz.: uo. 279, 11, ill. 203 *(eq. coh.)*; 289, 67, ill. 206. és 214. III. sz.: uo. 251, 138, ill. 299; 280, 16, ill. 207 *(bf. trib. coh.)*
[318] Uo. 277, 1 *(opt. coh.)*
[319] II. sz.: uo. 279, 12, ill. 203 *(vet. coh.)*; 280, 15, ill. 206 *(vet. cho.* apja ?); 286, 46, ill. 196; 286, 48, ill. 196; 295, 114 *(vet. coh.)*. III. sz.: 289, 65, ill. 200.
[320] Uo. 281, 21 *(mil. coh.)*
[321] Uo. 279, 9 *(sesq. alae)*.
[322] Uo. 280, 17, ill. 210. *(mil. leg.)*
[323] Uo. 296, 119, ill. 210 *(mil. coh.)*
[324] II. sz.: uo. 286, 47, ill. 196; 296, 117 *(vet. leg.* neje); 298, 129 *(bf. trib.)*. III. sz.: uo. 281, 19, ill. 210 *(mil. coh.* anyja); uo. 295, 111, ill. 200.
[325] Uo. 298, 132 *(vet. coh.)*
[326] Uo. 284, 33 *(vet. ex c.)*
[327] Uo., 298, 131 *(vet. coh.* lánya)
[328] II. sz.: uo. 286, 52, ill. 197; 296, 116 *(vet. coh.)*; 117 *(vet. leg.)*. III. sz.: uo. 295, 113 *(vet. coh.)*
[329] Ld. a 69. j.-t
[330] Intercisa I. 289, 68, ill. 206. és 214 *(Fülep F.)*
[331] Uo. 298—99, 133 *(vet. coh.)*
[332] Uo. 286—87, 53, ill. 198.
[333] CIL III 10578 (Ulcisia)
[334] Uo. 44354, 2 (Ulcisia térs.)
[335] Uo. 3381, 10362 (Campona térs.)
[336] Uo. 14354, 2; Arch. Ért. 1943., 92 *(Nagy L.;* Ulcisia)
[337] *Nagy L.;* Arch. Ért. 50 (1937), 107 *(dec. col.* fia, Ulcisia)
[338] CIL III 3401 *(eq. alae,* Campona)
[339] Uo. 3407 (Campona)
[340] Uo. 10361 (Campona hátterülete)
[341] I—II. sz.: *Nagy L.;* Laurae Aquinc. II. Bpest 1941. 235 (Ulcisia). III. sz.: CIL III 3403 (Campona)
[342] *Nagy L.;* Arch. Ért. 1946—48., 192; CIL III 14354, 2 (Ulcisia térsége)
[343] CIL III 10378 *(mil. leg.,* Campona)
[344] Uo. 3398 *(mil. coh.,* Campona)
[345] *Nagy L.;* Arch. Ért. 50 (1937), 96—102. o. *(aug. col.* fia, Ulcisia)
[346] II. sz.: CIL III 10576 (Ulcisia). III. sz.: uo. 3397 *(bf. cos* neje); 3399 *(quaes. arm.* leg. neje); 10962 *(eq. leg.* neje), mindhárom lh.: Campona.
[347] CIL III 10378 *(strat. cos* neje? Campona)
[348] Uo. 3410; 10362 (mindkettő lh.: Campona körzete); *Nagy L.;* Arch. Ért. 1943, 89; 1946—48, 190—91 (két utóbbi lh.: Ulcisia térsége)
[349] Revue Arch. 28[6] (1947), 222, 134 *(mil. leg.,* Ulcisia körzete)
[350] CIL III 3381; 3410; *Nagy L.;* 341. j.-ben id. m. 233; Arch. Ért. 52 (1939) 141; 1943, 94 (utóbbi három lh. Ulcisia, többié Campona)
[351] *Nagy L.;* Arch. Ért. 52 (1939) 131 *(mil. cho.,* Ulcisia térs.); *Mahler E.;* Arch. Ért. 25 (1905), 191—92 (Campona körzete)
[352] CIL III 10577 (Ulcisia)
[353] Uo. 3398 *(vet leg.),* Campona
[354] Uo. 3403; *Nagy L.;* Arch. Ért. 50 (1937) 96. — *(aug. col.* neje, *liberta,* Ulcisia)
[355] I. sz.: 341. j.-ben id. m. *(Nagy L.),* 233 (Ulcisia). III—IV. sz.: CIL III 3404; 3408; *Nagy L.;* Arch. Ért. 1943, 95—96 (utóbbi lh.: Ulcisia, előbbi kettőé Campona)
[356] CIL III 15172 *(pp. castr.* Const.).
[357] Uo. 14354, 1 *(vet. leg.,* Ulcisia)
[358] I. sz.: uo. 10358 *(princeps* fia, Tárnok). III. sz.: uo. 3245 (Sirmium)
[359] Uo. 10358 *(princeps* fia, Tárnok)
[360] Uo. 10232 *(protector* lánya, Sirmium)
[361] II. sz.: *R. Egger;* Arch. Ért. 7—9 (1946—48), 275 (Sopianae). III. sz. (?): CIL III 6442 (Sirmium)
[362] CIL III 10225 (Sirmium)
[363] Uo. 3374 (Tabajd); 3695
[364] I—II. sz.: uo. 3299 (Lugio); 3376 (Vál, *vet. leg.* fia); *Barkóczi L.;* Brigetio. 64, 304 *(princeps* lánya, Solva térsége). III. sz.: CIL III 3289 (Mursa); 10245 (Acumincum); 10289 *(miles* fia, Sopianae)
[365] II. sz.: uo. 3666 (Crumerum); 15135 *(dec. col.* unokája, Bassiana). III—IV. sz.: uo. 3310 (Sopianae); 10239 (Sirmium)
[366] Uo. 3309 *(mil. leg.* fia, Sopianae); 10208 *(trib. leg.* fia, Bassiana); publikálatlan *(miles* fia)
[367] CIL III 3308 *(miles* fia ?), lh.: Sopianae
[368] II. sz.: uo. 3242 *(dec. col.* lánya, Sirmium); Hétfői Hírek 1957. IX. 9 *(Mócsy A.; cent.* gyermeke, Dunafüred). III—IV. sz.: CIL III 10245 (Acumincum); 10236 (Sirmium); 10609 *(dupl. ale* fia)
[369] CIL III 3695
[370] I. sz.: uo. 3366 (Csákvár). III. sz. (?): uo. 10276 (Antiana)
[371] Uo. 10244 (Acumincum); 15152 (Csákvár)
[372] Uo. 10276 (Antiana)
[373] Uo. 3688; 10276 (Antiana); 10603 (Crumerum)
[374] II. sz. (?): uo. 3265 *(eq. coh.),* Cucci. III—IV. sz.: uo. 6444 (Sirmium)
[375] I—II. sz.: uo. 3242 *(dec. col.,* Sirmium); 10598 (Solva); 15135 *(dec. col.* fia, Bassiana); 15139 (Teutoburgium); 15152 (Csákvár). III—IV. sz.: uo. 3656 (Solva); 3687; 10603 (Crumerum)

[376] II. sz.: uo. 10372 (Baracska). III. sz.: 10349 *(mil. coh.* neje ? Csákvárnál)
[377] CIL III 10597 *(liberta,* Solva); Revue Arch. 41 (1953), 167. o., 6 (Sopianae)
[378] II. sz. (?): CIL III 15144 *(eques,* Mursa). III. sz.: uo. 3368 *(dec. col.* neje, Bicske); Revue Arch. 16[4] (1910), 445, 150 *(vet. bf. cos* lánya, Vál)
[379] II. sz.: CIL III 3351 *(dec. ale* neje, Székesfehérvár); 15146 *(liberta,* Mursa). III—IV. sz.: uo. 3309 *(mil. leg.,* Sopianae); 3311 (uo.); 10292 (uo.); 10211 (Bassiana); 10349 *(mil. coh.,* Csákvárnál); 10371 *(mil. cho.,* Baracska); 10603 (Crumerum); 10611
[380] CIL III 10222 *(praef. eq.* neje, Sirmium)
[381] II. sz. (?): uo. 10300 (Annamatia). III—IV. sz.: uo. 6441 (Sirmium); 10289 *(miles,* Sopianae); 10349 *(mil. coh.,* Csákvárnál)
[382] I—II. sz.: uo. 3261 *(mil. coh.,* Cusum); 3358 (Székesfehérvárnál); 15154 *(dupl. ale* fia ?, Csákvár); III—IV. sz. uo. 10271 *(vet.* neje, Mursa); 10293 (Sopianae); 10603 (Crumerum); 3365 (uo.); 10609 *(dupl. ale)*
[383] CIL III 3353 *(miles,* Székesfehérvár)
[384] Uo. 10257 *(dec. alae,* Teutoburgium)
[385] Uo. 3241 *(frum. leg.,* Sirmium)
[386] Uo. 3679 *(eq. alae)*
[387] I—II. sz.: uo. 3256 *(eq. coh.* Titel); 10352 (Csákvár); Hétfői Hírek 1957. IX. 9. *(cent.* neje, Dunafüred). III—IV. sz.: CIL III 3300 *(mil. coh.,* Lugio); 3301 *(miles,* Várdomb); 3309 *(mil. leg.* neje ? Sopianae); 10357 (Gyúró)
[388] I. sz.: CIL III 3286 *(eq. ala,* Mursa). III. sz.: uo. 3245 (Sirmium); 10611.
[389] I. sz. (?): Revue Arch. 21[4] (1913), 478. o., 135 *(eq. coh.,* Mursa). IV. sz.: CIL III 3654 *(strat. cos* testvére, Solva)
[390] I—II. sz.: CIL III 3377 (Gyúró); 15154 *(dupl. ale* anyja, Csákvár); Revue Arch. 6[8] (1935), 232. o., 103 *(mil. coh.,* Alisca—Szekszárd). III. sz.: CIL III. 3284 *(c. leg.,* Mursa); 10289 (Sopianae); 10292 (uo.); *Nagy T.,* Pécs Múzeuma 1939—40 évi Értesítője, 11. o. *(mil. leg.,* Sopianae)
[391] CIL III 3350 *(dec cortis,* Székesfehérvár); 10289 (Sopianae)
[392] I—II sz: uo. 10224 *(c. leg.* Sirmium); 13355 (Taurunum). III. sz: uo. 3223 *(dupl al.,* Bassiana); 3314 *(vet leg.,* Sopianae)
[393] I—II sz.: uo. 10604 (Crumerum). III. sz, (?): uo. 3352 *(op. coh.,* Székesfehérvár)
[394] I—II sz.: uo. 3242 *(dec. col.,* Sirmium); 3271 *(dec. alae* Teutoburgium); 3325 (Annamatia); 3375 (Tabajd); 10897 (Dombóvár); 15151 (Sárbogárdnál). III—IV. sz.: uo. 3687; 10232 *(protector,* Sirmium)
[395] CIL III 3361 (Velence)
[396] Uo. 3397 (Gyúró)
[397] Uo. 3322 *(vet.,* Lussonium)
[398] II. sz.: uo. 3273 (Teutoburgium, *missic. alae*). III. sz.: uo. 3665 (Crumerum); 10603 (uo.)
[399] Uo. 10249 *(dec, col,.* Szuszek)
[400] Revue Arch 10[6] (1937). 375, 138 *(princeps* lánya, Solva)
[401] II. sz.: CIL III 10288 (Sopianae); 15151 (Sárbogárdnál). III. sz. (?): uo. 10371 (Baracska); 10286 *(vet. ex praet..* Sopianae); 14039 *(missic. alae,* uo.); 15155 (Csákvárnál)
[402] Uo. 3311 (Sopianae)
[403] Uo. 15153 (Csákvár)
[404] Uo. 10613
[405] I—II. sz.: uo. 3324 *(vet. ch.,* Lussonium); 10299 *(vet. coh.,* uo.); 10354 (Tabajd); 15154 *(dupl. ale* apja. Csákvár). III. sz. (?): uo. 6453 (Sopianae); 10280 (Alisca)
[406] CIL III 3309 (Sopianae, *mil. leg.* apja ?)
[407] Uo. 3283 *(vet. leg.,* Mursa)
[408] Uo. 3691; 10353 (Tabajd)
[409] Uo. 13360 *(evoc. leg.,* Cibalae)
[410] Revue Arch. 48[6] (1956), 165—66, 9 (Vindobona)
[411] CIL III 14065 *(mil. leg.* fia, Gr. Sonntag)
[412] Uo (uaz, uo.); uo. 13430 (Kismarton)
[413] I—II. sz.: uo. 14359, 19; 14359, 24 *(libertus);* Revue Arch. 37[3] (1900). 354, 64 és 355, 67 (mind a négy: Bruck a/L. körzetéből). III. sz.: CIL III 4603
[414] I—II. sz.: CIL III 14359, 19 (Bruck); *A. Schober;* JÖAI 17 (1914) 225—26 (Au am Leithaberg). III—IV. sz.: CIL III 3985 (Siscia); 3987 (uo.); 13497, a (Vindobona); 14065 (Gr. Sonntag, *mil. leg.* lánya); 14098 (Bécsújhely)
[415] II. sz.: CIL III 4554 (uo,, *dec. mun.* fia); 11305 (uo., *vet. leg.* fia), III. sz, (?): uo. 4598; 4607; *Hoffiller—Saria;* id. m. 223, 490
[416] I—II. sz.: Revue Arch. 37[3] (1900) 354, 65 *(serva* ?, Bruck és Parndorf között). III—IV. sz.: CIL III 14359, 21 (Bruck); *Hoffiller—Saria;* id. m. 265, 572 (Siscia)
[417] I—II. sz.: CIL III 4006 *(vet. leg.* fia, Daruvár); 4552 (Bécsújhely környéke). III—IV. sz.: uo. 3987 (Siscia); 4369 *(vet. al.* fia, Arrabona); 11081 *(vex. al.* fia, Arrabona térsége)
[418] I—II. sz.: uo. 10782 (Száva v.); 11296 (Bruck). III. sz. (?): uo. 4149 (Alsólendva)
[419] II. sz.: CIL III 10902 (Kékkút); 15196. 3 (Velm); Folia Arch. 9. (1957) 83 *(Mócsy A.;* Magyarszerdahely). III. sz. (?): CIL III 4379 *(vetr. ale* lánya, Arrabona); 4607
[420] I—II. sz.: CIL III 4387 (Arrabona); *W. Kubitschek;* Römerfunde von Eisenstadt, 74—75 (Prodesdorf). III. sz. (?): CIL III 4607
[421] II. sz.: CIL III 10815 (Neviodunum). III. sz. (?): uo. 13430 (Kismarton)
[422] I—II. sz.: uo. 10783 (Száva v.). III—IV. sz.: uo. 4598
[423] Uo. 4386 (Arrabona)
[424] I—II. sz.: uo. 3928 (Neviodunum); 3930 (uo.); 4594; 15196, 2. *Kuzsinszky B.;* A Balaton környékének archeologiája. Bpest 1920, 77—78. (Keszthely—Újmajor). III. sz. (?): CIL III 10780 (Száva v.)
[425] I—II. sz.: CIL III 15196, 3 (Velm); *Kuzsinszky;* id. m. 148—49 (Balatonhenye). III. sz. (?): CIL III 4389 (Arrabona); 14065 *(mil. leg.* lánya, Gr. Sonntag)
[426] II. sz.: CIL III 10954 (Pápa közelében). III. sz.: uo. 11081 *(vet. al.* fia ? Arrabona térs.).
[427] I—II. sz.: uo. 4006 *(vet. coh.* lánya, Daruvár); 14358, 14 *(mil. leg.* fia ? Bruck). III—IV. sz.: uo. 4546 (Aequinoctium)
[428] I—II. sz.: uo. 4548 (Bécsújhely térs.); 4549 (uo.); 4608; 11299 (Bécsújhely); 13402 (Száva v.); 14359, 20 (Bruck); *Kubitschek;* id. m. 92—93 (Neudörfl); *Hoffiller—Saria;* id. m. 113, 248; *Mócsy A.;* 419. j.-ben id. h. (Magyarszerdahely). III. sz. (?): CIL III 3992 (Siscia); 4141 (Nagyvázsony); Revue Arch. 16[4] (1910), 441, 131 *(mil. cho.* Somlyóvásárhely); *Hoffiller—Saria;* id. m. 116, 257 (Zidani Most)
[429] II. sz. (?): CIL III 13396 *(servus. sc. stat.* neje, Münkendorf). III. sz.: uo. 4375 *(mil. leg.* Arrabona); 14360 *(vet. leg.* neje, Vindobona)
[430] I. sz. (?): Revue Arch. 37[3] (1900) 354, 65 (Bruck és Parndorf között, *servus).* III. sz.: CIL III 3978 (Siscia); 4581 (Vindobona, *mil. leg.);* 14359, 21 (Bruck a L.)
[431] CIL III 4002 (Daruvár); 4375 *(sig. leg.,* Arrabona)
[432] I—II. sz.: uo. 4267 *(scriba,* Lovászpatona); 4371 *(eq. alae,* Arrabona); 4580 (Vindobona); 10853 *(c. leg.,* Siscia);

13402 (Száva v.); 13403 (Mun. Latob.); 15196, 2 (Velm); *Hoffiller—Saria*, id. m. 107, 236 (Praet. Latob.); *Mócsy A.*; id. m. 83 (Magyarszerdahely). III—IV. sz.: CIL III 4144 (Vörösberény); 4571 *(mil. leg.*, Vindobona); 4598; Kubitschek, id. m. 63 (Purbach)

433 CIL III 3973 *(aug. col.*, Siscia); p. 2328, 28 *(liberta*, Mun. Latob.)

434 I. sz.: uo. 4570 *(mil. leg.*, Vindobona). III. sz. (?): uo. 4537 *(liberta*, Aequinoctium)

435 I—II. sz.: uo. 4148 *(vet. leg.* neje, Zalabér); 4372 *(eq. ala*, Arrabona); 4377 *(eq.ala*, uo.); 4535 *(mil. leg.*, Aequinoctium); 4577 *(mil. leg.*, Vindobona); 4596; 10795 (Mun. Latob.); 10956 *(mil. leg.* neje, Tapolcafő); 14359, 23 *(libertus*, Bruck a. L.); Revue Arch. 37[3] (1900). 355, 66 *(liberta*. Bruck és Parndorf között); *A. Schober;* id. m. 225—26. h. (Au am Leithaberg); *Hoffiller—Saria;* id. m. 108, 239 (Praet. Latob.); 114. o., 251 *(bf. cos* neje ? Neviodunum); 216. o., 481 (Andautonia). III—IV. sz.: CIL III 3985 (Siscia); 4579 (Vindobona); 10888 *(c. leg.*, Dráva v.)

436 CIL III 3972 *(corn. leg.*, Siscia)

437 Uo. 4376 *(mil. alae*, Arrabona)

438 I—II. sz.: uo. 4135 (Kékkút); 4373 *(eq. alae*, Arrabona); 14359, 14 *(mil.* leg., Bruck). III. sz. (?): uo. 10809 *(libertus*. Neviodunum); 13441 *(libr. eq. alae*. Arrabona térs.)

439 II. sz.: uo. 3929 (Neviodunum térs.). III. sz.: uo. 4571 *(mil. leg.* nővére, Vindobona)

440 I—II. sz.: uo. 10783 (Száva v.). IV. sz.: uo. 3989 (Siscia)

441 Uo. 3990 (Siscia)

442 I—II. sz.: uo. 3929 (Neviodunum térs.); 4537, c (Aequinoctium); 4576 *(eq. alae*, Vindobona); 4583 (uo.); 4595; *A. Schober;* id. m. 236—37. h. *(libertus*, Au am Leithaberg); *Kuzsinszky;* id. m. 76—77 (Keszthely—Újmajor); Revue Arch. 14[6] (1939) 311, 261 *(libertus*, Bécsújhely). III. sz.: CIL III 3931 (Neviodunum térs.); 4378 *(eq. al.*, Arrabona); 10888 *(mil. cor.*, Dráva v.)

443 *Hoffiller—Saria;* id. m. 263, 568 *(corn. leg.*, Siscia)

444 CIL III 4368 *(dec. ala*, Arrabona)

445 I—II. sz.: uo. 4367 *(mil. alae*, Arrabona); 4599; 15197) *(eq. alae*, Vindobona); *A. Schober;* id. m. 228—29. h. (Au am Leithaberg); *Kuzsinszky*, id. m. 76—77. (Keszthely—Újmajor). III. sz.: CIL III 4379 *(vetr. ale*, Arrabona); 4604

446 CIL III 4574 *(vet. leg.* neje ? Vindobona)

447 *Hoffiller—Saria*, id. m. 263. o., 567 *(medicus*, Siscia)

448 CIL III 4369 *(vet. al.*, Arrabona)

449 I—II. sz.: uo. 4537, a *(libertus*, Aequinoctium); 4545 (uo.); 4549 (Bécsújhely térs.); 10952 (Kismarton); 11294 (Aequinoctium); 11304 *(structor*, Mődling); 11305 *(vet. leg.* neje, Bécsújhely térs.); 13406 (Száva v.); Revue Arch. 37[3] (1900), 354, 60 (Kismarton körzete); *A. Schober;* id. m. 230. h. (Au am Leithaberg); Laureae Aquinc. I. 3 (Fischamend); Revue Arch. 12[6] (1938), 360, 167 *(quaest. mun.*, Sommerein); *Hoffiller—Saria;* id. m. 113, 249 *(praeceptor*, Neviodunum); 217, 482 *(libertus* neje, Andautonia). III. sz. (?): CIL III 3931 (Neviodunum környéke); 4146 *(vet. chr.*, Várpalota); 4550 *(vet. leg.* neje ? Bécsújhely környéke); *Hoffiller—Saria;* id. m. 236, 522 (Kulpa v.)

450 *A. Schober;* id. m. 240—41. h. *(liberta*, Au am Leithaberg); *Hoffiller—Saria;* id. m. 266, 575 (Siscia); Revue Arch. 37[6] (1951) 178, 64 *(princeps civ.* neje, Bruckneudorf)

451 CIL III 10795 (Mun. Latob.)

452 I—II. sz.: uo. 3973 (Siscia); 4006 (Daruvár, *vet. coh.* neje); 4267 *(scriba* anyja, Lovászpatona); 4597; 10810 *(libertus*, Neviodunum); 10895 (Dráva v.); 10901 (Kékkút); 11301 *(liberta*, Lajta v.); 13402 (Száva v.); *Hoffiller-Saria;* id. m. 116, 256 (Zidani most); 107. o., 236 (Praet. Latob.). III. sz. (?): CIL III 10899 (Kékkút); 11081 *(vex. al.* anyja ? Arrabonanál); 14098 (Vindobona? Bécsújhely? Mődling, ?)

453 Revue Arch. 37[3] (1900) 354, 62 *(libertus*, Bruck és Parndorf között)

454 CIL III 14359, 17 *(libertus*, Bruck a. L.)

455 II. sz.: uo. 13402 (Száva v.). III. sz. (?): uo. 15196, 1 (Mődling)

456 *Kubitschek;* id. m. 89—90 *(dec. mun.* anyja, Neusiedl am See)

457 I—II. sz.: CIL III 3928 (Neviodunum); 3914; (Latobici); p. 2196 ad n. 4574 (Vindobona); 10900 *(scriba mun.*, Kékkút); 4544 (Aequinoctium); *A. Schober;* id. m. 223—25. h. *(libertus*, Au am Leithaberg); Revue Arch. 22[6] (1944), 181, 133 (Sticna). III. sz.: CIL III 4550 *(vet. leg.*, Bécsújhely környéke); 11081 *(vex. al.* apja, Arrabona-nál); *Hoffiller—Saria;* id. m. (Zidani most). Rev. Arch. 1958—II. 233, 226

458 CIL III 4385 (Arrabona)

459 Uo. 4593 *(mil. leg.)*

460 Uo. 4392 (Gerulata környéke)

461 I—II. sz.: uo. 3971 *(vet. cl.*, Siscia); 4551 *(serva*, Bécsújhely környéke); 4555 (uo.); 10895 (Dráva v.); 10900 *(scriba mun.* Kékkút); 13406 (Száva v.); *Mócsy A.;* Folia Arch. 9. (1957) 83 (Magyarszerdahely). III. sz.: CIL III 4592 *(vet.)*; 4603; Revue Arch. 16[4] (1910), 441, 131 *(mil.* nagyanyja, Somlyóvásárhely)

462 CIL III 4267 *(scriba mun.* anyja? Lovászpatona); 10954 (Pápa környéke)

463 Uo. 10954 (Pápa közelében)

464 Uo. 4006 *(vet. coh.*, Daruvár)

465 I—II. sz.: uo. 4555 (Bécsújhely környéke); 4600; 11301 *(servus*, Lajta v.); *Hoffiller—Saria;* id. m. 10867 *(libertus*, Andautonia). III—IV. sz.: CIL III 4604; *Hoffiller—Saria;* id. m. 264, 570 *(mag. mimar.*, Siscia)

466 CIL III 15196, 2 (Velm). Kevésbé hihető, hogy 150 évet élt volna

467 I—II. sz. (masc.): CIL VI 2951; 6319; 10564; 10764; 11675; 12664; 14102; 14206; 14267; 14983; 15250; 15709; 15751; 15770; 16075; 17313; 17557; 17655; 17711; 18031; 18200; 18904; 18910; 20100; 21805; 23142; 23309; 23609; 23615 (ikrek); 23882; 24193; 24510; 24718; 24862; 24911; 25528; 25537; 25572; 25847; 25953; 26205; 26067; 26296; 27103; 27572; 28044; 28120; 29148; 30671; 34229; 34442; 34630; 35615; 35694. III—IV. sz. (masc.): uo. 7308; 7365, 2; 10576; 10814; 13112; 15670; 16713; 17080; 17138; 17157; 17458; 20029; 21537; 23726; 25150; 28910; 34262; 34461; 35236; 36035; 36279; 36350; 36545, a; Revue Arch. 28[6] (1947), 245. o., 191; 16[6] (1940), 249. o., 161 (i. sz. 371). I—II. sz. (fem.): CIL VI 1334; 1457; 5164; 5440; 10967; 10978; 12087; 12367; 14249; 15449; 19697; 20394; 21160; 21196; 22478; 23984; 24499; 24911; 26185; 26357; 26789; 27009; 28229; 28925; 33170; 34257; 34412; 34536. III—IV. sz. (fem.): uo. 3380; 3386; 10554; 11415; 12509; 13146 (kettő); 13302; 15381; 15426; 16103; 19227; 22254; 24216; 26356; 29621. IG XIV, 1596, 1587, 1609, 1620, 1652, 1970, 2063, 2196. A meghatározott társadalmi csoportokba sorolt esetek: 571, 626, 711, 767, 856. j.

468 I—II. sz. (masc.): CIL VI 751; 3385; 3485; 3637; 3950; 4829; 5080; 5278—9; 5528; 5714; 5759; 5780; 6035; 6541; 7784; 7523; 7539; 7736; 7850; 7858; 7962; 8102; 10158; 10224; 10490; 10736; 10783; 10906; 11107; 11637—8; 11954; 12012; 12103; 12483; 12634; 12941; 12949; 13376; 13893; 14053; 14104; 14796; 14845; 15046; 15134; 15238; 15260; 15763; 16032; 16186; 16204; 16296; 17724; 17758; 17849; 18053; 18089; 18106; 18248; 18594; 18846; 18891; 19005; 19050; 19375; 19609; 19629, a; 19849; 20094; 20123; 20153; 20293; 20321; 20784; 20786; 21465; 21857; 21935; 22256; 22418; 22748; 22872; 22918; 23121; 23197; 23289; 23291; 24066; 24193; 24920; 24922; 24961; 24974; 24991; 24994; 25411; 25476; 26000; 26072—3; 26202; 26230; 26551; 26623; 27055; 27097; 27139; 27147; 27373;

27443 ; 27455 ; 27565 ; 27613 ; 28679 ; 28896 ; 29011 ; 29210 ; 29458 ; 29656 ; 30394 ; 33259 ; 33688 ; 34793 ; 35070 ; 35141 ; 35228 ; 35414 ; 36174 ; 36219 ; 36557. III—IV. sz. (masc.): uo. 389 ; 2787, b ; 3379 ; 7516 ; 10466 ; 11514 ; 12145 ; 12796 ; 13119 ; 13125 ; 14605 ; 14730 ; 14973 ; 15271 ; 16059 ; 16806 ; 17196 ; 17317 ; 22172 ; 23287 ; 23972 ; 26056 ; 26310 ; 26583 ; 26849 ; 26893 ; 28014 ; 28893 ; 29634 ; 30186 ; 30664 ; 31966 ; 31970 ; 34446 ; 34627 ; 34947 ; 35165 ; 36083 ; 36109 ; 36545, a ; 36559 ; Revue Arch. 6[e] (1935) 244, a 152 ; 16[e] (1940) 216, 51. I—II. sz. (fem.): CIL III. 4705 ; 5031 ; 5046 ; 5095 ; 5387 ; 5461 ; 5493 ; 6707 ; 8075 ; 8198 ; 11119 ; 11466 ; 11518 ; 11569 ; 11605 ; 12917 ; 13166 ; 13288 ; 13340 ; 13366 ; 13391 ; 13802 ; 13897 ; 13939 ; 14019 ; 14207 ; 14290 ; 14448 ; 15229 ; 15369 ; 15560 ; 15575 ; 17426 ; 17682 (ikrek) ; 17728 ; 17805 ; 18379, a ; 18415 ; 18568 ; 18578 ; 18633 ; 19159 ; 19191 ; 19517 ; 19730 ; 20309 ; 20420 ; 20472 ; 20806 ; 21372 ; 22013 ; 22027 ; 22154 ; 22424 ; 23043 ; 23273 ; 23619 ; 24209 ; 24388 ; 24654 ; 24751 (ikrek) ; 25058 ; 26067 ; 26700 ; 26755 ; 26858 ; 27060 ; 27113 ; 27327 ; 27531 ; 27645 ; 28426 ; 28716 ; 28860 ; 28923 ; 28924 ; 28967 ; 29581, a; 29589 ; 30634, 1 ; 34505 ; 34822 ; 35123—4 ; 35634. III—IV. sz. (fem.): uo. 3377 ; 3383 ; 6918 ; 10550 ; 10573 ; 11211 ; 11590 ; 12600 ; 12675 ; 13314 ; 13342 ; 14389 ; 15476 ; 15480 ; 15591 ; 15986 ; 16579 ; 17387 ; 17802 ; 17813 ; 19450 ; 26066 ; 26684 ; 28255 ; 28512 ; 28714 ; 30455, 1 ; 30611 ; 30639, 4 ; 34340 ; 35045 ; 35137 ; 35237 ; 35377 ; 35428 ; 35631 ; 35937 ; 36260. IG XIV 1999, 2060, 2108. Ld. még az 572, 627, 712, 768, 857. j.-t. IG XIV 1833, 1337, 1399, 1523, 1554, 1562, 1609, 1639, 1725, 1871, 1941, 1967.

[469] I—II. sz. (masc.): uo. 4619 ; 4865 ; 4956 ; 5484 ; 5089—90 ; 5340 ; 6495 ; 7104 ; 7479 (i. sz. 13—16) ; 7566 ; 7851 ; 7896 ; 8038 ; 10505 ; 10794 ; 11097—8 ; 11108 ; 11471, a ; 12484 ; 12666 ; 12811 ; 12821 ; 12906 ; 13008 ; 13075 ; 13094 ; 13186 ; 13372 ; 13410 ; 13466 ; 13468 ; 13615 ; 13637 ; 13833 ; 13939 ; 14149 ; 14446 ; 14516 ; 15093 ; 15104 ; 15199 ; 15226 ; 15246 ; 15268 ; 15773 ; 15992 ; 16161 ; 16170 ; 17093 ; 17164 ; 17935 ; 18174 ; 18249 ; 18293 ; 18842 ; 19143 ; 19473 ; 19491 ; 19835 ; 20003 ; 20128 ; 20495 ; 20834 ; 20938 ; 20969 ; 21024 ; 21032 ; 21300 ; 21447 ; 21529 ; 21576, a ; 22095 ; 22385 ; 22424 ; 22583 ; 22869 ; 22890 ; 22950 ; 23142 (hármas ikrek) ; 23204 ; 23496 ; 23657 ; 23754 ; 23870 ; 24238 ; 24640 ; 24728 ; 24861 ; 25244 ; 25457 ; 25720 ; 25813 ; 25899 ; 26288, a ; 26467 ; 26869—70 ; 26993 ; 27003 ; 27081 ; 28142 ; 28806 ; 28821 ; 28906 ; 29254 ; 29287 ; 29605 ; 29883 ; 30501 ; 33209 ; 33599 ; 34383 ; 34640 ; 34681 ; 34885 ; 35112 ; 35183. III—IV. sz. (masc) : uo. 3394 ; 3454 ; 4878 ; 6693 ; 6698 ; 7577 ; 7910 ; 9484 ; 10426 ; 10695 ; 10773 ; 10785 ; 11551 ; 11586 ; 12392 ; 12598 ; 12670 ; 12869 ; 13265 ; 13284 ; 13565 ; 14318 ; 14396 ; 14789 ; 15554 ; 15997 ; 16059 ; 16126 ; 16569 ; 16617 ; 16964 ; 17312 ; 17316 ; 17485 ; 17741 ; 18086 ; 18676 ; 19358 ; 21235 ; 23148 ; 23888 ; 24012 ; 24534 ; 25865 ; 26009 ; 26768 ; 27016 ; 27021 ; 27441 ; 29019 ; 29575 ; 29884 ; 30440, 4 ; 30557, 38 ; 30652, 1—2 ; 34426 ; 34383 ; 34621 ; 35400 ; 35402 ; 35889 ; 35915 ; 36062 ; 36187. I—II. sz. (fem.): uo. 4684 ; 4859 ; 5503 ; 7513 ; 11085 ; 11877 ; 12088 ; 12782 ; 13241 ; 13311 ; 14250 ; 15160 ; 15805 ; 17818 ; 18569 ; 18617 ; 18805 ; 19293 ; 19432 ; 19673 ; 20080 ; 21554 ; 21600 ; 21838 ; 22857 ; 23047 ; 23179 ; 23682 ; 23724 ; 24176 ; 24887 ; 24957 ; 24988 ; 25011 ; 25383 ; 25801 ; 25827 ; 26689 ; 27668 ; 27572 ; 28930 ; 28972 ; 34149 ; 34314 ; 34927 ; 36307. III—IV. sz. (fem.): uo. 6670 ; 7923 ; 10889 ; 10938 ; 11001 ; 11832 ; 12115 ; 12510 ; 12606 ; 12891 ; 13361 ; 13381 ; 14115 ; 14888 ; 16838 ; 17110 ; 17314 ; 17633 ; 17830 ; 18391 ; 18925 ; 19138 ; 19345 ; 21033 ; 21548 ; 22788 ; 24038 ; 24199 ; 25701 ; 26161 ; 26263 ; 26266 ; 26704 ; 27016 (ikrek) ; 27383 ; 27442 ; 29408 ; 29439 ; 30423, 14 ; 30543, 17 ; 30557, 3 ; 30565, 33 ; 30573, 9 ; 34203 ; 34941 ; 35248 ; 35307 ; 35331 ; 35377 ; 35415 ; 35601 ; 36101 ; 36234 ; Revue Arch. 20[s] (1924), 410. o., 125. IG XIV 1447, 1560, 1676, 1724, 1787, 1807, 1903, 1975, 1991. A meghatározott társadalmi csoportba tartozók : 573, 628, 713, 769, 858. j.

[470] CIL VI 4795 ; 4848 ; 4929 ; 5557 ; 6035 ; 6423 ; 6810 ; 7255 ; 7493 ; 7540 ; 7739 ; 8048 ; 8071 ; 8149 ; 8152 ; 10224 ; 10557 ; 10680, a ; 10692 ; 11975 ; 12158 ; 12172 ; 12337 ; 12366 ; 12493 ; 12611 ; 12957 ; 13027 ; 13196 ; 13555 ; 13658 ; 14154 ; 14306 ; 14561 ; 14918 ; 14935 ; 15232 ; 16095 ; 16185 ; 16624 ; 17101 ; 17575 ; 17868 ; 18064 ; 18126 ; 18128 ; 19032 ; 19038 ; 19074 ; 19195 ; 19216 ; 19433 ; 19758 ; 20070 ; 20156 ; 20226 ; 20280 ; 21167 ; 21249 ; 21536 ; 21636 ; 21958 ; 22207 ; 22227 ; 22316 ; 22415 ; 22564 ; 22597 ; 22629 ; 22663 ; 22693 ; 22833 ; 23010 ; 23023 ; 23027 ; 23257 ; 23471 ; 23512 ; 23797 ; 23813 ; 23919 ; 24022 ; 24262 ; 24278 ; 24908 ; 25303 ; 25498 ; 25781 ; 25884 ; 26287 ; 26314 ; 26394 ; 26461 ; 26717 ; 26974 ; 27845 ; 28239 ; 28406 ; 28568 ; 28585 ; 28818 ; 28993 ; 28997 ; 29145 ; 29230 ; 29465 ; 33166 ; 33247 ; 34209 ; 34354 ; 35116 ; 35290 ; 36276. III—IV. sz. (masc.): uo. 4745 ; 5525 ; 7475 ; 7530 ; 10434 ; 10456 ; 10710 ; 10784 ; 11175 ; 11544 ; 12323 ; 12646 ; 13148 ; 13437 ; 14574, a és b ; 14629 ; 14786 ; 17070 ; 17424 ; 17844 ; 18401 ; 20591 ; 24126 ; 25510 ; 25564 ; 25567 ; 25890 ; 26473 ; 26602 ; 28047 ; 31841 ; 34431 ; 35789 ; 35867 ; 36534 ; 50533, 67. I—II. sz. (fem.): uo. 4389 ; 5206 ; 5229 ; 5261 ; 5417 ; 6168 ; 6703 ; 8036 ; 12093 : 12199 ; 12334 ; 13027 (ikrek) ; 13859 ; 13951 ; 15460 ; 15527 ; 16071 ; 16354 ; 16359 ; 16845 ; 18347 ; 18462 ; 19196 ; 19209 ; 19429 ; 19443 ; 19482 ; 19598 ; 19655 ; 22160 ; 22236 ; 22375 ; 22672 ; 22994 ; 23725 ; 23813 (ikrek) ; 24571 ; 24691 ; 24925 ; 24979 ; 25017 ; 25728 ; 25803 ; 26667 ; 27713 ; 28706 ; 29340 ; 29499 ; 33633 ; 34232 ; 34406 ; 34633 ; 35588. III—IV. sz. (fem.): uo. 3392 ; 5829 ; 5867 ; 6156 ; 7354 ; 7536 ; 7942 ; 10871 ; 10982 ; 11361 ; 11812 ; 11924 ; 11944 ; 12062 ; 12702 ; 12875 ; 13279 ; 13324 ; 15553 ; 16562 ; 16731 ; 17029—30 ; 17298 ; 17401 ; 17886 ; 18595 ; 18331 ; 19716 ; 20365 ; 20563 ; 20599 ; 20915 ; 21761 ; 22325 ; 23469 ; 23650 ; 23784 ; 24103 ; 24106 ; 25162 ; 25568 ; 26514 ; 26661 ; 26687 ; 26910, b ; 27259 ; 27673 ; 28209 ; 28369 ; 28844 ; 29578 ; 29666 ; 34382 ; 34421 ; 34632 ; 34817 ; 35052 ; 35086 ; 35105 ; 35323 ; 36353 ; 36423 ; 36697, 1. IG XIV 1422, 1626, 1669, 1775, 2062, 2078. Meghatározott társadalmi csoportokba tartozó esetek : 574, 629, 714, 770, 859. j.

[471] I—II. sz. (masc.): CIL III 4310 ; 5111 ; 5468 ; 5624 ; 5954 ; 6637 ; 7378 ; 7750 ; 8023 ; 9330 ; 10221 ; 10227 ; 10663 ; 11506 ; 11634 ; 11671 ; 11892 ; 11900 ; 12156 ; 12212 ; 12591 ; 12747 ; 12819, 20 ; 12932 ; 13124 ; 13261 ; 13473 ; 13668 ; 13684 ; 13997 ; 14105 ; 14189 ; 14348 ; 14589 ; 14633 ; 14943 ; 14956 ; 14961 ; 14976 ; 15112 ; 16055 ; 16292 ; 16295 ; 16400 ; 16946 ; 17167 ; 17240 ; 17960 ; 17976 ; 18116 ; 18544 ; 18661 ; 18914 ; 19051 19288 ; 19804 ; 19930 ; 20050 ; 20110 ; 20190 ; 21160 ; 21294 ; 21017 ; 21743 ; 22314 ; 22558 ; 22763 ; 22936 ; 23036 ; 23113 ; 23262 ; 23312 ; 23318 ; 23831 ; 23968 ; 23975 ; 24083 ; 24139 ; 24457 ; 24493 ; 24695 ; 25182 ; 25234 ; 25301 ; 25596 ; 25850 ; 25913 ; 26173 ; 26458 ; 26702 ; 26710 ; 26963 ; 27490 ; 27492 ; 27572 ; 27581 ; 27642 ; 27730 ; 28054 ; 28475 ; 28682 ; 28838 ; 28967 ; 29191 ; 30575 ; 33124 ; 33179 ; 33991 ; 34714 ; 35569 ; 35803 ; 35814 ; 36191. III—IV. sz. (masc.): uo. 1616 ; 9559 ; 10160 ; 10548 ; 11240 ; 11723 ; 11757 ; 12299 ; 13392 ; 13601 ; 13604 ; 13678 ; 13894 ; 14094 ; 14103 ; 15118 ; 15994 ; 16381 ; 16883 ; 17409 ; 17797 ; 18743 ; 19061 ; 20541 ; 21633 ; 22274 ; 22397 ; 22416 ; 22658 ; 22968 ; p. 3429 ad n. 23977 ; 26294 ; 26656, a ; 26919 ; 27140 ; 27629 ; 28909 ; 29431 ; 30460, 11 ; 30518, 3 ; 34199 ; 35234 ; 35242 ; 35253 ; 35346 ; 35464 ; 36494. I—II. sz. (fem.): 2887 ; 4315 ; 5265 ; 5573 ; 5600 ; 5610 ; 6324 ; 6938 ; 7041 ; 7558 ; 7749 ; 7937 ; 9905 ; 12177 ; 12218 ; 12394 ; 14089 ; 14139 ; 14219 ; 14321 ; 15522 ; 16723 ; 17620 ; 18179 ; 18304 ; 18566 ; 19097 ; 19595 ; 19678 ; 19717 ; 20633 ; 20547 ; 21608 ; 21708 ; 21689 ; 21738 ; 21788 ; 22469 ; 22861 ; 22013 ; 22424 ; 22900 ; 23332 ; 23448 ; 23552 ; 24452 ; 25288 ; 25331 ; 25931 ; 25973 ; 26252 ; 26347 ; 27245 ; 27541 ; 27758 ; 28562 ; 28856 ; 29309—10 ; 29366 ; 33176 ; 33211 ; 33215 ; 33668 ; 34578 ; 35067 ; 35500 ; 35946. III—IV. sz. (fem.): uo. 5021 ; 5176 ; 5345 ; 10533 ; 10606 ; 10946—7 ; 11497 ; 11508 ; 12070 ; 12403 ; 13359 ; 14484 ; 15352 ; 17747 ; 17775 ; 17806 ; 18460 ; 18735 ; 19484 ; 20657 ; 21279 ; 22406 ; 26545 ; 26555 ; 27095 ; 27293 ; 27687 ; 28163 ; 28862 ; 28894 ; 33221 ; 34723 ; 35355 ; 35673 ; 35676, a ; 36284 ; 36416 ; 36499 ; Revue Arch. 1[s] (1903), 327, 38—39 ; 6e (1935), 244a, 149 (i. sz. 266). IG XIV 1495, 1565, 1592, 1597, 1818, 1851, 1919, 2008. Társadalmi rétegekbe sorolt adatok : 575, 630, 715, 771, 860. i.

[472] I—II. sz. (masc.): CIL VI 4448 ; 4783 ; 5404 ; 5852 ; 5949 ; 6799 ; 7713 ; 7949 ; 7983 ; 8507 ; 8080 ; 8180 ; 10158 ; 10641 ; 11346 ; 11474 ; 11909 ; 12146 ; 12160 ; 12350 ; 12723 ; 13149 ; 13235 ; 13724 ; 14067 ; 14170 ;

14299 ; 14507 ; 14683 ; 14706 ; 14894 ; 15084 ; 15692 ; 15699 ; 16195 ; 16318 ; 16472 ; 16587 ; 17215 ; 17231 ; 17505 ; 18059 ; 18070 ; 18196 ; 18227 ; 18771 ; 18906 ; 19063 ; 19120 ; 19472 ; 19728 ; 19744 ; 19809 ; 19866 ; 19948; 20033—4; 20086; 20124; 20781; 21018; 21023 ; 21095 ; 21149 ; 21179 ; 21374 ; 21502 ; 21634 ; 22034 ; 22069—70 ; 22366 ; 22643 ; 22897 ; 23008 ; 23036 ; 23142 ; 23276 ; 23290 ; 23596 ; 23752 ; 24165 ; 24404 ; 24502—3 ; 24760 ; 24941 ; 24970 ; 25410 ; 25641 ; 25652 ; 25739 ; 26244 ; 26383 ; 26519 ; 27111 ; 27976 ; 27980 ; 28107 ; 28114 ; 28631 ; 28635 ; 28899 ; 29199 ; 29250 ; 29541 ; 33990 , a ; 34128 ; 34158 ; 34243 ; 34899 ; 35078 ; 35221 ; 35285, a ; 35534 ; 35729 ; 36084. III—IV. sz. (masc): uo. 4325; 7589; 11543; 12506; 12535 ; 14385 ; 14386 ; 14612 ; 16820 ; 17151 ; 17455 ; 17508 ; 17982 ; 18981 ; 19007 ; 19368 ; 19418 ; 21235 (ikrek) ; 22021 ; 22400 ; 23116 ; 24938 ; 26224 ; 26840 ; 27275 ; 27376 ; 27556 ; 27872 ; 29644 ; 30502, 6 ; 33490 ; 33516 ; 30522, 41 ; 33566 ; 35957 ; 36070 ; 36220 ; 36263 ; 50533, 88 ; Revue Arch. 32^5 (1930), 356, 65. I—II. sz. (fem.) : CIL VI 4680 ; 5445 ; 5578 ; 5919 ; 5929 ; 10597 ; 12626 ; 14236 ; 14816 ; 15601 ; 15833 ; 15955; 16361 ; 17757 ; 18790 ; 18928 ; 19150 ; 19643 ; 19728 (ikrek) ; 19815 ; 20393 ; 21113 ; 21490 ; 21549 ; 22159 ; 22516 ; 22729 ; 23023 ; 23699 ; 24455 ; 25039 ; 25154 ; 25159 ; 25245 ; 25332 ; 26686 ; 27153 ; 27650 ; 28264 ; 28294; 28521; 28902 ; 29248 ; 29271 ; 29562 ; 29604 ; 34943 ; 35950 ; 36052 ; 36122. III—IV. sz. (fem.) : uo. 3389 ; 7589 (ikrek) ; 10830 ; 10871 ; 12232 ; 13370 ; 14720 ; 15382 ; 15649 ; 15848 ; 15943 ; 17592 ; 17908 ; 18096 ; 18359 ; 18376 ; 18734 ; 19154 ; 21770 ; 21903 ; 23357 ; 23867 ; 25153 ; 25853 ; 26517 ; 27589 ; 28434 ; 29313 ; 29557 ; 32018 (i. sz. 391) ; 34194 ; 35498 ; 35913 ; 36455 ; 36502 ; Revue Arch 1^5 (1915) 355, 2. Társadalmi rétegekhez kapcsolódó esetek : 576, 631, 716, 772, 861. j. IG XIV 1499, 1535, 1596, 1611, 1715, 1936, 1969, 1996.

473 I—II. sz. (masc.) : CIL VI 4849; 4964; 5105; 5556; 5598; 5752; 6045; 6472; 6704 ; 6877 ; 7578 ; (i. sz. 120) ; 7591 ; 8038 ; 8079 ; 10489 ; 10756 ; 10791 ; 11637 ; 11658 ; 12177 ; 12259 ; 12659 ; 13141 ; 13457 ; 13788 ; 14040 ; 14276 ; 14285 ; 14491 ; 14505 ; 14565 ; 14796 ; 14810 ; 14847 ; 14919 ; 15022 ; 15045 ; 15143 ; 15196 ; 15897 ; 15998 ; 16291 ; 16932 ; 17459 ; 17498 ; 17521 ; 18088 ; 18150 ; 18161 ; 18176 ; 18590 ; 18943 ; 19088 ; 19465 ; 19470—1 ; 19630 ; 19817 ; 20024 ; 20305, p. 2147 ; 20630 ; 20818 ; 21132 ; 21611 ; 21917 ; 22103 ; 23032 ; 23150 ; 23408 ; 23666 ; 23688 ; 23791 ; 23978 ; 24317 ; 25886 ; 26201 ; 26397 ; 26636 ; 27185 ; 27581 ; 27813 ; 27956 ; 27966 ; 27995 ; 28033 ; 28138 ; 28596 ; 28723 ; 28777 ; 29129 ; 29139 ; 29160 ; 33697 ; 34386, a ; 34656 ; 34772 ; 34957 ; 35073 ; 35205 ; 35345 ; 35621 ; 35626 ; 36162 ; 36479. III—IV. sz. (masc.) : uo. 3376 ; 6889 ; 6908 ; 7895 ; 10228 ; 10538 ; 11149 ; 11511 ; 11890 ; 11951 ; 12373 ; 13079 ; 13229 ; 13656 ; 13883 ; 14075 ; 15070 ; 15646 ; 16742 ; 16826 ; 16916 ; 17132 ; 17567 ; 17790 ; 17800 ; 19383 ; 20200 ; 20651 ; 20842 ; 20987 ; 21660 ; 21676 ; 22066 ; 22509 ; 22886 ; 25063 ; ; 25623 ; 25815 ; 26069 ; 26646 ; 26894 ; 27332 ; 27635 ; 28512 ; 29202 ; 34440 ; 34842, a ; 34945, a ; 36060 ; 36105 ; 36193. I—II. sz. (fem) : uo. 6688 ; 7933 ; 7935 ; 10222 ; 11186 ; 11558 ; 11685 ; 12174 ; 14959 ; 15433 ; 15486 ; 15583 ; 17037 ; 17834 ; 18046 ; 18260 ; 18622; 18903; 19431; 19827; 20463; 20683; 20866; 20996; 21232; 21424; 21795; 22401; 24054; 25243; 25707; 25922 ; 25930 ; 26516 ; 26597 ; 26754 ; 27419 ; 27805 ; 28703 ; 30552, 1—2 ; 33169 ; 33709 p. 3455. III—IV. sz. (fem.) : uo. 2787, b ; 3384 ; 7958 ; 8792 ; 9276 ; 10703 ; 13317 ; 13400 ; 13602 ; 14725 ; 15345 ; 15377 ; 15652, 3 ; 16127 ; 16762 ; 17226 ; 17633 ; 17958 ; 19292 ; 24043 ; 24805 ; 26123 ; 26859 ; 27389 ; 27912 ; 28523 ; 28938 ; 29564 ; 30190 ; 34159, c ; 34211 ; 34647 ; 35223 ; 35595 ; 35911 ; 35994 ; 36157 ; 36222 ; 36318. IG XIV 1772, 1793, 2033. Meghatározott társadalmi rétegek adatai 577, 632, 773, 862. j.

474 I—II. sz. (masc.) : CIL VI 5343 ; 5762 ; 6503—4 ; 7807 ; 10653 ; 10787 ; 11327 ; 11624 ; 11751 ; 11903; 12627 ; 12729 ; 12818 ; 14420 ; 14519 ; 14598 ; 14994 ; 15029 ; 15049 ; 15066 ; 15315 ; 16217 ; 16561 ; 16612 ; 18032 ; 18534 ; 18538 ; 18617 ; 18663 ; 18686 ; 19848 ; 19984 ; 20162 ; 20236 ; 20336 ; 21017 ; 22576 ; 22831 ; 23142 ; 23250 ; 23260 ; 23660 ; 23845 ; 23875 ; 24000 ; 24270 ; 24911 ; 25079 ; 26028 ; 26322 ; 26557 ; 26745 ; 26769; 27221; 27324 ; 27538 ; 27796 ; 27962 ; 27987 ; 28049 ; 28318 ; 28536 ; 28765 ; 29064 ; 29139 ; 33415 ; 34395 ; 34878 ; 35098 ; 35151 ; 36053 ; 29472 ; 29488 ; 30522, 17. III—IV. sz. (masc.) : uo. 5423 ; 5953 ; 10470 ; 12974 ; 13042 ; 13377 ; 14674 ; 15530 ; 16681 ; 16692 ; 17080 ; 17085 ; 17212 ; 17348 ; 17743 ; 18171 ; 19227 (ikrek) ; 19925 ; 20194 ; 20926 ; 22844 ; 24212 ; 25837 ; 26150 ; 26321 ; 26611 ; 27921 ; 28590 ; 30639, 5 ; 33929 ; 34348; 34994 ; 35161 ; 35893 ; 36405 ; 36425. I—II. sz. (fem.) : uo. 5163 ; 5373 ; 6496 ; 8190 ; 8858 ; 10544, a ; 10679; 12345 ; 12402 ; 12449 ; 12792 ; 13355 ; 14048 ; 14092 ; 15940 ; 16934 ; 17927 ; 18580 ; 18924 ; 19585 ; 19916 ; 19954 ; 21605 ; 22152 ; 23054 ; 24001 ; 24155 ; 24653 ; 24979 ; 25060 ; 25846 ; 25859 ; 26468 ; 26963 ; 2714 ; 27193 ; 28356 ; 28370; 28467; 28887; 28952 ; 29333 ; 29606 ; 34662 ; 35240 ; 35958 ; 36067. III—IV. sz. (fem.) : uo. 7161 ; 7853; 7914 ; 10444 ; 10850 ; 10888 ; 11373 ; 11693 ; 12084 ; 12557 ; 12607—8 (ikrek) ; 13315 ; 13384 ; 13547 ; 14043, a ; 14574, b ; 15454 ; 15558 ; 16369 ; 16467 ; 17027 ; 18263 ; 19109 ; 19218 ; 20889 ; 20932 ; 21003 ; 21208 ; 21596 ; 21846 ; 22805 ; 23492 ; 25340 ; 26579 ; 26654 ; 27026 ; 27354 ; 27827 ; 27917 ; 34677 ; 34564 ; 35239 ; 35348 ; Revue Arch. 8^4 (1906), 219, 83 (i. sz. 361). IG XIV 1396, 1449, 1563, 1758, 1642, 1973, 2092. Meghatározott társadalmi csoportok esetei : 578, 633, 774, 863. j.

475 I—II. sz. (masc.) : CIL VI 1617 ; 5954 ; 6470 ; 7874 ; 9728 ; 10544 ; 10750 ; 11185 ; 11343 ; 11484 ; 11658 ; 11982 ; 12240 ; 12448 ; 12489 ; 12529 ; 12559 ; 13051 ; 13104 ; 13178 ; 13715 ; 13739 ; 13759 ; 13904 ; 13906 ; 14045 ; 14299 ; 14402 ; 14569 ; 14959 ; 14974 ; 15955 ; 16196 ; 16332 ; 16875 ; 17210 ; 17414 ; 17675 ; 17867 ; 18099 ; 18389 ; 18550 ; 18674 ; 18887 ; 19062 ; 19252 ; 19372 ; 19730 ; 20026 ; 20079 ; 20753 ; 20924 ; 21028 ; 21795 ; 21899 ; 22060 ; 22081 ; 22503 ; 22535 ; 22782 ; 22873 ; 23035 ; 23118 ; 23123 ; 23326 ; 23412 ; 23677 ; 23698 ; 23818 ; 23896 ; 24179 ; 24516 ; 24837 ; 24852 ; 24967 ; 25960 ; 25982 ; 26077 ; 27223 ; 27506 ; 27710 ; 27946 ; 28078 ; 28758 ; 28848, a ; 29176 ; 29201 ; 29275 ; 30469, 1 (i. sz. 60—68) ; 30556, 183 ; 34438 ; 34443 ; 34903 ; 36137 ; 36477. III—IV. sz. (masc) : uo. 10131 ; 10699 ; 11270 ; 12643 ; 16738 ; 16804 ; 18282 ; 19452 ; 26647 ; 26927 ; 27556 ; 28515 ; 28910 ; 28916 ; 33175 ; 35065 ; 35256 ; 35651 ; 35747 ; 36662, 11 ; Revue Arch. 8^6 (1936) 288, 118 ; 33^6 (1949) 88, 169 (i. sz. 372). III—VI. sz. (fem.) : CIL VI 10912 ; 11232 ; 12542 ; 12851 ; 13393 ; 13530 ; 14001 ; 14752 ; 14763 ; 15544 ; 15624 ; 16365 ; 16433 ; 16948 ; 17127 ; 18933 ; 19298 ; 20754 ; 20918 ; 22488 ; 23718 ; 25904 ; 26440 ; 28305 ; 30586 ; 34568 ; 36087 ; 36503 ; Revue Arch. 23^4 (1914) 467, 67 (i. sz. 433). I—II. sz. (fem.) : CIL VI 4672 ; 7135; 7394, a ; 10832; 12893; 13916; 15541; 15844; 17006; 17337; 17929 ; 18289 ; 18292 ; 19451 ; 19542 ; 19552 ; 19632 ; 20454 ; 20460 ; 20524 ; 20723 ; 22602 ; 23068 ; 23099 ; 23312 ; 24571 ; 24557 ; 24592 ; 24983 ; 25102 ; 25489 ; 25637 ; 25924 ; 27075 ; 28164 ; 28271 ; 28427 ; 29435 ; 30572, 6 ; 34980 ; 36155 ; Revue Arch. 28^2 (1928) 370, 70. IG XIV 1379, 1492, 1502, 1530, 1617, 1858, 1889, 1321. Meghatározott társadalmi rétegekhez tartozó adatok : 579, 634, 717, 775, 864. j.

476 I—II. sz. (masc) : CIL VI 1605 ; 4742 ; 6571 ; 6610 ; 6842 ; 7415 ; 7867 ; 10704 ; 11696 ; 11710 ; 11714 ; 12355 ; 12716 ; 12824 ; 13916 ; 14156 ; 14601 ; 14899 ; 15230 ; 15304 ; 15307 ; 15775 ; 16856 ; 17527 ; 17783 ; 17854 ; 17867 ; 17927 ; 19916 ; 18955 ; 19251 ; 20267 ; 20300 ; 20796 ; 20978 ; 21211 ; 22046 ; 22307 ; 23235 ; 23600 ; 23721 ; 22751 ; 23976 ; 24915 ; 24989 ; 25725 ; 26168 ; 26309 ; 26409 ; 26561 ; 27109 ; 27327 ; 27488 ; 27734 ; 27997 ; 28001 ; 28597 ; 29422 ; 29455 ; 34518 ; 34686, a ; 35101 ; 35656 ; 36018, a ; 36159. III—VI. sz. (masc.) : uo. 5170 ; 6638 ; 6902 ; 7069 ; 7769 ; 7959 ; 11516 ; 13180 ; 14415 ; 15224 ; 15665 ; 15755 ; 18222 ; 18460 ; 22419 ; 26730 ; 26901 ; 26917 ; 26980 ; 32298 ; 35747 ; Revue Arch. 6^8 (1935) 244, 151 ; 23^4 (1914) 483, 142 (i. sz. 525). I—II. sz. (fem.) : CIL VI 4153; 4594 ; 4797 ; 5236 ; 7418 ; 7749 ; 8198 ; 11358 ; 12059 ; 14139 ; 15990 ; 16272 ; 16280 ; 17815 ; 18281 ; 18388 ; 18717 ; 19640 ; 20237 ; 20934 ; 21112 ; 22590 ; 22804 ; 23186 ; 23375 ; 23747 ; 24639 ; 24954 ; 25020 ; 26881 ; 27257 ; 28141 ; 28811 ; 28880 ; 29577 ; 35085 ; 36278. III—IV. sz. (fem.) : uo. 10131 ; 12641 ; 13321 ; 13665 ; 14035 ; 14345 ; 16104 ; 17434 ; 17811 ; 17814 ; 19217 ; 19738 ; 19805 ; 20386 ; 22343 ; 26910 ; 27232 ; 27365 ; 30118 ; 30521 ; 33551 ; 34826 ; 35790 ; 35787 ; 35872 ; 35888 ;

36201 ; Revue Arch. 41[3] (1902) 353, 74 (i. sz. 363) ; 28[5] (1928) 372, 72. Meghatározott társadalmi csoportok esetei : 580, 635, 718, 776, 865j. IG XIV 1354, 1361, 1372, 1638, 2029, 2077*a* (p. 702), 2084, 2112, 2204.

477 I—II. sz. (masc.): CIL VI 4828; 5375; 5611; 6449; 6635; 7521; 7788; 7977; 9152; 10705; 11206; 11578; 11724; 11758; 11811; 13015; 13583; 13897; 14200; 14727; 15898; 16008; 17179; 17528; 18189; 18781; 18995; 19129; 19162; 19526; 20247; 20281; 21170; 21252; 21405; 22097; 23151; 23413; 23689; 24003; 24011; 24240; 24464; 24799; 25120; 25123; 25690; 25811; 25937; 27217; 27297; 33156; 33374; 34243; 34820; 35702; 36140; 36288.III—IV. sz. (masc.) : uo. 10731 ; 11882 ; 14202 ; 16949 ; 17182 ; 17378 ; 22166, a ; 25446 ; 26892 ; 27329; 28372 ; 28462 ; 28944 ; 35100 ; 36336 ; Revue Arch. 6[4] (1905) 199, 77 (i. sz. 383). I—II. sz. (fem.) : CIL VI 5415 ; 5860 ; 7898 ; 8078 ; 10761. a ; 10948 ; 11982 ; 12632 ; 14053 ; 14598 ; 15680 ; 16657—8 ; 18087 ; 18298 ; 20570 ; 20727 ; 20730 ; 21881 ; 22931 ; 23058 ; 23065 ; 23079 ; 24824 ; 24834 ; 24986 ; 25013 ; 25037 ; 25166 ; 25420 ; 25765 ; 26124 ; 26447 ; 26772 ; 28342 ; 28751 ; 29303 ; 50533, 52 ; Revue Arch. 20[4] (1912) 479, 253. III—IV. sz. (fem.) : CIL VI 2171 ; 4874 ; 7272 ; 7772 ; 10471 ; 10834 ; 11663 ; 12503 ; 14097 ; 15384 ; 15456 ; 15520 ; 15559 ; 16363 ; 16588 ; 17335 ; 19168 ; 20459 ; 20587 ; 20987 ; 23377 ; 25084 ; 26609 ; 26688 ; 26834 ; 28093 ; 30543, 14 ; 30603 ; 30620, 3 ; 31998 ; 33456 ; 35184 ; 35653 ; 35820 ; 36248 ; 36318. Meghatározott társadalmi rétegek adatai : 581, 636, 719, 777, 866, j.

478 I—II. sz. (masc.) : CIL VI 5163 ; 5883 ; 7089 ; 7170 ; 7911 ; 11756 ; 12663 ; 13540 ; 13742 ; 13998 ; 14020 ; 14580 ; 14617 ; 15038 ; 15699 ; 16940 ; 18097 ; 18494 ; 18912 ; 19956 ; 20007 ; 20323—4 ; 21800 ; 21807 ; 21955 ; 22057 ; 22183 ; 22999 ; 23039 ; 23462 ; 23475 ; 23490 ; 23645 ; 23764 ; 24309 ; 24723 ; 25212 ; 25507 ; 27217 ; 28010 ; 28085 ; 28090 ; 28112 ; 28124 ; 28404 ; 28644 ; 29207 ; 29259 ; 30678 ; 36034 ; 36116. III—VI. sz. (masc.) : uo. 4658; 8401; 13036; 13961; 15043; 15328; 16293; 16947; 22972; 22996; 24730; 25470; 27458; 28027 ; 28282 ; 29165 ; 32011 (i. sz. 361) ; 33716 (i. sz. 439 vagy 472) ; 34661 ; 35686 ; 36047. I—II. sz. (fem.) : uo. 5735 ; 5948 ; 11418 ; 17386 ; 17599 ; 17623 ; 18044 ; 18587 ; 19505 ; 19974 ; 21843 ; 22692 ; 23763 ; 24088 ; 24972 ; 25887 ; 26232, a ; 26807 ; 26999 ; 28167 ; 28254 ; 28291 ; 28312 ; 29554 ; 30659 ; 33187 ; 33557 ; 35845 ; 36064 ; 36714. III—IV. sz. (fem.) : uo. 3457 ; 7741 ; 7974 ; 10551 ; 12437 ; 12463 ; 15438 ; 15494 ; 15810 ; 16578 ; 17586 ; 17812 ; 18849 ; 18886 ; 20674 ; 20994 ; 24156 ; 25727 ; 26278 ; 26512 ; 27527 ; 28157 ; 28514 ; 28704 ; 30521 ; 33684—5 ; 34319 ; 34720 ; 35704 ; 35834 ; 36700. IG XIV. 1336, 1429, 1937, 1947, 2012. Meghatározott társadalmi csoportok esetei : 582, 637, 778, 867 j.

479 I—II. sz. (masc.) : CIL VI 5106 ; 5130 ; 5277 ; 6057 ; 6119 ; 6517 ; 6788 ; 7519 ; 10493 ; 10765 ; 11071 ; 11440 ; 11532 ; 11700 ; 11765 ; 11800 ; 12013 ; 12515 ; 13458 ; 14682 ; 15007 ; 15128 ; 15160 ; 15701 ; 16202 ; 17937 ; 18015 ; 18140 ; 18198 ; 18536 ; 18996 ; 19474 ; 19825 ; 20290 ; 20757 ; 21467 ; 21530 ; 21853 ; 21861; 22491 ; 24230 ; 24553 ; 24940 ; 25577 ; 27805 ; 27976 ; 28072 ; 29228 ; 29417 ; 34083 ; 34367 ; 35202 ; 35279 ; 35588 ; 36068. III—IV. sz. (masc.) : uo. 10014 ; 12009 ; 12024 ; 13243 ; 16133 ; 17447 ; 18443 ; 19085 ; 19893 ; 20587 ; 24161 ; 26903 ; 27728 ; 29675 ; 30573, 1 ; 31858 ; 34449 ; 34644 ; 35706 ; 36427. I—II. sz. (fem) : uo. 6053 ; 6090 ; 10493 (ikrek) ; 13826 ; 14624 ; 15487 ; 15984 ; 15987 ; 16044 ; 16631 ; 18503 ; 19273 ; 20860 ; 21651 ; 23348 ; 24054; 24251 ; 24949 ; 24963 ; 26445 ; 27224 ; 27533 ; 27787 ; 28579 ; 29504 ; 35702 ; 4. j.-ben id. m. 460 ; III—IV. sz. (fem.) : uo. 5487 ; 7956 ; 10566; 11460; 12111; 13717 ; 16949 ; 17803 ; 17831; 20861 ; 21187 ; 22820 ; 23046 ; 23823 ; 24041 ; 24105 ; 25084 ; 26675; 26917 ; 27751, a ; 28756 ; 30110 ; 33700 ; 34910 ; 35046 ; 35385 ; 35705 ; 35999 ; 36363. Meghatározott társadalmi rétegek adatai : 583, 638, 720, 779, 868. j. IG XIV 1344; 1426; 1510; 1633; 1728; 1783; 1894; 1906; 1927; 1953; 2087; 1527

480 I—II. sz. (masc.) : CIL VI 6182 ; 6222 ; 8542 ; 9006 ; 10485 p. 1393 ; 10643 ; 10692 ; 10782 ; 11960 ; 12233 ; 12616 ; 12742 ; 13432 ; 13553 ; 13758 ; 13938 ; 14265 ; 15216 ; 15226 ; 15264 ; 15772 ; 16010 ; 16290 ; 16325 ; 16643 ; 16747 ; 16935 ; 16980 ; 17341 ; 18073 ; 18251 ; 19004 ; 19304 ; 19583 ; 19791 ; 19796 ; 20207 ; 20236 ; 22830 ; 23018 ; 23420 ; 24145 ; 24648 ; 25261 ; 25503 ; 25720, a ; 26329 ; 26779 ; 27401 ; 27533 ; 27638 ; 30328 ; 33696 ; 35623 ; 36150 ; 36577. III—IV. sz. (masc.) : uo. 1537 ; 9201 ; 10013 ; 12135 ; 13623 ; 14084—5 ; 15274 ; 16535 ; 18107 ; 19183 ; 23473 ; 25035 ; 26053 ; 27527 ; 29570 ; 28089 ; 30640, 4 ; 32022 ; 35316 ; 36729, 1 ; Revue Arch. 6[6] (1935) 240, 131. I—II. sz. (fem.) : CIL VI 4848 ; 6732 ; 10777 ; 12272 ; 13372 ; 13635 ; 14597 ; 15435 ; 15914 ; 16219 ; 16449 ; 18309 ; 19652 ; 20509 ; 20539 ; 21038 ; 21119 ; 23496 ; 24035 ; 24962 ; 25422 ; 25934 ; 26443 ; 29354 ; 29567 ; 30557, 14 ; 34675 ; 35599. III—IV. sz. (fem.) : uo. 5527 ; 7371 ; 10553 ; 11304 ; 11467 ; 11830 ; 15566 ; 15624 ; 16661 ; 17224 ; 17320 ; 17437 ; 17443 ; 17566 ; 17617 ; 17804 ; 25382 ; 26486 ; 26916 ; 27458 ; 27527 ; 27596 ; 35887 ; 35963. IG XIV 1716, 1745, 1749, 1760. Meghatározott társadalmi csoportokhoz tartozó esetek : 584, 639, 721, 780, 869. j.

481 I—II. sz. (masc) : CIL VI 1590 ; 6109 ; 7042 ; 7238 ; 7266 ; 7626 ; 11077 ; 14186 ; 14830 ; 15094 ; 15293 ; 16284 ; 16299 ; 16793 ; 17158 ; 17509 ; 18655 ; 18721 ; 19160 ; 20095 ; 20229 ; 20796 ; 21314 ; 22298 ; 22355 ; 23286 ; 23399 ; 24353 ; 24463 ; 24649 ; 25135 ; 25514 ; 26121 ; 26200 ; 26603 ; 27202 ; 27258 ; 28463 ; 28569 ; 29000 ; 33272 ; 34311. III—IV. sz. (masc.) : uo. 11878 ; 14755 ; 16245 ; 16558 ; 19445 ; 20541 ; 21785 ; 25415 ; 27345 ; 27355 ; 29629 ; 32976 ; 34212 ; 36142; Revue Arch. 6[4] (1905) 198, 72 (i. sz. 367) ; 28[5] (1928), 370, 71. I—II. sz. (fem.) : CIL VI 4623 ; 4934 ; 5240 ; 5253 ; 10933 ; 11086 ; 12940 ; 13995 ; 15412 ; 16915 ; 17009 ; 17311 ; 17321 ; 17607 ; 18364 ; 18971 ; 20167 ; 20480 ; 20653 ; 20892 ; 21481 ; 21910 ; 22560 ; 22704 ; 23262 ; 23368 ; 24072 ; 25301 ; 26329 ; 26359 ; 26540 ; 26625 ; 27267 ; 28337 ; 28697 ; 29330 ; 29381, a ; 35265 ; Revue Arch. 20[4] (1912), 479, 253. III—IV. sz. (fem.) : CIL VI 5817 ; 10907 ; 12111 ; 12855 ; 17472 ; 20521 ; 22266 ; 27311 ; 28529 ; 30278 ; 34153 ; 34904 ; 35646 ; 36209 ; 36742 ; Revue Arch. 44[6] (1954) 239, 272. IG XIV 1358, 1413, 1539. Meghatározott társadalmi rétegekhez kapcsolódó adatok : 585, 640, 781, 870. j.

482 I—II. sz. (masc.) : CIL VI 5720 ; 7792 ; 7806 ; 11072 ; 12045 ; 12475 ; 12562 ; 12700 ; 12950 ; 13538 ; 13728 ; 14704 ; 14999 ; 15287 ; 15718 ; 15843 ; 16669 ; 16767 ; 17457 ; 18658 ; 19914 ; 19965 ; 19999 ; 20080 ; 20133 ; 20158 ; 20212 ; 21059 ; 21421 ; 22086 ; 22098 ; 22492 ; 23141 ; 23158 ; 23277 ; 23414 ; 23591 ; 23617 ; 24057 ; 24469 ; 24778 ; 25282 ; 25841 ; 26679 ; 26753 ; 26946 ; 27036 ; 27440 ; 27648 ; 28826 ; 29238 ; 29540 ; 29567 ; 32824 ; 33171 ; 33517 ; 33599 ; 34246 ; 35260 ; 35286, a ; 35678 ; 36077 ; 36573 ; 36574. III—IV. sz. (masc.) : uo. 12874 ; 13201 ; 14353 ; 17571 ; 18983 ; 21207 ; 22112 ; 25868 ; 26546 ; 26902 ; 30640 , 5 ; 31839 ; 32027 ; 34642 ; 36340. I—II. sz. (fem.) : uo. 4868 ; 5072 ; 5642 ; 8027 ; 8143 ; 12039 ; 12705 ; 13804 ; 13835 ; 14569 ; 15428 ; 15567 ; 17612 ; 18344 ; 18716 ; 19058 ; 19276 ; 20900 ; 21882 ; 22117 ; 22165 ; 22247 ; 22730 ; 23597 ; 24087 ; 24142 ; 24282 ; 24673 ; 25014 ; 25365 ; 25672 ; 28376 ; 28721 ; 28927 ; 28939 ; 29342 ; 29401 ; 30371 ; 34812 ; 35827 ; 36011. III—IV. sz. (fem.) : uo. 10468 ; 10634 ; 12080 ; 14077 ; 15995 ; 17816 ; 20367 ; 20906 ; 21435 ; 25932 ; 27365 ; 28351 ; 29024 ; 30557, 15 ; 30605, 5 ; 33567 ; 33593 ; 35210 ; 36257 Revue Arch. 4[5] (1916), 213, 56. Meghatározott társadalmi csoportokba sorolható esetek : 586, 641, 722, 782, 871. j. IG XIV 1348, 1351, 1594, 1670, 1726, 1779.

483 I—II. sz. (masc.) : CIL VI 4948 ; 5115 ; 5141 ; 7149 ; 7260 ; 7851 ; 7966 ; 8194 ; 10354 ; 10751 ; 10807 ; 12019 ; 12026 ; 12351 ; 12825 ; 13903 ; 14064 ; 14669 ; 15584 ; 15720 ; 16139 ; 16249 ; 18119 ; 18132, a ; 18604 ; 18752; 18905 ; 20057 ; 21146 ; 21179 ; 21264 ; 21331 ; 21581 ; 21767 ; 21956 ; 21966 ; 22997 ; 24002 ; 24373 ; 24476 ; 24778 , 24998 ; 25610 ; 26112 ; 26297 ; 26466 ; 26800 ; 27385 ; 27992 ; 28132 ; 28599 ; 28783 ; 33036 ; 34559 ; 35275; 36149; 36230. III—IV. sz. (masc.) : uo. 3381; 10159; 10433; 12793; 13199; 13254; 17420, a ; 18492 ; 19761 ; 20200 ; 22422 ; 23546 ; 27020 ; 27400 ; 30602. 2 ; 33473 ; 34591 ; 35062 ; 35418. I—II. sz. (fem.) : uo. 2198 ; 4566 ; 4901 ; 5283 ; 5774 ; 6196 ; 6629 ; 7329 ; 7384 ; 7643 ; 10598 ; 10847 ; 10935 ; 10993 ; 12163 ; 12764 ; 13686 ; 14826 ; 15729 ; 17582 ; 17629 ; 17833 ; 18115 ; 19233 ; 19590 ; 20520 ; 20582 ; 20701 ; 20719; 20864 ; 20874 ; 21923 ; 22388 ; 23629 ; 23965 ; 24260 ; 25197 ; 25412 ; 26345 ; 26725 ; 27282 ; 27832 ; 28178 ;

28461; 29391; 29398; 29756; 33158; 33577; 34321; 34335; 34957. III—IV. sz. (fem.): uo. 11173; 12215; 18705; 19098; 19137; 19688; 20930 23914; 25251; 26476; 26694; 26850; 27708; 28268; 30165; 31730 (ikrek); 34728; 36027; 36250. IG XIV 2100. Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 587, 642, 723, 783, 872. j.

484 I—II. sz. (masc.): CIL VI 1632; 3582; 4674; 5230; 5508; 6636; 7919; 11558; 11746; 12730; 12990; 13505 — (i. sz. 133, 149): 13537; 14047; 14319; 15071; 15301; 16028; 16123; 16175; 16214; 16376; 16568; 17860; 18753; 19040; 19690; 19797; 19948; 19855; 20013; 20105, 20976; 21461; 21568; 22327; 22334; 22441; 22779; 23392; 23833; 25356; 28111; 28837; 29139; 29280; 29374; 29471; 33244; 34230; 35282. III—VI sz. (masc.): uo. 6197; 7514; 9220 (i. sz. 537—53); 9231 (i. sz. 545); 9267; 12984; 13138; 15316; 17744; 17864; 18065; 19808; 20369; 22066; 23866; 25156; 25687; 26592; 27276; 29115; 29300; 30262; 34589; 34641; 35250. I—II. sz. (fem.): uo. 4392; 4652; 4753; 6463; 8032; 10738; 11491; 11818; 12281; 12545; 13495; 13956; 14050; 14109; 15444; 15863; 17081; 18809; 18937; 20342; 20380; 20479; 20512; 20560; 20608; 20708; 21039; 21331; 23204; 24901; 25364; 25545; 25607; 25962; 26180; 26617; 27552; 27592; 28232; 28556; 28693; 28892; 29072; 29379; 35005; *L. Friedlaender;* Darst. aus d. Sittengesch. Roms. I. 1888. 571; Revue Arch. 28[e] (1928) 354, 9. III—VI. sz. (fem.): CIL VI 10536; 10845; 11596; 11939; 12451; 12558; 13345; 16465; 17591; 17594; 23756; 24101; 28261; 28296; 28940; 29636; 29672; 30397—8; 30553, 10; 30556, 166; 33717; 35955; 36546. IG XIV 1435, 1682, 1716*a* (p 701), 1723, 1741, 1886. Meghatározott társadalmi csoportokba tartozó adatok: 588, 643, 724, 784, 873. j.

485 I—II. sz. (masc.): CIL VI 1591; 1619; 4748; 4946; 5232; 5442; 5591; 6206; 6253; 6675; ; 6876; 7183; 7917; 8083; 8096, 8098; 8140, b; 10768; 11085; 11498; 11706; 11740; 11754; 12206; 13012; 13058; 14155; 14305; 14458; 14514; 14594; 14656; 14876; 15061; 15064; 15089, a; 15248; 15272; 15297; 15716; 15982; 16169; 16247; 16262; 16501; 16510; 17364; 17504; 18003; 18153; 18963; 18968; 18988; 19503; 19741; 19856; 19959; 20027; 20055; 20121, 2; 20202; 20839; 20937; 20973; 21060; 21145; 21796; 21832; 21976; 22078; 22423; 22711; 23185; 23567; 23583; 24202; 24204; 24458; 24502; 25124; 25272; 25879; 25897; 26006; 26144; 26166; 26480; 27033; 27439; 27498; 30522, 1; 34177; 34455; 34463; 35724; p. 3430 ad n. 16903; Revue Arch. 41[e] (1953) 182, 56. III—IV. sz. (masc.): CIL VI 6713; 7901; 10059; 10700; 10859; 11744; 12897; 13026; 16138; 16231; 16694; 17384; 18670; 20856; 25249; 26841; 30518, 12; 31861; 32080 (i. sz. 533); 33894; 34096; 34156; 34650; 35773; 35959, a; 36202; 36542. I—II. sz. (fem.): uo. 4879; 5014; 7240; 7732; 9116; 10354; 10896; 10968; 11138; 11267; 11546; 11620; 11773; 11775; 12060; 12639; 12711; 13259; 13282; 13952; 14245; 14636; 15166, 15166; 15372; 15425; 15512; 15542; 15555; 15597; 16186; 16619; 17033; 17249; 17478; 17595; 19249; 19666; 20006; 20229; 20687; 20725; 21067; 21974; 22149; 22379; 22423 (ikrek); 22537—8; 22628; 23030; 23091; 23424; 23450; 23477; 23570; 23863; 24032; 25061; 25424—5; 25535; 25925; 27239; 27244; 27252; 28233; 28712; 28769; 28868; 29026; 29464; 30572, 5; 30607, 4; 33218; 34429; 34411; 34534; 35257; 36211; 36321; Revue Arch. 18[4] (1911) 485, 89. III—IV. sz. (fem.): CIL VI 6748; 6976; 7269; 7764; 10824; 11356; 11845; 12038; 12055; 12099; 12187; 12462; 12553; 13357; 14532; 14722; 16885; 16898; 17149; 17379; 17606; 17617; 19219; 21238; 21569; 22336; 26596; 28231; 28877; 29180; 30518; 33041; 34182; 35134, a; 35871; Revue Arch. 20, (1912) 451, 138; *Friedlaender;* id. m. 566. IG XIV 1432, 1547, 1559, 1569, 1632, 1648—49, 1886, 1926, 1988. Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 589, 644, 725, 785, 874. j.

486 I—II. sz. (masc.): CIL VI 24; 4785; 4900; 5285; 5936; 6420; 8065; 10604; 10805; 11691; 12468; 13727; 13774; 13885; 13986; 14139; 14357; 14513; 14560; 14634; 15020; 15041; 15285; 15900; 15970; 16337; 16493; 17511; 17651; 18110; 18113; 18129; 18144; 18161; 18230; 18333; 19056; 19941; 20240; 20249; 21445—6; 21464; 23210, a; 23404; 23949; 24695, a; 25068; 25089; 25136; 25843; 26144; 26155; 26698; 26985; 27852; 28061; 28092; 33527; 35024; 35562; 35570; 36232 (ikrek); 36324. III—VI. sz. (masc.): uo. 7670; 13266; 13362; 14743; 17363; 17425; 17577; 21751; 22263; 22624; 26238; 28443; 30106; 30388; 30565, 3; 30566, 8; 30652, 1—2; 36267. I—II. sz. (fem.): uo. 5599; 6986; 7664; 8161; 10523; 11209; 12089; 12112; 12783; 12841; 13836; 15939; 17596; 17608; 17748; 18703; 18958; 19062; 20641; 20694; 20720; 21144; 21268; 21323; 21431; 21437; 21971; 22572; 22588; 22637; 22911; 23135; 25186; 25188; 25423; 25619; 25737; 25866; 26378; 27009; 27263; 27395; 27590; 28230; 28853; 28900; 29549; 33668; 34260; 35146; 35743; *Friedlaender;* id. m. 571. III—IV. sz. (fem.): CIL VI 7886; 11165; 12866; 13172; 16755; 17068; 17139; 17226; 17396; 17436; 17693; 17838; 18858; 18985; 20143; 25195; 25839, a; 26338; 26612; 30475; 30556, 82; 33456; 33473; 34524; 35862; 36256; 36457. IG XIV 1691, 1816, 1839. Meghatározott társadalmi csoportokba tartozó adatok: 590, 645, 726, 786, 875. j.

487 I—II. sz. (masc.): CIL VI 1619; 1622; 4890; 4973; 7028; 7435; 7747; 8743; 8917; 10049; 11515; 11683; 12014; 12721; 13585; 13775; 13935; 14018; 14045; 14162; 15273; 15281; 16099; 17553; 17761; 17855; 17930; 18517; 18634; 19474; 19631; 19669; 19854; 20062; 20825; 21027; 21261; 21395; 21441; 22063; 22841; 22304; 23167; 23202; 23384; 23587; 23632; 24466; 25138; 25181; 25492; 26311; 26637; 26778; 27602; 28016; 28194; 28746; 29083, a; 29189; 33213; 33670; 34030, a; 34176; 34234; 35976; 36325. III—IV. sz. (masc.): uo. 3240; 10034; 11193; 11373; 13306; 14775; 15405; 16097; 16141; 17233; 17665; 18472; 22340; 24026; 24043; 30556, 71; 30581, 1; 33665; 34937; 36403; Revue Arch. 13[4] (1909) 441, 27 (i. sz. 397). I—II. sz. (fem.): CIL VI 4365; 4764; 4807; 5256; 5590; 6109; 6599; 6958; 9326; 9850; 10266; 10943; 10971; 11186; 11251; 11439; 12440; 12761; 12895; 13323; 13808; 14012; 14069; 14107; 14242—4; 14463; 15002; 15461; 15467; 15938; 16351; 16368; 16559; 17605; 17829; 17892; 18070; 18286; 18338; 18451; 18581; 18829; 19156; 19197; 19689; 19954; 20450; 20547; 20639; 20689; 20894; 21695; 21841; 22142; 22175; 22308; 22517; 22787; 23063; 23439; 24461, 2; 24573; 24803; 24919; 25075; 25099; 25452; 25541; 26790; 26994; 27094; 27828; 27881; 27892; 28447; 29331; 29417; 30533, 39; 35445; Revue Arch. 48[6] (1956) 220, 200. III—IV. sz. (fem.): CIL VI 3458; 5040; 7691; 7728; 11225; 11937; 12253; 12396; 13349; 13602; 13932; 15523; 15793; 16900; 17334; 17476; 19146; 19729; 22867; 23889; 25009; 26148; 26478, a; 27878—9; 28241; 30556, 76; 30582, 7; 34569; 35565; 35849; 36088; 36345; 36560; 36657; Revue Arch. 16[6] (1940) 227, 90; 33[6] (1949) 90, 173. Meghatározott társadalmi rétegekhez sorolt esetek: 591, 646, 727, 787, 876. j. IG XIV 1506, 1544, 1558, 1665, 1689, 1829, 1835, 1874, 1940, 1972, 2072, 2077, 2086, 2119.

488 I—II. sz. (masc.): CIL VI 4683; 6359; 7740; 7946; 8167; 10707; 11568; 12532; 12993; 14328; 14928; 15021; 15079; 15173; 15600; 15766; 16051; 18058; 18252; 18692; 18900; 18982; 20052; 20099; 20768; 20839; 20947; 21126; 22358; 22434; 22928; 23696; 23896; 26075; 26667; 26961; 27136; 27916; 28011; 29188; 31855; 34206; 34508—9. III—VI. sz. (masc.): uo. 10442; 10657; 13139; 16873; 16951; 17451; 17635; 23853; 24968; 25119; 27205; 28053; 28062; 30173; 30460, 15; 34814; Revue Arch. 19[4] (1912) 485, 115; 20[5] (1924) 410, 124 (i. sz. 368). I—II. sz. (fem.): CIL VI. 8507; 10789; 12326; 13774; 14232; 77698; 18045; 18797; 19593; 20898; 21686; 22436; 22792; 23207; 23486; 23494; 24172; 24531; 24840; 25681; 26191; 26348; 27532; 28707; 28753; 29581. III—IV. sz. (fem.): uo. 7709; 11566; 12043; 12227; 12387; 13854; 14792; 16109; 19169; 19701; 20988; 22238; 28191; 28360; 35191. IG XIV 1605, 1782, 2205. Meghatározott társadalmi csoportok adatai: 592, 647, 728, 788, 877. j.

489 I—II. sz. (masc.): CIL VI 3564; 4576; 5163; 5535; 5755; 6047; 7062; 7742; 10241; 10932; 11499; 11619; 11897; 12997; 13153; 13975; 14457; 14895; 15025; 15791; 15963; 17791; 18004; 18190; 18221; 19950; 20301; 21236; 21422; 21673; 25871; 26407; 26813; 27431; 27957; 28035; 28039; 28347; 29038; 29538; 29622

20339; 21876; 21997; 22608; 22831; 23015; 23633; 23872; 23982; 24030; 24039; 30552, 1—2; 33191; 33636; 34708; 34961; 35619, a; Revue Arch. 39[3] (1901), 464, 164. III—V. sz. (masc.): CIL VI 13069; 13445; 16120, a; 16892; 17577; 19290; 20782; 20844; 21543; 24999; 29489; 29660; 30385; 31851; 31999; 34026; 34103; 34734; 35324; 35979; Revue Arch. 35[5] (1930) 357, 39 (i. sz. 400); 33[6] (1949), 90, 174. I—II. sz (fem.): CIL VI 4760; 5370; 6695; 6797; 6992; 7440; 8741; 8901; 10475; 10483; 11363; 11797; 12534; 12628; 14238; 14798; 15061; 15409; 16091; 16238; 16404; 16752; 17040; 17393; 17942; 18386; 18576; 18887; 19884—5; 20405; 20853; 21194; 21495; 21656; 21977; 21822; 22144; 22688; 22850; 23057; 23523; 23902; 24574; 24953; 26212; 28354; 28941; 28993; 29348; 29387; 29565; 34881; 34986; 35142; 36326. III—VI. sz. (fem.): uo. 7297; 7752; 9275; 10920; 12362; 12770; 13152; 13373; 13563; 14108; 14729; 16498; 17123; 17255; 17483; 18929; 19508; 20737; 21617; 22023; 22376; 23449; 25063; 26271; 28257; 28586; 29487; 30490; 34056; 34728; 35593. IG XIV 1321, 1515, 1634, 1693, 1866, 1890, 1917, 2095. Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 593, 648, 729, 789, 878. j.

490 I—II. sz. (masc.): CIL VI 1613; 4502; 6164; 7135; 8029, 8054; 8741; 12423; 12805; 12913; 13231; 13738; 14568; 14615; 15947; 16137; 16191; 16967; 16974; 17570; 18490; 20285; 20322; 20477; 20797; 22496; 23392; 23662; 25902; 26002; 26154; 28453; 28630; 28827—8; 29085; 31862; 35203; 35280, a; 35563; 35811; 50533, 85; Revue Arch. 4[5] (1916) 213, 57. III—VI. sz. (masc.): CIL VI 9121; 10873; 10902; 13082; 14062; 15454; 17355; 17577; 19928; 23825; 26485; 28912; 30565, 34; 33930. I—II. sz. (fem.): uo. 5330; 6708; 7037; 7633; 10071; 10684; 10855; 12056; 12446; 13280; 14351; 14556; 15821; 15928; 17001; 17089; 17452; 19024; 19192; 19230; 20262; 20912; 21273; 22486; 23356; 24363; 24565; 24592; 24667; 26830; 28246; 28253; 28562; 28624; 28854; 29386; 29553; 29583; 31711; 33179; 35807; 36236. III—VI. sz. (fem.): uo. 3382; 10574; 11175; 12042; 13022; 13508; 13853; 16231; 21012; 26488; 26640; 28275; 29663; 30173; 34649. Meghatározott társadalmi csoportok esetei: 594, 649, 730, 790, 879. j. IG XIV 1345, 1368, 1963, 2103.

491 I—II. sz. (masc.): CIL VI 1637; 6558; 6686; 6822; 10904; 15577; 16074; 16148; 16235; 17064; 18120; 19753; 21874; 22768; 23222; 24405; 24451; 24601; 25885; 25952; 27177; 27717; 28423; 30532, 2; 33133; 33538; 34710; 34784; 35050. III—VI. sz. (masc.): uo. 2785; 10873; 11253; 15185; 19874; 28225; 28951; 30209. I—II. sz. (fem.): uo. 5074; 5379; 6565; 7740; 7858; 10869; 12050; 12175; 12295; 13092; 14667; 15380; 15533; 15611; 16013; 16682; 17325; 17655; 18803; 20493; 20660; 20946; 21064; 21153; 21180; 22069—70; 22365; 23095; 23621; 26791; 27049; 27150; 28599; 29043; 29325; 30235; 30460, 20; 30472; 33545; 34699. III—IV. sz. (fem.): uo. 7773; 10745; 13278; 13285; 16563; 18530; 18532; 24389; 25862; 26193; 26677; 27323; 29059; 30639, 6; 34268; 35177. Meghatározott társadalmi rétegekbe tartozó adatok: 595, 650, 731, 791, 880. j. IG XIV 1575, 1709.

492 I—II. sz. (masc.): CIL VI 3855; 4642; 4766; 4936; 4968; 4971; 5328; 6159; 6468; 6539; 6952; 6956; 7726; 10401; 10790; 11116; 12307; 12420; 12432; 13789; 14296; 15082; 15666; 16910; 17133; 17456; 17677; 17978; 18167; 18640; 19879; 20057; 20205; 21510; 21591; 21777; 22710; 22853; 23407; 24088; 24839; 25540; 26015; 26107; 26264; 26637; 26802; 26921; 27637; 28587; 28637; 28897; 29036; 29190; 31843; 33114; 33604; 34234; 34408; 34801; 35224; Revue Arch. 12[4] (1908), 345, 108. III—VI. sz. (masc.): CIL VI 3575; 7556; 10858; 11352; 12325; 15251; 16590, a; 16831; 17479; 19297; 21202; 25551; 27147, a; 27659; 27942; 28456; 30133; 30522, 49; 30611; 31869; 31936 (i. sz. 470); 33377; 33446; 33550; 33576 34427; 35956. I—II. sz. (fem.): uo. 4658; 5257; 6174; 7743; 8654; 9326; 11137; 12051; 12320; 12358; 12579; 13488; 13594; 13817; 13844; 14706; 15356; 15475; 15563; 15846; 17005; 17712; 18181; 18397; 18577; 18815; 18944; 19377; 19929; 20364; 20411; 20518; 20897; 21366; 21427; 21705; 22003; 22129; 22140; 23493; 23773; 24286; 24341; 24680; 24885; 25092; 25109; 25292; 25760; 25790; 25838; 26097; 26447; 26996; 27227; 27243; 27410; 27666; 27874; 28293; 28450; 28563; 29034; 29212; 29341; 34651; 34939; 35441; 35589; 35590; 35943; 36184; 36298; 36541. III—VI. sz. (fem.): uo. 3734; 10536; 11254; 13322; 13380; 14110; 14751; 16181; 16820; 17298; 17425; 17801; 17891; 20567; 20957; 21054; 22399; 23457; 24052; 24556; 26683; 26912; 27353; 27866; 28425; 28554; 28595; 30432, 1; 30605, 10; 31058 (i. sz. 220); 34352; 34807; 35672; 35764; 36178. Revue Arch. 6[4] (1905) 200, 81 (i. sz. 390); 8[4] (1906) 219, 82 (i. sz. 395); 86 (i. sz. 386); 14[4] (1909) 509, 206 (i. sz. 525). IG XIV 1404, 1529, 1859, 1885, 2099. Meghatározott társadalmi csoportok esetei: 596, 651, 732, 792, 881. j.

493 I—II. sz. (masc.): CIL VI 5838; 5911; 7796; 9634 (ikrek); 10720; 11385; 11530; 13428; 15711; 18213; 19955; 20277; 21713; 22614; 24267, a; 26228; 27280; 28308; 33618. III—IV. sz. (masc): uo. 11379; 14022; 17878; 22320; 28516; 30680, 3. I—II. sz. (fem.): uo. 5014; 7473; 7631; 11776; 11787; 12165; 14034; 14194; 14534; 14796; 15575; 16370; 18419; 18464; 19353; 20233; 20363; 20561; 20680; 20712; 22350; 22906; 23180; 23432; 23839; 23899; 23930; 24243; 24339; 24955; 25294; 25403; 26086; 26132; 26456; 28535; 29419; 34821; 35585. III—VI. sz. (fem.): uo. 13570; 14088; 16790; 18307; 19176; 19450; 19692, a; 20890; 30313; 30455, 1; 35901. IG XIV 1622, 1681*a*. Meghatározott társadalmi rétegekhez tartozó adatok: 597, 652, 733, 793, 882. j.

494 I—II. sz. (masc.): CIL VI 2603; 5641; 6959; 7748; 7781; 11439; 13188; 13523; 13596; 13730; 14305; 14504; 14557; 14994; 20537; 23033; 24076; 24701; 26176; 26637; 26831; 26941; 27041 (i. sz. 120); 28140; 25148; 28501; 28833; 29391; 31859; 33681, 35; 34048; 34239. III—IV. sz. (masc.): uo. 12563; 14985; 17385; 29654; 34917; 34940; 35531; 35916; Revue Arch. 41[6] (1953) 226, 223 (i. sz. 360). I—II. sz. (fem.): CIL VI 4385; 4916; 6431; 6955; 8045; 8662; 10886; 10950; 12411; 16054; 16199; 16417; 17014; 17895—6; 18425, a; 18807; 19240; 19599; 20561; 20643; 21122; 21848; 23440; 24183; 26871; 27074; 27513; 28544; 30556, 7 és 27; 34087; 34929; 35303. III—IV. sz. (fem.): uo. 1537; 10882; 19139; 19173; 21034; 21654; 24987; 25105; 28177, a; 30455, 1; 30611; 34676; 35226, a. IG XIV 1400. Meghatározott társadalmi csoportokhoz sorolt esetek: 598, 653, 734, 794, 883. j.

495 I—II. sz. (masc.): CIL VI 2198; 3388; 5327; 5353; 5588; 7662; 10721; 11742; 11837; 13056; 13154; 13991; 15816; 16748; 17537; 17699; 17860; 18077; 18224; 19211; 20330; 21231; 21532; 21759; 22759; 22973; 23001; 23081; 23120; 23124; 23422; 25045; 25663; 26156; 26565; 26807; 27508; 28036; 28125; 28612; 34001; 35200; 36348. III—IV. sz. (masc.): uo. 5322; 12691; 14274; 17137; 19308; 20307 p. 2147; 22978; 25036; 34590; 36545; Revue Arch. 6[4] (1905) 199, 76 (i. sz. 383); 16[4] (1910), 462, 206 (i. sz. 393). III—IV. sz. (masc.): CIL VI 2346; 6913; 8090; 10562; 11686; 12040; 12483; 13452; 13536; 14124; 15498; a; 15516; 15586; p. 3431 ad n. 16090; 17407; 17505; 17626; 18448; 18508; 18934; 19099; 20529; 20604; 20733; 20871; 23397; 23605; 24652; 24756; 24824; 25022; 27039; 27479; 27864; 28954; 29547; 29555; 29596; 33698; 34664; 34750; 35480. III—IV. sz. (fem.): uo. 11522; 12399; 12444; 12597; 14817; 20949; 23985; 25927; 28306; 29324; 34081; 35099; 35258; 35508; 36593; Revue Arch. 3[4] (1904) 300, 33 (i. sz. 362). IG XIV 1418*a* (p. 700), 1748, 1808, 1844, 2113. Meghatározott társadalmi rétegekbe tartozó adatok: 599, 654, 735, 795, 884. j.

496 I—II. sz. (masc.): CIL VI 1538; 6181; 7527; 11655; 11941; 12819—20; 13006; 15220; 15332; 15993 16139; 20085; 21812; 22013; 22463; 26119; 26817; 30114. III—IV. sz. (masc.): uo. 17745; 19244; 30567. 10. I—II. sz. (fem.): uo. 4725; 10853; 10881; 10928; 12585; 16183; 20530; 20648, a; 20935; 22150; 22389; 22470; 23038; 25256; 25678; 26572; 28433; 35293. III—IV. sz. (fem.): uo. 3452; 9641; 15454;

16390; 23755; 28204; 30125; 30596; 36241. IG XIV 1933. Meghatározott társadalmi csoportok esetei: 600, 655, 736, 796, 885. j.

497 I—II. sz. (masc.): CIL VI 3128; 4961; 5024; 5754; 6235; 6529; 6932; 7702; 8127; 8143; 8714; 10772; 11112; 11911; 11966; 12120; 12161; 13724; 14581; 14592; 15065; 15157; 15159; 15319; 16597; 16969—70; 16997; 17755; 18121; 18216; 18620; 18861; 19108; 19317; 19394; 19403; 19455; 19644; 19739; 19773; 19908; 20147; 20281; 20825; 21895; 22020; 23284; 23294; 23382; 23467; 23534; 23565; 23818; 23840; 24605; 25304; 25376; 25430; 25502; 25788; 26320; 26417 (ikrek); 26428; 26977; 27119; 27559; 27579; 27604; 27976; 28999; 29049; 29166; 33285; 33554; 34563; 34874; 35425; 35813; 36277; 36390. III—VI. sz. (masc.): uo. 7485; 9380 (i. sz. 571); 11572; 12105; 13155; 13172; 13438; 14780; 14965; 15245; 16977; 17318; 17948; 19147; 19979; 22493; 23773; 25471; 27092; 27768; 28914; 32962; 33712 (i. sz. 408); 34196; Revue Arch. 23^4 (1914) 467, 71. I—II. sz. (fem.): CIL VI 5255; 5267; 5272; 5662; 5937; 5952; 6123; 6341; 6887; 7080; 7403; 7632; 7675; 7851; 7905; 7934; 10597; 10743 (i. sz. 163); 10983; 11141; 11869; 12184; 12303; 12582; 13799; 14027—8; 14221; 14464; 15098; 15363; 15434; 15482; 15515; 15546; 15630; 16542, a; 17410; 17430; 17475; 17691; 17860; 17873; 18345; 18941; 19228; 19351; 20362; 20503; 20691; 20729; 21496; 21665; 21711; 22311; 22403; 24246; 24656; 24957; 25010; 25161; 25504; 25550; 25965; 26877; 26451; 26577; 27324; 27532, a; 27813; 27870; 28084; 28223; 28267; 28522; 28619; 28635; 29327; 29403; 29590; 33616; 34286; 34767; 35211; 35600. II—VI. sz. (fem.): uo. 7510; 9798; 10131; 12121; 12897; 13307; 17153; 19369; 22949; 23908; 24196; 25206; 26058; 27359; 29890; 30630; 32974; 33693; 34060; 35209; 35239; Revue Arch. 2^4 (1903) 165, 174 (i. sz. 385 vagy 406); 9^4 (1907) 364, 133 (i. sz. 316 vagy 345); 19^4 (1912), 482, 100 (i. sz. 453 vagy 524). IG XIV 1370, 1409, 1457, 1641, 1965. Meghatározott társadalmi rétegekhez tartozó adatok: 601, 656, 737, 797, 886 j.

498 I—II. sz. (masc.): CIL VI 5435; 6627; 7006; 12309; 12823; 15789; 18628; 19393; 22438; 25778; 26518; 35449. III—IV. sz. (masc.): uo. 14445; 21050; 35840. I—II. sz. (fem.): uo. 8160; 10897; 11682; 12481; 18378 (i. sz. 165); 19208; 19281; 20951; 24154; 24480; 25395; 28907; 35503. III—VI. sz. (fem.): uo. 9994 (i. sz. 521, 525); 26489; 35890. Meghatározott társadalmi csoportokba sorolt esetek: 602, 657, 738, 798, 887. j. IG XIV 1376, 1943.

499 I—II. sz. (masc.): CIL VI 5320; 12378; 14310; 14997; 18232; 20803; 22760; 24507; 25228; 26416; 27096; 27507; 28964; 28976; 30573, 8; 36466. III—VI. sz. (masc.): uo. 9150; 10636; 13233; 13292; 19134; 19207; 27291. I—II. sz. (fem.): uo. 5216; 10526; 11082; 11843; 12397; 12557; 14179; 16878; 17597; 18040; 20403; 21561; 22778; 22963; 24755; 25209; 26580; 27030; 28151; 30442, 1; 36208. III—IV. sz. (fem.): uo. 13300; 15396; 17080; 24902; 26274; 26909; Revue Arch. 6^4 (1905) 199, 78 (i. sz. 384). IG XIV 1743, 1797, 1901, 2030. Meghatározott társadalmi rétegekbe tartozó adatok: 603, 658, 739, 799, 888. j.

500 I—II. sz. (masc.): CIL VI 3576; 7564; 8008; 10367; 14926; 15253; 15261; 17214; 20145; 20333; 26249; 34338. III—VI. sz. (masc.): uo. 10816; 15072; 15376; 19201; 23104; 32039; 36229. I—II. sz. (fem.): uo. 7402; 7873; 12048; 12216; 12441; 14622; 18412; 20415; 20612; 22053; 22663; 23694; 24894; 27993. III—IV. sz. (fem.): uo. 17577; 18182; 19229. IG XIV 1543, Meghatározott társadalmi csoportokba tartozás esetei: 604, 659, 740, 800, 889. j.

501 I—II. sz. (masc.): CIL VI 20306 p. 2147; 22262; 27171; 35359; 35933. III—IV. sz. (masc.): uo. 22280; 26430; 29369. I—II. sz. (fem.): uo. 6634; 13236; 18413; 20468; 24381 a; 24833; 26470; 26642; 27268. III. sz. (?): uo. 26917; Revue Arch. 28^5 (1928) 371. 73, IG XIV 1856. Meghatározott társadalmi rétegekbe sorolt adatok: 605, 660, 741, 801, 890. j.

502 I—II. sz. (masc.): CIL VI 2360; 4375; 4935; 5006; 5028; 5295; 6408; 7160; 7522; 7689; 9096; 9431; 10541; 11019; 11526; 11704; 12262; 12335; 12696; 12744; 13943; 14442; 14671; 14699; 14981; 15042; 15226; 16091; 16327; 16530; 16745; 17641; 17960; 18056; 18074; 18259; 18390; 19750; 20036; 20175; 20266; 20799; 20826; 22301; 22904; 23140; 23639; 24276; 25276; 25182; 25288; 25336; 25391; 25374; 25655; 25668; 25755; 26506; 26541; 27111; 27405; 27448; 27814; 28102; 28403; 28518; 28633; 29142; 29257; 33606; 34867; 34930; 35566; 35624; 35688. III—VI. sz. (masc.): uo. 8984; 14056; 14071; 14079; 16564; 17326; 21880; 23646; 27352; 29994; 30552 3; 30356; 35159; 35162; 35894; Revue Arch. 6^4 (1905) 193 50. I—II. sz. (fem.): CIL VI 5027; 6116; 6171; 6209; 6807; 7935; 10530; 10601; 11549; 11619; 11804; 12848; 12955; 13582; 13845; 15419; 15607; 15733; 16071; 16505; 17329; 18144; 18939; 19231; 19548; 19855; 20397; 20496; 20602; 20636; 20676; 20813; 20916; 21358; 21550; 21850; 22487; 23358; 23365; 23792; 23802; 24275; 24283; 24289; 24800; 25411; 25841; 27038; 27382; 27856; 28533; 29267; 29343; 29400; 30627, 7; 33702; 34522; 35911, a; 36144; 36184. III—IV. sz. (fem.): uo. 5118; 6868; 10571; 11424; 12132 12178; 12321; 12542; 13796; 14057; 14576; 14735; 15431; 20541; 21660; 22190; 25733; 27377; 29385; 30505; 34638; 34920; 35651. Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 606, 661, 742, 802, 891. j. IG XIV 1375, 1495, 1845, 1874, 1962, 2079

503 I—II. sz. (masc.): CIL VI 11078; 13066; 14053; 16029; 23221; 23266; 23618; 25210; 25622; 25717; 35323, a; 35622. III—VI. sz. (masc.): uo. 6772; 15823; 17297; 17910; 30533, 31. I—II. sz. (fem.): uo. 14728; 11511; 18317; 18375; 20619; 21598; 22245; 24811; 26442; 26724. III—IV. sz. (fem.): uo. 15623; 24214; 34724; 34965. Meghatározott társadalmi csoportokba tartozó adatok: 607, 662, 743, 803, 892. j. IG XIV 1335, 1415.

504 I—II. sz. (masc.): CIL VI 7932; 9140; 11538; 12636; 13617; 15078; 17853; 19361; 22576; 23115; 24856; 26566, a; 27396; 28787; 29432; 33586; 34241. III—VI. sz. (masc.): uo. 5167; 11073; 16396; Revue Arch. 8^4 (1906) 217, 74. I—II. sz. (fem.): uo. 12580; 15622; 15643; 18350; 20571; 20869; 23733; 24197; 24694; 28970; 29027; 35311. III—VI. sz. (fem.): uo. 12200; 15557; 17840, 41; 28627; 28942; 32049 (i. sz. 509, 528). Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 608, 663, 744, 804, 893. j.

505 I—II. sz. (masc.): CIL VI 6633; 9638, b; 10403; 10727; 10806; 13371; 15205; 20800; 26392; 33497. III—VI. sz. (masc.): uo. 16871; 19605; 20626, a; 22195; 23571; 29386, a; 35190. I—II. sz. (fem.): uo. 6148; 10074; 19335; 21714; 23343; 25491; 25841; 26268; 28304; 33628; 34915. III—IV. sz. (fem.): uo. 12560; 14540; 21809; 22791. Meghatározott társadalmi csoportokba tartozó adatok: 609, 664, 745, 805, 894. j. IG XIV 1444, 1747.

506 I—II. sz. (masc.): CIL VI 1798; 13224; 18185, a; 24517. III—VI. sz. (masc.): uo. 17846; Revue Arch. 6^4 (1905) 201, 86 (i. sz. 415). I—II. sz. (fem.): CIL VI 8083; 12887; 15581; 18443; 20354; 27855; 35872. III—IV. sz. (fem.): 15628; 17959; 20674. Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 610, 665, 806, 895. j. IG XIV 1959.

507 I—II. sz. (masc.): CIL VI 4679; 4963; 5214; 5648; 5824; 6533; 7301; 7625; 8026; 9945; 10679; 11291; 11327; 11512; 11963; 12100; 12665; 12831; 12867; 13481; 13750; 14971; 15673; 16264; 16305—6; 16517; 17503; 17680; 17994; 18030; 18199; 18804; 18996; 19120; 19187; 19250; 19935; 20135; 20146; 20161; 20225; 20937; 21342; 21588—9; 22111; 22607; 23433; 24623; 24818; 25169; 25225; 25231; 25696; 25746; 26000; 26169; 26535; 26861; 28087; 28907; 28965; 29004; 29227; 29253; 29274; 29528; 29544; 33198; 33586; 34404; 34306; 34763; 35554; 35650; 36033; 36449; 36487; Revue Arch. 1^4 (1903) 324, 24. III—VI. sz. (masc.): CIL VI 5386, a; 9663, a; 10029 (i. sz. 520); 13121; 13605; 15309; 17071; 17287; 17486; 17681; 18374; 19144; 19287; 22780; 22924; 24199; 25919; 26952; 27939; 32959 (i. sz. 505); 33711 (i. sz. 540); 34586; 34579; 36123; 36459; 36586; Revue Arch. 16^6 (1940) 249, 163. I—II. sz. (fem.): CIL VI 5377; 5734; 5938; 6202; 7950; 8076; 8088; 9638, b; 10463; 11359; 11918; 13231; 13779; 13820; 14011; 15408; 18403; 18452; 18814; 18881; 19504; 19935; 20864; 21101; 21327; 21700; 21983; 22529;

22620; 24046; 24104; 24809; 24814; 25054; 25361; 26083; 26717; 26984; 27254; 28534; 28755; 32974; 33676; 34255; 34633. III—VI. sz. (fem.): uo. 13336; 13364; 15075; 16062; 17203; 17229; 22035; 23216; 24580; 28149; 29887; 31867; 31995 (i. sz. 447); 33151; 36460; Revue Arch. 6⁴ (1905). 201, 89. (i.sz. 432). Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 611, 666, 746, 807, 896. j. IG XIV 1516—17, 1577, 1627, 1763, 1766, 2104.

508 I—II. sz. (masc.): CIL VI 5570; 13470; 14611; 16224; 16841; 19470; 20325; 30533, 29. I—II. sz. (fem.): uo. 11683; 15651; 15849; 21314; 29758. III—IV. sz. (fem.): uo. 15483; 35304. Meghatározott társadalmi csoportokba sorolt adatok: 612, 667, 808, 897. j.

509 I—II. sz. (masc.): CIL VI 4897; 12557; 15695; 16979; 18673; 20179; 21474; 22054; 27741. III—IV. sz. (masc.): uo. 12101; 13033; 14417; 21215; 32004 (i. sz. 359). I—II. sz. (fem.): uo. 10867; 12354; 12845; 18308; 25222; 25793. III—IV. sz. (fem.): uo. 16557; 25463; Revue Arch. 18⁴ (1911) 511, 192. IG XIV 1837, 1852. Meghatározott társadalmi rétegekbe tartozó esetek: 613, 668, 747, 809, 898 j.

510 I—II. sz. (masc.): CIL VI 21271; 21461. III. sz. (?): uo. 13080. I—II. sz. (fem.): uo. 13128; 17083; 21093; 29362. Meghatározott társadalmi csoportokhoz kapcsolódó adatok: 669, 810, 899. j. IG XIV 1981

511 I—II. sz. (masc.): CIL VI 11055, a; 12482; 16649; 20791; 25480; 27924. I—II. sz. (fem.): uo. 18930; 21461; 30381. Meghatározott társadalmi rétegekbe sorolt esetek: 670, 811, 900. j

512 I—II. sz. (masc.): CIL VI 4404; 6640; 6922; 7851; 7859; 9490; 13377; 13946; 14223; 14933; 14958; 14986; 15945; 16506; 17673; 18022; 18035; 19792; 20847; 21002; 21101; 21244; 21250; 21949; 22048; 23592; 24774; 25140; 25411; 25942; 26103; 26879; 27551; 29160 a; 29592; 35802; Revue Arch. 23⁴ (1914) 482, 138. III—VI. sz. (masc): CIL VI 11238; 11977; 20243; 29317; 30392; Revue Arch. 41³ (1902) 448, 200; 23⁴ (1914) 467, 66 (i. sz. 327); 41⁶ (1953) 183, 60. I—II. sz. (fem.): CIL VI 7251; 7708; 7855; 9719; 11115; 11521; 12248; 12389; 13616; 13868; 14377; 15537; 16432; 20440; 20488; 21562; 22466; 22703; 23428; 23445; 24545; 26001; 26548; 26792; 26956; 28710; 33091; 33159; 34315; 35726; 36240. III—VI. sz. (fem.): uo. 5487; 12386; 16715; 25083; 30166; 32020 (i. sz. 444 vagy 493); Revue Arch. 13⁴ (1909) 450, 66 (i. sz. 452. Meghatározott társadalmi csoportokba tartozó adatok; 614, 671, 748, 812, 901 j. IG XIV 1359. *a*/p. 699, 1371, 1588, 1774.

513 I—II. sz. (masc.): CIL VI 19260; 25013; 35278. III—IV. sz. (masc.): uo. 8070, a; 12159; 17890; 22166. I—II. sz. (fem.): uo. 19355; 20907. Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 615, 672, 749, 813, 902. j.

514 I—II. sz. (masc.): CIL VI 9105; 13269; 14582. III—IV. sz. (masc.): uo. 22328. I—II. sz. (fem.); uo. 13830; 15106; 15606. Meghatározott társadalmi csoportokba tartozó adatok: 616, 673, 814, 903. j. IG. XIV 1454.

515 I—II. sz. (masc.): CIL VI 9006; 16017; 17713; 19002; 26366; 29493. III—IV. sz. (masc.): uo. 26283; 30283. I—II. (fem.): uo. 7774; 9211; 12068; 14214, a; 18380; 19828; 20482; 22424. Meghatározott társadalmi rétegekhez sorolt esetek: 617, 674, 815, 904. j.

516 I—II. sz. (masc.): CIL VI 5360; 10707; 11086; 24096; 25777; 31845. I—II. sz. (fem.): uo. 15519; 15535. III. sz. (?): uo. 25406. Meghatározott társadalmi csoportokhoz tartozó adatok: 618, 675, 816, 905. j.

517 I—II. sz. (masc.): CIL VI 3522; 5522; 5526; 6875; 8082; 8107; 12277; 12693; 12719, 20; 12725; 13414; 13756; 14992; 14998; 16782; 16785; 17848; 18478; 19160, a; 19500; 19515; 20170; 21485; 21639; 21918; 22662; 22927; 23406; 26175; 26300; 27219; 27222; 29150; 29230; 29677; 34841; 35722; 36141; Revue Arch. 22⁵ (1925) 342, 18. III—VI. sz. (masc.): CIL VI 7073; 7422; 7576; 10882; 11424; 15087; 16141; 16309; 16610; 17656; 18066; 18080; 19009; 20886; 21034; 21279; 21720; 23867; 27545; Revue Arch. 23⁴ (1914) 467, 70 (i. sz. 542). I—II. sz. (fem.): CIL VI 4377; 9646; 10826; 11085; 12076; 13490; 14223; 17087; 18106; 18342; 21090; 23337; 23556; 26357; 27076; 27229; 27308; 27312; 28 197; 28205; 28295; 28527; 28709; 35469; 35941. III—VI. sz. (fem.): uo. 13932; 14755; 16820; 16987; 18300; 20586; 26432; 28618; 30556, 158; 32019 (i. sz. 543); 35637. IG XIV 1430, 2096*a* (p. 702). Meghatározott társadalmi rétegekhez kapcsolódó adatok: 619, 676, 750, 817, 906. j.

518 I—II. sz. (masc.): CIL VI 14747; 24509; 28913; 34635. III—VI. sz. (masc.): uo. 12171; 23580; 31998 (i. sz. 338); 34639; Revue Arch. 16⁶ (1940) 227. 87 (i. sz. 447). I—II. sz. (fem.): CIL VI 6157; 9906; 14247; 18465. Meghatározott társadalmi csoportok esetei: 818, 907. j.

519 I—II. sz. (masc.): CIL VI 11013; 12924; 13469; 15258; 19910; 22979. I—II. sz. (fem.): uo. 22765. I. sz. 405: Revue Arch. 33⁶ (1949) 57, 99. Meghatározott társadalmi rétegekhez tartozó adatok: 620, 677, 819, 908. j.

520 II. sz. (masc.): CIL VI 26718; IV—V. sz. (masc.): uo. 31984. I—II. sz. (fem.): uo. 26140; 34316. III. (?) sz. (fem.): uo. 13347; 36235. Meghatározott társadalmi csoportok esetei: 678, 751, 909. j.

521 II. (?) sz. (fem.): CIL VI 10956; 23782. Meghatározott társadalmi rétegekhez sorolt adatok: 679, 820. j. IG XIV 1958.

522 I—II. sz. (masc.): CIL VI 4852; 13474; 13480; 14409; 15219; 16549; 17756; 19396; 21524; 22869; 22986; 23704; 25400; 27631; 30556, 74; 34157. III—VI. sz. (masc.): uo. 9379 (i. sz. 532); 25932; 28289. I—II. sz. (fem.): uo. 5439; 14690; 17563; 18397; 19883; 21512; 23533; 24825; 28179; 33216. III—IV. sz. (fem): uo. 6818; 16427; 16820; 19136. Meghatározott társadalmi csoportokhoz tartozó esetek: 621, 680, 821, 910. j. IG XIV 1527.

523 I—II. sz. (masc.): CIL VI 15067; 16268; 16973. 29539; III. (?) sz.: uo. 18750. Fem.: uo. 25215; 27597. Meghatározott társadalmi rétegekbe sorolt adatok: 681, 822, 911. j.

524 I—II. sz. (masc.): CIL VI 11163; 19814; 19964; 23881. III. (?) sz.: uo. 36212. Fem.: uo. 21926. Meghatározott társadalmi csoportokhoz tartozó esetek: 682, 823, 912. j.

525 I—II. sz. (masc.): CIL VI 11440; 11967; 21458. III—VI. sz. (masc.): uo. 17383; 32014 (i. sz. 530—33). Meghatározott társadalmi rétegekhez sorolt adatok: 683, 824. j.

526 I—II. sz. (masc.): CIL VI 7904; 14301; 15265; 28405. Fem.: uo. 28362/II. sz. ?); 31947 (i. sz. 463, 471). Meghatározott társadalmi csoportokba tartozó esetek: 825, 913. j.

527 I—II. sz. (masc.): CIL VI 4848; 4876; 5418; 7731; 10213; 11093; 11464; 11913—4; 11989; 12379; 12651; 13258; 13670; 13682; 14607; 14963; 15030; 16151; 16167; 16174; 17866; 18084; 18409; 18516; 18677; 19259; 19560; 19899; 19992; 20131; 20222; 20943; 21056; 21558; 21650; 21794; 21875; 21996; 22065; 22126; 22306; 22892; 24240; 24301; 24380; 24386; 24747; 24943; 25308; 26291; 26507; 26825; 27456; 28128; 28732; 28807; 34157; 34441; 34871; 36128. III—VI. sz. (masc.): uo. 12505; 13091; 17856; 28091; 29647; 31971; 32048 (i. sz. 516); 34782; Revue Arch. 6⁴ (1905) 201, 85 (i. sz. 405); 202, 93 (i. sz. 402); 8⁶ (1936) 288, 120. I—II. sz. (fem.): CIL VI 6923; 10529; 15226; 15378; 18638; 20595; 21246; 21303, a; 22151; 22806; 23339; 23584; 23884; 25208; 27615; 28260; 28864; 32998; 35983. III—VI. sz. (fem.): uo. 15507; 21303, a; 23218; 23800; 25802; 35108; 35172; 36422; 36351; Revue Arch. 6⁴ (1905) 203, 103. IG XIV 1410, 1475, 1477a (p. 700), 1574, 1771, 1794, Meghatározott társadalmi rétegekhez sorolt adatok: 622, 684, 753, 826, 914. j.

528 I—II. sz. (masc.): CIL VI 15966; 29237. III. (?) sz.: 23194. Meghatározott társadalmi csoportok esetei: 827, 915. j.

529 I—II. sz. (masc.): CIL VI 5559; 11533; 12025; 20762; 23122. III. (?) sz.: 11858; 34254. I—II. sz. (fem.): uo. 23785; 24529; 35349. III. (?) sz.: 23868. Meghatározott társadalmi rétegekhez sorolt adatok: 685, 754, 828, 916. j.

530 I—II. sz. (masc.): VI 15283—4; 21099; 23106; 24018; 35758. III. (?) sz.: uo. 30423, 2. Fem.: uo. 21319 (II. sz. ?). Meghatározott társadalmi csoportokhoz tartozó esetek: 686, 829, 917. j. IG XIV 1831

[31] I—II. sz. (masc.): CIL VI 5291; 6840; 14631; 15204. III—IV. sz. (masc.): uo. 9421; 31985. I—II. sz. (fem.): uo. 28989. III—IV. sz. (fem.): uo. 19213; 29369. Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 687, 830. j.

[32] I—II. sz. (masc.): CIL VI 4360; 5295; 5835; 10504; 13988; 15121; 15736; 16250; 18219; 19851; 22478; 23792; 26097; 26818; 27900; 33193. III—VI. sz. (masc.): uo. 7176; 26158; 31965; Revue Arch. 41[3] (1902) 449, 210. I—II. sz. (fem.): CIL VI 5570; 8108; 9105; 15349; 17631; 18362; 18758; 20971; 23443; 23499. III (?) sz.: 10537; 15629; 35945. Meghatározott társadalmi csoportokba tartozó adatok: 623, 688, 755, 831, 918. j. IG XIV 1671

[33] I—II. sz. (masc.): CIL VI 15060; 22657. Fem.: uo. 25743. Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 832, 919. j.

[34] I—II. sz. (masc.): CIL VI 23782; Revue Arch. 24[5] (1926), 314, 17. III—IV. sz. (masc.): CIL VI 29235. I—II. sz. (fem.): uo. 23282; 25284; 25694; 28809; 34931. Meghatározott társadalmi csoportokhoz sorolt adatok: 689, 833, 920. j.

[35] Masc.: CIL VI 23327 (I—II. sz.); Revue Arch. 19[4] (1912) 484, 114 (i. sz. 407). Fem.: CIL VI 12953 (II. sz. ?). Meghatározott társadalmi rétegekhez tartozó esetek: 690, 756, 834. j.

[36] Meghatározott társadalmi csoportok adatai: 835. j.

[37] I—II. sz. (masc.): CIL VI 11068; 11085; 11273; 11287; 11708; 13936; 14061; 14916; 15910; 16205; 16298; 16322; 16962; 18135; 19994; 21900; 22243; 21920; 22732; 23949; 24265; 27312; 28670; 34401; 35027. III—VI. sz. (masc.): uo. 10262; 14010; 16079; 18893; 26748; 32036. I—II. sz. (fem.): uo. 15568; 22251 23188; 25488; 25606; 26262; 27115; 28259; 28948. III. (?) sz.: uo. 26333; 26313; 28110. IG XIV 1448. Meghatározott társadalmi rétegekhez sorolt esetek: 691, 757, 836, 921. j.

[38] Masc.: CIL VI 7525; 28803 (I—II. sz.). Fem.: uo. 14611; 27241 (I—II. sz.); 14788; 36582 (III. sz. ?). Meghatározott társadalmi csoportokba tartozó adatok: 692, 758, 837. j.

[39] Masc.: CIL VI 10729 (II. sz. ?); 9765 (i. sz. 435). Fem.: uo. 5047; 25780 (I—II. sz.); 29103, a (III. sz. ?). Meghatározott társadalmi rétegekhez sorolt esetek: 693, 838. j.

[40] CIL VI 8001 (masc., I. sz. ?); 7509, 20320 (fem., I—II. sz.). Meghatározott társadalmi csoportok esetei: 694, 839. j.

[41] CIL VI 15505, 25351 (masc., I—II. sz.). Meghatározott társadalmi rétegekbe tartozó adatok: 840. j. IG XIV 1677

[42] I—II. sz. (masc.): uo. 7128; 11653; 13471; 13648; 15109; 20288; 24057; 32987; 36321. III—VI. sz. (masc.): uo. 21787; 23199; 32001 (i. sz. 494); 34529; 35058; 35518. I—II. (?) sz. (fem.): uo. 7968; 9419; 11825; 15348; 18487; 20820; 28185; 24867; 34154. a. Meghatározott társadalmi csoportokhoz sorolt esetek: 695, 759, 841, 922. j.

[43] CIL VI 8003; 10464; 15101; 28949 (masc., I—II. sz.). Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 842. j.

[44] Masc.: uo. 13465; 23645; 24740 (I—II. sz. ?); 31937—8 (i. sz. 534). Fem.: uo. 2774 (III—IV. sz.). IG XIV 2083. Meghatározott társadalmi csoportokhoz tartozó adatok: 696, 923. j.

[45] Masc.: uo. 10750; 12250 (I—II. sz.). Fem.: uo. 15930; 23132 (I—II. sz.). Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 760, 843. j.

[46] CIL VI 50533, 70 (I—II. sz.?), a nemhez tartozás kérdéses. Meghatározott társadalmi csoportokhoz sorolt adatok: 698, 844. j.

[47] I—II. sz. (masc.): uo. 4407; 4947; 5549; 6194; 8015; 11978; 13534; 14064; 14148; 14336; 16031; 18131; 19089; 19902; 21303, a; 21319; 23117; 23263; 23897; 25380; 26933; 28414; 28745; 29455. III—VI. sz. (masc.): uo. 5663; 6143; 11736; 17792; 17984; 19301; 22985; 31951; 35192; 36422. I—II. sz. (fem.): uo. 13917; 14856; 22771; 23066; 24529; 29350. III (?) sz.: 17984; 19301; 19760; 23805; 28047. Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 699, 761, 845, 924. j.

[48] CIL VI 28238 (fem., II. sz. ?).

[49] Uo. 5924, 35426 (masc., I—II. sz.); uo. 9006. 20513 (fem., I—II. sz.). Meghatározott társadalmi csoportokhoz sorolt adatok: 700, 762, 845/a, 925. j.

[50] Uo. 18021; 18821 (masc., I—II. sz.). Meghatározott társadalmi rétegekbe tartozó esetek: 624, 701, 763, 846. j.

[51] Uo. 12910 (masc., I. sz. ?). Ld. még a 847. j.-t.

[52] I—II. sz. (masc.): uo. 5282; 13891; 15332; 18255; 18774; 24739; 27155; 27449; 29762. Fem.: uo. 21904 (II. sz. ?); 14081 (III. sz. ?). Meghatározott társadalmi csoportok adatai: 702, 764, 848, 926. j.

[53] Uo. 11016 (masc., I—II. sz.). Ld. még a 703, 849. j.-t.

[54] Uo. 20670 (masc., I—II. sz.). Ld. még a 704, 765, 850. j.-t.

[55] Uo. 15129; 19742; 23173 (masc., I—II. sz.). Ld. még a 851. j.-t.

[56] Uo. 7891; 10654; 10662; 12662; 20241; 21103; 23217; 25698; 34853 (masc., I—II. sz.). Masc. III. (?) sz.: uo. 14423; 17370; 24086. Fem. (I—II. sz.): uo. 18872; 21104. I. sz. 389: Revue Arch. 16[4] (1910) 457, 188. Meghatározott társadalmi rétegek esetei: 705, 766, 852. j.

[57] CIL VI 11999 (masc., II. sz. ?); 31971 (masc., i. sz. 476, 541).

[58] Uo. 25354 (masc., II. sz. ?); 6160 (fem., II. sz.?). Ld. még a 853. j.-t

[59] Uo. 15694 (masc., II. sz. ?).

[60] Uo. 23188, 28976 (masc., I. sz. ?)

[61] Uo. 7491; 14970; 26895 (masc., II. sz. ?); 32080, b (masc., IV. sz. ?). Fem.: uo. 35518 (III. sz. ?).

[62] Uo. 28321 (masc., II. sz. ?). Meghatározott társadalmi csoportokhoz sorolt adatok: 706, 854. j.

[63] Uo. 14941 (masc., III. sz. ?); 18860 (fem., II. sz. ?). Ld. még a 707. j.-t.

[64] Uo. 20295 (masc., I—II. sz.). Ld. még a 855. j.-t.

[65] Uo. 9238 (masc., IV. sz. ?). Ld. még a 625. j.-t.

[66] Ld. a 709. j.-t.

[67] CIL VI 11908 (masc., I. sz. ?).

[68] Uo. 17034 (masc., III. sz. ?); 25302 (masc., I—II. sz.).

[69] Uo. 27124 (fem., II. sz. ?).

[70] Ld. a 710. j.-t.

[71] Masc.: CIL VI 14469; 16836; 17313; 18013; 18904; 22330; 24969. Fem.: uo. 5305; 7303 (i. sz. 58); 16423; 28917.

[72] Masc.: uo. 3950; 4950; 8516; 9325; 11626; 13548; 13608; 14425; 16647; 16894; 17859; 18546; 18552; 19365; 19698; 20199; 21349; 22972; 26365—6; 27632; 29262; 29563; 34949. Fem.: uo. 6043; 9343; 11518; 11591; 13850; 17035; 19384; 19453; 20462; 20532; 26096; Revue Arch. 32[5] (1930) 355, 64.

[73] Masc.: CIL VI 3950; 5381; 5480; 6439; 6516; 8668; 11543; 12306; 14421; 14649; 16057; 17328; 17473; 17759; 18476 (ikrek); 18831; 19405; 19636; 24966; 24976; 25056; 25062; 27858; 28781. Fem.: uo. 5693; 7719; 14575; 14718; 15561; 25923; 26091; 27871; 28592.

[74] Masc.: uo. 4574; 8022; 8516; 9331; 11222 (hármas ikrek); 11585; 16811; 17235; 17361; 19685; 19759; 22793; 25106; 25413; 26900; 26898, a; 27274; 28915; 29061; 30556, 95; 35530. Fem.: uo. 5206; 5313; 6398; 6714; 11222; 19654; 19713; 26595; 29067; 30423, 3; 35697; Revue Arch. 16[4] (1910) 353, 70.

[75] Masc.: CIL VI 4809; 4864; 6402; 6427; 7979; 8790; 13832; 15114; 16615; 17186; 17742; 18557; 18978; 21609; 23454; 23590; Revue Arch. 46[6] (1955) 173, 25. Fem.: CIL VI 7754; 8094; 10898; 11592; 12122; 12800; 14059; 18323; 19731; 20339; 25335; 26618

[76] Masc.: uo. 5980; 6248; 6397; 9063; 11220; 11543; 11601; 12642; 16544; 16573; 17049; 17744; 19048;

19616; 21433; 21517; 22471; 24168; 26369; 29062; 30499; 35675. Fem.: uo. 8824; 11186; 13425; 17825; 17156; 17280; 19511; 19597; 25007; 26005 (ikrek); 35093

577 Masc.: uo. 6494; 8730; 9688; 12894; 14096; 14100; 18026; 21433; 22694; 25106; 25203; 29627; 34949; 35337. Fem.: uo. 6644; 8517; 11186; 11518; 17431; 19512; 19998; 22544; 26343

578 Masc.: uo. 2343; 2361; 6493; 6800; 8697, a; 17303; 19637; 19649; 22874; 25046; 25715; 29576. Fem: uo. 5866; 15368; 18499

579 Masc.: uo. 4559—60; 11866. Fem.: uo. 8934; 11315; 14723; 17520; 20654; 24797; 25015; 34114; 34458.

580 Masc.: uo. 5104; 7700; 8444; 8679; 19245; 24112; 27333. Fem.: uo. 9253; 16211; 21517; 21604; 21906.

581 Masc.: uo. 16907; 16948; 22322; 26681; 28519. Fem.: uo. 9113; 16000; 17898; 22947; 29598.

582 Masc.: uo. 4898; 7863; 8661; 8864. Fem.: uo. 4851; 6931.

583 Masc.: uo. 3950; 4401; 6276; 9437; 10124 (ikrek); 33121. Fem.: 6588; 12114; 21076; 25029.

584 Masc.: uo. 2374; 7049; 19662; 19714; 24990; 21172; Revue Arch. 41[6] (1953), 183, 62. Fem.: CIL VI 12487; 15566; 19662; 25849; 29436 (ikrek).

585 Masc.: uo. 6446; 6475; 8578; 8697, a; 9067; 17296; 17361; 17905; 17924; 32796; Fem. CIL VI 6395; 6867; 16198; 25465; 27073; 34155

586 Masc.: uo. 6406; 9649; 10795; 12497; 22811; 20326. Fem.: uo. 13529; 16001; 18553; 21607; 27360; 33235; Revue Arch. 20[4] (1912), 473, 226.

587 Masc.: uo. 2935; 8597; 8966; 9338; 26064; 27328; 28353. Fem.: uo. 5064; 5745; 14208; 14740; 24166; 25939; 26872; 35424; Revue Arch. 33[6] (1949), 91, 176.

588 Masc.: CIL VI 8764; 9349; 11876; 19662; 22022; 25283; 33535. Fem.: CIL VI 4350; 4721; 9342; 12239; 12305; 25049; 30538; 35691; 35691.

589 Masc: uo. 3425; 4353; 6389; 6603; 7512; 8631; 8635; 8987; 9286; 13531; 19604; 21479; 21546; 22856; 22960; 25911; 27342; 27660; 35691; 36255. Fem.: uo. 5262; 5539; 7295; 8785; 9301; 9732; 10110; 12152; 21210; 23369; 27342.

590 Masc.: uo. 5263; 5689; 8022; 16553; 17862; 18758; Revue Arch. 24[6] (1945) 172, 107; 41[6] (1953), 183, 59. Fem.: CIL VI 6400; 7095; 8905; 10132; 25926; 34208.

591 Masc.: uo. 3173; 4398; 4409; 4733—4; 6452; 6473; 6498; 8816; 8867—8; 9106; 9199; 9248; 9362; 9902; 11186; 14422; 14844 (i. sz. 6); 23483; 25265; 34247. Fem.: uo. 7166; 7285; 8917; 9037; 9980; 17953; 19459; 21909; 26911; 27881 (i. sz. 87); 33099; 33646; 34825; 50553, 22; Revue Arch. 4[5] (1916), 213, 53.

592 Masc. CIL VI 6262; 6619; 8531; 16100; 18547; 25432; 27647; 33739. Fem.: uo. 8921; 9876; 22946

593 Masc.: uo. 5178; 7619; 17448; 19633; 21176; 22575; 30556, 120; 36417. Fem.: uo. 5646; 5822; 8960; 9687; 11406; 16743; 25062; 26100; 27152; 29296; 33802; 35333.

594 Masc.: uo. 4362; 8993; 9033; 9354; 12147; 19588; 27678. Fem.: uo. 14116; 15347; 15570; 18296; 19192; 26087.

595 Masc.: uo. 4399; 8434; 8572; 8919; 12564; 19723; 22284; 24107; 30249; 30676; 33950 (i. sz. 35). Fem.: uo. 2366; 9118. IG XIV 1910.

596 Masc:: uo. 3991; 4951; 5193; 6228; 6385; 7612; 8465; 8956; 9124; 9298, a; 9324; 9704 (i. sz. 506); 9780; 9912; 9922; 12280; 14642; 22417; 24094; 24222. Fem.: uo. 5226; 5357; 5947; 7352; 8843; 8959; 10141; 18573; 21162; 24655; 27387; 28526. IG XIV 1664.

597 Masc.: uo. 3229; 7396; 9355; 13328; 19557; 36261; Revue Arch. 39[3] (1901) 459, 142. Fem.: CIL VI 5206; 8522; 8740; 29597.

598 Masc.: uo. 4344; 5195; 8719; 8791; 9286; 9705; 13607. Fem.: uo. 5378; 6590; 16304; 16787; 23044; 23176.

599 Masc.: uo. 9365; 10129. Fem.: uo. 9373; 9497; 11224; 16707.

600 Masc.: uo. 8999; 14857. Fem.: uo. 8657; 9058; 29073; 29405.

601 Masc.: uo. 4337; 5188; 5477; 6596; 8560; 8625; 8687; 8781; 8840; 8909; 11288; 13575; 17152; 19172; 19203; 22941; 23927; Revue Arch. 16[4] (1910), 354, 72; 24[6] (1945), 172, 111. Fem.: CIL VI 5477; 5769; 5946; 6647; 7151; 8712; 9495; 10438; 12464; 13622; 15604; 19668; 22425; 32974; 33681, 7; 33798; 35765; Revue Arch. 24[5] (1926) 322, 52.

602 CIL VI 19623.

603 Masc: uo. 10542; 19718; 27877. Fem.: uo. 21746.

604 Masc.: uo. 16832; 25458. Fem.: uo. 9072.

605 Uo. 8950; 9148; 33775.

606 Masc.: uo. 4341; 6595; 6604; 8539; 8661; 8923; 9966; 17359; 17468; 19206; 19381; 24061; 29116. Fem.; uo. 4395; 8693; 18727; 22895; 22941; 27881 (i. sz. 87); 33819.

607 Uo. 16132; Revue Arch. 24[6] (1945), 173, 112.

608 CIL VI 8839 (masc.); 4776 (fem.)

609 Uo. 11243.

610 Uo. 16831, a.

611 Masc.: uo. 4357; 8668; 8995; 9333; 9719; 11569; 14852; 16887; 23545, a; 23920; 26846; 27067; 29162. Fem.: uo. 12094; 17777; 19388; 28224.

612 Uo. 9326 (masc., i. sz. 97); 25849.

613 Masc: uo. 8564; 24944; 29114. Fem.: uo. 23731.

614 Masc.: uo. 8654; 8749; 11186; 17861. Fem.: uo. 15528; 15615.

615 Uo. 33737.

616 Uo. 5647.

617 Uo. 5099; 36255.

618 Uo. 9891.

619 Masc.: uo. 9558; 10124. Fem.: uo. 9639; 22014; 27007.

620 Masc.: uo. 23730; Revue Arch. 22[5] (1925) 343, 20. Fem.: CIL VI 6716.

621 Masc.: Revue Arch. 24[5] (1926) 321, 50. Fem.: CIL VI 10124; 24337.

622 CIL VI 9114.

623 Uo. 2356.

624 Uo. 9066.

625 Uo. 10168.

626 Masc.: uo. 15122; 18200; 21805; 25377; 29244. Fem.: uo. 24499; 5305 (?). IG XIV 1596.

627 Masc.: uo. 5981; 9083; 14702; 15864; 18504; 18548; 20040; 22859; 24189; 24499; 24933; 24978; 26178; 26203; 26856; 29011; 34901; 35398; 35760. Fem.: uo. 2706; 6559; 17281; 19641; 27256; 33594; 33776.

628 Masc.: uo. 4641; 6066; 6129; 8655 (?); 12682; 13979; 15893; 17936; 18504; 18949; 20098; 22647; 23876; 24045; 26257; 29163; 29648; 33217. Fem.: uo. 6381; 10849; 12540; 23876; 27710; 34987.

629 Masc.: uo. 3945; 3966—7; 7430; 8451; 8537; 11941; 13737; 14904; 15972; 19264—5; 20304; 23275; 24916; 24945; 25126; 28055. Fem.: uo. 7779; 12334; 16660; 18701; 21429; 22682; 24028; 24033; 26784; 26795; 27534; 28236; 29055; 29304; 29502; 34624, a.

630 Masc.: uo. 5143; 5385; 5826; 6852; 7927; 9181; 10447; 12815; 13151; 15325; 16400; 16704; 16965;

17092; 18254; 18556; 18754; 18824; 19561; 20137; 21279; 22623; 28055; 29234; 29456; 34815. Fem.: uo. 10949; 12710; 15407; 16704; 17826; 19385; 22485; 23196; 35354.

631 Masc.: uo. 3305; 4618 (ikrek); 4913; 5854; 6426; 6542; 7778; 9042; 10192; 11083; 11155; 11673; 13584; 14466; 14508; 14990; 15314; 17652; 18504; 18541; 19720; 20120; 20770; 22291; 22671; 23040; 27210; 27499; 29513; 29525; 33142; 33217; 34302. Fem.: uo. 4933; 5143; 8533; 9664; 14212; 15671; 16378; 17052; 18526; 19541; 21309; 22122; 21690; 30504. IG XIV 1596.

632 Masc.: uo. 2555; 10670; 11266; 13782; 15728; 17731; 17736; 18643; 21223; 22561; 23551; 23579; 24508; 24615; 25980; 29065; 34971. Fem.: uo. 5643; 8725; 9534; 11495; 12638; 13960; 14523; 21348; 21433; 27914; 33967.

633 Masc.: uo. 7590; 8451; 8842; 11482; 12661; 13636; 16274; 17695; 18197; 18768; 22201; 22914; 23317; 24129; 24965; 33083; 33111; 33210; 34139, a; 34769; 35605. Fem.: uo. 3170; 5166; 7697; 7721; 8005; 8962; 9419; 9864; 10124; 16003; 18324; 18466; 20276; 21434; 21977, a; 26616; 26882; 26947; 28882; 33079; 34163; 35664; 36253.

634 Masc.: uo. 5245; 5654; 6911; 7845; 8011; 8614; 9664; 10131; 11910; 16740; 17520; 19256; 20097; 26165; 26967; 27743; 34625; 35020; 35165, a. Fem.: uo. 7497; 8710; 15362; 20905; 21035; 21967; 23642; 24888; 25020; 25903; 27710; 32279; 34980.

635 Masc.: uo. 1819; 6421; 6744; 9746; 12314; 13226; 14073 a, b; 17135; 17284; 17398; 18436; 19322; 20096; 24513; 24914; 26808; 28058 (i. sz. 98); 28117; 29195; 35054. Fem.: uo. 5143; 5274; 5856; 16188; 17144; 20685; 22148; 22243; 23349; 35605.

636 Masc.: uo. 5341; 8432; 8485; 9152. 14376; 18200; 18654; 24713. Fem.: uo. 6620; 8432; 10461; 10480; 15459; 15464; 15580; 15819; 21803; 23130; 23898; 24548; 26448; 29447.

637 Masc.: uo. 4853; 6834; 8201; 12433; 15317; 22118; 22291; 32778; 33785—6; 35379. Fem.: uo. 4633; 4978; 5096; 12504; 16409; 20370; 23876; 24727; 27709; 27527; 28186; 29299; 34267. IG XIV 2012.

638 Masc.: uo. 2744; 6175; 6532; 7097; 9373; 11422; 12948; 15059; 17544; 18008; 18757; 20622; 25146; 27657; 33532. Fem.: uo. 3178; 6574; 7039; 9726; 10127; 10913; 14584; 16912; 18404; 24362; 25638; 28228; 28882; 29928; 36167; p. 3429 ad n. 27509.

639 Masc.: uo. 5143; 8542; 24722; 25235; 27527 (ikrek). Fem.: uo. 2463; 3621; 5223; 9057; 9728; 11931; 12964; 18305—6; 18424; 22124; 26876; 27527; 36522.

640 Masc.: uo. 2334; 7107; 12251; 12947; 16021; 16387; 17395; 18473; 24863; 28898; 34233. Fem.: uo. 5294; 6576; 8716; 10096; 19824; 25033; 26733; 28280; 28394; 29345.

641 Masc.: uo. 7221; 7925; 14837; 14987 a, b; 15124; 18234; 23550; 23586; 23846; 24792; 25097; 25546; 27663; 28961; 29133; 29416; 33626; 33465. Fem.: uo. 2197; 5456; 5534; 7568; 8144; 17148; 17980; 21736; 24845; 25808; 25896; 26735; 27107; 33970.

642 Masc.: uo. 6814; 8004; 11994; 13740; 17394; 19320 21877; 22548; 23519; 24890; 30510; 34591; 36213; Fem.: uo. 4977; 7570; 8825; 10089; 10164; 11794; 12970; 17588; 20500—1; 21193; 21575, a; 23674; 24757; 25362; 25772; 33473; 33510.

643 Masc.: uo. 4611; 5100; 5747; 6893; 8077; 9618; 12255; 14510; 21689; 21953; 25721; 26248, a; 26904; 28113; 33268; 33495. Fem.: uo. 5002; 6579; 7928; 8473; 8866; 9054; 13063; 15854; 15974; 15980; 18428; 19386; 21602; 22712; 28121; 28274; 29326; 34944; 36008.

644 Masc.: uo. 3428 (i. sz. 244); 6025; 6269; 6658; 8034; 8409, d; 8825; 9901, a; 12139; 12203; 15595; 17356; 18917; 19289; 23203; 24807—8; 25722; 26277; 27198; 27415; 33487; 34139; 36435; 36564. Fem.: uo. 4940; 6134; 6793; 7619; 8761; 9794; 10458; 11002; 11126; 11380; 11545; 12842; 13360; 14608; 17621; 17625; 17738; 18335; 18820; 19707; 20356; 20372; 20581; 20675; 21182; 22635; 23101; 23125; 24583; 25137; 25546; 25703; 25797; 25838, a; 26216; 26389; 27129; 28459; 29566; 36143; 36392.

645 Masc.: uo. 5005; 8424; 8542; 8613; 10685; 10778; 15131; 18142; 18758; 19087; 19541; 20137; 20276; 20763; 21079; 21871; 22044; 22299; 23767; 27949; 28684; 33623; 33966. Fem.: uo. 8778; 8962; 10934; 11530 (ikrek); 12652; 12938; 15579; 18461; 19125; 20697; 21070; 21939; 24890; 27621; 28199; 28810; 29011; 30423, 5; 33395; 33473.

646 Masc.: uo. 2983; 6545; 7918; 8187; 8890; 9185; 10049; 10666; 13908; 14169; 15139; 17762; 18018; 19676; 19897; 21689; 21797; 21959; 25653; 25721; 26242; 28015; 29221; 33465; 34787; 35335; 35735. Fem.: uo. 1963; 5180 (i. sz. 12); 5749; 5855; 6155; 6802; 6916; 7997; 8039; 9050 a, b; 9352; 9970; 10788; 11101; 11140; 12214; 13518; 15437; 16735; 16990; 18453; 19528; 20384; 21225; 22555; 22926; 23022; 23064; 24297; 24682; 25187; 25369; 26671; 26487; 28323; 29011

647 Masc.: uo. 1586; 4938; 5785; 10436; 14150; 15753; 18348; 19344; 24402; 24798; 25718; 27209; Revue Arch. 34[6] (1949), 191, 70. Fem.: CIL VI 7973; 9723; 11573; 14437; 14708; 16453; 16565; 22487; 23201; 26147; 29025; 33796; 34665; 34918; 36186; p. 3429 ad n. 20699.

648 Masc.: uo. 4328; 6009; 7981; 8417; 8801; 9054; 12002; 14732; 15073; 19800; 21672; 25877; 26624; 26714; 28300; 30548. Fem.: uo. 5136; 6756; 8479; 8506; 8741; 10144; 10833; 10994; 11212; 11806; 12485; 13487; 14073 a, b; 15664; 15933; 16993; 19578; 19667; 20173; 20432; 21031; 21967; 25467; 27160; 27305; 27521; 36540. IG XIV 1731.

649 Masc.: uo. 5717; 9047; 16254; 17474; 21229; 22647; 25776; 26265; 28947. Fem.: uo. 7692; 7872; 9434; 12655; 14577; 15424; 15838; 16586; 21493; 22743; 23394; 24468; 24924; 25377; 28484; Revue Arch. 20[4] (1912) 480, 263

650 Masc.: CIL VI 8656; 8931; 12317; 18431; 21107; 26814; 27177; 28898. Fem.: uo. 1807; 5155; 6819; 6896; 8050; 11083; 13812; 17130; 19128; 19682; 22675—6; 25330; 28720; 28881; 29368; 32274; 33103; 35965.

651 Masc.: uo. 3227; 4549; 5193; 6085; 6930; 7249; 7326; 7588; 9284; 11324; 12304; 12334; 13643; 15295; 16084; 18335; 18436; 21365; 21916; 22331; 24182; 25753; 25878; 27001; 28323 (?); 29069; 36186. Fem.: uo. 5011; 5185; 5589; 5826; 6172; 6701; 6631; 7430; 8502; 8768; 12344; 13737; 15847; 15927; 16435; 16992; 17702; 17897; 19349; 20504; 21486; 22599; 22878; 23820; 25444; 25543; 25620; 26419; 27520; 28398; 28474; 28700; 28959; 29378; 29619; 35739; 35840; 36013.

652 Masc.: uo. 6273; 6833; 8449; 8782; 11530; 20111; 35145. Fem.: uo. 4600; 11329; 12525; 13506; 19068; 20546; 20634; 21666; 24801; 25317; 27226; 33625; 34179. Revue Arch. 20[5] (1924) 405, 104 (masc.). IG XIV 2036

653 Masc.: uo. 7605; 7854; 8951; 20166; 24855; 28486; 29175; p. 3429 ad n. 19832; Revue Arch. 18[4] (1911) 511, 191. Fem.: CIL VI 3170; 8769; 8957; 11176; 12801; 15925; 19428; 19693; 21047; 28872; 29560; 33602.

654 Masc.: uo. 1884 (i. sz. 117); 7398 (i. sz. 1); 9222; 13252; 22071; 24211; 26299. Fem.: uo. 4777; 5789; 5864; 7999; 8818; 9373; 10988; 11759; 13383; 14553; 16678; 18361; 19122; 20742; 21045; 22348; 26040; 29618; 34576.

655 Masc.: uo. 3345, b; 5334; 5749; 8476; 8488; 10049; 15893; 17104; 29658; 28203; Revue Arch. 24[5] (1926), 339, 118. Fem.: CIL VI 5749; 9356; 14558; 16949; 23181; 25146; 26787; 30452.

656 Masc.: uo. 4331; 4442; 4887; 5143; 6487; 7397; 8811; 8981; 12933; 13643; 14031; 16770; 17516; 17520; 19350; 22084; 24465; 24638; 24746; 26793; 33704; 33681, 5; 30058; Revue Arch. 46[6] (1955) 166, 2.

Fem.: CIL VI 4590; 4866; 5143 (ikrek); 5193; 5770; 6474; 7796; 10352; 10472; 11803; 11928; 12341; 13283; 15806; 17539; 16704; 18353; 19513; 19545; 20485; 20628; 21661; 21987; 22691; 22848; 23815; 23974; 24370; 24547; 27371; 29319; 29395; 30249; 30460, 19; 30546; 33069, a; 34265.

657 Masc.: uo. 7759; 32881 (i. sz. 86). Fem.: uo. 8010; 29039; 35808. IG XIV 1721a (p. 701).

658 Masc.: uo. 4312; 4817; 5749; 7445; 9373; 18513; 20056; 20204; 23025; 27156; 28122; 33730. Fem.: uo. 11665; 13017; 13387; 13910; 15327; 18586; 19718; 26126; 33109; 34980; 33756, 35360

659 Masc.: uo. 1867, a; 2198; 6054; 8891; 15062; 23543; 27195; 32269; Revue Arch. 12[4] (1908) 462, 234. Fem.: CIL VI 12340; 20474; 25033; 35898.

660 Masc.: uo. 5326; 13214; 17501; 24871. Fem.: uo. 33785—6.

661 Masc.: uo. 3258; 4228; 4724; 5325; 6549; 6632; 8070, b; 8850; 8937; 10065, a; 10102; 10450; 14987, a—b; 15904; 16534, 20101; 20109; 20265; 21248; 22203; 22914; 23509; 24008; 26306; 26423; 29272; 34594; 34876. IG XIV 1915. Fem.: CIL VI. 7731; 7882; 10836; 10973; 13419; 15864; 16515; 18122; 19635; 20711; 22224; 27264; 27790; 27862; 29152; 33419; 33559

662 Masc.: uo. 3178; 6632; 20542; 36561. Fem.: uo. 8030; 13303; 15603; 26920; 35933. Revue Arch. 6[4] (1905) 198, 66 (masc.).

663 Masc.: uo. 8484; 8707; 10135; 12286; 13021; 16609; 22653, 4; 28828. Fem.: uo. 7779; 9383; 16609.

664 Masc.: uo. 5695; 8002; 11239; 19847. Fem.: uo. 5778; 11761; 20389; 27755; 35718.

665 Masc.: uo. 8798; 25836. Fem.: uo. 25617 (i. sz. 10); 27235.

666 Masc.: uo. 5390; 7849; 7870; 8411; 8466; 8610; 8783; 11917; 12247; 13060; 13659; 13790; 16279; 18427; 18898; 19370; 19783; 21169; 21442; 21534; 23418; 26253; 26723; 26882; 27899; 32778; 34337. Revue Arch. 41[3] (1902) 355, 86 Fem.: uo. 4378; 5494; 5727; 5944; 6176; 6520; 6567—8; 9499; 12035; 18312; 18729; 21488; 28507; 35145. Revue Arch. 9[4] (1907) 481, 217; 1958—II. 224, 185.

667 Uo. 10547; 14630; 28020.

668 Masc.: uo. 5308; 8004; 8651; 8878. Fem.: uo. 24737.

669 Masc.: uo. 7193, a. Fem.: uo. 18083; 28269.

670 Masc.: uo. 18112; 27555; 33575. Fem.: uo. 16400.

671 Masc.: uo. 3438; 8153; 8411; 8737; 9156; 10424; 11435; 11441; 12525; 17166; 22881; 23164; 27177. Revue Arch. 33 (1949), 50. o., 71. Fem.: CIL VI 4979; 10872; 12188; 12546; 14930 a, b; 16203; 16428; 16534; 16667; 17091; 17166; 17201; 17952; 18927; 21497; 23051.

672 Masc.: uo. 8997; 20634; Revue Arch. 50[5] (1937) 186, 127. Fem.: CIL VI 9884.

673 Masc.: CIL VI 8006; 11855; 13083; 14978; 28832. Fem.: uo. 8006; 29243.

674 Masc.: uo. 1956; 8467; 10200; 33983. Fem.: uo. 4606.

675 Uo. 26598.

676 Masc.: uo. 5579; 7333; 8814; 8847; 9419; 11347; 15290; 15962; 19857; 19920; 20276; 25133; 29242; 29438; 35469. Fem.: 6214; 6921; 19783; 20489; 22136; 25485.

677 Masc.: 6086; 6187; 6757; 13207; 15489. Fem.: uo. 10990.

678 Uo. 34401.

679 Uo. 23200.

680 Masc.: uo. 8424, a; 20109; 25137; 26816; 28908; 34637; 34898. Fem.: uo. 11531; 29265.

681 Uo. 8671 a, b; 11357; 35048.

682 Uo. 8709; 13736; 20134.

683 Uo. 6757; 11076; 21473, a; 34548.

684 Masc.: uo. 2983; 3566; 4397; 7541; 7845; 8009; 8767; 8873; 10680; 14473; 15235; 16122; 25175; 29277; 29610; 29618; Revue Arch. 20[4] (1912) 480, 264 (i. sz. 340). Fem.: CIL VI 5280; 8980; 12188; 13084; 16188; 18273; 25648; 35342; 35484; 36422.

685 CIL VI 8028; 33136.

686 Uo. 26325. IG XIV 1784.

687 Uo. 14595.

688 Masc.: uo. 5143; 11485; 11530; 12241; 15172; 22211; 25978. Fem.: uo. 19932; 24327.

689 CIL VI 11531.

690 Uo. 8000.

691 Masc.: uo. 7918; 8925; 8935; 11712; 15738; 19310; 20546; 21724; 24277; 25985; 26492; 28474; 35493. Fem.: uo. 11123; 19277.

692 Uo. 9093; 20116.

693 Masc.: uo. 20144. Fem.: uo. 15598.

694 CIL VI 11436.

695 Masc.: uo. 6671; 8954; 9145; 29612. Fem.: uo. 5957; 9419; 20865; 21487; 33489.

696 Uo. 10669; 29611.

698 CIL VI 25628.

699 Masc.: uo. 18122; 18242; 18748; 19922. Fem.: uo. 9498; 24907.

700 Ld. a 762. j.-t.

701 Masc.: CIL VI 7790; 9166. Fem.: uo. 7528.

702 Masc.: uo. 15027; 23879; 25648; 8872. Fem.: uo. 7560.

703 CIL VI 26883.

704 Uo. 12438; Revue Arch. 15[4] (1910) 336, 50 (fem.). Masc.: CIL VI 10251. a.

705 CIL VI 6960; 11483; 12313; 12676; 17754; 25699; 32775.

706 Uo. 9753; 19078; 25752.

707 Masc.: uo. 13054. Fem.: uo. 7920.

708 Ld. a 855. j.-t.

709 CIL VI 26029.

710 Uo. 6835.

711 Uo. 8461.

712 Uo. 9083 (masc.); 9162 (fem,, i. sz. 522). Előbbi *libertus* fia

713 Masc.: uo. 8653; 9971. Fem.: uo. 6381 *(liberta* lánya).

714 Uo. 3945 *(ingenuus).*

715 Uo. 6852 *(ingenuus*, esetleg 55 évet élt apjáról volt szó); 9181 *(ingenuus);* 9905 (fem.).

716 Masc.: uo. 6378—9; 8173; 9819; 9971. Fem.: uo. 9664 *(libertina).*

717 Uo. 5245 *(verna);* 9664 *(ingenuus);* 9683; 9728.

718 Fem.: uo. 9213; 9731.

719 CIL VI 9995.

720 Masc.: uo. 10546; 32952 (i. sz. 368 ?). Fem.: uo. 9726 *(libertina).*

721 Uo. 9157 (i. sz. 544); 9728.

722 Uo. 9157 (i. sz. 544); 32027 (i. sz. 528).

723 Masc.: uo. 16913; fem.: uo. 6335.

[724] Masc.: uo. 5747 *(libertus)*; 9204; 9618 *(libertus)*; 33717. Fem.: uo. 8866 *(liberta)*; 33715 (i. sz. 568).
[725] Masc.: uo. 6254; 9178; 9302. Fem.: uo. 8761 *(libertus* neje); 9882
[726] Masc.: uo. 9407; 9961; Fem.: uo. 8778 *(libertus* neje); 9690; 9728; 33784.
[727] Masc.: uo. 6261; 6380; 9185 *(libertus)*; 9295; 9652; 9770; 9804. Fem.: uo. 6342; 7296; 7410; 9050 a, b (i. sz. 13, *liberta)*; 9799; 9970 *(liberta)*; Revue Arch. 23[4] (1914) 483, 143,
[728] CIL VI 9723 *(liberta)*.
[729] Masc.: uo. 4328 *(libertus)*; 8801 (uaz); 9400; 9654. Fem.: 7297; 8741; 9733.
[730] Uo. 9047 *(libertus)*; 9253.
[731] Masc.: uo. 9171. Fem.: uo. 9514; 9775.
[732] Masc.: uo. 9284 *(libertus)*; Revue Arch. 33[6] (1949) 50, 71. Fem.: CIL VI 5185 *(libertina)*.
[733] Uo. 8782 *(libertus)*; 9772; Revue Arch. 21[4] (1913) 471, 105.
[734] CIL VI 7605 *(libertus)*; 33835 (masc.). Fem.: uo. 8957 *(liberta)*; 9280; 9779.
[735] Masc.: uo. 9222 *(libertus)*. Fem.: uo. 9909.
[736] Uo. 9259.
[737] Masc.: uo. 4331 *(libertus)*; 3472; 7604; 9149; 9207; 9230; 9500; 9555; 33869. Fem.: uo. 2213; 7618; 9160; 9715; 16592; 21661 *(liberta)*.
[738] CIL VI 9724; 9776.
[739] Masc.: uo. 4312 *(libertus)*; 33730 *(uaz)*. Fem.: uo. 9143.
[740] Uo. 8461; 8891 *(libertus)*; 9313 (i. sz. 404); 9228.
[741] Uo. 9396.
[742] Masc.: uo. 4228 (i. sz. 126, *libertus)*; 7368; 8459 (i. sz. 546); 9161 (kb. i. sz. 406); 9316; 9706; 9854; Revue Arch. 41[3] (1902) 355, 86; 19[4] (1912) 485, 116 (i. sz. 404). Fem.: CIL VI 7882 *(liberta)*; 9418.
[743] Revue Arch. 6[4] (1905) 198, 66 *(libertus ?)*.
[744] CIL VI 7297.
[745] Uo. 7695.
[746] Masc.: uo. 6304—5; 6307; 8783 *(libertus)*; Revue Arch. 41[3] (1902) 355, 86 *(libertus)*. Fem.: id. m. 9[4] (1907) 481, 217 *(liberta)*.
[747] CIL VI 9711.
[748] Uo. 8737 *(libertus)*; 9156 *(uaz)*; 9163 (i. sz. 557); 9811 (i. sz. 401); 9900; Revue Arch. 6[4] (1905) 202, 97.
[749] CIL VI 33911.
[750] Masc.: uo. 4336; 7411; 9176; 9419 *(libertus)*; 9942; Revue Arch. 1[4] (1903) 325, 25 (i. sz. 572). Fem.: CIL VI 9245.
[751] CIL VI 9906.
[753] CIL VI 9159; 9297 (i. sz. 471); 9409. Fem.: uo. 33789.
[754] Uo. 9936 (i. sz. 537); 33915.
[755] Uo. 9157.
[756] Uo. 9674.
[757] Uo. 9390; 9919 (i. sz. 584).
[758] Uo. 10133.
[759] Masc.: uo. 9956. Fem.: uo. 9720.
[760] CIL VI 9549.
[761] Uo. 9203 (masc.); 9855 (fem.).
[762] Uo. 8660 *(libertus)*.
[763] Uo. 9166 *(libertus)*.
[764] Uo. 8872 *(libertus)*.
[765] Uo. 10251, a *(libertus)*.
[766] Uo. 9679; 32775 *(libertus)*.
[767] Uo. 1458 (masc.); 5305 (fem., *verna* sorori).
[768] Uo. 33776 *(verna* filiae).
[769] Uo. 2311; 8655 *(vilic.* domus filio); 8835; 9924.
[770] Uo. 1973; 5204; 8451 *(Aug. 1.* filio); 8537 (Aug. 1. filio); 33227 (ikrek).
[771] Uo. 32469. IG XIV 2008 *(provocator* gyermeke)
[772] CIL VI 8454; 9341; 32315 (masc.). Fem.: uo. 8533 *(Aug. 1.* filiae); 19071.
[773] Masc.: uo. 32874 (i. sz. 454 ?). Fem.: uo. 2177; 2321; 8725 *(Aug. 1.* filiae); 33967 *(liberta)*; Revue Arch. 41[6] (1953) 240, 251 (kb. i. sz. 60).
[774] Masc.: CIL VI 8451 *(Aug. 1.* filio); 8842 *(verna* nepoti); 10105. Fem.: uo. 8962 *(Aug.* 1. filiae); 9868 *(libertina)*; Revue Arch. 20[4] (1912), 473, 224.
[775] Masc.: CIL VI 2192; 2310; 4462; 10131. Fem.: uo. 8710 *(Aug. 1.* alumnae); 32279 *(libertina)*.
[776] Masc.: uo. 1819 *(libertus)* 32298. Fem.: uo. 10131; 10143.
[777] CIL VI 2207; 8485 *(libertus)*; 9152 *(libertus* filio). Fem.: uo. 8432 *(Aug. 1.)*
[778] Masc.: uo. 8401 (i. sz. 578); 10142; 33785 *(Aug. 1.)*; 33976. Fem.: uo. 2311. IG XIV 1937 *(orvos* neje); CIL VI 2012 *(poeta)*.
[779] Masc.: uo. 8965; 9373 *(libertinus)*; 23657 *(Aug.* 1.). Fem.: uo. 4484; 10127 *(liberta)*; 4. j.-ben id. m., 460 *(consul* lánya).
[780] Masc.: uo. 2274; 8542 *(verna)*; 32315. Fem.: 7371; 9057 *(Aug. 1)*; 32298.
[781] Masc.: uo. 2319; 2334 *(libertus)*. Fem.: uo. 8716 *(Aug. 1.* alumnae)
[782] Masc.: uo. 2189; 33465 *(libertus)*. Fem.: uo. 33970 *(liberta)*.
[783] Masc.: uo. 1800; 3512. Fem. uo. 2316; 10089 *(Aug. 1.* filiae); 10164 *(uaz)*.
[784] Masc.: uo. 6321; 8659; 8991; Revue Arch. 20[5] (1924) 406, 106. Fem.: CIL VI 8473 *(liberta)*; 9054 *(Aug. 1.)*
[785] Masc.: uo. 1842; 2341; 6269 *(libertus)*; 8409, d *(Aug. 1.)*; 8825 *(verna)*; 8965; Revue Arch. 28[5] (1928) 354. 10. Fem.: CIL VI 2254; 4054; 9794 *(liberta)*; 31934.
[786] Masc.: uo. 1767 (i. sz. 438); 8424 *(Aug. 1.)*; 8542 *(verna)*; 8613 *(Aug. 1.)*; 9982; 33966 *(Aug. 1.)*. Fem.: uo. 8703; 8962 *(Aug. 1.)*; 9439; 10111.
[787] Masc.: uo. 1439; 3532; 6278; 9289; 32958; 33465 *(libertus)*; Revue Arch. 15[4] (1910) 336, 48; 6[6] (1935) 244, 153; Gordianus cs. Fem.: CIL VI 2919; 17267; 33828; 33898.
[788] Masc.: uo. 8450, b; 9317; 9591; 9624; 32278; 36120; Revue Arch. 34[6] (1949) 191, 70 *(verna)*. Fem. CIL VI 7973 *(Aug. 1.)*; 8404; 33796 *(Aug. 1.* neje). IG XIV. 1536 (kómódos)
[789] Masc.: uo. 1975; 2234; 8417 *(Aug. 1.)*; 9054 *(uaz)*; 9600; 9759. Fem.: uo. 8479 *(Aug. 1.* neje); 8506 *(Aug. 1.)*; 10144 *(liberta)*. IG XIV 2202 (archón).
[790] Masc.: uo. 9121; 32299; Revue Arch. 20[5] (1924) 410, 127. Fem.: CIL VI 8460 (i. sz. 452); 9434 *(liberta)*. IG XIV 2073 *(sakerdós)*.
[791] Masc.: uo. 2178; 4455; 8883; 8931 *(Aug. 1.)*; 9518; 9648; 10093. Fem.: uo. 1807 *(libertus* neje); 2345; 32274 *(uaz)*.

[792] Masc.: uo. 1840; 2162; 9111; 9136; 9475; 9592; 9597 (i. sz. 388); 32767; 33833; Lucanus; Revue Arch. 21⁴ (1913) 471, 106; 33⁶ (1949) 50, 71. Fem.: CIL VI 8502 *(Aug. 1.)* 8768 *(uaz);* 9758; 33892.
[793] Masc.: uo. 8449 *(Aug. 1.);* 9339; 9515; 33965; Revue Arch. 20⁵ (1924) 405, 104 *(libertus);* 41⁶ (1953) 183, 57. Fem.: CIL VI 32021. IG XIV 2088 *(kitharóidos).*
[794] Masc.: uo. 3873; 8951 *(Aug. 1.);* 9896. Fem.: uo. 8769 *(Aug. 1.* neje); 33824.
[795] Masc.: uo. 1884 (i. sz. 117, *Aug. 1.);* 2349; 5192; Gaius, Caracalla cs. Fem.: CIL VI 9373 *(libertina).*
[796] Masc.: uo. 1919; 2242; 2518; 5749 *(Aug. 1.);* 8476 *(uaz);* 8488 *(uaz);* 33829; Revue Arch. 24⁵ (1926) 339. *(Aug. 1.);* 26⁵ (1932) 199, 8; Alex. Sev. cs. Fem.: CIL VI 9356 *(liberta).*
[797] Masc.: CIL VI 1937; 2327; 4887; 6995; 8811 *(Aug. 1.);* 8981 *(uaz);* 9241; 29690; Revue Arch. 46⁶ (1955) 166, 2 *(libertus)* (kb. i. sz. 5); Commodus cs. Fem.: CIL VI 2330; 29728.
[798] Masc.: uo. 9586; 19875; Persius. Fem.: uo. 5300; 7371; Iulianus cs.
[799] Masc.: uo. 2187; 7445 *(libertus);* 9373 *(uaz);* 33713; Revue Arch. 22⁵ (1925) 369, 120. Fem.: CIL VI 33756 *(libertina).*
[800] CIL VI 1867, a *(verna);* 2198 *(libertus);* 2267; 7283, a; 8406 (i. sz. 451); 9588; 32269 *(verna);* Revue Arch. 12⁴ (1908) 462, 234 *(Aug. 1.);* 33⁶ (1949) 83 (Nero cs.).
[801] Masc.: CIL VI 7371; 9462; 9788; 13404. Fem.: uo. 9477; 33785 *(Aug. 1.* neje).
[802] Uo. 2352; 6071; 6271; 6888; 8428; 8850 *(Aug. 1.* ?); 8937 *(Aug. 1.);* 10102 *(uaz);* 32038 (i. sz. 533); 33850; Tibullus.
[803] Masc.: uo. 1463; Otho cs. Fem.: uo. 8401 (i. sz. 578).
[804] Masc.: CIL VI 5350; 8484 *(Aug. 1.);* 8707 *(uaz);* 9487; 10135 *(libertus);* 33994. Fem.: uo. 9383 *(liberta).*
[805] CIL VI 2197; 9242.
[806] Uo. 2232; 8798 *(Aug. 1.);* 32264.
[807] Uo. 1880; 2160; 2340; 8402; 8411 *(Aug. 1.);* 8466 *(uaz);* 8610 *(uaz);* 9152; 9575; 9898; 32467.
[808] Uo. 9032; 29735; Titus cs.
[809] Uo. 1449; 1870; 8878 *(Aug. 1.);* 9593; 31902 (i. sz. 385).
[810] Uo. 1434; 9613 (i. sz. 514); Revue Arch. 41⁶ (1953) 220, 200 (i. sz. 407).
[811] Masc.: CIL VI 31958; Domitianus cs. Fem.: uo. 7581. IG XIV 1879 *(iétros).*
[812] Uo. 9436; 9596; 9609; 9826 (i. sz. 536).
[813] Masc.: uo. 8997 *(Aug. 1.).* Fem.: uo. 9884 *(liberta).*
[814] Uo. 3919; 9105; Apollin. Sidonius; Revue Arch. 18⁶ (1941), 330, 101.
[815] Masc.: CIL VI 1956 *(libertus);* 8467 *(Aug. 1.);* 33890. Fem.: CIL VI 5189.
[816] Revue Arch. 20⁴ (1912), 473, 225.
[817] CIL VI 8814 *(Aug. 1.);* 9895; 10124; 31996 (i. sz. 462); Revue Arch. 30⁵ (1929) 378, 54; Agrippa.
[818] CIL VI 2174; 32953 (i. sz. 450); 33011; Himerius (Julianus titkára).
[819] Ifj. Plinius. IG XIV 1900 *(iatros).*
[820] CIL VI 1853; 32043 (i. sz. 522); Vitellius cs.
[821] Uo. 1641; 7861; 8424, a *(Aug. 1.);* 9691; 10214; Revue Arch. 10⁶ (1937) 382, 162; 40⁶ (1952), 202, 143; id. Plinius.
[822] Revue Arch. 9⁴ (1907), 364, 132; Ambrosius.
[823] CIL VI 8709 *(Aug. 1.).*
[824] Uo. 2326; 7861; M. Aur. cs.
[825] Sulpic. Severus.
[826] CIL VI 8767 *(libertus);* 8873 *(Aug. 1.);* 31980; 32954 (i. sz. 478); Did. Iulianus cs. Fem.: CIL VI 8980 *(Aug. 1.).*
[827] Uo. 9279; 32054, a; Hadrianus cs.; Aur. Prudentius; Q. Aur. Symmachus.
[828] Uo. 1490; 31992 (i. sz. 427); 31753; 33136 *(Aug. 1.);* Frontinus.
[829] I. Claudius, Traianus. cs.
[830] CIL VI 1883; Rufinus író; Plotinus; Sept. Sev. cs.
[831] Uo. 1966; 2337; 5558; 9464 (i. sz. 513).
[832] Pertinax cs.; CIL VI 2256.
[833] CIL VI 32003 (i. sz. 519).
[834] Uo. 9663 a, b.
[835] Uo. 2268; 8435; Ammian. Marcellinus; Vespasianus cs.; Gaius jogtört.
[836] Uo. 1912; 8405 (i. sz. 399); 8925 *(Aug. 1.);* 8935 *(uaz);* 9153 (i. sz. 441); 9590; 32966 (i. sz. 487); 33714; *Friedlaender;* id. m. 338—39 (Galenus). Fem.: CIL VI 9190 (i. sz. 68).
[837] Uo. 9093 *(Aug 1.);* 20116; Nerva cs.
[838] Uo. 1857; M. Val. Messala Corvinus.
[839] Uo. 9226; 10318; 33816; Galba cs.
[840] *Friedlaender;* id. m. 322; Ant. Pius cs.; Tertullianus.
[841] CIL VI 2230; 8954 *(Aug. 1.);* 9145 *(libertus);* 33931.
[842] Uo. 6836; 10123; Octavianus Aug. cs.
[843] Uo. 31968; Tiberius cs.; Damasus (305—384).
[844] Hieronymus és D. Auson. Magnus írók.
[845] CIL VI 1845; 8671 a, b; 30222; Revue Arch. 6⁴ (1905), 201, 87 (i. sz. 422); Asin. Pollio költő.
[845a] IG XIV 1751 *(iatros).*
[846] CIL VI 1922.
[847] Uo. 33227.
[848] Uo. 8684; Revue Arch. 15⁴ (1910), 332, 27. Fem.: id. m. 41³ (1902) 353, 75 (i. sz. 514).
[849] CIL VI 29756; Livia Augusta.
[850] Uo. 6192 (masc.); 8684 (fem.).
[851] Revue Arch. 3⁴ (1904) 300, 32.
[852] CIL VI 1804.
[853] Id. Seneca.
[854] CIL VI 2204; 3875; 9753 *(libertus);* 32434.
[855] Uo. 9019 *(Aug. 1.).*
[856] Uo. 2951; 2968; 32892.
[857] Masc.: uo. 2618; 3116; 3196; 3485 (ikrek); Revue Arch. 28⁵ (1928), 354, 6. Fem.: CIL VI 2569; 2706. IG XIV 1833 *(kentyrión* lánya).
[858] Uo. 2907; 3454; 10176.
[859] Masc.: uo. 3125; 3231; 3395; Revue Arch. 41³ (1902) 354, 81. Fem.: CIL VI 3398.
[860] Masc.: uo. 1595; 2667; 3367; 3396; Revue Arch. 32⁵ (1930), 355, 63. Fem.: CIL VI 2537; 2887.
[861] Uo. 3305 *(libertinus);* 10192 *(uaz).*
[862] Uo. 3109; 3428 (i. sz. 214); 34035.
[863] Uo. 32894 (masc.). Fem.: uo. 2526; 2562; 2881; 3245.
[864] Masc.: uo. 7845 (2983); 3324. Fem.: uo. 3570.

[865] CIL VI 2434 ; 3630 ; 5945.
[866] Uo. 2881 ; 3155.
[867] Masc.: uo. 2423. Fem.: uo. 8471 ; 33733.
[868] Uo. 10217 (masc.) ; 3436 (fem.).
[869] Masc.: uo. 2955. Fem.: uo. 2463.
[870] CIL VI 33008 ; 32976.
[871] Uo. 1489 ; 2738.
[872] Uo. 2723 ; 3586.
[873] Uo. 2477 ; 3582 ; 32736.
[874] Masc.: uo. 2560 ; 2645 ; 2882 ; 2927 ; 7659 ; 9229 ; Revue Arch. 40[6] (1952), 202. o., 145. Fem.: CIL VI 2951 ; 3294 ; 3442 ; 3485 ; 3577. IG XIV 1832 *(assidarius)*.
[875] Masc.: uo. 2908 ; 3185 ; 3427 ; 3516. Fem.: uo. 3437.
[876] Masc.: uo. 2695 ; 2931 ; 2983 ; 3099 ; 3160 ; 3240 ; 3260 ; 3563 ; 3598 ; 7845 ; 8804 ; 8806—7 ; 10049 ; 10197; 32681. Fem.: uo. 2919.
[877] Masc.: uo. 2451 ; 2500 ; 2613 ; 2714 ; 2865 ; 3307 ; 32708 ; 32716, b ; 33682 ; Revue Arch. 4[5] (1916) 212, 47 (kb. i. sz. 170). Fem.: CIL VI 2497 ; 3420 ; 3604.
[878] CIL VI 2483 ; 2522 ; 2529 ; 2548 ; 2607 ; 2620 ; 2713 ; 2741 ; 2913 ; 3251 ; 3309 *(Aug. I.* fratri); 3564 ; 3610—11 ; 3656 ; 10050 ; 10167 ; 32716, a ; 32978 ; 32983 ; 33097 ; Revue Arch. 4[5] (1916) 212, 50 ; 20[5] (1924) 406, 107. IG XIV 1755 *(iatros* fia).
[879] Uo. 2441 ; 2472, a ; 2478 ; 2719 ; 2905 ; 2920 ; 2986 ; 3134 ; 3284 ; 3353 ; Revue Arch. 18[4] (1911) 513, 200 ; 21[4] (1913) 471, 108.
[880] Masc.: CIL VI 1615 ; 2596 ; 2619 ; 2622 ; 2689 ; 2756 ; 2764 ; 2883 ; 2900 ; 2914 ; 3575. 2921 ; 2970 ; 3190 ; 3566 ; 7541 ; 32772 ; Revue Arch. 18[4] (1911) 512, 193 ; 8[6] (1936) 259, 25. Fem.: CIL VI 2773 ; 3454.
[881] Masc.: CIL VI 2425 ; 2484 ; 2492 ; 2502 ; 2506 ; 2519—20 ; 2539 ; 2543 ; 2574 ; 2615 ; 2670 ; 2690 ; 2714 ; 2728—9 ; 2753—4 ; 2758 ; 2761 ; 2909 ; 3101 ; 3108 ; 3211 ; 3592 ; 3601 ; 3638 ; 3910 ; 4335 ; 8805 ; 8809 ; 10055 (i. sz. 108) ; 32698 ; 32757 ; 32767 ; 32843 ; 32844 ; 32939 ; Revue Arch. 8[4] (1906) 470, 106 ; 4[5] (1916) 212, 49 ; 40[6] (1952) 203, 147 és 149 ; 44[8] (1954) 239, 270. Fem.: CIL VI 2706 ; 2737 ; 3275 ; 8565 (i. sz. 526) ; Revue Arch. 39[3] (1901) 458, 140.
[882] Masc.: CIL VI 2427 ; 2513 ; 2527 ; 2542 ; 2556 ; 2702 ; 2744 ; 2768 ; 2964 ; 3255 ; 3264 ; 3268 ; 3303 ; 3467; 3912 ; 32723 ; 32726 ; 32786 ; 32799 ; 32802—3 ; 32808 ; 32965 ; Revue Arch 4[5] (1916) 212, 51 ; 34[5] (1931) 361, 90. Fem.: CIL VI 3324 ; Revue Arch. 41[3] (1902) 448, 203.
[883] CIL VI 2452 ; 2491 ; 2504 ; 2595 ; 2611—2 ; 2654 ; 2659 ; 2678 ; 2722 ; 2724 ; 2787, a ; 2873 ; 2926 ; 3111 ; 3186 ; 3209 ; 3225 ; 3248 ; 3271 ; 3572 ; 3590 ; 3860 ; 3897 ; 10174 ; 10189 ; 32703 ; 32742 ; 32800 ; Revue Arch. 9[4] (1907) 363, 123 ; 21[4] (1913) 471, 111 és 449, 189 (i. sz. 249) ; 24[5] (1926), 341, 122.
[884] Masc.: CIL VI 2536 ; 2572 ; 2577 ; 2580 ; 2672 ; 2681 ; 2687 ; 2747 ; 2763 ; 3149 ; 3159 ; 3187 ; 3203 ; 3237 ; 3336 ; 3342 ; 3898 ; 32659 ; 32707, a ; Revue Arch. 9[4] (1907) 363, 121 ; 19[4] (1912) 480, 89 ; 21[4] (1913) 472, 112 ; 20[5] (1924) 408. 117 ; 16[6] (1940) 226, 83. Fem.: CIL VI 33032 ; Revue Arch. 24[5] (1926) 320, 45.
[885] Masc.: CIL VI 2602 ; 2617 ; 2880 ; 3175 ; 3206 ; 3218 ; 3223 ; 3291 ; 3300 ; 3558 ; 3600 ; 10049 ; Revue Arch. 46[6] (1955), 173, 24. Fem.: CIL VI 3422.
[886] Masc.: CIL VI 2424 ; 2431 ; 2438; 2447; 2475; 2486; 2535 ; 2559; 2567; 2605; 2614; 2615; 2616; 2656; 2657; 2683 ; 2693 ; 2698 ; 2704 ; 2717 ; 2919 ; 2731 ; 2751 ; 2767 ; 2864 ; 2866 ; 2897 ; 2922 ; 2924 ; 2928 ; 2952; 2988 ; 2992, a ; 3092 ; 3113 ; 3114 ; 3128 ; 3133 ;3139 ; 3144 ; 3163 ; 3197 ; 3222 ; 3228 ; 3230 ; 3232 ; 3235 ; 3238—40 ; 3253 ; 3273 ; 3283 ; 3287 ; 3306 ; 3320 ; 3404 ; 3560 ; 3593 ; 3624—5 ; 3640 ; 3891 ; 3905 ; 3911 ; 3915 ; 3922 ; 4340 ; 4846 ; 5477 ; 7466 ; 8398 ; 32676 ; 32685 ; 32724 ; 32776 ; 32779 ; 32793 ; 32797 ; 32944 ; 32950 ; 32980 ; 33723 ; Revue Arch. 9[4] (1907) 363, 122 és 124 ; 8[5] (1918) 392, 127 ; 26[6] (1946) 205, 127 ; 209, 148 ; 44[6] (1954), 183, 77. Fem.: CIL VI 2501 ; 2903 ; 2933 ; 32871 ; 32974 ; 33033.
[887] CIL VI 2553 ; 2669 ; 2752 ; 2765 ; 3241 ; 3339 ; 32668 ; 32806 ; 32810 ; Revue Arch. 26[6] (1946) 205, 129.
[888] Uo. masc.: 2467 ; 2531 ; 2546 ; 2627; 2655 ; 2682 ; 2694 ; 2716 ; 2776 ; 2971 ; 3130 ; 3136 ; 3140 ; 3165 ; 3208 ; 3267 ; 3290 ; 8073 ; 32680 ; 32804 ; 32863. Fem.: uo. 3466.
[889] Masc.: uo. 2439; 2465; 2505; 2552; 2561; 2571; 2726; 2916; 2923; 3193; 3195; 3205; 3233—34; 3285 ; 3629 ; 3893 ; 4343 ; 32687 ; 32804 , a ; 33038. Fem.: uo. 2463.
[890] CIL VI 2606 ; 2608 ; 2629 ; 2712 ; 2718 ; 2977 ; 3261 ; 3269 ; 3293 ; Revue Arch. 34[5] (1931) 362, 91.
[891] Masc.: CIL VI 2461 ; 2521 ; 2533 ; 2541 ; 2544 ; 2598 ; 2601 ; 2632 ; 2636 ; 2652 ; 2663 ; 2679 ; 2699 ; 2705 ; 2727 ; 2730 ; 2748 ; 2874 ; 2887 ; 2975 ; 3102 ; 3126 ; 3172 ; 3199 ; 3201 ; 3204 ; 3210 ; 3236 ; 3246—47; 3252 ; 3270 ; 3274 ; 3292 ; 3308 ; 3314 (i. sz. 198) ; 3318 ; 3328 ; 3472 ; 3588 ; 3716 ; 3899 ; 8802 ; 8808 ; 10065, a *(libertus)* ; 32682 ; 32691, a ; 32696 ; 32709 ; 32730 ; 32785 ; 32791 ; 32795 ; 32949 ; 32968 ; 32969 ; Revue Arch. 6[4] (1905), 201, 90 (i. sz. 434) ; 20[5] (1924) 404, 101 ; 40[6] (1952) 202, 144. Fem.: CIL VI 2668 ; 3467 ; 3549 ; 32508.
[892] Masc.: uo. 2476 ; 2493—4 ; 2585 ; 2658 ; 2660 ; 2675 ; 2710 ; 2736 ; 2739 ; 2759—60 ; 2772 ; 2884 ; 2886 ; 2944 ; 3161 ; 3168 ; 3192 ; 3200 ; 3213 ; 3265 ; 3312 ; 3894 ; 32690 ; 32738 ; 32763 ; Revue Arch. 40[6] (1952) 203, 148. Fem.: CIL VI 2651 ; 3511 ; 32927.
[893] Masc.: uo. 2426 ; 2429 ; 2455 ; 2540 ; 2563 ; 2584 ; 2676 ; 2743 ; 2796 ; 2887 ; 2987 ; 3121 ; 3138 ; 3184 ; 3224 ; 3655 ; 4883 ; 32994 ; Revue Arch. 9[4] (1907), 461, 143 ; 40[6] (1952) 202, 146. Fem.: CIL VI 9141.
[894] Uo. 2473 ; 2524 ; 2570 ; 2579 ; 2589 ; 2593 ; 2766 ; 2940 ; 2942 ; 3105 ; 3123 ; 3196 ; 3212 ; 3220 ; 3266 ; 3279—80 ; 3365 ; 3490 ; 3639 ; 10195 ; 32031 (i. sz. 525) ; 32836 ; 32943.
[895] Uo. 2592 ; 2604 ; 3304 ; 3614.
[896] Masc.: uo. 2446 ; 2457 ; 2466 ; 2472 ; 2488 ; 2530 ; 2642 ; 2696 ; 2715 ; 2733 ; 2735 ; 2742 ; 2762 ; 2871 ; 2878 ; 2890 ; 2896 (i. sz. 160) ; 2910 ; 2912 ; 2917—8 ; 2933 ; 2945 ; 2957 ; 3096 ; 3098 ; 3115 ; 3137 ; 3157 ; 3171 ; 3179 ; 3191 ; 3214 ; 3243 ; 3259 ; 3282 ; 3295 ; 3299 ; 3374 ; 3407 ; 3409 (i. sz. 197) ; 3411 ; 3446 ; 3491 ; 3548 ; 3627 ; 4342 ; 8803 ; 32046 (i. sz. 505); 32671 ; 32694 ; 32729 ; 32745 ; 32770 ; 32798 ; 32837/32 ; 32947 ; 33009 ; 33025 ; 33947 ; Revue Arch. 20[4] (1912) 464, 184. Fem.: CIL VI 2941.
[897] CIL VI 2482 ; 2549 ; 3122 ; 3177 ; 3313 ; 3397 ; 3406 ; 3584 ; 9318, a ; Revue Arch. 44[6] (1954) 184, 82.
[898] CIL VI 2485 ; 2499 ; 2639 ; 2649 ; 3194 ; 3202 ; 3254 ; 3495 ; 6623 ; 10048.
[899] Uo. 2783 ; 3142 ; 3276 ; 3630 ; Revue Arch. id. k. 79.
[900] CIL VI 2644 ; 2664 ; 2686 ; 2966 ; 3112 ; 3277 ; 3603 ; Revue Arch. 26[6] (1946) 205, 127.
[901] CIL VI 2525 ; 2566 (i. sz. 209) ; 2646 ; 2661 ; 2671 ; 2673 ; 2777 ; 3103 ; 3107 ; 3118 ; 3129 ; 3216 ; 3256 ; 3257 ; 3263 ; 3272 ; 3288 ; 3296 ; 3301 ; 3482 ; 3895 ; 32700 ; 32812 ; 32845, a ; 32870 , a ; 33977 ; Revue Arch. 9[4] (1907) 480, 210 (i. sz. 496) ; 34[5] (1931) 361, 89 ; 26[6] (1946) 209, 146.
[902] Masc.: CIL VI 2428 ; 3298. Fem.: uo. 3393.
[903] Masc.: uo. 2662 ; 2902 ; 3145 ; 3302 ; 3344 ; 3367 ; 32931 ; 32940. Fem.: uo. 3150.
[904] Uo. 3419 ; 10200 ; 32861 ; 33983 ; Revue Arch. 26[6] (1946) 209, 143.
[905] Masc.: CIL VI 2557 ; 2770 ; 3430 ; 3580. Fem.: uo. 3215.
[906] CIL VI 2481 ; 3094 ; 3097 ; 3100 ; 3117 ; 3143 ; 3183 ; 3368 ; 3373 ; 3375 ; 3417 ; 3447 ; 3438 ; 3637 ; 8112 ; 32764 ; 32887 (i. sz. 231) ; 33040 ; Revue Arch. 8[5] (1918) 392, 128.

[907] CIL VI 2959 ; 3127 ; 3167.
[908] Revue Arch. 12[4] (1908) 461, 226.
[909] CIL VI 3217 ; 3524 ; 3634.
[910] Uo. 2490 ; 2623 ; 2749 ; 2755 ; 2780 ; 2992, b ; Revue Arch. 4[5] (1916) 478, 109.
[911] CIL VI 32880 ; Revue Arch. 9[4] (1907) 482, 224.
[912] CIL VI 3644.
[913] Uo. 2893.
[914] Masc.: uo. 2462 ; 2538 ; 2578 ; 2697 ; 2983 *(libertinus?)* ; 3110 ; 3369 ; Revue Arch. 1[4] (1903) 334, 82 ; 4[5] (1916) 213 ; 52. Fem.: CIL VI 2610 (?).
[915] CIL VI 31977 (i. sz. 431).
[916] Uo. 3421.
[917] Uo. 32891.
[918] Masc.: uo. 3607 ; 32942 (i. sz. 453). Fem.: uo. 32977.
[919] Uo. 2256 ; 3514.
[920] Uo. 2936.
[921] Uo. 2487 ; 3453 ; 3613 ; 8063 ; 10185 ; 31979 ; 32984.
[922] CIL VI 2573 ; 3551 ; Revue Arch. 13[4] (1909) 450, 65 ; 20[4] (1912) 252, 478.
[923] Masc.: CIL VI 3424. Fem.: uo. 2774.
[924] Uo. 2534 ; 2771 ; 2774 ; 3242 ; 3450 ; 3473 ; 3498.
[925] Uo. 3585.
[926] Uo. 2495 ; 33033.

HARMATTA JÁNOS

EGY ÚJ PÁRTHUS IDEOGRAMM

A durai párthus ostrakonok értelmezésének kulcsszava a két terjedelmesebb ostrakon (O. Yale Inv. 4 és 5) 1. ill. 11. sorának második szava, amelyet Altheim > XX-nak ill. > III-nak olvasott, majd Henning első betűjét *G*-nek határozta meg, anélkül, hogy magát a szót azonosítani tudta volna. E szóra a *grbn* olvasatot javasoltam, s ezt a Šāhpuhr KZ feliratában szereplő párthus *gryw* 'modius' szóval azonosítottam. Így e szó alapján következtetve az ostrakonokat gabonabeszolgáltatási feljegyzéseknek lehetett meghatározni, amelyek Dura perzsa megszállásának idejéből származnak.[1]

A *grbn* szó e magyarázatának azonban vannak bizonyos hangtani, ill. paleográfiai nehézségei. Feltűnő elsősorban az, hogy a Šāhpuhr KZ feliratával nagyjából egykorú ostrakonokon a *gryw* szó ilyen régies orthográfiában jelenik meg, s ezenkívül írása még így is eltér a párthusban várható **gryb* alaktól. Természetesen igaz az, hogy e két orthográfiai sajátság nem áll párhuzamok nélkül,[2] azonban mindenesetre megnyugtatónak még így sem tekinthető egy szóban két eltérés is a várható orthográfiától. Úgy látszott ugyan, hogy az egyik ostrakon (O. Yale Inv. 5.) a kérdéses szót a várható *grybn*, sőt esetleg *grywn* alakban tartalmazza. Közben azonban C. B. Welles szívessége révén hozzájutottam az ostrakonok jó fényképéhez, s megállapíthattam, hogy a szó helyes olvasata ezen az ostrakonon nem *grybn/grywn*, hanem *grbyn*. Az első három betű ugyanis pontosan egyezik a szónak a másik ostrakonon (O. Yale Inv. 4) látható első három betűjével, ezeket tehát *grb*-nek kell olvasnunk. Ezután azonban a szóban forgó ostrakonon jól kivehető *y*, majd a szóvégi *n* balra elnyúló jólismert alakja következik.

Ezek a *grbn, grbyn* szóval kapcsolatos nehézségek könnyen megoldhatók azonban, ha feltesszük, hogy nem tulajdonképpeni párthus szóval, hanem ideogrammal van dolgunk. Egy arameus papiruszon (Cowley No. 81), amely valószínűleg az i. e. IV. század végéről származik, több helyen is előfordul egy *grb*-nak nevezett űrmérték. A két fontosabb hely a következő :

7. sor [. . . . . *gr*]⌜*bn*⌝ [*mn*] *zy*⌜*l*⌝*y X III III III*
8. sor [*mn šm*]⌜*wn grbn II yḥnn khn' grb I*
9. sor *mn šbty yšyb grbn II mn ntn I grb I*

10. sor *mn ḥgy dyprs grbyn II*
39. sor *ḥmr' zy yhbw* ⌜*y*⌝*t*⌜*l*⌝*y šnt' z' šl*[*mṣyn*] *khn'*

[1] Ld. *Harmatta J.:* AntTan 3 (1956) 121 skk. és Acta Ant. Hung. 6 (1958) 97 skk.
[2] Ld. id. h.

40. sor *bṯm'sw XX I ḥl grbyn II[I] hn*[. . .]
41. sor *dlwy z'r' gn b XX XX III III ḥl I* [. . .]
42. sor *bmydlh 'byty grbn III*
43. sor *'bdyhw pḥs grbyn III III ḥl I*
44. sor *mhny* ⌜*zw*⌝*zn I m*

Megjegyzések a szöveghez : 7. sor : a *grbn* szó előtt valamilyen anyag megjelölésének kellett állnia, tehát [*ḥmr*'] 'bor' vagy [*ḥnṯn*] 'gabona' egészítendő ki; a *zyly* szó előtt az értelmi összefüggés a *mn* praepositio kiegészítését kívánja. — 39. sor : a *šl*[nevet talán így egészíthetjük ki, mert ez az alak az *'bdyhw* névvel együtt fordul elő a 2—3. sorban is.

Az első hely valószínűleg egy részben saját készletből, részben másoktól származó gabona- vagy bormennyiség részletezését tartalmazza. Gabona mellett szól az, hogy mind a megelőző, mind pedig a következő részben gabonáról van szó. Borra lehetne gondolni azon az alapon, hogy a másik helyen a *grb* űrmérték borral kapcsolatban szerepel. Ez az utóbbi körülmény nem teljesen perdöntő, mert mint a *ḥpn* (= párthus ideogramm *ḤWPN)* szó esete mutatja, ugyanazt az űrmértéket folyadékhoz is, gabonához is használhatták.[3] Így talán helyesebb a gabona kiegészítés mellett maradnunk, s ebben az esetben a szöveget a következőképpen értelmezhetjük :

7. sor «[Gabona] a sajátom[ból] : 19 *grb*,
8. sor *šm'wn*-tól : 2 *grb*, *yḥnn*-tól, a paptól : 1 *grb*,
9. sor *šbty*-tól *yšyb* (fiától) : 2 *grb*, *ntn*-tól 1 *grb* ⟨1⟩
10. sor *ḥgy*-tól *dyprs* (fiától) 2 *grb*.»

A másik hely sokkal problematikusabb. Egy bormennyiséggel, amelyet a felsorolt személyek «adnak», bizonyos pénzügyi vagy kereskedői műveletet kell végrehajtani. Ezt a *ytly* igealak fejezi ki, a *tlh* igéből, amelynek jelentése 'felakaszt, felfüggeszt, függőben tart'. Itt mindenesetre valami speciális jelentésének kell lennie, talán leginkább még arra gondolhatnánk, hogy vagy a bor eladása, vagy az eladásából származó összeg, esetleg vételárának elszámolása «maradt függőben» a szóban forgó évre.[4] További problémát jelent, hogyan kell értelmeznünk a bevezető formula után következő felsorolást. Az egyes nevek után ugyanis két számadat szerepel : a bor mennyisége *grb*-ban és egy bizonyos pénzösszeg *ḥallur*-ban. Kézenfekvő lenne arra gondolni, hogy a pénzösszeg a bor vételárát jelöli. E mellett szól az is, hogy a számösszeg előtt a 41. sorban ki van téve a *b* praepositio. Így az első tételt következőképpen értelmezhetjük : «Š^{a}lāmṣīn, a pap, *Ṯm'sw*-ban 21 *ḥallur*-ért 3 *grb* (bort)». Ehhez még azt kell

[3] Ld. pl. a VI. Aršām-levélben 3. sor : *ywm lywm ḳmḥ ḥwry ḥpnn trtyn ḳmḥ rmy ḥpnn tlt ḥmr 'w šḳr ḥpnn trtyn* «naponként két *ḥpn* fehér lisztet, három *ḥpn* gyengébb minőségű lisztet, két *ḥpn* bort vagy sört».

[4] Arra a magyarázatra is lehetne gondolni, hogy a bor vétele hitelben történt, s vételárának kifizetése «maradt függőben». *Cowley* a *ytly* alak jelentését következőképpen magyarázta : «shall be held in suspence i. e. not used, or not reckoned in the account». *Altheim*, akinek szintén feltűnt e hely homályos volta, 'mérni' jelentésre gondolt *(Fr. Altheim—R. Stiehl:* Porphyrios und Empedokles. Tübingen 1954. 54). Azonban a 'mérni' jelentés nem ad kellő értelmet a szövegösszefüggésben («a bor, amelyet adnak, méressék le erre az évre»?), s azonkívül ez a jelentésátvitel csak súlyméréssel kapcsolatban képzelhető el.

megjegyeznünk, hogy a *grbyn II*[.] olvasatot nyilvánvalóan *II*[*I*] — kell kiegészítenünk. Érdekes probléma itt még a *Tm'sw* helynév azonosítása. Ezzel kapcsolatban kézenfekvő az Elephantinétől kb. 100 km-re északra fekvő Θμοῦις-ra (vált. Θμοΐς) gondolnunk.

A második tétel Cowley értelmezésében a következőképpen hangzik: «. . . Dallui junior, a garden for 46, 1 ḥallur (?) . . .». Ez így sajnos teljesen értelmetlen, mert nem világos, hogy mit keres a tétel közepén a «garden for 46», s hogy miért hiányzik a *grb*-ban megadott bormennyiség, holott a bevezető formula alapján következtetve ennek minden tételben szerepelnie kellene. A főnehézséget az okozza, hogy e tétel elején is, végén is hiányos, ha tehát helyes értelmét meg akarjuk találni, ki kell egészítenünk. A tétel kezdetén álló *hn*[. . .] töredéket legkézenfekvőbb *hn*[*bgh*]-ra kiegészítenünk. Ez a szó jólismert az egyiptomi arameusban[5] mint az óperzsából való átvétel. Jelentését a középperzsa *hambāγ* alapján 'társ'-nak szokták meghatározni. Figyelembe véve azonban az óperzsa birodalom földtulajdon, ill. földbirtokviszonyait, nagyon valószínű, hogy az óperzsában még a szó eredeti 'ugyanazt a földet birtokló, közös birtokos' jelentésével kell számolnunk. Ugyanennek kellett lennie az arameusban a *hnbg'* szó jelentésének is. Így a második tétel kezdete, amelyben a *dlwy z'r'* nevet appositio-nak foghatjuk fel a *hnbgh* szóhoz, az egész *hn*[*bgh*] *dlwy z'r' gn* kifejezést pedig status constructus-szerkezetnek, a következőképpen volna értelmezhető: «birtokostársa a kertben, az ifjabb Dalluy...». A folytatás az első tétel szerkezetének megfelelően a (vétel)ár *ḥallur*-ban megadott összegét tartalmazza. Ezután kellene következnie a bor mennyiségének, e helyett azonban Cowley az *I* olvasatot adja, s utána még 4 betűhelyet tüntet fel. Az *I* számadatnak e helyen nem sok értelme van, ezért nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy itt egy olyan *g*-vel van dolgunk, amelynek jobboldali szára elhalványodott vagy eltűnt, s így hasonlóvá vált az *I* számjegyhez. A tétel végén tehát ⌜*g*⌝*[rbn]*-t egészíthetünk ki. Ezután már csak egy számjegy részére van hely, s így másra, mint *X*-re aligha gondolhatunk. Az első tételben 3 *grb* bor ára 21 *ḥallur*-ban volt megadva, itt pedig 10 *grb* bor ára 46 *ḥallur* lenne, úgyhogy a két bor ára aránylag közel áll egymáshoz. Lehet esetleg arra is gondolnunk, hogy az első tételben a *II* számjegy utáni hézagot Cowley 1 *betű* helyének tartotta, s ezt figyelembe véve nem *II[I]*-at, hanem *II[II]*-et kell kiegészítenünk. Ebben az esetben a két bor ára még közelebb állna egymáshoz. Végeredményben tehát a második tételt így rekonstruálhatjuk és értelmezhetjük: *hn[bgh] dlwy z'r' gn b XX XX III III ḥl* ⌜*g*⌝*[rbn X]* «birtokostársa a kertben, az ifjabb Dalluy 46 *ḥallur*-ért 10 *grb* (bort)». Lehetséges, hogy az ifjabb Dalluy Šʾlāmṣīnnal közösen birtokolt kertet Thmouisban.

A harmadik tétel értelmezését az elején álló *bmydlh* szó nehezíti meg, amelyet Cowley magyarázat nélkül hagyott. E szóban a felsorolás első részében előforduló *bṯm'sw* helymegjelölés párhuzama alapján legkézenfekvőbb volna egy helynevet keresnünk. A *mydlh* alakot azonban egyiptomi helységnévvel ezideig nem sikerült azonosítani. Arra kell ezért gondolnunk, hogy Cowley e szóban egy tökéletlen alakú vagy részben elhalványult *g*-t olvasott *y*-nek. Ebben az esetben a helyes olvasat *mgdlh* lenne, amelyet azonnal azonosíthatnánk a Bibliából is ismert egyiptomi város, *Magdolum* (a héber-

[5] Ld. legutóbb *E. G. Kraeling:* The Brookly Museum Aramaic Papyri. New Haven 1953. 184.

ben *Miγdōl)* nevével. Így a harmadik tétel értelmezése a következőképpen alakul : «Miγdalában Aβīθay 3 *grb* (bort)».

A negyedik tétel bizonyos tárgyi problémákat vet fel. Kérdés elsősorban, hogy mit jelent itt a *pḥs* szó. Ha a *pḥs* ige participiumának vesszük, akkor jelentése 'mozgásba hozó, erjesztő' v. esetleg 'erjedő' lehetne. Ebben az esetben arra gondolhatnánk, hogy a még erjedő új bort jelenti. Ez mindjárt megmagyarázná a tétellel kapcsolatos másik problémát is, hogy miért olyan olcsó az ebben szereplő bor. Míg az első két tételben 1 *grb* ára 4—5 *ḥallur* körül mozog, addig itt 6 *grb* bor ára 1 *ḥallur*. Nyilvánvaló, hogy itt valami gyenge, olcsó borról lehet csak szó. Feltűnő még az is, hogy a harmadik tételben csak a bor mennyisége van megadva, az ára azonban hiányzik. Mivel a negyedik tételben az első két tétel szerkezetétől eltérőleg először a bor mennyisége van megadva, s csak ezután következik az ára, lehetne esetleg arra gondolni, hogy ez az ármegjelölés a harmadik és negyedik tételben szereplő bormennyiség árát egybefoglalva adja meg.

Legmeglepőbb a felsorolás befejező formulája. Cowley itt az utolsó írásjelet *C*-nak értelmezte, s az egészet így fordította : «Profit 100 zuzin». Ez azonban nyilvánvalóan képtelenség, mert egy összesen 1 *šeḳel* 28 *ḥallur* értékű üzleten nem lehet 100 *zūz*, azaz 50 *šeḳel* haszon. Így más megoldást kell keresnünk. Már Cowleynek is feltűnt, hogy az általa *C*-nak olvasott számjel eltér a szokásos formától, *m*-nek is olvasható, s éppen ezért felvetette azt a lehetőséget, hogy eredetileg a *m'h* 'száz' szó rövidítése volt. Valóban, e hely legvalószínűbb magyarázata az lehet, hogy a kérdéses írásjelet *m*-nek kell olvasnunk, s benne valóban a *m'h* szó rövidítését kell látnunk, azonban nem 'száz', hanem 'százalék, kamat, egy hóra eső kamat' jelentésben, amelyet jól ismerünk az óhéberből. Így feltéve, hogy a *zwzn* alak *bzwzn* helyett áll, mint a papirusz szövegének egyéb párhuzamos helyein (v. ö. 19., 22., 27. sor), az egész *zwzn I m* kifejezést a következőképpen értelmezhetjük : «*zūz*-onkint 1% havi kamat». Ez megfelelne 12% évi kamatnak. Az egész kifejezés jó párhuzamát találjuk a korábbi kölcsönszerződésekben. Az egyikben pl. a kamat következő meghatározását olvashatjuk (Cowley No. 10, 5. sor) : *ksp ḥlrn II ltḳl I lyrḥ I* «1 *šeḳel*-enkint 1 havonkint 2 *ḥallur* kamatlábra». Nagyon valószínűnek látszik tehát, hogy a papirusz e részletében valamilyen hitelügyletről van szó, pl. a jelzett bormennyiség hitelbe való átvételéről, csak az nem világos, hogy a *mhny* szó a befejező formulában pontosan mit jelent, s a két fél közül melyikre vonatkozik. Lehetne esetleg arra gondolni, hogy tárgyilag a korábbi kölcsönszerződések *mrbyt* 'kamat' kifejezésének felel meg.

Végeredményben az egész szövegrésznek következő olvasatát és értelmezését javasolhatjuk :

39. sor *ḥmr' zy yhbw ⌜y⌝t⌜l⌝y šnt' z' šl[mṣyn] khn'*
40. sor *bṯm'sw XX I ḥl grbyn II[II] ḥn[bgh]*
41. sor *dlwy z'r' gn b XX XX III III ḥl ⌜g⌝[rbn X]*
42. sor *bm⌜g⌝dlh 'byty grbn III*
43. sor *'bdyhw pḥs grbyn III III ḥl I*
44. sor *mhny ⌜zw⌝zn I m*

⌜«A bor, amelyet adnak, hitelben marad erre az évre ; Š^{e}l[āmṣīn], a pap Thmouisban 21 *ḥallur*-ért 4 grb (bort), [birtokos]társa a kertben, az ifjabb Dalluy 46 *ḥallur*-ért [10 *grb*] (bort) ;

Miγdālában Aβīθay 3 *grb* (bort),
ʿOβaδyâhû 6 *grb* új(bort) 1 *ḫallur*-ért
zūz-onkint 1% havi kamat haszonra.»

A *grb* szó, amely ebben az arameus dokumentumban előfordul, nyilvánvalóan az óperzsából való kölcsönzés, az óind *gṛbhi-* 'in sich haltend, enthaltend' szó alapján feltehető óperzsa *graβi-* 'Kornbehälter, Scheffel' szó átvétele. A középperzsa és párthus *grēv* 'véka' szó történetét tehát a korábbi elképzeléstől bizonyos mértékben eltérően kell rekonstruálnunk. Míg a középiráni szavak óperzsa **graβya-* alakra mutatnak, addig az arameus *grb* csak egy óperzsa **graβi-* vagy **graβa-* alaknak lehet az átvétele. Valószínű tehát, hogy vagy az óperzsában a két alak egymásmelletti meglétével kell számolnunk, vagy pedig a **graβya* alak, amely a **graβi-* továbbképzése, valamivel később keletkezett. Mindenesetre úgy látszik, hogy az óperzsa birodalom arameus kancelláriáinak nyelvébe begyökerezett ez a szó, s innen átkerült több más mértékegység nevével együtt (v. ö. az említett *ḤWPN* ürmértéket) a párthus kancelláriák arameus nyelvhasználatába, majd ebből a kialakuló pahlavīγ írásbeliség ideogramm-állományába.

Így találjuk a durai párthus ostrakonokon a *GRBN*, *GRBYN* ideogrammot. Érdemes megfigyelni, hogy míg a durai párthus irnokok ezt az ideogrammot használják, addig Šāhpuhr KZ feliratán már a fonetikusan írt párthus *gryw* szóval helyettesítik. Ez a jelenség párhuzamos azzal, hogy a pahlavīγ írásbeliségben a *ḲDM* ideogrammot is ez ideig csak a durai párthus pergamenről ismerjük, míg a királyi feliratok helyette a párthus *aβar* szót használják. Úgy látszik a durai párthus írnokok az ideogrammok használatában lényegesen konzervatívabbak (vagy a pahlavīγ írásbeliség fejlődése szempontjából elmaradottabbak) voltak a királyi udvarban dolgozó kollégáiknál.

A durai O. Yale Inv. 4. jelzésű párthus ostrakon 1. sorának helyes átírása tehát a következő lesz :

ḥmky GRBN X IIII

Az O. Yale Inv. 5. jelzésű ostrakon szövegében a Wellestől rendelkezésemre bocsátott fénykép több olvasat helyesbítését is lehetővé teszi, így ennek új, teljes átírását adom :

1. sor *⌜M⌝N mtry tyrgysn ⌜G⌝ [I]*
'ps⌜'⌝ gnz⌜br⌝ G I
⌜ḥwrk⌝ k⌜r⌝t⌜r⌝ykn G I tyrk
byltwšn G I p'rk G I
5. sor *trytwn mtrkn G I*
'rtḥštr pryptkn G I
⌜w⌝rwd ps⌜n⌝yk G I 'rtḥštr
yztptkn G III nrysḥw
wrtrgnptkn G I nyšḥr
10. sor *m'š⌜tn⌝ G I*
ḥmky GRBYN X III

Kommentár :

A *tyrgysn* névben a *gy* helyett *bz*-t is lehetne olvasni, azonban a következő betű világosan *s*, így a kínálkozó *tyrbzwn* olvasatra nem gondolhatunk. A *tyrgysn* olvasatot *Tīrgēsān* patronymikonnak értelmezhetjük a **Tīrgēs* névből,

amelynek első eleme a *Tīr* istennév, a második pedig a *gēs* 'haj, hajfürt' szó lehetne, az egész név jelentése tehát 'Tīr istenéhez hasonló hajú'. Jelentéstanilag e név a *Tiribazos (*Tīribāzu)* névvel vethető össze, amelynek jelentése 'Tīr istenéhez hasonló karú'.

A *ḫwrk* olvasat **Xvarraγ*-nak vagy **Xvaraγ*-nak értelmezhetjük. Az első esetben a *xvarr* 'uralkodói dicsfény', a második esetben pedig a *xvar* 'nap' szóból képzett névre gondolhatunk. Ez a név előfordul patronymikon formájában Šāhpuhr KZ feliratán Pāβaγ előkelői között: *ḫwrkn*. Így egy újabb érintkezési pontot nyerünk a *Res gestae Divi Saporis* és a durai ostrakonok névanyaga között. Személyi összefüggésre azonban ebben az esetben nem gondolhatunk.

A harmadik új név: *nyšḫr* legvalószínűbben **Nēžihr*-nek értelmezhető. Ez a névalak **Nēv-čihr*-re vezethető vissza, jelentése tehát 'jószármazású, jó nemzetségből származó' lehetne. Feltűnő e névben a *v* hiánya. Azonban a *Νηφαραν* durai párthus név arról tanúskodik, hogy a párthus nyelvterület egy részén ilyen hanghelyzetben a III. században a *v* hang már eltűnt.

Az ostrakon szövegének fordítása:

«Mihrtől, Tīrgēs fiától 1 grēv;
Apsātól, a kincstárnoktól 1 grēv;
Xvarraγtól, Kirdēr fiától 1 grēv; Tīraγtól,
Bēltūšā fiától 1 grēv; Pāraγtól 1 grēv;
Hrēδōntól, Mihraγ fiától 1 grēv;
Ardaχšahrtól, Friyaβiδ fiától 1 grēv;
Vorōδtól, a testőrtől 1 grēv; Ardaχšahrtól,
Yazdbāδ fiától 3 grēv; Narisaftól,
Varhraγnbāδ fiától 1 grēv; Nēžihrtől,
Māšt fiától 1 grēv;
összesen 13 grēv (gabona).»

SIMONYI DEZSŐ

PÉCS «QUINQUE ECCLESIAE» NEVÉNEK EREDETÉRŐL

A római provinciák történeti földrajza és topográfiája kutatóinak a közismert egykorú források (Ptolemaios, Itinerarium Antonini, Tabula Peutingeriana, Notitia Dignitatum stb.) szűkszavú adatain kívül számításba kell venniök még a császárkori hagiográfiai írásműveket is, mert a bennük előforduló helymegjelölésekből sok esetben sikerült már értékes földrajzi adatokat nyerni. Ezeknek az irodalmi termékeknek több fajtája ismeretes: acták, passiók, legendák, viták és epitomék. E műfajok felsorolási rendje jelentheti egyben nemcsak az időrendet, hanem a források hitelességi fokozatát is. A vértanú-akták ugyanis a bírói tárgyalások egykorú jegyzőkönyvei lévén, feltétlen hitelűeknek tekintendők. A passiók annak ellenére, hogy nem hivatalos eredetűek, hitelességük tekintetében nem becsülhetők le, mert a tárgyalási anyag mellett a szerző részletekbe kiterjedő feljegyzéseit is tartalmazzák, amiről autopsiával vagy pedig hallomásból szerzett tudomást. E két műfaj keletkezésének ideje nem lépi át az 5. század küszöbét, a többieket azonban már az 5. sz.-tól kezdve csodás elemekkel teletűzdelt kompilációknak kell tekinteni, amelyek a korai középkortól fogva divatba jött épületes olvasmányoknak és költeményeknek szolgáltak alapul. De ezekről is meg kell állapítani, hogy csekély történeti hitelük ellenére, a bennük előforduló földrajzi adatokat több esetben lehetett hasznosítani ókori vonatkozásban is.

Köztudomású az ókori földrajz kutatói előtt, hogy ezekből a topográfiai szempontból igen fontos hagiográfiai forrásokból maradt ránk egynéhány Pannoniára vonatkozó passio is.[1] Ezek azonban túlnyomórészben Sirmiumra és környékére (Sirmium 5 és Cibalae 2) vonatkoznak, tehát Pannonia secundára, míg a Drávától északra eső részekre vonatkozó ilyen forrásunk sajnos csak egy ismeretes, és ez a Quirinus-passio, amely Sabariára vonatkozó becses helyrajzi adatokat tartalmaz.[2] Az ókori Dunántúlra vonatkozó topográfiai ismereteink bővítése érdekében vizsgálat tárgyává kellett tennünk a többi Pannoniára vonatkozó hagiográfiai írások adatait is. E források revíziója folyamán kiderült, hogy a Sirmium környékére lokalizált passiók egyike alapos átvizsgálásra szorul mind filológiai, mind történeti, illetőleg földrajzi értelmezés szempontjából. E passio röviden «Quattro coronati» néven ismeretes, amely — mint látni fogjuk — lényegében téves. E forrás problémáival sokan foglal-

[1] *Balics L.:* A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig. Budapest 1901. 46—74. *Balogh A.:* Pannónia őskereszténysége. Budapest 1932. 36—97.

[2] *Paulovics I.:* Savaria-Szombathely topográfiája (Acta Savariensia 1.). Szombathely 1943. A római forum helyének megállapítására vonatkozó érvei (22 sk.) nem győznek meg arról, hogy a forum (Capitolium!) a város szélén, a falak közelében lett volna.

koztak már a múlt századtól kezdve. Az akkori idők legjobb forráskritikusai, történészei, filológusai stb. szóltak hozzá, és azóta is számos, főleg külföldi kutatót foglalkoztatott problematikája. Nem térhetünk itt ki a gazdag irodalommal rendelkező kérdések, bonyolult viták, ellenvetések részletesebb ismertetésére, mert a mi interpretációnk csak itt-ott érintkezik érdemben e kiterjedt irodalom anyagával.[3] Ezért csak esetenként utalunk a jelentősebb és a mi szempontunkból is számottevő munkákra, anélkül, hogy bővebben kifejtenénk azt, hogy miért nem csatlakozhatunk az egyik vagy a másik felfogáshoz, mivel ezt az olvasó soraink végére érve könnyen eldöntheti. Forrásunk hitelességének vizsgálata után, a topográfiai adatok értékesítése érdekében végzett helyszíni kutatásainkból leszűrt eredményeinket ismertetjük.

I

A vizsgálataink alapjául szolgáló Passio SS. IV. Coronatorum legrégibb ránkmaradt szövege a 8. sz.-ból való másolat, amelyet az egész középkoron át ebben a formában másoltak állandóan. A rendelkezésünkre álló szövegek ugyanis mind, már két rész összekapcsolását őrizték meg számunkra. A második rész csak függelék, amely mint alább látni fogjuk, aligha volt benn szövegünk archetípusában. E szövegek egy részének kiadását W. Wattenbachnak, a kiváló forráskutatónak köszönhetjük, aki pannoniai passiónk különböző korból származó szövegeit három ízben is közzétette. Először 1853-ban egy gothai, 14. sz.-i kódex szövegét adta ki, amely elég jó átdolgozásnak tekinthető. Ez a szöveg szolgált alapul az első interpretációnak, melyet Karajan ugyanebben az évben elő is adott a bécsi Akadémián.[4] 1870-ben már egy 12. sz.-i, Benediktbeurenből való müncheni kódexet publikált, amely szerinte is közelebb áll az eredeti formához.[5] Végül 1896-ban egy Beauvauxból származó párisi kódexből (Bibl. Nat. Lat. 10861) közzétette passiónk eddig ismert legrégibb és legjobb szövegét, amelyet a 8. sz.-ban másoltak le régies majusculákkal és kurzív formákkal vegyes angolszász írással.[6] Ezeken kívül még több kézirat ismeretes, de ezek mind későbbi redakciók, amelyek egybevetéséből érdekes tényként kell megjegyezni, hogy a passio szerzőjének a neve a későbbi átdolgozásokban a 10. sz.-tól kezdve nem szerepel, de már a veronai kéziratban is hiányzik, amely állítólag a 9. sz.-ra tehető. A fenti párisi kódex és a római valicellanai kézirat (valószínűleg a 9. sz. első feléből) megőrizte számunkra nemcsak a passio szerzőjének a nevét, hanem még a foglalkozását is : *Porfyreus censualis a gleba actuarius.*

Az összes ránkmaradt szövegek tulajdonképpen két egymástól különböző rész egymáshoz kapcsolását tartották fenn. Az első, terjedelmesebb rész (I) tartalmazza a tulajdonképpeni pannoniai passiót, míg a második rész (II) egészen rövid toldalék, melyet röviden mi is római legendának nevezhetünk. A I. részben közölt történet Diocletianus császár idejében folyik le Pannonia «porfirbányájában», ahol maga a császár is megjelent és mindenféle rendeléseket foganatosított (oszlopok, oszlopfők, conchák, szobrok stb.). Különösen öt

[3] A Quattro Coronati-kérdés irodalmára való utalást l. a 12. jegyzetben.
[4] SWAW X (1953). 118—126. (Philos.-hist. Classe).
[5] *M. Büdinger:* Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte. Bd. III. Leipzig 1870. 321—338.
[6] SPAW Berlin 1896. 1292—1302.

kőfaragónak, névszerint Nikostratos, Symphorianos, Claudius, Castorius és Simplicius, szoborművei ragadják meg a császár érdeklődését és további különféle szobrászmunkák megalkotására buzdítja őket. Az elkészült munkákat a legnagyobb elismeréssel fogadja a császár, de a már többször megrendelt Asklépios szobrot vonakodnak elkészíteni. A császár végül is türelmét veszti és elrendeli a szobrászok kihallgatását, többszöri tárgyalás után az irígykedő munkatársak vallomásai alapján pedig halálra ítéltetnek. Ez a vulgáris latinsággal megírt történet annyira igaznak és emberinek tűnik, hogy megtörténtében a kutatók zömének eszébe sem jutott kételkedni, még az itt-ott betoldott csodás elemek ellenére sem. Igaz, hogy akadt közöttük néhány olyan is, aki emiatt inkább hajlott arra, hogy ezt a pannoniai kőfaragókról szóló históriát csak épületes olvasmánynak szánt írásműnek tekintse, de ez a felfogás nem fogadható el, mert a bírói tárgyalás közlése — átdolgozott formája ellenére is — ezt erősen valószínűtlenné teszi. De a hitelességnek bármely formában való firtatása a mi szempontunkból egészen lényegtelen, mert végül is a szövegben előforduló helyek lokalizálási lehetősége döntheti azt el, hogy passiónkban van-e valami történeti mag.

A II. egész rövid részben foglaltak színhelye : Traianus thermái Rómában, ahol Diocletianus parancsára 4 cornicullariust vernek agyon ólmos korbácsokkal, mert megtagadták Asklépios előtt az áldozatot. Holttestüket a via Labicanán, a várostól 3 mérföldnyi távolságra homoksírba temették. Nevük nincs megemlítve, csak azt tudjuk meg, hogy ez a kivégzés ugyanazon a napon (nov. 8.) történt, mint a pannoniai kőfaragóké, csakhogy két évvel később. Hogy ez a hozzátoldott függelék semmiféle lényeges kapcsolatban sincs az első résszel, az első látásra világos, amint ezt már régebben is észrevették a szövegkritikusok. Mivel azonban e két rész összekapcsolásának szükségességét nem sikerült megnyugtatóan megmagyarázni, a függelékbe később betoldott tudákos kiegészítések miatt a kutatók elég jelentős csoportja az éppen rendelkezésre álló későbbi kéziratok alapján kétségbevonta az első rész hitelét is. Ebből aztán olyan vita keletkezett, melynek folyományaképp elmondhatjuk, hogy forrásunk mai fennmaradt appendixes formájában a hagiográfiai irodalomnak legbonyolultabb, hogy ne mondjuk legzavarosabb problémái közé tartozik. Hogy ezzel a kérdéssel úgy látszik a mai napig sem sikerült a kutatóknak megbírkózni, tanusítja A. M. Schneider találó megjegyzése, miszerint a Quattro coronati problémája valóságos «*crux hagiographorum*»-nak mondható.[7] A vitás pontok cáfolata helyett legyen szabad a mi vizsgálataink alapján kialakult álláspontunkat a II. rész kérdésében a lehető legrövidebben összefoglalni.

Említettük már, hogy passiónk ránkmaradt összes kéziratai a 8—15. századok közé eső időszakból származnak és már az appendixszel egybeszerkesztett formájukban állnak előttünk. Az archetípus rekonstruálását megkönnyíti az a körülmény, hogy az I. rész összes kéziratainak szövegében lényeges változások — kisebb íráshibáktól eltekintve — nincsenek és így elmondhatjuk, hogy még a későbbi szövegek is lényegében megőrizték az ősszöveget számunkra. Csak a II. részben találhatók különböző eltérések, betoldások vagy tudákos kiegészítések, melyek a későbbi kéziratokban már a 9. sz.-tól kezdve egyre bővebben jelentkeznek. Persze, ennek a függeléknek ősszövegét már nehezebb volna rekonstruálni, de valószínűleg nem nagyon térhetett el a

[7] Festschrift zur Feier des 200-jährigen Bestehen der Akad. der Wiss. in Göttingen. II. Philol.-hist Kl. 1951. 173.

8. sz.-i párisi kódexben ránkmaradt formától. Már most is megállapíthatjuk, hogy ezt az ominózus függeléket, az eredetileg Pannoniában készült I. részhez, mely már az 5. sz. folyamán eljutott Itáliába, sőt Galliába is, minden valószínűség szerint egy itteni klerikus toldhatta hozzá. Bizonyos továbbá az is, hogy ez az 1600 éves tudálékos kontamináció okozta azt a zűrzavart, mely nemcsak a középkori átdolgozókat, hanem az újabb legjobb kutatókat is több mint száz év óta próbára teszi, sőt félre is vezette olyannyira, hogy máig is vannak még, akik az egész ránkmaradt passiót koholmánynak tartják, amelyet egy rómavárosi klerikus költött. Most pedig lássuk csak, hogy ez a semmiképpen ide nem tartozó appendix, mégis miképpen vezethette tévútra kompilátorunkat az összekapcsolás végrehajtásánál.

A függelék szövegében tulajdonképpen 2 vértanú-csoportot látunk: az egyik a leíró által névszerint nem ismert 4 cornicularius, kiknek holttesteit egy másik névszerint ismeretes vértanúcsoport (Claudius, Nicostratus, Simpronianus és Castorius) közelébe temették és az ő emléknapjuk megtartását is november 8-ára rendelte Melchiades pápa (311—314). E négy név közül csak három egyezik a pannoniai kőfaragók neveivel, egy pedig csak hasonló (Simpronianus~Sinforianus) az 5. meg hiányzik (Simplicius). Ez a részleges egyezés vezette kompilátorunkat arra, hogy a pannoniai passióhoz kapcsolja az appendixet. Ez a körülmény világosan bizonyítja, hogy a kapcsolás végrehajtója semmiképp sem lehetett rómavárosi, de talán még itáliai sem, mert fogalma sem volt arról, hogy a 4 megnevezett vértanú az ún. Sebestyén-legenda mártírcsoportjához tartozik és semmi köze az 5 pannoniai kőfaragóhoz. Megállapíthatjuk továbbá még azt is, hogy kompilátorunk elmulasztotta megnézni a Martyrologium Hieronymianumot, mert akkor észrevette volna a különbséget és nem követte volna el a hosszú évszázadokra kiható hibát. Tudjuk, hogy a Sebestyén-legenda ránkmaradt formájában az 5. és 6. sz.-ra jellemző hagiografikus irodalmi termék, melynek hitelességéről a kritika nem sok jót mondott. El kell ismerni, hogy a szöveg nem egykorú, de minket most nem is érdekel a mű kvalitása, hanem csak az a tény, hogy e legenda Rómában már az 5. sz. folyamán közismert olvasmány volt, amelynek egy töredéke maradt ránk egy az 5/6 sz.-ra tehető unciálékkal írt szép palimpsestuson.[8]

A Sebestyén-legendában részletesebben van szó a fenti 4 vértanúról is. Nicostratus primiscrinius és fivére Castorius, valamint Claudius commentariensis és fia Symphorianus (téves másolás Simpronianus helyett). Ezeket az adatokat semmi okunk sincs kétségbe vonni, mert a két császári hivatalnok vértanúságának története hagyományként is élhetett Rómában még az 5/6. sz.-ban, amelyet aztán kibővítve épületes olvasmányként feljegyeztek. Ezt a felfogásunkat bizonyítja a 4. sz. első feléből származó ún. Philocalus féle «Depositio martyrum», ahol nov. 9-én (V. id. Nov.) bizonyos Clemens és Simpronianus után felsorolja Claudiust és Nicostratust «*in comitatum*».[9] Hogy a *comitatus*-on valóban a via Labicanán levő katakombák értendők, azt a későbbi (6/7. sz.) rómavárosi itinerariumok (Itin. Malmesbur. és Salisbur.) teljességgel igazolják. A Mart. Hieron. mindahárom legrégibb kódexe (Epternach, Bern és Wissenburg) nov. 9-re meghagyja: «*Romae Clementis Simproni*», de Claudiust

[8] *H. Hagen:* Berner Palimpsestblätter aus dem 5—6. Jahrhundert zur Passio Sancti Sebastiani. SWAW Phil.-hist Cl. 108/1885). 19—50.

[9] *Th. Mommsen:* Über den Chronographen vom J. 334, Abhandlungen Phil.-hist. Cl. der Sächs. Ges. der Wiss. I. 1850. 633.

és Nicostratust már átteszi nov. 8-ára, Sinforianus és Castorius neveivel bővítve (*«VI. id. Nov. Romae natale Sinforiani, Claudi Nicostrati et Castoris»*). Ennek így kellett meglenni már a Mart. Hieron. ősszövegében is, mert a sacramentariumok közül a Leonianumban (6. sz. veronai kódex, ősszövege az 5. sz. második feléből) november 22 előtt ez olvasható: *«In Natale sanctorum Quattuor Coronatorum.»* A nevek ugyan még nincsenek az oratioban felsorolva, mivel az 5. sz.-ban a 4 római vértanú neve még közismert lehetett. Míg a Sacr. Gelasianumban (7. sz. vatikáni kódex, melyet nyilván a 6. sz. első felében készült ősredakcióból másoltak) már a nevek is megvannak: *«In natali sanctorum Quattuor Coronatorum, Costiani, Claudii, Castori, Simproniani»;* a Costiani kétségtelenül a *Nicostrati* korrumpált alakja. Már ezekből az adatokból is világosan kitűnik, hogy a via Labicanán a 4. sz. első felétől azt a 4 vértanút is tisztelték, kiket később már az 5. sz.-tól fogva *Quattuor Coronati*-nak hívtak. Hogy ez a 4 vértanú, kiknek a történetét a Sebestyén-legenda tartotta fenn számunkra, minden kétséget kizáróan rómavárosi eredetű, azt igazolja a Coeliuson a 7. sz.-ban emelt, ma is fennálló fényes templom. A Mart. Hieron. berni kódexének az *«ad Celio monte»* betoldása is külön ki akarja ezt emelni. Talán érdekes itt még azt is megemlíteni, hogy az epternachi kódexben (6—7. sz.) a Mart. Hieron. másolója a nov. 8-án említett 4 nevet nov. 7-ére is bejegyezte, két másik névvel bővítve azzal, hogy *«alibi»* tisztelik őket, tehát nem Rómában. Eszerint tehát a Mart. Hieron. szerkesztője vagy legalább 6. sz.-i másolója más hasonló, ill. azonos nevűeket tartalmazó mártírcsoportról is tudott még, a vértanúság helyének pontosabb ismerete nélkül és nem lehetetlen éppen az sem, hogy ezzel a pannoniai szobrászok halvány emlékét akarta megrögzíteni.

Ezekből a körülményekből kézenfekvő tehát, hogy a Rómában közismert *Quattuor Coronati* tiszteletének napjára tett cornicullariusok vértanúságát tartalmazó rövid leírást tévesen kapcsolták appendixként a pannoniai kőfaragók passiójához; pusztán 3 név egyezése alapján (5 helyett). Mint már említettük, éppen ez a «kis» tévedés idézte elő nézetünk szerint e közel másfélévezredes zavart. Ez a téves kontamináció legkésőbben a 6. sz. végén már megvolt, mert a 7. sz.-tól kezdve már folyton összekeverik a két vértanúcsoportot, sőt Beda itinerariuma olyan abszurdumot is közöl, hogy a 4 coronati a következő 5 (névszerint felsorolja kőfaragóinkat). Az ún. kis Martyrologium Romanum (8. sz.-i ravennai kódex) redaktora úgy látszik észrevette a hibát és úgy akarta ezt kiküszöbölni, hogy a tulajdonképpeni *Quattuor Coronati* napját, nyilván a római szokás szerint júl. 7-re helyezi, míg nov. 8-ára meghagyja az eddigi immár 2 százados téves gyakorlat alapján nemcsak a 4 cornicularius, hanem az 5 pannoniai kőfaragó napját is. Ezek a korrekciók mind jobban bonyolítják az ügyet, mivel most a névszerint is felsorolt 4 cornicullariusból lesz a *Quattuor Coronati*, holott a revelált nevek közül néhány a Depositio albanói csoportjára mutat. Nézetünk szerint a nov. 8-a sem tekinthető a kőfaragók vértanúsága biztos dátumának, de ha mégis így volt, ez is csak azt jelentené, hogy még a napok egyezése is előmozdította az I. és II. rész egyébként is értelmetlen összekapcsolását.

Így folytatódik ez aztán az egész középkoron tovább. Anastasius Bibliothecarius Vita Leonisa szerint IV. Leo pápa a via Labicana katakombáiból beszállíttatja (850 táján) a *Quattuor Coronati* testi maradványait a Coeliuson levő templomukba, a pannoniai 5 kőfaragó és a 4 cornicularius, valamint még sok más vértanú csontjaival együtt. Ez utóbbi adatokból igaznak kell

tartanunk az ekkor nagy mértékben folyó translatiók tényét, ti. a falakon kívüli temetőkből a római templomokba, amit már régebbi idők óta folytattak a sírrablók és szenvedélyes ereklyegyűjtők ténykedése ellen. Hogy a pannoniai szobrászok testi maradványai már előbb Rómába kerültek volna, arra csak feltevések vannak, konkrét adatok egyáltalában nincsenek, mert a Vita Leonis fenti adata csak egy előbbi téves fikciót vesz át és a Depositio Martyrum adata sem nyújt — mint láttuk — semmiféle alapot egy korábbi translatio lehetőségére. Annyit megengedhetünk éppen, hogy vértanúink testi ereklyéinek egyes partikulái elkerülhettek Pannoniából már korábban is Rómába, sőt Itáliába más helyre is, de nézetünk szerint még annak a néhány sirmiumi vértanú (Demetrius, Anastasia) testi maradványainak adatokkal is bizonyítható elszállítása sem tekinthető biztosan totális translatiónak.

Passiónk másolói a 9. sz.-tól fogva kódexeikből egészen elhagyják a szerzőnek, Porfyreusnak nevét, amit az előző századok kompilátorai nyilván már az appendix végére tettek át és valószínűleg ugyanekkor még a nov. 8.-i dátumot is az I. rész utolsó bekezdése elé szúrták be. A 10. sz.-tól kezdve kéziratok incipitje már a «*Passio Sanctorum Quattuor Cronatorum*» címen vezeti be passiónk szövegét és az appendix (II) szövegébe a négy római vértanú neve után Simpliciusnak az 5. pannóniai kőfaragónak a neve is belekerül. Ugyanebben a században egy Petrus nevű nápolyi levita Porfyreus passziójából készít egy elrontott kompilációt, Petrus nápolyi püspök számára ; ez a lényegében értéktelen tákolmány egy montecassinói és még 6 más kódexben maradt ránk. A 12. sz. kéziratiban már az explicitekben is a *Quattuor coronati* elnevezés olvasható, jeléül annak, hogy a II. rész félrevezető betoldásaiból és «javításai»-ból álló forma most már véglegesen kialakult. Ugyanez a helyzet, már a 9. századtól fogva a martyrologiumok, epitomák és más összefoglaló vagy gyűjteményes művek íróinál is, Adotól Vincensius Bellovacensisig és Voragine Jakabtól Petrus de Natalibusig. Passiónk nyomtatásban először 1480 előtt jelent meg Milanóban, Mombritius Vita Sanctorumában, egy aránylag úgylátszik jó, de már átdolgozott kézirat alapján.

Itt kell még röviden szólnunk arról is, hogy ez a nézetünk szerint a 6. századba tett tévesen összekapcsolt két szövegrész, pannoniai szobrászaink történetét mind Rómában, mind másutt is annyira ismertté tette, hogy a Quattro coronati-templom eredeti névadóit is háttérbe szorította. A pannoniai 5 kőfaragó ugyanis olyan tiszteletben részesült, hogy 1459 óta *Quattro Coronati* néven a kőfaragók patronusaivá tették meg őket nemcsak Itáliában, hanem másutt is Európában. 1570-ben pedig a római ősi Quattro coronati-templomban emlékükre a szobrászok és kőfaragók kápolnáját állítják fel. Íme egy jámbor tévedés kihatása Rómában, ami egyben azt is tanusítja, hogy az európai szobrászok és kőfaragók testületeire valóban nem csekély hatást gyakorolt a pannoniai 5 kőfaragó története még a későbbi századokban is. Passiónknak tehát az egykori birodalom fővárosában figyelemre méltó kulturális hatása volt még Diocletianus vérengző rendelete (304) után több mint ezer év múlva is.

Ami már most a kritika tulajdonképpeni megindulását illeti, azt lássuk főbb vonásokban a következőkben. Mombritius említett nyomtatott kiadása folytán passiónk mind szélesebb körökben vált ismeretessé. Azonban a Quattro coronati néven ismert 5 pannoniai szobrász története az akkor rendelkezésre álló zavaros változatok miatt teljességgel elvesztette hitelét a 16. és 17. század kutatói előtt. Ezt a helyzetet tükrözi vissza Surius : Vitae probatorum sancto-

rum c. bőséges gyűjteménye, amelyben a mi passiónkban foglaltakról feltűnően csak néhány sorban emlékezik meg. A 17. században Tillemont az ellentmondások miatt elveti az egész történetet és legendának minősíti.[10] Sollerius 1711-ben még jegyzeteket ír a Quattuor coronati-hoz (659 l.), de Farlati már említést sem tesz Illyria sacra című nagy munkájában (1809) a pannoniai kőfaragókról.

A passiónkban foglalt cselekménynek a színhelye már a középkorban feledésbe merült és az újkorban is — mondhatni a mai napig ismeretlen maradt. A 13. sz. első felében Spalatói Tamás Historia Salonitanájában (c. 4) bizonyos ma már meg nem jelölhető romokat, amelyek az erre utazóknak csodálatos látványt nyújtanak, összefüggésbe hoz a passióban említett Nap-templommal.[11] Másfélezer év alatt ez az egyetlen forrásadat utalna a színhely megállapításának lehetőségére, hogyha az *in Pannoniae partibus in confinio Rutheniae* megjelölést valaki pontosabban is meg tudná határozni. A színhely lokalizálásának érdekében az első lépést Karajan tette, aki a pannoniai kőfaragók történetének eseményeit a Fruška Gorába teszi ; indokainak ismertetésére még visszatérünk. Ezt a lokalizálást jelenleg is elfogadják a kutatók, noha ezt a feltevést a legcsekélyebb valószínűség sem támogatja.[12]

A problémák mai állását mindenesetre a következőkben foglalhatjuk össze. A színhely megállapítása érdekében mindezideig semmi kísérlet sem történt és Karajan óta (1853) Zeillerig (1918) majd azóta a mai napig kutatóink a Fruska Gora elméletet teszik magukévá, annak ellenére, hogy már Bulić (1908) is elégtelennek találta a felhozott bizonyítékokat és további kutatásokat javasolt. Kirsch (1917) nem fogadja el az egész passio hitelét, szembehelyezkedve az eddigi kutatókkal a szereplőket rómavárosi vértanúknak tartja, a szerzőséget pedig valamely Pannoniából Rómába került klerikusnak tulajdonítja. Kirsch felfogását nálunk Nagy Tibor tette magáévá az alapvető kérdésekben, megállapítván azonban azt is, hogy mindezek után is vannak még megoldandó kérdések, amelyekre egyelőre még nem tud feleletet adni. Kirsch felfogását a magunk részéről nem fogadhatjuk el és kiinduló pontjának cáfolatául fentebb már elő is adtuk véleményünket a Rómában valóban kimutatható két azonos nevű vértanúcsoport hovatartozandóságáról. 1934-ben Vulić elveti az egész Fruška Gora elméletet, mert a hegységben és a környékén az

[10] Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique .... 1693. 4. köt. 745.

[11] *Thomas Archidiaconus:* Historia Salonitana IV. c. (Monumenta spectantia Hist. Slav. Merid. Vol. XXVI. Scriptores Vol. III. 10.

[12] Akit ezek a kérdések közelebbről is érdekelnek, azok számára legyen szabad az alábbi jelentősebb munkákat felsorolni, ahol a kérdésre vonatkozó teljes irodalmat is megtalálhatják. *Büdinger:*. i. m.-ben a Passio Quattuor coronatorumra vonatkozó tanulmányok : *O. Hunziker:* Beiträge zur neueren Arbeiten über Diocletianus l. 3—11. — *O. Benndorf:* Archäologische Bemerkungen 337—356. — *M. Büdinger:* Chronologische Bemerkungen 357—379. — *W. Wattenbach:* Über die Legende von den heiligen Vier Gekrönten. SPAW. 1896. 1281—92. — *Fr. Bulić:* Proviene qualche cosa nel Palazzo di Diocleziano a Spalato, per es. qualche colonna, qualche pezzo architettonico ed ornamentale, qualche statua, dalle lapicidine di Sirmium (Fruška Gora nella Slavonia)? Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata XXXI (1908), Spalato. 111—127. — *J. P. Kirsch:* Die Passio der heiligen «Vier Gekrönten» in Rom. Hist. Jahrb. XXXVIII (1917) 72—96. — *J. Zeiller:* Les origines Chrétiennes dans les provinces Danubiennes de l'empire romain. Paris 1918. 88—104. (Bibliothèque des écoles françaises d'Athénes et de Rome, fasc. 112). — *N. Vulić:* Passio sanctorum IV. coronatorum. Glas, 160 (1934) 1—22. — Quelques observations sur la Passio sanctorum quattuor Coronatorum, Bulletin de l'Académie des Lettres, Belgrade 1935, 211—215. — *Nagy T.:* A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Budapest 1939. 61—65. (Dissertationes Pannonicae, Ser. II. No. 12.)

5 kőfaragó szereplésére vonatkozólag semmiféle megnyugtató topográfiai vagy régészeti bizonyítékot sem lehetett találni, ami a legcsekélyebb mértékben is valószínűvé tenné az eddigi lokalizálás kísérletét. Vulić elutasító álláspontját teljes egészében csak helyeselhetjük, mert ezzel egy több mint száz éve meggyökeresedett téves felfogással szakított.

A mondottakból látható, hogy a felmerült problémákkal kapcsolatos viták tulajdonképpen két főkérdés körül forognak, mégpedig: 1. a passió, illetőleg szövegének hitelessége, 2. a szöveg első részében előadott esemény színhelyének a megállapítása körül. Az első kérdésben vizsgálatainkat összegezve arra az eredményre jutottunk, hogy a 8. sz.-ból ránkmaradt szöveg I. része lényegében egy a 4. sz. folyamán keletkezett leírásnak és egy egykorú tárgyalási akta átdolgozott alakjának összeállításából jött létre, míg a zavart okozó II. rész egy minden valószínűség szerint csak a 6. sz.-ban (legfeljebb az 5. sz. végén) hozzácsatolt tudálékos magyarázatnak tekintendő. Eszerint tehát az I. részt hitelesnek kell tartanunk, amint ezt már Wattenbach is hitte, és amint ezt az alábbiakban közöltek is még jobban alátámasztják majd. Az appendix (II. rész) hitele csak annyiban kétséges, amennyiben az I. részre vonatkoztatják, egyébként azonban egy római vértanúcsoport emlékét őrizte meg.[12a]

A második főkérdésben láttuk, hogy a Fruška Gora elméletet Vulić indokolt megfontolások alapján elutasította, ez azonban másokat arra késztetett, hogy az egész pannoniai passio hitelét kétségbe vonják és az egészet kitalált épületes olvasmánynak tekintsék. Azonban Vulić elutasító álláspontja serkentőleg hathat oly irányban is, hogy a kőfaragók históriájának a színhelyét Pannoniában valahol másutt keressük. Ebben az értelemben már évekkel ezelőtt kezdtünk hozzá a magunk részéről a helykérdés tisztázásához.

II

Minthogy a passiónkban közölt esemény színhelyének eddigi magyarázatát nem tartjuk elfogadhatónak és más kutatók egyéb megoldást tudtunkkal még nem ajánlottak,[13] ezért helyénvalónak tartjuk e probléma saját helyszíni kutatásainkból leszűrt megoldási lehetőségét ismertetni. Még folyamatban levő kutatásaink főbb eredményeinek közlésére az bátorít bennünket, hogy ezek

[12a] Elismerjük, hogy a II. részben előállt tévedések időrendi vázolásával tett megállapításaink több esetben még korrekcióra szorulhatnak, főként a kéziratok datálásának bizonytalan volta miatt, különösen pedig a másolatok alapjául szolgáló típusok kormeghatározásának tekintetében. Passiónk összes eddig ismert kéziratainak gyűjteményét H. Delehaye, a neves Bollandista adta ki az *Acta Sanctorum* legutóbbi novemberi foliánsában. Mivel a kódexek alapos szövegkritikai elemzése még a jövő feladatai közé tartozik, megállapításaink tehát már ezért sem léphetnek fel azzal az igénnyel, mintha az évszázados bonyolult kérdéseket sikerült volna tisztáznunk. Pusztán csak arra szorítkoztunk, hogy ezeket a problémákat leegyszerűsítsük, valamint a látszólagos ellentmondásokra felhívjuk a figyelmet és ezzel a pannoniai passió (I. rész) több oldalról megtámadott történeti hitelét, ebből az eddig figyelembe nem vett szempontból is, megerősítsük.

[13] Úgy látszik *Wenzel G.* nem volt a Karajan-féle Fruška Gora elmélettel megelégedve, mert a Magyarország bányászatának kritikai története (Bpest 1880) c. munkájának 10. lapján (9. j.) ezt írja: a Passio Q. c. világosan tanúskodik a pannoniai egykori bányászatról, «melynek tekintetében azon hypothesisnek — mintha szerémi márványbányákra értelmezendő volna — tüzetes helyreigazítását más alkalomra tartom fenn magamnak». Hogy ebben a kérdésben valahol pontosabban nyilatkozott volna, annak sajnos nem tudtam nyomára akadni. *Wenzel* már 1891-ben meghalt.

már eddig is oly megállapításokat tesznek lehetővé, amelyek az eddigi Fruška Gora elméletnél sokkal valószínűbb alapon nyugszanak, sőt még az elfeledett hagyományra való meglepő utalást is megengedik.

Mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk forrásunknak azokat az adatait, amelyek az esemény színhelyének felderítéséhez, azaz topográfiai tisztázásához felhasználhatók. Valóban forrásunkban több helymegjelölést találhatunk, amelyek azonban szűkszavúságuknál fogva egyáltalán nem látszanak alkalmasnak a pontosabb lokalizálásra. Ugyanis ezek az elnevezések a leírás keletkezése idején közismertek lévén, a szerző feleslegesnek tartotta a helyek közelebbi megjelölését. Sirmiumon kívül nem is említ valamely más nagyobb várost, amelyhez az említett helynevek a legközelebb voltak és így lehetetlen a népvándorlás ideje alatt feledésbe merült neveket bármely mai helynévvel azonosítani. Így van ez még a nagyobb városok névkontinuitásának esetében is, hiszen tudjuk, hogy Pannonia nagy városainak identifikálását, néhány kivétellel (pl. Siscia), csak az újabb kutatásnak sikerült bizonyítani. De lássuk az adatokat! A szöveg elején rögtön olvashatjuk, hogy Diocletianus személyesen kereste fel Pannoniában a különféle kőbányákat : *perrexit Pannoniis ad metalla diversa sua presentia de montibus abscidenda* és egybehívatta az összes kőfaragókat : *omnes artifices metallicos congregaret.*[14] Bizonyos, hogyha másutt nem is, de Pannoniában mindenki tudhatta ebben az időben, hogy hol voltak a császár kőbányái. Kétségtelen, hogy már jóval a pannoniai limes összeomlása előtt félbeszakadt mindennemű bányászat és így semmiféle hagyomány nem őrizhette meg Diocletianus kőbányáinak hollétét. Néhány feliratból értesülünk Pannonia bányászatáról (ezüst, vas), de passiónk porfirbányáján kívül, semmilyen kőbányáról nem tudunk.[15] Régészkutatóink megkíséreltek a kőemlékek alapján néhány kőbányát valószínűsíteni (Süttő, Bántapuszta stb.), de ezek mind mészkő- vagy homokbányák. Forrásunk kőbányáinak azonosítása kizárólag a kőzetek tisztázása után válik lehetségessé, erre pedig több utalást is kapunk a leírásból.

A szövegből kitűnik, hogy azok a kőzetfajták, amelyek miatt a császár a pannoniai kőbányákat felkereste, nem tartoznak a közönséges kőzetek közé, hanem főként a nagyszabású építkezéseihez, illetve azok díszítéséhez szükséges, kemény és ritkábban előforduló fajták érdekelték. Valóban forrásunk bányászai és kőfaragói ebben a kőbányában igen kemény kőzetekkel dolgoztak, amelyeknek a kifaragása és a hasadás irányának felismerése komoly próbára tette szaktudásukat és ügyességüket. Az 5 kőfaragó ügyességét maga a császár is elismeri, míg irígykedő szaktársaik varázslatnak tulajdonítják tudásukat. Ezt a kemény kőzetet a szöveg porfirnak nevezi és ebből készítteti a császár különféle megrendeléseit. A porfiron kívül még az ókor leghasználatosabb kőzetét, a márványt is felemlíti forrásunk. Ennek számos fajtáját használták az antik szobrászok, de passiónk csak két fajtát említ úm. a thasosi és prokonnesosi márványt. E néven nemcsak a névadó helyről származó márványokat nevezték, hanem az egyéb provinciákból származókat is. A thasosi tiszta fehér színű igen jó minőségű márvány, míg a prokonnesosi kissé szürkés ereket is tartalmazott és keménysége is kisebbfokú volt. E két márványfajta dunántúli

[14] *U. Täckholm:* Studien über den Bergbau der römischen Kaiserzeit. (Inaug. Diss.) Uppsala 1937. 136 sk.

[15] *Kuzsinszky B.:* Pannonia és Dacia. A magyar nemzet története I. köt. Budapest 1895. CI sk.

elterjedését terepbejárással megállapítani ez idő szerint nagy nehézségbe ütközik és a prokonnesosi és thasosi márványfajták bányáinak feltérképezése amúgysem tisztázná a főkérdést. Egyelőre be kell érnünk azzal, hogy a Dunántúl márványbányái közül még ma is a délbaranyaiakat kell a legjobbaknak tartanunk, nevezetesen a Harsányi-hegyek márványait, melyek közt megtalálható forrásunk 2 fajtája is.

A «thasosi» márványbánya hollétének közelebbi meghatározása azért volna fontos, mert forrásunk szerint Diocletianus parancsára ebből kell a kőfaragóknak elkészíteniök a Napistennek és négylovas kocsijának a szobrát: *simulacrum Solis cum quadriga ex lapide thaso*, méghozzá egy darabból. Az összegyűlt 622 kőfaragó közül a mi 5 szobrászunk vállalta a nehéz feladatot és a császár megelégedésére elkészítették a Napnak 25 láb nagyságú szobrát, amelyet egy külön e célra épített templomba helyeztetett el. A bennünket topográfiai szempontból érdeklő fontos szövegrész így szól: *in parte Pannoniae praecepit aedificare templum in loco qui appelatur ad montem pinguem.* A Naptemplom helyének közelebbi megjelölését célzó adatot, illetőleg a *Mons Pinguis* helyét ez idő szerint sajnos nem áll módunkban tisztázni, pedig a hely jelentősége passiónk szerint később azáltal is növekszik, hogy a megvádolt 5 kőfaragó feletti bírói tárgyalás emellett a Naptemplom mellett folyik, valamint a halálos ítéletet is itt hozzák meg. Sajnos a szövegből nem tűnik ki világosan, hogy a templom a márványbánya közelében épült-e fel, vagy messzebbről hozták-e a szobrot a Naptemplomba. Ha ez a kérdés első pillanatra nem is látszik olyan fontosnak, mégis topográfiai szempontból döntő jelentőségű volna, bizonyosabbá tenné abbeli kétségünket, hogy a templom romjait a «thasosi» márvány előfordulási helyén keressük, avagy innen távolabbi helyeken levő romokat is számításba vegyünk. Egy analógia áll ugyanis rendelkezésre arra vonatkozólag, hogy a kőbánya területén épült valóban Naptemplom Egyiptomban.[16] Azonban ennek ellenére sem mernénk forrásunk alapján erre következtetni, mert ha a templom szövegünk szerint azon a helyen épült, amelyet Kövér-hegynek hívnak, mégsem volna helyes bizonyosnak venni azt, hogy a márványt ebből a hegyből fejtették.

A *Mons Pinguis* holléte egyelőre nem fogható meg, mert ha feltesszük is, hogy a szép fehérmárványt valahol a Harsányi-hegyekben fejtették és a szobrot a helyszínen faragták, a templom helyét eddig még nem sikerült identifikálni, mivel Baranya megye déli részén több nagyobb terjedelmű épület nyomát jegyezték fel régebbi kutatók.[17] Ezek a romhelyek nincsenek messze a Harsányi hegytől és mind a Mursa felől erre haladó római útvonal közelében vannak; nagyon valószínű, hogy Spalatói Tamás fenti adata is e romok valamelyikéhez kötötte passiónk Naptemplomát. E rommaradványok lehettek villák is, mint a még feltáratlan Hosszuhetény melletti romterület; de ennek a kérdésnek tisztázása számos terepbejárást és ásatást igényelne még, ami nélkül a *Mons Pinguis* hollétét ez idő szerint el nem dönthetjük. Ezért ezúttal a Naptemplom helyének megjelölésére vonatkozó feltevéseinket mellőzzük és megelégszünk azzal, hogy a szöveg *in parte Pannoniae* bizonyta-

[16] *K. Fitzler:* Steinbrüche und Bergwerke im Ptolemäischen und römischen Ägypten. Leipzig 1910. 97—99. (Leipziger Historische Abhandlungen H. XXI.)

[17] *Posta B.:* Baranya őskora a magyarok bejöveteléig (*Várady F.:* Baranya múltja és jelenje. Pécs 1897. 184—201), ahol a római korból a következő épületromokat említi: Budmér, Buszíklica, Hálé, Laskafalu, Monostor.

lan kitételét a Drávától északra eső területre tesszük, mégpedig elég nagy valószínűséggel Baranya megyének a Mecsektől délre fekvő vidékére.

Minthogy kőfaragóink működésének színhelye tulajdonképpen egy pannoniai porfirbánya volt, a főkérdés mindenképpen ennek a bányának topográfiai meghatározása körül forog. Forrásunkból tudjuk, hogy a császár megrendeléseinél a legnagyobb előszeretettel a porfirkőhöz ragaszkodott és az ügyes kőfaragókat esetenként megjutalmazta *deditque dona magna artificibus*, különösen a porfiroszlopok készítését szorgalmazza ; *laetatus est Dioclitianus augustus in arte eorum, et nimio amore captus praecepit ut ex metallo porphyretico columnas vel capitella columnarum ab artificibus inciderentur*. A császár az előhívott 5, névszerint felsorolt kőfaragóhoz így szól : *Desidero per peritiam artis vestrae columna vel capitella columnarum ex monte porphyretico excidi*. Ezt követőleg nagyszámú artifex és philosophus indult el a kőfejtés és kőfaragás akkor közismert színhelyére: *venientibus autem ad montem porphyreticum in loco qui vocatur igneus, coeperunt incidere lapidem in pedibus quadraginta*. Ezen citatumok közül a legfontosabb volna topográfiai szempontból az, amelyik a porfirhegyet közelebbről is megjelöli : a «Tüzes»-nek nevezett helyen. Ez a hely is nyilván közismert lehetett, mint az előbb említett Kövérhegy, csakhogy ma már ennek a lokalizálása is lehetetlen. Forrásunkban még többször történik említés porfirkőzetről *(ex metallo porphyretico concas sigillis ornatas cavari* és több más *de monte porphyretico* készítendő tárgyakról).

Minthogy a pannoniai porfirbányának a hollétét az egyetlen közelebbi helymegjelölés *(locus igneus)* alapján meghatározni nem lehetséges, ezért a kérdés megoldását csak oly módon vihetjük előre, ha a porfirnak nevezett kőzet pannoniai előfordulását kutatjuk fel. Már a régebbi kutatás (Karajan) is ezt a módot tűzte ki előfeltételül, hogy azonban e helyes kiindulópont ellenére mégis a Fruška Gorát jelölték ki az 5 kőfaragó tényked ésének színhelyéül, annak oka a helytelenül alkalmazott és elhamarkodott módszer volt. Ugyanis Partsch geognosztikai közlései szerint a Mitrovicától (Sirmium) északra levő kőbányákban a mészkő zöldporfirral együtt fordul elő, amiből természetesen Karajan rögtön a Fruška Gorára gondolt, amelynek ókori neve *Almus mons* volt, amit azonosított a *mons pinguis*-szel. E két hegynév 'termékeny, kövér' jelzőjét figyelemre méltó egyezésnek vette és ezzel az értelmezéssel, amit az itt található romok, vízvezeték maradványok megerősíteni látszottak, megteremtette a mai napig kísértő téves elméletet. Ugyanígy vélekedett Wattenbach is, noha ő már utalt arra, hogy az itt található porfirszerű kőzet zöld színű és nem azonos a régiek sötétvörös porfirjával. Ez a figyelmeztetés sajnos sokáig nem érdekelte különösebben a kutatókat,[18] pedig ha megszívlelték volna, már régen rájöhettek volna arra, hogy az ókori porfir szóval megjelölt szót nem lehet a mai kőzettani értelemben alkalmazni. Ha el is követték azt az egyébként érthetetlen tévedést, hogy zöld porfiros kőzetet elégséges bizonyítéknak vették az általánosan ismert porfiro *rosso* antico igazolására,

[18] *Ch. Dubois:* Étude sur l'administration et exploitation des carrieres marbres, porphyre, granit etc. dans le monde romain, Paris, 1908. 137 sk. — *Fiehn:* Steinbruch. PWRE 2. Reihe III (1929) 2271. Mindaketten még *Büdinger:* Untersuchung . . . kötetének alapján állnak (1870), pedig azóta megjelent *Koch A.:* Fruska-gora geológiája, 1895 (Math. és term. tud. közlemények, XXVI. 5, 1 geol. térképpel), amelyből könnyen ellenőrizhették volna a porfir előfordulását, főként *Bulić*ra és terepbejáró társára *Zeiller*re gondolunk. — A Reallexikon für Antike u. Christentum IV. (1958) 167. nem tud *Vulić* cikkeiről.

akkor meg miért gondoltak a Červeny Čot nevű heggyel való érvelésre, amikor ennek a kőzetanyaga vörös homokkő és így tovább. Ezeknek a feltevéseknek szemmel láthatólag semmi tárgyi alapjuk sincsen, mert a tulajdonképpeni porfiron kívül vannak egyéb petrográfiai értelemben vett porfiros kőzetek is. Az ókori igazi porfirbányák nagy ritkaságszámba mentek és ez idő szerint csak az egyiptomi *Mons Porphyrites*-t ismerjük, melyet a Dsebel Duchan-nal szoktak azonosítani, de hogy az a néhány ránkmaradt Constantinus-kori szarkofág vagy a spalatói kisebb méretű porfiroszlopok innen valók-e, nehéz eldönteni.[19] Pannoniában a mai kőzettani értelemben vett tulajdonképpeni bíbor- vagy sötétvörös színű porfir egyáltalában nem fordul elő.[20] Tekintettel arra, hogy egy bizonyos pannoniai porfirbányáról való tudomásunk kizárólag a passióból származik, így az igazi porfir előfordulásának a hiányából joggal merül fel az a kérdés, hogy forrásunk *mons porphyreticus*-án egy mai értelemben vett porfirhegyet értsünk-e, vagy pedig valamilyen más kőzetet is jelenthetett-e.

Nézetünk szerint bizonyosra vehető, hogy itt sem a mai értelemben vett porfirról van szó, mivel más régi auctorok elnevezései sem egységesek ; csak ritkán tűnik ki belőlük világosan a kőzet mibenléte. A porfir neve egyébként is nyilván csak a kőzet színét (πορφύρεος) jelöli és így nagyon valószínű, hogy az ókorban legjobban ismert egyiptomi (Asszuan) élénk vörös színű kőzetet e névvel is illették. Ez a terület pedig a régi Syene vörös gránit bányáival azonos, amelyről Plinius így ír : *circa Syenen Thebaidis syenites (invenitur) quam antea pyrrhopoecilon vocabant*, majd tovább : *Thebaicus lapis, pyrrhopoecilon appelavimus, aliqui psaranum vocant.*[21] Ebből is láthatjuk, hogy az ókoriak a gránitot is különböző nevek alatt ismerték. A szienit a petrográfia szerint más, mint a gránit, mert az kvarc nélküli kőzet, míg a gránitnak a kvarc egyik elegyrésze. Ennek a «thébai kő»-nek egyik elnevezése a tűzvörös színre mutat, míg a másik inkább a szürke gránitra utal. Adataink tehát azt mutatják, hogy forrásunk porfirhegye csupán a kőzet vörös színére vonatkozhatik, amit a *porphyreticus* szó jelző volta is kiemel, de erre mutat a bányahely *igneus* elnevezése, tehát nem tüzes helyről, hanem tűzvörös hegyről van szó.

Hogy forrásunk porfirköve valóban a gránitot jelentette, arra további tárgyi támaszpontokat is találhatunk még. A gránit tudvalevőleg az ókori kőfaragás leggyakrabban használt kőzete és a porfirral szemben nagyobb elterjedtségnek örvendett, keménysége (6) vetekedik a porfiréval és így kőfaragóink ügyességét legalább annyira próbára tette, akár a porfirkőzet. Diocletianus nagyarányú építkezéseinél igen nagy szerepet játszik a vörösgránit ; elég, ha a Thermae Diocletiani-ra és a spalatói palotára hivatkozunk. Mindkét helyen a mai napig fennmaradtak épségben ezek a szép gránitoszlopok, melyeket Spalatoban a palotából alakult városfalak óvtak meg (16-ból 12-t), Rómában

[19] *O. Schneider:* Über den rothen Porphyr der Alten, Naturwissenschaftliche Beiträge zur Geographie und Kulturgeschichte. Dresden 1883. 75—176. *Schneider* passiónk színhelyét Egyiptomba szeretné áttenni (82 sk), őt követi *R. Delbrück:* Antike Porphyrwerke c. 1932-ben megjelent művében. Vö. még *A. A. Vasiliev:* Imperial Porphyry Sarcophagi in Constantinople, Cambridge 1948. 1—26. (Dumbarton Oaks Papers Nr. 4.).

[20] Csak a fejérmegyei Sukoró hegy néhány helyén tudunk porfiros szövetű kvarcporfir előfordulásáról, de ezek is mind barnás színűek. *Schafarzik F.:* A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Budapest 1904. XXXVII. és 94 sk., 98.

[21] Plinius, Hist. Nat. 36, 63 és 157.

pedig a tepidáriumból templommá alakított St. Maria degli Angeli keresztházában állított fel újra Michelangelo (8 db). Igen fontos forrásunk következő adata abból a szempontból, hogy a császári palota díszítésére szolgáló oszlopok a pannoniai bánya kitűnő kövéből készültek-e, tehát gránitból: *lapis pretiosus incidatur ad mirificum ornamentum rei publicae vestrae, et multa opera clara facta sunt in columnarum metallo miroque labore serenitatis vestrae.* Idézetünkből tehát kétségtelenül az derül ki, hogy Diocletianus a palotájának fődíszét alkotó vörös gránitoszlopokat — vagy legalább is azok egy részét — Pannonia «vöröskő»-bányájából megmunkálva, készen szállíthatták Spalatoba.

Ezek után több mint valószínű, hogy forrásunk porfirköve a gránitkőzetet jelentette, ezért meg kellett vizsgálni, hogy Pannonia területén hol lehetett ilyen bányászatra és faragásra alkalmas gránit előfordulás, nagyobb elterjedésben. A geológiai térképek alapján könnyen megállapítható, hogy a Dunántúlon van egy terület, ahol a gránit nagyobb elterjedésben is fellelhető. Ez az ún. «gránittömzs» Mórágytól (Tolna déli részén) kezdve Baranya megyében a Véménd, Fazekasboda és Szebény közti területet foglalja el és nyúlványaiban egészen Pécsig is kimutatható, ezt a területet a továbbiakban Geresdi-hegyeknek fogjuk nevezni. Az itt előforduló gránit geológusaink megállapítása szerint a paleozói korból származó eruptív kőzet és mineralógiai analízis alapján biotitgránitnak minősül. A felszínen található gránitdarabok színe húsvörös és a múlt századtól kezdve újból bányásszák, félköbméteres darabokat fejtvén ki.[22] Helyszíni bejárásaink alkalmával több esetben bukkantunk régen felhagyott bányanyomokra, ezeknek a kőfejtő helyeknek a korát meghatározni persze lehetetlen az adott körülmények mellett, mert az itt időközben felgyülemlett nagy mennyiségű gránittörmelék eltakarítása elég költséges volna. Legérdekesebbnek találtuk a Kisgeresdtől délkeletre eső egyik völgyben látható felhagyott kőfejtők egész csoportját. Eszerint legvalószínűbb, hogy a Geresdi-hegyek gránittömegét kell a passióban említett *mons porphyreticus*-nak tekintenünk.

Itt kell mindjárt megemlíteni, hogy ennek az értelmezésnek geológiai szempontból van egy látszólag sebezhető pontja, mégpedig az, hogy az itt ismeretes gránitfeltárások mind erősen mállott állapotúak, s ebből egyes petrográfusok arra a következtetésre jutottak, hogy ezek az eruptív eredetű gránit rétegek nem lehetnek vastagok és így «lakkolit jellegük»-nél fogva bányászásra nem alkalmasak. Ebből természetesen nekünk is arra a következtetésre kellene jutni, hogy az ilyen mállékony gránit aligha lehetett alkalmas nagyobb darabok fejtésére, illetőleg 6,5 m-es oszloprészek kifaragására és megmunkálására. De ha meggondoljuk, hogy a geológusok által eddig megvizsgált gránitdarabok mind a felszínen voltak találhatók, s hogy több mint másfélezer év óta voltak kitéve esőnek, fagynak és az atmoszferiliák bomlasztó behatásának, akkor ez a kifogás mint ellenérv számításba sem jöhet. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ezek a kisebb-nagyobb törmelékek csak hulladékai a hegyek belsejéből egykor kikerült nagyobb gránitdaraboknak és így az is érthető, hogy az újabbkori bányászat is, ha az ókori kőfejtő helyén folytatta a kőfejtést, félköbméternél nagyobb darabokat nem igen találhatott. Egyébként

[22] *Schafarzik:* i. m. XXX. és 28, 36, 38, 39. — A fejérmegyei Pákozdon is tudunk húsvörös biotitgránit előfordulásról (94), de ez az 1858-ban megnyitott bánya alig jöhet számításba a Geresdi-hegyek nagykiterjedésű gránit-területe mellett. Vö. *Vadász E.:* A Mecsek hegység, Budapest 1935, munkájához csatolt földtani térképet (1 : 75 000)

e terület újabb reambulációja (1937—42) arra mutatott rá,[23] hogy Véménden találhatók és az elváltozások ellenére teljes a szerkezeti hasonlóság. Azt, hogy a hegyek belsejében, mélyebben nagyobb összefüggőbb darabok is lehetnek, magam is megfigyelhettem ; ugyanis a Fazekasbodától Kisgeresd irányában húzódó völgy egyik mellékvölgyében, melyet a víz eléggé kimosott, egy elég vastag agyagréteg alatt tisztán kivehető volt egy jókora, mintegy másfél méter hosszú és vagy 60 cm vastag üdébb gránitdarab. Mindenesetre a legnagyobb bizonyítóerővel az hatna, ha a Geresdi hegy belsejéből mélyfúrással előkerített gránitdarabot vennénk petrogáfiai vizsgálat alá és ezt a spalatói oszlopokból származó és *hasonló módszerrel* analizált gránitdarabok elegyrészeinek térfogati összetételével vetnénk egybe.[24] Minthogy ezt ez idő szerint nem áll módunkban végrehajtani, meg kell elégednünk a jelenleg is ellenőrizhető egybevetéssel. Ugyanis a spalatói gránitoszlopok ásványtani összetételét nagyjából már régebben ismerjük,[25] amennyiben ezeket amfibólos vörös gránitnak határozták meg és ennek alapján a kutatók joggal asszuani eredetűnek tartják. A Geresd-hegyvidéki felszínen található törmelékdarabokat, mint láttuk, biotit gránitnak határozták meg, de már régebben Roth S. is megállapította, hogy a kisgeresd-fazekasbodai völgyben fokozatosan mindinkább kiszorítja az amfiból, úgyhogy ezt szerinte szienit-gneisznak is lehetne elnevezni, egy másik amfiból dús kőzetet a Nagygeresdtől északra fekvő Henges-völgyben ismert meg, amit gránitporfirnak minősít, tehát porfiros szövetű gránitnak.[26] Tekintettel arra, hogy Roth megállapításait egyáltalán nem befolyásolták 80 évvel ezelőtt a pannoniai porfirbányák kérdései, továbbá az a körülmény, hogy a fent említett csoportos kőfejtők, amelyeket alkalmunk volt a helyszínen észlelnünk, éppen a Henges-völgyben vannak, számunkra elégséges bizonyságul szolgálnak ahhoz, hogy a spalatói gránit egyrészének pannoniai eredetében mégcsak ne is kételkedjünk.

Ennélfogva megállapíthatjuk, hogy a passióban szereplő porfirkőbánya Valeria déli részén és nem Pannonia secundában feküdt, közelebbről Sopianae és Lugio (Dunaszekcső) között. Az is bizonyos, hogy Diocletianus sirmiumi

[23] *Szőkefalvi Nagy Z.:* Véménd és Fazekasboda környékének gránitos kőzetei. Kolozsvár 1942. 11. (Acta scientiarum mathematicarum et naturalium 4.). Véménd és Kövesd között Mórágy irányában magam is végeztem helyszíni kutatásokat, itt mindenütt kilátszik a gránit és régen felhagyott bányanyomokat is találtam. Kövesdtől egy másfél km-es 8 m széles út vezet a hegyekbe. A *Wosinszky* által leírt leletek megerősíteni látszanak abban a felfogásunkban, hogy Kövesden lehetett a limes út *Ad Statuas* állomása, ahol a kőbányákból szállított megmunkált oszlopokat vagy szobrokat gyűjthették össze továbbszállítás végett. *Wosinszky M.:* Tolna vármegye története. Budapest 1896. 760. Az «igen nagy kiterjedésű római épület» alapfalaiból ottjártamkor (1950) már semmit sem találtam. Itt is, mint mindenütt a Dunántúlon, Pannonia követ «olcsó» épületanyagként széthordták.

[24] A Székesfehérváron magánosan álló egyik oszlopot, valamint egy szombathelyi oszlopból vett mintát *Papp F.* megvizsgálta és a két kőzet térfogati %-os összetételét is meghatározta és *biotitos amfiból gránit*nak találta. (Szent István korabeli építőkövek a Dunántúlról. Technika XIX. 1938. 361.). Mind a két helyről származó gránitoszlop kétségtelenül rómaikori és aligha hozhatták Egyptomból. A morva földről sem igen származhatott, mint *Papp* gondolja, mert nem hihető, hogy a rómaiak barbárföldön űzték volna a kőbányászatot.

[25] *Fr. Bulić:* Materiale e provenienza della pietra, delle colonne, nonchè delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colonne ecc. delle basiliche cristiane a Salona. Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata XXXI, 1908. 86—110.

[26] *Roth S.:* Fazekasboda—Mórágyi hegylánc eruptív kőzetei, M. K. Földtani Intézet Évkönyve IV. köt. 1876. 113.

MAGYAR

tartózkodásai idején a pannoniai vöröskőbányákat Lugioból kiindulva látogatta meg, mert ide esett legközelebb. Arról, hogy a császár Lugioban is megfordult biztos adatunk van, mert egyik rescriptumát innen keltezi 293 nov. első felében.[27] A kőfaragók vértanúságának idejét most nem tesszük vizsgálat tárgyává, mivel ezzel a kérdéssel már sokat foglalkozott a kutatás, hanem megelégszünk annyival, hogy a passióban foglalt események idejét a 293—304 közti évekre tesszük.

III

Az előbbiekben láttuk, hogy a Fruška Gora elméletnek semmi tárgyi alapja nem lévén, lehetségesnek bizonyult a passióban elmondott események színhelyét egy másik területen megjelölnünk és a rendelkezésre álló tárgyi bizonyítékok alapján lokalizálásunkat igazolni is. A továbbiakban még egy meggyőző körülményre kell felhívnunk a figyelmet, amely még a fenti bizonyítékok nélkül is nézetünk szerint bármely szkepszist vagy ellenvetést alapjában megingathat. Ez pedig az interpretációnk szemléletéből kibontakozó helyi hagyomány felismerését jelenti.

Említettük már, hogy Sirmiumban az 5 kőfaragó vértanúságára utaló semmiféle hagyományt vagy emlékeztető nyomot sem ismerünk, holott más idevaló vértanúkról vannak adataink, így Demetriusról és Anastasiáról írott források, Synerotasról pedig egy ásatásból előkerült felirattöredék, tanúskodnak. Tudjuk, hogy Sirmiumot az avar foglalás után, az itt továbbélő Demetrius-kultusz következtében a szlávok Dimitrovicának nevezték, a magyar középkori oklevelekben pedig Száva-Szent-Demeternek.[28] Ez is a koraközépkori helynévadás ama csoportjába tartozik, amikor az elhagyott ókori városon kívül, az itt eltemetett vértanú-sír (martyrium és nem heroon) környezetében alakult új település neve lép a régi helyébe. Ezek a vértanúk nevére vagy számára utaló nevek több esetben a mai napig is fennmaradtak ; ilyen Mitrovicán kívül még a rajnamenti Xanten neve is, amely az ókori Castra Vetera és a Colonia Traiana közti ókeresztény temetőben eltemetett két mártír (Mallosus és Victor) sírja körül keletkezett újabb (4. sz.) település nevét tartotta fenn, a Karoling-korban még élő *ad Sanctos* alakból származván. Több hasonló analógiára mutató adatot találhatunk még Gregorius Turonensis műveiben is. Ezek után feltesszük a kérdést, hogy az előbbi helynévadás analógiájára, találhatunk-e a mi 5 kőfaragónk vértanúságára valamely utalást, amely a helynevében az egykori hagyomány nyomaként maradt ránk.

A Geresdi-hegyek egykori bányáinak közelébe eső legnagyobb ókori város Sopianae volt, ahol már a 4. sz.-ban népes ókeresztény egyházközségnek kellett lenni, amint ezt a kiterjedt temető bizonyítja is, több festett sírkamrával és az 1922-ben feltárt cella trichorával. Sopianaenak azaz a mai Pécsnek árpádkori latin neve, a püspökség alapító oklevele szerint, *Quinque ecclesiae*. Ez az elnevezés már a Karoling-korban is előfordul (Conversio bajuvariorum

[27] Lucione, Cod. Just. IX. 20, 10, 11. Diocletianus sirmiumi tartózkodásairól l. *Mommsen:* Zeitfolge der Verordnungen Diocletians. 1860 APAW 430, 437.

[28] *C. J. Jireček:* Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer. SWAW Philos.-hist. Classe, 139. Bd. 1897. 11. — *Alföldi A.:* A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában. Szent István Emlékkönyv. Budapest 1938. I. 158. Pécs latin nevét ő is már ebbe a helynévadási csoportba teszi, azonban minden közelebbi indokolás nélkül.

et carantanorum) *ad V (quinque) basilicas* alakban, melynek az azonossága az előbbivel nem lehet kétséges. Itt nyilván egy későókori, és az egész korai középkorban is tovább élő helynévadásról lehet szó, melyben az 5-ös rendszámnév aligha vonatkozik a templomok számára, hanem inkább az itt eltemetett 5 vértanú kőfaragó számára utal. Ez az értelmezés meglepő bizonyítéka lenne annak, hogy az 5 kőfaragó sírhelyét, egy részben elfelejtett hagyomány emléke Sopianaehoz kapcsolja. Igen ám! De akkor hogy történt az 5 egyházat jelentő téves értelmezés? A fent említett helynévadások analógiája alapján a *Quinque basilicae* alak létrejöttét a következőképpen rekonstruálhatjuk. Miután az antik város lakói részben elvándoroltak, Sopianae neve is lassan feledésbe merült, míg a helyben maradt lakosság mind nagyobb számban felvette a kereszténységet és áttelepült temetője közelébe. A vértanúk sírhelye felett először egy kisebb basilica épült és az új település neve ebben az értelemben változott meg már a 4. sz.-ban. Azóta a népvándorlás folyamán a bazilikához kapcsolódó 5 vértanú emléke tovább él az egész település nevében és valószínű, hogy a Karoling-korban a régi bazilikát restaurálták vagy talán átépíthették, amire a salzburgi érsek templom-szenteléséből lehet következtetni. A 4. sz.-i ókeresztény telep neve eredetileg tehát **Ad quinque* (sc. *sanctorum* vagy *martyrum) basilicam* lehetett, majd **Ad quinque* (sc. *sanctos*) *basilica*, amit a 9. sz.-i nyugati szerzők, nem ismervén a helyi hagyományt, *ad Quinque basilicasra* «helyesbítettek». Kézenfekvő tehát, hogy fogalmuk sem volt arról, hogy itt nem 5 basilicáról, hanem 5 vértanúról elnevezett basilicáról van szó és így «Ötegyház»-ra változtatták a helység nevét az eredeti «Öt(nek) egyháza» helyett. Szent István korában, az egykori Sopianae mellett kialakult ókeresztény település nyilván népes lehetett, mert egyébként aligha tette volna ide egy püspökség székhelyét (1009). Hogy az 5 kőfaragóra vonatkozó helyi hagyomány meddig élt, azt a rendelkezésre álló adatokból megállapítani nem lehet.[29]

Még néhány szót ebben a vonatkozásban Pécs magyar nevéről! Tudjuk, hogy Pécs nevének (1297 : Peech) megfejtésével már igen sokan foglalkoztak, hol a szlávból vagy illyrből akarták levezetni, hol régi személynévből. Úgy gondoljuk, a leghelyesebb volna Pécs nevét valamely török nyelvből származtatni *(beš* = 5),[30] persze nem a kunból vagy bessenyőből, hanem valamely már a népvándorláskor óta itt élő török nép nyelvéből. Minthogy sem a hun sem az avar népről nem tudjuk kimutatni, hogy megérték a honfoglalás korát, egy másik török népet is számba vehetünk, amely a Pécs nevet a honfoglalásig is fenntarthatta, mégpedig a *korai bolgárokat*, akiknek a jelenlétére, az 5. sz.-ban a Dunántúlon is, épp a legutóbb hívtuk fel a történészek figyelmét.[31] Ha a nyelvészeti megfontolások kétségessé is teszik Pécs nevének a bolgárból való származtatását, mert a csuvasban az 5 nem *beš*, mégsem tudunk megszabadulni attól a gondolattól, hogy Pécs nevében ne lássuk az 5-ös rendszámnévnek valamely régi török nyelvi nyomát, amely párhuzamosan élt tovább a latin névvel.

[29] Legutóbb *B. Thomas Edit* hívta fel a figyelmemet a jáki templom egyik freskójára, amely a déli torony alatti egyik csúcsíves mezőben 5 álló alakot ábrázol. Nem lehetetlen, hogy itt is az ötös vértanúcsoport továbbéléséről van szó, mint ahogy ezt *Horváth H.:* Pannoniai-antik elemek továbbélése román épületplasztikánkban (Pannonia, 1935. 207—240) c. tanulmányában kifejtette.

[30] Már *Nagy G.* is gondolt arra, hogy Pécs neve az avaroktól eredhet, mert az altáji tatár *peš*-nek a jelentése öt. Ethnographias (1894) 208.

[31] *D. Simonyi:* Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken. Acta Arch. Hung. 10 (1959) 227—250.

Az eddig elmondottak alapján önként kívánkozik a pécsi székesegyház eredetének megtárgyalása is a felmerülő újabb szempontok alapján, de ezekben a kérdésekben állásfoglalásunkat csak később — folyamatban levő kutatásaink befejezése után — szeretnénk részletesebben ismertetni. Most csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy a «cubiculum»-nak vértanúink sírjával való azonosítására irányuló kísérlettel több szempontból nem érthetünk egyet.[32]

Eddigi megállapításainkat a következőkben foglalhatjuk össze: A «Passio quattuor coronatorum» néven ismert forrás hiteles és az 5 kőfaragónak semmi köze a római *quattuor coronati*-hoz, mert az appendixet tévesen kapcsolták a pannoniai passióhoz. A passió históriájának a színhelye nem a Fruška Gorában volt — mint eddig hitték — hanem a Dunántúlon, mégpedig a Drávától északra eső Geresdi-hegyekben. A közeli Pécs *Quinque ecclesiae* neve az itt eltemetett 5 kőfaragó vértanú helyi hagyományának elhalványult nyomát őrizte meg és helyesen **Quinque (martyrum) ecclesia* volt eredetileg.

[32] *Petrovich E.:* Pécsi székesegyház Pécs 1956. 136 sk. — *E. Dyggve:* Das Mausoleum in Pécs, Ein christliches Heroon aus Pannonia inferior. Pannonia 1935. 63—77. A szerző családi sírboltnak tartja és egy mártírereklyével hozza kapcsolatba.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

L. FEIN JUDIT

VALÓSÁG ÉS VALÓSZERŰSÉG HOMEROSNÁL ÉS HESIODOSNÁL

Homerosnál az istenek csak istenek és isteni lények számára felismerhetők, viszont az emberek előtt emberi alakban jelennek meg.[1] Az emberek nem egyszer elegyednek beszédbe istenekkel, anélkül azonban, hogy ezek isteni voltának tudatában lennének. Ilyenkor a beszélgetés elején — szokás szerint — kikérdezik az ismeretlent származása, nemzetsége felől. Az isten ekkor hosszadalmas elbeszélésbe kezd, amelyben fiktív történetet ad elő származásáról.

E tekintetben az istenekhez hasonlóan viselkedik a bolyongásból hazatért és magát álcázni akaró Odysseus. Különböző fiktív történeteket ad elő azoknak, akikkel hazája földjén összetalálkozik. A Penelope számára költött genealógia elmondása után a költő megjegyzi: *ἴσκε ψεύδεα πολλὰ λέγων ἐτύμοισιν ὁμοῖα* (τ 203).

A klasszika-filológusok egy része e sor hesiodosi átvételét: *ἴδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα* (Theog. 27) úgy értelmezte, mint a már filozófiai igényű, fokozottabb igazságigénnyel fellépő költészetnek Homerosszal való szembefordulását.[2] Más kutatók ellenben nem tartják valószínűnek, hogy Hesiodos itt Homerostól akarta

[1] *καί τε θεοὶ ξείνοισιν ἐοικότες ἀλλοδαποῖσιν*
παντοῖοι τελέθοντες ἐπιστροφῶσι πόληας,
ἀνθρώπων ὕβριν τε καὶ εὐνομίην ἐφορῶντες (ρ 485)

Hesiodosnál hasonló gondolat (Erga 252): Zeus megfigyelőket küld a Földre, akik *ἠέρα ἑσσάμενοι πάντῃ φοιτῶντες ἐπ'αἶαν*. Kalypso pl. azonnal felismeri a hozzá követül küldött Hermest: *οὐ γὰρ τ'ἀγνῶτες θεοὶ ἀλλήλοισιν ἀθάνατοι* (ε 79.) Hasonlóképpen a phaiákok számára is *ἐναργεῖς* az istenek (η 201).

[2] *E. Rohde* (Psyche. Freiburg u. Lepzig 1894. 94. l.): «Die boötische Dichterschule, der er (= Hesiodos) angehört, steht der erfindsamen Freiheit schweifender Phantasie, mit der die homerische Dichtung 'viele Lügen vorzubringen weiss, so dass sie wie Wahrheit erscheinen' (Theog. 27.) fern, ja feindlich gegenüber.» — *Ed. Meyer* (Hesiods Erga und das Gedicht von den fünf Menschengeschlechtern. Kleine Schriften II. Bd. Halle 1924. 18. l.): «Ebenso gelangt in den Worten der Musen . . . das, was er sagen will: 'was wir den homerischen Dichtern in den Mund legen, ist schöner Trug und Blendwerk, dir aber haben wir die Wahrheit offenbart' nur unvollkommen zum Ausdruck, weil er zum Ausdruck seiner Gedanken die Worte über Odysseus τ 203 . . . verwendet.» — *W. Jaeger* (Paideia I. Bd. Berlin-Leipzig 1934. 112. l.): «Auch dieses Bewusstsein, eine Wahrheit zu lehren, ist gegenüber Homer etwas neues . . .» — *O. Gigon* (Der Ursprung der griechischen Philosophie. Basel 1945. 14. l.) «. . .ist die persönliche Religiosität Hesiods der Ursprung der Philosophie sofern sie ihm Pflicht auferlegt, Wahrheit und nicht Dichtung vorzutragen.» Uo.: «Und man kann wohl sagen, dass für die griechische Philosophie von Hesiod an das homerische Epos in gewisser Weise das Urbild und der mächtigste Repräsentant dessen bleibt, was nicht Philosophie ist.» — *E. R. Dodds* (The Greeks and the Irrational. Berkeley & Los Angeles 1951. 81. l.): «What particular lies they had in mind we do not know; possibly they (= a Muzsák) meant to hint that the true inspiration of saga was petering out in mere invention, the sort of invention we can observe in the more recent portions of the *Odyssey*.» Bár *Dodds* véleménye közel áll a fent idézett kutatókéhoz, a problémát ezzel a magyarázattal nem látja teljesen megoldottnak.

volna magát elhatárolni.[3] Nézetünk szerint az a felfogás, amely szerint Hesiodos *általában* száll szembe a homerosi «hazugságokkal» és arra vállalkozik, hogy ő majd *az* igazságot fogja hirdetni, nem helytálló.

Az *ἐτύμοισιν ὁμοῖα* kifejezés Hesiodosnál semmiféle elvont jelentéssel nem bír, nem két irány: a filozofikus igazságra törekvő és a költői-mitikus különbözőségét fejezi ki. Értelme konkrét, egy meghatározott jelenségre vonatkozó.

E konkrét értelem felfogásunk szerint a következő: az isten, aki egy ember genealógiájával mutatkozik be, nem mond igazat, hanem csupán az igazhoz hasonlót. Azért «igazhoz hasonlót», mert a fiktív történet — «realisztikus» pontossága, kereksége, részletessége folytán — igaz is lehetne. De nem igaz, hiszen az isten nem azonos azzal az emberrel, akinek genealógiáját elmondja.

Igazolni látszik ezt az értelmezést az a körülmény is, hogy az Odysseia I. énekében Telemachos, midőn Athéné kiléte felől tudakozódik, arra szólítja fel az istennőt, hogy *καί μοι τοῦτ' ἀγόρευσον ἐτήτυμον, ὄφρ'εὖ εἰδῶ* (α 178). Erre Athéné Mentésként mutatkozik be, vagyis nem *ἐτήτυμον*-t mond, hanem csupán — mondhatnánk Homerosszal — *ἐτύμοισιν ὁμοῖα*-t.

Így beszél Odysseus is *ἐτύμοισιν ὁμοῖα*-t, amidőn Penelopénak a krétai Aithónként mutatkozik be és hamis genealógiát ad elő. Homerosnál tehát a kifejezés *a származás igaz, illetve nem igaz elmondására* vonatkozik.

A szónak ez az értelme őrződött meg Hesiodosnál is. A Theogonia elején arról olvasunk, hogy a Múzsák

> *ἐνέπνευσαν, δέ μοι αὐδὴν*
> *θέσπιν ἵνα κλείοιμι τά τ'ἐσσόμενα πρό τ'ἐόντα*
> *καί με κέλονθ' ὑμνεῖν μακάρων γένος αἰὲν ἐόντων* (Theog. 31 sk.).

Hesiodos tehát az istenek felszólítására az istenek *származását* készül előadni; a Múzsák tanították meg őt az istenek származására, a világ keletkezésére. Annak bizonyítékául pedig, hogy a Múzsák *igaz* származást fognak előadni, már előadásuk elején megmondják, hogy tudnak ők hamisat, hamis származást is előadni, de tudnak igazat is. Ezzel tesznek igéretet arra, hogy az utóbbira készülnek.

Így az *ἐτύμοισιν ὁμοῖα* kifejezés Hesiodosnál sem jelenti a hazudni-tudás művészetét *általában*, hanem *konkréten* a hamis származást hazudni-tudásra utal. Hesiodos itt valójában elhatárolja magát Homerostól, de csak egy tekintetben: a származás elmondása tekintetében.

Magyarázatunk fényt vet a következő problémára is. Amikor Penelope származásának elmondására szólítja fel Odysseust (az Odysseia 19. énekében), ezt mondja:

> *ἀλλὰ καὶ ὣς μοι εἰπὲ τεὸν γένος ὁππόθεν ἐσσί·*
> *οὐ γὰρ ἀπὸ δρυός ἐσσι παλαιφάτου οὐδ'ἀπὸ πέτρης* (τ 162—3).

Ezután következik Odysseus elbeszélése, amit a kritikus megállapítás (τ 203) zár le.

Hesiodosnál a következő sorral ér véget a Theogonia prológusa: *ἀλλὰ τίη μοι ταῦτα περὶ δρῦν ἢ περὶ πέτρην;* (Theog. 35). A sor értelme vitás.[4] A kifejezés eredeti és tulajdonképpeni értelmét mi sem látjuk tisztán, de hangot adunk annak a sejtésnek, hogy a sor valószínűleg ugyancsak az Odysseia 19. énekére utal vissza, mégpedig ugyanúgy, *ugyanazzal a funkcióval*, mint az *ἐτύμοισιν ὁμοῖα* kifejezés.

[3] *F. M. Cornford* (Principium Sapientiae. Cambridge 1952. 104. l.): «It may well doubted whether the stories of the Homeric poems were regarded as fictions (*ψεύδεα*) in Hesiod's day.» — *Trencsényi-Waldapfel I.* (Bevezetés a «Munkák és napok»-hoz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1955. 21. l.): «Helytelen azonban az a magyarázat, amely a Theogonia idézett soraiban olyan értelmű célzást lát Homérosra, mintha Hésiodos a valóra legfeljebb hasonlító, de alapjában véve hazug homérosi mitológiától akarná a saját, színigazat hirdető, didaktikus költészetét megkülönböztetni.» Uo. 22. l.: «S így a Muzsák ajkára adott megkülönböztetéssel nem Homérostól határolja el magát Hésiodos, hanem a saját költészetén belül különbözteti meg a valóságot a képzelet színeibe öltöztető mitoszokat azoktól a parainetikus-didaktikus részektől, amelyek az erkölcsi tanítást vagy éppen gyakorlati tudnivalókat közvetlenül nyújtják.»

[4] *Trencsényi-Waldapfel I.* szerint a kifejezés poláris jellegű és Hesiodos pillanatnyi ihletett lelkiállapotán való megdöbbenését fejezi ki vele (i. m. 160. l.). *Ed. Meyer* így értelmezi: «was schwatze ich hier von gleichgültigen Dingen, wo ich meine ganze Aufgabe, die Entstehung der Welt darzulegen, zu erfüllen habe!» (I. m. 50. l.)

Az Odysseia 19. énekének 162—3. sorai aránylag kevesebb nehézséget okoznak, mint a Theogonia megfelelő helye. Értelmük: «emberektől származol, nem pedig a közmondásos tölgytől és sziklától». Valószínűnek tetszik, hogy Hesiodos azért használja ezt az Odysseia-idézetet, mert *az ottani hamis genealógia-elmondásra akar utalni*, ami a kifejezést követi. Egyszersmind *el akarja háritani magától* a hamis genealógia-elmondás gyanúját: ἀλλὰ τίη μοι ταῦτα περὶ δρῦν ἢ περὶ πέτρην; vagyis: mi közöm nekem *azokhoz* a dolgokhoz, ti. a *homerosi* genealógiákhoz?!

Következtetésünk: a Theogoniának mind 35., mind pedig 27. sora az Odysseia 19. énekéből van átvéve, méghozzá azzal a célzattal, hogy kifejezésre juttassa Hesiodos «igaz» genealógia-elmondása és a homerosi «hamis» genealógia közötti különbséget. *A valóság és a valószerűség (= a valóság alakjában jelentkező fikció) különbsége Homerosnál a származás-elmondással kapcsolatban merül fel és Hesiodosnál sem kapcsolódik más témához.* Ez az értelmezés egyben megvilágítja a Theogonia 35. sorának értelmét is, amennyiben összefüggésbe hozza azt az Odysseia-beli hamis származás-elbeszéléssel.

Ha fenti fejtegetéseink helytállóak, érdekes összefüggés kínálkozik a hesiodosi mű és az ión filozófia kezdetei között. Hesiodos igaz istenszármazástant, theogoniát akar írni, a miletosiak igaz kozmogóniát. Utóbbiak a világ physis-ét, lényegét akarják feltárni s ezt a lényeget az arché-val azonosítják.[5] A természetfilozófiai igazmondás igénye — akárcsak a hesiodosi igazmondásra törekvés — a kezdet, a keletkezés, a származás eszméje kapcsán merül fel.[6]

ÜRÖGDI GYÖRGY

A RÓMAI BANKOK TÖRTÉNETÉHEZ

A római köztársaságot az i. e. I. században alapjaiban megrendítő és súlyos válságba sodró jelenségek között nem utolsó helyen állott az *ambitus*, (a magistraturák elnyerésének meg nem engedett módja, az alább tárgyalt esetben: vesztegetés). A választók megvesztegetése révén gyakran olyan politikusok kerültek a legmagasabb méltóságokba, akik azok ellátására alig bizonyultak alkalmasaknak, ugyanakkor szavazatuk eladása a dologkerülő, nincstelen szavazópolgároknak szinte állandó jövedelmi forrásává vált és ekként a Várostól távol lakó római polgárokra csábító csalétekként hatott; épp ezért sokan közülük Rómába költöztek, hogy — többek között — ehhez a munkanélküli jövedelemhez jussanak, (hiszen a rabszolgákkal dolgoztató nagybirtokosok okozta verseny és más egyéb körülmény — amelyek ismertetése túlmenne ennek a cikknek a keretein — amúgyis a vidék elhagyására késztette őket). Tehát e választási visszaélések folyton előállott kontraszelekció következtében egyfelől a római népnek nem éppen a legjobbjai kerültek hatalomra, másfelől a munkanélküli városi *plebs* száma, amely szavazatát meggondolás nélkül a legtöbbet igérőnek eladta, állandóan emelkedett.

A hivatalvadászatnak ezt a módját a törvények egész sora üldözte (a római büntetőjog önálló bűncselekménynek minősítette[1]), minden hiába! Csak a principatus kora vetett ennek a visszaélésnek véget, mikor is a magistratusi választások puszta alakisággá süllyedtek és egy-egy hivatal elnyerése az uralkodó kegyétől függött. (Jellemző kivételt alkot a principatusi korszak kezdetén a *lex Iulia de ambitu*, amelyet Augustus i. e. 18-ban hozott; ennek oka a Marcus Egnatius Rufus megválasztása körüli zavargásokban keresendő, — ez idő tájt Rómában nyilván sokan még nem vették észre, hogy a köztársaság kora végleg elmúlt . . .)

[5] Valamely dolgot ismerni a presokratikus gondolkodás számára annyi, mint ismerni a dolog kezdetét, eredetét, genezisét s ismerni egyben — mint ez Demokritosnál, Platonnál, Aristotelesnél különösen kidomborodik — az *okát*. Aristoteles szerint: τότε γὰρ εἰδέναι φάμεν ἕκαστον, ὅταν τὴν πρώτην αἰτίαν οἰώμεθα γνωρίζειν. Az egyik aristotelesi ok neve pedig: τὸ τί ἦν εἶναι (Met. A 9, 983a). A lényeget kifejező φύσις szónak két értelme van: 1. eredet, növekedés; 2. valamely dolog természete. (Vö. *W. Jaeger:* Die Theologie der frühen griechischen Denker. Stuttgart 1953. 31. l.).

[6] A fent elemzett ἐτύμος szó kettős jelentése (származással kapcsolatos igazság) éled fel a helleniszticus ἐτυμολογία műszóban, amely a szavak «genealógiáját» jelzi.

[1] *Th. Mommsen:* Römisches Strafrecht. Graz 1955. 865.

A római büntetőjog sem a megvesztegetési összeg elfogadását, sem a pénz közvetítését (néhány kivételtől eltekintve) nem üldözte, a hivatalok «meg nem engedett megpályázása csupán a jelöltre nézve képezte büntetendő cselekmény tárgyát».[2] A hivatalokra pályázók azonban nem törődtek e bűncselekmény következményeivel ; a számos idevonatkozó törvény azt bizonyítja, hogy ezt a kórt jogszabályokkal nem tudták orvosolni.

Hogy a választót ne kelljen közvetlenül megvesztegetni és a vesztegetéssel kapcsolatos tényked és kényelmetlenségétől a jelölt mentesüljön, közvetítő személyre volt szükség. Valószínű, hogy az előre megállapított pénzösszeget a választó csak a megtörtént, sikeres választás után kapta meg, evégből tehát egy olyan közvetítő, a *sequester* személye vált szükségessé, aki mind a jelölt, mind a választópolgár bizalmát élvezte. A választók megvesztegetését *divisor*-ok bonyolították le és éppen ebbe a tevékenységbe kapcsolódtak be a római bankárok. Erről e jellegzetesen római bankári tevékenységről Suetonius tudósít bennünket :

C. Octavius pater a principio aetatis et re et existimatione magna fuit, ut equidem mirer hunc quoque a nonnulis argentarium atque etiam inter divisores operasque campestris traditum ; amplis enim innutritus opibus, honores et adeptus est facile et egregie administravit. (Suetonius: Octavianus Augustus, 3,1.)

Tudomásunk szerint a római bankároknak ezt az üzletágát a szakirodalomban eddig még figyelmen kívül hagyták,[3] éppen ezért nem tartjuk feleslegesnek megvizsgálni.

Nyilvánvaló, hogy ez esetben az ügyfél megbízásából harmadik személy számára történő kifizetésről van szó, (ezeket az üzleteket a római bankok rendszeresen intézték,[4]) ; hogy emögött az üzlet mögött az egyes esetekben letéti (betét), vagy hitelügylet húzódott meg, forrásainkból nem állapítható meg. Valószínű, hogy a megbízó (a jelölt) a választási vesztegetésekre szánt összeget vagy átadta a bankárnak (*depositum irregulare* formájában), vagy pedig a bankár hitelezte neki (hitelügylet) a szükséges összeget, ez utóbbi esetben a bankár a kifizetések teljesítéséért járó jutalékon *kívül* a kamatokon is keresett.

Nem kétséges, hogy ezt a bankári tevékenységet a közvélemény elítélte, mint ezt Suetonius — egy későbbi korban — is bizonyítja (loc. cit). De éppen ennek az üzletnek a megvetendő volta mutatja, hogy a bankárok semmiféle hasznot nem vetettek meg és ügyfeleik jó kiszolgálása érdekében erkölcsi aggályaikat — ha ugyan voltak — félredobták.

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

TYANAI APOLLONIOS 71. LEVELÉNEK AZ INTERPRETÁCIÓJÁHOZ

Tyanai Apollonios 71. levelének három szövegkiadása (Flavii Philostrati opera auctiora ed. C. L. Kayser, accedunt Apollonii epistolae etc., vol. I., Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri 1870, p. 365 ; Epistolographi Graeci, rec. R. Hercher, Parisiis editore Ambrosio Firmin Didot 1871, p. 124; Philostratus, The Life of Apollonius of Tyana, the Epistles of Apollonius etc. with an Englisch Translation by F. C. Conybeare, vol. II., London in «The Loeb Classical Library» 1912, p. 468—471) és három fordítása fekszik előttem (Hercher, id. kiad. latin, Conybeare, id. kiad. angol fordítást ad ; ehhez jön még egy francia fordítás : Apollonius de Tyane, sa vie . . . par Philostrate et ses lettres . . . traduits du grec . . . par A. Chassang, Paris 1862, p. 422). Ezek a könyvek azt mutatják, hogy a szövegértelmezés tekintetében eltérőek a vélemények néhány ponton. Az így vitásnak látszó kérdések helyes megoldásához szeretnék néhány megjegyzéssel hozzájárulni.

A levél szövege a következő : *Ἴωσιν. Ἕλληνες οἴεσθε δεῖν ὀνομάζεσθαι διὰ τὰ γένη καὶ τὴν ἔμπροσθεν ἀποικίαν, Ἕλλησι δ' ὥσπερ ἔθη καὶ νόμοι καὶ γλῶττα καὶ βίος ἴδιος, οὕτω καὶ σχῆμα καὶ εἶδος ἀνθρώπων. ἀλλ' ὑμῶν γε οὐδὲ τά ὀνόματα μένει τοῖς πολλοῖς, ἀλλ' ὑπὸ*

[2] *Th. Mommsen:* i. m. 868.

[3] Suetoniusnak ezt az idézetét mind büntetőjogi, mind prosopographiai szempontból tárgyalták. (Pl. : *Mommsen:* i. m.; *F. Münzer:* PWRE XVII. kötet, 1806. hasáb, C. Octavius címszó.)

[4] *Habel:* Argentarii (PWRE, II. kötet, 706. hasáb).

τῆς νέας ταύτης εὐδαιμονίας ἀπολωλέκατε τὰ τῶν προγόνων σύμβολα. καλῶς (delet Cobet) *οὐδὲ τοῖς τάφοις ἐκεῖνοι δέχοιντ' ἂν ἅτε ἀγνῶτας αὐτοῖς γενομένους, εἴ γε πρότερον ἡρώων ἦν ὀνόματα καὶ ναυμάχων καὶ νομοθετῶν, νυνὶ δὲ Λουκούλλων (Λευκόλλων* Hercher) *τε καὶ Φαβρικίων (Φαυρικίων* Cobet et Hercher) *καὶ Λευκανίων (Λευκίων* Chassang et Hercher) *τῶν μακαρίων. ἐμοὶ μὲν εἴη μᾶλλον ὄνομα Μίμνερμος.*

A *ὥσπερ . . . οὕτως . . .* szavak az egyik felfogás szerint két azonos állítmányú (*ἴδιος* sc. *ἐστί*) *mondat* összevetését jelzik (Conybeare : but just as the Hellenes are characterised by their customs and laws and language and private life so are men in general by their deportment and appearance) : miként a görögöket szokás, nyelv, törvény és életmód különbözteti meg másoktól, úgy különbözteti meg általában az embereket az arc és külső. A másik felfogás értelmében a *ὥσπερ . . . οὕτως . . .* szavak ugyanazon a mondaton belül két *főnévcsoport* összevetését jelölik (Chassang : Mais ce qui fait un peuple grec, ce sont non-seulement les coutumes, les lois, la langue, la manière de vivre, mais encore l' air et la mine) : miként kulturális sajátosságok (törvény, nyelv, életmód), úgy születés adta természeti adottságok (emberi arc és külső) is megkülönböztetik a helleneket másoktól. A második fordítás grammatikailag is megalapozottabb az elsőnél, amelyik abból a valószínűtlen feltevésből indul ki, hogy egyazon összetett mondat egyik tagjában *ἴδιος* (sc. *ἐστί*) datívusszal áll (*Ἕλλησι*), a másik tagjában genitívusszal (*ἀνθρώπων*). De tárgyilag is indokoltabb Chassang értelmezése. Anélkül, hogy itt a tyanai Apollonios neve alatt fennmaradt levelek szerzőségének bonyolult kérdésével foglalkoznánk, egyet bizonyosra vehetünk : azok a levelek, amelyek a görögöknek a római nevek felvételében megnyilvánuló hazafiatlanságát korholják, összetartoznak : ugyanaz az alapbeállítottság jut szóhoz mindegyikben ; így egyik levél tanulsága a másik interpretálásánál segítségül hívható. Nos, mint a szóban forgó 71. levélben az iónokat, úgy rójja meg a 72.-ben saját testvérét, Hestiaiost a levélíró, amiért az valami római nevet akar felvenni. Ez utóbbi rövid levélben egy ilyenféle érveléssel találkozunk : ükapád, dédapád, nagyapád mind Menodotos volt, édesapád Apollonis, ezek (görögös) vonásait örökölted, szégyenletes lenne, ha az örökölt külsődhöz jól illő hellén nevedet, Hestiaiost olyan rómaiak nevére cserélnéd, akiknek sajátos arcvonása (*εἶδος*!!) hiányzik belőled : *Ἑστιαίῳ. Ὁ πατὴρ ἡμῶν Ἀπολλώνιος ἦν τρὶς τοῦ Μηνοδότου, σὺ δὲ ἅπαξ ἐθέλεις ὀνομάζεσθαι Λουκρίτιος ἢ Λουπερκός. τίνος τούτων ἀπόγονος; αἰσχρόν, εἰ ὄνομα μὲν ἔχοις τινός, τὸ δὲ εἶδος* (!) *αὐτοῦ μὴ ἔχοις.* Ha a 72. levélben a hellen Hestiaios név és a hellen elődöktől (Menodotostól, Apolloniostól) örökölt emberi külső van szembeállítva a római nevekkel és arcvonásokkal (*εἶδος*), akkor a 71. levélben is ennek megfelelően kell a *σχῆμα καὶ εἶδος ἀνθρώπων*-t interpretálni : mint Chassang helyesen látta, a levélíró azon a véleményen van, hogy a helleneknek arcuk, testi alkatuk éppen úgy sajátos, mint szokásaik, nyelvük, életmódjuk.

A 71. levél utolsóelőtti mondatában mind a görögre átírt római nevek olvasatát, mind a szövegértelmezést illetően mutatkoznak bizonyos eltérések a különböző kiadóknál és fordítóknál; egy pontban azonban mindannyian megegyeznek: a mondat végén álló *τῶν μακαρίων* jelzőt csak a közvetlenül megelőző tulajdonnévhez (a *Λευκανίων* vagy *Λευκίων* szóhoz) tartozónak tekintik. Conybeare így fordít : whereas formerly they bore the names of heroes and sea-captains and legislators, they now bear names such as Lucullus and Fabricius and names of other blessed Lucanians. Ám a *τε καὶ . . . καί* kötőszók teljesen azonos funkciójú kifejezéseket szoktak kapcsolni ; így mondattanilag semmi sem igazolja az angol fordító eljárását, amidőn a Lucullust és Fabriciust családi ill. személynevekként fogja fel, ugyanakkor a Lucaniust, mint az előbbieknél szélesebb körű fogalmat jelölő népnevet. Különben is Lucania lakóinak a neve görög átírásban rendesen *Λεύκανοι* = Lucani s a *Λευκάνιοι*-nak megfelelő Lucanius nomen gentiliciumként ismeretes a latinban. Így ha a *Λευκάνιοι* olvasat a helytálló a szövegben, akkor ezt is, mint a megelőző két itáliai nevet család- ill. személynévként kell felfogni a levél textusában. Chassang valóban így (és nem népelnevezésként) értelmezi a három latin név közül a legutolsót is, amelyet mindenesetre *Λευκίων*-nak olvas : Autrefois vous portiez des noms de héros, de navigateurs, de législateurs : maintenant vous prenez les noms des Lucullus, des Fabricius, des heureux Lucius ; a «heureux Lucius»-hoz ezt a jegyzetet fűzi a francia fordító : «Allusion à Lucius Cornelius Sylla, surnommé Felix ». Tyanai Apollonios 69. leveléből azonban az tetszik ki, hogy a levélíró általánosságban alkalmazza az itáliaiakra a «boldog», «szerencsés» jelzőt (*λεγομένων εὐδαιμόνων Ἰταλιωτῶν*) teljesen függetlenül attól, vajon a Felix Sulla nevét viselték-e vagy sem. Ehhez képest akkor interpretálunk helyesen, ha a *τῶν μακαρίων* kifejezést, mint mind a három felsorolt itáliai tulajdonnév közös jelzőjét fogjuk fel (felesleges külön bizonyítani, hogy egy ilyen főnévhez tartozó közös tulajdonságjelző nemcsak a jelzett szavak sora előtt, hanem az után is állhatott).

A levél az ionoknál régebben szokásos névadást az új divatúval állítja szembe: Valaha, mondja, herosoknak, tengeri csaták hőseinek, törvényhozóknak a nevei járták, míg manapság a szerencse kegyében álló itáliaiak idegen hangzású neveit viselik, amilyen Lucullus, Fabricius és Lucanius (vagy Lucius). Ezt a megállapítást követi a levél záró mondata: «Nekem ugyan inkább Mimnermos legyen a nevem». Bármilyen szűkösek is más forrásból származó ismereteink Mimnermosról, annyit biztosan tudunk, hogy a heros, a hős tengeri harcos vagy a törvényhozó iskolapéldájaként éppen az ő nevét idézni nem lehetett. Ebben az esetben azonban a levél végén álló szavaknak csakis enyhén ironikus értelem tulajdonítható: «Még a Mimnermos nevet is szívesebben viselném, bár az éppen nem a herosokról, törvényhozókról és vízi ütközetek hőseiről vett előkelő nevek sorába tartozik, semhogy valami vadidegen itáliai elnevezést vegyek fel».

HARMATTA JÁNOS

DURA-EUROPOS ÉS AZ IRÁNI MEZOPOTÁMIA KAPCSOLATAINAK KÉRDÉSÉHEZ

Dura-Europos történeti képének kialakításához — mint ismeretes — nagy mértékben hozzájárultak M. Rostovtzeff munkái. Rostovtzeff többször is kifejtett elgondolása szerint Dura-Europos egyike volt Mezopotámia fontos «karaván-város»-ainak, amelyek jólétüket és virágzásukat a rajtuk keresztül haladó kereskedelemnek köszönhették. Dura-Europos az Eufratesz mentén haladó karaván-úton feküdt, s bizonyára jelentős állomása lehetett a Perzsa-öböltől Észak-Szíria felé áramló kereskedelemnek. Így Rostovtzeff felfogása legalább is gazdaságföldrajzi szempontból megalapozottnak látszik, kérdés azonban, hogy a városnak a mezopotámiai kereskedelemben játszott szerepét a politikai történet eseményei milyen mértékben befolyásolták. Erre vonatkozólag Rostovtzeff azon a véleményen van, hogy Dura-Europos «karaván-város» jellege elsősorban a párthus uralom alatt volt meg, amikor a párthusok fontos határvárosa és Parapotamia párthus satrapésének székhelye a többnyire békés két évszázad alatt valóban az eufrateszi karaván-út fontos állomása lehetett. Ennek a város számára virágzást és gazdagságot jelentő korszaknak azonban szerinte a római hódítással végeszakadt. Durára ettől kezdve a római helyőrség nyomasztó ottléte nehezedett, s azonkívül a Perzsa-öböl felé irányuló kereskedelem egyre inkább a Palmyrán keresztül haladó sivatagi útra helyeződött át. Ilyen körülmények között Dura-Europos kereskedelmi kapcsolatai közvetlen környékére zsugorodtak össze és csaknem kizárólag a római helyőrség szükségleteinek ellátására korlátozódtak. «Dura was dying before the Sassanians killed it».[1]

Ha már most ezek után megvizsgáljuk a Dura-Europos történetére vonatkozó forrásanyagot, akkor meglepetéssel tapasztaljuk, hogy Rostovtzeff történeti koncepciója sokkal inkább csak általános, gazdaságföldrajzi érvekre, semmint konkrét forrásadatokra támaszkodik. Az eddig ismertté vált epigrafikai, papyrológiai, numizmatikai és régészeti forrásanyag ugyanis csak elég szűkkörű felvilágosítást nyújt a város lakosságának kereskedelmi kapcsolataira vonatkozólag. Az írásos forrásanyagból tudjuk, hogy az Eufratesz-menti vidék egészen a Khabur folyóig, ill. annak termékeny környékével együtt Dura városi földbirtokkörzetéhez tartozott.[2] Így magától értetődő, hogy a feliratokon, papíruszokon, pergameneken számos adatot találunk az e területen fekvő helységek, mint Nabagata, Appadana, Banabela, Ossa, Paliga és Dura-Europos kereskedelmi és üzleti kapcsolataira vonatkozólag.[3] Azonban távolabbi városokkal, különösen Mezopotámia déli részén fekvő helységekkel való kereskedelmi kapcsolatokról nem hallunk.

[1] Ld. *M. I. Rostovtzeff:* YCS 5 (1935) 200 sk. és Dura-Europos and its Art. Oxford 1938. 20 sk., 30 sk., az idézet a 31. l.-on.

[2] *Harmatta J.:* AntTan 3 (1956) 162 sk., Acta Ant. Hung. 5 (1957) 306 sk., 6 (1958) 164 sk.

[3] Ld. pl. *C. B. Welles:* The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Seventh and Eighth Seasons of Work 1933—1934 and 1934—1935. New Haven 1939. 437 skk. és *C. B. Welles—R. O. Fink—J. F. Gilliam:* The Excavations at Dura-Europos. Final Report V. Part I. The Parchments and Papyri. New Haven 1959. Passim.

Valamivel tovább segítenek ebben a kérdésben a durai pénzleletek. A. R. Bellinger gondos vizsgálataiból[4] ugyan az derült ki, hogy Dura-Europosban a seleukida és a párthus uralom alatt főleg antiocheiai pénz forgott, amely a párthus hódítás után csak kereskedelmi kapcsolatok révén kerülhetett Durába, de Antiocheia mellett a pénzek ugyanebben a korban más városokkal, így Carrhaevel, Palmyrával, Soloi-jal, Tarsosszal fennálló kereskedelmi kapcsolatokról is tanuskodnak. Még figyelemreméltóbb, hogy a párthus uralom alatt a Tigris melletti Seleukeia pénzei is megjelennek Durában.[5] Ez már világosan mutatja, hogy Dura-Europosnak legalább is a párthus uralom alatt valóban voltak kapcsolatai a délebbre fekvő mezopotámiai városokkal is.

A római hódítás után azonban a párthus uralkodók és Seleukeia pénzei eltűnnek Durából, helyüket teljesen a hivatalos kibocsátású római pénzek, valamint a római uralom alatt álló kisázsiai és szíriai városok érmei foglalják el. Csak az első szaszanida uralkodók, Ardaχšahr és Šāhpuhr pénzei jelennek meg ismét kis számban. Úgy látszik tehát, mintha a pénzforgalom valóban igazolná a Rostovtzefftől megrajzolt történeti képet: a római hódítással Dura-Europos megszűnt «karaván-város» lenni, ettől kezdve római határvár csupán, ahová a nagymennyiségű római pénz a katonaság ellátására áramlott, nem pedig a kereskedelem útján jutott el.

Ebben az összefüggésben válik döntő fontosságúvá egy nemrégen közzétett durai felirat.[6] Valószínűleg a 19. sz. toronyban került elő az az edénytöredék, amelyen Welles olvasása szerint a következő felirat olvasható:

O. Yale Inv. 38 *μφ', Ἀπὸ ΒΗΘ*
ΔΑΡΡΑΙΟΣ

Már Welles gondolt arra, hogy a *ΒΗΘΔΑΡΡΑΙΟΣ* szóban helynévvel van dolgunk, azonban az antik forrásanyagból csak a Pliniustól említett *gens Darae*-ra (n. h. VI. 32, 150) tudott utalni, amely a Perzsa-öböl nyugati oldalára helyezhető s így nem sikerült azonosítania ezt a névalakot. A keleti forrásokból azonban jólismert az a mezopotámiai helynév, amelynek a *ΒΗΘΔΑΡΡΑΙΟΣ* alak a pontos görög átírása. A perzsa mártírok szír nyelven fennmaradt aktáiban szerepel *Bēθ-Dərāyē (byt-dry')*,[7] amely 420-tól nesztoriánus püspöki székhely volt. *Bēθ-Dərāyē bytdryy* alakban előfordul egy manicheus középperzsa szövegben is.[8] E helység *Bēθ-Kusāyē*-val és Felső-, Közép- és Alsó-*Nahrawān*-nal együtt *an-Nahrawānāt* szaszanida tartományhoz tartozott és Ktesiphontól keletre a Tigris bal partján feküdt.

A *ΒΗΘΔΑΡΡΑΙΟΣ* alak a *Bēθ-Dərāyē* névnek, ill. valamelyik sémi változatának (v. ö. arab *Bādarāyā*) az *-ος* végű helynevek csoportjába beillesztett átírása, amelyet az edény feliratának írója ragozatlanul használt. Az egész feliratot tehát így értelmezhetjük:

«Az 540. (évben), *Bēθ-Dərāyē*-ból.»

Az edény nyilvánvalóan valami olyan árut tartalmazott, amelyet *Bēθ-Dərāyē*-ből szállítottak Durába. Ez a felirat tehát egy újabb értékes adatot szolgáltat Dura-Europosnak a délmezopotámiai városokkal folytatott kereskedelmére vonatkozólag. Ez az adat történeti szempontból még fontosabbá válik, ha figyelembe vesszük keltezését.

A seleukida éra 540. éve i. u. 228/229-nek felel meg. Dura-Europos tehát ezek szerint a római uralom alatt is fenntartotta kereskedelmi kapcsolatait a párthus hatalom alatt álló Mezopotámiával! Ez a váratlan tény arra a belátásra indíthat bennünket, hogy a római hódítást ne tekintsük Dura kereskedelmi helyzete szempontjából olyan döntő változást hozó tényezőnek, mint azt Rostovtzeff hitte. Nagyon valószínű, hogy a karaván-kereskedelem a római hódítás után is tovább virágzott még Durában, és feliratunk tanúbizonysága szerint a város kapcsolatai az iráni Mezopotámiával legalább is a 228/229 évekig nem szakadt meg. Hogy Durában ebből az időszakból párthus területről származó pénz nem került elő, annak valószínűleg az a magyarázata, hogy a

[4] *A. R. Bellinger:* The Excavations at Dura-Europos. Final Report VI. The Coins. New Haven 1949. 196 sk., 203.

[5] *Bellinger:* id. m. 141 skk.

[6] Ld. *C. B. Welles:* YCS 14 (1955) 185.

[7] *G. Hoffmann:* Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer. Leipzig 1880. AfKM VII. 3. 67, 69.

[8] *W. B. Henning:* BSOS 10 (1939—42) 945.

római pénz mint forgalmi eszköz ebben az időben keleten egyre inkább elterjedt, s így a párthus uralkodók pénzeit vagy a parthiai görög városok kibocsátásait legalább is Dura kereskedelmi forgalmából kiszorította.

E durai felirat dátuma még egy érdekes történeti tanulságot nyújt számunkra. I. u. 228/229-ben Mezopotámia már több éve az újonnan alakult szaszanida birodalomnak a keretébe tartozott. Az új dinasztia hatalomra jutása tehát egyáltalán nem jelentette az Eufratesz mentén folyó karaván-kereskedelem megszakítását. Erre valószínűleg csak akkor került sor, amikor Ardaχšahr 231-ben támadást indított a római birodalom ellen. A perzsák támadása, majd Alexander Severus 232-ben végrehajtott ellentámadása már bizonyára komoly zavarokat okozott a karaván-kereskedelemben, azonban Ardaχšahrnak és utódának, Šāhpuhrnak Dura-Europosba eljutott pénzei arról tanuskodnak, hogy a város kereskedelmi kapcsolatai az iráni Mezopotámiával még az ezután következő időszakban sem szakadtak meg teljesen.

BALLA LAJOS — KÁDÁR ZOLTÁN

ADATOK SAVARIA (SZOMBATHELY) SZÍRIAI KAPCSOLATAINAK KÉRDÉSÉHEZ

A római birodalom nyugati provinciáinak keleti: szíriai és kisázsiai tartományokkal kialakult kapcsolatai a császárkor történetének egyik legfigyelemreméltóbb kérdéskomplexusát alkotják. A legutóbbi évtizedek kutatásai a Közép-Duna vidékén is számos új, ilyen vonatkozású emlékkel bővítették ismereteinket, s világossá vált, hogy ezeknek a kapcsolatoknak, az orientális eredetű ethnikumnak Pannónia II—IV. századi gazdasági, társadalmi és kulturális életében igen jelentős szerepet kell tulajdonítani. Minthogy az eddigi publikációk a problémát inkább a limesmenti településeknél vették vizsgálat alá, talán nem lesz érdektelen, ha most két, a szombathelyi Savaria Múzeum lapidáriumában található, kiadatlan kőemlék ismertetése kapcsán a belsőpannóniai települések szíriai kapcsolataira hívjuk fel a figyelmet.[1]

1. Hosszúnégyszögű feliratos tábla (sírfelirat) három darabra törve; két végét és alját lefürészelték. A felirat felett léckeret huzódik. Lh. Szombathely, Hollán E. u. 6. Anyaga: homokkő, m.: 35 cm, h.: 122 cm, v.: 13 cm. (L. 1. kép.)

A feliraton említett személyek római polgárjoga az *Aurelius* nomina gentiliciaból ítélve az Antoninus-dinasztia (Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus) valamelyik császárára vagy Caracallára vezethető vissza. Származásuk megállapításánál elsősorban a cognomina-ból indulhatunk ki. *Aurelius Iulius Faladus* nevében a *Iulius* cognomen első látásra keveset mond, sokkal többet árul el viselőjére nézve a *Faladus* supernomen, melynek egyetlen — általunk ismert — nyugati analógiáját egy naronai (Dalmatia) votiv feliraton, *Flavius Faladus, sacerdos Iovis Dolicheni* nevében találtuk meg, 193-ból.[2] Ez esetben a papi funkció miatt feltehetjük, hogy a név keleti eredetű embert takar. Megerősíti felfogásunkat az a körülmény, hogy a név további előfordulásai határozottan Szíria felé vezetnek. Éspedig: zeugmai (Commagené) feliratokon a *Φαλαδος*,[3] *Φαλαδωνια*[4] személynevekkel találkozunk, ugyancsak *Faladus* (*Φαλαδος*, Pldws)-nak hívtak egy Coele-Syria-ból való chorepiscopust, aki 325-ben részt vett a nicaeai zsinaton.[5] Az elmondottakból kitűnik tehát, hogy a *Faladus* = *Φαλαδος* = *PLDWS* személynév eredetét sémi nyelvterületen, Szíriában vagy Szíriával határos mezopotámiai vidéken kell keresnünk. A kérdés megoldásához az 1931—32. évi dura-europosi ásatások adják meg a kulcsot. Az ásatások folyamán az egyik szentély bejára-

[1] A szóbanforgó feliratokra *dr. Járdányi-Paulovics István* hívta fel figyelmünket, neki köszönhetjük az emlékek lelhelyéről való ismereteinket is.

[2] *Merlat:* Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus. Rennes, 1951. nr. 55. további irodalommal.

[3] *Jalabert—Mouterde:* IGLS 1 (1929) nr. 98.

[4] i. m. nr. 96.

[5] *Patrum Nicaenorum nomina.* Ed. Gelzer—Hilgenfeld—Cuntz. Lipsiae 1898. «Index» p. LXI. nr. 60.; «Nomina Latine» p. 16 sk, nr. 56, 59, 60.; «Nomina Graece» p. 63, nr. 59; «Nomina Syriace» p. 103, nr. 60.

tánál kultikus dombormű került elő, ezt az emléket — görög nyelvű felirata szerint — az Euphrates melletti Anath kómé istenének, *Αφλαδ*-nak állította Adadiabos, Zabdibolos fia.[6] Ugyanitt egy másik feliraton 11-tagú közösség tagjai szerepelnek, akiket az istenség kultusza fűzött össze.[7] Mindkét felirat i. u. 54-ből, a szentély építésének évéből származik.[8]

Az istenség neve: *Aphlad* babiloni eredetű: *apil adda* vagy *Apal-ad* ill. *Apladda* ('Adad fia'),[9] görögös suffixummal ellátott formájában — a másodikként említett feliraton és egy, a szentély falán talált graffito-n[10] *Απαλαδος* ill. *Αφαλαδος*. A szóbanforgó személynév és az idézett istennév tőbeli mássalhangzói: PLD közösek; az is figyelemreméltó, hogy a második durai feliraton és a graffito-n az istennév ugyanolyan görögös suffixummal (os) végződik, mint egyes változataiban az említett személynév.

1. kép

Mindebből az következik, hogy a savariai feliraton egy mezopotámiai eredetű, az Euphrates mentén Dura-ban és Commagené-ben is elterjedt istenség nevéből képzett theofor személynévvel állunk szemben, ami viszont Aurelius Iulius Faladus szíriai, legvalószínűbben északszíriai származása mellett tanúskodik. Ezek után feltehető, hogy a *Iulius* első cognomen, éppúgy mint számos, a II—III. század fordulóján római polgárjogot nyert szíriai ember nevében, itt is Iulia Domna nomenjére utal.[11]

A Faladus-feliratot állító Aurelius Bassus nevénél kevesebbet kell időzzünk. Jóllehet a *Bassus* cognomen előfordul az italikus és thrák névadásban, leggyakrabban

[6] *C. Hopkins:* The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report, 5 (1931—32), New Heaven, 1934. 106 skk, XIII. t.; *O. Eissfeldt:* Tempel und Kulte syrischer Städte in hellenistisch-römischer Zeit. Leipzig. 1941. 139 sk, XIV. t. 3.; *Watzinger:* «Dura(Europos)» in PWRE, Suppl. VII, 1940. 154.

[7] *C. Hopkins:* i. m. 113 skk, XXVI. t.; *O. Eissfeldt:* i. m. 139 sk; *Watzinger:* i. m. 154.

[8] ld. 6. és 7. jz.

[9] *C. Hopkins:* i. m. főként 115.

[10] *C. Hopkins:* i. m. 122 sk.

[11] *M. Rostovtzeff:* Caravan cities. Oxford, 1932. 111.

keleti, szíriai eredetű embereknél találjuk meg,[12] s ezért itt feltétlenül orientális, Faladushoz hasonlóan északszíriai származású személyre kell gondolnunk.

A névelemzésből adódó tanulságok szerint a felirat kiegészítése a következőképpen alakul: *[. . . Au]rel(io) Iulio Falado civ[i Suro . . .] [a]n(norum) L Aur(elius) Bassus cives (sic) [Surus . . .]*

2. Szarkofág feliatos oldallapjának töredékesen fennmaradt középső része; négy darabban. Lh. Szombathely. Anyaga: mészkő, m.: 38 cm, h.: 123 cm, v.: 12 cm. (L. 2. kép.)

Marianus és anyai nagybátyja: *Zeno*, egy — a felirat töredékessége miatt ismeretlen nevű — vicus-ból, az északszíriai (Commagené, Cyrrhesticé) Cyrrhus környékéről kerültek Pannóniába. Neveik: a sémi eredetű Marianus[13] és a görög Zeno[14] a hellenisztikus-keleti névadásban igen gyakoriak. A hiányzó nomen-ek kiegészítésénél a legnagyobb valószínűséggel az Aurelius gentilicium-ra gondolhatunk.

A felirat olvasása: *[. . . Aur(elius)?] Marianus v(ivus) fecit | [s(ibi) et Aur(elio)? Z]enoni av(on)culo civi | [Suro] [e]x regione Cirro vico | [. . . t]renc (?) ann(orum) LX[X? . . .]*

A fentebb ismertetett feliratok keletkezési idejének meghatározásához elsősorban a rajtuk előforduló személynevek, az emlékek rendeltetésének ismerete és epigráfiai sajátosságaik segítenek hozzá. A Faladus-feliratot az Aurelius nomenek már eleve a II—III. századra keltezik; a praenomenek hiánya, a Iulius első cognomen, valamint a supernomen használata pedig egyenesen a III. század első felére való datálás mellett látszanak dönteni. Megerősítik feltevésünket a felirat viszonylag kevés műgonddal vésett, enyhén az írás irányába dülő betűi, s az a körülmény, hogy a nagyobbszabású sírépítményekre utaló, hosszúnégyszögű feliratos táblák használata főként a II—III. század fordulója körüli évtizedekben lesz otthonos Pannóniában.[15] Hasonló meggondolások alapján szintén a III. század első felére helyeznénk Zeno sírládájának töredékét. A titulus betűtípusai a III. századra jellemzőek, tudjuk továbbá, hogy a szarkofágtemetkezés éppen keleti ritushatásra a II. század végén és a III. század elején terjedt el a Közép-Duna vidékén[16]

A fentiek ismeretében felvetődik a kérdés: hogyan kerültek ezek a szírek Pannóniába, milyen szerepet játszhattak e hazájuktól távoleső tartomány életében? A Duna vidékén gyökeret vert romanizált keleti ethnikum problémájára J. Dobiaš dolgozata hívta fel először érdemben a figyelmet.[17] Már Dobiaš utalt arra a rendkívül fontos körülményre, hogy a szírektől való feliratos emlékek zöme a II—III. századra datálható, s rámutatott egy, a markomann háborúkat követő keleti betelepülés lehetőségére.[19] Az orientális misszió szerepét vizsgálva, Nagy T. nagy jelentőséget tulajdonított a pannóniai kereszténység kialakulásában az I—III. század folyamán beszivárgott szír és kisázsiai népességnek.[20] Az újabb kutatások, főként Mócsy A., Barkóczi L. és Fitz J. eredményei bebizonyították, hogy míg a markomann háborúk előtt a keleti kapcsolatoknak nincs nagyobb jelentősége,[21] addig a II—III. században, különösen a Severusok alatt (193—

[12] *J. Dobiaš:* Orientálni vlivy v rimském podunaji. Praha, 1928. = «Bidluv Sbornik» 24 sk; *I. Gronovszky:* Nomina hominum Pannonica certis gentibus adsignata. DP I. 2. Bp. 1933, p. 24, nr. 56.; *Kerényi A.:* A dáciai személynevek. — Die Personennamen von Dazien. DP I 9. Bp. 1941, nr. 2138—39., p. 184.; *H. Wuthnow:* Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des Vorderen Orients. Leipzig 1930. 34 sk; *Ingholt—Seyrig—Starcky—Caquot:* Recueil des tesséres de Palmyre. Paris 1955. 167.

[13] *Dobiaš:* i. m. 22 sk; *Wuthnow:* i. m. 73.

[14] *Wuthnow:* i. m. 50.

[15] *Erdélyi G.:* A pannoniai síremlékek ornamentikája. Eger, 1929. 32 sk; *Ua.:* Intercisa I. AH 33. Bp. 1954. 165 sk.

[16] *Nagy L.:* BpT I/2. Bp 1942. 473.; *Barkóczi L.:* Brigetio. DP II 22. Bp. 1951. 42.

[17] ld. 12. jz.

[18] i. m. 46.

[19] i. m. 27.

[20] A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. DP II 12 (Bp. 1939) 22 skk.

[21] *Mócsy A.:* Pannonia lakosságának története a markomann háborúk előtt. Bp. 1956. Kand. ért. tézisei. 6.

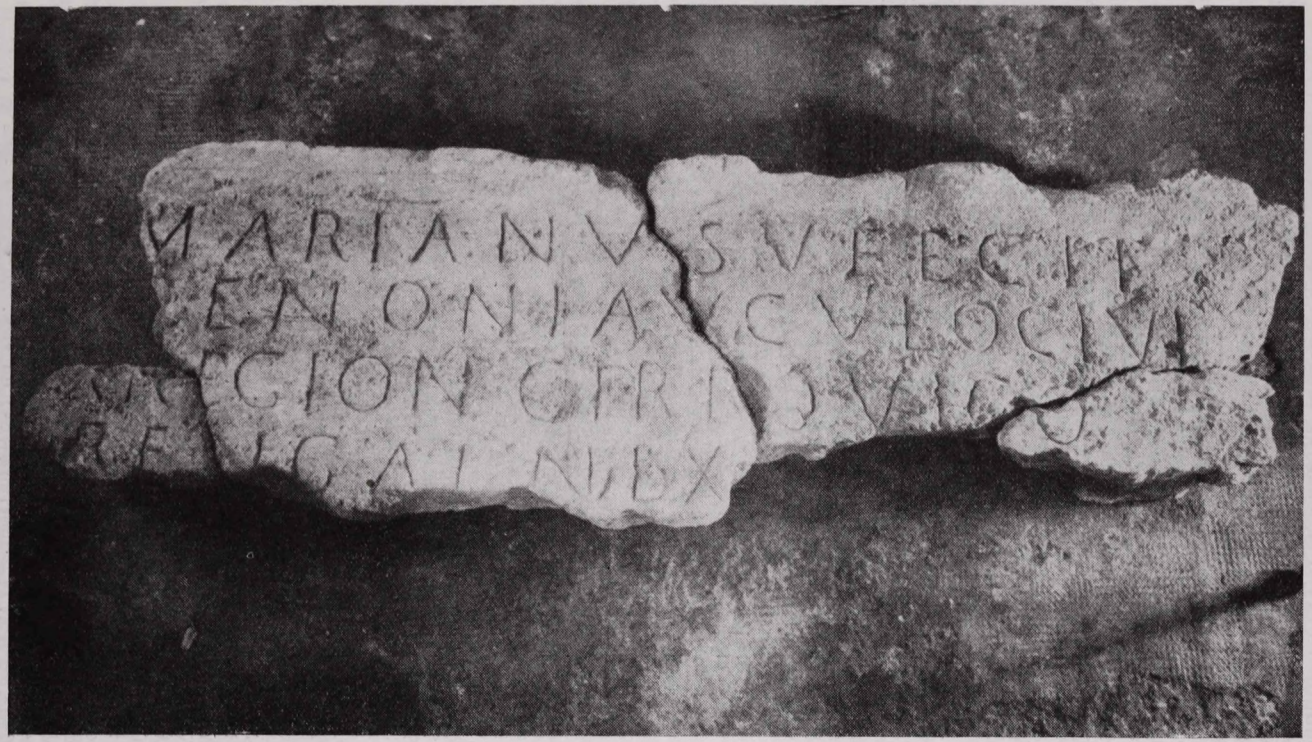

2. kép

235)[22] a feliratos és egyéb emlékanyag tanulsága szerint nagyszámú keleti: szír, kisázsiai és északafrikai ethnikum jelenlétével kell számolni Pannóniában.[23] A keleti elemek beszivárgására császári telepítő akciók,[24] az itteni legiók keleten megfordult vexillatioi,[25] Pannóniába helyezett szír segédcsapatok[26] és keleti kereskedők magánvállalkozásai[27] szolgáltattak alkalmat.

Behatolási útjaik közül eddig főként a *Duna* vonalát[28] és a Naissus—Serdica—Philippopolis—Perinthus—Byzanti út[29] fontosságát hangsúlyozták, valószínű azonban, hogy sokan, elsősorban a szírek közül, a borostyánkőúton és a Száva völgyében a dalmata partvidék,[30] valamint Észak-Itália[31] felől érték el tartományunkat.

A két Pannóniában letelepedett szír csoportok a legtöbb esetben a jobbmódú városi középrétegekhez tartoztak, s valószínű, hogy a markomann háborúk pusztításai következtében elnéptelenedett limesmenti településeken (Carnuntum, Brigetio, Aquincum, Intercisa) egészen a III. század közepéig a lakosság jelentékeny hányadát alkothatták. Amint a feliratokból kiderül, nem egy közülök bejutott az ordo decurionumba és a municipális földbirtokos arisztokrácia soraiba.[32] Többségük azonban feltehetőleg kereskedelemmel, banküzletekkel és iparral foglalkozott, s ebben a minőségben fontos szerepet játszottak Pannónia II. század végi gazdasági talpraállásában, a két tartomány Severus-kori fellendülésében.[33] Bizonyosan igaza van Fitz J.-nek, aki valószínűnek tartja, hogy a keletiek a Severus-dinasztia szír császárainak aktív támogatását élvezték.[34]

A szírek savariai megtelepedésének kérdésénél gondolhatunk a limes mentén, Brigetio-ban gyökeret vert, északszíriai (commagenéi) kereskedő-iparos népesség szétszivárgására,[35] de tekintetbe jöhetnek a borostyánúton Észak-Itália,[36] Dalmatia[37] és Nyugat: Hispania,[38] Gallia felől érkező kereskedőrajok is. Végül felvethető a katonaelemektől való származás lehetősége.[39]

[22] A keleti kapcsolatoknak új fellendülése következett be a IV. században, ld. *Balla L.*: Savaria története a a feliratok tükrében. Kézirat.

[23] *Barkóczi L.*: Brigetio. 27 sk, 31. *Ua.*: Intercisa I. AH 33 (1954) 37 sk. Intercisa II. AH 36 (1957) 532 sk. *Barkóczi—Kerényi*: FA 10 (1958) 82.; *Fitz J.*: AÉ 85 (1958) 106 skk., 169 skk.

[24] ld. 23. jz.

[25] *Barkóczi-Kerényi*: i. m. 83 sk további irodalommal.

[26] ld. 25. jz. és *Nagy L.*: AÉ 52 (1939) 115 skk.

[27] *Dobiaš*: i. m. 27 skk.

[28] *Dobiaš*: i. m. passim.

[29] *Barkóczi—Kerényi*: i. m. 82 skk.

[30] *Nagy T.*: i. m. 13., 55. jz.

[31] *Nagy T.*: i. m. 13 skk.

[32] *Carnuntum*: CIL III 14359[2]; *Brigetio*: Barkóczi, Brigetio. F 93, 102, 209, CIL III 10533; *Aquincum*: CIL III 10571—3 (=3626), 10481; *Mursella*: CIL III 10243/a-b; *Bassiana*: CIL III 10203; etc.

[33] ld. 23. jz.

[34] *Fitz J.*: AÉ 85 (1958) 169 skk.

[35] Vö. *Barkóczi*: *Brigetio*. F 38, 113, 122, 93, 209.; *Aquincum*: CIL III 3490, 11076, *Kuzsinszky*: Aquincum. Bp., 1934. 182.; *Celeia*: CIL III 11701.

[36] *Brusin*: AN 24—25 (1953—54) 55 skk.

[37] CIL III 2006.

[38] *Berce*: Arh. Vestnik (Ljubljana) 7 (1956) 399 skk: Aurelius Gaianus cives (sic) Surus, dec. Italicensium Lh. Breg, Celeia.

[39] CIL III 10920 (=4182).

FÜVES ÖDÖN

A RÁCKEVEI GÖRÖGÖK NYOMÁBAN

IN MEMORIAM CONIUGIS CARISSIMAE

Ráckeve egyik legrégibb szerb település hazánkban.[1] Az Al-Duna menti Kevi városnak a török dúlás elől menekülő lakói ugyanis már 1440-ben megtelepedtek Csepel szigetén, Árpád egykori fejedelmi székhelyén: Ábrahámtelken, amelyet szülővárosukról Kis-Kevinek neveztek el.[2] Itt csakhamar élénk kereskedelmi tevékenységbe kezdtek, amely nemcsak Magyarországra, hanem külföldre is kiterjedt. Így tudomásunk van arról, hogy a ráckeveiek Bécsben, sőt Konstantinápolyban is megfordultak.[3] Ügyességük, valamint a királyoktól kapott számos privilégiumuk következtében hamarosan meggazdagodtak és a kb. félévezredes működésük alatt időnként jelentős szerephez jutottak hazánk kereskedelmi életében.

A ráckevei szerbek munkájukban segítőtársakra is akadtak a városban letelepülő görögök személyében. De amíg a legtöbb magyar városban a görögök «tehetségesebb versenytársaknak» bizonyultak és háttérbe szorították a szerbeket,[4] addig Ráckevén mindvégig kisebbségben maradtak és valósággal feloldódtak a hasonló vallású és foglalkozású szerb többségben.[5] Ezt bizonyítja az a tény, hogy a fennmaradt ráckevei okmányok[6] sehol sem tesznek említést kimondottan görögökkel kapcsolatos eseményről. Ahol ugyanis a görögök nagyobb számban telepedtek le, ott a szerbekben csakhamar féltékenység támadt a jövevényekkel szemben.[7] Minthogy azonban Ráckevén nincs tudomásunk ilyen súrlódásról, nyilvánvaló, hogy a görögök nem számítottak komoly riválisnak. Csekély létszámuknak és a hitsorsosaikkal való egyetértésnek volt az eredménye az is, hogy a görögök nem rendelkeztek külön templommal s hogy — mint ahogy a legtöbb helyen történni szokott — a szerbekkel együtt alkottak közös görögkeleti egyházközséget, amelynek mindvégig *döntően* szerb jellege volt. A ráckevei pópák általában szerb származásúak voltak, néha azonban akadt köztük görög eredetű is, hisz van adatunk Konstantinovics Theodor papnak ráckevei működéséről,[8] akinek görög származását bizonyítja Konstantinovics Pálnak — bizonyára fiának — görög nyelvű sírfelirata.

A ráckevei görögöknek nem volt önálló iskolájuk sem. Gyermekeiket a szerbekkel együtt az ún. «óhitűek oskolájába» járatták. Előfordult az is, hogy a görögkeleti gyerekek a katolikus és református tanulókkal együtt a «mixta oskolát» látogatták.[9] A görögkeleti iskola tanítói általában szerbek voltak, de néha görögök is működtek benne, mint pl.

[1] A hagyomány szerint a ráckevei szerb templomot a XII. század elején II. Béla király szerb felesége építtette. Ezt a feltételezést a kutatási eredmények nem támasztják alá.

[2] «Kevi Várossáról való szép História. 1581.» Skaricza Máté verse.

[3] «Pest megye műemlékei» Bp. 1958. I. kötet 104.

[4] *Hóman—Szekfű:* Magyar Történet. VI. 212.

[5] Ezért nem találunk adatokat a görögökről a Ráckevére vonatkozó irodalomban: *Magdics I.:* Diplomatarium Ráczkeviense. Székesfehérvár 1888.; *Galgóczy K.:* «Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monográfiája» Bp. 1877. III. k. 2—17.; Pest megye műemlékei Bp. 1958. II. kötet 7—9.; *Veszprémi Fejes Gy.:* A ráckevei református egyház és község története. Tahitótfalu 1927.; *Bodó A.:* Csepelsziget és Budafok 200 év előtt. Bp. 1936.; *Milhoffer S.:* Adalékok a királyi család ráckevei uradalmának történetéhez. Bp. 1940.; Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye. (Magyarország Vármegyéi és Városai) I. k. 121—123.; Csepelsziget községei. (Magyar Városok Monográfiája) Bp. 1934. 199—201.; Pestvármegye Adattára Bp. 1939. II. rész 36—37.

[6] 1. Díszes városi protokollum. Kiadta: *Magdics* i. munkájában. 2. Protocollum Regio-Coronalis Oppidi Privilegiati Ráczkeve . . . 1777—1792 (rövidítése: Protoc. I.) 3. Protocollum, Mellyben Privilegiált Ráczkevi Városában tartott Tanáts-Gyülések végzései beiratva találtatnak (1800—1806). (Rövidítése: Protoc. II. 4. Tanácsjegyzőkönyvi Mutató (1793—1850). Mind a négy okmány a Pestmegyei Levéltár tulajdona.

[7] *Horváth E.:* Zavirász György életeé s munkái. (Magyar—Görög Tanulmányok 3.) Bp. 1937. 36—37.

[8] Protoc. I. 131.

[9] Protoc. I. 279.

Popovics Miklós a XIX. század első évtizedében.[10] Mivel egy 1818. évi feljegyzés az «óhitűek oskolájának direktoráról» tesz említést, valószínűnek látszik, hogy mellette beosztott tanító is működött s így a görögkeleti iskola is többtanerős lehetett, mint a másik két felekezetéé, ahol mindegyikben egyszerre több ún. «normális professzor» működött. Minthogy ezek szerint a görögöknek Ráckevén sem önálló iskolájuk, sem különálló egyházközségük nem volt, természetszerű, hogy Ráckeve egyáltalán nem játszott jelentős szerepet a magyarországi görög diaszpora szellemi életében.

Mivel a görögök Ráckevén a szerbekkel szorosan összeforrva éltek, nehéz megállapítani letelepedésük pontos időpontját. Csupán az okmányokban előforduló nevekre támaszkodhatunk, amelyek viszont nem nyújtanak biztos támpontot. Ki hinné ugyanis, hogy a Miklosovits,[11] Deszpot[12] vagy Garabarics[13] név katolikus magyarokat, a Szabados[14] pedig szerbet takar? E nehézség ellenére mégis általában lehet következtetni a nevekből a nemzetiségre, főképpen ha közben a más városokban élő görög családok neveire is támaszkodunk. Ha mármost megvizsgáljuk azt az okmányt,[15] amely felsorolja az 1605—1836 közti ráckevei főbírák nevét s megemlíti a hivatali évük alatt történt legfőbb eseményeket, akkor azt láthatjuk, hogy már a XVII. sz. folyamán előfordul olyan név (Kapitány), amely a görögök közt is eléggé elterjedt volt.[16] Ezek szerint tehát nem valószínűtlen, hogy a görögök már a török hódoltság idején is megfordultak Ráckevén. Később a XVIII. sz. elején, az 1725. évi feljegyzések között két olyan névre akadunk, amely görög származásra enged következtetni: a Dakrisz és Szappanyos[17] névre. Az előző kimondottan görög hangzású, az utóbbi pedig később a görög Dimo előnévvel is előfordul. Ebből az adatból viszont az világos, hogy a XVIII. század 20—30-as éveiben már több görög lakhatott Ráckevén,[18] amely akkor a sok elszenvedett pusztítás következtében nyomorúságos falu képét mutatta. A város csekély számú lakossága főképpen földművelésből élt.[19] Ezekben az években indult meg a görögöknek nagyobb számban való beözönlése a magyar városokba. Természetes, hogy Ráckevén is többen megfordulhattak közülük, de látván, hogy a síralmas állapotban levő városban kereskedői tevékenységre alkalom nem nyílik, arrébb álltak s közülük csak kevesen telepedtek le ott véglegesen.

Némileg megváltozott a helyzet a század második felében, amikor a magyarországi görögség országszerte a fénykorát élte. Ebben az időben Ráckevén is nagyobb számban telepedtek le görög családok. Az említett főbírói felsorolásban is a legtöbb görögökkel kapcsolatba hozható adat ebből az időszakból való. Ez a tény viszont azt tanúsítja, hogy Ráckeve ezidőtájt már olyan fejlettséget ért el, hogy a kereskedők számára ott megélhetési és gazdagodási lehetőség nyílt.

Ha Ráckeve a régi fényét nem is érte el s ha nem is volt olyan vonzó, mint az akkor erősen kapitalizálódó Szentendre, azért több görög család talált otthonra e nagymultú város falai között is. Így itt telepedett le a *Datsó* vagy *Knézovits* (szerbesen Knezsevics) család, amelynek legkiemelkedőbb tagja a «Görög vagy Rácz Datsó János» volt, aki többször vette át a város vezetését «Rácz vagy Görög részről választatván bíróságra».[20] Felesége, mint a neve is elárulja, szintén görög volt: Polity Mária. Zavirász György, a magyarországi görögök szellemi vezére, Kalocsára való költözése előtt szintén Ráckevén élt.[21] Bizonyára testvére vagy unokatestvére lehetett *Zabira* István kereskedő,

[10] Protoc. II. 378.
[11] *Magdics:* i. m. 132.
[12] Protoc. II. 430.
[13] *Magdics:* i. m. 141.
[14] *Magdics:* i. m. 149.
[15] *Magdics:* i. m. 94—185.
[16] A Kapitány vezetéknevet az illető családok eredetileg a révkapitány foglalkozásuk miatt kaphatták. Minthogy Ráckevén e tisztséget a «rácok» viselték, nem lehetetlen, hogy egy — a rác gyüjtőnév alá tartozó — görög volt a szóban forgó Kapitány is, hisz Kapitány nevű görögökkel találkozunk Egerben is.
[17] A Szappanyos — görögül *Σαποντζῆ* — családnév szintén foglalkozásból eredt. A valóban szappankészítő Szappanyos Gróf Dionisiuson kívül azonban még sokan viselték ezt a nevet pl. Szappanyos Georgovits Márton, Szappanyos Timótheus stb.
[18] Ezt bizonyítja egy 1788-ban folyt per alkalmával elhangzott vallomás is, amely szerint már 60—80 évvel azelőtt volt Ráckevén olyan bolt, ahol a görögök árulták portékáikat. (Protoc. I. 170.)
[19] *Bodó:* i. m. 10—11.
[20] *Magdics:* i. m. 135. 1783. évi bejegyzés.
[21] *Horváth E.:* i. m. 8.

akinek a Nagy utcában volt háza.[22] Az utóbbi *Óváry* Sámuel és Pacsics Anna leányát vette el feleségül. Az anyakönyvek tanúsága szerint[23] a szabadszállási Zabira Konstantin is Ráckevén telepedett le s ott is halt meg 1805-ben. A kalocsai *Markovits* György kereskedőnek Ráckevén is volt háza. Az egyik lány a ráckevei Szappanyos Georgovits Mártonhoz ment feleségül.[24] Markovits Györgyöt Ráckevén érte utol a halál 1802-ben. Görög nyelvű sírfelirata ma is olvasható a templomkertben. Az említett *Szappanyos Georgovits* család görög eredetét bizonyítja az apa görög nyelvű végrendelete. A dúsgazdag pesti görögnek : *Monaszterly* Demeternek két háza is volt a XVIII. sz. közepén Ráckeve városában.[25] Valószínű tehát, hogy ebben az időben még ráckevei lakos lehetett. Egy másik adatból viszont az világlik ki, hogy a ráckevei Óváry Mihály lányát vette el feleségül s így közvetve rokonságba került a Zabira családdal is. Monaszterly Éliás ugyancsak Ráckevéről nősült, Joanovits kereskedő lányát, Annát vette feleségül. A *Jovanovics* (másként Joanovits) család gazdagságát bizonyítja, hogy 1771-ben a «Görög Simon Jovanovicsnak a város adós vala». E család tagjai többször viselték a főbírói tisztséget : 1777-ben Joanovits János vasárust választották főbíróvá, 1795-ben pedig «Joanovits Mihály görög a közrendből emeltetett főbíróságra».[26] A 4. számú sírfelírat tanúsága szerint átutazóban Ráckevén halt meg a szaloniki Chrisztosz Hadzi Dimu, aki bizonyára rokona lehetett a városban lakó *Dimo* Disko kereskedőnek és fiának, Dimo Miklósnak.[27] E kiterjedt család egyik ága lehetett a *Davidovics Dimo* és a *Szappanyos Dimo*, valamint a később szereplő *Dimon* család is. A templom görög nyelvű felirata szerint *Janotisz* volt 1771-ben az egyházközség epitroposza. A sírfeliratok tanúskodnak János Manuel *Kalliano* és a pesti illetőségű Demetriosz Hadzi Aszmaki ráckevei tartózkodásáról. Már 1744-ben házzal rendelkezett Ráckevén a *Görög* család, amelynek egy késői leszármazottja lehetett az 1849. évi főbíró : Görög István. Az 1845. évi feljegyzések között találjuk *Agrisz* Mihály peres ügyét, s még 1793-ból olvasunk adatokat *Johannidesz* János mészárosról. Zavirász György ismerősei körébe tartozott a ráckevei Alexandrosz *Lazaridisz* is.[28] *Platoni* Liverius ács vezetékneve is görög eredetre vall.[29] Egy 1782. évi bérleti szerződés alatt két görög betűs nevet találunk, amelyek azt bizonyítják, hogy aláíróik : *Zsigmond* György és *Tamaskovics* György szintén görögök voltak.[30] Eléggé nagy szerepet játszott a város közéletében a görög *Popovics* család. 1793-ban «Perceptor Popovics Demeter lett Görög», aki előzőleg 1786-ban már főbíró is volt. Az itteni Popovicsok görög eredetét bizonyítja az a per is, amelyet Popovics Demeter egy magyarral folytatott, aki azt állította, hogy «amikor Popovics még Görögországban lakott», ő akkor már gazda volt Ráckevén.[31] A szlávos -vics képző nem mutat feltétlenül szerb eredetre, hanem sokszor csupán a görögök országszerte megindult elszerbesedésének folyamatát tükrözik. Az említett görög családokon kívül még több olyan névvel is találkozunk a ráckevei okiratokban, amelyet más városokban élő görögök is viseltek s így nem lehetetlen, hogy a Rósa, Sztankovics, Nikolics, Kozma, Argirus, Pente, Demeter és Kalina nevű ráckevei lakosok is görög eredetűek voltak.

Ha mármost összegezzük a forrásokban talált fenti adatokat, arra a megállapításra jutunk, hogy a XVIII. sz. második felében — a magyarországi görögök fénykorában — mindössze 8—10 véglegesen letelepedett görög család élt Ráckevén. Ezeken kívül azonban szép számmal akadtak olyan görögök is, akik — üzleti vagy családi ügyben — rövidebb-hosszabb ideig tartózkodtak a város területén.

A ráckevei görögöknek egy század múlva azonban már teljesen nyoma veszik. A nagymultú családok zöme elszerbesedett, ill. magyarrá vált,[32] jó része más magyar városba

[22] Protoc. I. 3.

[23] A ráckevei görögkeleti anyakönyvek (1777-től kezdődnek) jelenleg a lórévi plébánián *Bajront Sándor* lelkész őrizetében vannak.

[24] Protoc. II. 310.

[25] Protoc. II. 276—277.

[26] Sirfelirata a templom falában látható (6. sz.).

[27] Protoc. I. 106.

[28] *Horváth E.*: i. m. 10.

[29] A kozáni eredetű Platoni család Pesten és Egerben is lakott.

[30] Protoc. I. 36.

[31] Protoc. I. 307.

[32] Ma már csak nyolc szerb lakosa van Ráckevének. Nem csoda, hogy a TIT egyik Pest megyei közgyűlésén elhangzott az a kívánság, hogy a ráckevei szerbek kulturális hagyatékát sürgősen össze kellene gyűjteni. (Természettudományi Közlöny 1958. IV. sz. 188.).

költözött, de bizonyára akadtak köztük olyanok is, akik hazájukat nem feledve, visszatértek az akkor már felszabadult Görögországba.

Ma Ráckevén a görög szellemet elsősorban a műemlék-templom egy XV. sz.-i ismeretlen bizánci festő által készített freskói hirdetik.[33] Sajnos, az eredeti ikonokat a XVIII. sz. elején átfestették, szerencsére azonban sok helyen rekonstruálni lehet a festékréteg alatt megmaradt régi képet.

A görögök ráckevei tartózkodásáról a protokollumok homályos adatain kívül a templom[34] Keresztelő Szent János kápolnájának 1771-ből származó görög nyelvű felirata,[35] valamint egy moszchopoliszi festőnek e kápolnában található freskói[36] is tanúskodnak. Ezeknél azonban még beszédesebb bizonyítéka a ráckevei görögök múltjának az alábbi, eddig még nem publikált hat görögnyelvű sírfelirat,[37] amely a templom falán, illetőleg a templomkertben még ma is olvasható.[38]

1.

A sírkereszten található:

INBI
IΣ XP
Ἰωάννης Μανοὴλ
Σεπτεμβρίου 20

A sírkereszt mellett a templomfalon levő márványtáblán olvasható:

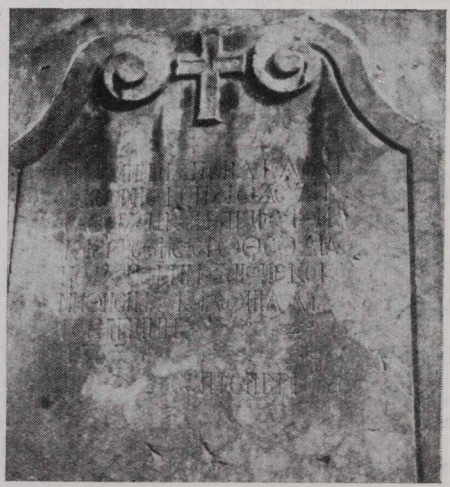

IN BI
IΣ XΣ
Ἰωάννης Μανοὴλ Καλλιανώτης κοῖται ὧδε ζήσας ὀγδοήκοντα πέντε ἐτῶν καὶ εὐαρεστήσας τῷ Θεῷ διὰ πολλῶν ἐλεημοσυνῶν ἐκοιμήθη ἐν Κ(υρί)ῳ καὶ αἰωνία αὐτοῦ ἡ μνήμη.

1767 Σεπτεμβρίου 20.

[33] *Sztrókay K.*: A ráckevei görög templom a Mátyás korabeli festészet páratlan emléke. (Vasárnapi Ujság 1934. II. 18-i számának 6. o.)

[34] A templomra vonatkozó irodalom megtalálható Pest megye müemlékei II. k. 28.

[35] A Pest megye műemlékei cikkírója által tévesen cirillbetűsnek vélt (II. k. 24.) felirat a következő: *Θεὸς σηχορέσι τοὺς κτίτορας καὶ τοὺς μέλοντας ἐπιτρόπους με βοηθία τοῦ Θ(εοῦ) καὶ τὶς ὑπεραίας Θεοτόκου ἐπροφθάσαμε{το} τὸ τέλος τῆς ζωγραφίας τῆς ἐκλησίας θήμιος Γιανότις ἐπίτροπος τῆς ἐκλησίας 1771.*

[36] Egy szláv nyelvű felirat szerint *Gruntovics Tódor* festette ki a Kozma- és Damján-kápolnát is.

[37] Eddig csak a pesti, kecskeméti, komáromi, miskolci, szentendrei és váci görög sírfeliratok jelentek meg *Prosser P.* Görögök sírfeliratai magyar temetőkben (Magyar—Görög Tanulmányok 19. Bp. 1942. című disszertációjában. Az egri görög sírfeliratok adatait *Füves Ö.* közli az Ant Tan 5 (1958) 81.

[38] Ezúton mondok köszönetet *Benedicty Róbert* bölcsészhallgatónak, aki az általa megtalált 6. számú sírfeliratot rendelkezésemre bocsátotta.

2.

Egy másik márványtáblán olvasható:

Ὧδε ἐθάπτη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Δημήτριος Χατζῆ Ἀσμάκη ἐκ πόλεως Σέρβια, ἔζησε δὲ Χρόνους 60 (καὶ) ἀναπαύθη εἰς τοὺς 1780. Σεπτεμβρί(ου) 14 εἰς Κοβήνη.

3.

Ἐνθάδε κῆτε ὁ μακαρίτης Γεώργιος Μάρκοβιτζ Κοζανίτης κ(αὶ) Καλότζανος. Ἀναπαύθη ἐν Κ(υρί)ῳ 1802 Φεβρ(ουαρί)ου 27. Ἔζη 75 ἔτη. Αἰωνία ἡ μνήμη.

4.

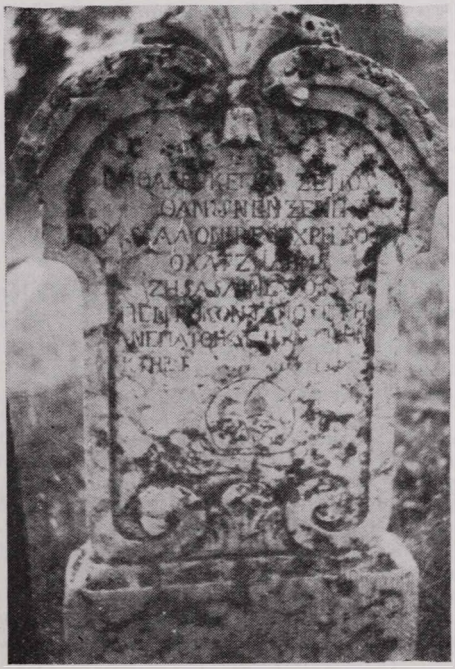

Ἐνθάδε κεῖται ξένος θανὼν ἐν ξένῃ, Θεσσαλονικεὺς Χρῆστος ὁ Χατζῆ Δήμου ζήσας αἰνετὸς πεντήκοντά που ἔτη ἀνεπαύθη δὲ ἡσύχως ἐν Κυρίῳ 1802 Αὐγούστου 3.

5.

Ἐνθάδε κεῖται τὸ θ νητὸν σῶμα τοῦ Παύλου Κονσταντίνοβιτζ, ὁ ζήσ[ας] εὐσεβῶς καὶ ὀρθοδόξος τῇ πίστει. Ζήσας ἔτη 36, πρὸς Κύριον ἐξεδήμησεν τῇ 2 Μαΐου 1815 ἐν Κοβήνῃ.

3 recte: *ὀρθοδόξως*

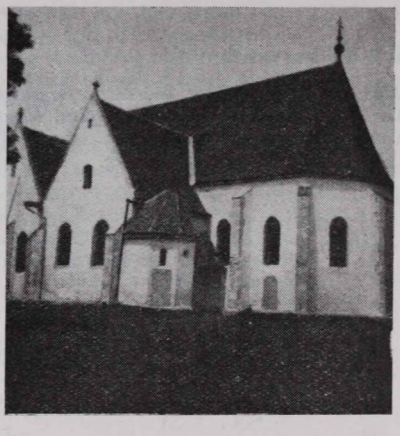

6.

A templom főkapuja mellett levő márványtáblán olvasható 7 sornyi szerb szöveg alatt, annak folytatásaképpen:

Τῷ Μιχαὴλ Ἰωαννόβητζ [τῷ] κατοίκῳ καὶ ἐμπόρῳ
τῆς πόλεως P. Κοβίνη, ὃς τῶν [.]ο ἐτῶν τοῦ ἐντοπίου
κριτηρίου συγκάθεδρος ὑπῆρχεν ἐντίμως καὶ
ὀρθοδόξως τῇ πίστει 71 ζήσαντι ἡ αὐτοῦ σύζυγος
Ἄννα ἡ ἐκ τῶν εὐγενῶν Δόμονκος
δακρυρρο[.]σῦσα τὸ παρὸν σημεῖον
ἔσ{υ}τησε ἐν P. Κοβίνη ἔτι{σε}
σωτηρίῳ 1829 Ὀκτωβρίω 24.

6 recte: *δακρυρροθοῦσα?* vagy *δακρυρροέουσα?*; legvalószínűbb a *δακρυρροοῦσα* vagyis szándékos hibatörlés történhetett. 7 recte: *ἔτει* 8 recte: *Ὀκτωβρίου.*

VITA

HORVÁTH I. KÁROLY

KORSZAKOK ÉS IRÁNYOK A CATULLUS-FILOLÓGIA TÖRTÉNETÉBEN

1. A Catullus-filológia története — nem egy szerencsésebb költő-társától eltérően — a Catullus-szövegek felfedezésével, Catullus «feltámadásával» kezdődik. A XIV. század elején működő vicenzai Benvenuto Campesani rejtélyes értelmű epigrammája szerint késői honfitársának, egy bizonyos Francesconak köszönheti, hogy «messze számüzetéséből» (talán a halál partjáról?) hazatérhetett, hiszen «verseskönyve addig véka alatt rejtőzött». Az ókor végefelé ugyanis, dicsőségének hosszú virágzása után, Catullus verseit — máig is felderítetlen okokból — mind kevesebben ismerik és olvassák. Nem tudunk arról (s ez joggal feltűnt a kutatóknak!), hogy az oly sok magyarázatra szoruló Catullus-versekhez az ókorban kommentár készült volna. Azok a nyomok, melyeket Hyginusnál és Charisiusnál felfedezni vélnek,[1] jelentéktelenek. Ami azonban még meglepőbb: Martianus Capella az V. században már «arról a bizonyos» Catullusról beszél.[2] S ebből, ha el kell is utasítanunk azt a felfogást, mely szerint az Anthologia Latina költői már nem utánozzák Catallust, mindenesetre kiviláglik, hogy Catullus neve ebben a korban már nem az a mindenki számára érthető nagy név, ami kétségkívül volt egy-két évszázaddal korábban. Az utolsó «római litterátor», a sevillai Isidorus még ismeri a Catullus-művet, de a szkeptikusabbak véleménye szerint ő is már csak hírből ismeri.[3] Isidorus 640 körül halt meg. Több, mint háromszáz évet kell átugornunk, hogy a költő nevével ismét találkozhassunk. Ratherius veronai püspök 965-ben tartott predikációjában bűnbánóan megvallja, hogy olvassa Plautust és Catullust, akit soha azelőtt nem olvastak *(numquam antea lectum)*. Feltehető, hogy a püspök a veronai káptalan könyvtárában bukkant rá a kor műveltjei előtt is ismeretlen verseskönyvre. Aztán újabb három évszázad suhan át Catullus verseskönyve felett anélkül, hogy valaki — tudomásunk szerint — letörölné róla a port. A XIV. század elején azonban bekövetkezik a nagy esemény: Catullus «feltámad»,[4] és most már végérvényesen. S ezzel megkezdődik a *Catullus-filológia első korszaka*, mely a XIX század elejéig, ha egy nagy filológus nevéhez és működéséhez kapcsoljuk a korhatárt, K. Lachmann fellépéséig tart.

Említettük Benvenuto Campesani költeményét, mely beszámol Catullus kötetének felfedezéséről. Hogy ki volt az a bizonyos Francesco, s egyáltalán ezt jelenti-e a *tribuit cui Francia nomen* kifejezés, nem tudjuk. Ez azonban nem is lényeges kérdés. Lényegesebb, hogy Francesco Catullus szempontjából — a vers tanúsága szerint — *compatricta fuit*, tehát a kézirat felfedezése Veronával kapcsolatos. Lehetséges, hogy a Francesco által felfedezett kézirat ugyanaz volt, amelyet három évszázaddal korábban Ratherius olvasott. L. Schwabe — M. Haupt nyomán — felsorolja azokat az eseteket, melyekkel kapcsolatban még a XIV. század folyamán a veronai példányról hallunk.[5] A XV. század folyamán Catullus — elsősorban persze a humanisták körében — mind nagyobb népszerűségre tett szert.[6] S a XV. század második felében már megjelennek az első Catullus-

[1] Vö. *G. Lafaye:* Catulle. Poésie. Paris, 1932. XX/6 és 7.

[2] Vö. III, 229.: *Catullus quidam non insuavis poeta.*

[3] Vö. Origines VI, 12, 3.

[4] Vö. *L. Schwabe:* Catulli Veronensis liber. Gissae, 1866. Praef. III.

[5] Ismeri többek közt *Petrarca* és barátja, *Guilelmo Pastrengo*, sőt 1374-ben *Coluccio Pietro Salutati*, a híres firenzei humanista, aki buzgó olvasója és gyűjtője volt az antik írásoknak, levélben arra kéri a veronai *Guaspar de Broaspinist*, hogy küldje el neki a veronai Catullus-kéziratot, vagy ennek másolatát.

[6] *A. Riese:* Die Gedichte des Catullus. Leipzig, 1884. XXXVII. rámutat, hogy Catullusban Tibullusszal és Propertiusszal együtt egy antik «szerelmi hármas» *(triumviri amoris)* egyik tagját tisztelik a kor műveltjei.

kiadások, interpretációk, obszervációk, a modern kommentárok előfutárai.[7] Kitűnő tudósok munkája nyomán értelmes, jól olvasható, sok ponton kitűnően emendált szöveg került az olvasni vágyó műveltek kezébe, s egyszersmind alapvonalaiban kialakultak azok az interpretációs problémák, melyek megoldása a következő évszázadok filológusaira várt. Egyszóval: megtörtént a Catullus-filológia nagy alapvetése. Aligha tekinthetjük tulzónak R. Ellis kifejezését, aki Guarinus kommentárjának «elsőrangú jelentőségé»-ről beszél, vagy Ae. Baeherns szavait, aki szerint nehezebb helyek magyarázatánál gyakran kell fordulnunk a XVI. századi filológusok mély fejtegetéseihez.

A XVII. és XVIII. század lényegesen új eredményeket nem hozott létre a XVI. századhoz képest. Viszont a tudósok szorgos gyűjtőmunkája nyomán egyre gyarapodott azoknak a párhuzamos helyeknek halmaza, melyek nélkül a XIX. és XX. század nagy kommentárjai aligha jöttek volna létre.[8] A magával Catallusszal foglalkozó munkák mellett számos kitűnő észrevétellel gazdagították a Catullus-filológia egyre dúsabb tárházát olyan filológusok is, akik számára Catullus csak mellesleg volt érdekes.[9] Ha tehát Catullus verses-könyve — Vergiliusszal és Horatiusszal összehasonlítva — viszonylag elhanyagolt mű volt is egészen a múlt század elejéig, mégis a Catullus-filológia az előző évszázadokban összegyűjtötte a legfontosabb filológiai anyagot, körvonalazta a szövegek fő problémáit, és ezzel megteremtette az alapot ahhoz, hogy egy a szó szoros értelmében tudományos kritikai szövegkiadás létrejöhessen, ami viszont előfeltétele volt annak, hogy a Catullus-versek történeti- és irodalomtörténeti vizsgálata tudományos alapon megindulhasson.

2. 1829-ben jelent meg K. Lachmann szövegkritikai kiadása,[10] s ezzel — ebben minden filológus egyetért — *új korszak* hajnala hasadt a Catullus-filológia egén, melynek fénye addig nem sejtett távlatokat villantott a kutatók szeme elé. A Catullus-kutatás fellegvára Németország lett, bár — természetesen — más országok tudósai is igyekeztek a német filológusokkal lépést tartani és a német Catullus-filológia új módszereit felhasználni.[11] Az új, a Catullus-filológiát forradalmasító módszer két leglényegesebb vonását — Baehrens nyomán — a következőkben fogalmazhatjuk meg. I. Az antik szövegek vizsgálatánál minden esetben igyekeztek az eredeti, romlatlan, elsődleges formát rekonstruálni, s mind a szövegjavításokat, mind pedig a szövegek magyarázatát források vallomására és szellemére építeni. II. Nem elégedtek meg a szövegekben foglalt tények egyszerű, önmagukból adódó értelmének regisztrálásával, hanem megkísérelték azok történeti hátterének megrajzolását, a történeti összefüggések felderítését, a költő biográfiájának és kora viszonyainak tudományos tisztázását. Így Lachmann — elsősorban a Datanus-codex szövegére támaszkodva — igyekezett Catullus eredeti szövegét helyreállítani. S ha ezt teljes sikerrel nem valósíthatta is meg (annál is inkább, mivel a Datanusnál sokkal hitelesebb szöveget nyújtó Sangermanensis és Oxoniensis számára még nem voltak ismeretesek), mégis, egyrészt egzakt módszerei hozzásegítették, hogy fölvessen

[7] Az első kiadást (1472) csakhamar követi *B. S. Parthenius* (1486), majd *I. Palladius* (1493) magyarázatos kiadása, s ezeket a következő évszázad folyamán *A. Guarinus* (1521) kiadása, *M. A. Muretus* magyarázatos szövege (1554) és filológiai észrevételei, majd *Achilles Statius* (1566) és *J. Scaliger* (1577) kommentáros kiadása, — hogy csak a legjelentősebbeket említsük.

[8] Különösen jelentős e szempontból *J. Passerat*tól Catullus, Tibullus és Propertius kommentáros kiadása (1608), *I. Vossius* Catullus-kötete (1684), majd a következő században *A. Vulpius* (1710), és *C. de Allio* (1738) kommentárja — e két utóbbi nem sok újsággal —, és végül a század utolsó évtizedeiben néhány, még az előzőkhöz képest is kevés novumot tartalmazó munka, *Fr. G. Döhring* (1788), *Chr. G. Mitscherlich* (1786) és *I. C. Valckenaer* (1799) fejtegetései, — egyes részinterpretációk, így a két utóbbitól a «Berenice hajfürtjének» és a «Peleus és Thetis lakodalmának» magyarázata —, és *L. Santenius* összegező jellegű műve az «Allius-levéllel» kapcsolatban.

[9] Legismertebbek *N. Heinse*, *R. Bentley* és *I. Schrader* ilyen irányú megjegyzései.

[10] Q. Valerii Catulli liber. Berolini, 1829.

[11] A következő évtizedek irodalmáról már — periódusonként — részletes, folyamatos kritikai feldolgozásokkal és áttekintésekkel rendelkezünk. A Fleckeisens Jahrbücher 113 (1876) száma *H. Magnus* tollából közöl ismertetést az előző évek Catullus-irodalmáról, majd ezt követőleg a Bursians Jahresbericht 6 (1876) 108 skk, 51 (1887) 145 skk. 97 (1898) 190 skk, 126 (1905) 108 skk, 183 (1920) 1 skk cikkei ismertetik a közbeeső évek Catullus-filológiájának termését. Az 1914-et követő évek irodalmát megtalálja az érdeklődő a *J. Marouzeau* szerkesztésében 1927 óta folyamatosan megjelenő «L'année philologique» lapjain s más folyóiratok, értesítők stb. hasábjain.

s valamiképpen megoldjon csaknem minden szövegjavítási és interpretációs problémát, másrészt szövege és problémafelvetései még így is alapul szolgálhattak a nyomban utána óriási lendülettel kibontakozó történeti vizsgálódásoknak. Egy évtized sem telt el, s megjelent M. Haupt munkája,[12] melyben leszögezi, hogy Lesbia kétségkívül ama hirhedt *Clodia quadrantariá*val azonos, kiről Cicero «Pro Coelio» c. beszéde szól. S ezzel a gát felszakadt, az árt nem lehetett egyhamar megállítani. Egymást érték a Lesbia—Clodia ügyben majd Haupt mellett érvelő, majd cáfoló írások, a Catullus-életrajz egyre alakult, egyre színesedett. C. G. Helbig fejtegetései[13] és Th. Jungclaussen monográfiája[14] után így érkezünk el L. Schwabe nevéhez, aki a Catullus-filológia e második korszakának egyik legkiemelkedőbb alakja, s aki körül, alig, hogy könyve megjelent, egy csapásra egész iskola támadt. Az egész akkori filológus-társadalom egyszeriben két táborra oszlott, a Schwabe-hívek és Schwabe-ellenfelek táborára. A Homéros személyének történetisége körül fellángolt harcok óta ez a Lesbia—Clodia azonosság körül felkavarodott vihar volt a klasszika-filológia legnagyobb szenzációja. S ahogy a Homéros-kérdés vitájában sem pusztán Homérosról, hanem alapelvekről és általános módszertani kérdésekről volt szó, a Catullus-vita sem korlátozódott pusztán a Lesbia-Clodia azonosság problémájára. Igaz, sok meddő szócséplés, és így is, úgy is igaz érv csűrése-csavarása nélkül az ilyen viták sohase folytak. Mégis, a kor Catullus-filológiáját ma már nem mernénk nyugodt lélekkel «a tudásra érdemtelen dolgok tudományá»-nak nevezni.[15]

L. Schwabe műve két időpontban és kötetben jelent meg.[16] A nagy vihart az első kötet váltotta ki, mely Catullus biográfiáját, a catullusi személyekről és a költemények kronológiájáról szóló fejtegetéseket tartalmazza. S a hipotézis hatásának intenzivitására és tartósságára jellemző, hogy M. Schusternek, korunk kiváló Catullus-szakértőjének a «Realencyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft» vonatkozó kötetében 1948-ban megjelent, s lényegében a consensus philologorumot tükröző Catullus-cikke[17] — életrajzi és kronológiai vonatkozásokban — szinte mindenütt Schwabe tételeire épül.

A Schwabe-féle életrajz és kronológia sarkpontja a c. 68, a híres «Allius-levél». Okoskodása pedig — egész vázlatosan — a következő. Catullus i. e. 57-ben utazott Bithyniába C. Memmius propraetor kíséretében és meglátogatta Troasban elhúnyt fivére sírját. Az elégia, melyben a halott fivértől örökre búcsút vesz (c. 101), már megenyhült, az időtől gyógyított fájdalom szomorúságát sugározza. A c. 68 írásakor viszont a fájdalom még heves, a seb még egészen friss volt, ennek tehát mindenképpen korábban, i. e. 57 előtt kellett keletkeznie. A költő ugyanebben a költeményben úgy emlékezik meg a kedvesével eltöltött első boldog találkozások örömeről (s ezt a kedvest Schwabe *minden bizonyítás nélkül* Lesbiával azonosítja!), mint amely már a múlté ; a kedves megcsalja Catullust, ső — fájdalmas szívvel bár — elviseli a megcsalattatás kínjait. A Lesbia-szerelemnek következésképpen jónéhány évvel a bithyniai út előtt kellett kezdődnie, hisaddigra már a költő számára gyakorlatilag véget is ért. Clodiáról viszont tudjuk, hogy i. e. 59-ben Caelius Rufusszal keveredett hirhedt viszonyba. Ha tehát a Catullus-versek Caeliusát és Rufusát Caelius Rufusszal azonosítjuk, a szakításnak 59—57 közt kellett bekövetkeznie, vagyis Catullus és Lesbia szerelme i. e. 61—60 táján virágzott, amikor a költő még csupán húsz-egynéhány éves tapasztalatlan ifjú, Lesbiája pedig harminc-egy-két éves raffinált asszony volt. Clodiának ezidőtájt még életben volt a férje, Metellus, így a c. 68-ban (s más költeményekben is) szereplő *vir*, akitől a kedves a Catullusnak szánt gyönyöröket elorozza, vele azonosítható. S hogy minden öszevágjon : Catullus egyik verse (c. 79) egy bizonyos Lesbiust gúnyol, mert Lesbiával rút viszonyt folytat ; tudjuk ugyanakkor, hogy P. Clodius Pulcherről Róma-szerte, előkelő és alacsony körökben egyaránt azt pletykázták, hogy Clodiát vérfertőző viszonyban ismerte meg ; mi sem kézenfekvőbb, mint a Lesbius—Lesbia párt a Clodius—Clodia párral azonosítani, annál is inkább, mivel Catullus a maga Lesbiusának *szépségé*vel is gúnyolódik, ami szellemes, kétértelmű célzás lehet Clodius *Pulcher* cognomenére. Mindehhez azután olyan érvek járultak még, mint Lesbia-Clodia előkelő származása, az a tény, hogy kezdetben mindkét név hordozója tisztességes asszony volt s csak később züllött a meretrixek nívójára, mindkettő-

[12] Quaestiones Catullianae. Lipsiae, 1837.
[13] Zur Charakteristik des Catull. Deutsche Jahrbücher (1842) 1213 skk.
[14] Zur Chronologie der Gedichte des Catullus. Itzehoe, 1857.
[15] *L. Hatvany:* Wissenschaft des nicht Wissenswerten. Leipzig, 1908.
[16] Quaestiones Catullianae. Gissae, 1862. és Catulli Veronensis liber. Gissae, 1866.
[17] RE VII A 2353—2406.

nek szépsége és heves, szenvedélyes természete stb. Így történt, hogy lassanként még a hipotézis ellenfelei közül is egyre többen adták fel korábbi álláspontjukat.[18]

S hogy a Schwabe által oly tiszteletre méltó alapossággal összegyűjtött érvek mennyire kézenfekvőek voltak, arra mi sem jellemzőbb, mint hogy mellette és közvetlenül utána megjelenő több munka használta fel ezek egyikét vagy másikát a hipotézis alátámasztására.[19]

A XX. század életrajzi és kronológiai vonatkozásban — a Schwabe-vonal folytatóit szemmel kísérve — lényeges újat nem hozott. Az olyan népszerű írásokat, mint L. Catin cikke,[20] vagy E. Fabian fordításokat tartalmazó köteténck idevágó fejtegetései,[21] nem is érdemes tárgyalnunk. Az ilyen jellegű munkák beérik a Catullus-versekben található életrajzi vonatkozások és bizonyos közismert történeti tények ötletszerű kombinálásával, anélkül, hogy álláspontjukat igazolnák, mindössze némi pszichológiai valószerűségre törekedve. A jelentősebb, tudományos igénnyel fellépő monográfiák közül is mindössze négy munka érdemel különösebb figyelmet,[22] ezek közt is azonban csak Tenney Frank könyve hoz a Catullus-versek kronológiai és történeti vonakozásait tekintve számottevő novumot.[23] S jegyezzük meg mindjárt: az erős pszichológiai érdeklődés tekintetében Frank műve — a mondottak ellenére — éppúgy elüt a XIX. század monográfiáitól, mint akár E. V. Marmorale munkája: mindkét könyv a Catullus-kutatás ama harmadik korszakát képviseli, melyről majd a továbbiakban lesz szó.[24] Döntő

[18] Csak egy esetet említsünk: *A. Riese*, aki 1872-ben a Fleckeisens Jahrbücher hasábjain (Fleckeisens Jahrbücher 105 [1872] 747 skk) még *Schwabe* heves ellenfeleként lép fel és mindvégig tartózkodó marad, egy évtizeddel később, kiadása előszavában (i. m.) már nagyon megfontolandónak tartja *Schwabe* egyik-másik érvét.

[19] Mindenekelőtt *O. Riebbeck:* C. Valerius Catullus. Eine literarhistorische Skizze. Kiel, 1863 és *R. Westphal:* Catull's Gedichte in ihrem geschichtlichen Zusammenhange übersetzt und erläutert von R. W. Breslau, 1870. Különösen érdekes *Westphal* esete, aki ragyogóan szellemes okoskodásával és sziporkázó ötleteivel nem egy ponton túl is szárnyalja *Schwabét*, s aki jóval ez utóbbi könyvének megjelenése előtt érvei nagyrészét összegyűjtötte már, — s ezek számos ponton *Schwabe* érveivel találkoznak. Viszont már szemmelláthatólag *Schwabe* nyomán indulnak, s az ő fegyvereit csiszolják, élesítik tovább *Ae. Baehrens:* Analecta Catulliana. Jena, 1874. és *R. Ellis* a továbbiakban tárgyalandó kommentáros kiadásában; továbbá az olyan monográfiák, mint *E. Couat* — kissé fellengős és franciamód lírai — könyve: Étude sur Catulle. Paris, 1875., *G. Stocchi:* Vita e carmi di C. Valerio Catullo. Firenze, 1875. és végül *H. A. I. Munro:* Criticizms and elucidations of Catullus. London. 1905.[2] sok kitünő gondolatot tartalmazó monográfiája.

[20] Le roman de Catulle. Bulletin de l'Ass. Guill. Budé 1952. 4, 22 skk.

[21] Catull und seine Zeit. Leipzig, 1955.

[22] *C. Pascal:* Poeti e personaggi Catulliani. Catania, 1916; *T. Frank:* Catullus and Horace. Oxford, 1928.; *A. L. Wheeler:* Catullus and the traditions of the ancient poetry. University of the California Press. 1934. és a legutóbbi években *E. V. Marmorale:* L'ultimo Catullo. Napoli, 1952.

[23] Említést érdemel az Allius-levél (c. 68) problémáinak újszerű megoldási kísérlete, Manlius-Allius személyének meghatározása, Caelius Rufusra tett célzások kiderítése és egyes catullusi szereplők azonosítása, így Suffenusé Alfenus Varusszal, Socrationé Philodémosszal, s több kisebb jelentőségű történeti összefüggés felfejtése.

[24] *Wheeler* posthumus könyve, mely tulajdonképpen a kaliforniai egyetemen tartott előadásainak jegyzetei nyomán készült, lényegében általános összefoglalás, s ha sok eredeti gondolatot találunk is lapjain, főképp életrajzi vonatkozásban nem érdemel különösebb figyelmet. Sokkal érdekesebbek azok az észrevételei, melyek a catullusi verseskönyv összeállításának és a catullusi mű «műfajainak» problematikáját érintik. A kronológia kérdéseit illetőleg mindössze abban tér el a közfelfogástól, hogy a költő halálát i. e. 47-re teszi, — ez azonban már jóval korábban felmerült és többször meg is cáfolt hipotézis. Ugyancsak nem ebben a vonatkozásban jelentős *G. Pascal* könyve sem. Néhány a jelenleg tárgyalt problémákkal összefüggő — külön tanulmányokban nagyrészt közzétett — gondolatot közöl ugyan, ezek azonban nem egyebek érdekes ötleteknél. Így azt a feltevést, hogy a c. 35-ben említett leány a költő barátjának, Caeciliusnak szeretője a *Sapphicā puella Musā doctior* sor miatt Lesbiával lenne azonos (vö. Il carme XXXV di Catullo. Atheneum [1921] 213—219 ll.) hamarosan megcáfolta *M. di Martino* (RIGI [1929] 167—169 ll.). *A. M. Fazio:* La lirica erotica in Catullo e Orazio. Palermo, 1930. c. könyvét, sajnos, mindezideig nélkülözöm.

lépéseket tett viszont a problémák tisztázása útján M. Rothstein,[25] aki — kétségtelenül téves konkluziója ellenére — alapjaiban ingatta meg Schwabe megdönthetetlennek hitt rendszerét, olyan nehézségekre hívva fel a figyelmet, melyeket megkerülni jó lelkiismerettel aligha lehet.

Schwabe hipotézisének — mint utaltunk rá — kezdettől fogva voltak ellenfelei is.[26] Nálunk Magyarországon, ahol a hipotézis-körüli vita csak nagyon gyenge visszhangot keltett,[27] az egyetlen jelentősebb Catullus-disszertáció szerzője, Wirth Gyula is az ellenzék sorait növelte, s tanulmánya,[28] ha helyenként komikusan naív, esetlen, s új momentumokat — mint erre bírálója már akkoriban rámutatott — alig tartalmaz is, jó összefoglalását adja a hipotézis ellen felhozott összes ellenérveknek. Ezek a következők: I. A Clodia név nem jelez többet, mint azt, hogy Catullus Lesbiája a gens Clodiával valamiféle összeköttetésben volt. II. Semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy Lesbia férjes asszony lett volna, annál több dolog szól amellett, hogy hajadon lány volt. III. A Catullusnál említett Caelius nem lehet azonos Caelius Rufusszal, Clodia Cicero-emlegette hirhedt szeretőjével, mivel Catullus Caeliusa a c. 100 tanúsága szerint veronai ifjú volt, s ugyancsak nem lehetett azonos vele a Lesbiát elcsábító Rufus sem, mivel ez utóbbi — Catullus szerint — podagrás és hircosus volt, a szónok viszont csábító férfiszépség, s emellett kiváló táncos. IV. A Lesbius név csak annyit jelent, hogy Clodiának volt egy Clodius nevű szeretője; ez azonban nem lehet azonos sem P. Clodius Pulcherrel, minthogy ez nem volt cunnilinguus, sem Sextus Clodiusszal, mivel ez utóbbi nem tartozott a Pulcherek familiájába s Clodiával folytatott viszonya is kétséges. V. Catullus és Clodia quadrantaria közt oly nagy a korkülönbség, hogy ilyen alapon a költő ideális szerelmét nem tudnók megmagyarázni (ez egyébként Wirth egyetlen *saját* ellenérve). VI. Semmi indokunk, hogy Lesbiát előkelő úrhölgynek tartsuk, valószínűbb, hogy szegénysorsú leány volt.

Mindezek az ellenérvek persze nagyon gyenge lábon állnak: azt a ragyogóan felépített — és látszólag minden részletében jól egybevágó — életrajzi regényt, melyet Schwabe megírt, nem tudták a legendák világába utasítani. Rothstein tanulmánya volt az első, mely nem a hipotézist támogató érvek cáfolgatásával kezdte, hanem olyan nehézségek kimutatásával, amelyek meglétét a Rothsteint és követőit mereven visszautasító R. I. M. Lindsay is kénytelen volt elismerni.[29] Catullus i. e. 56 tavaszán hagyta el Bithyniát. Ekkor írta a c. 46-ot, ezt az «ifjú-friss vándordalt», a c. 101-et, e «mélyenbensőséges emlékezőt fivérére», a c. 4-et, a Phasellust, «melynek minden sorából oly tündöklően ragyog felénk az öröm, amelyet saját birtoka és önnön élménye ébreszt», s végül az üdvözlő-verset otthonához, a híres c. 31-et, «melynek napfényes derűje ... mindig friss erővel ragadja meg az olvasót». Négy rövid kis vers, négy hangulatkép, alig párhónapos időszakból, melyek fogalmat adnak a költő akkori érzésvilágáról. Az uralkodó felfogás szerint a Lesbia-szerelem akkorra már véget ért, sőt, egyesek azt is tudni

[25] Catull und Lesbia: Ph 78 (1923) 1 skk.

[26] Három legjelentősebb támadója *W. Vorländer:* De Catulli in Lesbiam carminibus. Diss. Bonn, 1864.; *T. T. Kroon:* Quaestiones Catullianae. Lugd. Batav. 1864. és különösen *A. Riese:* Catullus und Lesbia. Fleckeisens Jahrbücher 105 (1872) 747 skk, aki azonban, mint említettük, csakhamar feladta merev ellenzéki álláspontját.

[27] Érdekes módon, az első, aki a problémára reagált, *Csengery János* (C. Valerius Catullus versei. Budapest, 1880.), mindjárt ellenzékként jelentkezett, pár év múlva azonban, már *Wirth* disszertációjáról írt recenziójában (EPhK 13. [1889] 244 l.) s majd ezt követőleg Catullus összes fordítását tartalmazó kötetéhez írt bevezetőjében (Catullus versei. Budapest, 1901.), ő is «palinodiát zeng», mint *Riese*. Más visszhangja az akkori egész Európa filológusait foglalkoztató vitának Magyarországon nem volt.

[28] Egy hang a Lesbia-kérdés jelen állásához. Nagy-Becskerek, 1886.

[29] The chronology of Catullus life. CPh (1948) 42 skk. — Megjegyzendő, hogy az egy *Rothsteint* kivéve mindazok a hangok, melyek a XX. század folyamán a Lesbia-Clodia kérdésben elhangzottak, csupán a múlt-századvég nagy vitáinak visszhangjai. Így *G. Giri:* Se Lesbia di Catullo sia Clodia. RIGI (1922) 161—177 ll. c. cikke azt vitatja, hogy, ha feltehető is, hogy Apuleius adata Lesbia valódi nevéről hiteles, az azonosság a Cicero-gyalázta Clodiával még egyáltalán nem bizonyos, mivel sem Catullus Caeliusát és Rufusát nem azonosíthatjuk M. Caelius Rufusszal — a kettő egyébként két különböző személy —, sem pedig Lesbiust akár Publius, akár Sextus Clodiusszal. *F. Arnaldi:* Catullo e Clodia. RF 5 (1927) 350—356 ll. c. cikkében *Giri*nek felelve elismeri ugyan, hogy az utóbbi állításai tényként fogadhatók el, mégis — már *Rothstein*nel is polemizálva — igyekszik a régi érvek segítségével a Metellus Clodiájával való azonosságot valószínűvé tenni.

vélik, hogy Catullust épp a szerelmi bánat kergette idegenbe. Rothstein joggal állapítja meg, hogy e költeményekben semmi sincs, ami erre vallana, semmi sincs, ami arra mutatna, hogy szerzőjük «sorstól sújtott, szerelmi bánattól összetört, testileg-lelkileg megsemmisült ember volna, épp ellenkezőleg, az ifjonti derű, a friss életöröm e költemények közül legalább háromnak meghatározó sajátja». Ugyanezt mondhatjuk a «rosszul sikerült dicsekvés»-re (c. 10), mely alig valamivel később keletkezhetett: a benyomások itt nem oly tiszták és erőteljesek, viszont ebben is «a fesztelen csevegés, az ünnepélyes öngúny uralkodik a keserűség legkisebb nyoma nélkül». Majd még későbbi költeményeket, elsősorban a Cameriust széplányok keblei közt kutató c. 53-at elemezve, mely utóbbinak 55 nyaránál feltétlenül később kellett keletkeznie, Rothstein levonja a végkövetkeztetést: «*Wir wissen von keiner Vergiftung seines Lebens, keiner körperlichen und seelischen Vernichtung, keinem Liebestod, wir haben im Gegenteil allen Grund Catull für eine gesunde, lebenskraftige Natur zu halten*».

S ezzel lényegében az egész Catullus-legenda, az egész szentimentális, a modern ember «érzelem-igénye» szerint felépített regény alól kicsúszott a talaj, csupán azt kellett még Rothsteinnek bebizonyítania, hogy a c. 68, melyre a Lesbia-viszony *egész kronológiáját építették*, nem ad alapot a közkeletű értelmezésre. E bizonyítást Rothstein nem viszi végig következetesen, de tesz néhány kitűnő észrevételt. Rámutat, hogy «amit Catullus szerelméről elmond, az nem egyéb, mint számos római asszony életvitelének tipikus képe». Az sem valószínű, hogy a költemény Veronában keletkezett, ahová a költő — mint felteszik — a testvéri gyász miatt vonult vissza; egy Verona-szerű italiai városban sokkal szinesebb és mozgalmasabb volt az élet, semhogy a gyászoló magány színtere lehetett volna. A költemény feltehetőleg egy *másik asszonnyal* folytatott kora-ifjúi viszonyt idéz; «nem tudjuk, de nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy Catullus életében a jó-társaságbeli asszonyok is nem kis szerepet játszottak» és «nincs mit csodálkoznunk azon, hogy Catullus kétszer is felhasználta egy ilyen szenvedély ábrázolására gazdag fantáziájának és mély érzéseinek egész megdicsőítő erejét». Rothstein, a római erotikus költészet kitűnő ismerője, ahogy így a leglényegesebb problémákat felvetette s a megoldás útját lényegében helyesen kijelölte, teljesítettnek érzi feladatát. Bizonyításait nem viszi végig egzakt módon, a feltevései közt létrejött ellentmondások kiküszöbölésével nem vesződik. Emellett számos tévedés is maradt munkájában, így — csak a legfontosabbat említsük — az egész tanulmány konkluziója, mely szerint Catullus Clodiája Clodia minorral, Clodia quadrataria húgával, Lucullus elvált asszonyával azonos. Ezt egy-két általános jellegű megjegyzésen kívül (hogy Clodia minor volt a szebbik nővér, ezért vette feleségül őt a gazdag Lucullus, s hogy ő az, akit fivérével folytatott incestusa miatt Cicero bevádol s akit Plutarchos *ἀσελγὴς καὶ πονηρὰ, βδελυρὰ καὶ ἀκόλαστος* jelzőkkel illet,) semmi sem bizonyítja. Bármennyire kitünő és meggyőző is tehát Rothstein érvelése, egyes nézetei, főképp végső konklúziója nem bizonyultak időtállóknak, noha oly kitünő szakember is, mint W. Kroll, hajlik elfogadására,[30] amiért G. Jachmann meg is rója,[31] rámutatva e hipotézis «teljes tarthatatlanságára», csak épp nem a hipotézis sziklaszilárd alaptételeit, hanem valóban hibás konkluzióját cáfolva.

Rothstein hipotézisének az utóbbi években, mikorra már csaknem elfelejtették cikkeit,[32] folytatója támadt P. Maas személyében,[33] aki eleve abból a feltevésből indul ki, hogy Lesbia az ifjabb Clodiával azonos. Azokon a pontokon azonban, ahol Rothstein hipotézisét — hogy ellentmondásait kikerülje — módosítani igyekszik, a merő fantáziák világába téved. Felteszi, hogy Catullus kétszer is járt Bithyniában, első ízben Memmius propraetor kíséretében, másodízben pedig kizárólag fivére sírjának meglátogatása végett, aki csak az első keleti utazás után halt meg. Catullus — aki szerinte i. e. 50-ig élt — ugyancsak eme első utazás után ismerkedett meg Lesbiával. Lesbiát így most már minden nehézség nélkül azonosíthatjuk a c. 68-ban említett kedvessel. A probléma mindenesetre újból felkavarodott, s maga Lindsay érezte szükségét, hogy a Rothstein—Maas féle vonallal leszámoljon, amelyet ő — tévesen — egy vonalnak, egy és ugyanazon

[30] C. Valerius Catullus. Leipzig—Berlin, 1923. V.

[31] Gn. (1925) 201. l.

[32] Az első nagy átfogó tanulmány után pár évvel *Rothstein* még egy cikkecskét ír a Catullus—Lesbia problémáról (Catullus und Caelius Rufus. Ph 81 [1926] 472—473 ll.), amelyben hangsúlyozza, hogy a c. 58 és c. 100 Caeliusa nem azonos a Cicero által emlegetett Caelius Rufusszal.

[33] The chronology of the poems of Catullus. CQ (1942) 78—82 ll.

hipotézisnek tart.[34] Maas hipotézisét könnyűszerrel sikerült is megcáfolnia. Kimutatja, hogy egész feltevését egy dolog támogathatná csupán, az, ha a testvér-búcsúztató gyászelégia valami fogódzót tartalmazna a két keleti út feltevésének támogatására. Ilyesmi azonban a költeményben nincs: a legképtelenebb dolog abból kiindulni, mintha a költeményt Catullus otthon Rómában azért írta volna, hogy majd a sírt meglátogatva ott elszavalja. Rothsteinnel azonban nem tud megbírkózni. Ő is csak azt hajtogatja, hogy Lesbia azonossága Lucullus Clodiájával bizonyíthatatlan. Arra azonban már nem ad indoklást, hogy miért tartja a viszony i. e. 56 utánra tételét «szükségtelennek és önkényesnek» és egyetlen szava sincs Rothstein ragyogó érveire, sőt fejtegetései zárómondatában kénytelen bevallani, hogy a Schwabe—Ellis féle kronológiának nem egy problematikus pontja van. (S ezen mit sem változtat az, hogy a Rothstein-adta kronológiának még több a nehézsége!) Jelenleg tehát a legkúszább zűrzavar uralkodik a Catullus-kronológia s a Catullus—Lesbia viszony területén. A tudósok többsége ezen úgy teszi túl magát, hogy egyszerűen behúnyja szemét a Rothstein-felvetette nehézségek előtt és minden további érvelés nélkül kiindulópontul fogadja el Schwabe rendszerét. Elég, ha hivatkozunk a neves amerikai professzor, A. L. Wheeler érvére, aki azzal véli megsemmisíthetni Rothstein hipotézisét, hogy kijelenti: ha Lesbia nem volna azonos Metellus Celer feleségével, úgy az egész eddig kidolgozott kronológia összeomlik. S ebben feltétlenül igaza van Wheelernek.

3. Az utóbbi problémák már jellegüknél fogva is elütnek a XIX. század végi Catullus-filológia problémáitól: azok a meggondolások, melyekből Rothstein kérdésfeltevései adódnak, már a Catullus-filológia *harmadik korszakát* jelzik. Ha tehát a Lachmannal kezdődő második korszak végét és a harmadik korszak kezdetét keressük, és csupán a Catullus-filológia eddig tárgyalt döntő mozzanataira, a kronológia, a Catullus—Lesbia viszony története körül folytatott kutatásokra vagyunk tekintettel, úgy a *korhatárt a XIX. és a XX. század fordulóján* húzhatjuk meg. S ha ez nagyjából és egészében helyes is, egyoldalúsága miatt, mégis, könnyen tévedésekre vezethet. A Catullus-filológiának ugyanis a történeti kutatásoknál nem kisebb jelentőségű (s azokkal szorosan össze is függő) mozzanata az eredeti Catullus-szövegek minél tökéletesebb helyreállításának s minél világosabbá, érthetőbbé tételének Lachmann által megkezdett munkája, amelyben Schwabe működése — az eddig tárgyaltaktól eltérően — csupán egy átmeneti állomás, és utána még hosszú évtizedek szívós munkája szükséges ahhoz, hogy egy a modern tudomány igényeit kielégítő kommentáros szövegkritikai kiadás megszülethessen W. Kroll szintézisében, ami a biztos korhatár megállapítását meglehetősen nehézzé teszi.

Schwabe szövege — a Datanusra támaszkodó Lachmannal ellentétben — arra a kódexre támaszkodik, mely az általános felfogás szerint az előzőkben említett, a XIV. század eleje óta nyomtalanul eltűnt veronai példány egyenesági leszármazottja (legfeljebb egy közbeeső másolat beiktatásával) s melyet I. Sillig jelzett 1830-ban,[35] de collatiója csak 1859-ben látott napvilágot, s ez a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött codex Sangermanensis. Mindazonáltal Schwabe szövegjavításai sokkal kevésbé bizonyultak időtállóknak, mint történeti és irodalomtörténeti feltevései: szövege a ma kutatója számára csupán egy a megbecsült, de jórészt elavult helyreállítási kísérletek sorában. Ugyanis, alighogy Schwabe szövegkiadása megjelent, rövidesen ismeretessé vált egy újabb Catullus-kézirat, melynek értékéről és jelentőségéről — ha ezt a Sangermanensis hívei igyekeztek is kisebbíteni — vitatkozni aligha lehet: ez a híres oxfordi kézirat, a codex Oxoniensis. Igaz ugyan, hogy e kézirat XIV. századi másolója kisebb műveltségű ember volt a Sangermanensis másolójánál, viszont éppen ez a biztosíték arra, hogy szövegében kevesebb a — nem tudós, hanem — tudálékos belejavítás, önkényes változtatás, s így e szöveg a veronai kéziratnak még hibáit is hűségesebben őrzi számunkra, melyekből a visszakövetkeztetés, mindenesetre, könnyebb.

Az újabb kéziratok felfedezése jelentős mértékben előrelendítette a Catullus-kutatást: egyre sürgetőbbé vált egy olyan szövegkritikai (kommentáros) kiadás elkészítése, mely Lachmann és Schwabe már elavult szövegén túllépve a történeti problémák tisztázásához is biztosabb alapot nyújt. Ennek a szükségképpen felmerült igénynek tett eleget Ae. Baehrens,[36] vele csaknem egyidőben R. Ellis,[37] majd a továbbiak-

[34] i. m. lásd a 29. jegyzetben.
[35] Jahns Jahrbücher 13 (1830) 262 skk.
[36] Catulli Veronensis liber. Lipsiae, 1876. — majd bővítve 1885.
[37] A commentary on Catullus. Oxford, 1867. — majd bővítve 1878. és egészen új kiadásban 1904.

ban E. Bénoist,[38] A. Riese[39] és K. P. Schulze[40] munkája. Ahhoz, hogy e kommentáros kiadások igazi jelentőségét érzékeltessük, részletesebb recenzióra volna szükség, mint amit jelen dolgozat elbír. A két döntő jelentőségű, elhatározó nagy munka mindenesetre a két ellenfélé, Ellisé és Baehrensé. Bénoist lényegében semmi egyebet nem tesz, mint összefoglal, ahogy Baehrens — nem jogtalanul — megjegyzi: «csak egy-két esetre emlékszem, ahol nála új megjegyzésre bukkantam». Riese, mint maga bevallja, arra törekszik, hogy — mivel német nyelven magyarázatos Catullus-kiadás mindaddig nem jelent meg — ezt a hiányt pótolva lehetőleg elmondja mindazt, ami a Catullus-szövegek megértéséhez nélkülözhetetlenül szükséges, elhagyva azt, ami elhanyagolható. Ellis és Baehrens szövege és kommentárja azonban jóval felülemelkedik az ilyen praktikusan-egyoldalú célkitűzéseken. Mindkettejük bevallott célja az, hogy kiadásuk ne csak az érdeklődők számára jelentsen megbízható kalauzt, de egyszersmind a tudomány szakemberei számára is. A görög és latin párhuzamok összegyűjtésében (az előzőben főképp Ellis, az utóbbiban Baehrens érdeme elévülhetetlen!), de ezen túl a Catullus-szövegek költői-stilisztikai szépségeinek fel-felvillantásában, s mindezek révén egy egységes, a kor színvonalához képest meglehetősen modern Catullus-koncepció megfogalmazásában a két szerző olyan jelentős eredményeket ért el, hogy nagy kommentárjuk mindmáig nélkülözhetetlen segédeszköze minden Catullus-kutatónak. S tegyük még hozzá: a történeti-életrajzi problémákat illetőleg — egyes részproblémáktól eltekintve — mindketten Schwabe vonalának folytatói.

A XIX. század erőfeszítései az újabb időkben sem szüneteltek. A század elején jelent meg G. Friedrich ötletdús, meglepően-eredeti, bár néhol túlságosan zsurnalisztikus-ízű, félezer oldalas kommentárja,[41] majd két évtized múlva W. Kroll már idézett, kevésbé terjedelmes, még kevésbé eredeti, de az időközben létrejött Catullus-irodalom minden felhasználható új eredményét szintézisbe olvasztó munkája. Alig egy évtized múlva követte ezt G. Lafaye francia-bilingvis, kommentárral felérő prózai fordítást nyújtó szövegkiadása,[42] s legújabban M. Schuster igényes szövegkritikai kiadása a Teubner-sorozatban.[43] Ezeknél kevésbé közkeletű, de hosszú, problémák felvetésében bővelkedő bevezetése és Kroll kommentárját itt-ott szerencsésen kibővítő magyarázatai miatt olvasásra érdemes munka M. Lenchantin de Gubernatis kiadása is.[44] Emellett számos apróbb-nagyobb cikk jelent meg, melyek egyes szöveghelyek konjektúrájával, illetve költeményhelyek interpretálásával foglalkoznak. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy W. Kroll kommentárjához képest döntően új problémákkal ezekben alig találkozunk. Vannak persze szélsőséges esetek is. Egészen zseniális feltevésekre bukkanunk például E. Bickelnek Catullus Caesar-ellenes verseit tárgyaló remek cikkében;[45] s ha az a konjektúrája, mellyel a c. 29 sokat vitatott utolsóelőtti sorát próbálja megoldani (szerinte: *eone nomine urbi' vilicei optimei)*, számos bizonyítéka ellenére sem látszik egészen meggyőzőnek, mégis, azok a történeti magyarázatok, melyekben a c. 54 Fufidiusát, Libot, Hirrust és Othot Caesarral kapcsolatban álló pénzemberekkel azonosítva megkísérli Catullus Caesar elleni támadásainak társadalmi-lélektani szálait fölfejteni, vagy a c. 57 interpretációja a múlt századvég legnagyobb Catullus-kutatóihoz méltó, magas teljesítményt jelentenek. Ellenben sok olyan cikkel is találkozunk, mint D. Romano egyik dolgozata,[46] melyben C. Pascallal[47] és G. Funaiolival[48] szemben azt igyekszik bizonygatni, hogy a c. 49-ben Catullus nemcsak, hogy nem iróniku s, még kevésbé támadja Cicerót, épp ellenkezőleg, köszönetet mond barátja, Cornelius megvédéséért, — s mindezt olyan érvekkel, melyek csaknem azonos módon Schwabe nagy munkájában is megtalálhatók. A tanulmányok — érdekes módon — bizonyos, és néha nem is épp legproblematikusabb, költemények körül csoportosulnak. Érthető, hogy sok konjektúrát javasló és interpretáló cikk jelent meg az «Allius-levéllel» (c. 68) «Peleus és Thetis lakodalmával» (c. 64) kapcsolatban. Viszont aránytalanul sok cikk foglalkozik olyan szinte

[38] Les poésies de Catulle. Paris, 1882.
[39] i. m. (1884).
[40] Beiträge zur Erklärung der römischen Elegikern. Progr. Berlin 1. 1893.
[41] Catulli Veronensis liber. Leipzig—Berlin, 1908.
[42] Catulle: Poésies. Paris, 1932. L'Ass. Guill. Budé.
[43] Catulli Veronensis liber. Lipsiae, 1949. majd második kiadásban 1954.
[44] Il libro di Catullo Veronese. Torino, 1928.
[45] Catulli in Caesarem carmina. RhM N. F. 93 (1949) I, 1 skk.
[46] Il significo del c. 49 di Catullo. Aevum 28 (1954) III, 222 skk.
[47] i. m.
[48] Da poeti latini. RIGI (1921) 147 skk.

álproblémával, mint a c. 45 «tüsszentés»-motívuma, azt a kérdést firtatva, hogy Ámor vajjon balra, vagy jobbra tüszentett-e, vagy esetleg mind a két felé; jellemző, hogy még T. Frank[49] és M. Schuster[50] is szükségesnek érezte kifejteni a maga álláspontját.[51] Sem ezeket, sem az egyes vonatkozásokat, homályos célzásokat szerencsés ötlettel megvilágító kisebb magyarázatokat nem részletezhetjük ezúttal. Ahogy a Catullus-kronológia és Catullus—Lesbia viszony területén, úgy a Catullus-szövegek helyreállítása terén sem hozott a XX. század első öt évtizede döntően új eredményeket. Mégis, hogy a századfordulótól kezdve a Catullus-filológia történetének *harmadik korszakát* megjelölni indokoltnak láttuk, azt *olyan tendenciák megjelenése* magyarázza, melyek hozzásegítettek, hogy ma lényegesen többet értsünk Catullus költészetéből, mint a múlt-századvég filológusai.

4. A második periódus kutatóira jellemző volt, hogy a hatalmas arányú filológiai és történeti kutatómunka mellett nem felejtették el a *szöveg miatt a verset s az auctor miatt a költőt*. A ránk hagyományozott kép azonban, mind Catullus történeti-emberi egyéniségéről, mind költészete esztétikai-irodalomtörténeti arculatáról, megdöbbentően primitív és egyoldalú, s aránytalanul naív az elért filológiai eredményekhez képest. Ilyen maga az egész Catullus-regény: a naív vidéki költő a fővárosba kerül, megismerkedik egy nála idősebb asszonnyal, aki varázsló Circe módjára behálózza, majd sorozatosan megcsalja az először mit sem sejtő, aztán háborodottan tiltakozó ifjút, lezüllik egészen a Subura-menti tabernák s az utcasarkok olcsó lupái közé, miközben az ifjú költő, aki szerelme varázsától nem tud szabadulni, testileg-lelkileg összeroppan és belepusztul végzetes szerelmébe. Így formálják Catullust — rikító tények ellenére — önmagából kifordított, saját korával és kora erkölcsi felfogásával anachronisztikusan szembeállított, a történeti viszonyokból légüres térbe emelt jóságos vademberré, ami a képnek ellene mond, azt elhallgatva, vagy megértő szemhunyorítással mentegetve. Anélkül, hogy nevek és idézetek ármádiáját sorakoztatnók fel e felfogás általános XIX. századi elterjedtségének igazolására, adjuk át a szót a már említett magyar Catullus-szakértőnek, Csengery J.-nak, aki a Catullus-filológiát új gondolatokkal nem gazdagította ugyan, de műfordítás-kötetének bevezetőjében becsületes összefoglalását nyujtja a századforduló táján kialakult Catullus-problémáknak. Catullus az ő ábrázolásában nem egyszerűen csak «nyílt, becsületes lelkű» fiatalember, akit épp ez óvott meg attól, hogy Catilina «bandájába» kerüljön (XX. p.), «őszinte lelkű veronai ifjú, aki szerelme mélységében Romeo méltó földije», s akinek «érzékeny szíve» van, amelynek «alapvonása a kétkedés» (XXXII. p.), de ugyanakkor «sokat küzdött lélek», aki «szolid örömei» és «tiszta szívének jóleső melegsége» (XXXVII. p.) mellett «a valóságnál rosszabbnak tünteti fel önmagát» (LIV. p.). Sőt! «Gyermeki, naiv lélek, mely vakon bizik, és rosszat senkiről sem gondol» (LIX. p.), a «szív embere», «finomabb érzések» tárháza, akinek «naivsága világfájdalommá» változik néha. S ha ír is olyan verseket, melyek túl vannak már a költészet határain, e «salak» csupán «aberratio»-nak fogható fel, amelyért romlott kora a felelős. (LV. p.). És persze mi sem természetesebb: ez a Catullus hű marad önmagához szerelmében és politikai magatartásában is. Költeményei «igazak, őszinték, tehát szíve megnyilatkozásai» (XXII. p.). És ezekkel nem is volna semmi baj, de a Clodia-ügyet nem lehet másképp értékelni, mint, hogy «a rideg való annyiszor beszennyezi a költészet ideális világát!» (XXIII. p.). Persze Clodia — a «rideg való», a catullusi költészet «ideális világ»-ának bemocskolója — azért kezdetben méltó volt a költő szerelmére. Az ifjú pár Allius házában «idylli órákat» tölt (XXXIII. p.), s ha közben támadnak is közöttük «érzékenykedések» (XXIX. p.), Catullus és erkölcsös lelke ideális viszonnyá teszi viszonyukat: Clodiában felkölti «szíve nemesebb gerjedelmeit» (XLI. p.). Ő maga «soha egy időben két szerelemnek rabja nem volt» (XLIV. p.), s azt, hogy Clodiának másokkal

[49] Notes on Catullus. CQ 20 (1926) 201—203. ll.

[50] Septimius und Akme: zu Catull 45. Mitteilungen des Vereins klassischer Philologen in Wien 7 (1930) 29—42. ll.

[51] Az álproblémák, vagy legalábbis mondvacsinált problémák körül folytatott vitatkozás egyébként elég jellemző az utóbbi évtizedek Catullus-filológiájára, olyannyira, hogy néha valóban a «Wissenschaft des nicht Wissenswerten» jut az ember eszébe. Szinte hihetetlen, hogy két komoly tudós komolyan vitatkozzék azon a kérdésen, hogy Catullus és Lesbia csókolózás közben *abacus* (számolótábla) segítségével számolta-e a csókok százait és ezreit, mint ezt *H. L. Lewy* állítja (Catullus V, 7, 11 and the Abacus. AJPh 62 [1941] 222 skk.), avagy pedig képesek voltak e számításokat elvégezni csupán ujjaikkal mutogatva, mint *R. Pack* (Catullus carmen 5: Abacus or finger-counting? AJPh 77 [1956] 47 skk) hiszi.

folytatott viszonyait igyekszik elviselni, nem mondhatja komolyan a 68., 135 skk, hiszen «ilyen laza erkölcsi felfogást Catullus másutt sehol se fejez ki kedvesével szemben» (XXXII. p.), arról pedig végleg szó sem lehet, hogy — mint egyesek állítják — «goromba epigrammákkal korbácsolta» volna hűtlen kedvesét. Úgy éltek, mint akik «hites házastársak» a szó modern értelmében (XLI. p.), s mikor a költőt «az ész és a szív tragikus harca» kétségbeesésbe kergeti, csakhamar rájön, hogy «neki magának is mindent meg kell tennie, amit a józan ész tanácsol» (XXXV. p.) : nem rajta múlt, hogy ehhez nem maradt sem elég ereje, sem elég ideje. A politikában «elbúsult» lélekkel szemléli kora romlottságát (LIX. p.) : ennek alapja egy «eleve» adva levő «republikánus érzület, amely a kisvárosi naív becsületességben gyökeredzik» (XIX. p.). Mindent összevéve : «Nem a bírálat az első az emberi szellem alkotásaival szemben, hanem a megértés» (LII. p.).

A hamis fogalmaknak és a naív-szentimentális elképzeléseknek ebből a — Catullus-könyv csaknem minden sorával ellentmondó — zűrzavarából mind a mai napig nem sikerült a kutatóknak véglegesen kivergődniök. Még manapság is felfedezhetjük (ha nem is éppen a fenti naív formában tételesen megfogalmazva) olyan következtetésekben, amilyet például G. Ramain a «Peleus és Thetis lakodalmá»-ról írt tanulmányában találunk ;[52] szerinte a c. 64 magyarázatát a törvényes házasság boldogságából és a törvénytelen szerelem boldogtalanságából adódó kontrasztban kell keresnünk (Thetis—Ariadne), és Catullus célja nem is volt egyéb, mint a törvényes hitvesi viszony magasztalása. Egy óriási jelentőségű felfedezés volt azonban ezen a téren annak felismerése, hogy Catullus a közte és Lesbia közt fennálló viszony lélektani és külső-tárgyi vonatkozásainak kifejezésére egyrészt nem talált adekvát szavakat anyanyelvében, másrészt — épp emiatt — olyan szavakat használt, amelyeket előtte szerelmi kapcsolat jelölésére (vagy talán pontosabban : erotikus viszony kifejezésére) nem használtak. Így nagy lépésekkel jutottunk közelebb a Catullus-szerelem, a catullusi szerelmi líra (elsősorban a Lesbia-dalok) egyedi-különös, nem-tipikus jellegének felismeréséhez, illetve megfogalmazásához, anélkül, hogy azt az antik viszonyok közül, az i. e. I. század Rómájának társadalmi és erkölcsi világából kiszakítottuk, s a modern igényeknek megfelelően átformáltuk volna.

Az első munka, mely e kérdést a maga bonyolultságában felvetette, s a legtöbb összefüggést teljes világossággal tisztázta, O. Hezel tanulmánya volt.[53] Az *amicitia* fogalmából kiindulva, mely nem lelki, hanem sajátosan társadalmi viszonyt jelöl a rómaiaknál, megállapítja, hogy ebben két faktor is szerepel : egy nem állandó, a *benevolentia*, és egy állandó faktor, a *fides*, mely utóbbinak — R. Heinze nyomán — társadalmi vonatkozásán túl erkölcsi oldalát hangsúlyozza, rámutatva, hogy épp ez az, ami az *officium* fölé emeli. Ez teszi lehetővé, hogy Catullus ezt az egész komplexust, mely eredetileg egyszerűen a két fél viszonyában megkövetelt kölcsönösség kifejezésére szolgált, átvigye az érzés egy másik síkjára, a szerelem területére. Minthogy azonban a sexus eleve az egész komplexustól távol álló valami, az utóbbi e pillanatban olyasmivel töltődik meg, ami tőle idegen, de ugyanakkor a kifejezés el is marad az érzés mögött : innét adódik aztán az *amare-benevelle* ellentét nehézsége, és számos Catullus-vers problematikus volta, azoké a verseké, amelyekben Lesbia *fides*-ellenes viselkedéséről, a *sanctum foedus amicitiae* megszegéséről van szó. Lényegesen újat nem ad a magyarázathoz R. M. Henry fejtegetése ;[54] cikke mindenekelőtt a fenti fogalmak, (s e vonatkozásban a *pietas*) használatának hagyományos voltát hangsúlyozza, de arra nem ad magyarázatot — mint O. Hezel sem —, hogy miért kell Catullusnak e kifejezésekkel kísérleteznie. O. Copley számos ragyogó érszrevételt tartalmazó, kitűnően megírt cikkében[55] tulajdonképpen ezt a problémát igyekszik megoldani és (számos hibája ellenére) lényegében helyes úton jár. Azt hangsúlyozza ugyanis : «*It is precisely an absorption in the non-physical aspects of love that sets Catullus love for Lesbia apart from the common run of ancient affairs and gives to it ist special character.*» Persze Copley túllő a célon akkor, mikor a «testi érdeklődést» Lesbia iránt teljesen elvitatja Catullustól, s másrészt azzal, hogy Catullus nem-fizikai érdeklődését antik szerelmi ügyekkel *szemben* hangsúlyozva (ami önmagában jogosult!), viszonyukat egészen metafizikus-idealista módon kiragadja a társadalmi összefüggésekből és teljesen különálló — valamiféle űrben

[52] Sur la signification et la composition du poème 64. RPh (1922) 135—153. ll.
[53] Catull und das griechische Epigramm. Tübinger Beiträge. Stuttgardt, 1932.
[54] Pietas and Fides in Catullus. Hermathenea 75 (1950) 63—68. ll. és 76 (1951) 48—57. ll.
[55] Emotional conflict and its significance in the Lesbia-poems of Catullus. AJPh 70 (1949) 22 skk.

lebegő — viszonyként kezeli. E. V. Marmorale viszont, aki Catullus szempontjából helyesen és dialektikus módon igyekszik a fejlődés útját megrajzolni, hangsúlyozva azt az érzelmi «approfondimento»-t, melynek során a költő eljut a világirodalom egyik leggyönyörűbb elégiájának, a c. 76-nak megfogalmazásához, s szellemesen mutat rá a Peleus-Theseus kapcsolatban a *fides-perfidia* kontraszt megjelenésére, alighanem téved, mikor a probléma kulcsát az Attis-versben (c. 63) és Catullusnak a Cybele-kultusszal való kapcsolatba jutásában véli megtalálni. Megnyugtató magyarázat nehezenjö het létre Rothstein nagyszerű észrevételeinek figyelmen kívül hagyásával, aki a Lesbia-versek számos olyan motivumára mutat rá, melyek a viszonynak a korabeli típus-viszonyokkal való rokonságáról árulkodnak.

A másik vonal, amelyen a kutatások századunkban jelentős eredményeket hoztak az előző periódusokhoz képest, a Catullus-versek esztétikai-stilisztikai interpretációja.

Ilyenirányú kutatások — ha a történeti-szövegkritikai vizsgálódásokhoz képest csak elenyésző méretekben is — már a XIX. században folytak. Ezek azonban alig mentek túl egyes szavak és kifejezések különleges használatának, egyes catullusi fordulatok és motívumok görög előzményeinek s a római költészetben fellelhető párhuzamainak vizsgálatán, ami kommentárok készítéséhez elegendő volt, a versnek s a költő «műhely-titkai»-nak elmélyült megértéséhez azonban távolról sem. Századunk húszas éveitől kezdve azonban több olyan kitűnő elemzés látott napvilágot, melyekkel kapcsolatban R. Helm[56] joggal beszél a Catullus-kutatás «új útjairól». Hogy ezúttal is a legjelentősebbeket említsük: a költő előadó-ábrázoló művészetét önmagában (tekintet nélkül a példaképekre), s elsősorban a költemények kompozíciójának problémáit tárgyalja O. Friess doktori disszertációja[57], mely, különösen értékes megfigyeléseket tartalmaz a Catullus-versekben található «valóságábrázolásoknak» (Wirklichkeitsbild) a költemények betöltött funkcióit illetőleg, s melynek a költemények kompozíciójára vonatkozó fejtegetéseit fejleszti majd tovább H. Bardon.[58] Ugyancsak önálló úton jár I. Peek Schnelle, kinek munkája[59] keresett, homályos, helyenként zavaros fogalmai ellenére is egyike marad a legalapvetőbb stílus-elemző Catullus-tanulmányoknak. Ilse Schnelle a legaprólékosabb vizsgálat alá veszi az egyes catullusi sorokat, s nemcsak szavakig, de egészen az egyes hangokig terjedő figyelemmel keresi, miben rejlik a Catullus-dalok ellenállhatatlan erejének, lenyűgöző varázsának titka. Igaz, közben a legszélsőségesebb formalizmus áldozatává lesz, mégis, megfigyelései a polymetra és az epigrammata dinamikai, kompozíciós és stilisztikai különlegességeit illetőleg, az az alapvető megállapítása, mely szerint Catullus — különösen a polymetrában — lélektani síkon valósággal «eljátsza» azt, amit verseiben kifejez, s így páratlan közvetlenséget és szuggesztivitást ér el, és mindezekhez számos apró, finom észrevétele munkáját minden Catullus-kutató számára nélkülözhetetlen kézikönyvvé avatja. Hasonló, mégis más úton jár O. Weinreich, aki ismert dolgozatában a catullusi monodisticha — mint önálló, zárt költői forma — aprólékos stilisztikai vizsgálatát szerencsésen kapcsolja össze a hellenisztikus «kisköltészetnek» és a görög epigrammaköltészet motívumainak meglepő hatásokat mutató elemzésével, és így a legjelentéktelenebbnek látszó megjegyzése is világirodalmi távlatot nyer.[60] És végezetül: ebbe a vonalba sorolandó O. Hezel már idézett tanulmánya a Catullus-versek s a hellenisztikus epigramma-költészet összefüggéseiről és újabban J. Svennung munkája[61] és sok vonatkozásban H. Heusch és H. Strecker stilisztikai-nyelvészeti irányú elemzései.[62]

[56] PhW (1934) 565. l.

[57] Beobachtungen über die Darstellungskunst Catulls. Würzburg, 1929.

[58] L'art de la composition chez Catulle. Paris, 1943.

[59] Untersuchungen zu Catulls dichterischen Form. Ph Suppl. 25 (1933) 3 skk.

[60] Az más kérdés, hogy az *odi et amo* . . .-ra adott magyarázatával, mely a tanulmány legfőbb célkitűzése, és a felhozott párhuzamok helyességével nem minden ponton érthetünk egyet. Vö. *O. Weinreich:* Die Distichen des Catull. Tübingen, 1926.

[61] Catulls Bildersprache. Uppsala—Leipzig, 1945.

[62] Ismertetve — az 58. jegyzetben idézett tanulmánnyal együtt — Ant. Tan. 3 (1956) 198 skk. Mellesleg, ha itt az egyes költeményekkel kapcsolatos vizsgálódásokat tartalmazó tanulmányokat mellőznünk kell is, külön ki kell emelnünk *Fr. Klingner:* Catulls Peleus-epos. München, 1956 c. terjedelmes tanulmányát. *Klinger* nemcsak azt bizonyítja mesterien, hogy Catullus miképpen «költi tovább» az olyan régi és hozzá is módosult formában érkező témákat, mint a Peleus-mitosz, vagy az Ariadne-történet, de egyszersmind elemzése során a catullusi költői módszerekre általánosságban is fényt derít.

Mindezek a munkák — ha keressük azt, ami bennük és elsősorban eredményeikben közös —, nemcsak ahhoz segítenek bennünket, hogy Catullus helyét az egyetemes európai irodalomtörténet fejlődésében pontosabban tudjuk meghatározni, de egyszersmind arra is rávilágítanak, mi az, amiben a világnak ez a kétségtelenül egyik legnagyobb hatású lírikusa önálló utakon járt. A múlt századvég nagy filológusainál erre vonatkozólag csak egyoldalú vizsgálódásokra alapozott általánosságokat találunk. Nem volt nehéz annak megállapítása, hogy Catullus és általában a *poetae novi* köréhez tartozó költők valamennyien az alexandriai irányzat, a «hellenisztikus kisköltészet» képviselői, egy «modern» stílusirány úttörői Rómában a hagyományos irányzatokkal szemben, ez utóbbiak közé számítva a legnagyobbakat, így a mindenki által tisztelt Enniust is. És ez így nagyjából talán igaz is. A bökkenő ott volt, hogy mindez semmit meg nem magyarázott abból a többletből, mely Catullus költészetének az általunk ismert hellenisztikus görög líránál sokkal nagyobb hatását, szuggesztív életszerűségét és szembetűnő eredetiségét biztosítja. Megállapították hát, hogy Catullus nem csupán *poeta doctus*, hanem ezzel együtt, illetve emellett a természet teremtő őserejét magában hordó lírai zseni, egyszóval: *geniusa* magyarázza, hogy túlemelkedett az «iskola» átlag-színvonalán. A századunkban létrejött új eredmények végső soron ennek a — Catullust egy «tudós» és egy «természetes» költőre bontó, szinte kettéhasító — felfogásnak lélekharangját kondították meg. Ma már vitán felül áll, hogy ha a «tudós» Catullus nem kevésbé lírai, mint a másik, a «természetes érzések poétája», s ha ez utóbbi semmivel alatta nem marad tudós erudició dolgában «alter-ego»-jának, annak nincs más magyarázata, minthogy nincs és soha sem is volt két Catullus, s a «tudós költő» elképzelése egyike a Catullus köré fűződő számos legendáknak. Catullus *tudatos* költő, aki a tudós erudiciót rendkívül döntőnek tartja, gondosan kiszámítja az egyes szavak hatását, jól ismeri minden kifejezésének hangulati értékét, versei nem véletlenszerűek, nem a «vad-zseni» köntösujjból kirázott «csoda-művei», hanem gonddal megírt, tökéletessé csiszolt versek, de sohasem tudós versek: lírai költemények, dalok, amelyek éppúgy nem élhetnek az erős, belülről felszakadó emóciók, mint ahogy soha létre nem jöhetnek a mesteri formák jól-megválasztott közvetítő közege nélkül.

Az aztán más kérdés, hogy a régi egyoldalú szemléletnek még ma is számos káros maradványa él a filológiai köztudatban. A hellenisztikus költészet hatását mindenek felett hangsúlyozó felfogás egyoldalúsága már G. Lafaye alapvető tanulmánya óta világossá vált.[63] Kétségtelen ugyanis, hogy Catullus igen nagy mértékben felhasználta a klasszikus görög líra, elsősorban Sapphó s mellette — ha kisebb mértékben is — Alkaios és Anakreón stílus-jellemzőit, kifejezés- és képanyagát is, éspedig az alexandriai költészet közvetítése nélkül, s attól is függetlenül, hogy ez utóbbi hatást költői fejlődésének korai szakaszára tesszük-e, vagy azt valljuk, hogy a klasszikus görög líra hatása felváltotta Catullusnál az alexandriai költészetét.[64] Nem kevésbé félreismerhetetlen Archilochos és Hippónax költeményinek a catullusi költészetre gyakorolt hatása. Az alexandriai hatások vizsgálata azonban mindvégig középpontban maradt. S az oxyrhynchosi papíruszon (közzé tette M. Norsa és G. Vitelli 1929-ben), majd az 1934-es ásatások alkalmával előkerült s az említett kutatók által még ugyanazon évben közzétett tebtunisi papíruszon[65] talált Kallimachos-töredékek jelentős mértékben kibővítették a Kallimachos és Catullus költészete közti rokonsággal, az utóbbinak alexandriai elődeihez való viszonyával foglalkozó filológiai kutatások objektív alapját.[66] S ha mindez fontos eredmények megszületését segítette is elő, nem maradhatott káros hatás nélkül: az a fölényes biztonság, amellyel Wilamowitz[67] Catullust az alexandriai költők társaságába utasítja, s magának a Catullus-filológiának még számos ténye igazolja, hogy aggódásunk nem alaptalan.

Az alexandriai költészet mesterei kevéssé ismert mitológiai vonatkozások után fürkésznek, költeményeiket előkelő és művelt udvari köröknek írják, hiszen a tömegek az efajta költészetet nem is érthetik igazán. Erre a mintára Catullus is úgy kerül a köz

[63] Catulle et ses modèles. Paris, 1894.

[64] Ezt a véleményt fejti ki újabban *J. Valori:* Les sources de l'inspiration de Catulle. Orpheus. Revista pentru cultura clasica. 3 (1927) 8—10 ll.

[65] *ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ* di poemi Callimaco in un papiro di Tebtynis. Firenze, 1934.

[66] Ez utóbbival kapcsolatban különösen jelentős *E. Bickel:* Der Kallimachospapyrus «Die Locke der Berenice» und Catull als Übersetzer RhM 90 (1941) 81—146 ll. — Irodalmát illetőleg vö. *H. Herter* «Kallimachos» RE Suppl. V. 386 skk. és Bursians Jahresberichte 255 (1937) 65 skk.

[67] Hellenistische Dichtung in der Zeit des Kallimachos. Berlin, 1924.

tudatba, mint aki előkelő és művelt barátok körében játszadozik a költészettel, s akinek közönségét is csupán Róma elegáns félvilágának egy kicsi, szűk körére kell korlátoznunk. Ugyanakkor elfeledkeznek arról, hogy a hellenisztikus költészetnek Kallimachos mellett olyan képviselője is van, mint Theokritos, aki bőségesen merít a nép költészetéből, aki egy nosztalgiában szenvelgő nagyvárosi közönségnek — széles körökben ünnepelt — kedvence, s akinek a kallimachosi «tudományossághoz» nem sok köze van. És elfelejtik, hogy egy költői irányzat, főleg olyan nagyhatású, az egész akkori irodalmat forradalmasító irányzat, mint a *νεώτεροι* költőié, sohasem gyökerezhetett volna meg a hazai hagyományokhoz való kapcsolódás nélkül, sohasem válhatott volna igazi költészetté idegen minták egyszerű átültetése révén. Mommsen figyelmeztetése óta, aki Catullust ama «eredeti és örvendetes kivételt képező» neoterikusok közé sorolja, akik az iskola külsőséges formai stílus-követelményeit «a vidéki életben még meglevő *népi tartalommal*» tudták összekapcsolni, e téren is jelentős előrelépést könyvelhetünk el, de a helyzet még máig sem megnyugtató. Még kevésbé tisztázottak azok a kérdések, amelyek a Catulusszal felvirágzó és egycsapásra tömeg-közönséget hódító nugae-költészet íratlan «arspoetica»-jával kapcsolatosak, főképp azokon a pontokon, ahol ez eltér, sőt esetenként egyenesen szembekerül az alexandriai költészet kimondott, és kialakulásában a nugae-költészetre is erős hatást gyakorló esztétikai elveivel.[68] Mindezekkel együtt mindmáig eldöntetlen kérdésként áll a kutatók előtt a catullusi verseskönyv ránkmaradt formájának, keletkezésének és elrendezési elvének problémája, s az a másik — a fentebb tárgyalt problémákkal szorosan összefüggő — kérdés, hogy az Augustus-kor folyamán a Catullus körül folyó irodalmi (és talán politikai szinezettel is árnyalt) harcok, magának Horatiusnak igen gyanús hallgatása, illetve egyszeri, még a hallgatásnál is gyanúsabb gúnyos vágása mögött mi minden húzódik meg. Mindezekből világos, hogy bármilyen nagy eredményekről számolhattunk is be, mégsem mondhatjuk nyugodt lelkiismerettel azt, hogy Catullus — az ember és költő — ma már egészen tisztán áll előttünk.

[68] E kérdésekkel kapcsolatban vö. Acta Antiqua 5 (1957) 169 skk. és Ant. Tan. 3 (1956) 92 skk.

KÖNYVSZEMLE

CICERO VÁLOGATOTT MŰVEI. NÉMETHY GÉZA FORDÍTÁSÁNAK FELHASZNÁLÁSÁVAL ÖSSZEÁLLÍTOTTA, BEVEZETÉSSEL ÉS JEGYZETEKKEL ELLÁTTA *TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE.* Gondolat Kiadó 1958, 140 l.

A Cicero halálának kétezeréves évfordulója alkalmából megjelent, a Capitoliumi Múzeum márvány Cicero mellszobrának képmásával díszített kötet három részre tagolódik: *a)* bevezető tanulmány (5—50); *b)* szemelvények (51—114); *c)* magyarázó névjegyzék (115—139).

Cicero alakját a történeti irodalom Mommsentől Carcopinoig jobbára előnytelen, torz vonásokkal ábrázolja. Ennek oka hol az anakronisztikus moralizáló felfogás, amely a korabeli körülmények mérlegelése nélkül kéri számon Cicerótól cselekedeteit, mulasztásait, hol az elfogultan egyoldalú értékelés, amely egyes kortársak (pl. Caesar) idealizált felfogása, aránytalanul nagyra méretezett jelentősége szemszögéből lebecsüli Cicero teljesítményeit. Ezzel a felszínes látásmóddal szemben újabban kezd megerősödni az a felfogás, amely Cicero elhatározásainak, tetteinek mélyebb rugóit, állásfoglalásainak osztálymeghatározottságát, pályafutásának a lovagrend érdekeivel való összefüggéseit igyekszik felderíteni és bemutatni (vö. Ant. Tan. 5 [1958] 143—44.). T.-W. is ezt a célt tűzte ki maga elé bevezető tanulmányában, és számos eddig fel nem ismert összefüggésre rámutatva jelentősen hozzájárult korhű Cicero-képünk kialakulásához.

Joggal állapítja meg a szerző, hogy «A történeti kritika képromboló dühe aligha sújtott még egy klasszikus szoborra olyan szenvedéllyel, mint arra, amelynek a talapzatán Marcus Tullius Cicero neve olvasható» (7.). Mommsen — akinek tekintélye e téren is iskolát teremtett — az egykor ünnepelt szónoktól nem csak a belátást, önálló véleményt és határozott célkitűzést tagadta meg, nem csak megvetendően következetlen államférfinak, rövidlátó egoistának tartotta, hanem úgy vélekedett, hogy Cicero, «bár kiváló stiliszta, sőt egyenesen a latin próza megalapítójának tekinthető, írónak is ugyanolyan alacsony színvonalon áll mint politikusnak» (8.). — Már G. Boissier rámutatott arra, hogy Mommsent ebben az ítéletében a saját kora politikai elfogultságai befolyásolták. Tagadhatatlan azonban, hogy a Ciceróval szembeni ellentmondásokra maga az ellentmondásokkal teljes életmű is alapot ad. A történetíró feladata az — s erre ösztönzi a Cicero-hagyománynak az európai szellemi élet fejlődésére kétezer éven át érvényesülő hatása is —, hogy ezeket az ellentmondásokat elemezze s azoknak a történeti körülményeknek az ellentmondásaira vonatkoztassa, amelyek között és amelyek hatása alatt ez az életmű létrejött (9.). Ennek érdekében T.-W. először is a polgárháborúk korának Cicero életére eső korszakát elemzi (9 skk.), a római történelemnek azt a szakaszát, «amelyben a legélesebben merülnek fel a római rabszolgatartó társadalom ellentétei» (9.). A korabeli osztályharcot jellemezve helyesen mutat rá arra, hogy a rabszolgák forradalmától — tegyük hozzá: általában az elnyomott, kizsákmányolt néptömegek mozgalmaitól — való félelem a szabad rétegek egymáshoz való viszonyát, a közöttük folyó küzdelem alakulását is befolyásolta (10. vö. 31.). A korabeli társadalmi-politikai élet tényezői sorában a lovagrend társadalmi-politikai helyzetét, gazdasági érdekeltségét tárgyalja különös nyomatékkal. Ennek oka az, hogy — mint már az öregebb Plinius is észrevette — a római közéletben Cicero volt az első, aki az osztályöntudat határozott hangsúlyával vallotta magát a lovagrend képviselőjének. Ezért Cicero lovagrendi eredetének, a lovagrendhez való tudatosan vállalt hozzátartozásának a figyelembevétele sokat megmagyaráz politikai célkitűzéseiből, még gyakran emlegetett ingadozásaiból is (12.).

T.-W. ezt követően Cicero családi körülményeit, nevelkedését, rétorikai, jogi, filozófiai és költői tanulmányait ismerteti a lényeges adatokra szorítkozva, mégis — mint általában — színes, eleven előadásban (12—18.), majd rátér szónoki, közéleti, nehezen szétválasztható ügyvédi és politikai pályafutásának tanulmányozására.

Találó egyrészt a szerzőnek az a megállapítása, hogy Cicero első szónoki, ügyvédi fellépéseivel a Sulla-féle reakcióval szemben, a törvényesség érdekében határozott

erkölcsi bátorságról tett tanúságot, másrészt az is helytálló, hogy Sulla proscriptiói s más, a lovagrend ellen irányuló intézkedései egyenesen a lovagrend és a néppárt érdekközösségét tudatosították (18—19.). Cicerónak ez a lovagrendi érdekeltsége határozottan megmutatkozik sziciliai quaestorsága idején is, mikor (i. e. 75-ben) — a római érdekek szemmeltartása és biztosítása mellett — a vállalkozókkal szemben megértő, a kereskedőkkel szemben méltányos, a helybeli lakossággal szemben nagylelkű, az adóbérlőkkel szemben kiméletes tudott maradni (24.). Ezzel a társadalmi érdekeltséggel összhangban állt annak a rhodosi iskolában csiszolódott, a görög hagyományokat, emlékeket megbecsülő embernek a humanista beállítottsága, akinek egyik legfőbb büszkesége az volt, hogy ő, az arpinumi polgár, felfedezte Archimédesnek maguk a syracusabeliek előtt is ismeretlen sírját (23.).

Még fokozottabban ismerhető fel Cicero lovagrendi osztály-szemlélete a Verres-perben. Ez érthető is, hiszen a gátlásnélküli propraetor harácsolása, erőszakoskodásai, elsősorban a lovagrendi vállalkozók, kereskedők és bérlők érdekeit, egzisztenciáját sértették; továbbá a rabszolgaháború szicíliai mellékcselekményei is alapot szolgáltattak a lovagrendi sérelmekhez (28—29.). Éppen ezért egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy a «Secunda actio contra Verrem» létrejöttét a szerzői hiúsággal nem lehet kielégítően, megnyugtatóan megmagyarázni (27.). Cicero a II. act. fiktív beszédeiben nem annyira a fáradságosan összegyűjtött anyagot kívánta hasznosítani, mint a római provinciális közigazgatást kívánta vádolni, ahogy — tegyük hozzá — megtette ezt már valóban elmondott perbeszédében is (vö. különösen 1§.. 8§.. 13, 38. 16, 47.), természetesen csak addig a határig, amíg az optimata magistrátusok önkénye, túlkapásai a lovagrend érdekeit sértették; a szélesebb néptömegek sorsa legfeljebb mint szónoki fogás merült fel. — Mellesleg a senatori bíróságra gyakorolt nyomás a megvesztegethetőség szellőztetése kapcsán szintén lovagi törekvéseket, ti. a bírósági helyek visszaszerzését célozta.

A Verres-per tehát elsőrendű politikai per, s e per illetékes bírájának Cicero a római közvéleményt tekinti. A II. act. azért maradt Verres megfutamodása után is időszerű, mert Cicero a közvéleményt olyan kérdésekről kívánja tájékoztatni, mint «Róma és a provinciák viszonya, a gabonaválság, a kereskedelmi utaknak a kalózok által veszélyeztetett biztonsága, a rabszolgatartó termelési módnak a rabszolgaháborúk fellángolása által jelzett válsága» (28.).

Kár, hogy T.-W. nem foglal határozottan állást (26.) abban a sokat vitatott kérdésben, hogy vajon Cicero szicíliai útja a nyomozásra kapott idő melyik szakaszára esett (vö. N. Marinone: Quaestiones Verrinae, Torino 1950, 21 skk). — A Spartacus felkelés szicíliai összefüggéseit és Verres megítélését illetően, feltevésem szerint, nem volna érdektelen feltérképezni és időrendileg is rögzíteni az act. II./V.-ben szereplő bírósági ügyeket, melyeket Verres egyes birtokosoknak rabszolgáik mozgolódásával szembeni hanyagságával indokolt.

T.-W. kitérőben foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy Verres és a hozzá hasonló embertelen római hivatalnokok idealizált ellenképeként hogyan mutatja be Cicero P. Scipio Aemilianus alakját, Verrest támadva hogyan hivatkozik rá, mint a provinciák lakosságával szemben tanúsítandó humánus, s egyben az ősökre jellemző igazi római magatartás példájára (31.). Ebben az összefüggésben indokoltan látja úgy a szerző, hogy «ez a névtől és vérségi szemponttól független közösségvállalás nagy erkölcsi-szellemi hagyományokkal Cicero humanizmusának lényeges eleme és egyben lovagrendi öntudatának pozitív vonása. Viszont Cicero osztálykorlátait mutatja Scipio-képének az az oldala, amely utóbb Scipio humanizmusát mint a Gracchusok forradalmi fellépésével szemben álló megfontoltságot domborítja ki» (32.).

A lex Maniliának, Pompeius rendkívüli felhatalmazásának támogatására ugyancsak a lovagrend érdekeinek a képviselete indította Cicerót, elsősorban azért, mert Mithridatés ellenséges lépései, akárcsak a kalózok, legközvetlenebbül a lovagok érdekeit és biztonságát veszélyeztették, mindenek előtt a keleti tartományokban (35—36.). — Felfogásom szerint Pompeiusnak nem csak a Mithridatés elleni megbizatása (35.), hanem már a kalózhadjáratra kapott «*imperium infinitum*»-a is monarchikus törekvések — illetve legalábbis lehetőségek — csiráját rejtette magában. Erre mutat a senatus konzervatív szárnyának rendkívül heves ellenállása.[1]

[1] Vö. Cic. pro lege Manil. 44. Phil. Dio XXXVI. 24, 1., 37, 1—2. Plut. Pomp. 25. — Hortensius fellépésére l. Cic. pro lege Manil. 52—53. 56. Q. Catulus szerepére l. Cic. uo. 59. 67. Sall. Hist. (M.) V. 24. Val. Max. VIII. 15, 9. Vell. II. 32, 1. Dio, XXXVI. 30, 4. Plut. Pomp. 25,4. C. Calpurnius Piso mesterkedésére l. Dio, uo. 24,3. 37,2. Plut. uo. és 27,2.

Cicero fellépése L. Roscius Otho mellett — már consuli évében — szintén a lovagrendi öntudat megnyilvánulása (37.). — Erre az időszakra azonban már döntő fordulat következett be Cicero felfogásában, ekkorra már megteszi a döntő lépést a senatori rend felé. Mindez a korabeli társadalmi mozgalmakkal, mindenekelőtt Catilina fellépésével magyarázható. Catilina szereplése nem csak a Gracchusok megítélését befolyásolta negatív irányban (33. — vö. Ant. Tan. 5, 1958, 121.), hanem például Sulla és Marius értékelését is ellentétes irányban tolja el (40.). — A két politikus megítélésének alakulását érdemes lenne Cicero műveiben végig nyomonkövetni, mert érdekes támpontok adódnának Cicero politikai nézetei, felfogása alakulásának tisztázásához. — Azzal mindenesetre számolni kell, hogy ebbe a társadalmilag meghatározott értékelésbe belejátszanak mellékszempontok is, mint a cimberek-teutonok legyőzőjének nimbusza, az a tény, hogy Marius Cicero földije volt s mint szintén «*homo novus*» maga helyett is kijátszotta olykor tekintélyét. A kérdés bonyolultságát mutatja, hogy például a Sestius érdekében mondott beszédben (i. e. 56) Marius megint mint «*conservator patriae*» (16, 37.), «*terror hostium, spes subsidiumque patriae*» (17 §.) szerepel. — A Sullával szembeni eredendő negatív állásfoglalást azonban feltétlenül elégségesen magyarázza a dictator és a lovagrend viszonya (vö. 18—19.). — Nem tekinthetjük véletlennek azt sem, hogy Sullának a lovagrend iránt megnyilvánult gyülöletéről vallott felfogását Cicero éppen a «pro lege Manilia» után mondott beszédében fogalmazta meg (p. Cluent. 55, 151.). — Szimptomatikus jelentőségű, hogy ebből az időből datálódik együttműködése korábbi nagy riválisával, állandó ellenfelével, Hortensiussal (vö. p. Rabirio, p. Murena i. e. 63-ban, p. Sulla 62-ben, p. Flacc. 59-ben, p. Sest. 56-ban etc.), holott még a «lex Manilia» vitájában is élesen szemben álltak egymással.

A Rullus-féle földtörvény meghiúsítását magában-véve is negatívabban ítélném meg mint T.-W., aki maga helyesen állapítja meg, hogy a tervszerű itáliai telepítés szűkebbre fogta volna Catilina társadalmi bázisát a nyomorgó szegényebb lakosság körében (39.). Cicero következetlensége ennek a lehetőségnek elszalasztásában osztálykorlátaira utal, a földjéhez mereven ragaszkodó optimatáknak tett engedménynek tekinthető. — Különben Catilina pozitív programja valamivel több lehetett, mint amennyit T.-W. feltételez (38—39.).

Igaza van a szerzőnek, mikor nem fogadja el azt, hogy Cicero a «*homo novus*» mint consul immár a senatori rend oldaláról nézi az eseményeket (40.), hisz még 54-ben, Plancius érdekében fellépve, elméletileg is indokolja sajátos lovagrendi állásfoglalását (45.). — Azonban az is tagadhatatlan, hogy ezt követően ez a lovagrendi álláspont már nem érvényesül olyan súllyal és olyan következetesen, mint korábban. Ez bizonyos mértékig természetes, hisz magáé a lovagrendé sem, annál kevésbé, mert egyre inkább megoszlik a senatus illetve a triumvirek között. Nem érdektelen Atticus példája, aki később csak mindkét felé adózva tudja megvásárolni háborítatlanságát. A lovagok politikai befolyása is egyre csökken : a számüzött Cicerót tüntetően gyászolják, de csak — a Caesartól eltávolodóban levő és Clodiustól felingerelt — Pompeius hozzájárulásával tudják Rómába visszasegíteni.

T.-W. Cicero pályafutásának későbbi szakaszát nem dolgozta ki olyan részletesen mint az eddigieket. Ennek talán éppen az a magyarázata, hogy a Rubico, illetve majd a 44 március Idusa utáni időszakban ez a lovagrendi álláspont nem mutatkozik meg olyan egyenes vonalú következetességgel, mint a Verrinák, vagy a «pro lege Manilia» esetében.

A Catilina-féle összeesküvés elfojtásával kapcsolatban helyesen állapítja meg T.-W. a következőket : «Cicero tragikuma, hogy észre sem vette, milyen kitöréssel fenyegető vulkán tetején állva szónokol tovább . . . » (41.). — De épp ilyen tragikus tévedése Ciceronak, hogy consulságát nem a körülmények kedvező összejátszásának (vö. Sall. Cat. 23,5. Cic. p. Mur. 50. Phil. II. 19.) tulajdonította, hanem a maga személyes nagyságának, akárcsak később a számüzetésből való visszatérését is. Ez a politikai vakság, elhibázott helyzetfelismerés később, Caesar diktatúrájának éveiben Caesar programmatikus clementiája folytán (vö. Ant. Tan. 5, 1958, 52 ill. 200) még nem járt ránézve végzetes következménnyel, de végül is ez okozta bukását.

Caesar egyeduralma idején Cicero belső számüzetésbe vonulva kidolgozza a szónoklat elméletét, amelyet egyfelől a próza általános elméletévé fejleszt, másfelől valóságos művelődés-filozófiává terebélyesít s a római szónoklás történetével egészít ki. Ekkor írja meg filozófiai művei nagy részét is, melyek alapvető jelentőségűek a latin filozófiai nyelv megteremtése szempontjából, de tartalmi érdekük, eredetiségük is tagadhatatlan, különösen társadalom-filozófiai és államelméleti nézeteit illetően ; ebben a vonatkozásban voltaképp politikai állásfoglalása ideológiai alátámasztásának tekinthetők (46.).

Az öregedő Cicero, Caesar meggyilkolása után még egyszer fellép a politikai élet

porondján, elmennydörgi Antonius ellen Philippicáit, amelyekért az életével fizetett s amelyekért még emlékét is meggyalázták (48—49.). — A Cicero emlékének Augustus által szolgáltatott elégtétel mellett (49.) megemlítenénk azt az igazán Cicero szellemében fogant írói nyilatkozatot, mellyel Velleius Paterculus áldozott «az isteni ajkú férfiú, a haza egykori megmentője és nagy consula» maneseinek, megjósolva halhatatlan hírét és örök dicsőségét (II. 66, 3—5.).

Már a bevezető tanulmányt Cicero különböző műveiből vett, jól megválogatott kisebb szemelvények illusztrálták, fűszerezték. A közölt szövegekkel kapcsolatban azonban probléma merül fel, főleg az anyag terjedelmével, s részben a megválogatásával kapcsolatban. — Az Archias költő érdekében mondott beszéd kiválasztása kétségkívül helyes. Ugyan ki ne olvasná kedvteléssel ezt a kis remekművet, ahol Cicero olyan tömören foglalja össze (1. fin.) a humanisztikus műveltség különféle ágairól vallott — s a de or.-ban (II.) részletesen taglalt — felfogását ; ahol az irodalomnak nagy tetteket megörökítő s ezen át példamutató, jellemnevelő szerepét, jelentőségét méltatja (6. fin.) ; ahol a római patriotizmusnak, a római nép tettein alapuló önérzetnek olyan szép megnyilatkozásait találjuk (9—10.) ; vagy éppenséggel Cicero intim vallomását a maga «némiképpen túlságosan heves . . . dicsőségvágyáról.» — Mégis : maga Cicero mondja, hogy ez a beszéd elüt szokásos beszédeitől (2. «*prope novo quodam et inusitato genere dicendi*» vö. 8. «*in hoc novo genere dicendi*» 12. «*a forensi aliena iudicialique consuetudine*»), ezért nem tekinthetjük tipikusnak. Amennyire tehát alkalmas a «pro Archia» arra, hogy bemutassa a humanista Cicerót, önmagában épp olyan kevés ahhoz, hogy bemutassa Cicerót a politikust, a kor politikai küzdelmeit, vagy éppenséggel Cicerot a lovagrend tudatos képviselőjét — tehát épp a bevezetés legfőbb s legértékesebb novumait nem támasztja alá. — Az utóbbi szempontok érvényesek — a Némethy Géza fordításában közölt — «az öregségről» szóló kedves, közvetlen hangú, igazi cicerói írásra is. Igaz, hogy a filozófiai termés sokoldalúbb — még akár szemelvények útján történő — bemutatásához is jelentősen növelni kellett volna a kötet terjedelmét. — Az azonban már nehezebben érthető, hogyan nem jutott hely a T.-W. által oly jogosan nagyra értékelt és olyan finoman jellemzett rétorikai munkák egy-két részlete számára. — A levelek esetében ugyancsak nehéz lenne a megfelelő mértéket megtalálni ; az is tagadhatatlan, hogy a közöltekben (ad Att. II. 21., ad Qu. fr. III. 1.) megint a humanista, a magánember Cicero áll előtérben.

Nézetem szerint mind az alkalom, mind Cicero megérdemelte volna egy jóval terjedelmesebb szöveganyag közreadását, s az olvasóközönség, amely napok alatt szétkapkodta a munkát, elvárhatja, hogy a máris időszerű második kiadásból Cicerót és korát a nagy római szónok és író saját művei alapján is teljesebb mértékben ismerhesse meg.

A gondos, a legfontosabb tudnivalókról s a közölt szövegek problémáiról egyaránt felvilágosító jegyzetekhez nem lehetne lényegeset hozzátenni.

A könyv egészében a legjobb értelemben vett ismeretterjesztő tudományos munkának tekinthető : összefoglalja a tárggyal kapcsolatos legfőbb tudnivalókat, eredeti, új szempontokat, összefüggéseket villant fel, élvezetes, lebilincselő előadásban íródott. — Mindezt összevéve, örvendetesnek kell tartanunk a könyv megjelenését, annál is inkább, mert egyetértünk azzal, amit T.-W. Cicero rétorikai és művelődéselméletével kapcsolatban mond : « . . . ha Cicero emberi gyöngéi, osztálykorlátai s korának sajátos ellentmondásai folytán nem is tudott mindig és mindenben következetes maradni hozzá, maga ez az elmélet, amelynek legnagyobb hatású megfogalmazásai mindenesetre az ő nevéhez fűződnek, részt vett az európai népek humanista — emberi — öntudatának a nevelésében, s így kulturális örökségünk elidegeníthetetlen elemei közé tartozik». (16.)

MARÓTI EGON

М. В. ВОРОБЕВ: ДРЕВНЯЯ ЯПОНИЯ. Историко-археологический очерк. Издательство Восточной Литературы. Moszkva 1958. 118 lap, 30 tábla, 1 térkép.

Az Anyagi Kultúra Történeti Intézet A. P. Okladnyikov szerkesztésében bocsátotta ki M. V. Vorobjov könyvét, Japán ősrégészetének rövid összefoglalását. Szerző bevezetőjében tájékoztat célkitűzéséről : a hozzáférhető legújabb irodalom alapján áttekintést nyújtani Japán ősi kultúráiról, folytatni kívánja evvel azt a vonalat, melyet Anucsin, Sternberg, Poljakov, Levin és Okladnyikov képviseltek az orosz és szovjet kutatásban, s mely a Távol-Kelet, s vele kapcsolatban Japán múltjának felderítésében is jelentőset alkotott.

A könyv hét fejezetre oszlik. Az elsőben rövid ismertetést kapunk Japán földrajzi viszonyainak, flórájának és faunájának kialakulásáról. Eredetileg ez a terület is a kontinenshez tartozott, a jelenlegi állapot a negyedkorban alakult ki, a tektonikus mozgások következtében.

A második fejezetet a paleolitikumnak szentelte. A kutatók figyelme ugyan egyaránt kiterjedt a barlangokra és a lösztelepekre, azonban az előkerült leletek kisszámúak, keletkezésük kétes. (Naora ásatásai Nishiyagi környékén, Nakzawa barlangkutatásai.) Az első és egyetlen biztosan paleolitikusnak mondható leletet Aizawa találta 1950-ben Gongeyamában. Az anyag párhuzamait jávai kőeszközökben véli feltalálni. Japán önálló paleolitikumának kérdése még mindig vitatott, és megnyugtató lezárását csak a jövő kutatásoktól várhatjuk.

Mezolitikus lelőhely mintegy száz ismeretes, ezek kronológiai szempontból három stádiumra oszthatók, melyek neveiket egy-egy lelőhelytől nyerték: Iwajuku, Moro és Uenodaira. Jellemzőik a kvarcból és obszidiánból készült kaparók, pengék és nyílhegyek.

A harmadik fejezetet a neolitikumnak szentelte, s igen helyesen nem veszett bele abba a hatalmas anyagba, mellyel ebben az esetben dolga volt, hanem miután megtárgyalta azt a két kérdést, melyek központi helyet foglalnak el a korszak kutatásában, nevezetesen a kronológia és a kultúrprovinciák kérdését — egy-egy híresebb lelet bemutatásával ad rövid jellemzést erről a periódusról. Hagyományos terminológia szerint Japánban a neolitikum a Jomon kerámiával jellemezhető (jomon = zsinegmintás). Ennek a kultúrának térben és időben több variánsát lehet megkülönböztetni, melyek állandó kölcsönhatásban vannak egymással. Telepeinek nagy részét az ún. «kagyló halmokban» tárták fel, ezek a japáni «kjökken-mödding»-ek, kagylóhéjakkal telített dombok. A kultúra eszközanyagának statisztikai elemzése arra enged következtetni, hogy olyan közösséggel állunk szemben, mely a speciális földrajzi viszonyok következtében vadászkomponensét visszafejlesztette, és csaknem teljesen a halászatra támaszkodott. Zsugorítva temetkeztek a kagylóhalmokba vagy azok környékén. A kultúrának igen karakterisztikus idolplasztikája van, egyik legérdekesebb példány a zsinegmintával díszített, kubikus formákból felépített nőalak a könyv címlapján látható.

A neolitikum végén nagy bevándorlás ment végbe Japánban, az újonnan jöttek ismerték a fémeket, a rizstermesztést, domesztikált állataik voltak. Az eneolitikum és a bronzkor (negyedik fejezet) tehát speciális színezetet nyer azáltal, hogy ekkor megy végbe az őslakosság és a bevándorlók kulturális és etnikai egybeolvadása. Ez időben indulnak meg a kínai dinasztikus évkönyvek tudósításai Japánról, melyek kiegészítik és értelmezik a régészeti anyagot. A telepek méretei megnőnek, így pl. Kugaharában Tokyo mellett ezernél több lakóházat tártak fel, nagyságuk átlag 7×8 m. Itt már megtelepedett, földmíves lakosság élt. Mindemellett a tengerparton tovább retardál a kagylóhalmok halász népessége.

Nagy figyelmet szentelt a japán kutatás a fémek elterjedésének. A bronzkardok, dárdahegyek, szekercék egy része kínai import, a többit Japánban állították elő. A nyílhegyek mind hazai készítmények, formáik igen változatosak, Goto 58 különböző típust ismertet, ezeknek a környező területen sehol sincsen analógiájuk. Morimoto foglalkozott a tárgyak összehasonlító kémiai analízisével, kimutatta a kínai import fém felhasználását. Mindemellett a kő, csonteszközök továbbra is használatban maradnak, sőt új típusaik alakulnak ki. Megjelenik a kultikus tárgyak két érdekes típusa: a fallikus markolatú kőkard és a *dotaku*-nak nevezett, esetenként reliefekkel díszített bronzharang. Az eddig egységes zsugorított temetkezést Kyushun felváltják a kőládás sírok (i. e. I. sz.-i. u. VI. sz.), a hamvasztásos temetkezés kettős urnákba (i. e. I. sz.—i. u. I. sz.). A kora vaskorban általánossá váló kurgántemetkezés kezdetei is kimutathatók. A temetkezés körülményeiről (tor, tíznapos böjt, tisztulási fürdő) a kínai évkönyvek tudósítanak. Ugyanezekből kielemezhető a társadalmi viszonyok változása. A legkisebb egység a patriarchális nagycsalád. Az i. u. III. sz. végén két nagy törzsszövetség osztozik Japán területén: a Yamato és a Yamada. Ezek már az átmenetet képezik a központi hatalom kialakulásához, mely a kora vaskorban következik be.

A kora vaskort (i. u. III. sz.—i. u. VII. sz.) japán terminológia szerint kurgán periódusnak nevezzük. Társadalmi és politikai történetét már részeletesen ismerjük, a japán őskrónika, a Nihongi adatai ettől az időtől kezdve autentikusak. A korszak végét a buddhizmus elterjedése jelzi.

Mint a neve is mutatja, a periódust a kurgántemetkezések jellemzik. Ezeknek időrendje és egyes változatai jól ismertek. Alaprajzuk: négyszög, négyszög és hozzá csatlakozó kör, kör, négyszegletes-lépcsős. Némelyiknek a belsejében a halottat kőből kivájt csónakban találjuk (halász életmód!). A kurgánok körül, illetve töltelékföldjükben

találhatók a hanivák, ember, állat, ház stb. alakú agyagszobrok. Rendeltetésük vitatott, a Nihongi egyes helyei szerint emberáldozatot helyettesítettek. Mások a szolgaszobrokkal hozzák őket kapcsolatba. Mindettől függetlenül realisztikus ábrázolásmódjuk miatt ugyanúgy nélkülözhetetlenek a korabeli ruházat, fegyver és lószerszám megismeréséhez, mint az euráziai steppén a kamennaja babák.

A kora vaskorban megjelennek és kifejlődnek az urbánus települések, szakmai szervezetekbe tömörült, jelentős iparos népességgel. Uralkodóvá válik az öntözéses gazdálkodás. Kialakul és megszilárdul a központi hatalom élén a császárral, a társadalom osztálytagozódása szabadokra, «félszabadokra» és rabszolgákra. A rabszolgaság nem vált uralkodóvá, így Japánban ezidőtájt feudális társadalomról beszélhetünk, patriarchális rabszolgasággal karöltve.

A hatodik és hetedik fejezetben Vorobjov röviden tájékoztat az etnogenezis és a szomszédos területekkel való kapcsolatok problémájáról. Élesen bírálja a japán kutatást módszertani megalapozatlansága miatt, valamint azért, mert nem tudta felszámolni a fasiszta-mitológikus nézetek hatását. Ismerteti az egymással polemizáló elméleteket. Kiono a neolitikumtól kezdve egységes, változatlan lakossággal számol (előjapánok?) Groot, holland kutató a migrációs elmélet híve.

A könyvet függelék zárja be, a megírásához használt irodalom bibliográfiája. Az utóbbi években több nagy igényű monográfia megjelenése jelzi azt, hogy Japán régészete iránt határain túl is érdeklődnek. (Pl. Kidder «The Jomon Pottery of Japan» Artibus Asiae, Suppl. XVII.; Groot: «The Prehistory of Japan», New-York 1951.). Vorobjov könyve a szovjet kutatás első ilyen irányú akciója, melyet reméljük továbbiak követnek majd.

K. Ojtozi Eszter

W. TAYLOUR: MYCENAEAN POTTERY IN ITALY AND ADJACENT AREAS. Cambridge, University Press 1958, 204 lap, 17 tábla, 2 térkép.

A lineáris-B írás megfejtése óta a mykénéi kultúra iránti érdeklődés középpontjába ez az új terület került. Az újonnan feltárult forrás mellett azonban a régebben ismertek is nyújtanak új tanúságokat. A mykénéi korszak anyagi kultúrájának, s elsősorban a legbővebb anyagot nyújtó kerámiának egyre apróbb részletekbe menő vizsgálata és rendszerezése sok ponton új fényt vet a 14—12. századi kereskedelem, a nemzetközi érintkezések kérdéseire és az egyes területek szerepét ennek a korszaknak a történelmében az eddiginél élesebb megvilágításba helyezi.

Az újabb kutatások kiinduló pontja ezen a területen egyfelől A. Furumark két munkája volt (The Mycenaean Pottery, Analysis and Classification és The Chronology of the Mycenaean Pottery, mindkettő Stockholm 1941), amelyek az addig ismert anyag tipológiai és kronológiai rendszerezését adták (az igért harmadik kötet, amely a mykénéi kerámia történetét ábrázolja, mindmáig nem jelent meg), másfelől A. J. B. Wace és C. W. Blegen tanulmánya a kerámia jelentőségéről az Égeikum bronzkori kereskedelmének és kolonizációinak kutatásában (Pottery as evidence for trade and colonisation in the Aegean bronze age, Klio 32, 1939, 131—147). A háború utáni ilyen irányú kutatások ahhoz a feladathoz vezettek el, hogy a mykénéi kerámia anyagát helyi műhelyek szerint lehessen megkülönböztetni még akkor is, ha a lelőhely semmit nem mond készítési helyükről.

1951-ben már két önálló munka is jelent meg ebből a tárgykörből. É. Coche de la Ferté a cyprusi Enkomi ásatásain 1946—47-ben talált mykénéi kerámiát dolgozta fel (Essai de classification de la céramique mycénienne d'Enkomi, Paris 1951), s vonta meg benne a határt a görög földről importált és a helyi telepeken utánzott anyag között. Sokkal nagyobb horderejű volt ennél F. H. Stubbings kísérlete a Mediterráneum keleti partvidékén talált mykénéi kerámia eredetének és műhelyeinek feldolgozására. (Mycenaean pottery from the Levant, Cambridge 1951). Rhodos, Cyprus, Syria, Palesztina, Egyiptom és Kilikia területére kiterjedő vizsgálatai a cyprusi és rhodosi települések helyi készítésű mykénéi kerámiájának sajátosságait, sőt e településeknek az anyaországtól bizonyos fokig független, önálló kereskedelmi utait és kapcsolatait is megmutatták.

Taylour könyve közvetlenül Stubbingséhoz kapcsolódik s az ott nyert tanulságokat értékesíti Itália, Sicilia, Sardinia és Malta mykénéi kerámiájának vizsgálatánál. Ez gyakorlatilag az egész nyugati Mediterráneumot jelenti, mert Itáliától és Egyiptom-

tól nyugatra mindeddig semmi hiteles nyoma nincs mykénéi áru megjelenésének. Bár a munka középpontjában a kerámia áll, a mykénéi kapcsolatok valamennyi más tárgyi bizonyítékára (építészet, fegyverek, ékszerek, temetkezési szokások) is kitér. A jórészt publikálatlan vagy legalábbis elégtelenül publikált anyag feldolgozása területek szerinti, tehát egy-egy külön fejezet szól Ischia és az Aeol-szigetek, Sicilia, a Taranto melletti Scoglio del Tonno, a többi apuliai lelőhely s végül Itália egyéb részeinek anyagáról. Az egyes fejezeteken belül az anyag lelőhelyek szerint s az egy lelőhelyről előkerült darabok időrendben következnek, részletes, a technika legapróbb elemeire kiterjedő leírással, amit az anyag jelentős részének reprodukciója egészít ki (a katalógusban szereplő mintegy 500 darabból kb. 350 van reprodukálva).

A számszerűen is jelentős anyag vizsgálatából nem egy fontos következtetés adódik, amelyeket a szerző az egyes fejezetek végén s egy utolsó összefoglaló fejezetben von le. A vizsgált területen a mykénéi kultúra hatásának három központja van: az Aeol-szigetek, Sicilia délkeleti része és Apulia. A leletanyag elemzésének egyik legérdekesebb eredménye, hogy mind az Aeol-szigeteken, mind Siciliában sikerült olyan anyagot kimutatni, amely még a középső helladikus korból, legkésőbb a 16. század első feléből származik. Nem kevesebbet jelent ez, mint hogy mai tudásunk szerint a mykénéi kultúra nyugati irányú expanziója korábbi a keletinél, amelynek legkorábbi emlékei a 16. század második feléből valók.

Egy másik tanulsága Taylour elemzéseinek a rhodosi és cyprusi mykénéi települések számottevő önálló jelentősége a nyugati kereskedelemben. Ebben a tekintetben a vizsgált terület nem mutat egységes képet. Az Aeol-szigeteken a görög anyaország hatása látszik dominálni, Siciliában az anyaországi, krétai és cyprusi elemek vegyesen jelennek meg. Ezekkel szemben Apuliában a Tarentum melletti Scoglio del Tonno leletei arra mutatnak, hogy itt rhodosi kolóniából kiinduló mykénéi népességnek volt a települése. Megerősíti ezt a feltevést az az anyag, amelyet Jalouris 1953-ban Olympiában tárt fel, s amelynek itt kapjuk a publikációját. Ez az első lelet, amely mykénéi nyomokat mutat ki az Apuliával szemben levő part közelében fekvő Olympiában, s néhány darabja rhodosi kapcsolatokra enged következtetni; így a kereskedelem és a kolonizáció útvonalát is követni tudjuk az olympiai lelet alapján, ha a néhány darabra épített érvelés megbízhatónak bizonyul.

Más lelőhely nem mutat mykénéi kolonizációra, csak kereskedelmi kapcsolatokra. Említésre méltó a lelőhelyek megegyezése azokkal, amelyeken a későbbi görög kolóniák létesültek. Az oka ennek nyilvánvalóan földrajzi adottságokban keresendő, s az Aeol-szigetek jelentősége ebben a korai kereskedelemben azzal magyarázható, hogy itt találták nagy mennyiségben a liparitot, a krétai leletek gyakori dísztárgy-anyagát.

Minden jel arra mutat, hogy Scoglio del Tonno kivételével a mykénéi árut helyi lakosság használta. Ezt bizonyítja az is, hogy a mykénéi kerámiát helyi műhelyekben utánozták. Minthogy ez a mykénéi és mykénéit utánzó kerámia az őslakosság településeinek ill. temetőinek anyagába vegyülve került elő, a pontosan datálható mykénéi cserepek és utánzataik a helyi bronzkori kultúrák kronológiájához is alapvető segítséget nyújtanak. Taylour az Aeol-szigetek és Sicilia bronzkorának abszolút időrendje szempontjából is megkísérli a tárgyalt anyagot értékesíteni, amit jelentősen megkönnyített számára, hogy L. Bernabó Brea részben még közöletlen eredményeire támaszkodhatott (vö. *Brea*: La Sicilia prehistórica y sus relaciones con Oriente etc., Ampurias 15—6, 1953—54, 137 skk.).

Nyugati központjaiban ez a mykénéi hatás igen erősnek és tartósnak bizonyult, s túlélte a mykénéi kultúra összeomlását, úgyhogy bizonyos korlátozott mértékben a görög kultúra kontinuitásáról beszélhetünk ezeken a helyeken a későmykénéi kor és a görög kolonizáció kezdete közti időszakban. Ez új megvilágításba helyezheti az itáliai koravaskor kialakulásának néhány kérdését is, mert a Merhart-iskola egyoldalúan Kelet-ellenes szemléletével ellenkezően mykénéi korból fennmaradt keleti elemek lehetőségét veti fel, ami az észak-balkáni anyag kronológiai elsőbbségét több ponton kétségessé teszi. Erre a kérdésre sajnos nem tér ki a szerző s csak futólag érinti azokat a szálakat is, amelyek a tarentumi településről észak felé vezetnek. Kétségtelen, hogy a terramare-kultúrának vannak mykénéiekkel rokon vonásai, s Taylour utalása Scoglio del Tonno közvetítő szerepére Észak felé sokkal meggyőzőbbnek látszik, mint a fordított irányú hatás feltevése. A mykénéi kultúra önálló jelentősége Cyprusban és nyomainak első megjelenése Olympiában arra is alkalmas, hogy a Merharttól legutóbb vizsgált bronz lábvértekre vonatkozóan is kétségessé tegye az észak-déli hatás útvonalának amúgy is igen bizonytalan érveken alapuló gondolatát (*G. v. Merhart*, Geschnürte Scheine, 37.—38. Ber. RGK, Berlin 1958, 91—147) és nagyobb jelentőséget adjon a cyprusi Enkomiban talált lábvértnek.

Itália belsejére vonatkozóan a mykénéi anyag pusztán negatív tanulsággal szolgál: a hatás mindenhol a partvidékre korlátozódott és biztos nyomát a félszigeten nem lehet Apuliánál északabbra kimutatni. Az egyetlen kivétel Ischia, amelynek mykénéi leletei, s mellettük a siciliai és magna graeciai mykénéi anyag néhány darabján látható írásjelek egyelőre még túlságosan elszigeteltek ahhoz, hogy messzebbmenő következtetéseket lehessen levonni belőlük. Régóta gyanították azonban, hogy a mykénéi kultúra népei már kapcsolatban álltak az etruriai ércbányákkal, s talán ezeknek útján jelzi az ischiai lelet. Erre gondolt T. J. Dunbabin is a mykénéi kultúra siciliai kapcsolatairól írt emlékezetes tanulmányában (Minos and Daidalos in Sicily, Papers of the British School at Rome, 16, 1948, 1—18); ő a mythikus hagyománynak olyan történeti értékelését végezte el az általa ismert leletanyag alapján, amelynél ezen a ponton Taylour sem tudott lényegesen továbbmenni. Általában a könyv főérdeme a közvetlenül megvizsgált anyag mintaszerűen precíz publikálásában, a feldolgozás szisztematikusságában és a levont következtetések tartózkodó meggondoltságában van, míg a szűkebb tárgykörén kívül eső területeken vagy mások kutatásaira támaszkodik, vagy megmarad a maga szabta és az olvasó által nem egyszer kissé szűknek érzett korlátok között.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

C. H. GORDON: HOMER AND BIBLE. THE ORIGIN AND CHARACTER OF EAST MEDITERRANEAN LITERATURE. Cincinnati, 1955. 66 lap.

A görög mondakincs kapcsolatát a zsidó irodalommal régóta keresi a tudomány. A legszélesebb vizsgálódás erre W. Baumgartner tanulmánya (Israelitisch-griechische Sagenbeziehungen. Schweiz. Archiv für Volkskunde. XLI. 1944. 1—29; újból megjelenik a közel jövőben a szerző összegyűjtött tanulmányai között: Zum AT und seiner Umwelt. Leiden, 1959.). Homeros *közvetlen* nyomát is felfedezték az aggádában, a zsidó folklorisztikus anyagban (B. Heller, MGWJ. LXXVI. 1932, 330—334; S. Lieberman, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves. IX. 1949. 409—410.).

Gordon most Homeros és a Biblia érintkezéseit bolygatja meg. Szerző az ugariti irodalom kiváló kutatója (idevágó művei: Ugaritic Handbook. Roma, 1947; Ugaritic Literature. Roma, 1949.), érthető tehát, hogy tárgyalásába bevonja ezt az irodalmat is. A gazdag tanulmány igen szűkszavú, a legszükségesebb párhuzamok felsorolására szorítkozik csupán. Tudja ezt a szerző maga is és tréfásan hivatkozik arra a kínai teológusra, aki Hósea könyvéről ezt a véleményt nyilvánította: «Szövege romlott; a nők is.»

Elég egy pillantást vetni a térképre annak megállapításáért, hogy a Földközitenger összekötő kapocs lehetett egyrészt a Cyprussal szemben fekvő főníciai Ugarit (ma Ras Shamra) és Görögország, másrészt Izrael országa és Görögország között. Ugarit lakóit a Biblia kanaánitáknak, a görögök később főníciaiaknak nevezték. Ők voltak a közvetítők — nemcsak kereskedelemben, de kultúrában is — Kelet és Európa között. Az ugariti irodalom felfedezése óta a görög és héber civilizációt a keleti mediterrán alapon épülő párhuzamos struktúráknak kell tekintenünk. Homeros és a Biblia közötti párhuzamok is egy közös keleti mediterrán epikai hagyományra nyúlnak vissza, az i. e. II. évezred közepére (az amarnai korszakba). Az Ilias egész meséje hasonlít az ugariti Kret-éhez — a név krétai eredetre mutat —, amelyben azért tört ki a háború, hogy a király visszaszerezze egy távoli városba elrabolt feleségét. A Bibliában ez fellelhető Dávid és Michál történetében (II. Sám. III. 14.).

Gordon anyagát a következő pontok alá sorolja (mindenütt néhány példát választunk ki):

A) *Társadalmi állapotok.* A távozó vendégnek ajándékot adnak (Od. IX. 267—268.). Ez új megvilágításba helyezi azt a bibliai elbeszélést, amelyben az Egyiptomból kivonuló zsidók arany és ezüst edényeket visznek magukkal (Ex. XII. 35—36.). A megvakított Polyphemos félrevezetése Odysseus által (Od. IX. 413 skk.) erősen emlékeztet arra, ahogyan Jákob kicsalja Izsák áldását (Gen. XXVII. 21—22.). Heléna szépségén húsz esztendő nem üt csorbát (Ilias XXIV. 765—766.), Penelope húsz év után is gyönyörű (Od. II. 175—176.). Sára kilencvenéves korában is igéző és Abimelech a háremébe viszi (Gen. XVII. 17; XX. 2. skk.). A leányt valamilyen hőstett után lehet feleségül nyerni: így adja férjhez Neleus leányát, Perot (Od. XI. 287—290.), így kapja meg Otniél is Káleb leányát (Jud. I. 12—13.).

B) *Háború.* A görög parancsnokok hármas csoportokba tagozódtak (Od. XIX, 470—471.). A «salos» = háromból magyarázható tehát a héber «salis», amelynek «tiszt» a jelentése. Abisáj a hármas csoport legkiválóbbja volt (II. Sám. XXIII. 18—19.). A hosszú haj erőt jelent. A harcos achájok jelzője a «hosszúhajúak» (Ilias II. 323.). Hosszúhajú Sámson és Absalom s ezzel magyarázható Debóra énekének sokat vitatott helye is (Jud. V. 2.): «Midőn hosszú hajat növesztettek Izraelben». A kémek csodálatos hírekkel térnek vissza nemcsak a Bibliában Kanaánról (Num. XIII. 28.), hanem Homerosnál is a lótusevők országáról (Od. IX. 83—104.). Ricpa őrzi két fiának holttestét a ragadozó madarak elől (II. Sám. XXI. 10.), ugyanígy védi Aphrodite Hektor holttetemét a kutyáktól (Ilias XXIII. 185—186.).

C) *Vallás.* Agamemnon imádkozik, hogy ne nyugodjék le a nap, amíg nem győz (Ilias II. 412—418.). Ugyanez történik Gibeonban, ahogyan a Biblia idézi a Szófer Hájjásár című elveszett iratból (Józsua X. 12—13.). Achilles lova, Xanthos, megszólal (Ilias XIX. 408—417.), akár a Bileám szamara (Num. XXII. 28—30.). Az ima szavára tűz csap le az égből Achillesnél (Ilias XXIII. 193—198.) és élijáhúnál (I. Kir. XVIII. 36—38.) egyaránt. A hős magasabb másoknál: Homerosnál Laertes (Od. XXIV. 367—369.) és Odysseus (Od. VI. 227—231.), a Bibliában Saul (I. Sám. X. 23.).

D) *Stílus.* A példákból csak kettőt választunk ki. A nő pálmához hasonló: Nausikaa is (Od. VI. 163.), az Énekek éneke hősnője is (VII. 8.). A menekülő Hektor szarvasborjúhoz hasonlít (Ilias XXII. 189—190.), a Bibliában a gyorslábú Aszáél (II. Sám. II. 18.).

E rövid ismertetés a tanulmány behatóbb megismerésére kíván buzdítani csupán. A gazdag anyag bizonyára további termékeny kutatás alapjául fog szolgálni.

SCHEIBER SÁNDOR

P. OLIVA: RANÁ ŘECKÁ TYRANNIS. Praha 1954. 496 l..

A tyrannosok korával válik élővé, emberi alakokban közvetlenül megfoghatóvá a görög történelem; ez a körülmény alkalmas arra, hogy még amúgy is nagy objektív jelentőségén túlmenőleg is a kutatók érdeklődésének középpontjába állítsa a görög fejlődésnek ezt az érdekes fordulópontját. Egy század telt el már azóta, hogy a tyrannis problémája Plass 1852-es nagy összefoglalásával tudományos megalapozást kapott; s az immár jubiláló téma azóta folyton gyarapodó irodalma a közelmúltban új és jelentős művel gazdagodott: a kiváló fiatal cseh ókortörténész, Pavel Oliva könyvével.

Oliva műve a téma fontosságát és időszerűségét röviden vázoló bevezetés, majd a források és az irodalom áttekintése (I—III. fejezet) után — bevezetőként központi témájához, a korai tyrannis tárgyalásához — általános képet ad az archaikus kori Görögország fejlődéséről, gazdasági és társadalmi változásairól, a gyarmatosításokról, a nemzetségi szervezet bomlásáról és a rabszolgatartó állam alapjainak kialakulásáról (IV.). A könyv központi része — a korai tyrannis történetének részletes tárgyalása — három összefoglaló fejezetre (V—VII.) tagolódik, amelyek közül az első Kisázsiát és a szigeteket, a második az Isthmos városait, a harmadik pedig Athént foglalja magába. (A sziciliai tyrannist, amelynek létrejöttében a külső tényezők kivételesen nagy szerepet játszottak, Oliva eleve kizárja témája köréből.) Ezek és a VIII. fejezet, amely összefoglalóan értékeli a korai tyrannis történeti szerepét, teljes áttekintését és elemzését adják a tárgyalt történeti problémának.

Oliva részletekbe menően ábrázolja a tyrannis létrejöttét és fejlődését az egyes államokban, regisztrálja az egyes területek sajátos jelenségeit, majd összefoglalja az egész anyagból adódó általános fejlődési törvényszerűségeket. Az előbbiek közt rámutat arra, hogy pl. az isthmosi városok tyrannisának speciális vonása a dór-ellenes tendencia, s phylé-szervezetbe tömörült, a politikai jogokat monopolizáló dór földbirtokosok elleni harc; ez élesen megmutatkozik Sikyónban az Orthagoridák és Korinthosban a Kypselidák uralma alatt a dór phylék háttérbeszorításában, illetve eltörlésében. Megarában viszont a gyapjúiparba és a kereskedelembe bekapcsolódó nyájtulajdonos dór földbirtokosok könnyebben összeolvadtak a feltörekvő újgazdag elemekkel (erről a folyamatról tanúskodik Theognis költészete), s valószínűleg ennek következménye volt Theagenés tyrannisának rövid időtartama és a dór phylék továbbélése is. — Athén fejlődésének jellemző vonása viszont a kivételesen nagykiterjedésű mezőgazdasági «hátország» megléte, és ebből következőleg a parasztság nagy szerepe, de ugyanakkor a földbirtokos arisztokrácia igen erős pozíciói is; ez teszi hosszadalmassá, vontatottá az athéni fejlő-

dést, ahol az átmenet feladatainak csak egy részét oldja meg Peisistratos és fiainak tyrannisa, amely csak összekötő láncszem Solón reformjai és Kleisthenésnek a forradalmi átalakulást betetőző demokratikus alkotmánya közt.

Ugyanakkor a szerző a másodlagos, helyi különbségek világos kidomborításán túl elsősorban a közös lényeget, a fejlődés általános törvényszerűségét keresi és domborítja ki: annak megállapítására törekszik, hogy milyen feltételek közt, milyen okokból jött létre a tyrannis, és mi volt a hatása a görögség további fejlődésére.

Első pillantásra szembetűnik — utal Oliva a közismert tényre —, hogy a tyrannis létrejöttének helyei a kedvező földrajzi helyzetű, a kereskedelem fő útvonalain elhelyezkedő városok. A kedvező földrajzi helyzet azonban csak előmozdította ezt a fejlődést. A döntő tényező a mezőgazdasági és ipari termelőerők nagyarányú fejlődése volt. Ebben a korszakban a legfejlettebb görög közösségek sem hagyták még messze maguk mögött a második nagy társadalmi munkamegosztást, amelynek során a kézművesség elkülönült a mezőgazdaságtól. A legfejlettebb ipari ágak (fémművesség, fazekasság, szövés-fonás, is szorosan kapcsolódtak a mezőgazdaság szükségleteihez. Az ipari árutermelés mellett fellendült a mezőgazdasági termékek (bor, olaj) exportja is. A termelőerők gyors fejlődésével karöltve megkezdődött a gyarmatosítás nagy expanziója. E fejlődés során jött létre a korai tyrannis azokban a városokban, amelyek az archaikus görögség legkiemelkedőbb gazdasági központjai közé tartoztak.

Helytelen lenne azonban a tyrannis létrejöttét pusztán és közvetlenül a termelőerők (elsősorban az ipar) fejlődéséből levezetni. A tyrannis, mint politikai intézmény, a felépítmény része. Oliva ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy Sztálin rámutatott arra: a felépítmény nem közvetlenül függ össze a termeléssel, hanem közvetve, a gazdasági alapon keresztül. Ezért elsősorban azt kell meghatározni, hogy a termelőerők fejlődésével kapcsolatban e korszak folyamán milyen változás ment végbe az alapban.

Az archaikus kort az ősközösségi viszonyok bomlása és a rabszolgatartó viszonyok fejlődése jellemzi. A nemzetségi társadalom régi egyenlőségének megszűntével, a vagyoni egyenlőtlenség fokozódásával, a különböző kizsákmányolási formák (pl. az adósrabszolgaság) elterjedésével egyre élesebbé válik a nemzetségi szervezetet uralma eszközeként fenntartó földbirtokos arisztokrácia és az elszegényedő köznép ellentéte. Harcukba csakhamar egy új társadalmi erő avatkozik be döntően: az ipar és kereskedelem fellendülésével kialakuló új kézműves- és kereskedő-réteg, a kialakuló rabszolgatartó osztály csírája. Az állandóan erősödő és gazdagodó rabszolgatartók új termelési módja jelentette azt az alapot, amelynek felépítményeként a tyrannis létrejött. Ezzel kapcsolatban Oliva a görög fejlődés specifikumaként külön kiemeli, hogy az ipar és kereskedelem nagy arányú és gyors fejlődése, amelyet az írott források mellett még szemléletesebben igazolnak a régészeti leletek, rendkívül kiélezte az uralkodó rétegek és a feltörekvő elemek ellentétét, s a kiélesedő osztályharc eredményeként, természetszerű megoldásként jött létre a tyrannis. — A tyrannis azonban nem csupán passzív produktuma a kifejlődő rabszolgatartó alapnak; Oliva Sztálin idevonatkozó tételei értelmében nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a tyrannis, mint a felépítmény része, aktívan visszahat az alapra, segíti és erősíti azt: egyrészt közvetlenül gazdasági síkon, amikor is bekapcsolódik a kereskedelembe, és megbízásaival munkát ad az iparnak, másrészt a régi felépítmény elleni harccal nyit utat az új fejlődés előtt. Ennek során megtöri az arisztokrácia gazdasági és politikai uralmát, és felszámolja a nemzetségi szervezetet, a területi alapú tagozódást állítva helyére: ilyen módon a tyrannis igen jelentős, sőt döntő lépést jelent a görög állam kialakulásában, mondhatni annak első formája. A harc az ideológia szférájában is folyik: új kultuszok bevezetése vagy előtérbe állítása (Dionysos, Athénben emellett Athéna is), valamint a filozófia és tudomány kifejlődése, az irodalom és képzőművészet fellendülése kíséri és támogatja a nagy átalakulást. — A tyrannis nagy haladó jelentőségének kiemelése mellett Oliva természetesen nem mulasztja el leszögezni, hogy történelmi szerepét nem értékelhetjük túl. A tyrannis kora jelentős előrehaladás volt ugyan a görögség fejlődésében, de mégsem volt több egy viszonylag rövid, átmeneti szakasznál, amelyet szükségszerűen váltott fel oligarchia vagy demokrácia formájában a rabszolgatartó osztály közvetlen uralma.

Oliva műve szorgalmas és alapos, a forrásanyag és a szakirodalom szinte teljes felhasználásán alapuló, elmélyült kutatómunka gyümölcse, amelyben nem sok hiányolnivalót találhat a kritikus. Nincs sok értelme, hogy számonkérjük pl. az említetlenül maradt, kevéssé ismert, bár a tyrannosok tipológizálásához nem egészen érdektelen euboiai Tynnondast, még akkor sem, ha a könyvben a még jelentéktelenebb Phoxos vagy León szerepelnek is. Indokoltabb kérdés lenne, hogy miért nem foglalkozik a szerző néhány igen fejlett várossal, amelyben nem jött létre (legalábbis a tipikus formában) tyrannis: Argos és a Pheidón-probléma igen alapos tárgyalása szinte nélkülözhetetlen

a tyrannis kezdeteinek teljes megértéséhez, a szerző azonban igen röviden intézi el ezt a kérdést ; ugyancsak tanulságos lett volna annak megvilágítása is, miért nem jött létre tyrannis Aiginában. Az elméleti feldolgozás szempontjából különösen sajnálatos a szicíliai tyrannis kizárása a tárgyalásból : a szicíliai fejlődés éppen különösségében, tényezőinek más hangsúlyozottságában ad jó eszközöket az anyaországi fejlődés teljes megértéséhez.

A felhasznált irodalom széleskörűsége minden elismerést megérdemel, de hiányolni való akad itt is : kevéssé érthető, miért nem használja fel a szerző a RE néhány szorosan témájához tartozó, tanulmányszámba menő cikkét (pl. *Lenschau:* Tyrannis, *Schachermeyr:* Peisistratos, Periandros, stb.), s miért vesz fel ugyanakkor ugyanonnan jónéhány olyan cikket bibliográfiájába, amelyek fontossága a tárgy szempontjából jóval kisebb. Nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül azt sem, hogy Oliva, aki a marxizmus klasszikusainak témájára vonatkozó vagy vonatkoztatható megjegyzéseit nagy gonddal és szorgalommal gyűjti össze és használja fel művében, feltűnő módon figyelmen kívül hagyja Marxnak a szabad kistermelők nagy szerepére vonatkozó megállapításait (A tőke, I 361, III. 874.). Érdekes és ezzel talán összefügg az is, hogy a szovjet szakirodalmat egyébként oly alaposan értékesítő szerző elhanyagolja Mejman és Utcsenko idevonatkozó igen fontos cikkeit (Iszt. Zap. 1947, 314 sk, ill. VDI 1951, 4, 15 sk). A bibliográfiában ugyan mindkettő szerepel, de Mejman cikke sehol sem kerül felhasználásra a könyvben ; Utcsenko tanulmánya ugyan két helyen is idézve van — az irodalom áttekintésében (73. l., hibás címmel!) és a 300. l.-on—, de éppen lényeges és újszerű mondanivalója nem jut szóhoz a felhasználásban.

Ami a tyrannis társadalomtörténeti szerepének értékelését illeti, a lényeges mozzanatokban általában egyetérthetünk a szerzővel. Az a felismerés persze, hogy a tyrannist az archaikus kor gazdasági-társadalmi strukturájának nagy átalakulása és a nép arisztokráciaellenes harca hozta létre, nem új, hanem elég régóta úgyszólván közkincse az ókortörténetnek. A marxista ókorkutatás sem most nyúlt először ehhez a témához : elég, ha Tyumenyev, Thomson, Szergejev nevére utalunk. Oliva érdeme viszont, hogy a marxista ókortörténészek közül először vette a kérdés egész anyagát átfogó elemzés alá. Vizsgálódásai során az állam kialakulásának kérdését állította a középpontba, következetesen alkalmazva Sztálinnak a felépítmény sajátságaira, főleg aktív szerepére vonatkozó tételeit. Ebből adódik műve jól átgondolt, egységes koncepciója, amelybe a tárgyalt jelenségek többé-kevésbé símán beilleszkednek, önmagukban következetes egészet alkotva. (Jó példa erre Periandros sokat vitatott törvényének hipotétikus, de igen szellemes és a koncepcióba nagyszerűen illő magyarázata.) Ebből az egységből azonban bizonyos egyoldalúság is következik : a magunk részéről pl. nem látjuk mindenben igazoltnak a rabszolgatartó termelés és a tyrannis létrejöttének egyértelmű összefüggését. Azonban lehet-e az archaikus korról írni hipotézisek nélkül? Oliva műve mindenképpen értékes gyarapodása a marxista ókorkutatásnak, s számunkra nem utolsó értéke az sem, hogy létével igazolja : kis népek tudósainak is lehet és kell alkotó módon és önállóan foglalkozni az egyetemes történet nagy témáival.

SARKADI JÁNOS

B. H. STRICKER: DE OVERSTROMING VAN DE NIJL. Mededelingen en Verhandelingen N° 11 van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap «Ex Oriente Lux». Leiden 1956, Brill. 37 l.

A késői kori, Ptolemaios- és római császár-kori Egyiptom démótikus irodalmának, általános művelődés- és vallástörténetének legalaposabb ismerője és kutatója ma B. H. Stricker, a leideni Museum van Oudheden Egyiptomi Gyűjteménye vezetője. Kötetre menő, — sajnos általában holland nyelven megjelenő — publikációi az egyiptomi és klasszikus világ kapcsolatának a kérdésével is foglalkoznak. Természetrajzi, illetve földrajzi témának látszó, valójában e problémákon túl, sokkal messzebbre ható következtetésekhez és eredményekhez jut el a Nílus áradásáról szóló műve.

Kitünő térképpel illusztrált tanulmánya bevezetésében a szél- és csapadékviszonyokkal kapcsolatban foglalkozik a határon, Assuanban júniusban már észlelhető áradással, amely júliusban válik erőssé. Az ár emelkedése két hullámban éri el a maximumot, szeptemberben, és a legmagasabb októberben. Áprilistól júniusig a legalacsonyabb a vízállás. A munka egyik legnagyobb jelentőségét a Nílusra és áradására vonatkozó ókori források ismertetése és értékelése adja meg. A lagalaposabb tárgyalás alá veszi Thales elméletét, amely a Nílus áradását az északi széllel hozta összefüggésbe. Ezen

a ponton éri el a szerző feltételezhetően kitűzött célját. Az egyiptomi szövegek pontos vizsgálatán keresztül, egyedül az előző elméletre 18 olyan újbirodalmi és késői kori szöveghelyet idéz, amely ugyanezt fejezi ki. Az egyiptomi vallásnak és tudománynak, mondhatjuk filozófiának az ókori világra való hatása még ma is a legérdekesebb, de legmélyebb problémák egyike. (Vö. Avdijev előadását és Dobrovits Aladár hozzászólását a budapesti Klasszika-Filológiai Kongresszuson). Stricker munkája kitűnő anyagot szolgáltat e kérdéshez. Adatai és következtetései értelmében a klasszikus, de az ókori keleti világnak is néhány — jelen esetben a Nílus áradására vonatkozó — tudományos elmélete is egyiptomi eredetű. Ilyen érdekes kérdés még Egyiptomnak a *Κόρη Κόσμου*, a föld központjaként való elképzelése az egyiptomi felfogás szerint.

A Nílus-áradás minden vonatkozásában — vallástörténeti és «természetfilozófiai» szempontból is — teljes forrásanyagra támaszkodó munka éppen azáltal bizonyító erejű az elméletek átvételére vonatkozólag, hogy ez az átvétel néhány esetben kétségtelenül tévesnek minősíthető egyiptomi természettudományi elképzelést tartalmaz.

A mű alaposságát 364 jegyzet bizonyítja. Egyedüli hiányosságát abban látjuk, hogy a dolgozat végén közölt fontos jegyzetanyag nem könnyen áttekinthető, és a sok rövidítés a démótikus és klasszikus irodalomban való meglehetős tájékozottságot kíván meg.

WESSETZKY VILMOS

V. VON GONZENBACH: UNTERSUCHUNGEN ZU DEN KNABENWEIHEN IM ISISKULT DER RÖMISCHEN KAISERZEIT. Antiquitas, Reihe 1: Abhandlungen zur alten Geschichte Band 4. Bonn, R. Habelt Verl. 1957. 167 S. 32 Taf.

A munka tárgyát a Horus-, ill. ifjúság-fürttel ábrázolt császárkori fiúportrék képezik, amelyeket már 1872-ben C. L. Visconti és utána többen[1] az Isis-kultusszal összefüggésben tárgyaltak. G. célja, hogy az általánosságban megállapított összefüggést részleteiben és történeti kialakulásában is megvizsgálja. Gondolatmenetét — a könnyebb áttekinthetőség kedvéért — nem az eredeti, hanem a történeti fejlődésnek megfelelő rendben ismertetjük.

A Horus-fürt és a gyermekkori hajáldozat óegyiptomi eredetét és jelentőségét a szerző a könyv második részében vizsgálja. Megállapításainak újszerűsége abban áll, hogy messze túlmenve az eddigi álláspontonon, amely az ifjúság-fürtöt a trónörökös (általában a gyermek) Horustól kölcsönzött jelvényének tartotta, a néprajzi adatok bevonásával annak eredetét az ősi érési szertartásokban találja meg. A nemi éréssel, ill. a férfivá avatással kapcsolatos jelentős fordulópontot a természeti népek a legkülönbözőbb, de sok közös vonást tartalmazó szertartásokkal ünneplik, amelyeknek során rendszerint sor kerül valamely testrész feláldozására, az afrikai népeknél igen gyakran hajlevágás és körülmetélés formájában. Figyelembe véve a hajáldozat hasonló szerepét a görög-római kultúrában, G. arra az eredményre jut, hogy az ifjúság-fürt viselése és letétele (ugyanúgy, mint a részletesen tárgyalt körülmetélés) Egyiptomban ezzel az általánosan elterjedt ősi szokással azonos gyökerű. Eredeti értelmét legtisztábban a királyi örökösödés tanában és rituáléjában találhatjuk meg. A trónörökös számára kötelező volt a Horus-fürt viselése egészen addig, amíg — a királyság theológiájának értelmében — gyermek Horusból nem válik Horus királlyá, halott apjának, Osirisnak örökébe lépve. Az ősi avató szertartástól a királyi rituálé nemcsak a mitológiai értelmezésben, hanem abban is különbözik, hogy az ifjúság-fürt letétele nem a nemi éréskor, hanem a koronázáskor történik, függetlenül a mindenkori trónörökös életkorától. Az ifjúság-fürt viselésének alsó időhatárát ugyancsak a néprajzi analógiákra támaszkodva, a csecsemőkorból a gyermekkorba lépés fordulatában ismeri fel a szerző. Ekkor lép be a gyermek az úgyszólván nem nélküli állapotból a fiúk, ill. a leányok csoportjába, amit névadással és gyakran a haj, illetve a ruházat különleges formájával juttatnak kifejezésre. A két időhatár (3 és 14 év) közé esik a Horus-fürt viselése az egyiptomi fiúknál, — tartósan a trónörökösnél —, és ezt az életkort állapíthatjuk meg a császárkori Horus-fürtös fiúportréknál is.

[1] A régebbi irodalom felsorolása G.-nál az 1. és kk jegyzetekben. Hiányzik itt B. M. Felletti Maj (Museo Nazionale Romano. I ritratti. Roma, 1953, 146) idevágó fejtegetésére és emléklistájára való utalás.

Az ősi eredetű egyptomi hajáldozatot és a császárkori Horus-fürtös fiúportrékat azonban hatalmas időköz választja el. A szokás Egyiptomban is csak a királyi családban és a papság köreiben maradt meg tartósabban, míg azonban itt mégis fel lehet tételezni bizonyos folytonosságot, addig Egyiptomon kívül az Isis-hívők körében csak a kultusz meggyökeresedése után négy évszázaddal találjuk meg hiteles bizonyítékait. Ezt a hiátust G. könyvének első részében igyekszik áthidalni. Megállapítva, hogy a görög Harpokratés-ábrázolás az idegenszerű Horus-fürtöt elhagyva, a gyermekistent Erós mintájára a szokásos hellénisztikus gyermek-frizurával mutatja be, felhívja a figyelmet a hellénisztikus gyermek-hajviselet fonatos formájára, amelyet Harpokratésnál is gyakran megtalálunk. Ezek a fejtetőn megerősített hajfonatok a szerző szerint különösen alkalmasak voltak az esetleges hajáldozat céljára, s bár erre bizonyíték nincsen, azt is feltételezi, hogy ilyen hajáldozatot Erós, illetve Harpokratés-Erós tiszteletére is hozhattak. A görög Isis-hívők eszerint nem az egyiptomi, hanem a görög Harpokratés-ábrázolás frizuráját utánozhatták. «Es darf darum mit Sicherheit vorausgesetzt werden, dass auch im hellenistischen Kleinasien wie im Griechenland selbst Haarweihen von Knaben als «Horusnachfolger» in isisgläubigen Familien stattgehabt haben. Nur können wir sie in den Denkmälern aus den oben dargelegten Gründen nicht fassen.» (33. o.) Megteremtve a folyamatos átmenetet a hellénisztikus korban, a szerző a római művészet korábbi szakaszára irányítja figyelmét, és itt öt fiúportrét talál (Katalógus 1—5),[2] amelyek a hellénisztikus gyermekfrizurához hasonló fonatos fürtöt viselnek. Abból a körülményből, hogy a római művészetben általában nem volt szokásos a gyermekfrizurának a felnőttekétől való megkülönböztetése, és kiküszöbölve annak lehetőségét, hogy itt, — mint korábban gondolták — rabszolga frizuráról lenne szó,[3] arra a következtetésre jut, hogy ezek az i. e. és i. u. 1. sz.-ból származó speciális fiúfrizurák csak az Isis-kultusszal kapcsolatban magyarázhatók,[4] tehát a feltételezett görög «Horus-fürtök» megfelelői voltak. Erről tértek át azután Hadrianus korában a tényleges Horus-fürtre, éspedig az ebben az időben, főleg a császár személyes hatására elharapózott egyiptizáló divat következtében (60. o.). Az átmenetet az egykori Ustinow-gyűjtemény traianuskori fiúportréjában látja, amelynek hajfonata a szokástól eltérően a fej jobb oldalára van húzva, és a jobb halántékon, tehát a Horus-fürt helyén végződik.

Könyvének 3. részében tér át G. a császárkori Horus-fürt viselet értelmezésére. Az isiaci közösségein belül a Horus-fürtöt viselő fiúk nyilvánvalóan a kultuszhoz szorosabban kapcsolódó hívek, a beavatottak csoportjába tartoztak. Az ősi gyermek-avatásból eredő szokás teljesen elvesztette népi jellegét, és exclusív testületekhez kötődött. A Horus-fürtös fiúképek a hajviselet mellett még más attributumokkal is rendelkeznek, amelyek mystés-voltukat igazolják, összhangban azzal, hogy az egyiptomi vallás a Római Birodalomban a misztérium-vallások görög eredetű formáját vette fel. A gyermekek beavatása egyik misztériumvallásban sem volt egyenértékű a felnőttekével, hanem csak előzetes beavatásnak (Vorweihe) számított, amely nemcsak a további beavatásra való előkészítést, hanem — és nyilvánvalóan ez lehetett a gyermek-beavatás elsődleges oka —, a gyermek korai halála esetén a túlvilági boldogság biztosítását is jelentette.[5] A misztériumközösség kis tagjai ministráns-jellegű szerepet kaptak a kultuszcselekményekben. Az emlékek arról tanuskodnak, hogy az előzetes beavatás 3—4 éves korban történt, és a 14. év körül ért véget további beavatással és a Horus-fürt letételével. Fejtegetéseinek tanulságát a szerző a következőkben foglalja össze: «Der wesentliche Unterschied zwischen der Ausgangssituation des Horuslockenbrauchtums in der ägyptischen Frühzeit — soweit wir sie aus Denkmälern des Alten Reichs erschliessen können — und der Endsituation im spätzeitlichen geschlossenen Kultverein kann so formuliert werden, dass die Horuslockensitte dort Bestandteil religiös begründeter Begehungen ist, welche

[2] Kiegészítendő a római Therma-Múzeum claudiuskori gyermekportréjával: *B. M. Felletti Maj.*: i. m. no. 137, p. 78.

[3] Hosszabb és igen tanulságos fejtegetést szentel ezen a helyen az athléta és komédiás-hajviseletnek, megvilágítva annak ethnikai alapjait.

[4] Csattanós cáfolatai ennek a feltevésnek az olyan fiúportrék, amelyeken a Horus-fürt egyiptomi formájának meghonosodása után is a hellénisztikus gyermek-frizurára jellemző fonatot találunk, így pl. a Bissing-gyűjteményből származó 2. sz.-i stukkó fejecske: *C. S. Ponger:* Katalog der griechischen und römischen Skulptur etc. im Allard Pierson Museum zu Amsterdam. 1942. Nr. 188. T. 41.

[5] Az a körülmény, hogy a Horus-fürtös fiúportrék túlnyomó részben szepulkrális célra készültek, mutatja, milyen fontosnak tartották a kis halottak beavatottságának hangsúlyozását.

die Vorbereitung der Knaben bzw. ihre schliessliche Einführung als vollberechtigte Mitglieder der Familiengemeinschaft wie der nationalen Gemeinschaft in diesem Erdenleben bezwecken. Hier dann, im Rahmen der Mysterienreligion bezeichnet Übung derselben Sitte Zugehörigkeit zu einer Gemeinschaft, deren Begehungen dem Endziel dienen, dem Einzelnen zu seinen Lebzeiten die Gewissheit auf ein ewiges Leben im Jenseits zu erwerben.» (123. k. o.)[6]

Amennyire egyet kell érteni az idézett megállapítás lényegével,[7] annyira nehéz megérteni, hogy miért igyekezett a szerző könyvének első részében a két egymástól annyira különböző vallásos jelenség között spekulatív módszerrel minden áron az időbeli folytonosságot megteremteni. Bár többször is elismeri, hogy az i. e. 3. és az i. u. 2. sz. közötti időre nincs semmi konkrét bizonyítékunk arra, hogy az Isis-kultuszban hajáldozattal egybekötött gyermek-avatás létezett, sőt még azt is csak erőszakolt érvekkel tudja bizonyítani, hogy legalább az 1. sz.-ban szokásban volt már a gyermekek előzetes beavatása, mégis szükségesnek tartja, hogy tetszetős, de pillér nélküli hidat verjen négy évszázadon át a későbbi császárkor jól megragadható szokása és a görögök előtti Egyiptom között. Az áthidalási kísérlet azért is különös, mert a szerző végső konzekvenciájával teljességgel összeegyeztethetetlen. Azt állítva, hogy a császárkori szokás egyenes (és csak külső formájában különböző) folytatása volt az egész hellénisztikus koron át élő gyakorlatnak, vagy azt kellene feltételeznie, hogy a görögök Egyiptomban egy már ott is csak csökevényeiben élő ősi eredetű szokást vettek volna át, vagy pedig azt, hogy már készen találták volna a Horus-fürt viselésének új, misztérium-beavatással kapcsolatos formáját. De milyen alapja lehetett egyáltalán a Horus-fürt viselés hellénisztikus átvételének? A szokás legfontosabb megnyilvánulása, a trónörökös Horus-fürt viselése, a makedon dinasztia uralmával egyszer és mindenkorra megszűnt létezni. Meglehet, hogy az egyiptomi papság körében szokásban maradt a gyermekek különleges hajviselete, ezt az idegenszerű vonást azonban a görögök már csak azért sem vehették át, mert — a körülmetéléshez hasonlóan — a papi rend szigorú megkülönböztető jegyei közé tartozott. Az egyetlen reális kiindulási pont a példaképet szolgáltató isten, Harpokratés hajviselete lehetett volna, amiről éppen Gonzenbach mutatta ki, hogy a hellénisztikus korban Egyiptomon kívül nem található meg a görög Harpokratés-ábrázolásban. Ha azonban Harpokratés eredeti frizurája annyira idegen volt a görögöknek, miért utánozták volna mégis a vele kapcsolatos szokást, méghozzá burkolt formában? Figyelembe kell venni, hogy az Egyiptomon kívüli görögség előtt a Horus-fürt egyáltalán nem volt ismeretlen. Ha nem is tudunk arra példát, hogy már a hellénisztikus korban felvették volna Harpokratés görög ikonográfiájába, mint ahogy ezt a hellénisztikus Egyiptomban tették,[8] annyi bizonyos, hogy Harpokratés egyiptomi képét a görög világba került egyiptomi emlékek és utánzatok révén már jóval a hellénisztikus kor előtt megismerték. Ha ezt a jólismert részletet mármost a hellénisztikus művészet teljesen elhanyagolta, ez nemcsak az izlésbeli eltérésre, hanem arra is jellemző, hogy a görögök ebben az időben mennyire nem tulajdonítottak jelentőséget a Horus-fürtnek.

A 2. sz.-tól kezdve kétséget kizáróan megjelennek a gyermekek előzetes beavatására vonatkozó adatok. Nagyon lényeges, hogy nemcsak a Horus-fürtös fiúportrék,[9]

[6] Külön fejezetben foglalkozik még a szerző azzal a feltevéssel, hogy az Isis-misztériumban a gyermek-beavatás értelme az Isis-fiúság különleges aspektusával bővülhetett

[7] Bár kissé túlzottnak tartjuk az Isis-misztérium kizárólag túlvilági beállítottságára vonatkozó nézetet. Ennek ellensúlyozására elegendő Apuleius Luciusának sorsára, és arra a sok földi vágyra utalni, amelyeknek teljesítését a számtalan forrás tanúsága szerint az egyiptomi istenektől várták a Birodalom lakói.

[8] Vö. pl. a galjubi lelet Harpokratés figuráit: *Albert Ippel:* Der Bronzefund von Galjub. Berlin 1922, Nr. 23 kk. I. e. 2. sz. eleje!

[9] Ezeknek G. által adott listáját három publikált múmiaportréval kell kiegészíteni: Kairo 33247 (*C. C. Edgar:* Graeco-Egyptian Coffins. Le Caire, 1905, 97, Pl. 39.), Koppenhága (*Buberl, Paul:* Die griechisch-ägyptischen Mumienbildnisse. Wien, 1922, 52, Nr. 13.) Warszava, Nemz. Muz. 127191 (*Michałowski, K.*: Sztuka starozytna, 1955, 152, 11 . kép). A varsói portré különösen figyelemre méltó a háttérben könnyed ecsetvonásokkal odavetett ló-figura miatt, amely minden valószínűség szerint a görög chthonikus ló-ábrázolásokkal áll kapcsolatban. Kimaradt továbbá egy alexandriai eredetű, klinén fekvő gyermeket ábrázoló szepulkrális relief a 3. sz.-ból (Bologna, JdI 68 [1953] 69, 23. kép), amelyen a fénykép alapján is világosan kivehetők a letört Horus-fürt nyomai.

hanem az irodalmi adatok is a 2. és 4. sz. időhatárai közé esnek. A G. által idézett Plutarchos (de Is. 35) és Apuleius (Met. XI, 9) mellett külön fel kell hívni a figyelmet két tőle elhanyagolt adatra: Xenophon Ephesiakájának egy passzusára (3, 11, 4), a kérdés legbővebb irodalmi forrására, valamint Ammianus Marcellinus egy igen érdekes helyére (22, 11, 9), amely arra is rávilágít, hogy a 4. sz.-ban a Horus-fürt már a kereszténységgel szemben álló pogányság megkülönböztető jelvénye is lehetett. Bizonyos tehát, hogy a gyermekek előzetes beavatása és ennek jelvénye, a Horus-fürt viselés, a 2—4. sz-ban elterjedt alkotórésze volt az Isis-kultusznak. Szembe kell nézni azzal a lehetőséggel, hogy a források hallgatása a megelőző időben e szokás kialakulatlanságát vagy éppen hiányát jelenti. Véleményünk szerint a szerző feladata nem ennek a hiánynak elleplezése, hanem magyarázata lett volna. E magyarázat elmulasztása azonban nemcsak G. hibája. Nincs kidolgozva az Isis-kultusz fejlődésének olyan történeti képe, amelynek összefüggésében az általa tárgyalt részletkérdés is kellő megvilágítást kaphatna. Ha fel is ismerték, hogy a császárkori Isis-vallás nem egyszerűen az egyiptomi kultuszok egy részének átplántálása volt a görög-római világba, hanem ugyanakkor annak mélyreható átalakulása is, nem dolgozták ki ennek az átalakulásnak pontos mibenlétét és folyamatát. Nehéz lenne szabatos választ adni például arra a kérdésre, hogy mikortól kezdve beszélhetünk Isis-misztériumról a szó antik értelmében? Nyilvánvaló, hogy hosszabb folyamatról van szó, amely talán több évszázadot is igénybe vett. Semmiképpen nem tekinthetjük éppen a Horus-fürt viselést a döntő fordulópont jelének, amelynek jóval korábban kellett bekövetkeznie. Az azonban kétségtelen, hogy ez a sajátos szokás a gyermek-beavatás egyik döntő bizonyítéka, és mint ilyen, az Isis-vallás fejlődésének egyik állomása. Ezt a változást egyszerűen az egyiptizáló «divathullám» következményének tartva aligha jutunk közelebb annak megértéséhez. Nehéz elfogadni azt is, hogy «eine neue Welle der Isisfrömmigkeit und der Intensivierung der Verehrung der aegyptischen Gottheiten ist gegen Mitte des 2. Jh. n. Chr. nicht nachweislich.» Az egyiptomi kultusz emlékeinek áradat-szerű szaporodása ebben és az ezt követő időben nem lehet egyszerű divat, mint ahogy nem volt az az alexandriai Sarapieion ujjáépítése és az egyiptomi vallásnak a császárok részéről történő egyre fokozottabb pártolása, amely a 3. sz. elején érte el csúcspontját. Vajon azt a körülményt, hogy míg a hellenisztikus korban úgy kell keresni Sarapis ábrázolásait, addig a császárság második évszázadától kezdve századával bukkannak fel, egyszerű divatjelenségnek kellene tartani? Ellenkezőleg: az egyiptomi vallás — a megelőző fejlődés eredményeként — éppen ebben az időben ért el döntő sikereket a Birodalom valamennyi társadalmi rétegének körében, és ekkor lépett a nagy vallási áramlatok hegemóniáért folytatott harcának porondjára. Ebben a küzdelemben mindegyik vallás — beleértve a végül győztes kereszténységet is — magáévá tette mindazokat az elemeket, amelyekkel riválisai sikereket értek el, és amelyek ilyenformán a korszak általános vallásos igényeiből fakadtak. Az Isis-vallás valóságos történeti fejlődésének szemszögéből nézve nem lehet meglepő, hogy annak sok eleme, — — így pl. a Horus-fürt viselése — éppen a császárkor derekán és nem előbb jelenik meg.

A császárkori Horus-fürt viselet kialakulásának ilyen szemszögből való megítélése természetesen aligha teszi lehetővé az ősi fiú-avatási szokásokkal való közvetlen összefüggés feltételezését. De erre nincs is szükség. Mint ahogyan az Isis-misztériumba beavatott nők Isis hajviseletével és öltözetében ábrázoltatták magukat, és mint ahogy Septimius Severus Sarapis hajfürtjeit hordja portréinak későbbi sorozatán, úgy vették át a misztérium-közösséghez tartozó fiúk Harpokratés jellegzetes frizuráját. De más is ellene szól annak, hogy a császárkori szokást az ősi fiú-avatás folytatásának fogjuk fel. A gyermekek misztérium-beavatása nemcsak a fiúkra, hanem a lányokra is kiterjedt. Az irodalmi források legalábbis sokkal inkább erről, mint a fiúk beavatásáról szólnak.[10] Kár, hogy G. a leány-beavatás kérdésére egyáltalán nem terjesztette ki figyelmét. Pedig ennek puszta léte is arról tanúskodik, hogy a szokásnak alapjában véve semmi köze nem volt az óegyiptomi fiú-avatási szertartásokhoz. Az Isis-misztériumok gyermek-i beavatásának közvetlen forrását nagy valószínűséggel a dionysikus misztériumokban találhatjuk meg, amelyekben M. P. Nilsson szerint (The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age. Lund, 1957, 106 kk.) az összes misztériumvallás között egyedül mutatható ki gyermek-beavatás. Erre a forrásra utalnak a kis Isis-mystések dionysikus

[10] Plutarchos és Xenophon, Eph.: i. h. Egy Isis-misztériumba beavatott kisleány szobra a Villa Albaniban: EA 4041; A. Levi: Mon. Ant. XXVIII, 1922/3, 158, fig. 4. Öltözete és a kezében tartott madár teljesen megfelel az időben is közelálló ostiai sztélének (G. Kat. 18). A fej nem tartozik hozzá, így a hajviselet kérdésére sajnos nem ad felvilágosítást.

attributumai, amelyeket Gonzenbach is felsorol (117 kk.). Általában sajnálatos, hogy G. a császárkori forrásokkal egyáltalán nem foglalkozott olyan behatóan, mint ahogy ezt könyvének címe után várhattuk volna. Ha például a Horus-fürtöt nem tekintette volna a beavatott fiúk egyetlen ismérvének, valószínűleg sokkal színesebb lett volna az általa nyújtott kép. Szemébe ötlöttek volna olyan emlékek is,[11] amelyek a kis mystéseket Horus-fürt nélkül, kopaszra nyírt fejjel ábrázolják.

Látható tehát, hogy míg a szerző a császárkori Isis-misztériumok fiú-beavatási szokását egyoldalúan leszűkítve, kizárólag az ifjúság-fürt szempontjából tárgyalja, annál részletesebben foglalkozik e hajviselet őstörténetével. Erre vonatkozó, — egyiptológiai szak-bírálatra váró — érdekes fejtegetései, bár alkalmasak az óegyiptomi és a császárkori jelenség mélyreható különbségének megvilágítására, nem bizonyultak elegendőnek a római-kori Isis-kultusz fiú-beavatásának történeti megértéséhez. A szerző történeti felfogásának alapvető hibája, hogy egy adott korszak vallásos szokásait nem a megfelelő történeti viszonyokból igyekszik magyarázni, hanem úgy véli, hogy megértésükhöz elegendő az ősforrás felderítése. Bár helyesen mutat rá az általa közelebbről vizsgált két távol eső korszak jelenségeinek különbségére, a különbség okát nem firtatja. Véleményünk szerint ez az oka annak, hogy az igen gondolatébresztő munka nem ad megnyugtató választ a benne felvetett kérdésekre.

CASTIGLIONE LÁSZLÓ

E. WISTRAND: HORACE' SNINTH EPODE AND ITS HISTORICAL BACKGROUND. Göteborg 1958, 64 l. (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, 8 = Acta Universitatis Gothoburgensis, vol. LXIV., fasc. 9.).

A *lepidus libellus* címének láttára az olvasó előtt felmerül a kérdés: *mi* a IX. epódos? Történeti forrás, vagy — költemény? Mondhatjuk-e a nemrégiben megjelent magyar Horatius-kötet szerzőjével, hogy «ha történeti forrásnak fokozzuk le Horatiust és apró-cseprő filológiai vonatkozások sűrűjébe burkoljuk, — eltűnik előlünk a költő!»[1] Persze az *interlocutor*nak adott válaszában Falus sem óhajtja «lefokozni» a költőt, csupán rámutat bizonyos mozzanatok felderítésének szükségességére, ami nélkül a költemény olvasásával járó élvezet «tisztára impresszionisztikus jellegű marad», és mi sem gondoltuk a megtárgyalandó epódos minősítését olyannak, hogy csakis az egyik, vagy csakis a másik jöhet számításba. Költeményről lévén szó, létrejöttében nyilván nem történetírói szándék működött közre. Az már más kérdés, hogy költemény-volta ellenére is felhasználható történeti forrásnak, és hogy megérthessük, be kell illesztenünk történeti összefüggésébe. Mivel azonban keletkezési idejét nem ismerjük pontosan, — már pedig nem mindegy, hogy megírását mikorra tesszük, — a vers-interpretáció kifinomult — de korántsem exakt — módszereihez kell folyamodnunk, hogy bizonyos belső indiciumok ismeretében történeti következtetéseink is biztosabbak lehessenek.

Hol és mikor írta Horatius a IX. epódost: Rómában-e, mikor az actiumi győzelemről az első hírek a fővárosba érkeztek, vagy a hadszíntéren, Maecenas és Octavianus környezetében? A válasz «nem fontosság nélkül való» a költemény helyes megértése és a horatiusi művészet értékelése szempontjából. Bentleytől és Daciertől Ed. Fraenkelig[2] sokféle megoldást tarthatunk nyilván. Bücheler 1878-ban a *nausea*-t valóságos tengeri betegségnek értelmezte és utalásnak minősítette arra, hogy Maecenasszal együtt a költő is Octavianus valamelyik hajóján hánykolódott. Legújabban Fraenkel Bücheler ellenfeleinek táborát gyarapította a *nausea* másik lehetséges értelmének (a nagy ivást követő állapotnak) hangoztatásán kívül annak vitatásával is, hogy Horatius majdnem a költemény végéig tájékozatlanságban hagyná olvasóját az epódos színhelyét illetőleg. (Bár a XVI. ep.-ban és az Archytas-ódában is ezt találjuk.) W. — a «nosztalgikus csengésűnek» érzett bevezetésre hivatkozva — eleve azokkal tart, akik szerint Horatius

[11] Bronz gyermekszobrocskák, a Harpokratés-ikonográfiában ismeretlen öltözékben, de Harpokratés jellegzetes gesztusával: Egyiptomból (*C. C. Edgar:* Greek Bronzes. Le Caire 1904, no. 27925) és Galliából (*S. Reinach:* RS II 482, 8—9). Valószínűleg a gyermek-beavatáskor felajánlott votiv-szobrocskák. A galliaiakat vö. az ottani Horus-fürtös ábrázolásokkal: G. Katalog 21—23.

[1] *Falus R.:* Horatius. Bp. 1958, 48. l.

[2] Horace. Oxford 1957, 71—75. l.

az esquilinusi palotától *távol* írta az epódost, de mivel több ókori szerző kifejezetten említi, hogy Maecenas az actiumi események idején Rómában tartózkodott, csak a kétes hitelességű Maecenas-elegiák (I 45—) szerint vitézkedett «a nilusi hajóktól nyüzsgő tengeren», annyi engedményt tesz Fraenkelnek, hogy ő sem akarja meghazudtolni az ókori írók «egybehangzó bizonyságait» (6 : to discredit the solid evidence provided by the ancient historians). Sorraveszi tehát az antik szerzők mégsem egészen egybehangzó bizonyságait (Vell. Pat. II 88 ; Liv., Epit. 133 ; Suet., Aug. 19, 1 ; Cass. Dio LI 3 ; App., B. civ. IV 50), és gondos vizsgálódásainak eredményeképpen kijelenti (12), hogy forrásaink különböző adatait nem lehet hibátlan összhangba hozni egymással. Velleius előadása az actiumi és alexandriai háború befejezésével egyidejűleg Rómában lejátszódó dolgokról (*Dum ultimam bello Actiaco Alexandrinoque Caesar imponit manum, M. Lepidus*[3] *. . . interficiendi, simul in urbem revertisset, Caesaris consilia inierat. Erat tunc urbis custodiis praepositus C. Maecenas . . . Hic speculatus est per summam quitem ac dissimulationem praecipitis consilia iuvenis et mira celeritate . . . oppresso Lepido inmane novi ac resurrecturi belli civilis restinxit initium, et ille quidem male consultorum poenas exsolvit*) összeegyeztethetetlen Appianosszal, aki szerint Maecenas a Caesar elleni összeesküvés vádjával terhelt ifj. Lepidust «Actiumba küldte Caesarhoz». Mivel pedig a köv. (IV 51) fejezetből is kiderül, hogy Appianos összekeverte az actiumi és az alexandriai háborút (az i. e. 30 szept. 13-tól okt. 31-ig consulkodó ifj. Cicero nem hirdethette ki apja gyilkosának 31 szept. 2-án elszenvedett actiumi vereségét, csakis végső pusztulását Alexandriában), — számbajövő forrásaink legfeljebb annyit bizonyítanak, hogy Maecenas az actiumi ütközetet követőleg hamarosan Rómában ténykedett (Cass. Dio LI 3,5) ; azt, hogy az ütközetben személyesen részt vett, az idézett elegia szerzőjén kívül senki sem írja kifejezetten, de azt sem, hogy mindvégig Rómában tartózkodott.

Maecenas Rómában maradása mellett általában azért kardoskodnak, mivel úgy gondolják, hogy megfelelő helyettes olyankor kellett, amikor Octavianus veszélyes vállalkozásokra távozott. Actium előtt inkább szükség volt rá, mint utána ; miért vitte volna magával és miért csak a hadszíntérről küldte volna haza? De ez történt 36-ban is : Octavianus csak a Palinurus-foknál és Veliánál elszenvedett kezdeti kudarc után küldte haza bizalmas hívét, hogy a város nyugalmáról gondoskodjék. W. valószínűsíteni tudja, hogy a Sex. Pompeius elleni hadjárat elején Horatius is Maecenas környezetében tartózkodott, és hogy Horatius az előbbi katasztrófára céloz, mikor (c. III 4,25—) a philippi-i futással és a majdnem halálát okozó fával együtt említi Palinurus fokát és a déli széltől felkorbácsolt tengert, amelynek «Szicília — tehát Sex. Pompeius birodalma! — felől tornyosuló hullámai» pusztulással fenyegették. Sőt a hadjárat további folyamán ugyanez meg is ismétlődött : Maecenas ismét Octavianus mellől sietett haza Rómába.

W. ezt az «utazgatást» az akkori Róma erkölcsi szabályaival magyarázza: Maecenasnak kötelessége volt barátja és ura mellett tartózkodnia a veszély pillanataiban, és legalább az együttes kivonulás gesztusával bizonyítania hűségét. (Vö. az I. ep.-ban kifejezésre juttatott baráti készséggel : *Ibis . . . paratus omne Caesaris periculum subire, Maecenas, tuo . . .*; c. II 17, 10— : *ibimus, ibimus, utcumque praecedes, supremum carpere iter comites parati.*) Az Antonius és Kleopatra elleni kivonulás alkalmával pedig különös súllyal esett latba a tüntető színvallás : Augustus büszkén említi beszámolójában, hogy 700-nál is több senator harcolt zászlai alatt. (C. 25.)

Ezek szerint Maecenas minden jel szerint ott volt Actiumnál, de ennél többet a külső indiciumok nem árulnak el, vagyis magából a költeményből kell megállapítani, hogy *hol és mikor írta* Horatius, — még pedig «without bias and prejudices» (19). W. értelmezése szerint az epódos nem keletkezhetett az actiumi győzelem *után*, mert akkor a költő legfeljebb a naulochusival azonos fontosságúnak, szinte csak triumphusi felvonulásra okot adó alkalomnak minősítette volna, vagy pedig nem a győzelemmel, csak a győzelem örömére rendezendő ivással törődött volna. W. meggyőző feltevése szerint az epódos az actiumi tengeri ütközet *előtt* íródott, amikor a hadjárat kezdeti sikerei (17, 27) megszilárdították a költő hitét Octavianus végső győzelmében ; *ezt* várja türelmetlenül, ilyen állapotban képzeli el máris az otthonlét örömeit és a háború befejezésének megünneplését. Valóban, a 11—16. sort Horatius csak Kleopatra elmenekülése *előtt* írhatta. A 2000 gall lovas átpártolása és Antoniusnak Octavianus táborából nézve «balfelé gyors» (tehát Agrippától az ambrakiai öbölbe szorított) hajóhada az actiumi események két fontos mozzanatára utal (27 : *terra marique victus hostis*), amelyek azonban korántsem értek fel a későbbi, döntő győzelemmel. A 17. sor kezdete (*at huc*)

[3] A volt triumvir fia, Brutus unokaöccse.

csak úgy érthető, hogy a gallok *oda* pártoltak, ahol e szavak írója tartózkodott. Horatius izgatottan várja, szinte már maga előtt látja a triumphust, a Mariushoz és Scipióhoz méltó Octavianus diadalmenetét. Nem is gondol arra, hogy Antonius Görögország belsejébe vonulhatna seregével, vagy Egyiptomban ellenállhatna : képzeletében a maradék ellenséges hajóhad céltalanul bolyong valahol a tengeren. (32 : *fertur:* «a prophetic present», vö. c. I 2,30— ; «a transition from anticipations of Antony's flight to a conviction that he was already fleeing» : p. 32.) Mivel pedig a *nausea* nem egyértelmű, jelentését a szövegösszefüggés árulja el : ennyi hajó, szélvihar, hánykódás és tengeri csata emlegetése közben nyilván «tengeri betegség.» A *nausea* említése persze nem jelenti szükségszerűen azt, hogy a költő is a hajók fedélzetén hányódott, — mindenesetre «nagyobb kancsókkal» szeretné máris ünnepelni a biztos győzelmet. Összegezve : a IX. epódos a hadszíntéren született meg, kevéssel az actiumi csata előtt, de már a kezdeti sikerek után : 31. augusztusának utolsó napjaiban, és azt a reménykedő türelmetlenséget tükrözi, amely a sorsdöntő ütközet előtt Octavianus híveinek táborában uralkodott ; párja az I. epódosnak, és előkészítője az ujjongó Kleopatra-ódának.

Egyébként a II 6. óda is félreérthetetlenül utal a költőnek — mint *convictor*-nak és *comes*-nek — szárazon és vizen átélt viszontagságaira (5— : *Tibur . . . sit modus lasso maris et viarum militiaeque*, vö. Epist. I 7, 44—), és helyesen mutat rá W. az I. könyvet lezáró 20. levélre, melyben Horatius azt emeli ki, hogy *háborúban is, otthon is* élvezte, Róma nagyjainak bizalmát (*me primis urbis belli placuisse domique*, vö. Epist. I 17, 35 ; Sat. I 6,62 és II 1,76). Ha felhagyunk azzal az előítélettel, amely szerint Horatius csak Brutus seregében forgolódott, az említett helyek alapján teljesebb és hívebb képünk lesz *Maecenas barátjáról* is.

Az epódos összefüggő tárgyalását öt függelék egészíti ki : a latin plusquamperfectum jelentéséről ; L. Saenius Balbinus(?)ról, mint a 30. év *consul suffectus*-áról, Cicero utódjáról ; a IX. ep. 27—32. sorainak anakoluthiájáról ; a latin «prophetic present»-ről, és az Augustus-kori szerzőknek a Kleopatra elleni háborút illető nézeteiről. Az igazat megvallva, ezek az appendixek nem teszik kerekebbé a dolgozatot. A háromszoros index is inkább csak a lapterjedelmet duzzasztja. (Külön «index virorum doctorum» egy 50 lapos füzethez?) Egyáltalán : vagy fontos és ide tartozó a szerző mondanivalója, vagy nem ; ha igen, miért nem olvasztja bele az epódos tárgyalásába ; ha pedig nem tartozik ide szorosan, miért nem külön tárgyalja?

Kifogásainkat az irodalom felhasználása köré csoportosíthatjuk. Az «introductory note» ellenére nem tarthatjuk kielégítőnek a szerző hiányos és esetleges idézési rendszerét (incomplete and accidental system of references), mert így nem egyszer fontos bibliográfiai utalások maradnak el.[4] Idézi Büchelert, de a nyomában járó kutatókat (W. egyenes ági elődeit : vö. Fraenkel, 72, 3—4. j.) túl nagyvonalúan intézi el (*init.:* «so the issue has been *keenly disputed* since Fr. B. . . .») Így aztán a tájékozatlan olvasó alig sejtheti, hogy tulajdonképpen mi a *novum* W. fejtegetéseiben. De idézetei sem pontosak. Az még csak ártatlan elírás, hogy Fr. Wurzel heidelbergi disszertációjának címét hibásan tünteti fel (6, l. j. ; *recte:* Der Krieg gegen Ant. u. Kl. in der Darstellung der aug. *Dichter*), de pl. a köv. jegyzetben a RE «Maecenas»-cikkének írójaként A. Kappelmacher szerepel — A. Stein helyett. A kritikus Velleius-passzus tárgyalásával kapcsolatban (7) erősen hiányoltuk E. Hohl tanulságos cikkének (Ein Strafgericht Oktavians und ein Gnadenakt des Augustus : Würzb. Jahrb. 3 [1948] 107—; a Lepidus-féle összeesküvésről : 107. l.) ismeretét.[5] A L. Saenius Balbinus-féle konstrukcióval kapcsolatban a szerző nem említi, hogy az általa is «to a great extent hypothetical»-nek jelzett ötlettel korántsem áll egyedül.[6] Ami a *comes*-cím eredetét és jelentését illeti (18, 2. j.), a kérdéssel Mommsen és Friedländer óta sokan foglalkoztak.[7]

[4] Idézi pl. *R. Syme* JRS-cikkét (45 [1955] 23), de *Tarné*it (21 [1931] 173 skk. és 28 [1938] 165 skk.), vagy *G. W. Richardson*ét (27 [1937] 153 skk.) már nem.

[5] Jegyezzük itt meg, hogy a kérdéses Velleius-helyet (II 88,3 : ... *Servilia, Lepidi uxor, quae vivo igni devorato praematura morte immortalem nominis sui pensavit memoriam*) nemcsak a *Hohl*tól idézett tekintélyek fordították félre, hanem a magyar *Szölgyémy F.* is (Bp. 1896, 167. l.) : «*ki tüzet nyelt* s kora halála által váltotta meg neve örök emlékét.» (*A vivo ... devorato* nem abl. abs., hanem az Octavianustól *elevenen elégetett* ifj. Lepidusra vonatkozó és a *pensavit*tól függő dat.).

[6] Ld. *A. Stein*, RE «Maecenas» 211, 25 skk.

[7] Ld. a RE «Ornamenta»-cikkében (1115 skk.) felsorolt irodalmat, amelyet a homérosi «kisérőkig» visszavezethető makedón ἑταῖρος-i (= *comes* intézmény, ill. cím feldolgozásaival könnyen kiegészíthetünk. Ld. még EPhK 62 (1938) 179. l.

A költemény filológiai vizsgálata során W. általában igen alapos, és nem tér ki a nehézségek elől. (Vö. 12 : «Smoothing over difficulties may be a questionable method.») Éppen azért szívesen vettük volna, ha az epódos 21—26. sorának tárgyalását nem korlátozta volna négy sorra, az illető részlet értelmének (sense) rövid összefoglalására (26). Tudvalevőleg a 25—26. sor (*neque Africanum . . .*) kemény dió a Horatius-filológiában, és csak sajnálhatjuk, hogy feltörésére sem Fraenkel, sem most W. nem vállalkozott. Hasonló részleteket még bőven hozhatnánk fel. Itt van pl. a *vates*-ként való önmegjelölés korhatározó jelentősége. (36, 2. j.) Miért kizárt dolog a II 6. óda «korai» datálása a 24. sorban olvasható *vates* miatt? Hiszen Horatius epódos-költő korában is *vates*-nek vallotta magát, ld. XVI 66 : *piis secunda v a t e m e datur fuga !*

Nem mondjuk, hogy ezek a megjegyzések nem vonnak le semmit a kis könyv értékéből, de azért W. megérdemli, hogy fejtegetéseinek lényegét — a IX. epódos történeti hátterének eredményes megvilágítását és szép részlet-interpretációit — elfogadjuk és számon tartsuk.

BORZSÁK ISTVÁN

PUBLIUS OVIDIUS NASO. XLIII î. e. n. — MCMLVII e. n. Editura Academiei R. P. Romîne, Bucureşti 1957. 582 l. (Biblioteca antica. Studii : II.).

A RNK Akadémiájának «Biblioteca antica» c. sorozatában második kötetként a Romániában szinte nemzeti költő gyanánt tisztelt Ovidius születésének 2000. évfordulója alkalmából egy tekintélyes emlékkönyv látott napvilágot.[1] Tekintettel arra, hogy a száműzött költő helyileg Tomiban, a román tengerparton élte ugyan le élete utolsó szakaszát, de *azután* — legalább is humanistáink fikciója szerint, majd sok-sok nemzedék litterátusainak tudatában — hozzánk is ellátogatott, és ha nem is bölcsője, de sírja körül annál kitartóbb viták zajlottak, fűzzük a nálunk is szinte nemzeti költőnek számító Ovidius ünnepi koszorújához a román Akadémia jubileumi kiadványának ismertetését. Ezzel is dokumentálni szeretnők a román kutatótársainkkal való szolidaritást, együttműködési készséget.

A gazdag kötet feltehetőleg híven tükrözi a román klasszika-filológia jelenlegi helyzetét : színvonalát, érdeklődési irányát, módszereit, teljesítményeit. A tartalomjegyzékben szereplő 12 tétel futólagos ismertetésével ezt próbáljuk bemutatni. Ebből a tizenkettőből leszámíthatjuk a nem éppen klasszikus «*Praefatio*»-t (5—6), valamint St. Bezdechi és Tr. Lăzărescu alkalmi distichonjait (37—38 : *Ad bis millesimos P. Ovidii Nasonis natales*), ill. sapphói verselményét (70—74 : *Ad Ovidium*), mint a nálunk a «*Iuventus*» gárdájának kidőlte óta egyelőre elnémult iskolás Múzsa hol nekiiramodó, hol döcögő, de feltétlenül tiszteletre méltó termékeit ; nem érezzük helyénvalónak N. I. Barbu erőltetett latinságú iskolamesteri szózatát (99—100 : *De Ovidio discipulorum poeta*), és végezetül nem a román klasszika-filológia teljesítménye, inkább a tudományos együttműködés örvendetes dokumentuma a varsói Lidia Winniczuk szorgalmas dolgozata (39—70) : Ovid's Elegie und die epistolographische Theorie.

A fennmaradó hét tanulmány szerzői közül G. Călinescu akadémikus imponáló világirodalmi ismeretekkel felvértezve boncolgatja «Ovidiust, a költőt» (7—35 : Ovidiu poetul). A tanulmány legfőbb érdeme az a bátorság, amellyel C. az *Amores* költőjét «az ókor Petrarcájának» teszi meg, máshol a XVIII. századi «poésie de ruelle» művelőihez hasonlítja ; választékos francia kifejezésekkel «des riens joliment tournés»-ként jellemzi elégiáit ; a római költőt azzal próbálja közelebb hozni közönségéhez, hogy hol Cervantesre, hol Paul Verlaine-re, Molière-re, Voltaire-re, Goethére, Lamartine-ra, Musset-re, Eminescura stb., stb. való sűrű hivatkozásokkal érzékelteti Ovidius csillogó tehetségét és életét, majd elesettségét, hogy ha Augustus és rigorózus utódja alatt nem, annál osztatlanabb kedveltségre tegyen majd szert a késői korok olvasói előtt. Csak a szellemes csapongás közepette ne sértené szemünket néhány kellemetlen hiba a latin szövegben! (Pl. a 11. lap alján : sollicitor nullos esse *m*utare deos ; vagy a 14.-en : spectatum veniunt, veniunt spectentur *et ipse*.)

[1] A sorozat első kötete, A. M. Frenkian tanulmánya «A görög szkepticizmus és az ind filozófia viszonyáról» szintén megérdemelné az ismertetést. Addig is, amíg filozófiatörténészeink pótolják mulasztásukat, a Bibliotheca Classica Orientalis 3 (1958) évf.-ának 4. számában megjelent részletes szerzői referátumra utalunk : 212—249. hasáb.

St. Bezdechi «Ovidiana» c. értekezése (75—97) bizony régi vágású munka. A *Tristia* címzettjeinek kilétével kapcsolatban felmerülő problémákat maga a szerző *nugae*-nak minősíti, «*quae quo difficiliores sunt, eo maiore animos philologorum gaudio afficiunt, qui in talibus griphis explicandis tot labores susceperunt*» (75). Csatlakozik tehát a derék rejtvényfejtő filológusokhoz, köztük Némethy Gézához, és az eddigi megoldásokat megtoldja még néhánnyal. I. M. Marinescu hasonló jellegű tanulmányával (101—118 : De ce a fost exilat Ovidiu?) kapcsolatban örömmel számolnánk be a magyar szakkutatás eredményeinek ismeretéről, de M. a beláthatatlan irodalomból mindössze C. Blum cikkét idézi (Cauzele relegării lui O., 1928) és a *carmen et error* megfejtésében nem jut tovább a hagyományos kombinációknál, a császári ház nőtagjainak a magas politika érdekeit sértő kapcsolatainál.

N. I. Barbu Ovidius stílusának tanulmányozásához vet fel néhány érdekes szempontot (193—210 : Însemnări pentru un studiu asupra stilului lui O.), Tr. Costa pedig az ovidiusi hexameter formáit vizsgálja roppant felkészültséggel. (211—332 : Formele hexametrului la O.) Csak az a kérdés, hogy a dactylusok és spondeusok versbeli elhelyezkedésének és százalékarányának ily részletes elemzése mennyivel mozdítja elő a bravúros nyelvművész mondanivalójának megértését. Ovidiust mindnyájan (megint!) szeretjük, de azért nem valljuk Lucian Müllerrel azt, amit C. hosszú tanulmányának végére — mintegy összegezésként — függesztett : «*Hunc igitur virum, qui principatum haud dubie tenet artis Latinae, veneremur, hunc imitemur. Hic sciat se plurimum profecisse, cui plurimum probetur Ovidius. Huius quot sunt versus, totidem sunt artificia, quovis Phidiae illa vel Praxitelis opere non minora.*» (De re metrica, p. 409).

Az egész kötet két legérdekesebb írása N. Lascu tollából való. Az egyikben (119—191 : Pământul și vechii locuitori ai țării noastre in opera din exil a lui O.) Románia földjének és régi lakosainak Ovidius pontusi költeményeiben kirajzolódó képét vizsgálja. Csak fájlalhatjuk, hogy a szerző nem értékesítette azokat a szempontokat és talán eredményeket is, amelyeket húsz egynéhány évvel ezelőtt németül olvashatott volna «Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken» c. disszertációnknak Ovidiusszal foglalkozó fejezetében (Bp. 1936, 26—28. l.), — annál is inkább, mivel a «Dissertationes Pannonicae» egy másik kiadványát (A. Stein : Die Legaten von Moesien) használta és idézi. Ugyanígy idézi és tárgyalja azt az ovidiusi félsort (Ex P. I 8,27 : *Stygias detrusus in oras*) is, amelyet egyik Ovidius-tanulmányunk címéül választottunk, és amelynek ismerete talán szintén nem ártott volna. (Ld Acta Ant. 1 [1952] 459—469.) Mi a magunk részéről örömmel regisztráljuk az Ovidius-irodalom érdemes gyarapodását, és adandó alkalommal még visszatérünk a témára.

Végül a másik Lascu-tanulmány : «Ovidiu în Romînia» (333—580), — szinte külön egy könyv! Nincs rá mód, hogy ennek az értékes áttekintésnek egyes adatait még vázlatosan is ismertessük ; aki Ovidius magyarországi utókorával foglalkozik, nem mellőzheti az itt felhalmozott anyagot. Merő lehetetlenség, hogy ugyanazzal a valamennyiünket közösen érintő témával úgy foglalkozzunk, — románok, lengyelek, magyarok, — hogy egymás eredményeiről sejtelmünk se legyen. Így fejtegeti L. mindjárt az I. fejezetben az Ovidius szombathelyi (vagy temesvári stb.) sírjával kapcsolatos humanista fikciót, mintha nálunk senki sem foglalkozott volna a kérdéssel. De ugyanígy vagyunk a gazdag anyag számtalan más vonatkozásával is : külön-külön vagy reménytelen, vagy fölösleges a kutatás. A függelék gyanánt csatolt Ovidius-operánál persze jobban érdekel bennünket a romániai Ovidius-bibliográfia — 1803-tól napjainkig (548—580).

Borzsák István

BYZANTINISCHE GEISTESWELT VON KONSTANTIN DEM GROSSEN BIS ZUM FALL KONSTANTINOPELS. Herausgegeben von *H. HUNGER*. Baden-Baden, Holle Verlag 1958. 335 l.

Minthogy a francia felvilágosodás íróinak Bizáncról és a bizánci művelődésről kialakított egyoldalú és téves képe még mindég kísért a köztudatban, a bizantinológiának, ennek az aránylag fiatal tudománynak fontos feladata, hogy Bizáncnak a legújabb kutatások tükrében kialakult képét szélesebb körökben is megismertesse. E cél nemcsak olyan nagyobb olvasókör számára készült népszerűsítő munkák révén érhető el, mint amilyenek pl. Ch. Diehl «Figures byzantines»-je vagy K. Dieterich «Byzantinische Charakterköpfe», hanem elsősorban a bizánci művelődés eredeti forrásainak közzé-

tétele útján. Minthogy pedig ezek görög nyelve csak kevesek számára hozzáférhető, megnövekedett a modern fordítások jelentősége. E felismerés eredménye, hogy az Association Guillaume Budé «Collection Byzantine» c. sorozatában több bizánci történetíró műve látott napvilágot bilinguis alakban, hogy a szovjet bizantinisták egymás után teszik közzé a bizánci történet forrásainak orosz fordításait, hogy az E. v. Ivánka szerkesztette «Byzantinische Geschichtsschreiber» c. gyűjtemény eddig megjelent nyolc kötete a bizánci történeti művekből vett szemelvényeket tartalmaz, és hogy legújabban a bizánci művelődés egészére kiterjedő chrestomathiák is készültek. A szovjet bizantinisták már néhány évvel ezelőtt szükségét érezték annak, hogy egy gyűjteményben (Сборник документов по социально-экономической истории Византии, Moszkva 1951) közzé tegyék a bizánci társadalom- és gazdaságtörténetre vonatkozó legfontosabb forrásokat orosz fordításban. A közelmúltban látott napvilágot E. Barker hasonló gyűjteménye (Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the Last Palaeologus: Passages from Byzantine Writers and Documents, Oxford 1957), amely Bizánc politikai és szociális életére vonatkozó forrásokat nyújt angol fordításban. Kiegészíti ezeket H. Hungernek, a bécsi egyetem c. ny. tanárának a «Geist des Abendlandes» c. sorozatban most megjelent műve, amely Bizánc szellemi kultúrájára vonatkozó forrásszemelvényeket ad német fordításban.

A munka hat fejezetre tagolódik (I. Römische Tradition, II. Hellenischer Geist, III. Christentum und Theologie, IV. Ost—West-Konflikt in Staat und Kirche, V. Byzanz und der Orient, VI. Der «byzantinische» Geist), melyek egyrészt a bizánci művelődés három főtényezőjére, másrészt Bizánc nyugati és keleti kapcsolataira s a «bizánci szellem» egyes sajátos vonásaira utalnak. A szerző egy általános jellegű bevezetésen kívül minden fejezet élén rövid, tömör tájékoztatást nyújt az oda tartozó kérdésekről, s az egyes forrásrészletek előtt rövid jellemzést kapunk az egyes műfajokról, a szerzőkről és műveikről. A szemelvények német fordításának nagy részét, körülbelül kétharmadát, maga a szerző készítette, míg a többi szöveget korábban megjelent fordításokból, A. von Ellissen (Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur IV—V., Leipzig 1860—1862), K. Dieterich (Hofleben in Byzanz, Leipzig 1912), G. Soyter (Byzantinische Dichtung, Athen 1938) gyűjteményeiből és az említett «Byzantinische Geschichtsschreiber» köteteiből vette át. A Johannes Chortasmenos műveiből származó két részlet (282—286 és 291—292. l.) eredeti szövege mindeddig nincs kiadva. Ezt Hunger fedezte fel a bécsi Nemzeti Könyvtár Suppl. gr. 75 jelzetű kéziratában, s abból fordította le. Megemlítjük, hogy ezek közül az első, amely az «istenanya csodájá»-ról szól, a szerző megnevezése nélkül kissé hiányos alakban a milanói Ambrosiana 598 [0 123 sup] jelzetű kéziratában is ránk maradt (fol. 43r—47r). Hunger gyűjteményét még nem ismerve a kézirat fotografiai másolata alapján használtam fel ezt a forrást «Byzantinoturcica» c. munkám új kiadásában (I. Berlin 1958. 442. l.). A munka végén a forrásjegyzékben a szerző felsorolja az egyes szemelvények eredeti görög szövegének kiadásait, s megjelöli, hogy a közölt német fordítás kitől származik, illetve hogy a másoktól átvett fordítások milyen kiadványokban találhatók meg. Végül a közölt szemelvényekhez magyarázó jegyzeteket kapunk.

A szerző a gazdag anyagból, a sokszor eldugott helyeken megjelent bizánci munkákból olyan részleteket válogatott ki, amelyek valóban jellemzők a bizánci szellemi művelődésre. Saját fordításai mindenütt pontosan és mégis élvezetes formában tolmácsolják az eredeti görög szövegeket. A Dieterich említett gyűjteményéből átvett részletekről ugyanez nem mondható el, ezek sokszor pongyola és hiányos fordítása rászorult volna revízióra. A forrásjegyzékben talán meg lehetett volna említeni, hogy az oszlopszent Dániel életrajza (106—116. l.) teljesebb változatának német fordítása H. Lietzmann gyűjteményében (Byzantinische Legenden, Jena 1911. 1—52. l.), s hogy a szamárról, farkasról és rókáról szóló széphistória német fordítása M. Lambertz könyvében (Vom Goldenen Horn. Griechische Märchen aus dem Mittelalter, Leipzig—Wien 1922. 147—171. l.) is megtalálható. Ugyanitt utalni lehetett volna G. Soyter két chrestomathiájára (Byzantinische Geschichtschreiber und Chronisten, Heidelberg 1929, Byzantinische Dichtung, uo. 1930), melyekben hét, Hungertől közölt szemelvény eredeti görög szövege fellelhető. A jegyzetekben itt-ott célszerű lett volna több bibliográfiai utalást s néhány helyen bővebb magyarázatot adni. Nélkülözzük annak megemlítését, hogy a Konstantinos Porphyrogennetos művéből vett részletekben (34. l.) törökökön magyarok értendők. Eustathios munkájának 43. paragrafusában (137. l.), nyilván Nagy Basileios ifjakhoz intézett híres beszédének egyik helyére céloz (4. §., Boulanger kiadása 46. l.). A Johannes Chortasmenos iratában említett Mária-csodákkal kapcsolatban utalni lehetett volna a Konstantinápoly 626., 717/8., 860. és 1422. évi ostromával kapcsolatos Mária-csodákra (vö. *Sántha Gy.*: A harcos szentek bizánci legendái, Magyar—Görög Tanulmányok

22., Bp. 1943. 47—53. l.). Az ugyanebben az iratban előforduló *Σκυθῶν ἐρημία*, melyet Hunger «Wüste der Mongolen»-nek fordít (283. l.), egy, a bizánci történeti művekben gyakran előforduló, közmondásszerű topos (l. pl. Prokopios, ed Haury III. l., 114—115. l. vö. *Borzsák István:* Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken, Dissertationes Pannonicae I. 6., Budapest 1936. 31. l. és *D. K. Karathanasis:* Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten... Diss. München 1936. 45. l.).

Hunger nagy szakértelemmel és körültekintéssel összeválogatott és gonddal készített chrestomathiája, amelyet a szakember is nagy haszonnal és tanulsággal tanulmányozhat, bizonyára jelentős mértékben hozzá fog járulni ahhoz, hogy szélesebb körök is helyesebb és igazabb képet kapjanak a sok elemből összetevődő bizánci kultúráról, amely Kelet-Európa művelődésére olyan erősen rányomta bélyegét.

MORAVCSIK GYULA

BYZANTINISCHE GESCHICHTSSCHREIBER. Herausgegeben von Univ.-Prof. *Dr. E. v. IVÁNKA.* V. Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos, übersetzt, eingeleitet und erklärt von *H.-G. BECK.* — VI. Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz. Das 8. Jahrhundert (717—813) aus der Weltchronik des Theophanes, übersetzt, eingeleitet und erklärt von *L. BREYER.* — VII. Die Krone der Komnenen. Die Regierungszeit der Kaiser Joannes und Manuel Komnenos (1118—1180) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates, übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Fr. GRABLER.* — VIII. Abenteurer auf dem Kaiserthron. Die Regierungszeit der Kaiser Alexios II., Andronikos und Isaak Angelos (1180—1195) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates, übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Fr. GRABLER.* Graz—Wien—Köln, Verlag Styria 1956—1958. 164, 244, 314, 291 lap.

Folyóiratunk egyik korábbi számában (III. k. 227—228.) megemlékeztünk az E. v. Ivánka gráci professzor szerkesztésében megjelenő sorozat első négy kötetéről, és rámutattunk e gyűjtemény jelentőségére. Az újabban megjelent négy kötet méltóan csatlakozik a megelőzőkhöz. Kekaumenos irata, továbbá Niketas Choniates történeti munkája ezúttal először jelent meg német fordításban, s mindkét mű fontos történeti forrás. Az első ugyanis értékes tudósításokat tartalmaz a románok és bolgárok korai történetére vonatkozólag, Niketas Choniates munkája pedig a besnyőkre, kunokra, szeldsukokra vonatkozó részleteken kívül sok becses tudósítást őrzött meg a bolgárok XII. századi történetéről, s egyben a XII. századi magyar-bizánci kapcsolatokra vonatkozólag Kinnamos mellett legfontosabb bizánci forrásunk. A fordító, Fr. Grabler részletes bevezető tanulmánya nemcsak Niketas Choniates művének történeti jelentőségét emeli ki, hanem e bizánci történetíró munkájának mint irodalmi alkotásnak művészi értékét is behatóan jellemzi. Rámutat arra, hogy Niketas Choniates antik és bibliai reminiszcenciákkal teletűzdelt, sokszor bombasztikus és erősen retorikus jellegű stílusa mennyi antik elemet tartalmaz, és hogy az antik mintaképek utánzása munkája kompozíciójában és elbeszélő módjában is milyen erősen érvényesül. Kétségtelen, hogy Niketas Choniates, aki beszédeket és költeményeket is írt, a Komnenosok kora renesszánszának egyik legtipikusabb képviselője. Grabler bevezető tanulmánya és a két kötethez írt magyarázó jegyzetei jelentős mértékben járulnak hozzá, hogy e kiváló bizánci író alakját az eddiginél élesebb megvilágításban lássuk, s egyben munkája történeti anyagát is helyesebben értékelhessük. A magyar-bizánci kapcsolatokra vonatkozó részbe belecsúszott ugyan két tévedés (a 29. l.-on Kálmán király László fiaként, Imre pedig III. Béla testvéreként szerepel), de egészében a szerző helyesen ítéli meg a XI—XII. századi magyar királyok és trónkövetelők bizánci orientációját. Érdeklődéssel várjuk a Niketas Choniates-fordítás befejező III. kötetét s egyben a gyűjtemény tervbe vett további köteteit.

MORAVCSIK GYULA

J. KURANZ: DE PRISCO PANITA RERUM SCRIPTORE QUAESTIONES SELECTAE. Lublin 1958. 87 old. (Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu. Rosprawy wydziatu historiczno-filologicznego 20.)

E latin nyelven írt értekezés szerzője azt a célt tűzte maga elé, hogy a Priskosszal kapcsolatos problémákat revízió alá vegye, s egyben összeállítsa a ránk maradt fragmentumokat azok sorrendjében. Az eddigi eredményekkel[1] szemben néhány kérdésben új eredményekre jut.

Priskos születési évét a 405—410-es évekre teszi az eddig elfogadott 410—420 helyett, azon feltételezés alapján, hogy egyidős volt Maximinosszal, akit a 435-ben kiadott Cod. Theod. I. 1. 16, 20 a szerkesztők közt említ, tehát aki ekkor felnőtt férfi volt. A különbség nem lényeges. Sokkal biztosabb datálási alapot ad azonban a 448-ik követjárás, amely meghatározza Priskos *ἀκμή*-jét.

Vitatható a priskosi mű datálására vonatkozó állítás. Szerinte ugyanis Priskos a 425-től 475-ig terjedő éveket tárgyalta. A 425-ös kezdést azzal igyekeznék bizonyítani, hogy Priskos Olympiodoros munkáját folytatta, aki 407-től 425-ig adta elő az eseményeket ; a 475-ös befejezést azzal okolja meg, hogy ebben az évben halt meg Leo császár. Ezzel szemben általánosan elfogadott az, hogy Priskos műve a 411—472-ig terjedő éveket ölelte fel. (Vö. Moravcsik i. m. 480. lap.) Valószínűbb ugyanis az, hogy Priskos műve Zosimos művéhez kapcsolódik, amely felöleli az egész római császárkor történetét 410-ig, így a két munka az első öt évszázad eseményeit adta elő. Priskos tehát a 411-es évvel kezdte előadását. Ami a 474-es befejezést illeti : az időrendben utolsó töredék a 471-es eseményekre vonatkozik, Malchos munkája pedig, amely Priskost folytatja, a 473-as évvel kezdődik, Priskos tehát, minden valószínűség szerint, a 472-es évvel végezte előadását.

Fontosabb a szerző Priskos történeti művének címére és ezzel kapcsolatban a tárgyára vonatkozó új eredménye, állítása. A Suda lexikon (ed. Ada Adler IV. 196, 18) s. v. a következő tudósítást adja : «*ἔγραψεν ἱστορίαν Βυζαντιακὴν καὶ τὰ κατὰ Ἄτταλον ἐν βιβλίοις η'.*» Ezt Valesius *τὰ κατὰ Ἀττήλαν*»-ra javította, amelyet általánosan elfogadnak. A szerző szerint a javítás téves, és azon alapul, hogy, Priskos igen részletesen foglalkozik Attilával (Euagr. Hist. eccl. I. 17.). A «*τὰ κατὰ Ἀττήλαν*» Kuranz szerint a «*ἱστορία Βυζαντιακή*» egyik része, és a «*τὰ κατὰ Ἄτταλον*» Priskosnak egy másik önálló műve volt egy könyvben, amely Attalos, P. Ampelius fiának történetét tárgyalta, aki Alarich környezetében játszott bizonyos szerepet. Mi fordította Priskos figyelmét Attalosra? A szerző Kuranz két okot hoz fel : Attalus is a Priscus nevet viselte és Placidia és Athaulf lakodalmán egy epithalamost olvasott fel, tehát író volt. Állhatatlan politikai magatartása pedig alkalmas téma volt egy történeti munka számára.

Eltekintve attól, hogy ezek az érvek nem perdöntőek azzal a tényállással szemben, hogy Priskos művének meglehetősen nagy része Attilával foglalkozik, és hogy követjárása alatt alapos ismeretségbe került a húnokkal, viszont Attalosról szóló műve nem maradt ránk, ezzel az állítással szemben a következő nehézségek merülnek fel : 1. a «*τὰ κατὰ Ἄτταλον*» c. munkát egyedül a Suda említi, ezzel szemben a Priskosra vonatkozó testimoniumok egyikében sem fordul elő, másrészt a testimoniumok közül több éppen Attilával kapcsolatban kifejezetten Priskosra hivatkozik. Lehetetlen, hogy egyetlen testimonium sem maradt volna fenn e munkával kapcsolatban, ha ez valóban létezett. 2. Megmagyarázhatatlan, hogy miért maradt ki a munka a konstantinosi excerptumokból, ha valóban létezett, noha Attalosszal kapcsolatban is tudunk követjárásról (pl. Olympiodoros, Müller FHG. IV. 59, 13.). 3. Attila a bizánciak szempontjából hasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszott Attalosnál, tehát történeti munka számára sokkal alkalmasabb téma volt. 4. Hogy a «*τὰ κατὰ Ἄτταλον*» külön munka lett volna, azt a vonatkozó Suda-hely alapján állítani nem lehet : egyrészt, mert a cím két része közt *καὶ* kötőszó van és ez önmagában arra mutat, hogy a Suda szerzője egy munkát akart jelölni vele ; másrészt, ha két munkáról lenne szó, mind a kettőhöz külön-külön kitette volna a könyvszámot. E nehézségek, ha a «*τὰ κατὰ Ἄτταλον*» alakot nem is magyarázzák meg, mindenesetre a «*τὰ κατὰ Ἀττήλαν*» olvasás javára billentik a mérleget.

Az értekezés főrésze Priskos töredékeivel foglalkozik : felsorolja őket rövid argumentum és a források megjelölése kíséretében. A felvett töredékek száma 53, de e szám gyarapítható.

[1] Mind az életrajzi, mind a műre vonatkozó eddigi eredményekről l. *Gy. Moravcsik:* Byzantinoturcica. I. Berlin 1958. 479. kk.

Priskos topizálásának vizsgálatában Moravcsik és Thompson kutatásait használja fel, új az, amit Ammianus Marcellinushoz való viszonyára vonatkozólag mond. Kiindul abból, hogy Priskos tudott latinul (El. 145, 21.), tehát olvashatta Amm. Marc. művét. Ezután közös vonásokat igyekszik köztük kimutatni: hasonlóan írják le a hunok jellemét, kegyetlenségét; mindketten említik a karóba húzott szökevényeket; etc. Ilyen egyezések azonban nem bizonyítanak a két szerző összefüggése mellett, mert egyrészt irodalmi közhelyek, másrészt olyan dolgok, amelyeket mind a ketten a saját szemükkel is láthattak. Egyébként sem valószínű, hogy egy annyira ízig-vérig görög, mint Priskos, latin íróból merített volna. Ami Priskos latin nyelvtudását illeti, ezzel kapcsolatban, minden általánosítás nélkül, utalni lehet E. Schwyzerre (Die sprachlichen Interessen Prokopios von Caesarea. Zürich, 1914. Festgabe Th. Blümner, 310. l.), aki kimutatja, hogy Prokopios, bár munkájában sok a latin nyelvi anyag (több mint Priskosnál!), csak vulgáris és bizonyos szak-latin nyelvet ismert. A vonatkozó hely tanúsága szerint Priskos egy hunnal beszélt, aki bizonyára nem a klasszikusokon tanult latinul. E hely tehát csupán Priskos vulgáris latin nyelvismeretét mutatja. Az már további tanulmány tárgyát képezné, mennyiben ismerte Priskos a latin irodalmat.

Ami a Priskos munkájában tapasztalható archaizálást illeti: nem lehet azt mondani, hogy Priskos valótlanságot írt le akkor, midőn antik részleteket szőtt bele művébe. Priskos a történeti valóságot öltöztette be antik mezbe, s például mikor Naissos ostromát Thukydides mintájára írta le, az azt jelenti, hogy annak lefolyása emlékeztette őt Thukydidesre, s ezért az ő kifejezéseit használta fel.

Ami a szerzőnek Priskos és a hunok között élő görög beszélgetésére vonatkozó véleményét illeti, hogy ti. ez teljesen fiktív, csupán «flosculus rhetoricus», ennek megokolására nem elég csak irodalmi okokat felhozni: Priskos e beszélgetéssel a rómaiak és barbárok összehasonlító jellemzését akarta adni. Az a felfogás, amely a görög szavaiban kifejezésre jut, Priskosnál máshol is megvan (EL II. 577, 11—27.). A beszélgetéshez fűződő probléma egyébként sokkal összetettebb, semhogy ilyen sommásan el lehetne intézni.

A nyelvi sajátosságokat vizsgáló fejezet módszere nem mindenben kielégítő, mert a szerző mindössze 20 oldalnyi szöveget vizsgál.

Ezen hiányosságok ellenére is azonban a munka igen hasznos, mert új gondolatok felvetésével a kutatók figyelmét újból Priskosra irányíthatja, ami épp a stílusvizsgálatok szempontjából igen fontos lenne.

BENEDICTY RÓBERT

FOLYÓIRATSZEMLE

ACTA ANTIQUA 3 (1955), 4 (1956), 5 (1957), 6 (1958).

Az 1951-ben megindult *Acta Antiquára* kezdettől fogva nagy feladatok hárultak, — olyan feladatok, amelyeken nagyobb és gazdagabb országokban a folyóiratok egész sora osztozik. Sok különböző szakot összefogó, nagykiterjedésű tudományterületet kell képviselnie, bizonyos mértékig szerveznie, és irányítania is egy ilyen folyóiratnak, illetve szerkesztőségének, mindenekelőtt pedig (kis ország idegennyelvű folyóiratáról lévén szó) a hazai tudomány legjobb, legérettebb eredményeit kell összeválogatnia, és közvetítenie a külföld felé. Ilyen körülmények között folyóiratunk szinte magától értetődően a magyar ókortudomány általános fejlődésének legjobb tükrévé és fokmérőjévé válik.

Hogyan teljesítette feladatait a folyóirat az 1955—58-as években? A III—VI. kötet átlapozása mindenkit meggyőzhet arról, hogy az *Acta Antiqua* az utóbbi évek folyamán egyre jobban hozzánőtt feladataihoz, s lépést tudott tartani a tudomány állandó, folyamatos fejlődésével. Megjelenése is egyre rendszeresebbé és pontosabbá kezdett válni, szemben az első évek rendszertelen lassúságával, s ezt a pozitív fejlődést nem tudták komolyabban megzavarni 1956 megrázkódtatásai sem. Ami pedig ezeknek az évfolyamoknak a tartalmát illeti, egészen szűkreszabott áttekintés is tanúsíthatja, hogy milyen gazdag és sokoldalú fejlődés ment végbe az utóbbi években a magyar ókortudományban.

A III. kötet 1—2. fasciculusának élén Dobrovits A. összefoglaló tanulmánya áll (Réalité et critique sociale dans l'art égyptien), amelyben a szerző kísérletet tesz az óegyiptomi művészet egész fejlődésének társadalomtörténeti megvilágítására. Trencsényi-Waldapfel I. Athéna «tritogeneia» melléknevét, mint a «harmadik» isten, Zeus Tritos lánya megjelölését magyarázza, Harmatta J. a hyperboreus-mitosz eredetéről értekezik, Szabó Á. pedig folytatja görög filozófia- és matematikatörténeti kutatásai közlését (Eleatica). Kádár Z. a Szépművészeti Múzeum palmyrai emlékanyagából publikál néhány darabot; Szádeczky-Kardoss S. az i. u. I. sz.-i galliai társadalmi mozgalmakról ír, Dévai G. Kukuzelés zenei tanulmányának debreceni kéziratát közli, és magyarázza. Ez a szám tartalmazza J. Irmscher beszámolóját is az NDK ókorkutatóinak munkájáról (Die Pflege der klassischen Altertumswissenschaft in der Deutschen Demokratischen Republik).

A 3. fasciculusban Moravcsik Gy. a külföld tájékoztatására kitűnően alkalmas, átfogó képet ad a felszabadulást követő évtized egész ókortudományi munkájáról (Dix années de philologie classique hongroise, 1945—1954). Nádor Gy. Platón filozófiatörténeti szerepét fejtegeti a természettörvény fogalmának kidolgozásával kapcsolatban. Ez a szám közli Marót K. «L'esilio di Ovidio» címmel 1955 áprilisában a római Accademia d'Ungherián tartott előadását és Szádeczky-Kardoss S. cikkét a II. sz.-i galliai mozgalmakról. Három pannóniai tárgyú cikk jelzi, hogy a hazai rómaiság kutatása is megfelelő helyet kap az *Acta Antiquában*: Kubinyi M. egy intercisai görög felirat értelmezéséhez szól hozzá, R. Alföldi M. a numizmatikai leletek tanúságát hasznosítja a IV. sz. egyes történeti problémái (Constantinus határvédelmi intézkedései) megoldásához, Thomas E. egy csopaki korai keresztény márvány asztallapot publikál. Végül Dévai G. egy bizánci énekeskönyvet ismertet (Notre quinzième manuscrit de chant byzantin).

A 4. fasciculusban került közlésre Ritoók Zs. «*EYXOMAI*» c. tanulmánya, amely feltárja a szó fejlődéstörténetét, visszanyúlva eredeti mágikus jelentőségéig. Töttössy Cs. a görögök óindiai elnevezéseivel foglalkozik, Szádeczky-Kardoss S. pedig (két Dion Cassius-hely új magyarázatával) Pannonia II. sz.-i társadalomtörténetéhez hoz adalékokat. Ebben a füzetben kapott helyet Ferenczy E. és Kubinyi M. vitája egy intercisai görög sírfelirat értelmezéséről, valamint Harmatta J. megemlékezése Gyóni Mátyásról. — A füzetet és egyben az 1955-ös kötetet örvendetes újdonságként ismertetések zárják le: a hazai eredmények külföldi megismertetését szolgálják Marót K. nagy művének (A görög

irodalom kezdetei), Szilágyi J. Gy. «Görög művészet»-ének, Borzsák I. klasszikafilológiai bibliográfiájának és Budai Ézsajásról írt könyvének recenziói (Ritoók Zs., Castiglione L., illetve Szilágyi J. Gy. tollából) ; a külföldi tudomány eredményeihez szól hozzá Szilágyi J. Gy. P. J. Riis : Introduction to Etruscan Art c. művének kritikájában.

A változatos tartalmú IV. kötetet Beke Ödönnek az indoeurópai és finnugor esetrendszer fejlődését tárgyaló cikke nyitja meg. Három tanulmány foglalkozik ókori keleti témákkal : M. Riemschneider «Die Herkunft der Philister» c. cikkében kísérletet tesz a filiszteusok kisázsiai (hettita) eredetének bizonyítására, Dávid A. II. Nabû-kudurri-usur egy feliratos téglájának töredékét publikálja a Szépművészeti Múzeumból, W. Ruben pedig egy óindiai materialista arcképét rajzolja meg tanulmányában (Der Minister Jābāli in Vālmīkis Rāmāyaṇa). Szabó Á. két cikke közül az első a homérosi költészetből veszi témáját (Achilleus, der tragische Held der Ilias), a második a görög tudománytörténet egyik döntő kérdését tárgyalja (Wie ist die Mathematik zu einer deduktiven Wissenschaft geworden?). Nádor Gy. a fatalizmus és a csodahit szerepét vizsgálja a hellénizmus világszemléletében. Förster A. jelentős tanulmánya (amely a szerény «Prolegomena metrica» címet viseli) behatóan és rendszeres feldolgozását adja az antik versritmus sokat vitatott alapjainak. — Maróti E. a Verres propraetorsága alatti szicíliai kalózkodást, Borzsák I. a c. 51. kapcsán a catullusi otium fogalmát teszi vizsgálat tárgyává, Mócsy A. a feliratos anyag alapján a pannóniai rabszolgatartás fejlődését rajzolja meg. A római tárgyú cikkek után a következő tanulmányok már a korai, majd az érett középkorba vezetnek át : Nagy T. Attila balkáni hadjáratairól és Jordanes hitelességéről ír, Csallány D. folytatja a bizánci fémművesség emlékeinek rendszerezését, Gyóni M. (+) cikke egy bizánci legendatípus (a «harcos szentek») változatát mutatja ki az óizlandi Olaf-legendában. — A kritikai rovatban Szilágyi J. Gy. a MTA kétnyelvű sorozatának (Scriptores Graeci et Latini) eddig megjelent köteteit ismerteti, és R. Bianchi-Bandinellinek a görög művészet jelenkori szerepét tárgyaló könyvét veszi éles bírálat alá. Moravcsik Gy. «Bizánc és a magyarság» c. művét Gyóni M., Horváth J. «Árpádkori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái» c. könyvét Gerics J. ismerteti.

Az V. kötetben Beke Ö. az urali és indoeurópai dualis történetének problémáival foglalkozik, Lázár J. a Dunavidék korai vaskorának régészeti anyagát kíséreli meg történetileg értelmezni, Szilágyi J. Gy. pedig egy archaikus görög diadémtípus művészet- és vallástörténeti magyarázatát adja cikkében (Some Problems of Greek Gold Diadems). Trencsényi-Waldapfel I. két itt közölt tanulmánya közül az egyik Aristophanés pályakezdéséről szól (Vszadnyiki Arisztofana), a másik egy Terentius-komédia kapcsán a római humanizmus keletkezésének problémáit is tárgyalja (Une comédie de Térence, jouée aux funérailles de L. Aemilius Paulus). Ugyancsak a római irodalomtörténet körébe tartozik Horváth I. K. tanulmánya Catullus költészetének népi gyökereiről (Catulle et la tradition populaire italique), valamint Sz. A. Oserov cikke (Tyityir i Melibej), amely az I. ecloga eszmei hátterét tárja fel. A Szépművészeti Múzeum egyes darabjaival foglalkoznak Castiglione L. (Griechisch-ägyptische Studien) és Ch. Picard (Sur un bas-relief votiv du Musée des Beaux-Arts à Bp.) cikkei. Szepessy T. Héliodóros-tanulmánya (Die Aithiopika des H. und der griechische sophistische Liebesroman) ideológiatörténeti szempontból igen érdekesen világítja meg a görög regény fejlődését. Harmatta J. nagy tanulmánya a nevezetes 12. sz. durai pergamen új magyarázatát adja (The Parthian Parchment from Dura-Europos). — Szilágyi J. az Aquincum-vidéki harcok és a barbárok mozgolódásának kapcsolatával foglalkozik, Pólay E. a római jog klasszikus korszakának gazdaságtörténeti alapjait elemzi, Wessetzky V. pedig egy budapesti kopt kézirattöredéket publikál. Herman J. a vulgáris latin nyelv kérdőszavainak fejlődését vizsgálja (Cur, quare, quomodo). Dévai G. pedig egy bizánci zenei értekezésről ír. — A kötet végén ismertetést olvashatunk Szilágyi J. Aquincum-könyvéről és Kubinyi Máriának a budapesti görög kéziratokat feldolgozó munkájáról Oroszlán Z., illetve Ritoók Zs. tollából.

A VI. kötet 1—2. fasciculusának anyagából kiemelkedik jelentőségével Marót K.-nak a hexameter eredetéről és Harmatta J.-nak a dura-europosi parthus ostrakonokról írt tanulmánya. A továbbiakban I. Venedikov a kora-hellenisztikus panagurištei kincslelet datálásával foglalkozik. Alföldy G. az intercisai collegium-szervezetekről ír, Hahn I. Prokopios uzurpációjának társadalmi alapjait tárja fel, Dévai G. pedig Kukuzelés zeneelméleti tanulmányának egy XIV. sz.-i kéziratát közli és magyarázza. A számot két kritika zárja : Maróti E. D. Kienast Cato-képét bírálja, Borzsák I. pedig A. Briessmann Tacitus-könyvéhez szól hozzá.

A 3—4. fasciculusban Tőkei F. elméletileg igen jelentős tanulmánya az «ázsiai» tulajdonformával, az ókori kínai társadalom alapjával foglalkozik (Les conditions de la propriété foncière dans la Chine de l'époque Tcheou). P. Musiolek «Themistokles und Athen» c. cikkében konkrét témája keretében a közösség és kiemelkedő egyéniség viszo-

nyának általános problémáját vizsgálja. Trencsényi-Waldapfel I. nagy tanulmánya (Cicéron et Lucrèce) a Lucretius-kutatás kérdésein keresztül átfogó képet ad az i. e. I. sz. költészetének és filozófiájának problematikájáról. Horváth I. K. ötletes cikke (Impius Aeneas) Ovidius számüzetésének kérdéséhez hoz új adalékokat. Három pannóniai témájú tanulmány gazdagítja még a tartalmat (Fitz J. : Herkunft und Etnikum der Eravisker, Nagy T. : Das Mithras-Relief von Paks, Alföldy G. : Augustalen- und Sevirkörperschaften in Pannonien), s végül Hahn Istvánnak Je. M. Stajerman könyvéről (Krizisz rabovlagyelcseszkovo sztroja v zapadnih provincijah) írt alapos bírálata zárja le a kötetet.

Ebből a tartalmi áttekintésből is azonnal szembetűnik az utóbbi évek fejlődésének több fontos pozitívuma. Láthatjuk, hogy az *Acta Antiquá*ban évről-évre gazdagodva, egyre teljesebben képviselve van az ókorkutatás úgyszólván minden ága. Míg az első kötetekben lényegében csak szűkebb tudományterületünk élgárdája volt képviselve, most egyre szélesedik a szerzők köre, elsősorban — ami igen fontos — a fiatal kutatók soraiból. Ez mutatja, hogy a folyóirat jól tölti be mozgósító és nevelő feladatát. Rendkívül fontos az a körülmény is, hogy hasábjain megjelentek az első külföldi szerzők művei — a nemzetközi tudományos együttműködésnek, kapcsolataink bővülésének és erősödésének biztató jelei. Nem lebecsülendő értéket jelentenek a recenziók sem, amelyekben részint saját eredményeinket közöljük, részint a külföldiekkel kapcsolatban közöljük — a külföldiek számára is érthetően — véleményünket. Folyóiratunk tehát mindinkább szakunk valóban reprezentatív közlönyévé növi ki magát, és már mutatkoznak az első biztató jelei (főleg a külföldi szerzők bekapcsolódásában) annak a további fejlődésnek is, amelynek folyamán — ha csak a távolabbi jövőben is — folyóiratunk mindenütt ismert és elismert, nemzetközi tekintélyű orgánummá nőhet.

S. J

HÍREK

EMLÉKÜLÉS
OVIDIUS SZÜLETÉSÉNEK 2000. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL
(1957. december 17)

A Magyar Tudományos Akadémia 1957. évi nagygyűlésének keretében ókortudományunk képviselői — nagyszámú érdeklődő részvételével — december 17-én külön ünnepi ülésen emlékeztek meg Ovidius születésének 2000. évfordulójáról. A megemlékezéshez, mely újabb tanúságot tett az antik kultúra alkotásainak történelmünkben oly mélyen gyökerező és napjainkban egyre szélesebb körökre kiterjedő megbecsüléséről, méltó módon kapcsolódott az ókor maradandó értékeinek ápolására és népszerűsítésére hívatott Ókortudományi Társaság küszöbönálló magalakításának bejelentése.

Moravcsik Gyula akadémikus elnöki megnyitójában, kiemelve az ünnepi alkalom önvizsgálatra indító jelentőségét, rövid áttekintést adott a hazai antik tanulmányoknak azokról az eredményeiről, melyek az utóbbi hat év folyamán — a tudományszak helyzetének és feladatainak az 1951. évi akadémiai nagygyűlésen történt megvitatása óta — önálló monográfiák, fordítások és bibliográfiák formájában, valamint folyóiratkiadás és szótári munkálatok terén létrejöttek. Megállapítva, hogy népi demokráciánkban az antik tanulmányok, melyek jelentőségét a marxizmus klasszikusai oly sokszor kiemelték, új lendületet vettek, és az antikvitás iránt mind szélesebb körű érdeklődés tapasztalható, hangsúlyozta annak szükségességét, hogy a Budapesti Philológiai Társaság és a Parthenon-Egyesület örökébe lépve megalakítsuk a már régóta tervezett Ókortudományi Társaságot.

Az elnöki megnyitó után *Egressy István* előadóművész tolmácsolta Ovidius önéletrajzi költeményét (Trist. IV, 10), *Gaál László* fordításában.

Marót Károly akadémikus — «Ovidius és Magyarország» című előadásában — történeti áttekintést nyújtva a szülővárosa (ma: Sulmona) lakóinak emlékezetében mindmáig elevenen élő költő európai túlélésének és értékelésének legfőbb tanúságairól, elsősorban Ovidiusnak költészetünkben kimutatható hatásával, művelődéstörténetünkben tapasztalható széleskörű, sőt legendákat is termő népszerűségével, valamint a magyar tudománynak Ovidius körül kifejtett munkásságával foglalkozott. Ovidius költészetének befogadása és személyének kultusza nálunk a 16—17. sz.-ban delel. Már a Lévai Névtelen (1570) forrásul használja, Balassi Bálint, Rimay János és Gyöngyösi István átdolgozzák, fordítják, sőt — ami különösen kiemelendő — e kor hasonlíthatatlanul legnagyobb szelleme, Zrínyi Miklós is az ő idézésével kezdte és végezte nagyszerű eposzát, amelyet aligha véletlenül tervezett 15 énekre, mint Ovidius a maga Metamorphoses-ét. Másfelől egy 17. századi névtelen költő tudós Ovidius-reminiszcenciájából (Byblis történetének egyik helyéből), ahogyan ezt nemrég *Stoll Béla* kimutatta, az idők folyamán — a közköltészeti legömbölyítés törvényeinek megfelelően — népdal is lett. Ovidius nálunk valóban sokkal nagyobb körök számára lehetett a Mindenki Költője, mint akár Horatius vagy Vergilius volt egy magasabb, de szűkebb magyar közönség számára. A továbbiak során az előadó foglalkozott még a költő magyarországi, főként sabariai (szombathelyi) sírlegendájának máig megfejtetlen problémájával, a magyar kutatóknak (főként *Némethy Gézának*) Ovidiusra irányuló vizsgálataival, végül pedig az 1954 utáni és a bimillenáriumi Ovidius-irodalom jelentőségével. Az előadás *Puskin* világhírű ódájának Ovidiushoz intézett szavaival zárult: «Vígasztalódjál csak, híred nem hervad el».

Harmatta János professzor *az Ókortudományi Társaság megalakításának előkészítéséről* szóló tájékoztatójában hangsúlyozta, hogy éppen a magyar ókortudomány jelentős fejlődése világított rá arra, hogy tudományszakunk tömegbázisa az elért eredmények

* Az ülésen elhangzott előadások teljes szövege a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben jelent meg: XII. k. (1958) 1—4. sz. 47—66. l.

ellenére túlságosan szűk maradt: a középiskolai tanárság legnagyobbrészt elszakadt kutatómunkánktól, és népszerűsítő tevékenységünk is több tekintetben távolmaradt az ókor kulturális értékei iránt érdeklődők széles tömegeitől. Ennek alapvető oka az, hogy nem rendelkezünk olyan önálló társadalmi szervezettel, mely egységbe tömörítené az ókortudomány művelőit és barátait, s éppen ezért vált egyre kényszerítőbb szükségletté az Ókortudományi Társaság megalakítása. Befejezésül *Harmatta* professzor vázolta a Társaság programját, és ismertette az eddigi előkészítési munkálatokat, majd pedig felkérte az emlékünnepség résztvevőit, hogy a maguk részéről is támogassák az Ókortudományi Társaság 1958 tavaszára tervezett megalakítását.

MARTICSKÓ JÓZSEF

BESZÁMOLÓ AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGALAKULÁSÁRÓL
(1958. március 27)

A magyar klasszika-filológia köreiben — amint ez számos megnyilvánulás után különösen intenzív módon kifejezésre jutott az 1957. december 17-én tartott Ovidius-emlékünnepség alkalmával — egyre sürgetőbb követelményként és mindinkább a megvalósításhoz közelálló tervként nyert megfogalmazást az az elgondolás, hogy minél előbb föl kell állítani az Ókortudományi Társaságot, mely az ókor maradandó emberi értékeinek ápolása és tudományos kutatása mellett hívatott lenne a tudományszak legjobb és legfrissebb eredményeinek minél szélesebb körökben való ismertetésére.

Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy az Ókortudományi Társaság megalakítására irányuló szándék 1957 folyamán találkozott a baráti országok klasszikus-filológusait egyesítő közös klasszika-filológiai bizottság (a Prágában alakult «Komitee zur Beförderung der klassischen Studien in den sozialistischen Ländern») 1957 áprilisi ülésének határozatával, melynek értelmében a «Komitee» szorgalmazni kívánja a bizottságban résztvevő országokban az ókortudományi társaságok működését, illetve — ahol ilyenek még nem lennének — azoknak felállítását.

Miután az ókori kultúrák kutatói és barátai részéről a Társaság megalakításának terve meleg fogadtatásban részesült, a Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-Filológiai Főbizottsága — az Akadémia elnökségének egyetértésével és támogatásával, valamint a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálynak a szervezésben nyújtott segítségével — meg is kezdte az előkészítő munkálatokat, s elkészítette a Társaság alapszabály-tervezetét és munka-programját, mely szerint a Társaság programja — melyet a havonta tartandó felolvasó-üléseken kívül számos más rendezvény és több munkaközösség hívatott megvalósítani, — felöleli az antik görög és római társadalom, továbbá az ókori Kelet, valamint Bizánc és a velük összefüggő területek történetének, anyagi kultúrájának, nyelvének, irodalmának és művelődésének tanulmányozását, végül pedig az antikvitás továbbélésének s a közép- és újkori latinságnak a kutatását és ismertetését.

Mindezek alapján a Klasszika-filológiai Főbizottság 1958 márciusában körlevélben fordult mindazokhoz, akik egyetértenek az Ókortudományi Társaság célkitűzéseivel, és be akarnak lépni a Társaság soraiba, hogy vegyenek részt a március 27-én délután $^1/_2$ 6 órakor tartandó alakuló közgyűlésen.

A közgyűlésen a Klasszika-filológiai Főbizottság nevében *Moravcsik Gyula* akadémikus üdvözölte a megjelenteket, majd fölkérte *Csépke Andor* nyug. gimn. tanárt, hogy mint korelnök vegye át az ülés vezetését. Az elnök felkérésére *Marticskó József* előterjesztette a Társaság alapszabályainak tervezetét, majd a tisztikarra és a választmányra vonatkozó személyi javaslatot, végül pedig ismertette a szavazás módját. A közgyűlés — elfogadva az alapszabály-tervezetet — abszolút többséggel (a szavazásban összesen 71 személy vett részt) megválasztotta a Társaságnak a személyi javaslatban előterjesztett 35-tagú választmányát és ezen belül a 11-tagú tisztikart; a Társaság elnöke: Marót Károly akadémikus; alelnökök: Moravcsik Gyula és Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikusok; főtitkár: Harmatta János professzor; titkár: Marticskó József tudományos kutató; jegyző: Maróti Egon, a történeti tudományok kandidátusa; pénztáros: Töttössy Csaba tanársegéd; ellenőr: Hahn István, a történeti tudományok kandidátusa; a számvizsgáló bizottság tagjai: Oroszlán Zoltán professzor, Horváth János egyetemi docens és Berényiné Révész Mária egyetemi docens.

A szavazások megtörténte után *Marót Károly* akadémikus mint a Társaság újonnan megválasztott elnöke, átvéve az ülés további vezetését, megköszönte a jelenlévők

bizalmát és az előkészítésben résztvevők fáradozásait, végül pedig elnöki zárószavában méltatva az antik kultúra ápolásának és az Ókortudományi Társaság célkitűzéseinek jelentőségét, sikeres munkát kívánt a Társaság tagságának.

A Társaság alakuló közgyűléséig mintegy 140-en jelentették be részvételüket, s a megmozdulás széleskörű jelentőségét jól mutatja az a tény, hogy a jelentkezők száma már a következő napokban közel 200 főre nőtt.

MARTICSKÓ JÓZSEF

HORVÁTH I. KÁROLY — MARTICSKÓ JÓZSEF

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI KONGRESSZUSA

(1958. szept. 29—okt. 4)

A Magyar Tudományos Akadémia már hosszabb idő óta szükségesnek látta, és tervbe vette egy nagyobb arányú klasszika-filológiai kongresszus rendezését, hogy annak keretében klasszikus filológusaink széleskörű nyilvánosság előtt és — a magyar ókortudomány sokrétű nemzetközi kapcsolatainak megfelelően — minél több külföldi kutató bevonásával számot adhassanak e tudomány legújabb eredményeiről. Múlt év őszén e szándék valóra vált: szeptember 29 és október 4 között sor került a Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-filológiai Kongresszusának megtartására, melyet méretei és eredményei egyaránt kiemelkedő jelentőségű és emlékezetes eseménnyé avattak a magyar ókortudomány életében.

A kongresszus programjának összeállításánál az az elgondolás érvényesült, hogy főként olyan témakörök megtárgyalása kerüljön napirendre, melyek egyfelől nemzetközi viszonylatban is a tudományos érdeklődés előterében állanak, másfelől pedig olyan kutatási területekkel kapcsolatosak, ahol a magyar tudománynak mondanivalója van a nemzetközi tudományosság számára. E szempontok figyelembe vételével a választás a következő három témakörre esett: *1. Irodalom és folklór a klasszikus ókorban; 2. Az ókori Kelet és a klasszikus ókor; 3. Pannónia történetének problémái.*

A kongresszus megrendezésének munkájában az Előkészítő Bizottság: *Marót Károly, Moravcsik Gyula, Trencsényi-Waldapfel Imre* és *Harmatta János* professzorok mellett tevékeny részt vett *az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának szaktitkársága*, valamint a *Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya* is.

Ókortudományunk e megmozdulása élénk érdeklődést váltott ki itthoni és nemzetközi viszonylatban egyaránt. A kongresszusra 7 ország képviseletében 23 külföldi vendég érkezett: a Szovjetunióból *V. I. Avgyijev* és *Sz. L. Utcsenko* professzorok; a Német Demokratikus Köztársaságból *F. Dornseiff* akadémikus, *F. Zucker* professzor és felesége, valamint *J. Irmscher, E. Bielefeld* és *H.-J. Diesner* professzorok, *L. Welskopf* egyetemi docens, továbbá *M. Riemschneider* tudományos kutató, *R. Günther* és *G. Schrot* aspiránsok, valamint *W. Hofmann* egyetemi tanársegéd; Lengyelországból *K. Kumaniecki* akadémikus, *Izabela Biezunska-Malowist, W. Madyda* és *M. Plezia* professzorok; Csehszlovákiából *A. Salač* akadémikus és *P. Oliva*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézetének igazgatóhelyettese; Romániából *A. Graur* akadémikus és *D. M. Pippidi* professzor; Bulgáriából *D. P. Dimitrov*, a Bolgár Tudományos Akadémia levelező tagja, Olaszországból pedig *S. Mazzarino* professzor.

A Kongresszus szepteber 29-én, hétfőn délelőtt 9 órakor nyílt meg. A megnyitó ülésen, melyen *Kodály Zoltán* akadémikus elnökölt, *Trencsényi-Waldapfel Imre* akadémikus mondott latinnyelvű megnyitó beszédet, majd *Rusznyák István* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke üdvözölte a kongresszus külföldi és magyar résztvevőit, méltatva a klasszika-filológia jelentőségét és az ókor maradandó emberi értékeit. Több üdvözlő beszéd hangzott el a külföldi delegátusok részéről, majd a kongresszus —Trencsényi-Waldapfel Imre «Literatur und Folklore im Klassischen Altertum» c. előadásával — rátért az első főtéma megtárgyalására.

A magyar klasszika-filológia képviselőinek nagyarányú részvétele és külföldi vendégeink jelenléte méltó keretet nyújtott ahhoz, hogy az ókortudomány művelői és barátai ez alkalommal emlékezzenek meg *Ábel Jenő*, a fiatalon elhúnyt és nemzetközileg elismert magyar ókorkutató születésének 100. évfordulójáról. A kongresszus részt-

vevői az első délelőtti ülést követőleg rövid, de bensőséges ünnepséget tartottak *Ábe Jenő* emléktáblája előtt, melyet a Fővárosi Tanács helyezett el ez alkalommal a XI. kerületben, a róla elnevezett utca 33/*a* számú házának falán. *Trencsényi-Waldapfel Imre* akadémikus emlékbeszédben méltatta *Ábel Jenő* úttörő munkásságának érdemeit, majd az ünnepség résztvevői megkoszorúzták az emléktáblát.

A következő napon, szeptember 30-án, a második főtéma tárgyalását *Harmatta János* professzor nyitotta meg «Der Alte Orient und das Klassische Altertum» c. előadásával. Délelőtt és délután egyaránt négy-négy előadás hangzott el, két további előadás pedig átkerült a következő nap délelőttjére.

A harmadik nap, október 1 délelőttjén egyszersmind kezdetét vette a harmadik, «Pannónia történetének problémái» című főtéma megtárgyalása is, melynek keretében a nap folyamán összesen 7 előadásra került sor.

A kongresszus további ülésein a témánkívüli előadások szerepeltek. Miután október 2-án délelőtt és délután összesen 5 előadás hangzott el, az utolsó délelőtti ülésen megtartott 4 előadást követőleg *J. Irmscher* és *D. P. Dimitrov* professzorok tettek néhány közérdekű bejelentést, majd a kongresszus *Trencsényi-Waldapfel Imre* akadémikus zárószavaival véget ért.

Mindamellett a kongresszus tudományos programjához a következő héten még egy rendezvény csatlakozott: *S. Mazzarino* professzor, aki későbbi időpontban érkezett, már nem tudta a teljes plénum előtt megtartani eredetileg tervbe vett előadásait, s ezért a kongresszus rendezősége az Ókortudományi Társaság segítségével külön felolvasóülést szervezett, amelyen Mazzarino professzor nagyszámú közönség előtt tartotta meg «L'image des parties du monde et les rapports entre l'Orient et la Grèce à l'époque classique» című előadását.

A kongresszus keretében összesen 29 előadás hangzott el, és bár az üléseken — főként az előadások nagy száma és az idő rövidsége folytán — aránylag kevés részletesebb vita bontakozott ki, a kitűzött témakörök megtárgyalása termékeny és eredményes volt.

Fr. Altheim professzor, aki akadályoztatása miatt nem tudott személyesen részt venni a kongresszuson, írásban küldte meg a kongresszus anyagának keretében való közlés céljából *R. Stiehl*-lel együtt készített «Zwei neue Inschriften» című tanulmányát.

I. TÉMA: IRODALOM ÉS FOLKLÓR A KLASSZIKUS ÓKORBAN

I. *Trencsényi-Waldapfel: Literatur und Folklore im Klassischen Altertum.* A modern értelemben vett klasszika-filológia és a népköltészet tudományos kutatása közös eredetre megy vissza; az első témakör, melynek megoldásával e két új szaktudomány egyszerre kísérletezett, az irodalom és népköltészet viszonya volt. Az a romantikus szemléletmód azonban, melynek jelentős hatása volt a népköltészeti kutatásokra, ugyanúgy, mint — elsősorban a Homéros-kérdés problémáinak akkor újszerű megvilágítása folytán — az ókorkutatásra is, az előző század folyamán egyre több ponton tarthatatlannak bizonyult, miközben problématikussá váltak egyes alapfogalmak, maga a népköltészet romantikus fogalma is. A különböző osztályok képviselői — politikai tendenciáiknak megfelelően — más-más módon igyekeztek a népköltészet definícióját újrafogalmazni. Marót Károly, szembeszállva a «gesunkenes Kulturgut» reakciós elméletével, az egységes «közköltészet» fogalmát próbálta bevezetni. Viszont: ha igaz is, hogy a népköltészet s az irodalom keretében megjelenő költészet között *abszolút* határ nincsen, vannak ismérvek, amelyek lehetővé tesznek, sőt megkövetelnek bizonyos megkülönböztetést. S. M. Szolokov definíciója szerint, melyet kiindulásul elfogadhatunk, «folklór alatt a széles néptömegek szóbeli költői alkotásai értendők.» Csakhogy a szóbeli és írásos megjelenési formák sem abszolút ismérvek. Ugyanez a relatív érvényesség még jobban hangsúlyozandó a többi ismérvnél. A népköltészet szövegei — tartalmi és formai tekintetben — sokkal kevésbé állandóak, mint az írásos irodalomé, a népköltészetben a közösség és annak hagyománya viszonylag nagyobb szerepet játszik, míg az írásos irodalomban az egyéni iniciatívának jut nagyobb szerep: mindezekkel kapcsolatban azonban épp ellenkező jelenségeket is találunk. A népköltészetnek egy további döntő sajátossága: kötöttsége a népszokáshoz vagy a rítushoz, melyek a természet évi körforgásához vagy az emberi élet határköveihez kapcsolódnak; viszont megtaláljuk ezt a jelenséget magasfejlettségű irodalmak korszakában is, gondoljunk akár a klasszikus görög dráma-előadásokra vagy akár a késői időkben is megtalálható, alkalmakhoz kötött biblia-olvasásra. P. Saintyves az etnográfia fogalmát

a primitív népek kutatására akarja fenntartani, melyeknél még nincs uralkodó osztály s a tömegektől elváló kultúra ; s ha az etnográfia fogalmának ezt az áttételét nem helyeselhetjük is, fontos az osztálynélküli és osztálytársadalmak közti megkülönböztetés. Persze a folklór osztálymeghatározottsága másjellegű az ókorban, mint a feudalizmus és kapitalizmus idején. A rabszolgák szellemi hagyományozásáról, rabszolga-folklórról antik adatok csak elvétve árulkodnak, így pl. az ismert malom-dal esetében, s még néhány esetben, de egy önálló rabszolga-folklór megléte ezekből sem bizonyítható. A modern osztálytársadalmak parasztjai általában ugyanahhoz az etnikumhoz tartoznak, ugyanazt a nyelvet beszélik, mint az uralkodó osztály képviselői, népi költészetük a nemzeti irodalom táptalajává válhatott. Az antikvitásban a rabszolgák különféle népekből verbuválódtak, más-más nyelvet beszéltek, így — ha hoztak is magukkal bizonyos kultúrelemeket — nem lehettek alkalmasak arra, hogy kibontakoztassanak egy organikus népi kultúrát. Ha tehát az ókorban a folklórt keressük, elsősorban a szabad dolgozók — parasztok, pásztorok stb. — jönnek számításba, de ha az irodalomra való befolyását vizsgáljuk, a költészet ősformájáig kell visszanyúlnunk, melynek nem jár ki sem az irodalom, sem a folklór megnevezés a maga teljes jelentésében. A görög irodalom s egyidejűleg az osztálytársadalom küszöbén ott áll Homéros : benne még sokoldalúan tükröződnek a költészet alapformái, ahogy megelőzték a folklór és irodalom kettéoszlását, így a linos, a thrénos, a paeón, klea andrón név szerint is megnevezve, sőt egyesek — így a Bellerophontés-történet — szinte szó szerint bekerülnek a nagykompozícióba. A homérosi eposzokat sokszor és sokféleképpen összehasonlították a folklórral ; ez azonban csak olyan területen lehetséges, ahol a fölbomló törzsi társadalom küszöbén, mint a közösség szóbeli hagyományainak hordozója, egy erős költő-egyéniség jelenik meg. Ilyen Dzsambul Dzsabajev, a kazach nép nagy költője, aki az Októberi Forradalom előtt maga is az *akin*ok közé tartozott ; e népénekesek ugyanúgy egy törzsfő szolgálatában álltak, mint Phémios vagy Démodokos, költői versenyeket —agónokat — tartottak, hordozói voltak a szájhagyomány útján terjedő kultúrának. A két korszak határán álló nagy népénekes, aki fölismerte a forradalom után a jövő útját, s kialakult igazi költői egyénisége, nem véletlenül kapta a XX. század Homérosa megtisztelő címet. Az Iliásszal a hagyománynak új fajtája jelenik meg az európai költészet történetében : kezdetét veszi az irodalomtörténeti fejlődés, mely egyre inkább az uralkodó osztály ügyévé válik, sőt Athénben hamarosan állami üggyé lesz, míg a szájhagyomány egyre inkább az elnyomott osztályok, elsősorban a parasztság kifejezési formája marad. E differenciálódás természetesen nem marad csupán az eposzra korlátozva, megtörténik más műfajok területén, amit jól mutat az elégia összefüggése a thrénosszal, a lesbosi líráé a hymenaiosszal és a munkadallal, a görög tragédia összefüggése a Dionysos-kultusszal stb. A római folklór és irodalom összefüggésének problematikáját érintve rámutathatunk arra, hogy a rómaiak nem építették ki a maguk irodalmát oly organikusan, mint a görögök, saját szájhagyományukból. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy sok kultúrelem a szájhagyomány útján cserélődött ki, másrészt a görög befolyás nem csak visszaszorította, de egyszersmind elő is csalogatta az őseredeti csírákat.

K. Marót: L'essence de la poésie populaire. Minden költészet — szükségképpen — annál inkább «népi», mennél távolabb áll a szó szorosabb értelmében vett «irodalomtól», s mennél primitívebb az a közösség, melytől származik. Így a népköltészet épp oly régi, mint a költészet maga. Ennek ellenére a XVIII. századot megelőzően Európában nem tudatosult az ún. «írott» költészet és «népköltészet» szembeállítása, mivel az egyes népekben általában csak akkor ébred fel az érdeklődés saját «népi» költészetük iránt, ha már a civilizáció s a kultúra egy bizonyos magasabb fejlettségi fokára jutottak. Nem csodálható, hogy éppen Franciaországban, ahol a szó német értelmében mind a mai napig ismeretlen a «Volksdichtung», Montaigne már a XVI. században elkülöníti a nép költészetét az «írásos» irodalomtól : ez utóbbinak merev szabályai és minden provincializmustól való elzárkózása Franciaországban élesen kiemelte a nép hangjának egészen más természetét. A kettészakadás, azaz a «Volksdichtung» lényegileg misztikus és romantikus fogalmának kialakulása a német «Sturm und Drang» korszakára, Herder, a Grimm-testvérek, Schlegel stb. működésére vezethető vissza. Azoknak sorában viszont, akik érezték a «népköltészet» romantikus fogalmának tarthatatlanságát, Naumann volt az, aki az «egyetlen» költészet nevében a nép költészetének minden értékét magasabb kultúrákból lesüllyedt kultúrkincsnek (gesunkenes Kulturgut) minősítette. Hibája volt, hogy az egyszemélyes alkotás lehetőségét a fejlettebb kultúrfokra korlátozta. Valójában minden átvétel egy előzetes pszichikai előkészítettséget követel, s az átadás és átvétel állandóan fellelhető és egymást kölcsönösen kiegészítő folyamat. Goethe jobban mondta :

a tehetség éppúgy adománya a parasztnak, mint a lovagnak. Lényegében tehát csupán *egy* valódi költészet van : az emberi szív lüktetésének ritmusából fakadó költészet, mint Aristotelés megfogalmazta, az egyetemes «Welt- und Völkergebe», a «mindenki költészete», s ennek nem mond ellent a munkamegosztás idővel fokozódó előtérbekerülése sem. Így van az, hogy általában a ritmusra legfogékonyabb egyének lesznek költőkké, akik előreérzik és képesek kifejezni mindazt, ami a tömegekben vagy valóságban vagy törekvés formájában megvan, de kifejezhetetlennek tűnik, illetve ritmikus megnyilatkozásban legalábbis nehezen kifejezhetőnek. A *költő* tehát ἴδιος ἐν κοινῷ σταλείς, aki a kielégülés és quasi-lélektani felszabadulás érzését tudja előidézni magában a tömegben is. A *közösség* (s itt nem csupán a «Volk»-ot értve), mindennek következtében, s mert alkotás az ő előre-igénylése, majd utólagos elfogadása és alakítása nélkül elképzelhetetlen, a folyamatban szinte «társszerzőként» szerepel. Végül : a *költemény* (az «artefactum») kell, hogy egyetemes emberi érvényű legyen, melyet egy «előfutár» kifejez, s mely a közösségben kedvező visszhangra talál. Természetes, ennek az «együttműködésnek», ami a műalkotás sikerét, hatásának tartósságát stb. illeti, igen széles skálája lehetséges. Itt csak annyit, hogy az olyan alkotások, amelyeknek léte a szavakhoz (a szöveghez) van kötve, a hosszú életre, s főleg az újraéledésre kevésbé képesek, mint azok, amelyeknek hordozója pl. a zenei melódia.

II. TÉMA : AZ ÓKORI KELET ÉS A KLASSZIKUS ÓKOR

J. Harmatta : Der Alte Orient und das Klassische Altertum. Az ókori kelet és a klasszikus ókor viszonya régóta központi problémája a klasszika-filológiának, s az újabban előkerült régészeti leletek és írott források csak fokozták az érdeklődést. A kutatás azonban, bármennyire jelentős eredményeket ért is el, eléggé egyoldalú maradt, amennyiben elsősorban csak a kulturális jelenségek vizsgálatában merült ki, s figyelmen kívül hagyta azt a kérdést, hogy milyen etnikai és társadalmi fejlődés alapján jött létre, s alakult az antik világ és az ókori kelet kölcsönhatása. E problémák megoldása a jövő feladata. Egyik ilyen jelentős kérdés az i. e. II. évezred etnikai viszonyainak kérdése : ma már egyre valószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy a görögség, a Balkánon letelepedve, kapcsolatba került a Mediterraneum régi indoeurópai őslakosságával, s ez kulturális és nyelvi szempontból sokmindent megmagyaráz. A kulturális-társadalmi hatásokat illetőleg bizonyosnak látszik, hogy a mykénéi állam létrejötte után Mykéné és Egyiptom között intenzív kapcsolat alakult ki, majd az egyiptomi Új-Birodalom lehanyatlása után a görögség kelet felé orientálódott. Görög kereskedő-kolóniák létesültek Kyprosonn s más keletre eső területeken, ami nem kis jelentőségű a filológiai szempontból ma már eldöntöttnek tekinthető Aḫḫijawā-kérdés szempontjából. A VIII. századtól kezdve, ahogy — homályos századok után — ismét szorosabb kapcsolat állapítható meg a görögség s az ókori kelet között, a hatás ugyancsak kétoldalú, de még jelentősebb, mint az előzőkben : a görög etnikum, egyrészt a gyarmatosítás, másrészt a görög zsoldosok révén mind jelentősebb tényezővé válik a kelet életében, s ezzel egyidejűleg növekszik az ókori keleti államok gazdasági és kulturális hatása a görög rabszolgatartó társadalom kialakulására. E kapcsolat csúcspontját az óperzsa birodalom kialakulásával érte el, s ha részletei még nincsenek is felderítve, önmagáért beszél az a tény, hogy az ókori kelet a perzsa birodalom keretében mint összefüggő egész került szembe az antik világgal, melynek a görög etnikum jelentős része is alkotóelemévé vált. S ha a görögség archaikus és klasszikus korszakában is beszélhettünk már az ókori kelet és a klasszikus ókor gazdasági, társadalmi és kulturális kölcsönhatásáról, annál inkább beszélhetünk a két világ történeti fejlődésének összefonódásáról a hellenizmus idején. Természetes, a hellenizmus korszakának vizsgálatánál sem szabad csupán a kulturális jelenségekre összpontosítani figyelmünket, mint ahogy hosszú idők óta szokás. Ha igaz is, hogy a perzsa birodalom fölbomlása után a görög kultúra fogta egységbe az ókori kelet hatalmas területét, ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal, hogy a diadochosok államaiban megtalálható földbirtokviszonyok, így pl. a városi és királyi földtulajdon egymásmellettisége, nem a görög polisok közvetlen hatására alakultak ki, vagyis, a hellenizmus az ókori keleten lényegükben új tulajdonviszonyokat nem teremtett. Ami pedig a kulturális hatásokat illeti : az ókori kelet kultúrája ezidőben szerves alkotórészévé vált a hellenisztikus kultúrának, s e kultúra hatása elérkezett a távol-keleti államokba is. A tulajdonviszonyokat illetőleg a kölcsönhatás még a római korban is kimutatható. A római birodalomban található kettősség, a municipiális földtulajdon és az ager publicus-ból kialakult nagybirtok kettőssége erősen emlékeztet az ókori keleten fellelhető városi és királyi földtulajdon kettősségére. Nem

véletlen, hogy a római imperiumból kívülmaradt keleti államok (a párthus, majd a szaszanida birodalom) ugyanazt a fejlődést viszik tovább, mely a római birodalomra jellemző.

A. Dobrovits: Le problème de la perspective frontale dans la sculpture égyptienne et grecque. Az egyiptomi szobrászművészet emlékein konstatálható frontalitást, mely éppúgy jellemző az ókori kelet művészetére, mint az archaikus görögség szobrászatára, gyakran igyekeztek úgy feltüntetni, mint a kelet — hagyományok és vallás-szentesitette világszemlélete által meghatározott — törvényszerű jellemzőjét, mely minden olyan nép képzőművészeti alkotásaira jellemző, melyek nem kerültek a görögség V—IV. században lezajlott művészeti forradalmának hatása alá. A valóságban azonban a «síkművészetben» (Flachkunst) megmutatkozó, a «legnagyobb felületek törvényével» (Gesätz der grössten Flächen) jellemezhető ábrázolásmód nem egyéb, mint a térbeli víziók *egyik* lehetséges kifejezési módja, s ez nem törvényszerű a keleti művészetekben úgy, mintha e béklyóktól csupán a görögség művészeti forradalma szabadította volna meg az alkotókat. Számos példa igazolja, hogy az óbirodalom fénykorából származó szobrok domborúvá hajló vonalaikkal, a láb vagy a fej mozgást-szuggeráló tartásával már képesek voltak a szemlélőben a térbeliség illúzióját felkelteni. Vagyis: az egyiptomi művészet már az Ó-Birodalom fénykorában megtette a legdöntőbb lépéseket a frontalitás szigorú szabályainak áttörésére, mely az archaikus görög szobrászatban tökéletesen érvényesült, s melytől a görög művészet is csak a maga klasszikus korszakában szabadult meg. Az a tény, hogy az írnok vagy az előrelépő személy nem tekint mereven előre, hanem elfordítja vagy meghajlítja fejét, vállát alig érezhető módon, azt a benyomást kelti, hogy az alakok több mozgásra is képesek. Mindez persze korántsem jelenti azt, mintha az egyiptomi szobrászatra oly jellemző frontalitás kérdésében gyökeresen meg kellene változtatni az eddig uralkodó — lényegében helyes — felfogást. A mennyiségi változás nem idézett elő minőségi változást: az a jelenség, mely az archaikus görög kor végétől kezdve Hellászban tipikusnak tekinthető, Egyiptomban csupán — egyes korszakokban feltűnőbb számban megjelenő — kivétel maradt, s épp a legkiemelkedőbb alkotásokra jellemző. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az ilyen jellegű alkotások feltűnése általában az egyiptomi történelem haladó korszakaival függ össze, így az V. és VI. dinasztia korával, az első átmeneti korszakkal, vagy az Új-Birodalom fénykorával. Annyi azonban minden további nélkül megállapítható, hogy a frontalitás nem feltétlenül szükséges lépcsőfoka mindazon művészeteknek, melyek közvetve vagy közvetlenül nem a görög művészeti forradalom hatása alatt fejlődtek.

M. Riemschneider: Die Bedeutung Urartus für Griechenland. II. Sargon, amikor 714-ben elfoglalta Muṣaṣir városát, a roppant zsákmányról pontos és részletes leltárat készíttetett. A leltárba fölvett egyik bronzszobor, mely Rusa királyt kocsiján állva ábrázolta, felirata szerint — ha korrigáljuk az asszír fordító által elkövetett tévedéseket — valószínűleg a királynak valamely kocsiversenyen aratott győzelmét örökíti meg. Minthogy e győzelmet aligha a saját országában vagy a hettita államokban nyerte, föltehető, hogy az olympiai játékokon vett részt; mert bár a későbbi görög hagyomány szerint a kocsiversenyt csak a 25. olympias (i. e. 680) alkalmával vezették be, és barbárok nem vehettek részt az ünnepi játékokon, a kultusz-legendák (Pelops, Hippodameia, Myrtilos) ellenkező értelmű tanúsága támogatja ezt a föltevést, melyet valószínűsít az is, hogy a 8. sz. második fele a görögöknél éppen a keleti (főképp kelet-anatóliai) befolyás virágkora. Rusa király nyilván nem vitte végig lovait szárazföldi úton egész Anatólián, hanem amint tehette, tengerre szállt, mégpedig — más eshetőségek valószínűtlenebb volta miatt — föltehetőleg Tarsosban ült velük görög vagy hettita hajóra, ahol a görögök és urartuiak árukat is kicserélték. Tarsos ezzel kapcsolatos jelentőségét bizonyítja az az egyfelől Sargon feliratainak, másfelől pedig két korrekcióra szoruló Eusebius-helynek (Euseb. Armen. p. 19, Mai és Euseb. Chron. 25) összevetése alapján kikövetkeztethető «tengeri csata» is, melynek során Sargon «halakként halászta ki a tengerből» a görögöket, azaz: saját flotta híján föltehetőleg Tarsosban csáklyázta meg a Kydnos-folyón odáig feljutó görög hajókat. Az urartuiak, bár számuk igen csekély volt, diplomáciai ügyességükkel és az általuk legyőzött népeket szelíd eszközökkel szövetségeseikké téve, megvédték Anatóliát az asszír uralomtól: nélkülük az asszírok megtették volna ugyanazt az utat, amelyet a kimmerek tettek meg, majd később a perzsák. Ügyes politikájukból magyarázható, hogy Urartu és Asszur között az egész VII. sz. folyamán állandó «barátság» uralkodik. A jelzett történeti viszonyok lehetőségeket nyújtanak az archeológiai leletek helyesebb rendszere-

zésére és datálására, valamint a Görögországba importált keleti áruk forráshelyének pontosabb meghatározására is. A Görögországba való szállítások megszűnését Tarsos 696-ban történt lerombolása magyarázza, mely eszerint egyben *terminus post quem* a görög utánzatok számára. Az Urartu-kutatás még a kezdeteknél tart ; mégis a klasszikus-filológus és -archeológus számára is tanácsos e területet figyelemmel kísérni, ami annál is könnyebb, mivel a ma már alig nélkülözhető hettitológia egyre szorosabb kapcsolatba kerül Urartu történetének kutatásával.

J. Gy. Szilágyi: Zur Frage der Beziehungen zwischen Italien und dem alten Orient in der älteren Eisenzeit. A debreceni Déri Múzeum egy eddig közöletlen darabja adott alkalmat az ún. Torre Galli típusú itáliai kardok kérdésének vizsgálatára. Ezeknek elterjedési térképe itáliai eredetre mutat, a típusnak azonban a mykénéi és szubmykénéi kultúrában is megvannak a tipológiai előzményei. Már Evans ezekből származtatta az itáliai VIII.—VII. századi kardokat, s ez a nézet uralkodott a negyvenes évek elejéig. Ekkor Akerström és G. v. Merhart —szinte egyidőben — két ellentétes új nézetet vetett fel. Az előbbi boiótiai geometrikus kori ábrázolásokon ismerte fel a típust, s ezért azt közvetlenül a VIII. század görög művészetéből származtatta. Merhart viszont az Észak-Balkánon vélte az itáliai és mykénéi kardok közös forrását felfedezhetni. Minthogy folytonossággal a geometrikus és mykénéi kor közt nagyobb mértékben nem számolhatunk, a VIII. századi görög ábrázolások nem adnak magyarázatot a mykénéi itáliai kardok összefüggésének kérdésére. Másfelől Merhartnak az általa megjelölt területen egyetlen kardot sem sikerült találnia, amely a típus fővonásait együtt mutatná. A két elmélet kétségtelen pozitívumainak támogatására és nehézségeinek megoldására kínálkozik az a feltevés, hogy a típus végső soron közelkeleti eredetű. Valóban, Egyiptomtól a Kaukázusig megvannak a messze visszanyúló előzményei, s a késő-hettita reliefek — amelyek késő-bronzkori hagyományt követnek —, valamint a VIII—VII. századi kaukázusi leletek mutatják, hogy e típus itt hosszú ideig használatban volt. Innen kölcsönözhette a mykénéi kultúra, innen juthatott — esetleg szárazföldi úton — Középeurópába, s innen ismerhették meg újra a geometrikus kor görögjei. (Az ilyen kétszeri kölcsönzésére egy tárgytípusnak vagy motívumnak a Közelkeletről először a mykénéi, majd a geometrikus s az orientalizáló korban különben is nem egy példát ismerünk!) A görögök közt nem lett népszerű a típus, annál inkább Itáliában, ahová görögök, főniciaiak vagy vándorló kaukázusi mesterek vihették el ismeretét. A Torre Galli típusú kardok eredetének kérdéséhez hasonló módon oldható meg a magyarországi kora-vaskori kultúrák nem egy elemének eredet-kérdése is. Az ilyen irányú vizsgálatok mindenesetre szükségesek ahhoz is, hogy Merhart túlzottan egyoldalú, mindent az északkeleti Balkánról származtató, s mind a kelettől, mind Itáliától szinte minden jelentőséget a kora-vaskori középeurópai kultúrák kialakításában megtagadó szemléletének kritikája elvégezhető legyen.

F. Zucker: Mitteilung über eine kürzlich gefundene griechisch-aramäische Bilingue des Königs Ašoka. Az Afganisztánban működő francia archeológiai misszió Kandahar vidékén egy görög-arameus nyelvű sziklafeliratot fedezett föl, melyen Ašoka király a buddhizmus hívének vallja magát : kinyilvánítja, hogy tartózkodik az élőlényekből készült táplálléktól, vadászai nem vadásznak, halászai nem halásznak többé, ő maga pedig az εὐσέβεια (az arámeus szövegben «igazság») tanaira tért. A Német Tudományos Akadémia Nyelvi, Irodalmi és Művészeti Osztályának a közelmúltban tartott ülésén G. Klaffenbach — a Louis Robert-től és Pugliese—Caratelli-től kapott anyag alapján — ismertette a feliratot, az ezt követő vita során pedig, melyen az előadás szerzője is részt vett, W. Ruben kifejtette, hogy Ašokának a buddhizmusról szóló, különféle indiai dialektusokban fogalmazott ediktumai hasonló tartalommal bírnak. Ha a király — amint arról ceyloni krónikákból értesülünk — követségek által görög uralkodókat is megpróbált rávenni a buddhizmus fölvételére, úgy ez igen könnyen magyarázható : az ἀποχὴ ἐμψύχων a pythagoreizmus által régóta jólismert dolog volt a görögök előtt, s könnyen elképzelhető, hogy a hellenisztikus uralkodók válaszai olymódon fejtették ki e tanítás ismeretét, hogy e válaszokat beleegyezésük jeleként lehetett fölfogni. Ami a felirat nyelvét illeti : az arám nyelv alkalmazása Arachósiában az i. e. III. sz.-ban azza okolható meg, hogy ez a nyelv a perzsa birodalomban, melynek keleti tartományaihoz az ország tartozott, közigazgatási nyelv volt, és ismerete e tájon túlélte a birodalom pusztulását; másfelől viszont Ašoka birodalmában (bár annak nyugati határai bizonytalanok) elegendő görög élhetett ahhoz, hogy a király arachósiai alattvalóihoz görögül forduljon, s ha esetleg Alexandropolis (Kandahar) kívülesett is saját birodalmán, a görögökkel való jó kapcsolatai alapján

érthető, hogy a buddhizmus fölvételét egy többé-kevésbé hellenizált szomszédállamban görög nyelven hirdette meg. A felirat a legszebb i. e. 250 körüli írást mutatja, ami újabb ékesszóló bizonyítéka a hellenisztikus kultúrvilág egységének. Ami a felirat görögnyelvű részének megfogalmazóját illeti, elsősorban egy az Ašoka-féle közigazgatás szolgálatában álló görög rétorra gondolhatunk, de fönnáll az a lehetőség is, hogy valamely rétorikai iskolázottságú bennszülött volt.

J. Irmscher: Der Streit um das Bibelgriechisch. Az ókori kelet és a klasszikus ókor nyelvi egymásrahatásának problémáját már a humanisták is felismerték, és különösen a biblia nyelvének jellemzését illetően alakult ki igen heves, több századon keresztül tartó vita, mely nagy tudománytörténeti jelentősége ellenére hosszú idő óta nem kapott összefoglaló áttekintést. Amikor a reneszánsz újra felfedezte a görögséget, Nyugat kritikátlanul elfogadott mindent, ami görögül egyáltalán hozzáférhető volt. Még *Melanchthon* is megkülönböztetés nélkül adott ki együtt szent és profán szövegeket az oktatás céljaira, mely — akárcsak a latin esetében — a beszédkészség és az ékesszólás elsajátíttatására irányult. A görög nyelv aktív használata azonban kiélesítette a stíluskülönbségek iránti érzéket, és a XVI. sz. közepétől kezdve egyre több olyan megjegyzéssel találkozunk, mely az újszövetségi görög nyelv körüli viták megindulásáról tanúskodik. Amikor *Joach. Camerarius* magáévá tette a humanistáknak az újszövetségi nyelvre vonatkozó kritikáját, *M. Flaccius* élesen kikelt a tudós «epikureusok» ellen, akik nem becsülik a stílus férfias erejét és méltóságát ; *Th. Beza* ékszereknek nevezte az újszövetség hebraizmusait, melyekkel az apostolok feldíszítették írásaikat, az ifjabb *H. Stephanus* pedig 1576-os újszövetségkiadásának előszavában rétorikai stíluseszközöknek magyarázta ezeket ; *Aeg. Hunnius* és *Phil. de Mornay* viszont — ellenkező végletként — tudatos hanyagságként, ill. a tartalomhoz legméltóbb dísztelen írásmódként értékelték az újszövetségi dikció gyengeségeit. Ezekkel a teológiai követelményeknek is eleget tevő, de ugyanakkor a filológiai tényeket sem ignoráló értékelésekkel szemben a következő nemzedék radikálisai (pl. *S. Pfochen* és *J. Himmelius*) az újszövetségi nyelv klasszikus tisztaságát hirdették. A puristák és a hellenisták (ill. hebraisták) közti vita kulminációja *Joach. Jungius*, a híres polihisztor nevéhez fűződik, aki 1637-ben a hamburgi Johanneum-ban az olvasmánytervbe föl akart vétetni profán szerzőket is, azzal a megokolással, hogy az újszövetség nyelve nem tiszta görög. Az évekig tartó és több vitairat keletkezésére alkalmat adó polémiában, melynek során a hamburgi lelkészi körök által megkérdezett wittenbergi egyetem istenkáromlásnak minősítette a szentírás nyelvének «barbarizmusokkal» való megvádolását, Jungius egyik leghevesebb ellenfele *J. Grosse* volt, aki másfelől éles vitát folytatott a szentírás tartalmi sugalmazottságát a szóbeli kifejezéstől függetleníthetőnek tartó *J. Musäus* jenai professzorral is. A vita azonban tovább gyűrűzött : míg a wittenbergi *Abr. Calov* újra hangsúlyozta a nyelvi kérdés vallási-egyházi jelentőségét, *D. Heinsius* az újszövetségnek sajátos dialektust tulajdonított, s a nyelv és a stílus viszonyát úgy jellemezte, hogy az evangelista hellenisztikus nyelven írt, de szír nyelven fogalmazott ; az angol *Th. Gataker*, a svájci *S. Werenfels*, valamint a német *H. Bökler* és *J. Olearius* a hellenisták vonalát képviselték, Wittenbergben viszont továbbra is a purista irányzat folytatódott. A purista álláspont azonban, bár még a XVIII. sz.-ban is akadtak — persze most már mérsékeltebb — folytatói, egyre tarthatatlanabbnak bizonyult az újszövetség mind világosabban felismert nyelvi realitásaival szemben, melyeknek szorgalmas vizsgálata új eredményeket hozott az újszövetségi hermeneutika és a görög nyelvtörténet számára, bár a biblia izolált szakrális görögségének ekkoriban kialakult elmélete egészen a XX. sz.-ig akadályozta a történeti nyelvszemlélet érvényesülését. *J. H. Michaelis* és *A. Blackwell* kompromisszumos törekvései éa a puristák, főként *Chr. S. Georgi* utóvédharcai után, melyek során már fölmerült a latinizmusok problémája is, a tulajdonképpeni tudományos vizsgálatok kezdetét *Joh. Aug. Ernesti* (1707—81) leipzigi professzor működése jelenti, aki az újszövetség írásmódját «hebraeograecus»-nak jellemezte. A következő fejlődési fok kiemelte az újszövetséget izoláltságából és «hebraizáló görögségét» összefüggésbe hozta «az alexandriaiak és az apokrifok» írásmódjával (így pl. *Ph. H. Haab*, 1815). *F. G. Sturzius* új távlatokat nyitott meg a filológia számára «De dialecto Macedonica et Alexandrina liber» c. művével, s a teológiai szerzők folytatták irányvonalát. A további munkák már a mai kutatások körébe tartoznak.

H.-J. Diesner: Die Gestalt des Tyrannen Polykrates bei Herodot. Hérodotos — lényegében még az epikus szemléletmód hatása alatt — bevallott programjának megfelelően gyakran irányítja figyelmét a görögök és barbárok nagy és emlékezetes tetteire, melyek nála is, mint az antik történetíróknál általában, a széles tömegek alkotó-tevékeny-

ségének rovására majdnem kizárólag «jelentős» egyéniségek műveiként szerepelnek. Bár ebben az általa egyébként oly sokszor bírált forrásanyagnak is része van, lényegesebbnek látszik az a tény, hogy számára a *τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων* mégiscsak háttérbe szorul az *ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά* mögött. Az a tekintélyes szerep, melyet Hérodotos — többféle forrásból eredő fönntartásai ellenére — művében a tirannusoknak juttat, részben éppen a nagy tettek dicsőítésére irányuló tendenciájából magyarázható. Emellett azt a benyomást kapjuk, hogy Hérodotos — akárcsak Dareiost vagy Xerxést — Polykratést is belekomponálja egy sorsszerű fejlődés-vonalba, ami természetesen elsősorban a korai görög történetírás és Hérodotos módszerei szempontjából érdekes. A III, 125-ben olvasható, szinte panegirikus Polykratés-méltatás értékelésénél azonban a tirannus tragikus végének megmagyarázásához nem elegendő «az istenek irígységé»-nek sokat emlegetett motívuma, mert bár Hérodotos Polykratés pusztulásával kapcsolatban is kötelezőnek tartja a metafizikai magyarázatot, ennek *mértéke* ezúttal nagyon is kétséges ; a tirannus jellembeli fejlődésének rajza ugyanis erős ingadozásokat mutat : hol a reálpolitikus, hol pedig a metafizikai erők által meghatározott Polykratést emeli ki, s ezért elemzése — helyenkénti problématikussága (pl. III, 44) ellenére — gyakran meglepően józan és reális (pl. III, 39 és 40—43). Bár Oroitésnek a tirannus elleni nyilván tisztán politikai akcióját Hérodotos pusztán etikailag fogja fel, Oroités és Polykratés konfrontációja során föltehetőleg feltárja valódi jellemvonásaikat is, és plasztikusan illusztrálja Polykratés hatalmi törekvéseit, pénzvágyát és pompakedvelését (III, 39 sqq. ; III, 122—23), melyek őt nehézségekbe sodorták. Mindezek a problémák azonban nem jelennek meg Hérodotosnál teljes terjedelmükben, s Polykratés uralkodói egyénisége és érvényesülési igénye sem jut nála teljesen érvényre ; Polykratés történeti jelentősége — az individuál-pszichológiailag leszűkített szemlélet következtében — nem válik teljesen transzparenssé, sőt sorsfordulata is szkématikus elrendezésbe kényszerül : a tirannus pusztulásánál nincs szó személyes vétkességről, az ok teljesen metafizikai ; bár Hérodotos kénytelen-kelletlen hivatkozik Polykratésnek a jóakarátú tanácsokkal szemben elkövetett *ἀλογίη*-jára, e vétek elégtelen pusztulásának igazolására. Hérodotosban végeredményben bizonyos *csodálkozás* marad Polykratés mostoha és méltatlan sorsát illetően, ami hozzájárul ahhoz, hogy a tirannus egyike lehessen Hérodotos tragikus alakjainak, és egyúttal azok között szerepeljen, akiknek nagy tettei a történetíró fő témáját képezik. Nyilván ezzel van összefüggésben az is, hogy Hérodotos — más tirannusokkal szemben alkalmazott kritikáival ellentétben — tartózkodik Polykratés erősebb megbírálásától, ill. negatívabb jellegű megjegyzései szinte eltűnnek a pozitívumok mögött. Bár Hérodotos jellemzése némely szempontból történelmietlennek bélyegezhető, mindenesetre — ellentmondásos argumentációján belül — a maga részéről is nyújt annyi indítékot a történeti kritikához, hogy a többi gyér forrással együtt lehetővé tegye egy lényegében véve reális Polykratés-kép megalkotását.

В. И. Авдиев : Культурное наследие древнего Египта. A görög történetírók és filozófusok, tudósok és írók műveikben hangsúlyozottan kiemelték azt a befolyást, melyet az egyiptomi kultúra a görög civilizációra gyakorolt. Megkísérelték alkotó módon általánosítani a régi egyiptomiak ismereteit és gyakran merítettek ihletet az egyiptomi művészet legjobb műveiből. A görögök még az antik civilizáció hanyatlása idején is élénk érdeklődést tanusítottak a régi egyiptomi kultúra iránt, beutazták a piramisok országát egészen Aithiopiáig, és egyiptomi témákat vettek föl szépirodalmukba, mint ahogyan ez Héliodóros «Aithiopika» című igen érdekes regényének esetében is történt. Egyiptom kulturális befolyása hosszú ideig tartott, s igen mélyreható és sokoldalú hatást tett Észak-Afrika, Elő-Ázsia és Görögország szomszédos népeire. E befolyás szoros kapcsolatban állott a gazdasági és kulturális kapcsolatok megerősödésével, és megnyilvánult mind az írásbeliség, az irodalom és a nyelv, mind pedig a tudomány és művészet, valamint az állam fölépítése és a vallás területén. A görögök csak az ókori keleti világ gazdag kulturális örökségének felhasználásával tudták megteremteni aránylag oly rövid történeti időtartam alatt csodálatos civilizációjukat. A régi Görögország haladó emberei mindig is nagy megbecsüléssel viseltettek az ókori Kelet, különösen Egyiptom kulturális alkotásai és kulturális öröksége iránt. Világosan felismerték, mennyire lekötelezettjei Észak-Afrika és Elő-Ázsia népei kulturális vívmányainak. Éppen ezért — a történeti tények és a történeti hagyomány fényében nézve — tudományos szempontból megalapozatlannak és rendkívül tendenciózusnak látszanak egyes európai tudósok véleményei, akik tagadni próbálják az ókori keleti civilizációk befolyását. Nagy kulturális értékeket és sajátos civilizációt ugyanis csak olyan nép teremthet, amely alkotó módon feldolgozza és felhasználja mind a vele egykorú, mind pedig az előtte élt népek gazdag kulturális örökségét, mellyel e népek gazdagabbá tették a világkultúra kincsestárát.

I. Hahn: Sassanidische und spätrömische Besteuerung. Az I. Xusrō Anōšarvān által bevezetett kései-szászánida adóreform, amely az addigi termés szerinti százalékos adót a föld területétől függő fix adózással váltotta fel, már régebben felkeltette a kutatók figyelmét. Pigulevszkája és Altheim — egymással lényegileg összhangban — e reformot a Diocletianus-féle *capitatio-iugatio* rendszerének átvételéből eredeztetik. A diocletianusi és a késő-szászánida rendszer között azonban eléggé messzemenő eltérések vannak: a kései-római adózás legegyénibb vonása, a *caput*-nak, mint a fej- és föld utáni adó közös alapjának egysége nincs meg a Szászánida-birodalomban. De az adórögzítés elve is egészen másként érvényesül a két adózási rendszer gyakorlatában. A késő-szászánida adóreform eredetkérdésének megoldásához közelebb vezetnek a III.—V. századi (koraiszászánida) adózásra vonatkozó talmudi adatok. Ezekből kiderül, hogy a mezopotámiai zsidók a fejadón kívül kétféle, jellegükben eltérő adót fizettek: a a *tasqâ*-t (görögül: taxis), és egy *mantâ da-malχâ* — «a király része» nevű — járulékot. A két szolgáltatásra vonatkozó gyér adatok elemzése arra az eredményre vezet, hogy az előbbit a királyi földek bérlői fizették földbér címén, az utóbbit a szabad birtokosok adó címén. A *tasqâ* szedésének körülményei — rögzített összegű adaerált adó! — azonban meglepő analógiát mutatnak az Anōšarvān reformja utáni adózáshoz. Eszerint az Anōšarvān-féle reform előzményei a korábbi adórendszerben is megvoltak. Az újítás abban állt, hogy a királyi földeken szokásos adószedési módszert a reform általánosította az összes földekre. Ez tehát nem csak adminisztratív lépés, hanem elvi-politikai tett volt: célja a Marx által klasszikus módon meghatározott ókori-keleti földbirtokviszonyoknak, a királyi földbirtok primátusának helyreállítása. Az arab krónikások révén előttünk is ismert heves ellenállás a reformmal szemben igazolja annak mély — és az arisztokratikus földtulajdonosokat különösen sértő — jelentőségét. A mezopotámiai adózás elő- és utóéletére vonatkozó adatok pedig arra engednek következtetni, hogy a rabbinikus irodalomból ismert kettős földadó megvolt már a Seleukida-korban, a pseudo-Aristotelési «Oikonomika» *ekphorion*-jának és *dekaté*-jának formájában, és nyomai megvannak az Omajjáda és korai-Abbászida arab adózásban, mint a *misâhá* és *muqâsama* adózások ellentéte. E vonatkozásban az adatok igazolják Altheim sejtését a mezopotámiai adórendszer meglepően konstans voltáról.

Fr. Tőkei: Les rapports de proprieté dans la Chine ancienne. A Csou-kori Kínában nem beszélhetünk a földbirtok magántulajdonáról, minthogy egyrészt ismeretlen a földmagántulajdon legfontosabb alaki ismérve, a föld adás-vétele, másrészt a hivatalnokok, akik földbirtok-adományban részesülnek, csupán haszonélvezői a birtok jövedelmeinek. A birtoklás mindkét részről közösségi alapokon nyugszik: a paraszt csak mint a közösség tagja művelheti a földet, a hivatalnok pedig mint a közösség tisztviselője élvezheti az adók hasznát, egyszóval: a föld igazi tulajdonosa a közösség, és nem az egyén. S ha ez a rendszer hasonlít is a feudalizmushoz bizonyos vonatkozásban, éppen a magán-földtulajdon hiánya miatt, semmiképp sem azonosítható vele. Kérdés azonban, beszélhetünk-e e korban kínai rabszolgatartó társadalomról? Nem beszélhetünk, mivel a Csou-kori Kínában a rabszolgák magán-birtoklása éppúgy ismeretlen, mint a földé. Ezek után önként adódik a probléma: szükség van-e egy — mind a rabszolgatartó, mind a feudális rendtől megkülönböztetett — társadalmi alapformáció felvételére, mint ezt az ún. «ázsiai termelőmód» hívei tették? A válasz csak nemleges lehet. A Csou-kori Kínában fellelhető földtulajdonviszonyok nem jelentenek minőségileg újat, csupán átmeneti jellegük folytán foglalnak el különleges helyet az emberiség történetében. E *patriarchális* tulajdonviszonyok fő jellemzője, hogy az ősközösségi tulajdon fejlődése megrekedt, különböző bomlási formákat vett fel, anélkül azonban, hogy átcsapott volna az antik formába. Ugyanez az átmeneti jelleg tapasztalható a Csou-kori Kína osztályviszonyaival kapcsolatban is. Bizonyos szempontból osztályként jellemezhető mind az arisztokrácia, mind a faluközösségi parasztság, teljes egészében mégsem meríti ki az «osztály» marxi fogalmát. A hivatalnok-arisztokrácia — a városi fejlődés megrekedése folytán — nem tud igazi rabszolgatartó arisztokráciává szerveződni, de fennmarad mint a régi patriarchális-nemzetségi arisztokrácia örököse, melyet a közösségnek kell eltartania. Az adott alapokból kiindulva más megvilágítást nyernek a következő korszak, a Han-dinasztia korának egyes problémái is. Így Cs'in Che Hoang-ti történeti szerepének értékelése, akit egyfelől az ősi kínai kultúra barbár pusztítójának, másfelől a kínai állam alapítójának tartanak, mindjárt könnyebbé válik, ha uralkodásának ellentmondásait abból az ellentmondásból kíséreljük megmagyarázni, mely a fejlődést képviselő városi arisztokrácia és a patriarchális viszonyok ellentétében, magában a valóságban fellelhető. A Han-dinasztia császárai, akik alatt a városkultúra jelentős fejlődésnek

indul, s a városi arisztokrácia megerősödik, maguk igyekeznek aztán kompromisszumot létrehozni a régi patriarchális-közösségi és az új rabszolgatartó-magántulajdon viszonyok között, úgy, hogy rendeletekkel akadályozzák meg a városi arisztokrácia magántulajdonának várható növekedését. A fejlődés tehát ismét megreked, rabszolgatartó társadalom — a szó antik értelmében — nem jött létre, még kevésbé a szó szoros értelmében vett feudalizmus.

S. Mazzarino : L'imâge des parties du monde et les rapports entre l'Orient et la Grèce à l'époque classique. Hogy megérthessük az ókori kelet s Görögország kapcsolatát Hellász klasszikus korszakában, fel kell vetnünk a kérdést, hogyan alakult ki a világ három részre (Európa, Ázsia és Libia) oszlásának gondolata. Ami az elnevezéseket illeti : míg az *Asia* és *Libya* szavak etymológiája világos, az *Európa* szó eredete meglehetősen problematikus. Az *ἄιθωψ*, *γλανκῶπις* analógiákból következtetve feltehető, hogy a szó eredetileg a mitikus «nagyarcú nő»-t jelentette, melynek földrajzi jelentősége van a pythói Apollón-himnuszban, melyben Európa a Peloponnésos nélküli Görögországot jelenti. Később az Észak-Balkán fogalmához kapcsolva találkozunk a szóval : ez az észak-balkáni jelentés megvolt a szó etymológiájában, sőt szellemében is. Más oldalról vizsgálva a kérdést : a mitosz Európéja apjával, Phoinix-szal bolyongott a keleti világban. S végezetül : Hekataios földrajzi térképe (i. e. 510 körül) a földet két részre osztja, Európára, és Ázsia-Libiára ; a nagy földkorong körül található az Óceán, s míg a Phasis és a Nilus a világot kettéosztják, Ókeanos atya visszaadja egységét. Ily módon az ión tudomány betetőzi az Achaimenidák univerzalizmusra való törekvését. Hérodotos már bírálja azt a gondolatot, mely szerint az Óceán a világot körülveszi, s művében egy olyan világkép nyer megfogalmazást, mely élesen és végérvényesen különválasztja egymástól Európát és Ázsiát. Ez a felfogás jellemző egyébként Hellász egész klasszikus korszakára. Hozzásegít e formula precizebb megfogalmazásához, ha szemügyre vesszük Damastésnek egy eddig másképpen magyarázott szövegét, mely Diotimosnak, Periklés hadvezérének Sziciliából Susianába történt utazásáról szól. Eratosthenés, aki bizonyos szempontból csodálója volt, polemizált vele, melyről Strabón a következőkben tudósít bennünket : «Eratosthenés — írja — maga közli velünk Damastés *egyetlen* képtelen állítását, nevezetesen azt, hogy az Arab-öböl egy *λίμνη* (tó) és az athéni hadvezér, Diotimos, Strombichos fia, a Kydros folyón egészen a Káspi-tengerig hajózott.» Egyetlenegy «képtelen állítás» : Damastés eredeti szövege tehát, melyet Eratosthenés nem értett meg, egy kisázsiai utazásról beszélt Susianába az Arab-öblön keresztül. Eratosthenés, aki azt hitte, hogy Darius nem ásatta ki a Szuezi-csatornát, képtelen volt megérteni Damastés szövegét és polemizált vele. A szöveg viszont jól mutatja az univerzalizmus régi szellemének továbbélését, ugyanakkor azonban mutatja azt a szakadást is, melynek következtében Diotimos utazása *unikummá* vált. E szakadásnak a hellenizmus vet majd véget.

III. TÉMA : PANNÓNIA TÖRTÉNETÉNEK PROBLÉMÁI

L. Barkóczi : Die Bevölkerung von Pannonien in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts. Az epigráfikai emlékek, a régészeti anyag és a topográfiai viszonyok vizsgálata jelentős mértékben lehetővé teszi, hogy Pannónia lakosságának történetét — az említett időszakban — felvázolhassuk. A döntő hangsúly az epigráfikai anyagon van, mely a jelzett probléma megoldása szempontjából elsőrendű forrásanyag. A nomenek és cognomenek egyenkénti és csoportos meghatározása, valamint kiértékelése világos képet nyujt arra vonatkozólag, hogy Marcus Aurelius quad-marcomann háborúi után milyen népességi összetevők alkották Pannónia lakosságát. Kiegészíti ezeket az eredményeket a vonatkozó régészeti anyag, a csapatok mozgására s az egyébként is ismert történeti eseményekre vonatkozó adatok egész sora. A IV. században a feliratos anyag erősen megritkul, és a lakosság összetétele főleg a temetők etnikai meghatározásával rajzolható meg. Jelentős segítséget nyújtanak az egyes etnikai csoportok meghatározásánál a topográfiai viszonyokra vonatkozó adatok is. A név- és régészeti anyagnak ily módon történő feldolgozása folytán lehetővé válik Pannóniának s Pannónia határtartományi helyzetéből adódó népesség-változásának beható vizsgálata. Kiderül, hogy 175 után a tartomány etnikai képe jelentős mértékben megváltozott : ha egyes bennszülött családok továbbélése kimutatható is, olyan zárt csoportok, mint amilyenekkel az említett időpontot megelőzően találkozunk, már nem fordul elő. A bennszülött lakos-

ság 175 után nem tekinthető egyrétűnek : jelentős számú betelepítés történt például a Balkánról Marcus Aurelius alatt. Az italicusok száma megfogyatkozott, ugyanakkor jelentős észak-afrikai csoportok kerültek Pannóniába Antoninus Pius uralkodásától kezdve. Emellett — bár a hangsúly elsősorban a limesen volt, s a katonaság kapcsolatai döntően befolyásolták a tartomány népességének kialakulását —, a természetes bevándorlást sem lehet figyelmen kívül hagyni, elsősorban az iparosok és kereskedők körében. Úgy látszik, hogy a III. század közepétől fogva a kelettel való érintkezés megszünik, és újra erősödnek a nyugati tartományokkal való kapcsolatok.

P. Oliva : Pannonien in der Zeit der Anfänge der Krise des römischen Reiches. A római birodalom ún. krizisének problémája az utóbbi időkben főként a szovjet kutatókat foglalkoztatta, kiknek a Vesztnyik Drevnyej Isztoriji hasábjain publikált vitája számos eddig vitatott kérdés megoldásához mutatott utat. Világossá vált, hogy míg a további részletkutatásokhoz kiindulásul szükség van egy az általános forrásokra támaszkodó áttekintő összefoglalásra, másfelől viszont a krizis összképének megalkotása csak a birodalom egyes területeinek speciális elemzéseken alapuló monográfikus feldolgozásai alapján lehetséges. A krizis kezdeteinek megrajzolásához Pannónia konkrét története különösen nagy segítséget jelent, minthogy e terület, mely összekötő kapocs volt a Duna felső és alsó szakasza mentén fekvő provinciák között, és alkalmas felvonulási terepet nyújtott a birodalom legveszélyesebb ellenségeinek, jelentős szerepet töltött be a birodalom Duna-menti védelmi rendszerében. Pannónia fontosságát fokozza az is, hogy viszonylag később vált a római birodalom tagjává, s ezért itt tovább maradtak meg a törzsi rendszer régi formái, s a rabszolgaság nem igen vert mélyebb gyökeret. Az előadó, a Pannónia-kutatást elsősorban a magyar tudósok feladataként jelölve meg, saját feladatát abban látja, hogy néhány szóban rámutasson, hogyan változtak meg Pannónia gazdaságitá és rsadalmi viszonyaia II. sz.-ban és a III. sz. első felében. A mezőgazdaságban azt találjuk, hogy a katonák — az alakulatok ellátásának biztosítása céljából — megkapták bérbe a légióhoz tartozó terület egy részét, s a termelés kimutathatólag emelkedett. A kézművesség területén — a markomann háborúkat követő bizonyos hanyatlás után — további fejlődés figyelhető meg, legalábbis egyes területeken. A kereskedelmi kapcsolatoknál nagyjában és egészében gyengülés tapasztalható. A markomann háborúk utáni viszonylagos gazdasági föllendülés annak tulajdonítható, hogy ebben az időben a terület katonai jelentősége megnőtt ; nem véletlen, hogy a föllendülés különösen a katonai centrumokban konstatálható. De változások álltak be a termelési viszonyok terén is : míg Felső-Pannóniában a rabszolgákra és a felszabadítottakra vonatkozó adatok száma csökken, Alsó-Pannónia északi részén, mely a védelmi rendszerben különösen fontos szakaszt képezett, a rabszolgaságon alapuló termelési viszonyok kialakulását lehet megállapítani. Pannónia gazdasági fejlődése azonban csak átmeneti volt : a politikai és gazdasági hanyatlás, mely a III. sz.-ban kiterjedt az egész birodalomra, megmutatkozott a Duna-táj városaiban is. Az a tény, hogy Pannónia Duna-menti területe a krizis első szakaszában átmeneti föllendülést élt át, főként a terület speciális föltételeivel, katonai jelentőségével és relatív elmaradottságával magyarázható.

T. Szentléleky : Die Ausgrabungen des Isis-Heiligtums von Savaria. 1955-ben az egykori Savaria (mai Szombathely) területén egy modern raktár kibővítése alkalmával domborműves rómaikori márványtömbök kerültek elő, melyeknek profilja arra vallott, hogy valamely nagyobb római épület párkányához tartozhattak. Már a próbaásatások is meglepő eredménnyel jártak : 3 méter mélyen 18 óriási márványtömb feküdt, s a domborművek azt mutatták, hogy az egykori Iseum maradványait sikerült feltárni. A további ásatások során előkerült maga a szentély is, melynek északkelet-délnyugati irányú épülete 16.5 m hosszú és 9.5 m széles ; a cellához egy 3 m széles előcsarnok vezetett. Az épület pódiumon állt ; a cella ajtajához — az előcsarnokon belül — bizonyára lépcsősor vezetett, mely azonban aligha foglalt el a homlokzat szélességéből többet, mint annak egyharmadát. A homlokzatról lezuhant márványtömbök jobbára érintetlenül feküdtek az oltár mellett. Az egymáshoz illő kövek alapján a homlokzat vertikális és horizontális tagozódása is rekonstruálható. Csak a front volt márvánnyal borítva, a sarkok és az oldalfalak párkányai csupán mészkőből voltak. A főfrontot egy erősen profilirozott, mintegy félméternyire előreugró fehér márvány koszorúpárkány zárta le. A márványburkolat 9 m hosszú volt ; a homlokzat oldalpillérei és két oszlop három részre osztották ; az 50 cm-nyire kiemelkedő koszorúpárkány követte ezt a struktúrát. A domborművekkel diszített és a kétszáz évvel ezelőtt kiásott töredékek segítségével

teljesen rekonstruálható friz — 9.5 m hosszúságban és 90 cm magassággal — közvetlenül a koszorúpárkány alatt futott. Az «ISIDI SAC»-ra kiegészíthető főfeliratot a II. sz.-i noricumi és pannóniai kőfaragómunkára jellemző keret veszi körül. Azután mindkét oldalon egy-egy Victoria-ábrázolás következett. Csak az északkeleti oldalon álló alak maradt meg: haját és szárnyait, valamint testének és ruhájának ráncait vörösre festették. Majd az északkeleti sarok felé továbbhaladva a Sothis-kutyán lovagló Isis, előtte pedig Fortuna-Abundantia alakja látható. A jelenet délkeleti megfelelőjét a kétszáz évvel ezelőtt kiásott Anubis-ábrázolás képezte, Isis-Hygieia és Osiris-Asklépios társaságában. Az alig sérült északkeleti sarkon Mars-Harpokratés látható. Az előcsarnok domborműves frizzel díszített homlokzata mintegy 50 cm-nyire emelkedik ki; a friz itt folytatódott. Az északi oldalon, melyet ismerünk, egy bunkóra támaszkodó Hercules állt. A márványfrizt előállító kőfaragóműhely működése, mely már eddig is ismert volt a Pannónia-irodalomban, a konzulok neveit feltüntető szarkofágok alapján 190 és 210 közé tehető. A párkányfriz a császárkultusszal összevegyült, II. sz. végére való panteisztikus Isis-hitet tükrözi, melyet a helyi kultuszok is erősen befolyásoltak. A homlokzat frize alatt egy gazdagon tagolt közbülső párkány következett, majd pedig egy szőlőindákkal és kantharusokkal díszített architráv-friz adta meg a márvánnyal burkolt front-rész lezárását. A tetőzet tegula-lapokkal volt befödve. Meg lehetett határozni az Iseum temenosának határait is: a rövidebb oldal 40 m, a hosszabb pedig több mint 60 m volt. A temenos-on belül a sanctuarium tengelyében az oltártól északkeletre egy nagy oszlopcsarnok állt, mely porticusként szolgált a belső és külső udvar között. Az ásatások utolsó napjaiban napvilágra került a délkeleti sarok is, melyet a IV. sz-ban megnagyobbítottak. A temenos délkeleti falához kívülről nagyobb helyiségek kapcsolódtak. A jelek szerint a pogány szimbolumokat a IV. sz.-ban megsemmisítették, s a temenos kisebb, kultikus célokat szolgáló épületeit ugyancsak lebontották; a törmelék-rétegek tanúsága szerint azonban a nagyobb épületeket továbbra is használták. A márványdomborművek a IV. sz.-i pusztításnak eshettek áldozatul; az épület — a falak repedéseiből következtetve — a 456-i földrengés következtében pusztulhatott el.

T. Nagy: Die Militärbezirke von Valeria nach der Notitia Dignitatum. A valeriai ducatus hadrendjét fenntartó Notitia Dignitatum Occ. c. XXXII. szövegének beható elemzése arra az eredményre vezet, hogy a csapatlista hagyományozott szövegében — az eddigi felfogástól eltérően — három különböző korú szövegrész különíthető el. A csapatlista legkorábbi rétege a tetrarchia idejének hadrendjét tükrözi Valeriában. A második az I. Constantinus idejében, az ő reformjai következtében beállott változásokat tartotta fenn. A legkésőbbi szövegrészek a II. Constantius és I. Valentinianus alatt történt átrendezések emlékét őrzik. A csapatlistán belül a legiós-lista sem egységes. Diocletianus idejében a legio II. adjutrix-ot két öt-öt cohorsos részlegre osztották, ami együtt járt a korábban egységes legiós-körzetnek egy felső és egy alsó-körzetre történt felosztásával. Valeria keleti határsávjában a két körzetre osztás a IV. század folyamán nem változott, viszont az egyes részleg-parancsnokságok székhelye — a határvédelmi szükségleteknek megfelelően — Diocletianus után két ízben módosult. Első ízben a IV. század közepén, valószínűleg II. Constantius idejében, majd utóbb I. Valentinianus uralkodása alatt. Ez utóbbi alkalommal a veszélyeztetett quad-frontra (Cirpi-Dunabogdány) helyezték át a felső-északi legiós-körzet parancsnokságát.

TÉMÁNKÍVÜLI ELŐADÁSOK

R. Günther: Die Entstehung der Schuldsklaverei im alten Rom. A szociális egyenlőtlenség kezdettől fogva fönnállt Rómában a város legrégibb napjai óta, az i. e. VI. század második felében azonban — az idegenekből kikerülő rabszolgák számának és jelentőségének megnövekedése folytán — még jobban kiéleződött a szembenállás a szegényebbek és a tehetősek között. Róma hatalma a köztársaság első évtizedeiben erősen lehanyatlott. A népesség száma a vesztes háborúk következtében megfogyatkozott, s egyúttal elmaradtak az újabb hadifogoly-szállítmányok is. Maguk a rómaiak nagy számban kerültek hadifogságba, rabszolgáik számára pedig Róma területének jelentős csökkenése elősegítette a szökést szomszédaikhoz. Mindezek miatt Róma gazdasági élete súlyos, egyre növekvő munkaerőhiányban szenvedett, s amíg a hadi szerencse nem hajolt újra Róma felé, a hadifoglyok helyett más forrásokból kellett munkaerőket biztosítani. Éppen ezért a patriciátus fokozott mértékben törekedett arra, hogy kizsákmányolja Róma lakosságának szegényebb rétegeit. Az annalisztikus hagyományban jól

kirajzolódik az események következménye, mely mint a plebsnek a patriciusok által történő elnyomása és a plebeiusoknak a maguk felszabadításáért vívott küzdelme jelentkezik. E küzdelmek két területen folytak : a nép egyrészt az államkormányzásban való részvételét követelte, másrészt pedig az adósrabszolgaság alóli felszabadulást. Míg az első követelés a plebsnek csak egy viszonylag vékony felső-rétegét érintette, a második viszont a plebs széles tömegeinek érdeke volt, hiszen ők szenvedtek legsúlyosabban az általános hanyatlás során. A «nexum» által a patriciusok szolgálatukba tudták állítani a gazdaságilag gyengébb rétegek munkaerejét, anélkül, hogy az illetőket formálisan rabszolgává tették volna. Ezeket az adósokat «nexi»-nek nevezték. Az eredmény a kis parasztbirtokok gyengülése, eladósodása vagy elvesztése volt. Másfelől viszont a gazdag patriciusok földbirtoka egyre növekedett. A hitelezők *trans Tiberim* eladhatták adósrabszolgáikat, s a végveszélyt csupán az hárította el, hogy a tehetőseknek nem állt érdekében e rétegeket elveszíteni ; a hitelezők arra törekedtek, hogy adósaikat tartós szolgaságra kényszerítsék, s belőlük a lehető legtöbbet sajtolják ki. E törekvések természetszerűleg kiváltották a városi plebs ellenállását ; a «lex sacrata» segítségével próbáltak maguknak védelmet teremteni a patriciusok túlkapásaival szemben. Az i. e. IV. századtól kezdve az adósrabszolgaság visszafejlődött. Az új hódítások megint számos hadifoglyot biztosítottak, s egyre kevésbé szorultak rá az adósrabszolgákra. A gazdaságilag gyengébbek érdekében hozott adósságszabályozások már csak keveseket érintett, s ezek száma is egyre csökkent. Az idegenek rabszolgaságban-tartása jövedelmezőbbnek bizonyult, mint az adósrabszolgaság : az adósi függőség, melynek gazdasági teljesítőképessége már előzőleg is csekély volt, az új fejlődés szempontjából egyenesen akadálynak mutatkozott. A nagybirtok állandó terjeszkedéséből látható, hogy a rabszolgák számának már a IV. században is mennyire meg kellett növekednie. Ezzel azonban az adósrabszolgaság alól kicsúszott az a talaj, mely egyedül jelentett számára fejlődési lehetőséget az V. század első felében, sőt még második felében is.

G. Schrot : Zus Charakterisierung der Wirtschaftskrisen im Altertum. A gazdasági válságoknak az antik rabszolgatartó társadalom viszonyai között is két válfaja különböztethető meg : a túltermelési válság, s a másik, amelyet a termelés szintje alatt történő fogyasztásból eredő válságnak nevezhetünk. Azt az időszakot, amelyben a termelőerők fejlődése még nem érte el azt a fokot, hogy a társadalom minden tagjának létminimumát biztosítsa, a termelés szintje alatt történő fogyasztásból adódó válság periódusaként jellemezhetjük. Ez az állapot jellemző az egész ősközösségi társadalomra, s bizonyos mértékig a klasszikus ókor társadalmára is. Az antik forrásokból számos olyan természeti tünemény és esemény mutatható ki, melyek mélyreható válságot idéztek elő a társadalom életében (földrengés, tűzvész, sáskajárás stb.), másrészt ugyanilyen következményekkel járó társadalmi események sem ritkák (háborúk, felkelések stb.). Mindezek az események az ókorban sokkal jelentősebb hatást gyakoroltak a gazdasági életre, mint a következőkben. Ami a túltermelés problémáit illeti, ezzel kapcsolatban az ókorban is ugyanazt az okot konstatálhatjuk, mely minden osztálytársadalomra jellemző, nevezetesen, hogy a termelőeszközök magántulajdona miatt lehetetlen a tényleges fogyasztási szükségletek felmérése és tervszerű kielégítése, s így a tömegek nem a termelés alacsony volta, hanem éppen bizonyos áruk túltermelése miatt szenvednek inséget. Így tehát a válság ilyen esetben a termelés társadalmi jellege s a termelt javak egyéni kisajátítása közti ellentmondásból származik. Ilyen túltermelési válság jegyeit viselik magukon a papyrus-termelés korlátozására (Strabón : Geogr. XVII, 800), a bortermelés méreteinek csökkentésére (Plinius : N. H. XVIII, 74, 9., Ammianus Marcellinus XXVII, 4., Suetonius : Vita Domitiani VII.) stb. vonatkozó adatok. Milyen módon igyekeztek a válság tüneteit leküzdeni? Természetes olyan formában, mely a mindenkori uralkodóosztálynak leghasznosabb volt : ehhez tartoznak részben a különlegesen eszközölt gabonaosztások, melyek időlegesen útját állták az éhinségnek, másrészt azok a kísérletek, melyek célja a tönkrement gazdaságok helyreállítása vagy éppen újrafeltámasztása volt különféle kedvezmények, például az adó csökkentése révén. E válságok tünetei közé tartoznak a szegények megmozdulásai is, akik megpróbáltak a maguk helyzetén segíteni : a kis magán-birtokosok fokozott munkateljesítménye, a tolvajok, rablók, kalózok gyakori fellépése, a munkahelyek elhagyása, a vidékről való elvándorlás, s végső soron a szegények felkelései. Természetes, az ilyen intézkedések, illetve megmozdulások csak pillanatnyilag enyhíthették a gazdasági válság tüneteit : végleges megszüntetésük az ókori rabszolgatartó társadalomban éppúgy lehetetlen volt, mint ahogy az maradt a későbbi orsztálytársadalmakban is, amelyekben a gazdasági élet s a társadalom ellentmondása megtalálható.

A. Salač : Ein Hymnus auf den Wein (Interpretation eines hellenistischen Kunstwerkes). «Az ittas öregasszony» néven ismert hellenisztikus szoborról A. Furtwängler adta az eddig legtökéletesebb leírást, melyből azonban mégis hiányzik valami : a mű értelmének megfejtése. Ezzel kapcsolatban öt ellentmondás állapítható meg, mely megoldást kíván : az öregasszony a földön kuporog, a borivás szempontjából biztonságos, de nem éppen kényelmes helyzetben ; aránylagos jólöltözöttségéhez képest érthetetlen, miért szorítja magához az edényt oly féltékenyen, mint egyetlen kincsét, holott a bor Görögországban nem ritka élvezet ; az edény túlságosan nagy *egy* személy számára ; ha már ivott és újra inni készül (mint azt Furtwängler állítja), úgy ez féltékenységéhez képest nagy elővigyázatlanság részéről, hiszen ivás közben könnyen elragadhatják tőle az edényt ; ha viszont nem épp ivás közben van, elragadtatott arckifejezése valami mással magyarázandó. E problémák megoldását Plautus «Curculio»-jának segítségével találhatjuk meg : az ifjú Phaedromus úgy próbál meg bejutni egy kerítő házában fogva tartott kedveséhez, Planesiumhoz, hogy finom borral akarja megvesztegetni a lány őrét, Leaenát, aki — gazdájának betegség okozta távolléte és a ház látogatóinak emiatti átmeneti elmaradása folytán — már régóta nem jut italhoz, ill. borravalóhoz ; Phaedromus borral nedvesíti meg a kapufélfát, s amikor Leaena — az illattól ingerelve — igazi himnuszt zeng a régóta nélkülözött borhoz (v. 96 sqq.), Liber istenként mutatkozva be és a nagy edény borral megvesztegetve az öregasszonyt, végül is eléri, hogy találkozhassék kedvesével. Az ittas Leaena vonásai magyarázatot adnak a szobor problémáira : Leaena öreg szolgáló, aki bár gyakran jut italhoz, egy idő óta szomjazik, s ezért túláradó elragadtatással fogadja az italt ; Phaedromus azért hoz olyan nagy edény bort, hogy minél több időt tölthessen kedvesével, az öregasszony pedig — mint a ház őre — feltehetőleg Plautusnál is a küszöb előtt a földön kuporog, az éj hidege ellen köpenyébe burkolózva. A szobor megalkotója tehát az első impulzust a színpadról kaphatta, valószínűleg Plautusnak számunkra ismeretlen előképétől (Menandrostól?). Mindenesetre valószínű, hogy a «Curculio» eredetije a III. sz. első felében íródhatott, s így arra kell gondolnunk, hogy «az ittas öregasszony» szobra is azidőtájt keletkezhetett ; ez esetben G. Lippold datálása (circa 250 i. e.) néhány évtizedes korrekcióra szorul.

D. M. Pippidi : Aristote et Aristophane. A propos d'un livre sur la théorie aristotélique de la comédie. A filológia egyik régóta izgató problémája : milyen példákon mutatta be Aristotelés «Poétikájá»-nak elveszett részében a maga komédia-elméletének megfelelő, igazi alkotást, s továbbá, milyen volt a viszony az aristotelési elmélet és Aristophanés életműve közt. A hagyományos nézeteket kritizálva M. Lane Cooper egy egész könyvet szentelt a probléma megoldásának, melyben megpróbálja bizonyítani, hogy az aristophanési komédia megfelelt Aristotelés izlésének és elméletének. Érvei azonban csaknem mindenütt szubjektívek, s csak épp a leglényegesebb kérdést kerülik meg, azt tudniillik, hogy Aristophanés komédiaköltészetének jellegzetes vonásai megfelelnek-e az aristotelési igényeknek. Aristophanés komédia-elméletének legfőbb pontjai világosan kitűnnek a «Poétika» általunk ismert szövegéből is, annál is inkább, mert az esetek egy jó részében szerzője együtt beszél a komédiáról és a tragédiáról. Aristotelés szerint legfőbb feladat a *cselekvés* ábrázolása a mimésis szellemének megfelelően, míg a jellemek és érzelmek utánzása csak másodlagos jelentőségű. A drámai költőnek egy *lehetséges* cselekményt kell színpadra vinnie, egy olyan ideális valóságot bemutatnia, mely lehetséges a valószínűség és szükségszerűség törvénye szerint. Ha ebből a szempontból nézzük Aristophanést, nem operálhatunk sem fantáziájának csodás erejével, sem azzal, hogy minden komédiájában egy «komikus eszmét» ábrázol. A szereplők jellemét illetőleg ugyanaz a szabály jut kifejezésre a «Poétiká»-ban, amelyet az intrikával kapcsolatban tapasztalhattunk : a személyeknek jellembeli adottságaikhoz s az egymásból folyó cselekedetek logikájához szigorú hűséggel kell viselkedniük, inkább megvalósítva a lehetetlent, mely valószínű, mint a lehetségest, amely hihetetlen. Az azonban érthetetlen, miért tartja Cooper e szempontból a «Madarak»-at olyannak, mely legjobban megfelelhetett Aristotelés izlésének. Van a kérdésnek egy másik aspektusa is. A történetíró abban különbözik a költőtől, hogy míg az megtörtént eseményekről, ez olyanokról ír, melyek megtörténhettek ; a jellemeket a tragédiaírónak — ugyane szabály szerint — nem olyanoknak kell ábrázolnia, mint amilyenek az emberek általában, hanem amilyeneknek lenniük kellene. A komédia kezdetén található csufolódások után a «Margités» szerzője tette meg az első lépéseket az ilyen típusú komédia megteremtése felé, mert a «nevetségesnek drámai utánzását» adta, majd megteremtette végleges formájában Epicharmos az általános-érvényűnek színre vitelével. Ezek után aligha szükséges bizonyítani, mennyire távol állottak az aristotelési elvektől annak az Aristopha-

nésnek komédiái, aki benne élve a peloponnésosi háború zürzavaraiban, mindenütt annak aktuális problémáit, a korabeli Athén levegőjét sugározza, élő szereplőit lépteti fel, az egységes cselekményt lépten-nyomon megszakítja reflexiók, konkrét-politikai kiszólások kedvéért, s akiből hiányzott az a filanthrópia, melyet Aristotelés a komédiaírótól is megkövetelt. Aristotelés azokat az elveket fogalmazta meg, melyek az újkomédiában megvalósultak, s amelyek a jövő útját jelezték. Annyi bizonyos, hogy ezeknek az elveknek kevés közük van Aristophanéshez, így Aristotelés elmélete szempontjából nem lehetett példaszerű az ő életműve, függetlenül attól, mi volt erről Aristotelés szubjektív véleménye.

M. Plezia : Ungarische Beziehungen des ältesten polnischen Chronisten. A legrégibb — valószínű francia származása miatt *Gallus Anonymus*-nak nevezett — lengyel krónikaíró, aki a St. Gilles-i bencés kolostorral állt szoros kapcsolatban, művének három könyve közül kettőt az 1102-től uralkodó III. Boleszlávnak szentelt, aki az ugyancsak St. Gillesben eltemetett Szent Aegidius védence volt. A francia vonatkozások alapján már Martin Kromer, Lengyelország humanista történetírója (a XVI. század közepén) egy francia szerzetest ismert föl a krónika szerzőjében. Mindamellett mások (így pl. különösen Adalbert Ketrzynski e század elején) másutt keresték a krónikaíró hazáját, mégpedig Magyarországon. A krónika ugyanis számos magyar vonatkozással bír: Gallus Anonymus feltűnően járatos a magyar történelemben ; a magyar uralkodók közül sokkal t ö b b e t ismer, mint a többi szomszédos országok uralkodói közül, és róluk (különösen I. Istvánról, Velencei Péterről és I. Lászlóról) jóval konkrétebben tud beszélni ; III. Boleszlávot többször is «dux septemtrionalis»-nak nevezi, ami arra vall, hogy eredeti földrajzi nézőpontja Lengyelországtól délre esett ; szerepel nála továbbá bizonyos «ecclesia sancti Petri de Bazoario», mint Velencei Péter építkezése, noha az eset megemlítésének semmi jelentősége sincs az elbeszélés további szempontjából (K. Maleczynski szerint e problematikus kifejezés csak a Péter által alapított pécsi dómra vonatkozhat) ; végül pedig Magyarországról egyik helyen így emlékezik meg : «Ungaria ab Hunis, qui et Ungari dicuntur, quondam occupata». A krónika magyar vonatkozásai és az író provencei származásának elmélete közötti ellentétet Theodor Tyc és Alexander Brückner még a két világháború között — mégpedig egymástól függetlenül — olymódon próbálták feloldani, hogy utaltak az I. László által 1091-ben alapított somogyvári kolostorra, ahol a provencei St. Gilles-ből való szerzetesek telepedtek le ; 1113-ban maga III. Boleszláv is elzarándokolt Somogyvárra és Szent István székesfehérvári sírjához, hogy bocsánatot nyerjen féltestvére, Zbigniew megvakíttatásának bűne alól, s érdekes, hogy ez az egyetlen hely a krónikában, ahol az író önmagát *szemtanúnak* mondja. Valószínű tehát, hogy a krónikaíró egy eredetileg St. Gilles-ből való bencés szerzetes, aki áttelepült a somogyvári kolostorba, s Boleszláv — említett zarándoklata alkalmával — innen hívhatta meg őt a lengyel udvarhoz, föltehetőleg már eleve történetírói megbizatással. Az inkább «gestá»-nak, mintsem «krónikā»-nak minősíthető mű, — a maga ritmikus prózájával, rím-alkalmazásaival és mondatparallelizmusaival, valamint művészi kompozíciójával, — kiemelkedő irodalmi teljesítmény, melyhez Kelet-Európában ebben az időben legföljebb az elveszett magyar Gesta lenne hasonlítható. A lengyel és a magyar Gesta számos kikövetkeztethető hasonlósága alapján felállítható az a hipotézis, hogy a XI—XII. sz. fordulójára tehető magyar Gesta és az 1113—16 között keletkezett lengyel Gesta ugyanattól az írótól származik : az említett somogyvári provencei szerzetestől. Természetesen fönáll az a lehetőség is, hogy a két mű nem ugyanahhoz az íróhoz, hanem csak ugyanahhoz az iskolához tartozik. Mindenesetre az eddigi vizsgálatok támogatják a magyar kutatóknak azt a véleményét, hogy a magyar Gesta szoros összefüggésben lehetett a somogyvári kolostorral, s keletkezése a délfrancia kultúrának köszönhető. A teljes egészében fönnmaradt lengyel szöveg alapot nyújthat a magyar mű rekonstrukciójához.

Szádeczky-Kardoss Samu : Ein ausser Acht gelassenes Mimnermos-Testimonium und -Fragment. A Mimnermos-kutatás ezideig figyelmen kívül hagyta a következő két forráshelyet : 1. *Apollonius Tyaneus* (epist. 71), szemére vetve az írónak, hogy — nemzetiségükhöz hűtlenül — mindenféle idegen nevet vesznek föl az ősök nevei helyett, velük szemben így nyilatkozik : *Ἐμοὶ μὲν εἴη μᾶλλον ὄνομα Μίμνερμος* (aminek nyilván ironikus értelme : ha e név nem valami előkelően hangzik is, de legalább valódi hellén) ; ez az új testimonium újabb érvet nyújt a «Mimnermos» név nem-görög etimológiával operáló magyarázói ellen, másrészt pedig arra mutat, hogy a költő — a levélíró tudomása szerint — nem tartozott az ión arisztokráciához ; 2. *Philodémos* (de pietate p. 29 ; ed. Gomperz) egy eddig észre nem vett töredéket őriz, melyet R. Philippsonnak sikerült helyreállítania (1920) : *γίνεσθαι κατ' ἔριν καὶ κατὰ χρεὼν πάντα φησὶν Ἡράκλειτος*

Μίμνερμος δὲ πάντα διαφωνεῖν; úgy látszik, Philodémos még tudott arról, hogy Mimnermosnál olyan gondolatok jutottak szóhoz, melyek — a hérakleitosi dialektika előzményeként — az ellentétek küzdelmét hangsúlyozták; ez a töredék mely talán szószerinti és *πάντα διαφωνεῖν* prozódiával esetleg egy fél pentametert képezhetett, megerősíti Hérakleitos és Mimnermos világnézetének Kövendi Dénes által már régebben (1937) megállapított rokonságát.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára a kongresszus alatt az Akadémia előcsarnokában kiállítást rendezett a magyar ókortudományi publikációkból, mely a kiadványok gondos megválogatása folytán — a rendelkezésre álló aránylag csekély hely ellenére — szép és hű keresztmetszetet adott ókortudományunk fejlődéséről, kiemelve a múlt legjelentősebb alkotásait és bemutatva a felszabadulás óta eltelt időszak egyre gyarapodó eredményeit.

A kongresszus külföldi vendégei — többnyire magyar kollégák kíséretében — megtekintették a főváros nevezetességeit, gyakran ellátogattak a múzeumokba és részt vettek operaelőadáson is. Emellett a kongresszus rendezősége két közös kirándulást szervezett: az utolsó előadási nap szabad délutánján vendégeink — Szilágyi János vezetésével — megtekintették Aquincum régészeti emlékeit, a következő napon pedig egésznapos autóbusz-kirándulás keretében — Entz Géza vezetésével — meglátogatták Visegrádot és Esztergomot. Vendégeink közül néhányan a kongresszus után is több napot töltöttek Magyarországon, és ellátogattak a Balatonra, valamint a Dunántúl különböző, régészeti emlékekben gazdag városaiba.

A Klasszika-filológiai Kongresszus eredményeinek összegezéseként bízvást elmondható, hogy a magyar ókortudománynak e régóta várt és jól sikerült rendezvénye híven tükrözte azt a nagy és örvendetes fejlődést, mely a tudományszak területén főként az utóbbi évtizedben mind hazánkban, mind pedig a baráti országokban végbement, számos területen előbbre vitte a tudományos kutatást és a nemzetközi együttműködést, s újabb területet adott az ókor maradandó értékeinek népünk kultúrájában való alkotó felhasználásához.

MŰFORDÍTÁSOK

MENANDROS DYSKOLOSA

BEVEZETÉS

Az attikai új-komédia legnagyobb, az utókorra tett hatása tekintetében is legjelentősebb képviselőjétől, az i. e. kb. 342—292 között élt Menandrostól hosszú ideig csak kis terjedelmű, bár elég nagy számú töredékeket ismertünk ; az idézetekben és gnóma-gyűjteményekben fennmaradt — kivált ez utóbbiakban nem egyszer apokrif anyaggal is kevert — hagyomány először 1844-ben egészült ki az *Epitrepontes* és a *Phasma* töredékeivel, amelyeket a Sinaj-hegyi Szt. Katalin kolostor egy kódexének a bekötési táblájából fejtett ki K. Tischendorf, majd a *Georgos* töredékeit tartalmazó genfi papiruszszal, amelyet 1897-ben vásárolt J. Nicole Egyiptomban. Wilamowitz-Moellendorff már ekkor kifejezést adott annak a várakozásának, hogy «a sors Menandros egy vígjátékát visszaadja nekünk» (Kleine Schriften I. 224. l.), majd miután 1905-ben G. Lefèbvre ugyancsak Egyiptomban, az antik Aphroditopolis helyén, megtalálta a ma Kairói Kódex néven ismert papirusz-csomót, úgy érezte, hogy legszebb reményei teljesültek. (Uo. 249. l.) S valóban, e lelet alapján már Menandros legalább négy vígjátékának a cselekményéről alkothattunk többé-kevésbé világos képet magunknak — a régi idézetek és gnómagyűjtemények a dolog természeténél fogva inkább csak Menandros gondolatvilágába engedtek bepillantást — s ezek közül kettőnek — *Epitrepontes* és *Epikeiromené* — mintegy kétharmada, illetőleg a fele került a birtokunkba.

Már a Nicole és Lefèbvre felfedezése között eltelt időben, még inkább utána több kisebb-nagyobb töredék került napvilágra, többnyire papiruszokon, ritkábban pergamen lapokon ; itt kell megemlíteni, hogy újabban egyre határozottabban Menandrosnak tulajdonítják a szakemberek a memphisi Serapeumban már 1820 körül talált Papyrus Didot két töredékét. Mind e kéziratokról részletesen tájékoztat A. Koerte kiadásának bevezetése (I. k. 1955) és A. Thierfelder kiegészítő megjegyzései (II. k. 1953).

De már a két, évtizedek kutatásainak eredményeit összegező Teubner-kötet is érzékelteti, hogy további meglepetésekkel számolhatunk. Így Koerte—Thierfelder kiadása, bár még óvatos kérdőjellel, legalább címszerűen egy olyan vígjátékot is felemlít, amelyről korábban egyetlen forrásunk sem adott hírt. Ez az *Achájok* (*AXAIOI*), amelynek egy jelenetét a moesiai Oescus egy nemrégiben feltárt mozaikja *MENANΔPOY AXAIOI* felirat kíséretében ábrázolja. Hogy a kérdőjelben kifejezett bizalmatlanság indokolatlan, arra már Szilágyi János György utalt T. Ivanov publikációjának ismertetése során. (Antik Tanulmányok II. 1955. 286. l.) Legújabban Ivanov, többek között Szilágyi kétségeivel szemben is, a mozaik általa megadott interpretációját további adatokkal igazolja, s így tartalmilag képet alkothatunk magunknak az ismeretlen vígjátékról. Ivanov szerint ugyanis az oescusi mozaik Agamem-

nón és Achilleus összezördülését jeleníti meg, Nestórral és Patroklosszal mint mellékalakokkal. Ezt a magyarázatot most, a Decsev-emlékkönyvben (Szófia, 1959) megjelent tanulmánya új adatokkal támasztja alá és egészíti ki: a syriai Antiochiában talált, az oescusi mozaikkal közel egykorú, 300 tájára keltezhető két mozaik közül az egyik Menandrost Alkiphrón leveleiből is ismert kedvesével, Glykerával és a komédia múzsájával együtt ábrázolja, a másik pedig Achilleust, Briséist és Agamemnón követét, Talthybiost. Az azonosítást a két antiochiai mozaikon kétségtelenné teszik az egyértelműen kiolvasható feliratok: Ivanov ismerte fel, hogy a két mozaik nem független egymástól, az egyik a költő életéből, a másik a költő egy művéből meríti a tárgyát, s ez a mű ebben az esetben is az oescusi mozaikon ábrázolt *Achaioi* egy jelenete: az Achilleus és Agamemnón összezördülését követő mozzanat, Briséis elhurcolása Achilleus sátrából. Mindebből nagy valószínűséggel vonhatja le Ivanov azt a következtetést, hogy az ismeretlen vígjáték alapjában véve Ilias-travesztia volt, amelynek két fontos jelenetét — egyben Menandros tartós és a görög műveltség centrumától messzeeső területekre is kiterjedő népszerűségét új oldalról bizonyító — mozaikok alapján képzelhetjük magunk elé. S ez Menandros tematikájáról kialakult ismereteinket érdekes új vonással gazdagítja, mégha a vígjáték tendenciája — a haragos indulat következményeinek vígjátéki megjelenítésével — jól simul is abba az összképbe, amelyet a humánus mértéktartás, megértő szelídség, a pellengérre állított gyöngeségeken túl a természetadta hajlamok nemes lehetőségeiben bizakodó emberszeretet nagy költőjéről már a rég ismert töredékek alapján zártak a szívükbe a görög tradíciók megelevenítésével az emelkedő polgárság világnézeti igényeit kielégítő új-humanizmus olyan vezéralakjai, mint Goethe, Winckelmann, Wieland . . .

Bár a Kairói Kódexnél csekélyebb terjedelmű, de sok tekintetben jelentősebb leletről adott hírt nemrégiben a szerencsés felfedező, Victor Martin (*Une nouvelle comédie de Ménandre*. Gnomon. 1957. 560. l.), majd valamivel részletesebb ismertetést is. (*Avant la publication du Δύσκολος de Ménandre: quelques observations préliminaires*. Museum Helveticum. 1958. 209—214. l.) Az első közlemény alapján a magyar olvasóközönséget is röviden tájékoztatta már Moravcsik Gyula a látatlanban is teljes joggal «szenzációsnak» mondott felfedezésről, felújítva azt a címet, amelyen fél évszázaddal ezelőtt a lelkes Hegedüs István mutatta be a Kairói Kódex anyagát. (*Menander redivivus*. Antik Tanulmányok. 1958. 321. l.) Nem kevesebbről van szó ugyanis, mint hogy Victor Martin egy svájci magángyűjteményben, a Bibliotheca Bodmerianában, egy papirusz-kódexet talált, amely Menandros *Δύσκολος* című vígjátékának teljes szövegét tartalmazza, az első gyakorlatilag teljes Menandros-vígjátékot tehát, amelynek cselekményét nem több-kevesebb valószínűséggel megkockáztatható találgatásokkal kell rekonstruálnunk, hanem amelyet—nem számítva a cselekmény menete szempontjából lényegtelen lacunákat — úgy, ahogyan a tudományos köztudatba *Papyrus Bodmer IV*. elnevezéssel bevonuló, jól olvasható, az i. u. III. század első felére keltezhető kézirat 21 lapján megtaláljuk, természetesen a szükséges apróbb kiegészítésekkel és szövegjavításokkal, a maga egészében a görög irodalom klasszikus remekei közé állíthatunk. Jelentőségének érzékeltetésére elég annyit mondanunk, hogy a görög Aristophanés és a római Plautus közé eső két évszázadból ez az egyetlen teljes antik vígjáték, amely rendelkezésünkre áll.

A várakozást, amelyet az első közlések érthetően világszerte ébresztettek, aránylag gyorsan, ha nem is hibátlan, de már is jól használható szöveggel elégí-

tette ki Victor Martin gondos, kiállításban is feltűnően szép kiadása: *Papyrus Bodmer IV. Ménandre: Le Dyscolos.* Bibliotheca Bodmeriana, Cologny-Genève 1958. 115 l. A kötet rövid tájékoztató bevezetéssel közli a papirusz betűhű átiratát és kritikailag helyreállított szövegét, óvatos és többnyire meggyőző kiegészítésekkel és javításokkal, valamint francia prózai fordítását; a táskaszerűen kiképzett borítólapba helyezett mellékletek nyújtják a papirusz teljes facsimiléjét, valamint a vígjáték angol és német nyelvű prózai fordítását, a kiadó francia fordítása nyomán Gordon Graham, illetőleg D. Chenaux-Repond tollából. Egyidejűleg az új Menandros tudományos feldolgozása is megindult. A. Leskynek jutott a szerencse, hogy éppen lezárás előtt álló összefoglaló görög irodalomtörténetébe még a kiadás megjelenése előtt V. Martin szívességéből a *Δύσκολος* rövid ismertetését illeszthette, miáltal az újonnan felfedezett mű először került a maga helyén a görög irodalom történetének rendszeres tárgyalásába. (A. Lesky: *Geschichte der griechischen Literatur.* Bern 1957—58. 597—598. l.) H. Herter a vígjáték vallástörténeti szempontból is érdekes színteréhez, Pan és a Nymphák phyléi szentélyéhez és az áldozati lakomához, valamint a szöveghez fűz egy-két megjegyzést. (*Zum Dyskolos Menanders.* Rheinisches Museum. 1959. 96. l.) Nyilvánvaló, hogy ezek még csak az első fecskék a Menandros-kutatás új mezőnyében: az első teljes Menandros-vígjáték, amely birtokunkba jutott, a görög társadalom, a görög nyelv, a görög vallás és a vallással szembeforduló filozófiai felvilágosodás és ezzel párhuzamosan az antik humanizmus történetére rávilágító beszédes adatokról nem szólva, nem is csak a görög, hanem a római irodalom története, sőt — Menandros irodalmi sorsának a szálait Lukianoson és Erasmuson keresztül Shakespeare-ig és Molière-ig továbbkísérve — az európai dráma szempontjából ma még alig is felbecsülhető tanulságokat ígér. Ezek felmérésére egyidejűleg a Magyar Tudomány című folyóiratban teszek kísérletet; itt csak a legfontosabb tények ismertetésére szorítkozom.

A vígjáték azonosítását kétségtelenné teszi a papirusz kolofónja: *ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ ΔΥΣΚΟΛΟΣ*. A kézirat első lapján az Aristophanés grammatikus verses tartalmi kivonatához —hypothesiséhez — járuló didaskaliából megtudjuk, hogy a vígjáték Démogenés archónsága alatt került bemutatásra a Lénaia ünnepén és győzelmet aratott. A vígjáték tehát Menandros korai művei közé tartozik. Démogenés archónsága idején, i. e. 317/16-ban a költő kb. huszonöt esztendős volt. Rendkívül figyelemreméltó, hogy a didaskalia szerint a vígjáték a *Δύσκολος* (a. m. hozzáférhetetlen, zsémbes, mogorva) cím mellett a *Μισάνθρωπος* (a. m. embergyűlölő) névvel is illethető; ezt az alcímet közvetíti sok egyéb mellett Lukianos «Athéni Timón vagy az Embergyűlölő» című dialógusa — Shakespeare Timón-drámájának is egyik forrása — Molière-hez.

A vígjáték, a színtér változása nélkül, de mégis úgy, hogy a nézők figyelme különböző jelenetekben a színtér más és más részletére, a Nymphabarlangra, Knémón házára vagy a mellette elvonuló útra összpontosuljon, öt felvonásra tagolódik; a felvonásközöket a Kairói Kódex több helyén és a cím nélküli firenzei töredékben is ugyanilyen formában előforduló színpadi utasítás jelzi: *ΧΟΡΟΥ*. Ez arra vall, hogy a kar, amely valamikor a görög dráma fejlődésének valójában kiinduló pontja volt s még Aristophanésnál a vígjátéknak is szerves alkatrésze, az új-komédiában a vígjátékkal semmi kapcsolatban nem áll többé, nem is tartozik a költő felelősségének a körébe. Merőben a rendezés kérdése, hogy a felvonások között milyen énekes—zenés—táncos közjátékkal töltik ki az időt, ezért a mű olvasásra szánt kéziratában

elég rá egyetlen szóval utalni. A zenei elem szerepe az előadásban is alárendelt jelentőségű lehetett, ennek megfelelően a versforma a darab több mint négyötöd részében a *iambicus senarius*, csupán a negyedik és az ötödik felvonás zárójeleneteiben váltja ezt fel a *trochaicus catalecticus tetrameter*, illetőleg a *iambicus catalecticus tetrameter;* a metrikai feloldás eszközével — kivált a iambicus senariusokban — itt valamivel takarékosabban él a költő, mint későbbi darabjaiban. Az egész vígjáték zárójelenetének iambicus tetrametereit zene kíséri: fuvolaszó, illetőleg a Nympha-barlangban áldozati lakomára egybegyűltek ünnepi vigadozásának az előtérbe kiszűrődő hangjai.

Mert az «embergyűlölő» görög komédiája vidám ünnepi lakomával végződik, akárcsak Aristophanés nem egy vígjátéka, az *Acharnaibeliek*, a *Béke* vagy az *Ekklésiazusai*. Abban mégsem tudunk egyetérteni az új Menandros eddigi magyarázóival, V. Martinnal és A. Leskyvel, hogy a *Dyskolos* számára a győzelmet a zárójelenet *durva* komikuma szerezhette meg, vagyéppen hogy itt a költő az ó-komédia nyerseségéhez szokott közönség ízlésének tett volna csupán engedményt. Hiszen e zárójelenetben, bár a furfangos rabszolga és a bosszúra vágyó szakács valóban próbára teszi a magával már tehetetlen, zsémbes öreg türelmét, tettlegességre nem kerül sor, s ha Knémón kínlódik, csak azért van, mert még nem hagyott fel embergyűlölő irígységével; a győzelem, amellyel a játék végződik, nemcsak Getas és Sikón győzelme Knémón felett, hanem az ember természetéhez tartozó társas hajlam győzelme az emberektől elszigetelődő *apanthrópia* felett; mellesleg ezt a kifejezést, mint most látjuk, Menandrostól veszi át Lukianos mindazon antihumanisztikus tendenciák összefoglalására, amelyekkel szemben a görög műveltség legjobb humánus hagyományait érvényesíti.[1] A jelenet tehát, amely összefoglalja és lezárja a cselekményt, nem csak dramaturgiailag oldja meg a vígjátéki konfliktust, emberség és embertelenség ellentétét, hanem világnézetileg is, a humanitás derűs diadalával. És így nem az a legérdekesebb benne, ami formailag Aristophanés hagyományához fűzi, hanem az, ami tartalmilag már ebben a korai művében is Menandros művészetének leglényegesebb oldalát, mint kivált R. Reitzenstein óta tudjuk, a Scipio-kör római humanizmusára is elhatározó befolyást gyakorló világnézetét fejezi ki.[2]

[1] Így kell korrigálnom a Dyskolos 6. sorának *ἀπάνθρωπος* adata alapján mindazt, amit az *ἀπανθρωπία* szó történetéről régebben írtam: *Lucian. Orient and Occident in the Second Century.* Oriens Antiquus 1945. 136—139. l. *Humanizmus és marxizmus.* 1948. 84. l.

[2] A Dyskolos irodalma az «első fecskék» nyomában jelen fordításom nyomdába adása óta örvendetesen kibontakozott és szinte napról napra gyarapszik; néhány tételét már «Az új Menandros» c. tanulmányom korrektúra-jegyzetében regisztrálhattam. (Magyar Tudomány. 1959. 378. l.) Örömmel látom, hogy legújabban értelmezésemmel egy irányban haladva A. Barigazzi a Dyskolost egyenesen «az emberi szolidaritás vígjátékának» nevezi. (Athenaeum. 1959. 184—195. l. Vö. még W. Schmid, Rheinisches Museum. 1959. 263—266. l.) Azok közül a szövegkritikai javaslatok közül, amelyeket A. Thierfelder (Rheinisches Museum. 1959. 141—146), R. Kassel (uo. 247—249), valamint a londoni egyetem Dyskolos-szemináriumának a résztvevői (E. G. Turner összefoglalásában, Bulletin of the Institute of Classical Studies, University of London. VI. 61—72) tettek, a legkényszerítőbb erejűeknek fordításom tördelt levonatán még helytadtam. Itt említem meg azt is, hogy az editio princeps megjelenése előtt a prológust tanulságos kommentár kíséretében kiadta már Penelope J. Photiades. (Greece & Rome. 1958. 108—122. l.)

A ZSÉMBES ÖREG

Aristophanés grammatikus tartalmi kivonata

Egy zsémbes embernek csak egy leánya volt,
az asszonynak volt már előbb is egy fia,
s elhagyta zsémbes férjét ; ez magában élt.
A lányt szerette Sóstratos, s a zord apa
előzte őt, mikor leánykérőbe jött ;
a lány bátyját megnyerte bár, ez nem tudott
semmit se tenni, ám mikor Knémón esett
a kútba, Sóstratos segít kimenteni.
Ekkor kibékül asszonyával és a lányt
törvényesen szerelmeséhez adja már,
ennek hugát meg Gorgiashoz, mostoha
fiához, és megenyhül már iránta is.

*

A költő ezt a darabot a Lénaia ünnepén mutatta be, Démogenés archónsága alatt, és győzött. A főszerepet a skarphéi Aristodémos játszotta. Másik címe : *Az embergyűlölő.*

SZEREPLŐK

PAN, az isten
KHAIREAS, az élősdi
SÓSTRATOS, a szerelmes ifjú
PYRRHIAS, a szolgája
KNÉMÓN, az apa
Knémón hajadon leánya
DAOS, rabszolga
GORGIAS, a lány féltestvére
SIKÓN, szakács
GETAS, rabszolga
SIMIKÉ, öreg cselédasszony
KALLIPPIDÉS, Sóstratos apja

ELSŐ FELVONÁS

PAN : Vegyétek úgy, hogy Attikában egy falu,
Phylé ez itt, s a Nympha-barlangból jövök,
melyet Phylé lakói szentnek tartanak,
s kivált e kővel küszködő földművesek.
Emitt e tőlem jobbra húzódó tanyán
Knémón lakik, megvetve minden emberit,
mindenkihez komor, s a nép — terhére van.
De mit beszélek népről? Hisz mióta él,
nem mondott még egyetlen kedves szót soha,
és nem köszön szomszédnak, csak ha kénytelen,
s nekem, Pannak, ha útja éppen erre visz,
de még ezt is rögtön megbánja, jól tudom.
Mégis, habár ilyen zsémbes természetű,
elnyerte egy ifjú özvegy kezét, kinek
mikor meghalt a férje s özvegyen maradt,
első házasságából volt egy kisfia.

A házasság nehéz jármában küszködött
a nővel nappal és fél éjszakákon át
— e házasság gyümölcse egy leányka lett.
De még többet civódtak s hogy csak nőtt a baj,
és elviselhetetlen lett az életük,
az asszony első házasságából való
fiához visszatért. Ennek kis birtoka
a szomszédban van éppen, ebből tartja el
anyját, magát és apjától reámaradt
egyetlen szolgáját. Mert felnőtt közben ez,
legényke már s korához képest jóeszű.
Korán érik, kinek nehéz az élete.
A vénember leányával magányosan
lakik, csak egy öreg cseléd él még velük,
fát hord s kapál, sosem pihen, s haragja sújt
a szomszédságon kezdve el Kholargosig
mindenkit, főleg volt nejét. A szűzleány
ilyen körülmények között nevelkedett
s nem ismer semmi bűnt. Az én társnőimet,
a Nymphákat szolgálta mindig jámboran,
ezzel kiérdemelte, hogy mi is neki
legyünk segítségére. Erre járt minap
egy ifjú, jómódú apának gyermeke,
ki kincset érő földeken gazdálkodik,
de már az ifjú műveltsége városi,
s a cimborájával csupán vadászni jött
e tájra, hol véletlen folytán lepte meg
a lányt; hogy megszeresse, én intézem úgy.
A lényeg ez. Ha tetszik, minden részletét
láthatjátok s hogy nézzétek, javaslom is.
Ha nem csalódom, itt jön épp szerelmesen
az ifjú és vadászpajtása van vele,
kettesben megtanácskozzák a helyzetet.

KHAIREAS: Hogy mondod, Sóstratos? Hogy egy szabad leányt,
amint a szomszéd Nympháknak font koszorút,
megláttál, megszeretted, s otthagytad?

SÓSTRATOS: Bizony.

KHAIREAS: S kit megszeretsz, úgy véled, attól futni kell?

SÓSTRATOS: Te gúnyolódol, Khaireas, s én szenvedek.

KHAIREAS: El is hiszem.

SÓSTRATOS: De én mint hű barátomat
hozlak magammal s mint a tettek emberét,
segíts tehát.

KHAIREAS: Ilyen dologgal, Sóstratos,
én így vagyok: ha egy barát számít reám,
s hetéra az, kit megszeret, megszöktetem
tüstént, részeg hevem nem tűr okoskodást,
nem kérdezem nevét se, fő, hogy célhoz érj,
hiszen minden halasztástól csak nő a vágy,
s a gyors cselekvés biztosít gyors enyhülést.

De hogyha házasság a tét s szabad leány,
az már egészen más. Családja, jelleme,
a múltja s várható jövője érdekel.
Akkor fog majd hálával emlékezni rá
barátom, hogy mint jártam el.
SÓSTRATÓS : Nagyon helyes,
de nem nekem való.
KHAIREAS : Egy lépést sem tehát,
amíg ezt mind nem tudjuk pontosan.
SÓSTRATOS : Korán
reggel már elküldtem hazulról Pyrrhiast,
kivel vadásztunk.
KHAIREAS : És kihez?
SÓSTRATOS : No hát, a lány
atyjához, illetőleg, bárki is legyen,
a ház urához, értsenek szót.
KHAIREAS : Istenem,
mit nem beszélsz.
SÓSTRATOS : Hibáztam, mert nem volt helyes
szolgára bízni ezt. De nem könnyű dolog
szerelmes szívvel eltalálni, mit tegyünk.
Különben is, nem értem, eddig hol maradt,
hiszen világosan meghagytam, hogy mihelyt
tud biztosat, sietve hozzon hírt nekem.
PYRRHIAS (*futva jön*) : Segítsetek, vigyázzatok, táguljatok,
egy őrült üldöz engemet!
SÓSTRATOS : Mi lelt, fiú?
PYRRHIAS : Fusson ki merre lát!
SÓSTRATOS : Mi baj?
PYRRHIAS : Kő és göröngy,
avval dobálnak, végem.
SÓSTRATOS : Hol, boldogtalan?
PYRRHIAS : Nem üldöz már talán.
SÓSTRATOS : Zeus uccse, senki.
PYRRHIAS : Én
azt hittem.
SÓSTRATOS : Mit beszélsz?
PYRRHIAS : Kérlek, gyerünk.
SÓSTRATOS : Hová?
PYRRHIAS : Ez ajtótól csak el, minél messzebbre el.
Sötétepéjű ember az, nyomor fia,
gonosz lélek szállhatta meg, ki benn lakik,
s kihez te küldtél engemet, jaj, annyi bajt
csinált nekem : ő kergetett s futottam én,
s elesve majdnem összetörtem ujjaim.
KHAIREAS: Eszét vesztette ez talán, vagy ittasan
merészel megjelenni..
SÓSTRATOS : Zeusra, sült bolond.
PYRRHIAS : Ó Sóstratos, könnyen ne vedd, mert elveszünk.
Alig tudok beszélni is, lélekzetem

kihagy. Zörögtem ajtaján, «a ház urát
keresném» — szóltam, hát kilép és jön felém
egy rút anyó, s onnét, ahonnan én előbb
nektek beszéltem, megmutatta: dombtetőn
tetvezte körtefáit s száraz ágakat
gyűjtött a gazda.
SÓSTRATOS *(gúnyosan)*: Ily dühös természetű!
PYRRHIAS: Korán ítélsz, te boldog ember! Ámde én
elindultam, hogy telkén felkeressem őt,
s hogy emberséges, tisztelettudó legyek,
már messziről köszöntem illedelmesen,
s szóltam: «hozzád jövök, s dolgodban járok el,
atyám!» De ő tüstént nekem ront s így beszél:
«ember, mi nem jut még eszedbe, hogy mered
istentelen, földemre tenni lábadat?»
S göröngyöt fog s arcomba vágja hirtelen.
KHAIREAS: Hollók vigyék!
PYRRHIAS: «Segíts, Poseidón», — szóltam én,
s szemem lehúnytam, ő pedig karót ragad,
és avval *(fejére mutat)erre* sújt ni. «Nem lehet közös
dolgunk nekünk» — förmed rám — «megtanítalak,
az országút, hogy merre visz».
KHAIREAS: Bolond paraszt,
ez már világos.
PYRRHIAS: Csakhogy evvel vége nincs,
üldöz tovább közel húsz stádiumnyira
a domb körül, majd ott alant, ahol sürű
a cserje, kővel, sárgörönggyel megdobál,
s kemény körtével is, mihelyt másból kifogy.
SÓSTRATOS: Goromba egy fogadtatás, istentelen
vénember ez.
PYRRHIAS: Ne várd be, kérlek!
SÓSTRATOS: Gyáva vagy!
PYRRHIAS: Te még nem ismered, milyen gonosz. Lenyel
minket keresztbe.
KHAIREAS: Tán bosszúság érte ma,
jobb lesz tehát, ha elhalasztjuk, Sóstratos,
hogy felkeresd. E bölcs szabályhoz tartsd magad:
akármihez fogunk, a kellő alkalom
visz célhoz.
PYRRHIAS: Ez helyes tanács.
KHAIREAS: Földhözragadt
paraszt: nehéz természetű, de nem csak ez,
hanem jóformán mindegyik. Holnap korán
magam megyek hozzá, hiszen már ismerem
a házat, hol lakik. Te menj csak most haza
és várj nyugodtan, rendbejönnek dolgaid.
PYRRHIAS: Legjobb, ha így teszünk.
SÓSTRATOS: No lám, ez jó ürügy,
örömmel kapsz utána. Szemmelláthatóan,

hogy eddig is kelletlenül jöttél velem,
s nem tartod sokra házassági tervemet.
Büntessen érte isten érdemed szerint!
KHAIREAS : Héraklés isten, mit vétettem, Sóstratos?
SÓSTRATOS : S ha mégis birtokára visznek lépteim,
mi érne, mondd?
PYRRHIAS : Ostor csattanhat hátadon,
ha így teszel.
SÓSTRATOS : De itt is van már ő maga.
PYRRHIAS : Ha jót akarsz, mentsük magunk! *(Elbújik.)*
SÓSTRATOS : Szólítsd meg őt!
KHAIREAS : Nem én, a meggyőző beszéd nem volt soha
jó oldalam. S ezt hogy kell megszólítani? *(Eloldalog.)*
SÓSTRATOS : Igaz, nem túl barátságos tekintetű,
Zeus uccse, mily komor! Jobb lesz talán kicsit
az ajtajától félre állnom. Egymaga
jön, mégis hangosan beszél. Talán beteg.
De félek tőle, annyi szent, ó istenek,
minek tagadjam, hogyha egyszer így igaz?
KNÉMON *(dühösen jön)* : Hát nem volt boldog Perseus kétszeresen is?
Először is, hogy szárnyakkal rendelkezett,
s ezért földön járókkal nem találkozott,
aztán oly eszköz volt az ő tulajdona,
mitől ki csak terhére volt, kővé meredt.
Szállt volna rám e szer, bővebben semmi nem
teremne itt is, ott is, mint a kőszobor.
De most, Asklépiosra, már nem élet ez,
földemre tör be sok mihaszna és fecseg.
Itt szoktam én, megmondhatója Zeus, az út
mentén időzni, most már meg se művelem
földemnek ezt a részét, hogy ki arra jár,
látnom se kelljen. Ámde már e halmokig
követnek. Elviselhetetlen forgalom!
De jaj, megint miféle ember ácsorog
ajtóm körül?
SÓSTRATOS : Csak nem fog rám támadni tán?
KNÉMON : Az ember nem találhat egy békés zugot,
magát nyugodt magányban fel sem kötheti.
SÓSTRATOS *(félre)* : Ez rám neheztel. *(Fennhangon :)* Várok valakit, atyám,
itt van találkánk.
KNÉMON : Nem megmondtam? Azt hiszi,
köztér ez itt vagy nyilvános csarnok talán?
Ha itt adott akárkinek találkozót,
az én ajtóm előtt, rendezze el maga,
ha szóból ért, ülőhelyét állítsa fel,
rakjon falat gyűlésteremnek!
(Belép a házba és belülről becsapja az ajtót.)
SÓSTRATOS : Jaj nekem,
a gőg súlyos fokára vall e kórtünet.
PYRRHIAS *(előmerészkedik)* : Úgy látom én, e helyzet nem mindennapos,

de rendkívüli, megfeszült erőt kíván,
ez már világos.
SÓSTRATOS : És mi lesz, ha elmegyek
apám szolgájáért, Getasért? Istenek,
úgy is teszek. Világol abban, mint a tűz,
az ész s mindenhez ért. E vén ember baján,
mogorva kedvén majd kifog, bizton hiszem.
Kár is habozni, véleményem az, ha tett,
gyors tett legyen, sok fordulhat meg egy napon.
De nézd csak, mintha ajtót nyitnának megint.
KNÉMON LEÁNYA *(kijön a házból)* :
Jaj, én szegény leány, milyen baj ért utól!
Most mit tegyek? Dajkám vizet húzott imént
s a kútba visszaejti vödrünk.
SÓSTRATOS : Zeus atyám,
ó gyógyító Apollón, Zeus két hős fia,
szépsége ellenállhatatlan.
A LEÁNY : Hogy kiment,
fürdőt rendelt apám . . .
SÓSTRATOS *(a nézőtér felé)* : Ó férfiak, de szép!
A LEÁNY : S ha látja, hogy mi történt, még agyonveri
szegényt, jóságos istenek, sietni kell.
Ti kedves Nymphák, tőletek hozok vizet.
Ha áldozat folyik bent, mégis szégyelek
belépni.
SÓSTRATOS *(kiveszi a leány kezéből a korsót)* :
Hogyha elnyerem bizalmadat,
vizet merítek én s a korsót meghozom.
(Belép a barlangba s közben magában mondja :)
Az istenekre, elviselhetetlenül
goromba egy fickó lehet.
A LEÁNY : Nagy istenek,
ki ment meg engem most a bajból? Jaj nekem,
lépéseket hallok, talán jön már apám,
s elver kegyetlenül, ha itt kívül talál.
DAOS *(előlép)* : Szolgálatodra készen álldogálok itt,
apád a földet túrja még magánosan,
hozzá igyekszem éppen. Ó te átkozott
szegénység, mért vagy ily hatalmas, és ha már
ilyen vagy, mért lakol velünk szünetlenül
egy házban ily sokáig?
SÓSTRATOS *(visszajön a barlangból)* : Itt a telt edény!
DAOS *(kiveszi az edényt a kezéből)* :
Majd én viszem. *(Félre :)* Ki ez s ugyan minek van itt?
(A leányhoz) Apádra gondolj, s járj szerencsével, leány.
(A leány átveszi az edényt és visszamegy a házba.)
SÓSTRATOS : A balsors üldöz.
PYRRHIAS : Hagyd a sírást, Sóstratos.
Majd minden rendbejön.
SÓSTRATOS : Hogyan jöhet?

PYRRHIAS : Ne félj,
de tervedet valóra váltva hozd Getast
magaddal, éspedig mindent mondj el neki.
(Sóstratos és Pyrrhias el.)
DAOS *(egyedül)* : Ez meg miféle csúnya ügy? Nekem bizony
nem tetszik, hogy hamis legény settenkedik
a lány körül. Téged pedig, gyalázatos
Knémón, az összes istenek megverjenek.
Az ártatlan leánykát őrizetlenül
hagyod, hogy azt hihetni, nincsen senkije.
Lehet, hogy ennek vette hírét emberünk,
s jött sebbel-lobbal, azt remélve, hogy talált
kincset szed itt fel. Csakhogy megjelentem én
a lány bátyjának ezt, amily gyorsan lehet,
hogy résen állva oltalmazzuk őt, ha kell.
Úgy gondolom, legjobb, ha már is indulok,
annál is inkább, mert e hely felé vonul
Pant ünnepelni, látom, egy ittas csoport,
zavarni őket, úgy hiszem, nem illenék.

(KAR)

MÁSODIK FELVONÁS

GORGIAS : Szólj hát, ily könnyen vetted és ily ostobán
a dolgot?
DAOS : És mi mást tehettem?
GORGIAS : Istenem,
meg kellett volna tudni tüstént, hogy ki jár
a lány után, s akárki, óva inteni,
hogy meg ne lássa többet egyikünk se őt
a lánnyal. Ám te, mint akit nem érdekel,
csak félreállsz. Pedig leráznod nem lehet :
vigyázz hugomra, Daos, ezt bízom reád.
Ha már az apja érintkezni sem kíván
velünk, mi ebben nem követjük őt, e vén
mogorva embert, hisz ha bármi szégyen ér
hugomhoz, ez rossz hírbe hozna engem is.
Jegyezd meg ezt : kívülről nézve senki sem
kutatja, hogy ki tette, csak mi tétetett.
DAOS : Ó Gorgias, e vén embertől félek én!
Hiszen ha ajtajában megpillantana,
tüstént nekem rohanna.
GORGIAS : Nem könnyű vele
tengelyt akasztanunk, nem is tudom, hogyan
tudná akárki jóra kényszeríteni,

vagy bölcs beszéddel jó irányban hatni rá.
Erőszak ellen törvény oltalmazza őt,
a meggyőzés elől elzárja jelleme.
DAOS: Figyelj kicsit, nem jöttünk erre hasztalan,
Amint előre mondtam, itt van ő megint.
GORGIAS: Arról beszélsz, ki ott köpenyben tetszeleg?
DAOS: Igen.
GORGIAS: Meg is látszik, hogy rosszban sántikál.
SÓSTRATOS *(jön, magában)*: Hiába jártam, otthon nem lelem Getast.
Anyám áldozni készül nem tudom melyik
istennek — avval tölti máskülönben is
a napjait, hogy minden oltárt felkeres
falunkban — és ő küldte el Getast azért,
hogy felfogadjon egy szakácsot. Én pedig
az áldozatnak búcsút mondva itt vagyok.
De fel s alá sétálni nem fogok tovább,
saját ügyemben szószóló magam leszek,
az ajtón zörgetek, habozni nincs miért.
GORGIAS *(Sóstratoshoz lépve)*:
Szabad kérnem, fiú, türelmedet, komoly
beszédem van veled.
SÓSTRATOS: Szívesen hallgatom.
GORGIAS: Én azt hiszem, hogy minden ember életét,
kísérje lépteit siker vagy balsiker,
ellenkezőre váltja egy-egy fordulat,
s a jószerencse mindaddig nem hagyja el,
akármihez fogott is, boldogul vele,
amígcsak elviselni tudja jó sorát,
és nem cselekszik semmi bűnt. Mihelyt pedig
a jóban elbízván magát rossz útra tér,
jó dolga is rosszabbra fordul hirtelen.
Azt meg, ki most nyomorban él, mégis nemes
lélekkel tűri azt, amit rámért a sors,
s a szükség sem csábítja rosszra, jobb napok
reménye tölti el s reménye teljesül.
Miért beszélek így? Hogy el ne bízd magad
gazdagságodban és minket szegényeket
ne nézz le, mert a jószerencse úgy marad
veled, ha rá méltónak is mutatkozol.
SÓSTRATOS: Szerinted én milyen hibát követtem el?
GORGIAS: Gonosz tettet forralsz te, úgy ítélem én,
hogy bűnre csábíts egy szüzet, szabad leányt,
csak kellő alkalomra vársz, hogy elkövesd
gaztettedet, miért csak egyszer halni meg
kis büntetés.
SÓSTRATOS: Apollón!
GORGIAS: Mert méltánytalan,
hogy ráérő időd nekünk, akik soha
pihenni rá nem érnek, ártalmas legyen.
Szegényt ki sért, magára vonja átkait.

Inkább részvétet érdemel: ha szenved, azt
nem önhibája, sors szeszélye rótta rá.
SÓSTRATOS: Úgy boldogulj fiú, ahogy meghallgatod
egy-két szavam.
PYRRHIAS: Javadra válik ez bizony,
uram!
SÓSTRATOS: Te szószátyár, elég, figyelj te is!
Egy szép leányt láttam s szerelmes lettem én,
ha bűn ez, úgy valóban bűnt követtem el.
Szememre vetni mit lehet? Nem őt, a lányt,
kívánom látni titkon, épp azért jövök,
hogy apjával beszéljek. Én szabad vagyok,
megélhetésünk biztosítva van, kezét
hozomány nélkül kérem s ígérem esküvel,
hogy mindig őt fogom szeretni. Ám ha rossz
szándékkal jöttem én, fiú, belőletek
hogy csúfot űzzek, Pan s a Nymphák itt tegyék
kezem, lábam bénává még e ház előtt.
Mégis, nem titkolom, zavarba ejt nagyon,
hogy alkothattál rólam ily balvéleményt.
GORGIAS: Túlságosan heves vagyok, belátom én,
kérlek, ne bántson elhamarkodott szavam.
Hiszek neked, fogadd baráti jobbomat.
És mint rokon beszélek: ő az én hugom,
anyám az anyja, van hozzá közöm tehát.
SÓSTRATOS: Biz'isten így segítségemre is lehetsz.
GORGIAS: Ugyan miben?
SÓSTRATOS: Látom, hogy jellemed nemes.
GORGIAS: Ne hidd ürügynek, hogyha elhárítom ezt,
inkább elmondok én mindent világosan.
E lány apjának párja nincs az emberek
között se most, s régen se volt.
SÓSTRATOS: Olyan makacs?
Már ismerem kicsit.
GORGIAS: Képzelni sem lehet
nagyobb gonoszt. A földje két talentumot
megér talán, de ő magában műveli,
ki munkában segítené, nincs senkije,
rabszolga sem, házához tartozó, akit
a környékből fogadna fel, s szomszédja sem.
Emberre mégcsak nézni sem kíván soha,
míg dolgozik, legfeljebb lánya van vele,
csak ezt méltatja szóra, másoknak bizony
nehéz dolog beszédre kényszeríteni.
S azt mondogatja, hogy nem adja férjhez őt,
amíg hasonló vőre lel.
SÓSTRATOS: Tehát soha.
GORGIAS: Legjobb azért, ha el sem kezded, jó fiú,
úgy is hiába volna. Hadd viseljük el
tovább is őt mi, kikre sorsunk mérte ezt.

SÓSTRATOS: Az istenekre, hát te nem voltál soha
szerelmes?
GORGIAS: Én nem is lehettem az.
SÓSTRATOS: Hogyan?
Mi gátol ebben?
GORGIAS: Hogy számot vetek jelen
nehéz sorommal, ez nyugalmam elveszi.
SÓSTRATOS: Azt látom én, tapasztalatlan vagy nagyon
az íly dologban. Azt javaslod, álljak el,
pedig nem én, az isten dönt.
GORGIAS: Nem is tehetsz
így semmiről, szenvedsz csupán, de céltalan.
SÓSTRATOS: Arról beszélj, a lányt meg hogy nyerem?
GORGIAS: Sehogy.
De mégis eljöhetsz velem, s akármi lesz,
te állj csak mozdulatlanul. Hozzánk közel
kapál a völgyben.
SÓSTRATOS: És?
GORGIAS: El nem hamarkodom,
hogy lánykérésről ejtsek szót előtte. Ha
csak sejti is, hogy erre sor kerül, dühét
élvezve ront mindenkinek, gyalázkodó
szavakkal festi életünk, s téged ha lát
jól öltözötten, tétlenül, el sem visel.
SÓSTRATOS: Most ott találjuk?
GORGIAS: Várakozz kicsit, szokott
útján kijön hamar.
SÓSTRATOS: S a lány is jön vele,
azt mondod? Ó, a sors ha ezt megengedi,
követlek én, akárhová parancsolod.
Cserében azt kérem csupán: segíts!
GORGIAS: Hogyan?
SÓSTRATOS: Akárhogyan, vezess!
GORGIAS: De ezt hogy gondolod?
Te állsz csak szép köpenyben, míg mi dolgozunk?
SÓSTRATOS: Miért ne?
GORGIAS: Tüstént sárgörönggyel megdobál,
és léhűtőnek bélyegez. Kapálj velünk,
akkor talán ha munkában lát téged is,
eltűri még, ha megszólítod, azt hívén,
hogy mint szegény ember saját munkád után
élsz meg.
SÓSTRATOS: Mindenben hallgatok rád, csak gyerünk.
GORGIAS: Önként magad csigázni mért?
DAOS *(magában)*: Azon leszek,
hogy többet végezzünk ma, mint akármikor,
s ha emberünk az oldalát fájlalja majd,
nálunk kiállhatatlankodni megszünik.
SÓSTRATOS: Adj egy kapát!
GORGIAS: Enyémet foghatod, s eredj!

Amíg kapálsz, kerítést építek, hiszen
ezt is meg kell csinálni.
SÓSTRATOS : Add! Az életem
mented meg evvel.
DAOS : Én megyek, kövess, uram!
SÓSTRATOS : Úgy is teszek. Mert bármi lesz : vagy meghalok,
vagy elnyerem kezét a lánynak.
GORGIAS : Elnyered,
ha úgy beszélsz, ahogy gondolkodol.
SÓSTRATOS : Nagy ég,
mindaz, mivel próbálkozol, hogy elriassz,
csak megkettőzi elhatározásomat.
Ha nem nevelkedett fel asszonyok között
a lány s az élet csúnya dolgait nem is
említhették előtte dajka vagy nene,
de egyszerű s a rosszat gyűlölő apa
kibontakozni hagyta tiszta jellemét,
hogy is ne lenne nagy szerencse bírni őt?
De nyom vagy négy talentumot kapám, alig
bírom cipelni, mégse kényeskedhetem,
ha elkezdtem, nem illik abbahagyni már.

(Sóstratos, Gorgias, Daos el ;
Sikón majd Getas, más szolgákkal együtt, jön.)

SIKÓN : Hogy ez milyen szép birka, nem mindennapi!
A mélység nyelje el! Ha vállamon viszem,
szájával éri fenn a friss hajtásokat,
az ágakat leráncigálja s úgy legel,
ha meg négy lábra engedem, csak hátra megy,
előre nem. Szegény szakácsnak ép elég
nehéz az út, amelyen erre vonszolom.
De végre itt a Nympha-barlang, itt fogunk
áldozni. Pan, köszöntelek! Getas, ugyan
jól elmaradtál.
GETAS : Hogyne, négy szamárnak is
elég terhet raktak reám az asszonyok,
az átkozottak.
SIKÓN : Úgy látszik, hogy nagy tömeg
ember jön, annyi ágyneműt cipelsz ide.
GETAS : S hová tegyem?
SIKÓN: Támaszd meg itt.
GETAS : No végre kész!

(Lerakja a terhet és kifújja magát.)

Ez így van, ő ha álmában meglátja Pant,
Paiániának istenét, rögtön jövünk,
s itt áldozunk.
SIKÓN : Dehát ki az, ki álmodik?
GETAS : Ember, ne zaklass!

SIKÓN : Valld ki mégis ezt, Getas,
ki álmodott?
GETAS : Az asszonyom.
SIKÓN : S mit álmodott?
GETAS : Halálra kínzasz. Látta Pant.
SIKÓN : Az itt lakót?
GETAS : Azt éppen.
SIKÓN : És?
GETAS : Ifjú urunkat, Sóstratost . . .
SIKÓN : Az már igaz, hogy szép legény!
GETAS : . . . láncolta meg.
SIKÓN Apollón el ne hagyj!
GETAS : Terít vállára bőrt,
kezébe meg kapát ad és úgy küldi ki
a szomszéd földre.
SIKÓN : Rémes.
GETAS : Ám az áldozat
a rémes jelt is jóra fordíthatja még.
SIKÓN : Már értem én. Emeld fel újra s hordd be most
e holmit és vessük meg bent az ágyakat,
és mindent készítsünk elő, ha jönnek ők,
kezdődhessék az áldozat, szerencse fel!
Ez meg szemöldökét felhúzza. — Ó szegény,
ma étellel s itallal én jól tartalak.
GETAS : Tisztellek én téged s a mesterségedet,
amíg csak élek, ámde nem hiszek neked.

(Sikón és a szolgák bemennek a barlangba.)

(KAR)

HARMADIK FELVONÁS

KNÉMÓN *(a házból kilépve, hátraszól)* :
Anyó, az ajtót jól bezárd és senkinek
ne nyisd ki addig, míg én vissza nem jövök,
távol leszek, míg csak be nem sötétedik.
(Sikón, Getas és néhány más rabszolga kilép a barlangból.)
GETAS : Plangón, siess, már füstölögni kellene
az oltárnak.
(Sóstratos anyja, szolgálók kíséretében, közeledik.)
KNÉMÓN : Mi készül itt? Milyen tömeg
ez itt? Hollók közé valók!
GETAS : Te, Parthenis,
sípodba fújj, mivel tilalmas Pan elé
némán járulni.
SIKÓN : Csakhogy megkerültetek,
Héraklés úgy segítsen, az se kellemes,
itt várakozni íly sokáig, mert mi rég
elkészítettünk mindent.

GETAS : Zeus legyen tanúm,
e birka addig itt majdnem kiszenvedett.
SIKÓN : Ti könnyen késtek, ő nem várhatott szegény.
De lépjetek be! Víz, kosár és füstölő
kéznél legyen!
(Az egyik rabszolgához :)
Te meg mit állsz, mint szélütött?
(Knémón kivételével mind bevonulnak a barlangba.)
KNÉMÓN : Hogy pusztulnátok! Áll a munka s nem lehet
magára hagynom házamat miattatok!
A Nymphák is csak engemet bosszantanak,
a szomszédságuk elköltözni kényszerít
előbb-utóbb, a házamat lebontani
s másutt felrakni újra. Ím, áldozni jött
a sok zsivány, edényeket meg ágyneműt
hoztak, de önmaguk kedvét töltik vele.
A jámbor áldozat : kalács meg illatos
tömjén, mit istenünk egészben elfogad.
De ők a csontot s enni nem való epét
áldozzák fel s övék a jó falat marad.
Anyó, az ajtót nyisd hamar ki, gondolom,
akad bent is dolog, mit elvégezni kell.
(Visszamegy a házba és gondosan becsukja maga után az ajtót.)
GETAS *(kilép a barlangból) :*
Az üst otthon maradt? Beszélj! A bor szagát
még érzem rajtatok, de most mit is tegyünk?
Zavarnunk kell az istenség szomszédait,
más mentség nem kínálkozik.
(Zörget Knémón ajtaján.)
«Fiú!» Sehol
nem láttam hitványabb személyzetet soha.
«Szolgák!» Ezek talán máshoz sem értenek,
csak huncutsághoz. «Szolgák, én szólítalak!»
S ha rajta csípik őket, akkor hangosak.
«Fiú!» Ez mit jelent? «Szolgák, nincs senki bent?»
No végre mégis lépések hallatszanak.
KNÉMÓN *(kilép) :* Az ajtómból, gonosz, nem hordod el magad?
GETAS : Ember, belém ne marj!
KNÉMÓN : Nem én, Zeus uccse, csak
lenyellek élve.
GETAS : Ezt ne tedd, az istenért!
KNÉMÓN : Nekem s neked míly ügyletünk lehet közös,
istentelen te?
GETAS : Semmi, ám nem is jövök
adósságot megvenni rajtad vagy talán
törvénybe hívni : egy kis üstöt kérek én.
KNÉMÓN : Üstöt?
GETAS : Kis üstöt.
KNÉMÓN : Úgy? Ostorcsapást lehet.

Vagy azt hiszed, hogy én is ökröt áldozok,
ahogy ti?
GETAS: Tán bizony csigát sem, azt hiszem.
No minden jót, öreg, csupán az asszonyok
küldtek, hogy ajtódon kopogva kérjek egy
kis üstöt, megtettem, de nem ment, megviszem
a hírt és evvel vége. — Ó nagy istenek,
ez ősz öregbe tán kígyóméreg szorult!
(Bemegy a barlangba.)
KNÉMON: Gyilkos vadak, kopogni mernek itt, akár
barátjuk ajtaján, de én ha egyet is
itt érek és elrettentő példát a táj
lakóinak belőle nem csinálok, úgy
én sem vagyok másoknál semmivel különb.
Nem értem, ez hogyan kerülte el bosszúm.
SIKÓN *(Getashoz, akivel együtt jön ki a barlangból)*:
Pusztulj előlem! És ha megszidott? Talán
illetlenül kérted. Nem is mindenki ért
az íly dologhoz, én a nyitját ismerem,
hisz városszerte ezrivel van ügyfelem,
s a szomszédságát mindegyiknek zaklatom,
s ezt, azt hamar beszerzem, ám annak, ki kér,
kell tudni hízelegni. Hogyha éltesebb
ember nyit ajtót, már «apám», «apuska» lesz,
idősebb nő «anyám», ha meg középkorú,
«papnő» a címe, hogyha szolga, célszerű
ostort ígérni, mint ahogy, tudatlanok,
kötélre vagytok méltóak ti is. «Fiú!
Hívlak!»
(Knémón megjelenik az ajtóban.)
Nicsak, tatus, téged szólítalak.
KNÉMÓN: Te vagy megint?
SIKÓN: Megint azért . . .
KNÉMÓN: Szándékosan
felingerelsz. Hát nem tiltottam meg neked,
ajtómhoz lépni? Add a szíjostort, anyó!
SIKÓN: Az istenekre, ezt ne tedd, ne tedd, uram!
KNÉMÓN: És visszajött.
SIKÓN: Poseidón úgy . . .
KNÉMÓN: S még jár a szád!
SIKÓN: Csak egy edénykét kérni jöttem.
KNÉMÓN: Nincs nekem,
cserépedény se, bárd sem, egy szemernyi só,
ecet se, semmi sincs, de rég kimondtam én,
ajtómra járni hogy tilos mindenkinek.
SIKÓN: Nekem nem mondta senki.
KNÉMÓN: Hát most hallhatod.
SIKÓN: Elég baj ez nekem. De mégis, nem tudod,
hogy hol szerezhetnék edényt?

KNÉMÓN : Nálam soha!
Még ez sem volt elég?
SIKÓN : Hát minden jót!
KNÉMÓN : Nekem
a jó sem kell ti tőletek.
SIKÓN : Hát semmi jót!
KNÉMÓN : Kiállhatatlan emberek!
(Bemegy a házba és becsapja az ajtót.)
SIKÓN : Megadta hát
nekem! Hiába kértem illedelmesen!
Biz'isten, az nagyon különböző dolog,
kinek kopogsz az ajtaján, ha itt szokás
ököllel üdvözölni, sokra nem megyek.
Legjobb tehát a húst egészben sütni ki,
lapos tányér akad, használjuk azt, amink
van, így Phylé lakóihoz nincs több közünk.
SÓSTRATOS *(jön, a fáradtságtól görnyedezve) :*
Kinek szüksége bajra van, jöjjön Phylé
tájára el vadászni. Jaj, háromszoros
baj ért, a hátam és nyakam, csípőm s egész
testem kegyetlenül sajog. Túlságosan
nagy lendülettel kezdtem el dolgozni én,
munkához nem szokott kezem nehéz kapát
emelt magasra, tán a jó napszámosok
se jobban. Ámde nem soká, tekintetem
fürkészni kezdi, jő-e már a vén s a lány,
megfordulok, s nagy isten, akkor szúr belém,
először egy alattomos kis fájdalom,
de nőni kezd, amíg meggörbülök bele,
mint egy faág, de senki nem mutatkozik.
A nap tüzelt, s látom, hogy Gorgias felém
kacsintva nézi, hogy hajoltam meg saját
súlyomtól és akár a gémes kút, hogyan
emelkedem fel újra. «Meglehet, fiú» —
kiált felém — «hogy el se jő ma.» «Hát velünk»
—feleltem én — «akkor mi lesz?» «Holnap talán
meglessük őt, de most elég.» Helyemre állt
kapálni Daos és az első felvonás
így véget ére és most itt vagyok megint,
miért, miért nem, istenemre, nem tudom,
ösztönszerűen hoznak erre lépteim.
(Getas más szolgákkal együtt kilép a barlangból.)
GETAS : Milyen csúfság ez? Ember, azt hiszed talán,
hogy száz kezem van? Én rakok neked tüzet,
asszony, meg lisztet is szitálok, húst szelek,
dagasztok és rendezgetek, füst marja ki
szemem, s bár félig megvakultam, én magam
intézem itt az ünnepet.
SÓSTRATOS : Getas fiam!

GETAS : Ki szólít?
SÓSTRATOS : Én.
GETAS : S ki vagy te?
SÓSTRATOS : Hát nem látsz?
GETAS *(szemét törülgetve)* : Uram,
felismerlek.
SÓSTRATOS : De mit csináltok itt?
GETAS : Mit is?
Áldoztunk és neked csináljuk épp a jó
ebédet.
SÓSTRATOS : És anyám?
GETAS : Régóta itt van ő.
SÓSTRATOS : Apám?
GETAS : Reá még várni kell.
SÓSTRATOS : Ugorj ide
kicsit. Ha jól megfontolom, kapóra jött
az áldozat nekem, habozni nincs miért,
tüstént megyek, meghívni új barátomat,
s a szolgáját is, ünnepeljenek velünk,
utána bennük is megnő a buzgalom
a házassági tervemet segíteni.
GETAS : Miről beszélsz? Meghívni mégy vendégeket
ebédre? Énfelőlem háromezren is
jöhettek, azt előre tudtam, hogy nekem
nem jut még kóstoló se. Csak csődítsetek
mindenkit össze, nagyszerű az áldozat,
méltó, hogy lássa más is. Ám e sok fukar
asszony — csinos kis tréfa lesz, tudom, — nem ad
szemernyi sót se, Démétérre, senkinek.
SÓSTRATOS : Ma minden rendbe jön, Getas. Benned soha,
ó Pan, csalódni nem fogok, hiszen feléd
szállott imám, ahányszor erre vitt utam.
SIMIKÉ *(jajveszékelve megjelenik az ajtóban)* :
Szerencsétlen fejem! Szerencsétlen fejem!
GETAS : Csak ez hiányzott még! A bősz öregnek egy
asszonycselédje búvt elő.
SIMIKÉ : Mi lesz velem?
A kútba ejtett vödröt úgy akartam én
előhalászni, hogy gazdám ne tudja meg,
kapát eresztettem le érte, rátekert
keshedt kötélen, ez meg elszakadt, mivel
már gyönge volt.
GETAS : Ezt megcsináltad.
SIMIKÉ : Ó szegény
fejem, kapánk is ottveszett vödrünk után.
GETAS : Nincs hátra más, ugorj a kútba már te is.
SIMIKÉ : Véletlenül trágyát akar kihordani
az udvaron s a szerszámot keresve rég
ordítva futkos, már az ajtóban zörög.

GETAS : Fuss hát, szegény anyó, fuss hát, hiszen megöl,
vagy védekezz.
KNÉMÓN *(kilép az ajtón)* : Hová tűntél, haszontalan?
SIMIKÉ : Uram, nem készakarva ejtettem bele.
KNÉMÓN : Kotródj a házba!
SIMIKÉ : Mit csinálsz velem te?
KNÉMÓN : Én?
Kötélre kötve kútba mártlak.
SIMIKÉ : Jaj, ne tedd!
KNÉMÓN : Isten bizony, hogy megteszem, jó lesz ez itt,
minél keshedtebb, annál jobban megfelel.
SIMIKÉ : Daos, segíts, a szomszédból szólítalak!
KNÉMÓN : Te Daosban mersz bízni még, gonosztevő?
Nem megmondtam? Be! Gyorsan szedd a lábadat!
SIMIKÉ : Szegény fejem, segítségemre senki sincs.
GETAS *(Knémónhoz lép)* : Mi engem illet, én a kútba szállhatok,
vödör vagy bármi van lent, felhozom s magam
gondoskodom kötélről.
KNÉMÓN : Elpusztítsanak
az istenek téged, gonosz! Te mersz nekem
szolgálatomra lenni?
GETAS : Hogy dühöng megint!
Három gonosz lakik szivében. És hogy él!
Valódi, Attikát lakó paraszt, ki csak
köves földjével küszködik, hol nem terem
csak tímián meg zsálya, jó nem érheti.
De íme, jő ifjú uram, s a meghívott
vendégeket magával hozza, helybeli
földműveseknek látszanak. Bolond dolog!
Már itt is vannak, hol kötött velük vajon
barátságot?
(Sóstratos és Gorgias vitatkozva közelednek.)
SÓSTRATOS : Nem, ezt nem engedem neked,
van mindenünk, jönnöd kell, Héraklés segíts,
ki látott még olyat, hogy elhárítanád
a meghívást, mikor barátod ünnepel?
Hisz tudhatod, már rég barátod voltam én,
előbb, mintsem megláttalak,
(átadja a kapát és a kecskebőr subát)
fogd, vidd be ezt,
aztán jöhetsz.
GORGIAS : Anyámat mégse hagyhatom
magára otthon.
SÓSTRATOS : Gondoskodj felőle, hogy
hiányt ne lásson. Én magam rögtön jövök.

(KAR)

NEGYEDIK FELVONÁS

SIMIKÉ : Segítség, jaj, segítség, jaj nekem, ki jön
segítségünkre?
SIKÓN : Héraklés, felséges úr,
az istenekre, démonokra, hagyjatok
minket, hogy végre békén áldozzunk italt.
Be furcsa ház : ütleg, szítok meg jajgatás.
SIMIKÉ : Gazdám a kútban van!
SIKÓN : Hogyan?
SIMIKÉ : Hogy-hogy hogyan?
A vödröt és kapát kihozni szállt alá,
de megcsúszott véletlenül s belézuhant.
SIKÓN : No csakhogy egyszer házsártos vén emberünk
úgy tett, nagy Ég, ahogy helyes volt tennie.
Derék anyó, most rád került a sor.
SIMIKÉ : Hogyan?
SIKÓN : Mozsártörőt, követ s egyéb ilyesmiket
dobj rá felülről.
SIMIKÉ : Szállj le érte, kedvesem.
SIKÓN : Hogy rajtam is beteljesedjen egy mese,
s a kútban eb marjon meg? Istenemre, nem!
SIMIKÉ : Ó merre jársz most, Gorgias?
GORGIAS *(éppen megérkezik)* : Ím itt vagyok!
Mi kell anyó?
SIMIKÉ : Mi? Hát elismétlem megint :
gazdám a kútban van.
GORGIAS *(a barlang felé)* : Siess, hé Sóstratos,
jőjj már ki!
SÓSTRATOS *(kilép a barlangból)* : Menj előre és követlek én.
(Gorgiasszal el.)
SIKÓN : Dionysos, vannak hát mégis istenek.
Az áldozóknak üstödet sem adtad, ó
szentségtörő irígy, no idd a kút vizét,
egészen idd ki, hogy ne kelljen senkivel
megosztanod. Bosszút ím értem állnak így
a Nymphák, mert ki egy szakácsot bántani
merészelt, el nem vitte szárazon soha.
Mivelhogy mesterségünk szentséges dolog :
egy asztalost akárki sért, nem éri baj.
A LÁNY *(kilép a házból)* :
Jaj, csak nem halt meg, mentsétek meg jó apám!
SIKÓN : Miféle jajveszékelés! Ez sem segít...
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
Már szinte biztos, hogy lejut hozzá s szegényt
a mély kútból a napvilágra húzza fel.
Nagy istenek, mulatságos látványt ígér,

ha majd megáll remegve itt a ház előtt.
Mi engem illet, én örömmel látom őt
viszont, Apollón úgy segítsen, férfiak.
Ti asszonyok meg érte hintve szent italt
imát is mondjatok, hogy megmentsék öreg,
rossz csontjait, habár örökre béna lesz,
de így az isten és a néki áldozók
számára szomszédsága elviselhetőbb,
s ezek szakácsnak elhívnak majd máskor is.

SÓSTRATOS *(visszajön)*: Démétér istenasszony és Asklépios
s a többi isten is legyen tanúm, soha
nem láttam jobbkor fuldokolni, emberek,
senkit se, szinte már édes jobblét ölén.
Mert Gorgias, amint az udvaron vagyunk,
a kútba ugrott rögtön, én s a lány pedig
a kút kávája mellett álltunk tétlenül.
Mit is tehettünk volna? Legfeljebb a lány
tépvén haját sírt s mellét verte szertelen.
Arany szerencse volt velem, nagy istenek,
hogy én lehettem ott szegényke gyámola.
Kértem, ne bántsa önmagát, istenszobor
szebb nem lehet, s a kútban vergődőt bizony
nem sokba vettem, bár elismertem, ki kell
őt mentenünk, de aggasztott a várt siker.
Vesztére hogy nem lettem én, kevésbe múlt,
mert míg a lányra néztem, ujjaim közül
háromszor is kibújt a rámbízott kötél.
De Gorgias új Atlasnak mutatkozott,
bátran kitartva végül is felhozta őt.
De erre már eljöttem én, mert nem tudom
fékezni önmagam, kevésbe múlt s a lányt
majd megcsókoltam, oly vadul kívántam őt
nőmül. De már készülni kell, zörrent a zár.
Mit látok itt? Ó Zeus, megváltó istenem!

(Knémón, Gorgiasra támaszkodva, vánszorogva jön.)

GORGIAS: Knémón, mi kell? Beszélj!

KNÉMÓN: Nagyon rosszul vagyok.

GORGIAS: Szedd össze hát mégis magad!

KNÉMÓN: Ha meghalok,
nem lesz tovább a terhetekre már a vén
Knémón.

GORGIAS: Beláthatod, nem jó magánosan.
Hajszál hiányzott csak, hogy elpusztulj imént.
Ilyen magas korban ráférne már bizony,
hogy éberen gondozzanak.

KNÉMÓN: Tudom, magam
hibáztam eddig. Hívd anyádat, Gorgias!

Az ember legtöbbször saját kárán okul,
az már igaz. Te, kis leányom, add kezed,
segíts feltápászkodni már.

SÓSTRATOS *(magában, miközben a leány Knémónt átkarolja)*: De jó neki!

KNÉMÓN *(észrevéve Sóstratost)*: Te meg mit ácsorogsz, gonosz, mi dolgod itt?

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . Myrrhiné, s te Gorgias, figyeljetek,
élni sem kívánok én már, jobb nekem, ha meghalok,
hagyjatok meg ebben, úgyse cáfolhat meg senkisem.
Egyben tévedtem talán csak: hogy megélhet egymaga
s önmagán segít az ember, senki másra nem szorul.
Ámde látva most, milyen hamar bealkonyul s milyen
céltalan volt életem, belátom, elvem nem helyes.
Kell, hogy álljon őt segítő társ az asszony oldalán.
Héphaistosra, attól lettem ily rideg, hogy másokat
láttam én, hogy élnek és azt számítgatják csak, hogyan
tudnának meggazdagodni, s azt hittem, hogy senki sincs
emberek között, ki másnak jót akar. Válaszfalat
vont körém ez, ámde Gorgias példája mást mutat:
mert amit velem ma ő tett, nagy s nemes lélekre vall.
Mert idáig ajtómhoz közel sem engedtem soha,
még a legkisebb segítséget sem nyújtottam neki,
szóra sem méltattam és az életem mentette meg.

GORGIAS: Hisz jogodban áll s ha megtiltod továbbra is nekem,
nem nézek feléd sem, úgy se tettél eddig jót velünk,
én se véled.

KNÉMÓN: És ezentúl? Hogyha meghalok, fiú,
— s azt hiszem, soká nem élek, érzem én, beteg vagyok —
s akkor is ha még magamhoz térek, légy az én fiam,
és amim csak van, tekintsd tiédnek, ezt a lányt pedig
rád bízom, férjhez te add, hiszen ha tán felgyógyulok,
akkor sem lesz vőlegény, ki tetszésem megnyerheti,
én pedig továbbra is hadd éljek ízlésem szerint.
Minden mást intézz magad, ha átvetted a vagyonom,
hála isten, van hozzá eszed s törődsz hugoddal is.
Birtokom két részre osztva, hozományul add felét,
másikat megtartva, láss el engemet s anyádat is.
Most segíts leülni, lányom. Kelleténél több beszéd
férfihoz nem illenék, de volna még néhány szavam,
egy-két szóval életismeretre hadd tanítsalak.
Volna minden ember szíve csak jószándékkal tele.
törvényszék se, börtönök se, háború se volna tán.
Mert lehet középszerű vagyonnal élni boldogan.
Ám ha tetszik, én felőlem hadd tegyétek így tovább,

én, a vén zsémbeskedő, sokáig útba nem leszek.
GORGIAS: Nincs ellenvetésem és amit kívánsz, elvállalom.
Vőlegényt is úgy keressünk, hogy te egyetérts vele.
KNÉMÓN: Istenemre, nincsen erre több szavam, ne háboríts.
GORGIAS: Épp veled kíván beszélni —
KNÉMÓN: Istenemre, hagyjatok!
GORGIAS: ... egy legény, ki kéri lányod.
KNÉMÓN: Engem az se érdekel.
GORGIAS: Életmentésben segített.
KNÉMÓN: Hol van?
GORGIAS: Itt. *(Sóstratoshoz).* No jer közénk
KNÉMÓN: Arcát nap sütötte, látni. Tán paraszt?
GORGIAS: Való, apám,
nem ficsúr, ki naphosszat csak ténferegne tétlenül ...
.....
.....
.....
.....
.....
(Sóstratoshoz):
Már apánk se tiltja tőled, rád bízom tehát hugom,
és amint az illik, ünnepélyesen, tanúk előtt
kész vagyok kiadni minden osztályrészed, Sóstratos.
Görbe úton célba jutni nem próbálkoztál te sem,
tiszta jellemet mutatsz s mi kell, a lányért vállalod,
bárha gyönge vagy s törékeny, szívesen fogtál kapát,
nem vagy rest dologra sem s a férfit az mutatja meg,
hogy nem tartja többre önmagát, ha gazdag is nagyon,
más, szegényebb embereknél; az, ha sorsa változik,
nem törik meg, és ilyennek ismertük meg jellemed.
Csak maradj tovább is mindig így.
SÓSTRATOS: Azon leszek bizony.
Ám elég: a durva emberek dícsérik önmaguk.
(Kallippidés közeledik.)
Nézd csak: éppen jókor jő atyám.
GORGIAS: Csak nem Kallippidés
mondhat téged gyermekének?
SÓSTRATOS: Úgy van!
GORGIAS: Gazdag ember az,
mint ahogy megérdemelte, mert ügyes paraszt nagyon.
KALLIPPIDÉS: Még éhen halok, talán a birkahús is elfogyott
s házam népe jóllakottan visszatért tanyánkra már.
GORGIAS: Ó Poseidón, jaj de éhes! Mondjunk mindent el neki?
Jobb, ha már evett, s szelídül.
KALLIPPIDÉS: Ettetek már, Sóstratos?
SÓSTRATOS: Még azért maradt neked, csak lépj velünk be.
KALLIPIDÉS: Azt teszem.
GORGIAS: Menj utána és beszélj apáddal, négyszemközt talán.

Sóstratos : És te addig benn a házban várakozni fogsz, úgy-e?
Gorgias : Messze nem megyek ki.
Sóstratos : Jó lesz, nem sokára hívlak is.

(KAR)

ÖTÖDIK FELVONÁS

Sóstratos : Nem megy minden kedvem szerint, apám, ahogy
elvártam volna tőled.
Kallippidés : Úgy? Mi baj tehát?
Tiltottam én, hogy nőül vedd, akit szeretsz?
Ellenkezőleg, így kívánom.
Sóstratos Nem hiszem.
Kallippidés : Az istenekre, vallom azt, amit tudok :
a házasság szilárd alapra épül úgy,
ha ifju szív parancsa teljesül vele.
Sóstratos : Ha egyszer arra méltónak találtuk ezt
az ifju embert, hogy hugát nőül vegyem,
miért vonod meg tőle testvérem kezét?
Kallippidés : Ez nem helyes beszéd. Koldússzegény legyen
necsak menyem, de vőm is? Ez sok volna már,
elég az is, hogy egyhez hozzájárulok.
Sóstratos : Pénzről beszélsz : nagyon bizonytalan dolog.
Hiszen ha tudnád, hogy nálad maradhat az
örökre, még csak érteném, hogy őrized,
s nem adsz belőle senkinek. De nem te vagy
gazdája, nem te, vak szerencse bír vele,
ezért irígyen mástól meg ne vond, apám!
Úgy eshetik, hogy tőled elragadja még
és méltatlannak osztogatja majd a sors.
Ezért mondom, hogy míg rendelkezel vele,
a pénzedet nagylelkűen használd, apám,
segíts mindenkinek, gazdaggá tégy saját
pénzedből másokat, hiszen csak ez marad
tiéd örökre, és ha egyszer bajba jutsz,
így mindig lesz miből merítened megint.
Hiszen csak sokkal többet ér a nyílt barát,
mint titkos kincsed, mit beásva földbe dugsz.
Kallippidés : Ismersz te, Sóstratos, mit csak gyűjtöttem én,
magammal abból sírba semmit sem viszek,
mindaz tiéd. Akarsz barátra tenni szert?
Tégy úgy, ahogy jónak látod, szerencse fel!
Miért ez oktató beszéd? Vigyél, vigyél
mindent és osztogass el, én megengedem.
Sóstratos : Jó szívvel?
Kallippidés : Úgy, jó szívvel, ez téged soha
ne aggasszon.
Sóstratos : Tehát szólítom Gorgiast.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

GORGIAS *(jön)*: Az ajtóban kilépve meghallottam én
az első szótól kezdve, mit beszéltetek.
De én mit mondhatok? Tudom, te, Sóstratos,
igaz barát vagy, én is megszerettelek.
De úgy segítsen Zeus, elégedett vagyok
a helyzetemmel és nagyobbra nem török
SÓSTRATOS: Nem értem, hogy miről beszélsz.
GORGIAS: A húgomat
hozzád adom, de én a húgod nélkül is
jól megleszek.
SÓSTRATOS Hogy érted ezt?
GORGIAS: Nem esne jól
élvezni azt, miért más dolgozott, magam
gyűjtök magamnak.
SÓSTRATOS: Dőreség ez, Gorgias.
E nászra méltatlannak tartanád magad?
GORGIAS: Hugod kezére nem, de az nem illenék,
hogy az, kinek kevés van, nyerjen nagy vagyont.
KALLIPPIDÉS: Ó Zeus, nagy isten, hallod ezt? Nemesszivű
de balga vagy.
GORGIAS: Miért?
KALLIPPIDÉS: Idő előtti még
beszélni nagy vagyonról. Én hozzád adom
a lányt s legyen kevés, mit elfogadsz vele.
GORGIAS: Hajlok reá; ha ellentmondanék, bolond
lennék, nemcsak szegény — az ember ésszel él.
SÓSTRATOS: Tehát az eljegyzés van hátra már csupán.
KALLIPPIDÉS: Ifjú, ím átadom neked leányomat,
hogy méhe, mint a föld, törvényes magzatot
teremjen — és három talentumot vele.
GORGIAS: Hadd adjak én hugommal egy talentumot.
KALLIPIDÉS: Nem lesz sok az?
GORGIAS: Telik reá.
KALLIPPIDÉS: Megtarthatod
egészben, Gorgias, amid csak van. De már
anyádat és testvéredet vezesd ide
nőink közé.
GORGIAS: Kívánságod szerint teszek.
SÓSTRATOS: Az éjszakát evés-ivással töltsük itt,
együtt maradva mind, a kettős esküvőt
majd holnap üljük. Hozd magaddal, Gorgias,
a vén embert is, köztünk felderül talán.
GORGIAS: De nem jön úgy sem, Sóstratos.
SÓSTRATOS: Beszéld te rá.
GORGIAS: Ha rá tudom beszélni őt. *(El.)*
SÓSTRATOS *(apjához)*: Az úgy helyes,
hogy szépen iddogáljatok ti, két öreg,
s az asszonyok virrasszanak.
KALLIPPIDÉS: Fordítva lesz,
előre sejtem én, a nők isznak sokat,

s mi virrasztunk. De már megyek, s intézkedem,
hogy semmiben hiányt ne lássatok.
SÓSTRATOS: Helyes! *(Kallippidés el.)*
(Egyedül:)
Ki józanul gondolkodik, reménytelen
helyzetbe nem kerül, ha ésszel él s kitart,
mindent elér: a példa erre én vagyok.
Csak egy nap, és a házasság, miről talán
mások lemondtak volna már, beteljesült.
(Gorgias, anyjával, húgával és Simiké anyóval jön.)
GORGIAS *(a nőkhöz)*: Szedjétek lábatok!
SÓSTRATOS *(fogadva őket)*: Csak bátran jöjjetek!
(A barlangból kilépő anyjához fordulva:)
Anyám fogadd, őket!
GORGIAS: Knémón otthon maradt,
sőt arra kért, a vén cselédet is vigyük
magunkkal, mert tökéletes magányt kíván.
SÓSTRATOS: Az önfejű! Hát megleszünk ő nélküle,
lépjünk be hát mi.
GORGIAS: Sóstratos, szégyenkezem
e nők miatt.
SÓSTRATOS: Üres beszéd! Csak nem maradsz
kívül? Hisz ez számodra már családi ügy.
SIMIKÉ *(hátrafordulva, Knémón háza felé)*:
Elhagylak én is, Artemisre, élj magad,
szerencsétlenné jellemed tesz. Itt ezek
az istenhez vezettek volna, ám te csak
ellenkezel, tanum Démétér és a Lány,
elég baj ért, de még nagyobb ér majd ezért.
GETAS: Betérek hozzá s megnézem, mi van vele.

Futólaszó

Miért zendítesz rá? Zenét hallgatni nincs időm most.
A házban egy beteg lakik, hozzá megyek, figyeld meg.
SIMIKÉ: Üljön mellette bárki más, ápolva őt, ha tetszik,
de én búcsúztatom kisasszonyunkat és utószor
gyöngéd szavammal hadd becézzem őt.
GETAS: Helyes no, menj csak.
Addig majd én elgondozom . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
Sikón, derék szakács, siess, Poseidón úgy segítsen!
Hol késlekedsz ilyen soká?
SIKÓN: Te szólítasz?
GETAS: Magam la!
Imént elszenvedett sérelmedért bosszút nem állnál?
SIKÓN: Imént elszenvedett sérelmemért? Miről fecsegsz te?
GETAS: A zsémbes vén egyedül van és alszik.
SIKÓN: S hogy van különben?

GETAS : Végét nem járja semmiképp.
SIKÓN : Hanem ha mégis fölkel,
el tudna minket verni még?
GETAS : Fölkelni sem nagyon tud.
SIKÓN : Be jól esik nekem szavad, bemegyek valamit kérni,
magán kívül lesz majd legott.
GETAS : De mégis azt javallom,
cipeljük őt magát előbb ki s itt ha elhelyeztük,
bármit kérünk, zörögve ajtaján, felingereljük,
az jó mulatság lesz nekünk.
SIKÓN : De tartok Gorgiastól,
ha rajtakap, majd ad nekünk.
GETAS : A zaj növekszik ott bent,
isznak, ránk senki sem figyel, különben is, ma hozzánk
még nyájasabb, mint bármikor, ez már az új rokonság,
a mi emberünk egészen ő, csak mindig így maradjon,
egész jól elviselhető.
SIKÓN : Hogyisne?
GETAS : Csak titokban
cipeld a vén embert ki és ne késlekedj sokat már.
SIKÓN : Maradj, könyörgök, itt ne hagyj magamra, el ne menj még,
s az istenekre, zajt ne csapj!
GETAS : Dehogy csapok, tanúm Gé!

(Bemennek és kihozzák Knémónt.)

Így, jobbra.
SIKÓN : Megvan.
GETAS : Tedd le hát!, Nos, itt az alkalom már.
SIKÓN : Először én kezdem, te meg figyelj a szép ütemre.
Hej, szolga, hej, fiú, fiúk, hívlak!
KNÉMÓN : Kiszenvedek, jaj!
GETAS : Hívlak, fiú, hej, szolga, hej, fiúk!
KNÉMÓN : Kiszenvedek, jaj!
Ki az? Felismerem, közülük egy. De mit kívánsz hát?
SIKÓN : Egy tányért kérek s üstöket.
KNÉMÓN : Ki az, ki talpra állít?
SIKÓN : Tudom, hogy nálatok kerül.
GETAS Tizenkét asztal is kell,
s háromlábú ülőke hét, fiúk, a bennlevőknek
jelentsétek hamar, sietnem kell.
KNÉMÓN : De semmi sincsen.
GETAS : Valóban nincs?
KNÉMÓN : Ezerszer is hallhattad.
GETAS : Elmegyek hát.
KNÉMÓN : Ó jaj, szerencsétlen fejem, ki hozhatott ki engem?
s ki tett le engem itt elől? Hordd el magad te!
SIKÓN : Mindjárt.
Fiú, fiam, nők, férfiak, kapus rabszolga!
KNÉMÓN : Ember,
örjöngsz, az ajtót be ne törd!

SIKÓN : Adj szőnyeget kilencet!
KNÉMÓN : Honnan?
SIKÓN S függönyt is kölcsönözz, finom külföldi szőttest,
a hossza száz láb is legyen.
KNÉMÓN : Jó volna, hogyha volna.
SIKÓN : Akad.
KNÉMÓN : Hová gondolsz? Anyó! Ez már megint hová tűnt?
SIKÓN : Akkor más ajtón zörgetek.
KNÉMÓN : Hordd el magad! Simiké!
Az istenek, zsiványok, elpusztítsanak! Mi kell még?
SIKÓN : Egy jó nagy bronzedényt is adj!
KNÉMÓN : Hol van, ki talpra állít?
SIKÓN : Már hogyne volna, van neked, van függöny is, papuska.
KNÉMÓN : Hol van, haszontalan kölyök? 930
SIKÓN : Talán edény se volna?
KNÉMÓN : Simikét megölöm!
GETAS : Aludj tovább nyugodtan és ne vinnyogj!
Embert kerülsz, a nőket gyűlölöd s az áldozathoz
hiába hívtak nyájasan, de most viszünk erővel.
segítségedre senki sincs, magunk vagyunk körötted.
Figyelj tehát szavunkra . . .
KNÉMÓN : .....
Mi vár a nőkre ott, mivel csaltátok el közétek?
GETAS : Az asszonyod s a lányod sorsa fordul kedvezőre
először életükben, ott vidáman szórakoznak,
mindent elkészítettem én, italt a férfiaknak. 940
Figyelsz vagy alszol?
KNÉMÓN : Ó, hogy is lehetne itt aludnom?
SIKÓN : Akarsz-e inni hát velük? Nincs vége még, figyelj csak.
Mindenre gondom volt, a föld behintve zöld levéllel,
az asztalok terítve, hé, hallod, magam csináltam,
mivelhogy én szakács vagyok. De lusta ember is vagy.
Amott vidám vendégsereg, ni, egyikük kezében
az ódor csillog, önti már öblös kupába vízzel,
a férfiak közt körbe jár, nőknek kínálja másik.
Látod, hogy isznak ott? Homok sem issza fel mohóbban.
Mámorban égve egy leány a szolganép sorából 950
kilép — árnyékban nyílt virág — fátyolba rejtve arca,
ütemre táncol, énekel, szemérmesen remegve,
társnője fogja kézen és a kört kettesbe lejtik.
GETAS : Ki annyit szenvedtél, te is közéjük lépve táncolj.
KNÉMÓN : Mit terveztek gazemberek?
SIKÓN : Csak azt, hogy lépj közéjük.
Illetlen vagy.
KNÉMÓN : Nem én, az istenekre.
SIKÓN : Hát vigyünk már?
KNÉMÓN : De mit tegyek?
SIKÓN : Táncolj te is.
KNÉMÓN : Legyen tehát, vihettek,
ott békében hagynak talán.

GETAS : Ez már helyes, kapaszkodj.

Szép győzelem, fiam, Donax, te is, Sikón,
emeljétek fel és vigyétek őt be. Te
vigyázz magadra, el ne szökj, ha bármilyen
csalárdságon kapunk, ne várj kiméletet,
ezt jól jegyezd meg. Így, nekünk is adjatok
immár fáklyát és lombfüzéreket.

SIKÓN : Nesze!

A vége ez, legyőzve már a zord öreg,
legények, férfiak, fiúk örüljetek
együtt velünk és nyájasan tapsoljatok.
S a vidámságot kedvelő nemes leány,
a Győzelem ne hagyjon el minket soha.

Fordította és bevezetéssel ellátta
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

A kiadásért felelős Bernát György az Akadémiai Kiadó igazgatója. — Műszaki felelős: Pataki Ferenc
Kézirat érkezett: 1959, VIII. 12. — Példányszám: 500 — Terjedelem: 18·5 (A/5) ív

1959.49792 — Akadémiai nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MARÓTI EGON

A KALÓZOK SZEREPE SEXTUS POMPEIUS TÁBORÁBAN

A kalózkodásnak a római polgárháborúk korában játszott gazdasági és politikai szerepével és jelentőségével, a különböző — elsősorban kilikiai — kalóz-szervezetek és Róma viszonyának alakulásával, a kalózkodás kiterjeszkedésének és elhatalmasodásának egyes fázisaival már korábban foglalkoztam.[1]

1. A kalózok hatalma a legnagyobb kiterjedését s a római érdekek veszélyeztetésének tetőpontját — mint ismeretes — az i. e. I. sz. hetvenes éveiben, a harmadik mithridatési háború, a Spartacus-féle felkelés és a Sertorius elleni harcok idején érte el. Erről a Rómára nézve szégyenletes és egyúttal a senatori kormányzat válságára jellemző helyzetről, a kalózok szinte akadálytalan tevékenységéről a kortársak közül Cicero festi a legrészletesebb, egyúttal a legjellemzőbb képet[2]. Ugyancsak ő, a Mithridatésszel és Sertoriusszal szövetséges kalózok garázdálkodása miatt — római részről — a legtöbb kárt szenvedett lovagrendi kereskedők és adóbérlők érdekeinek szószólója,[3] méltatja a leglelkesebben, a legnagyobb elismeréssel Cn. Pompeius sikereit, a kalózok hatalmának letörését: *pro dii immortales ! tantamne unius hominis incredibilis ac divina virtus tam brevi tempore lucem adferre rei publicae potuit, ut vos, qui modo ante ostium Tiberinum classem hostium videbatis, ei nunc nullam intra Oceani ostium praedonum naves esse audiatis ?*[4] — Cicero a Flaccus érdekében (i. e. 59-ben) elmondott beszédben Cn. Pompeius Magnus kalózhadjáratának eredményeit így foglalja össze: *. . . nihil esse unde proficiscantur (sc. praedones), nihil quo revertantur, littora, insulas, urbes maritimas claustris imperii nostri teneri*[5]. Azonban ugyanabban a beszédében maga Cicero

[1] Vö. A kalózkodás szerepe a római polgárháborúk korában. Kandidátusi értekezés tételei 1955, 18. l. A kalózkodás Szicília körül C. Verres propraetorsága idején, Ant. Tan. IV. 1957, 29 sköv. L. még Acta Ant. IV. 1956. 197 sköv. B. C. O. 3, 1958, 147—8. továbbá a MTA I. O. Közl. X. 376—77.

[2] Mindenek előtt a «*pro lege Manilia*» mondott beszédében 31—33., 53., 55. Vö. A kalózkodás szerepe . . . 11—17. l. Ant. Tan. uo. 30—32. — A korabeli helyzet s a kalózok okozta rettegés nyomán kialakult közfelfogás jellemzésére az utóbbi helyen említett adatok mellett Cicerótól l. még: in Verr. II/IV. 43, 94. p. Mur. 2, 4. p. Sest. 20, 45.

[3] Vö. ebből a szempontból *Trencsényi-Waldapfel I.:* Cicero. Válogatott művei, 1958. c. munkájának bevezető tanulmánya. További szempontok, adalékok a munka ismertetése kapcsán e folyóirat jelen évfolyamában 184 sköv.

[4] p. lege Manil. 33. vö. 31., 56. p. Flacc. 29., 30. p. Sest. 67. Az ókorban szinte általános elismerésre l.: Liv. p. 99. Vell. II. 32, 4. Flor. I. 15, Plin H. N. XII. 98. Strab. XIV. p. 668. Plut. Pomp. 28. App. Mithr. 97. Dio 36, 73, 3. Lucan. Phars. II. 477. Eutrop. VI. 12,2. Oros. VI. 4,l. Lex Gabinia-Calpurnia de Deliis I. 13—15.

[5] p. Flacc. 30. vö. Flor. I. 41,15. Strab. XIV. p. 665., 669. App. Mithr. 96.

említi (13,31.), megbízható tanuk tudósítása alapján, hogy a kalózok még akkor is több foglyot ejtettek *(complures a praedonibus esse captos)*, sőt nem egy gyilkosságot is elkövettek *(. . . etiam occisus est a piratis Adramytenus, homo nobilis . . . Atinas pugil, Olympionices.)*, Pompeius sikere tehát nem volt maradéktalan és végleges[6]. Pompeius a Mithridatés elleni hadjárat vezetésének elnyerését tartotta fontosnak[7] s ezért inkább a gyors mintsem a teljes sikerre törekedett (írja már Velleius II. 31, 4,), s mint tudjuk, már a kortársak közül is felrótták egyesek a kalózokkal szembeni elnéző bánásmódját[8], ami — mint alább látni fogjuk — nem maradt következmények nélkül.

Az azonban kétségtelen, hogy Cn. Pompeius hadjárata után kalózság mint jelentős önálló erő nem érvényesült, azt követően már csak elszigetelt kalóz-vállalkozásokkal, szórványos rajtaütésekkel találkozunk, elsősorban a triumvirek közti polgárháború idején néhány ízben, ami érthető is, hiszen a háborús körülmények általában elősegítették a kalózkodás fellendülését, az ilyen állapotok különösen kedveztek azoknak, akik a zavarosban akartak halászni.[9]

A római köztársaság története során a kalózok azonban már csak egy ízben jutnak jelentős szerephez, és — mint a mithridatési háborúk esetében — ismét a hivatalos római hatalom ellen küzdő politikai tényezőnek, ezúttal Sextus Pompeiusnak és híveinek szövetségében. Ez a fellépésük azonban, már távolról sem önálló, s már olyan mértékben sem tudják biztosítani függetlenségüket szövetségesüktől, mint például a mithridatési háborúk esetében a pontosi uralkodóval szemben. Egységeik beolvadnak Sex. Pompeius haderejébe, céljaik : rabló, zsákmányoló szándékuk csak mellékesen érvényesül, s bizonyos fokig alárendelt szerepet játszanak; a Iulius Caesar örökére törő politikusok hatalmi versengésében mint a politikai harc eszközei jelentkeznek. Hasonlóképpen, mint ahogyan ebben az időben már a rabszolgák sem annyira önálló akciókban vívják harcukat elnyomóik ellen, hanem elsősorban republikánus gazdáikkal együtt menekülve, illetve még inkább ezek ellenfeléhez csatlakozva igyekeznek súlyos helyzetükből megszabadulni.[10]

2. Augustus «világhódító tetteinek» megörökítése során beszámol arról, hogy a tengert megszabadította a kalózoktól, és hogy e háború során hogyan bánt el azoknak a rabszolgáknak ezreivel, akik gazdáiktól megszöktek és ellene fegyvert fogtak : *Mare pacavi a praedonibus. Eo bello servorum, qui fugerent a dominis et arma contra rem publicam (!) ceperant, triginta ferme millia capta dominis ad supplicium sumendum tradidi* (R. g. d. A. 25.). Ez a tudósítás természetesen a Sextus Pompeius és hívei elleni harcra vonatkozik.[11]

[6] Vö. *A. Köster:* Das antike Seewesen, Berl. 1923, 250. *V. Chapot:* La Province romaine proconsulaire d'Asie, Paris 1904, 46—47. *T. R. S. Broughton:* An economic survey of ancient Rome (ed. *T. Frank*) IV. 524. — A kalózok tevékenysége például Syria partjainál kimutatható i. e. 55-ből is, l. Dio 39,56, 59. továbbá Cic. Ad Att. 16, 1, 3.

[7] Vö. Marx ítéletét Pompeiusról 1861. II. 27-én Engelshez intézett levelében : Marx—Engels Válogatott Levelei 1843—1895. Budapest 1950, 53. sz. 141—2. l.

[8] Vö. Vell. II. 32, 5. Plut. Pomp. 29,1. Lucan. I. 346. II. 579., 365. III. 228. Nem érdektelen magának Cicerónak későbbi fanyar megjegyzése sem : *nos qui piratas immunes, socios vectigales habemus* (de off. III. 49).

[9] L. már Andokidés korábbi megfigyelését, De myst. 138.

[10] Bizonyos fokig hasonló jelenséggel találkozunk már korábban, a görög történelem során a Peloponnesosi-háborúk idején. Vö Thuk. VII. 27, 2. 3. VIII. 40, 2.

[11] Sex. Pompeius nevének elhallgatása kettős célzatú : *a)* a hagyományokkal nem volt összeegyeztethető polgárháborúban, római ellenféllel szemben elért diadal

Augustus megfogalmazásának, intencióinak megfelelően a caesariánus felfogást magukévá tevő, illetve ilyen felfogású források alapján dolgozó történetírók és más szerzők a Sex. Pompeius és tábora elleni küzdelmet a szökevény rabszolgák és kalózok elleni harcnak tüntetik fel.[12] Ez a beállítás Octavianus környezetében alakult ki s az ilyen szellemi propaganda minden bizonnyal már igen korán, a puteoli egyezmény után, a Sextus Pompeius elleni hadműveletek újrafelvétele idején megindult. Erre mutat Horatius IV. epodusa, ahol a Sextus elleni hadakozás mint a kalózok és a rabszolgatömegek elleni harc szerepel:

. . . tot ora navium gravi
rostrata duci pondere
contra latrones atque servilem manum . . .[13]

S mint Appianosnál olvashatjuk, hasonlóképpen igyekezett meggyőzni a közvéleményt és a hadsereget Sextus szerződésszegéséről, arról. hogy ismét kalózkodik a tengeren, s ezt maguk az elfogott kalózok és a hozzá átállt Menas is tanúsítja: *ἐπιπολαζούσης δὲ ὑπονοίας ἔτι; ὡς παρασπόνδως ὁ πόλεμος ὅδε γίγνοιτο, τὴν ὑπόνοιαν ὁ Καῖσαρ ἐκλύων ἐπέστελλε τῇ πόλει καὶ τὸν στρατὸν αὐτὸς ἐδίδασκεν, ὅτι τὰς σπονδὰς ὁ Πομπήιος ληστεύων τὴν θάλασσαν ἀναλύσειε καὶ τοῦθ' οἱ λησταὶ κατείποιειν αὐτοῦ· κατείποι δὲ καὶ Μηνόδωρως τήν ὅλην γνώμην.* (V. 80, 341).

Ez az elfogult és egyoldalú beállítás, mint látni fogjuk, azonban távolról sem volt alaptalan. Ennek a felfogásnak a meggyökereztetéséhez az adott elsősorban alapot, hogy a Sextus Pompeiusszal vívott harc eseményeiben a valóságban is jelentős szerepük volt a kalózoknak, illetve a szökött rabszolgáknak.

A rabszolgák esetében egyszerűbb ennek az igazolása: attól kezdve, hogy Sextus 43 késő-őszén elfoglalta Siciliát, tömegesen menekültek hozzá Itáliából a rabszolgák.[14] Ezek a szökések olyan hatalmas méreteket öltöttek, hogy a Vesta-szűzeket utasították: forduljanak imával az istenekhez, hogy szüntessék meg ezt a csapást (Dio 48,19,4.). A puteoli egyezmény[15] különös

nyílt emlegetése; ezért nem szerepelt Cn. Pompeius hispaniai győzelmi emlékművén Sertorius neve, ezért szerepeltek Iulius Caesar hármas diadalmenete alkalmával földrajzi megjelölések (vö. a polgárháborúkról írt pseudo-Caesari munkák címét), ezért üzent hadat i. e. 32-ben maga Octavianus is Cleopatrának és nem Antoniusnak. *b)* Augustus általában megkerüli ellenfeleit, jelentős kortársai, így Antonius és Lepidus nevének említését is (vö. uo. 1., 10., 24., 25., 34. ill. 2. Brutus és Cassius); nyilván nem volt szándéka riválisai nevét megörökíteni s ezzel a kortársakat és az utókort arra emlékeztetni, hogy a birodalom feletti egyeduralmat hosszú, véres harc árán nyerte el és nem olyan általános, spontán lelkesedés közepette, amint azt maga fel szeretné tüntetni (vö. uo. 1., 5., 6., 9., 12., 25. és 35.); végül az anonymitás megkönnyítette a legyőzött ellenfelek befeketítését is. — L. még *H. J. Diesner:* Zum Monumentum Ancyranum. Wissensch. Zs. d. K. - Marx Univ. Lpz. 3, 1953/54. Gedächtnisschrift für O. T. Schulz, 10. l.

[12] Így Strabo. V. p. 243. Vell. II. 73, 2. Flor. 2, 18, l. még Liv. p. 128. Ez a szemlélet, beállítás tovább él a későbbi hagyományban is, vö. Plin. H. N. XVI. 3. Lucan. Phars. VI.421. Manil. Astron. I.920.

[13] 17—19. sor. Vö. a később írt IX. epod. 7—10.

[14] Vell. II. 73, 3. App. b. c. V. 85, 345. vö. Flor. II. 18, l.

[15] És nem misenumi, vö. *V. Gardthausen:* Augustus und seine Zeit II. 105 Lpz. 1896. G. alapvető fejtegetéséhez l. még *N. A. Maskin:* Augustus principátusa, Budapest 1952. 208.

nyomatékkal foglalkozott a szökött rabszolgák kérdésével és szabadságot biztosított azoknak, akik Sextushoz menekültek és vezetése alatt szolgáltak.[16]

A Sextus Pompeius és hívei elleni harcot a közvélemény nem alaptalanul tekinthette a kalózok elleni harcnak is, mert ez idő alatt az itáliai partok veszélyeztetettsége és az élelmezés körüli zavarok a kalózok hatalmának tetőfokán kialakult egykori állapotokra emlékeztettek.[17] Sextus flottájának módszerei sem különböztek lényegesen a kalózok taktikájától[18]. Kisebb méretű, gyors, mozgékony naszádjaik hasonlóak voltak a kalózokéhoz (App. b. c. V. 85,315.). Az is kétségtelen, hogy Sex. Pompeius hajóslegénysége a szökött rabszolgák mellett elsősorban a nemrég legyőzött kalózok közül került ki.[19] Sestier arra is gondol, hogy az öreg Pompeius tekintélye is jelentős mértékben elősegítette ezek csatlakozását.[20]

Sicilia elfoglalása után Sextus Pompeius erős flottájával blokád alá vette Italia partjait. Ezzel az volt a célja, hogy zavarja az ottani helyzet konszolidálását, nyomást gyakoroljon Octavianusra, nyugtalanságot keltsen, fokozza a brundisiumi békekötés után kivetett új adók miatt amúgyis erősödő elégedetlenséget a triumvirek ellen (vö. App. V. 67, 282). Állandó parti rajtaütéseivel és az élelemszállítás megbénításával, a szállítóhajók elfogásával valóságos éhinséget okozott[21]. Rómának nem csupán a szicíliai gabonát kellett nélkülöznie, hanem a keleti és afrikai szállítmányokat is, mert a kereskedők a várható veszteségtől félve nem merték hajóikat Italia felé irányítani (vö. App. V. 67,280.). Miután egyik alvezére, Menas, elfoglalta Sardiniát és Corsicát is — valószínűleg i. e. 40 augusztusában[22] — Sextus betört Campania és Bruttium több helyére (App. V. 56,239.), egyre növelte flottája aktivitását (App. V. 67,280.) eljut hajóival Gallia és Africa partvidékére is (Dio 48, 30—31. App. V. 62,263—4.). Róma ugyanazokkal a nehézségekkel állt szemben, mint Cn. Pompeius hadjárata előtt, a kalózok fénykorában! A kalózok ebben a tekintetben ugyancsak kedvükre való feladatot kaptak. Tevékenységük méreteire jellemző, hogy a közvélemeny nyomása közeledésre, majd megállapodásra késztette a triumvireket Sex. Pompeiusszal[23]. Így jött létre a már említett puteoli egyezmény. Suetonius (Aug. 16.) kifejezetten a Sextus flottájának tevékenysége miatt súlyosbodó éhinséget említi mint a békekötésre késztető okot.[24] Ha forrásaink közléseit hajlandók

[16] Dio 48, 36, 3. App. V. 131, 544., 72, 304., 74, 312.

[17] Vö. Dio 48, 46. App. V. 67, 280., 67, 289. Flor. II. 18. Oros. VI. 18, 19.

[18] Vell. II. 73, 3. Liv. p. 128. Dio 48, 18, 1. Oros. i. h.

[19] Vö. App. V. 80, 341. Dio 48, 17, 3. *ναυπηγίαν τε γὰρ τριήρων ἐποιεῖτο καὶ τοὺς αὐτομονοῦντας ἐδέχετο τοῦς τε καταποντιστὰς προσηταιρίζετο κτλ* Vö. *H. A. Ormerod:* Piracy in the ancient world, Liverpool—London 1924, 251. *M. Hadas:* Sextus Pompey, New York 1930 (Diss. Columbia Univ) 105.

[20] Piraterie dans l'antiquité, Paris 1880. 213. — Kalózoknak a polgárháborúkban való korábbi részvételére l. Caes. b. c. III. 110. 3.

[21] Vell. II. 77, 1. App. V. 18, 72., 19, 77., 67, 280., 72, 304 sköv. Dio 48, 18, 1., 20, 1—2. 30, 4—5., 31, 1. 4—5., 48, 6. Plut. Pomp. 49, 4. Flor. II. 18. Oros. i. h. — Vö. *Sestier:* i. m. 224. *H. A. Ormerod:* uo. *F. Miltner:* Sex. Pompeius Magnus, R. E. XXI. 2221.

[22] Vö. *M. Hadas:* i. m. 88. *F. Miltner:* uo. 2224.

[23] Liv. p. 127. Vell. II. 77, 1. App. V. 67, 281., 72, 301. Dio 48, 31, 4., 45. 4.

[24] Jellemző a Sextus flottája által Rómában és Itáliában előidézett helyzetre és hangulatra, hogy milyen határtalan örömmel fogadták a békekötés hírét, l. Dio 48, 36. App. V. 74, 314 sköv.

lennénk is tendenciózusaknak, túlzóknak tekinteni, a puteoli egyezmény tartalma azonban egymagában is meggyőzően jellemzi a helyzetet.

A megállapodás szerint Sextusnak gondoskodnia kellett volna arról, hogy a tengeri szállítás mindenütt akadálytalan legyen ; az összes Italia területén levő támaszpontját fel kellett volna adnia ; szökött rabszolgát többé nem fogadhatott volna be ; meg kellett volna szüntetnie Italia partjainak veszélyeztetését ; biztosítania kellett volna, hogy a Siciliára kirótt gabonaszállítmányok eljussanak Rómába[25]. A megállapodás betartása Sextust megfosztotta volna legfontosabb emberutánpótlásától, a tenger biztonságának megteremtése, az itáliai partok megkímélése csak kalózai érdekeinek ellenére történhetett volna meg, hiszen ezeket nyilván mindenek előtt a rablás, zsákmányszerzés lehetősége tartotta mellette. (Ebben az összefüggésben nem foglalkozhatunk Sextus Pompeius helyzetének másik önellentmondásával : republikánus híveit visszasegítette Rómába, lehetővé tette, hogy ezek a szerződés alapján ismét beilleszkedhessenek a közéletbe, visszanyerjék birtokaikat — ez által a maga társadalmi bázisát gyengítette, szűkítette.) — Az ily módon számára eleve nem sok jóval bíztató megegyezést — Octavianushoz és Antoniushoz hasonlóan — Sextus sem tartotta be. Ennek következtében a helyzetben tartós javulás nem állt be, a hajózásnak, a római gabonaellátásnak, és Itália partjainak biztosítása nem következett be. Sőt, csakhamar még további rosszabbodás állt be (App. V. 77,328—9.). Mikor Ménas 38 elején — akkor első ízben — átállt Octavianushoz s átadta neki Sardiniát és Corsicát,[26] Sextus tüstént újra megkezdte a blokád-háborút (Dio 48,46,4.). Ekkor küldi másik alvezérét, Menekratést, Campania parjai ellen. Menekratés cumaei támaszpontjáról ellenőrzése alatt tartja a Nápoly-környéki kikötőket (vö. Strab. V. p. 243 fin.), feldúlja Puteolit. Maga Sextus egész a Tiberis torkolatvidékéig pusztítja az itáliai partokat (Dio 48,46,1. Flor. II. 18.). Rómában ismét ellátási nehézségek mutatkoznak, Octavianus-ellenes, Sextussal rokonszenvező tüntetések zajlanak le (App. V. 77,328.).

3. Vegyük most közelebbről is szemügyre Sextus Pompeiusnak a kalózokkal létesült, eddig részben csak általánosságban, illetve kihatásai szempontjából tárgyalt kapcsolatát.

Appianos elbeszélése szerint Sextus Pompeius még Iulius Caesar halála előtt, mikor még nem rendelkezett szárazföldi bázissal, Hispania partjai mentén portyázott, kalózkodott.[27] Híveinek száma abban az időben még nem lehetett nagy ; emberei javarészt politikai menekültek és szökevény rabszolgák közül kerültek ki.[28] Sextusnak a források által említett kalóz-

[25] Vö. Dio 48, 31, 1, sköv., 36, 5. App. V. 72, 305. L. még *N. A. Maskin:* uo. *F. Miltner:* uo. 2226.

[26] Elégedetlensége (vö. App. V. 70, 293 sköv., 78, 311.) mellett feltehetően megvesztegetés is közrejátszott. Hor. c. III. 16, 15—16. sorokban *(munera navium saevos illaqueant duces)* a *Kiessling—Heinze*-féle 7. kiadással ellentétben Menasra történt utalást látok : a célzás indokoltan tapintatos általánossága feltétlenül e mellett szól, ti. Augustusnak nem sok dicsekedni valója volt Menas-Menodoros szövetségével.

[27] App. II. 105, 440. IV. 83, 348. V. 143, 596. illetve Liv. p. 123. Flor. II. 18, 2. Vö. *M. Hadas:* i. m. 105.

[28] Vö. App. IV. 83, 348. Liv. uo. — A Liv. p. 123. *ex Epiro* (= *ἐκ τῆς ἠπείρου*) problémára l. *Hadas:* i. m. 71, 1. 57. j. — Sextus már korábbi harcai során is felhasználta a rabszolgákat, libertinusokat, katonaszökevényeket (vö. B. Hisp. 32,5. Dio 43,39, 1.) akárcsak fivére (B. Afr. 23, 1.), s amint az a polgárháborúk során általános volt. Caesarnak e tekintetben egyedülálló következetes magatartására vö. Ant. Tan. V. 1958, 299.

kodása ebben és a Caesar halála utáni első időkben az lehetett, hogy várta az itáliai események alakulását, igyekezett felszínen tartani magát s közben nem volt válogatós az eszközökben, nem riadt vissza alkalmi rablásoktól sem. Arra nézve nincsen semmi támpontunk, hogy áldozatai megválasztásában politikai meggondolások mennyiben befolyásolták. — A volt kilikiai kalózokkal szorosabb kapcsolatba csak azután léphetett, mikor tudomására jutott, hogy a triumvirek száműzték, majd a proskripciós listára is felvették.[29] Ekkor látott neki komolyan a harcra való felkészülésnek, ekkor szervezte meg flottáját, s ettől kezdve fordított mind nagyobb gondot arra, hogy száműzött republikánusok, proscribáltak, szökött rabszolgák és kalózok csatlakozásával megerősítse táborát.[30]

Sextus hívei közt igen jelentős szerepet töltöttek be és rá személyesen is igen nagy befolyást gyakoroltak hajósvezérei: elsősorban Menas[31] és Menekratés,[32] továbbá Démocharés[33] és Apollophanés,[34] akik korábban minden valószínűség szerint kalózok voltak.[35] A két nevezetesebb közülük, Menas és Menekratés előbb az öreg Pompeius libertinusa volt.[36] Nevük kis-ázsiai eredetre mutat.[37] A legvalószínűbb feltevés az, hogy ezeket a tapasztalt hajósokat Cn.Pompeius 67-évi kalóz-hadjárata során ejtette foglyul, majd később felszabadította[38] éppen sajátos szakértelmük miatt[39] és a Caesar elleni polgárháborúban fel is használta őket. Plutarchos Menast *expressis verbis* kalóznak nevezi (Ant. 32.: *Μῆνας ὁ πειράτης.)* Ily módon teljesen jogosultnak tekinthető az a feltevés, hogy Sextus említett hajóparancsnokai korábban kalózok, illetve kalózvezérek voltak.

Ezeknek az embereknek jelentős szerepük volt a legfontosabb tengeri ütközetekben, így Cumaenél (i. e. 38-ban), Mylae, Tauromenium és Naulochos mellett (i. e. 36-ban). Jelentőségüket Octavianus is elismerte.[40] Menasra például első átállása alkalmával (38 elején) komoly feladatot bízott.[41]

4. Sextus Pompeius elhatározásaira hívei között két csoport gyakorolt befolyást. Az egyik a már említett hajósvezérei, a másik a politikai mene-

[29] I. e. 43 szept. ill. 42 tavasza, vö. *Hadas:* i. m. 68.

[30] Dio 48, 17, 3. Oros. i. h. Vö. *Miltner:* uo. 2219—20.

[31] Szerepel Menodoros néven is a forrásokban, vö. *Gordze:* Menas, R. E. XV. 774—5. *Münzer:* Menodoros, uo. 986—7. L. még *Miltner:* uo. 2226—9. 2333—4.

[32] Vö. *Münzer:* uo. 779.

[33] Vö. *ua.:* R. E. IV. 2867—8.

[34] *Klebs:* R. E. II. 165.

[35] *Hadas:* i. m. 70 («ex-pirates»).

[36] C. Cichorius: Römische Studien, Berl. 1922, 257. *Hadas:* i. m. 70. l. 51. j. — Vell. II. 73. szerint Cn. Pompeius libertinusa volt Menekratés; Plin. H. N. XXXV. 200. App. V. 343., 351., 356. és Dio 48, 46, 1. szerint Sextus szabadította fel.

[37] L. *Ormerod:* i. m. 251. *Münzer:* R. E. XV. 397. *Hadas:* i. m. 70., 83.

[38] Vö. *Sestier:* i. m. 224. *Freeman—Rohrmoser:* Geschichte Siziliens. Zpr. 1895, 351. *Ormerod:* uo. Csak Menasról: *Münzer:* uo.

[39] Már így *G. Niebuhr:* Römische Geschichte, 1844, III. 152.

[40] Személyes vonatkozásban is kitüntetően bánt vele, vö. Suet. Aug. 74. Dio 48, 45, 7. App. V. 80, 338. — A Mithridatésszel szövetséges kalózvezérek közül is ismerünk néhányat név szerint; a legnevezetesebb volt közülük Seleukos, vö. Memn. 42., 47—53. (Müll.), Liv.p. 95. Sall. H. (M.) III. 54—7. Plut. Lucull. 13., 23. App. Mithr. 76., 78., 83. Flor. I. 40. 18. Oros. VI. 2, 24. Vö. *Th. Reinach:* Mithridates Eupator, Lpz. 1895, 347. *Ormerod:* im. 223.

[41] Azonban Calvisius Sabinusnak rendelte alá: talán ez volt az első csalódás a már Sex. Pompeius seregében is vezetőszerepre törő Menas számára; elégedetlensége csak fokozódhatott a cumaei tengeri ütközet után, amelyben az ő irányítása és személyes fegyverténye mentette meg Octavianus flottáját (vö. App. V. 82, 346 köv., 90, 400.).

kültek, tekintélyesebb itáliai emigránsok. Az utóbbiak a római arisztokrácia képviselői, száműzött földbirtokosok és mások, kik a triumvirek rendelkezéseivel elégedetlenek voltak s kezdetben Sextusszal kapcsolatban republikánus illúziókat tápláltak.[42] E két fél között állandó versengés, viszálykodás volt (vö. App. V. 70,293 sköv. 73,311.), egyrészt azért, mert az Octavianus és Italia elleni küzdelemben követendő stratégiai elvek és taktikai módszerek tekintetében elveik eltértek egymástól és mindkét fél a maga felfogásának igyekezett érvényt szerezni, másrészt azért is, mert ettől függetlenül is féltékenyek voltak egymásra s igyekeztek egymásnak fölébe kerekedni. A két fél szembenállásának, összeütközésének jellemző példája Murcus esete. L. Statius Murcus, a köztársasági flotta parancsnoka, Philippi (i. e. 42 októbere) után csatlakozott Sex. Pompeiushoz, s megérkezése után nyomban erélyesen igyekezett érvényesíteni befolyását. Hamarosan az történt azonban, hogy Sextus — nem tudni miféle okból — árulás címén kivégeztette őt. Része volt ebben féltékeny flottaparancsnokai intrikájának is, így például Menastól közvetlenül a kivégzés előtt kapott Sextus egy vádaskodó tartalmú levelet.[43]

Tény, hogy Sextus Pompeius hadvezetésében bizonyos fokú határozatlanság, ingadozás figyelhető meg. Mégis teljesen elhibázott dolog ezt magának Sextus ügyetlenségének, határozatlanságának tulajdonítani. Sextus ugyanis már hispaniai harcai idején szívós energiáról, leleményességről tett tanúságot (vö. Plut. Caes. 56,1. Vell. II. 73,1.) — azonban a magyarázat nem is itt keresendő. Nézetem szerint hadvezetésének ingadozásai, bizonytalanságai — melyek folytán nem egy kedvező alkalmat kihasználatlanul hagyott (vö. App. 25,101., 91,383, 100,416.) — jelentős részben az említett két csoport erőviszonyainak ingadozásával függnek össze. Sextus ereje lehanyatlásában, bukásában is jelentős része volt ennek az ellentétnek. Az itáliai földbirtokos emigránsok egyre kevésbé nézték jószemmel azt, hogy Sextus befogadja szökött rabszolgáikat, s azt hogy ezeket admirálisai Italia partvidéke, földjeik feldúlására használják fel. Octavianus is ügyesen dolgozott a velük való kiegyezés érdekében. A római és itáliai rabszolgatartók hovatovább úgy látták, hogy az igazi politikai és társadalmi ellentét nem köztük és Octavianus között van, aki a rabszolgatartó rend konszolidálására törekszik és a rabszolgák ellen radikális rendszabályokra hajlandó — hanem a rabszolgákat befogadó és azokat birtokaik ellen felhasználó, üzleti vállalkozásaikat veszélyeztető Sex. Pompeius az, aki szembenáll legalapvetőbb érdekeikkel. Ilyenformán Sextus köztársasági érzelmű hívei javarészt megragadták a puteoli egyezményben biztosított lehetőséget és visszatértek Rómába.[44] Sextus Pompeius bukásának egyik főoka tehát végső fokon a rabszolgatartó rend érdekeivel való összeütközése volt; az összeütközést pedig elsősorban a zsákmányszerzésre törekvő kalózvezéreinek befolyása és az evezőslegénység utánpótlásának kényszere idézte elő. Ez a két tényező vezetett Itália partvidékeinek feldúlásához, a római lakosság kiéheztetésének kísérletéhez, továbbá a szökevény rabszolgák befogadásához — Az itáliai rabszolgatartó birtokosok visszavonulását igazolta Octavianusnak az az intézkedése, ahogyan a

[42] Liv. p. 127. App. IV. 25, 105., 36, 150., 43, 180., 85, 356. V. 25, 99. Dio 48, 17., 19. Vö. *Freeman—Rohrmoser:* i. m. 356. *Ormerod:* i. m. 250. *Miltner:* uo. 2219—20.

[43] App. V. 70, 293 sköv. 78, 311. vö. Vell. II. 77, 3. Dio 48, 19, 3. — Különben a kalózvezérek egymásra is féltékenyek voltak, vö. App. V. 81, 344.

[44] Vö. App. V. 71, 300., 74, 314 sköv. Vell. II. 77, 3. Tac. Ann. V. 1. Zonar. X. 22.

szökevény rabszolgák ellen eljárt.[45] Tudjuk, hogy a megtorlás nyomán rabszolgamozgolódásokra került sor Sicilia szigeten, a rabszolgák csoportokba verődve veszélyeztették a közbiztonságot (App. V. 132,547.); ez a jelenség is mutatja, hogy a rabszolgák jelentős számban vettek részt a harcban Sex. Pompeius oldalán.

Sex.Pompeius legyőzése után ismét helyreállt Róma élelmiszerellátása. Később, a katonai diktatúra megerősödése során állandó flotta létesült a tengeri forgalom háborítatlanságának biztosítására. Ezzel egy olyan feladat oldódott meg, amit korábban, a senatus vezette köztársaság idején nem tudtak megvalósítani.[46]

S a hajózás biztonságának helyreállítása, a tengerentúli kereskedelem háborítatlanságának jelentősége szempontjából mi sem jellemzőbb mint az a tény, hogy Augustus tiszteletére Italiában az első templomot a kelet felé irányuló kereskedelemben igen jelentős szerepet játszó Calpurnius fivérek egyike[47] építette Puteoliban. Augustus tetteinek ehhez az elismeréséhez csatlakozott később Horatius is a princepshez írt ódájában e szavakkal: *pacatum volitant per mare navitae . . .*[48]

[45] Vö. R. g. d. A. 25. Dio. 42, 12, 4. és Vell. II. 73, 3. App. V. 131, 544. Plin. H. N. XXVIII. 13. Lucan. Phars. VI. 422. Oros. VI. 20, 6. — Abban, hogy Octavianus maga nem végeztette ki az elfogott rabszolgákat, hanem gazdáik megítélésére bízta sorsukat, egyúttal az itáliai rabszolgaállomány megcsappanása is közrejátszhatott.

[46] Nem alaptalanul tartja Plutarchos (Pomp. 25,2) Pompeius rendkívüli felhatalmazását a kalóz-hadjáratban monarchikus jellegűnek, mert valóban a katonai diktatúra felé tett lépésnek tekinthető, vö. *V. Ehrenberg:* A. J. Ph. 74, 1953, 117.

[47] Vö. C.I.L. X. 1613. – Hasonlóképpen állítottak szobrot Argosban itáliai kereskedők a kalózok ellen küldött Qu. Caecilius Metellus és Qu. Marcius Rex tiszteletére i. e. 67-ben, l. *Dessau:* I. L. S. 967—8.

[48] C. IV. 5, 19. vö. a *Kiessling—Heinze* féle 7. kiadás e helyhez fűzött megjegyzéseit.

SZILÁGYI JÁNOS

ADATOK AZ ÁTLAGOS ÉLETTARTAM KÉRDÉSEIHEZ AQUINCUMBAN ÉS PANNÓNIA MÁS RÉSZEIBEN II.

TÚLÉLÉSI TÁBLÁZATOK

A halandósági táblázatok alapján állíthatók fel az un. túlélési táblázatok (azzal a feltevéssel, hogy a sírköveken feljegyzett személyek egyazon évben születtek volna), valamint a halandósági áttekintésekből számíthatók ki a fontos összehasonlító értékek :[925] a valószínű élettartam ; az átlagos életkor ; a normál életkor. Túlélési táblázatot ezúttal csak két, jelen szempontunkból legfontosabb város adatai alapján mutatunk be.

Aquincum

	Férfiak		Nők		Együttvéve	
	%	fő	%	fő	%	fő
Megszületett	100	(108)	100	(50)	100	(158)
1. évet elérte	99,1	(107)	94,0	(47)	97,5	(154)
2. „ „	95,9	(104)	88,0	(44)	93,8	(148)
3. „ „	95,9	(104)	82,0	(41)	91,9	(145)
4. „ „	92,9	(101)	82,0	(41)	89,9	(142)
5. „ „	89,9	(98)	82,0	(41)	88,0	(139)
6. „ „	88,9	(97)	82,0	(41)	87,4	(138)
7. „ „	87,9	(96)	82,0	(41)	86,8	(137)
8. „ „	87,9	(96)	80,0	(40)	86,1	(136)
9. „ „	87,0	(95)	76,0	(38)	84,1	(133)
10. „ „	87,0	(95)	74,0	(37)	83,4	(132)
11. „ „	86,2	(94)	68,0	(34)	80,6	(126)
12. „ „	85,4	(93)	68,0	(34)	79,9	(127)
13. „ „	84,6	(92)	68,0	(34)	79,2	(126)
14. „ „	84,6	(92)	66,0	(33)	78,6	(125)
15. „ „	83,8	(91)	66,0	(33)	78,0	(124)
16. „ „	83,0	(90)	58,0	(29)	74,6	(119)
17. „ „	81,4	(86)	54,0	(27)	72,1	(115)
18. „ „	80,6	(87)	52,0	(26)	71,0	(113)
19. „ „	78,2	(84)	50,0	(25)	68,7	(109)
20. „ „	77,4	(83)	50,0	(25)	68,1	(108)
21. „ „	76,6	(83)	44,0	(22)	65,9	(105)
22. „ „	75,8	(82)	44,0	(22)	65,1	(104)
23. „ „	75,0	(81)	42,0	(21)	63,9	(102)
24. „ „	71,9	(78)	42,0	(21)	62,0	(99)
25. „ „	69,9	(76)	42,0	(21)	60,5	(97)
26. „ „	68,9	(75)	32,0	(16)	56,7	(91)
27. „ „	65,9	(72)	32,0	(16)	54,9	(88)
28. „ „	65,9	(72)	30,0	(15)	54,1	(87)
29—30. „ „	64,9	(71)	30,0	(15)	53,4	(86)
31—32. „ „	53,9	(59)	24,0	(12)	44,7	(71)
33. „ „	50,9	(55)	24,0	(12)	42,4	(67)
34—35. „ „	50,0	(54)	24,0	(12)	41,8	(66)
36. „ „	47,0	(51)	20,0	(10)	38,8	(61)
37. „ „	46,0	(50)	18,0	(9)	37,4	(59)
38. „ „	44,0	(48)	18,0	(9)	36,0	(57)
39. „ „	42,0	(46)	18,0	(9)	34,8	(55)
40. „ „	40,0	(44)	18,0	(9)	33,4	(53)
41. „ „	35,0	(38)	14,0	(7)	28,2	(45)
42. „ „	34,0	(37)	12,0	(6)	26,8	(43)
43. „ „	33,0	(36)	12,0	(6)	26,2	(42)
44—46. „ „	30,0	(33)	8,0	(4)	23,0	(37)
47—49. „ „	29,0	(32)	8,0	(4)	22,4	(36)
50—51. „ „	25,0	(27)	4,0	(2)	18,6	(29)
52—54. „ „	24,0	(26)	4,0	(2)	18,0	(28)
56. „ „	23,0	(25)	4,0	(2)	17,4	(27)
57—61. „ „	14,0	(15)	2,0	(1)	10,1	(16)
62—68. „ „	13,0	(14)	2,0	(1)	9,5	(15)
69—71. „ „	6,5	(7)	2,0	(1)	5,0	(8)

[925] *Szél T.:* Magyarország halandósági táblái, M. Statisztikai Szemle 8. 1930, 3. sz. 17.

Róma

	Férfiak		Nők		Együttvéve	
	%	fő	%	fő	%	fő
Megszületett.....	100,0	(5864)	100,0	(3872)	100,0	(9736)
(görögnyelvűekkel).....	100,0	6008	100,0	3971	100,0	9979
1. évbe lépett.....	(98,3)	(5772)	(98,7)	(3824)	(98,5)	(9596)
	98,5	(5914)	98,7	(3917)	98,6	(9831)
2. „ „	(94,8)	(5553)	(95,0)	(3680)	94,7	(9233)
	94,7	(5682)	95,1	(3771)	94,9	(9453)
3. „ „	(90,8)	(5319)	(92,1)	(3566)	(91,1)	(8885)
	90,7	(5440)	92,5	(3656)	91,5	(9096)
4. „ „	(87,4)	(5121)	(88,5)	(3423)	(87,6)	(8544)
	87,4	(5236)	88,9	(3513)	88,1	(8749)
5. „ „	(84,0)	(4916)	(85,2)	(3292)	(84,2)	(8208)
	83,9	(5026)	85,6	(3379)	84,7	(8405)
6. „ „	(80,8)	(4695)	(82,4)	(3179)	(80,8)	(7874)
	79,9	(4800)	82,7	(3263)	81,3	(8063)
7. „ „	(77,5)	(4503)	(79,8)	(3076)	(77,8)	(7579)
	77,1	(4607)	80,1	(3158)	78,4	(7765)
8. „ „	(74,8)	(4353)	(76,8)	(2957)	(75,1)	(7310)
	74,6	(4455)	76,9	(3034)	74,7	(7489)
9. „ „	(72,3)	(4209)	(74,5)	(2867)	(72,7)	(7076)
	72,1	(4303)	74,2	(2943)	72,3	(7246)
10. „ „	(70,4)	(4091)	(72,4)	(2782)	(70,6)	(6873)
	69,9	(4180)	72,1	(2854)	70,2	(7034)
11. „ „	(68,6)	(4001)	(69,7)	(2688)	(68,7)	(6689)
	68,7	(4090)	69,7	(2760)	68,4	(6850)
12. „ „	(66,9)	(3912)	(67,7)	(2610)	(67,0)	(6522)
	67,2	(3997)	67,8	(2681)	66,7	(6678)
13. „ „	(65,2)	(3814)	(65,7)	(2533)	(65,2)	(6347)
	65,5	(3893)	65,7	(2597)	64,9	(6490)
14. „ „	(63,6)	(3723)	(64,1)	(2464)	(63,5)	(6187)
	63,9	(3799)	63,9	(2527)	63,3	(6326)
15. „ „	(62,0)	(3638)	(62,1)	(2393)	(61,9)	(6031)
	62,7	(3716)	62,2	(2454)	61,8	(6170)
16. „ „	(60,1)	(3533)	(59,8)	(2308)	(60,0)	(5841)
	60,0	(3608)	60,1	(2368)	59,9	(5976)
17. „ „	(58,3)	(3434)	(57,0)	(2204)	(58,0)	(5638)
	59,4	(3507)	57,5	(2264)	57,9	(5771)
18. „ „	(56,4)	(3325)	(54,7)	(2108)	(55,9)	(5433)
	57,6	(3394)	55,1	(2167)	55,8	(5561)
19. „ „	(53,4)	(3142)	(49,9)	(1930)	(52,2)	(5072)
	54,5	(3204)	50,0	(1985)	52,1	(5189)
20. „ „	(51,4)	(3022)	(47,1)	(1818)	(49,8)	(4840)
	51,3	(3083)	47,7	(1871)	49,8	(4954)
21. „ „	(48,7)	(2857)	(42,4)	(1644)	(46,3)	(4501)
	48,5	(2912)	42,9	(1689)	46,1	(4601)
22. „ „	(47,1)	(2760)	(40,8)	(1578)	(44,6)	(4338)
	46,9	(2814)	40,9	(1620)	44,2	(4434)
23. „ „	(45,0)	(2629)	(37,5)	(1450)	(42,0)	(4079)
	44,6	(2678)	37,5	(1486)	41,5	(4164)
24. „ „	(43,5)	(2541)	(35,5)	(1372)	(40,3)	(3913)
	43,1	(2587)	35,5	(1406)	39,8	(3993)
25. „ „	(42,2)	(2462)	(33,4)	(1291)	(38,7)	(3753)
	41,7	(2506)	33,4	(1322)	38,2	(3828)
26. „ „	(39,0)	(2272)	(30,3)	(1167)	(35,5)	(3439)
	38,6	(2317)	30,1	(1194)	35,0	(3511)
27. „ „	(37,8)	(2200)	(28,5)	(1098)	(34,0)	(3298)
	37,3	(2242)	28,3	(1124)	33,6	(3366)
28. „ „	(36,3)	(2108)	(26,9)	(1033)	(32,4)	(3141)
	35,8	(2151)	26,7	(1058)	32,1	(3209)
29. „ „	(34,8)	(2016)	(24,8)	(950)	(30,6)	(2966)
	34,3	(2058)	24,5	(971)	30,1	(3029)
30. „ „	(33,8)	(1963)	(23,8)	(910)	(29,6)	(2873)
	33,4	(2004)	23,5	(931)	29,1	(2935)
31. „ „	29,5	(1710)	(19,4)	(735)	(25,1)	(2445)
	29,3	(1749)	19,8	(753)	24,9	(2502)
32. „ „	(29,0)	(1679)	(18,8)	(711)	(24,5)	(2390)
	28,8	(1716)	19,2	(728)	24,5	(2444)
33. „ „	(28,0)	(1618)	(17,7)	(667)	(23,5)	(2285)
	27,8	(1653)	18,0	(682)	23,4	(2335)
34. „ „	(27,0)	(1562)	(17,1)	(644)	(22,7)	(2206)
	26,8	(1596)	17,4	(659)	22,6	(2255)
35. „ „	(26,5)	(1533)	(16,7)	(631)	(22,3)	(2164)
	26,3	(1567)	17,0	(645)	22,2	(2212)
36. „ „	(23,0)	(1328)	(13,8)	(517)	(19,1)	(1845)
	22,8	(1358)	13,9	(527)	18,9	(1885)

	Férfiak		Nők		Együttvéve	
	%	fő	%	fő	%	fő
37. évbe lépett	(22,0)	(1275)	(13,2)	(495)	(18,3)	(1770)
	21,9	(1304)	13,1	(504)	18,1	(1808)
38. „ „	(21,0)	(1223)	(12,5)	(470)	(17,5)	(1693)
	21,1	(1252)	12,1	(479)	17,3	(1731)
39. „ „	(20,0)	(1172)	(11,9)	(451)	(16,8)	(1623)
	19,9	(1200)	11,5	(459)	16,6	(1659)
40. „ „	(19,7)	(1155)	(11,6)	(442)	(16,5)	(1598)
	19,6	(1183)	11,2	(449)	16,3	(1632)
41. „ „	(16,0)	(937)	(9,4)	(360)	(13,5)	(1297)
	15,9	(957)	9,2	(367)	13,3	(1324)
42. „ „	(15,6)	(912)	(9,2)	(353)	(13,2)	(1265)
	15,5	(932)	9,0	(360)	13,0	(1292)
43. „ „	(15,0)	(875)	(8,9)	(342)	(12,7)	(1217)
	14,8	(893)	8,6	(349)	12,5	(1242)
44. „ „	(14,8)	(863)	(8,7)	(336)	(12,5)	(1199)
	14,6	(881)	8,4	(342)	12,3	(1223)
45. „ „	(14,1)	(844)	(8,6)	(331)	(12,2)	(1175)
	14,2	(861)	8,3	(337)	12,2	(1198)
46. „ „	(12,5)	(744)	(7,1)	(274)	(10,5)	(1018)
	12,5	(760)	7,0	(278)	10,4	(1038)
47. „ „	(12,3)	(730)	(7,0)	(269)	(10,3)	(999)
	12,3	(746)	6,9	(273)	10,2	(1019)
48. „ „	(12,0)	(708)	(6,8)	(262)	(10,0)	(970)
	12,0	(723)	6,7	(266)	10,0	(989)
49. „ „	(11,7)	(690)	(6,5)	(250)	(9,7)	(940)
	11,7	(707)	6,4	(254)	9,8	(961)
50. „ „	(11,5)	(678)	(6,4)	(245)	(9,5)	(923)
	11,6	(695)	6,4	(249)	9,6	(944)
51. „ „	(9,8)	(574)	(5,2)	(199)	(8,0)	(773)
	9,8	(589)	5,2	(203)	8,0	(792)
52. „ „	(9,6)	(558)	(5,1)	(196)	(7,8)	(754)
	9,6	(573)	5,1	(200)	7,8	(773)
53. „ „	(9,4)	(543)	(5,0)	(192)	(7,6)	(735)
	9,4	(557)	5,0	(196)	7,6	(735)
54. „ „	(9,3)	(536)	(4,9)	(188)	(7,5)	(724)
	9,3	(550)	4,9	(192)	7,5	(742)
55. „ „	(9,2)	(534)	(4,8)	(185)	(7,4)	(719)
	9,2	(547)	4,8	(189)	7,4	(736)
56. „ „	(8,5)	(493)	(4,3)	(167)	(6,8)	(660)
	8,5	(506)	4,3	(170)	6,8	(676)
57. „ „	(8,4)	(484)	(4,2)	(162)	(6,7)	(646)
	8,4	(497)	(4,2)	(165)	6,7	(662)
58. „ „	(8,2)	(474)	(4,1)	(161)	(6,6)	(635)
	8,2	(487)	4,1	(164)	6,6	(651)
59. „ „	(8,0)	(463)	(4,1)	(160)	(6,5)	(623)
	8,0	(476)	4,1	(163)	6,5	(639)
60. „ „	(7,9)	(457)	(4,0)	(158)	(6,4)	(615)
	7,9	(470)	4,0	(161)	6,4	(631)
61. „ „	(6,3)	(357)	(3,0)	(119)	(4,9)	(476)
	6,2	(364)	3,1	(121)	4,9	(485)
62. „ „	(6,1)	(348)	3,0	(119)	4,8	(467)
	6,0	(355)	3,1	(121)	4,8	(476)
63. „ „	(5,8)	(334)	(2,8)	(114)	(4,6)	(448)
	5,8	(341)	2,8	(116)	4,6	(457)
64. „ „	(5,6)	(324)	(2,8)	(116)	(4,5)	(438)
	5,6	(331)	2,8	(113)	4,5	(444)
65. „ „	(5,4)	(313)	(2,7)	(109)	(4,3)	(422)
	5,4	(320)	2,7	(109)	4,3	(429)
66. „ „	(4,8)	(280)	(2,3)	(93)	(3,8)	(373)
	4,8	(286)	2,3	(93)	3,8	(379)
67. „ „	(4,7)	(275)	(2,3)	(93)	(3,7)	(368)
	4,7	(281)	2,3	(92)	3,7	(373)
68. „ „	(4,6)	(269)	(2,2)	(87)	(3,6)	(356)
	4,6	(275)	2,2	(87)	3,6	(362)
69. „ „	(4,5)	(264)	(2,2)	(87)	(3,5)	(351)
	4,5	(270)	2,2	(86)	3,5	(356)
70. „ „	(4,4)	(259)	2,2	(86)	3,4	(341)
	4,4	(265)	2,2	(86)	3,4	(351)
71. „ „	(3,4)	(200)	(1,8)	(70)	(2,7)	(270)
	3,4	(205)	1,8	(70)	2,7	(275)

Továbbmenően a túlélési táblázatból számítható ki a várható, valószínű átlagos élettartam, vagyis azon életkor, amelyet bizonyos évjáratú népességnek[926] *fele* elér, az a középérték az élettartamokhoz, amelyben az összes egyének fele elhúnyt, másszóval, azon évek száma, amelyek alatt a továbbélők száma felére csökken.[927] A várható valószínű élettartamot, bizonyos évjárathoz, úgy számítjuk ki, hogy a túlélési táblázatban megkeressük ugyanezen életkor-osztály élőinek számát, ezt osztjuk 2-vel, és az így nyert számhoz kikeressük a táblázatban a megfelelő életkor-számot. Ezúttal mi három városra vonatkozólag állítjuk egymás mellé az előrelátható élettartam táblázatait.

AZ ELŐRELÁTHATÓ ÉLETTARTAM, A FENNMARADT ÉLETKOR-ADATOK ALAPJÁN

	Aquincum		Carnuntum		Rómában	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
Újszülöttek számára	36—34	19—19	33—34	26—30	20—21	18—19 év
1 évesek számára	36—34	21—19	33—34	26—30	20—21	19—20
2 „ „	36—35	22—22	33—34	26—30	21—22	19—20
3 „ „	36—35	25—23	34—35	26—30	22—23	20—21
4 „ „	37—36	25—23	34—35	26—30	23—24	20—21
5 „ „	38—37	25—23	34—35	26—30	24—25	20—21
6 „ „	38—37	25—23	35—36	26—30	25—26	21—22
7 „ „	39—38	25—23	35—36	26—30	26—27	22—23
8 „ „	39—38	25—25	35—36	26—30	27—28	22—23
9 „ „	39—38	25—26	35—36	26—30	27—28	23—24
10 „ „	39—38	26—26	35—36	26—30	28—29	23—24
11 „ „	39—38	26—26	35—36	31—34	29—30	24—25
12 „ „	39—38	26—26	35—36	31—34	31—30	24—25
13 „ „	40—38	26—26	35—36	34—35	30—31	25—26
14 „ „	40—38	26—26	35—36	34—35	30—31	25—26
15 „ „	40—39	26—26	35—36	35—36	30—31	25—26
16 „ „	40—39	28—30	35—36	35—36	30—31	26—27
17 „ „	40—40	31—30	35—36	35—36	30—31	26—27
18 „ „	41—40	32—31	35—36	35—36	32—33	27—28
19 „ „	41—40	32- 31	35—36	35—36	33—34	28—29
20 „ „	41—41	35—32	35—36	35—36	35—36	29—30
21—22 „ „	41—41	35—35	36—37	35—36	35—36	30—31
23 „ „	41—41	36—36	36—37	35—36	36—37	31—32
24 „ „	41—42	36—36	36—37	35—36	37—38	32—33
25 „ „	41—42	36—36	36—37	35—36	37—38	33—34
26 „ „	42—44	40—40	40—41	37—40	40—41	35—36
27 „ „	43—46	40—40	40—41	37—40	40—41	35—36
28 „ „	44—46	41—40	40—41	37—40	40—41	35—36
29 „ „	44—46	41—40	40—41	37—40	40—41	37—38
30 „ „	45—46	41—41	40—41	37—40	40—41	38—39
31 „ „	49—46	41—41	40—41	43—45	44—45	40—41
32 „ „	51—53	42—45	40—41	43—45	45—46	41—42
33 „ „	51—55	42—45	40—41	43—45	45—46	44—45
34 „ „	52—55	42—45	40—41	43—45	45—46	45—46
35 „ „	53—57	42—45	42—43	43—45	45—46	45—46
36 „ „	56—62	46—47	45—46	51—70	50—51	48—49
37 „ „	57—62	47—47	45—46	51—70	50—51	49—50
38 „ „	61—63	47—47	45—46	51—70	50—51	50—51
39—40 „ „	62—64	47—47	45—46	51—70	50—51	50—51
41 „ „	63—65	48—50	50—51	51—70	58—59	54—55
42—43 „ „	64—66	51—52	50—51	51—70	60—61	55—56
44—45 „ „	65—66	51—52	50—51	51—70	60—61	56—57
46—47 „ „	66—66	51—52	57—58	71—72	60—61	60—61
48 „ „	66—67	53—63	57—58	71—72	61—62	60—61
49—50 „ „	68—68	53—63	57—58	71—72	62—63	60—61

[926] *Acsády Gy.—Nemeskéry J.:* Paläodemogr. Probleme..., Homo 8. 1957. Mainz. 142. Előző j.-ben i. m. 19.

[927] *Ungern—R. V. Sternberg* und *H. Schnubnell:* Grundriss d. Bevölkerungswissenschaft. Stuttgart 1950. 347. *A. Bojarszkij—P. Suserin:* Népességi statisztika (Bpest 1952), 213.

	Aquincum		Carnuntum		Rómában	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
51 „ „	69—68	53—63	60—61	71—72	65—66	66—65
52 „ „	70—68	53—63	60—61	71—72	66—67	65—66
53 „ „	70—70	67—85	60—61	71—72	67—68	65—66
54—55 „ „	70—70	67—85	60—61	71—72	68—69	66—67
56—58 „ „	70—70	67—85	61—62	71—72	70—71	69—70
59—60 „ „	70—70	67—85	62—63	71—72	70—71	70—71
61 „ „	71—70	67—85	74—75	71—72	74—75	73—74
62 „ „	71—70	67—85	79—80	71—72	74—75	73—74
63—64 „ „	71—70	67—85	79—80	71—72	74—75	74—75
65 „ „	71—70	67—85	84—85	71—72	75—76	74—75
66 „ „	71—70	67—85	84—85	71—72	77—78	74—75
67 „ „	72—72	72—85	84—85	71—72	78—79	74—75
68—70 „ „	72—72	72—85	84—85	71—72	79—80	74—75
71 „ „	72—72	72—85	84—85	71—72	79—80	79—80 stb

A táblázat úgy értelmezendő, hogy pl. azok az ifjak, akik túlélték a gyermek- és serdülő korszak betegség-veszélyeit, vagyis beléptek a 21. életévbe, Aquincum-ban összesen 41 évet (tehát még 21 esztendőt) remélhettek az élettől, ha a férfinemhez tartoztak, a nőneműek pedig összesen csak 35 évet, ill. még 15 esztendőt. Nyugat-Pannónia, ill. a birodalom fővárosában még kevesebb élettartamra volt kilátás. Aquincum-nál az előreláthatólag elérendő életkorok évmennyiségei úgy sorakoznak két-két oszlopban egymás mellett, hogy az első oszlopba tettük azokat, amelyekhez tekintetbe vettük a kérdésesen odatartozó életkor-adatokat is, míg a második oszlop kiszámításához eltekintettünk a tucatnyi kérdésesen idevonatkozó adattól. A «nagyszámok törvényeinek» igazságáról tanúskodik ez a táblázatunk is: a két oszlop számai csak helyenként mutatnak jelentéktelen eltéréseket.

Az egyes évjáratokhoz várható élettartamról már a rómaikorban felállítottak hivatalos táblázatot,[928] mégpedig az alimentatio (gyermeknevelési támogatás) időtartamának felbecsléséhez,[929] ill. annak kiszámításához, milyen tőkeértéknek felel meg egy tartós életjáradék a járadékot elfogadó életkora szerint? Ha Ulpianus táblázatát egybevetjük a mi eredményeinkkel, megállapíthatjuk, hogy a kortárs-jogász nem tett különbséget a két nem között, hanem általánosan vett fel átlagot, amely a 20—30. évjáratoknál kb. 15, a 31—40. éves életkor-szakasznál mintegy 10, a 41—54. éves csoportoknál kb. 5 évvel többet mutat saját számainknál, viszont az öregebb korosztályoknál Ulpianus vesz fel (átlag 5 évvel kevesebb) élettartamot. Úgy látszik, hogy Ulpianus csak kiragadott esetek alapján állította fel becslését, amely szubjektívszerűen ingadozó. Kezdeményezése azonban a statisztikai szakirodalomban több ízben keltett visszhangot, és modern számítások eredményei mellé állították azt párhuzamként.[930]

A várható életkortól megkülönböztetendő a valószínű, várható átlagos élettartam. Ez megkapható, ha az adott X életkorig továbbélők által megérendő éveknek számát osztjuk a túlélők számával.[931] Ezúttal csak Aquincumnál mutatjuk be az erre vonatkozó táblázatot.

[928] Ulpianus, Digesta 35,2,68 alapján *Hildebrand:* Die amtliche Bevölkerungsstatistik im alten Rom, Jbücher für Nationalökonomie u. Statistik 6(1890), 81—96.

[929] *W. Levison:* Eine antike Wahrscheinlichkeitstabelle behufs Kapitalisierung einer Lebensrente, Bonner Jbücher 102(1898),80.

[930] Összehasonlításul modern időkben: *J. Beloch:* Die Bevölkerung d. gr. — röm. Welt (Lipcse 1886), 51.; *Péter Gy.:* Általános Statisztika (Bp. 1955) 242.

[931] *Ungern—R. W. Sternberg* und *H. Schubnell:* i. m. 346. A valószínű életkor a XX. sz.-i Magyarországon: *Szél T.:* Egészségügyi Statisztika, 283. o.

Az élők várható középélettartama Aquincum-ban (a sírkő-adatok alapján)

	Túlélő férfiak száma	Megérendő évek	*Átlag* év	Túlélő nők száma	Megérendő évek	*Átlag* év
Újszülöttek számára	108	3997	*37,0*	50	1097	*21,9*
1 évesek számára	107	3890	36,3	47	1050	22,4
2 „ „	104	3786	36,4	44	1006	22,9
3 „ „	104	3682	35,4	41	965	23,5
4 „ „	101	3581	35,4	41	924	22,5
5 „ „	98	3483	35,5	41	883	21,5
6 „ „	97	3386	34,9	41	842	20,5
7 „ „	96	3290	34,2	41	801	19,5
8 „ „	96	3194	33,2	40	761	19,0
9 „ „	95	3099	32,6	38	723	19,0
10 „ „	95	3004	31,6	37	686	18,5
11 „ „	94	2910	30,9	34	652	19,2
12 „ „	93	2817	30,2	34	618	18,2
13 „ „	92	2725	29,6	34	584	17,2
14 „ „	91	2634	28,9	33	551	16,7
15 „ „	91	2543	27,9	33	518	15,7
16 „ „	90	2453	27,2	29	489	16,8
17 „ „	88	2365	26,8	27	462	17,1
18 „ „	87	2278	26,2	26	436	16,8
19 „ „	84	2194	26,1	25	411	16,4
20 „ „	83	2111	25,4	25	386	15,4
21 „ „	82	2029	24,7	22	364	16,5
22 „ „	82	1947	23,7	22	342	15,5
23 „ „	81	1866	23,0	21	321	15,3
24 „ „	78	1788	22,9	21	300	14,3
25 „ „	76	1712	22,5	21	279	13,3
26 „ „	75	1637	21,8	16	263	10,2
27 „ „	72	1565	21,7	16	247	15,4
28 „ „	72	1493	20,7	15	232	15,4
29 „ „	71	1422	20,0	15	217	14,4
30 „ „	71	1351	19,0	15	202	13,4
31 „ „	59	1292	21,9	12	190	15,8
32 „ „	59	1233	20,9	12	178	14,8
33 „ „	55	1178	21,4	12	166	13,8
34 „ „	54	1124	20,8	12	154	12,8
35 „ „	54	1070	19,8	12	142	11,8
36 „ „	51	1019	19,9	10	132	13,2
37 „ „	50	969	19,3	9	123	13,6
38 „ „	48	921	19,1	9	114	12,6
39 „ „	46	875	19,0	9	105	11,6
40 „ „	44	831	18,9	9	96	10,6
41 „ „	38	793	20,8	7	89	12,7
42 „ „	37	756	20,4	6	83	13,8
43 „ „	36	720	20,0	6	77	12,8
44 „ „	36	684	19,0	6	71	11,8
45 „ „	36	648	18,0	6	65	10,8
46 „ „	33	615	18,6	4	61	15,2
47 „ „	33	582	17,6	4	57	14,2
48 „ „	32	547	16,6	4	53	13,2
49 „ „	32	517	16,1	4	49	12,2
50 „ „	32	485	15,1	4	45	11,2
51 „ „	27	458	17,0	2	43	21,5
52 „ „	27	431	16,0	2	41	20,5
53 „ „	27	404	15,0	2	39	19,5
54 „ „	26	378	14,5	2	37	18,5
55 „ „	26	352	13,5	2	35	17,5
56 „ „	25	327	13,0	2	33	16,5
57 „ „	25	302	12,0	2	31	15,5
58 „ „	25	277	11,0	2	29	14,5
59 „ „	25	252	10,0	2	27	13,5
60 „ „	25	227	9,0	2	25	12,5
61 „ „	15	212	14,1	1	24	24,0
62 „ „	15	197	13,1	1	23	23,0
63 „ „	15	182	12,1	1	22	22,0
64 „ „	15	167	11,1	1	21	21,0
65 „ „	15	152	10,1	1	20	20,0 stb.

Az egyes évjáratokhoz kiszámított élettartam-átlag úgy értelmezendő, hogy pl. a 40 éves férfiak még (!) átlagosan 18,9, míg a nők még 10,6 év továbbélésre számíthattak. Látszólagos ellentmondás, hogy ismételten nagyobbodnak-kisebbednek az átlag-számok. Azok ugyanis, akik a különböző maximális halálozási időkön átestek, megnövekedett élettartamot remélve élhettek tovább. A rómaikori átlagok értékeléséhez néhány összehasonlító adat: Németországban az 1 évesek számára, akik az első életveszély-zónát átélték már, az 1946/47 években[931] a várható életkor-átlag: 63,2 év (Aquincumban csak: 36,3 év !); hazánk területén i. sz. XI—XIII. évszázadban a 20. életévet megért férfiaknál az átlagos élettartam: 36,9, a nők körében: 34,9 év, a kérpusztai XI. sz.-i településen 37,5 ill, 37,7 év, a 900-as években 38,6, ill. 34,9 év, a IX. sz.-i avarság körében 39,6, ill. 37,0 év, végül a VIII. sz.-i üllői temetőkhöz tartozó településen: [932] 39,0—41,6, ill. 35,6—38,2 év. Aquincum-ban a 20 éves férfiak ennél 11—16, a nők pedig ennél 20—23 évvel kevesebb életkorra számíthattak (átlagosan), amikor még csak a gyermek és serdülő kor életveszélyes betegségeinek időit élték át.

Megkülönböztetendő az élők közép életkora és az átlagos életkor a halálozás idején. Utóbbi az össznépességre vonatkozólag azonos az új-szülöttek előreláthatóélettartamával, ez viszont legfeljebb duplája az élők közép életkorának.[933] Az átlagos élettartam (az átélt életkorok számtani középarányosa, azoknak összegei osztva az elhunytak számával, vagyis valójában az elhunytak közép életkora) a modern statisztikai tudomány értékelése szerint csak elméleti értékű szám.[934] Ez mindenképpen fennáll, de a mi halandósági táblázataink vizsgálata (l. cikkünk I. részét) azt a negatív álláspontot már nem igen támogatja, hogy az nem szolgálhat az általános jólét mértékéül, amennyiben pl. éppen járványos, háborús, inséges korszakban szökik legmagasabbra az elhunytak átlagkora[935] (?), mert az idősebb korosztályok körében aratna legdúsabban a halál ilyen esetekben. Ezt a felfogást nem igen oszthatják mindazok, akik már átélték ilyen válságok életveszélyeit, mert a gyakorlati tapasztalat szerint esetleg éppen a gyermekek és fegyverben álló seregek zsúfolt sorait tizedelték inkább a vészek. A konkrétabb cáfolat természetesen a történeti orvostudomány feladata. Az viszont igaz, hogy mélyebbre hatóan szolgálna alapul saját vizsgálódásainkhoz, ha azt is tudnók (az illető korosztályban elhunytak számán kívül), hogy mennyien éltek tovább ugyanabban a korcsoportban? De minthogy nincs kilátásunk arra, hogy a római korra vonatkozólag ezt valaha megállapíthatnánk, ezért ebben az esetben, jobb támpont híján, kényszerűen nagyobb fontosság tulajdonítandó az átlagos élettartam kiszámításának, amely mégis — általánosságban — jellemző lehet az egyéni élet- és ellenálló képesség átlagára.

A történeti demográfia modern művelői szerint is érdemleges az átlagos elhalálozási kor kiszámítása és tekintetbe vétele, de azzal a fenntartással, hogy ezen túlmenni csak az emlékanyag teljessége, ill. az adatok hiánytalansága alapján és esetén szabad.[936] Azonban, amint erre a körülményre

[932] *Lipták P.:* Acta Arch. ASH 6(1955), 19. táblázat; uo. 8 (1957), 247.
[933] *Körösi J.:* Értekezések a társad.-i tud.-ok köréből, M. Tudom. Akadémia, 2 (1870—1874), 26. *E. J. Gumbel:* Das Zufallgesetz des Sterbens (Lipcse—Berlin 1932), 61. o., Ergänzungshefte zum Deutschen Statist. Zentralblatt H. 12.
[934] *Szél T.:* 925. j-ben i. m., 19.
[935] *Körösi J.:* i. m. 12.
[936] *Acsády Gy.—Nemeskéry J.:* Arch. Értesítő 79(1952), 137.

már utaltam, valószínűleg megtaláltuk már a sírkő-emlékek túlnyomó részét azokon a helyeken, ahol modern nagyváros mélyépítkezéseivel kutatták ki a föld ókori kultúrrétegeit, tehát Róma és némely pannoniai városaink stb. eseteiben már teljességhez közelítő életkor-adatanyag számtani középarányosait számítjuk ki, amikor az átlagos élettartam táblázatát állítjuk fel, és eszerint tovább is mehetünk, bizonyos fenntartásokkal, ennél az elemi számításnál az egyszerűbb következtetések útján.

ÁTTEKINTÉS AZ ÁTLAGOS ÉLETTARTAMRÓL

A) Tájegységeken, városokon belül

	I—VI. sz. (általánosan)			I—II. sz.		III—IV. sz.		V—VI. sz.		Adatok száma (összesen)	
	férfiak	nők	együttvéve	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
Róma	*23,9* év	*20,7*	22,6	24,0	22,8	22,7	17,3	(42,8)	(34,5)	6008	3971
Aquincum	*37,0*	*(21,9)*	32,2	40,8	(25,4)	32,8	(19,4)	—	—	108	50
Carnuntum	*34,5*	(30,9)	33,9	35,4	(32,1)	(27,1)	(27,2)	—	—	167	37
Brigetio	*35,4*	*(29,8)*	33,4	(36,3)	(35,4)	(33,2)	(27,2)	—	—	64	35
Poetovio	(33,8)	(32,4)	33,5	(36,4)	(43,0)	(30,8)	(19,6)	—	—	37	11
Emona	*40,9*	*42,1*	41,4	(41,1)	(45,2)	(40,5)	(38,6)	—	—	66	50
Scarbantia	*(44,5)*	*(36,5)*	42,0	(46,3)	(38,5)	(40,5)	(8,6)	—	—	33	15
Savaria	*(37,0)*	*(38,2)*	36,0	(44,9)	(36,0)	(28,8)	(33,7)	—	—	35	11
Intercisa	*38,6*	*26,9*	33,4	(45,3)	(23,8)	(28,5)	(26,8)	—	—	50	39
Campona-Ulcisia	(34,3)	(36,0)	32,7	(32,1)	(26,5)	(36,6)	(34,7)	—	—	25	20
Pann. inf. egyéb részei	*35,2*	*28,1*	33,0	37,1	(32,5)	33,3	(24,8)	—	—	100	45
Pann. sup. egyéb részei	*38,7*	*34,3*	37,1	42,3	38,0	31,7	(26,8)	—	—	151	79

B) Társadalmi rétegeken belül

				adatok száma (összesen)	
	Férfiak	Nők	Együttvéve	férfiak	nők
Rabszolgák (Róma)	17,1 év	17,8	17,4	406	266
„ (Pannónia)	(31,3)	(29,1)	(30,3)	9	7
Liberti (Róma)	26,9	23,4	25,2	743	661
„ (Pannónia)[937]	(41,8)	(40,5)	(41,3)	34	29
Kézművesek-kereskedők (Róma)[938]	34,1	24,7	31,2	118	54
Szellemi foglalkozásúak (Róma)	40,3	23,1	36,9	341	84
„ „ (Pannónia)[939]	29,6	(33,0)	30,8	46	26
Katona-réteg (Róma)	33,6	24,6	32,9	774	64
„ „ (Pannónia)	37,4	25,9	35,1	422	102

[937] Rómában csak a kézművesek körében 31,4 év, míg csak a kereskedők rétegében 30,8 év volt az átlagos életkor (saját számításunk szerint). A teljes Pannóniában, mindössze tucatnyi adat alapján, 39,3 év lehetett az élettartam-átlag (?). A foglalkozási ágak terén a halandóság a modern Magyarországon: *Szél T.:* 931. j.-ben i. m. 422—24.

[938] Rómában csak a magistratus-i réteg körében 35,8 év, míg csak a szellemi foglalkozásúak rétegében 38,1 év volt az átlagos élettartam (saját számításunk szerint). *Szél T.:* szerint (i. m. 423) a gyermektelenség és a jobb egészségügy tükröződik a hivatalnoki réteg jobb átlagában.

[939] Csak a katonák (vagyis a 18. éven felüli férfiak) körében az élettartam-átlag Aquincum-ban 42,0 év, Carnuntum-ban 37,9 év, a teljes Pannóniában 41,7 év volt (saját számításunk szerint). A modern véderőn belül is kedvező a halandóság: *Szél T.:* i. m. 422—23.

Zárójelek közé helyeztük azokat az átlag-számokat, amelyek túlkevés adaton alapulnak, és így kevéssé vehetők tekintetbe. A városok a körzeteik adataival együtt értendők. Csak másodsorban érdemlegesek figyelemre a katonai rétegekre vonatkozólag nyert számok is, mert ennek kerete, zömében, a 18. évnél idősebb, szolgálatra képes férfiakra korlátozódik. Zárójelek közé helyezéssel szögeztük le fenntartásunkat az I—II., III—IV. és V—VI. sz.-ok szerinti elosztásokon belül kapott számoknak többségével szemben is. Ha ezeket a figyelmeztetéseket tekintetbe vesszük, az átlagos élettartam, a vizsgált területen és társadalmi csoportokon belül, ezen szélső értékek között váltakozhatott a római császárkor idején: férfiaknál 17,1—40,9 év; a női nem körében 17,8—42,1 év (általánosan, az egész korszakra vonatkozólag, a helyi kivételességeket is figyelembe véve). A rabszolgák rétegének meghökkentően alacsony életkor-átlaga ugrik ki minimumként, míg a maximális határérték élvezői az értelmiségi réteg, ill. az un. Borostyán út menti városok lehettek. Ha ezektől a rendkívüli szélső értékektől eltekintünk, az átlagos halálozási kor ezen határok között mozog: férfiaknál 24,0—38,7 év; a nőknél 21,2—34,3 év. Elvont értékű középátlag: 33,4 év (a férfi nem körében); 26,7 év (a nőknél). Ezen középarányosok kiszámításánál természetesen eltekintettünk a zárójelek közötti értékektől. Amennyiben a férfi és a női nem szerinti eloszlást figyelmen kívül hagyjuk, az *általánosan* vett számtani középérték: *32,5 év.*

Bármennyire is fenntartással nézzük a két évszázadonkénti elosztás eredményeit, szembetűnik az élettartam-átlag csökkenése a III—IV. sz.-ban. Ez a súlyosbodási jelenség általánosan nyilvánul meg a két nemnél. Szabályt erősítő kivétel a vizsgált területen talán csak Róma V—VI. századaiban vehető észre, valamint esetleg Aquincum peremvidékein a III—IV. sz.-ban.

Legutóbb a magyar szakirodalomban[940] az átlagos élettartamot találóan becsülték általánosan 33—35 évre (a rómaikorra vonatkozólag), míg a külföldi hozzászólások becslései súlyosabb eltéréseket mutatnak. Az egyik vélemény szerint[941] csak 22 évet tett volna ki az általános átlag, egyiptomi múmiák életkor-adatai alapján következtetve, ellenben ugyanezen 141 db (rómaikori) múmia körében, másik kutató számításai szerint,[942] ezen élettartam átlag állott fenn: 34,6 (férfiaknál), ill. 26,4 év (a nőknél), általánosan: 31,4 év. Úgy látjuk, hogy pontosabb számítással a szóbanforgó múmiák átlagos élettartama: 29,5 év (általánosan). A De Marchi és Macdonell által összegyűjtött adatok alapján, két évtizeddel ezelőtt, egy angol kutató a következő átlagokat számította ki: [942] az életkor-átlag általánosan

[940] *Acsády—Nemeskéry:* i. m. 144.

[941] *H. Grimm:* Altern, Lebensdauer, Krankheit und Tod bei vorgeschichtlichen und frühgesch. Bevölkerungsgruppen, Wissenschaftl. Annalen (Berlin), 5. Jahrgang III. (1956), 179. 8. táblázat. Más modern kiszámításokra példák: Congrés international de la population Paris 1937 III. Démographie statistique Paris 1938, *Sanders J.:* Le mouvement naturel de la population néerlandaise, 139.; Études démographiques N° 2. Paris 1941. Évolution de la Mortalité en Europe depuis l'origine des statistiquues de l'état civil, 62.

[942] *W. F.: Willcox:* The Length of Life in the Early Roman Empire, Congrès International de la Population (Paris 1937, II. k.) Paris 1938. 16—17. o. Az ő számítása szerint a férfiaknál az átlagos élettartam a császárkori Egyiptomban 34,6 év, az északafrikai provinciákban 47,4 év, az ibérfélszigeti tartományokban 39,8 év volt. A nők körében ugyanezeken a helyeken így váltakozott: 26,4; 45,8; 34,4 év.

21,9 év az antik Rómában, 31,4 év volt az ibér-félszigeti tartományokban, 46,7 év az észak-afrikai provinciákban ; nemek szerint : férfiak körében 39,8, ill. 47,4 év ; a női nem körében 34,4, ill. 45,8 év (az említett provinciacsoportokban). A Levison W. által összegyűjtött etruszk nyelvű feliratok[943] (112 db) életkoradata körében az általános életkor-átlag (saját számításom szerint) : 38,7 év.

Most futólag hasonlítsuk össze római eredményeinket azokkal a becslésekkel és számításból eredő átlagokkal, amelyek a régészeti őskorokra és középkorra vonatkoznak. A régebbi kőeszközös korban általánosan 35,3—29,6, a rákövetkező átmeneti mezolitikumban[940] 31—26 év, az (alsó-ausztriai) bronzkorban 20, ill. 21,8, a görögországi kora vaskorban 18, a középkor Angliájában 33, a XVII. századvégi Boroszlóban 33,5, az 1870 körüli Németországban 38, ill. 35,2, ugyanitt 1900-ban 47,2, ill. 45, majd 1925-ben 58,6, ill. 56, végül egy évtized múltán Hollandiában 66,5 év lehetett a közép élettartam, H. Grimm áttekintése[941] szerint. Saját becslésünk és számításunk alapján a kora vaskori (?) Izraelben 29,5, a késő vaskoriban (?) 41,8 évre tehető az átlagos életkor, egy-egy nemzetség időtartamának átlaga.[944] A magyar anthropológusok-statisztikusok főleg a hazai népvándorlás-középkor szakaszaira vonatkozólag végeztek már pontosabb vizsgálatokat. A VIII. sz.-i avarság körében az átlagos élettartam eszerint a férfiaknál 24,2—25,2, a nők körében 23,5—24,2 év lehetett.[945] A XI. sz.-i kérpusztai településen[946] az életkor-közép alighanem : 26,5 év. A X—XII. sz.-i Halimbán az emberek mintegy 30,6 év átlagos élettartamot remélhettek.[947] Hazánkban a folyó évszázad első évtizedeire vonatkozólag jelentős eltéréseket mutatnak a statisztikai számítások eredményei.[948] Szél T. szerint pl. 1900-ban csak 26,8, 1920 körül pedig 29,5, ill. 28,9 év volt az átlagos életkor. A Szovjetunió európai területein 1954-ben 64 évre emelkedett az, 1913 óta éppen a kétszeresére,[949] a cári oroszországi állapothoz képest. Az ENSZ kimutatása szerint (Esti Hirlap 1959. I. 13) leghosszabb Hollandiában (71, ill. 74 év), a legalacsonyabb Indiában (32 év!). Budapesten (Népszabadság 1959. VI. 25) 1957-ben : 61,1 év (1950-ben : 53,7 év).

[943] *W. Levison:* összegyűjtése : Bonner Jbücher 102(1898) 89—90.

[944] Biblia, Máté ev. 1,17. Amennyiben ugyanis az ősök összege Dávidtól (i. e. kb. 1000) a Babilóniába hurcolásig (i. e. 586 körül) 14, egy-egy emberöltőre erre a korszakra vonatkozólag 29,5 év esik. A babilón hódítástól időszámításunk kezdetéig megint 14 nemzetség élt, 41,8 év átlaggal.

[945] *L. Bartucz:* Adatok a magyarországi avarok ethnikai és demográfiai jelentőségéhez, Acta Anthrop. I/1—2. Szeged 1950. 17.

[946] *Acsády—Nemeskéry,* i. m. 140.

[947] Uők, 926. j.-ben i. m. 142.

[948] *Hirschler I.*, A nők védelmében. Bp. 1958. 66. L. a 946. j.-t. Az értékeléshez : *Szél T.*, 925. j.-ben i. m. 17.

[949] Népszabadság, 1957. VIII. 3, II. 182. sz. *Kovrigina M. D.* nyilatkozata.

Az újszülöttek halandóságának eloszlása Rómában (a fennmaradt síremlékek körében)

	Fiú	%	Leány	%	Összesen
Élete I. havában +	6	6,3	5	9,2	11
II. „ +	1	1	2	3,7	3
„ III. „ +	4	4,3	3	5,9	7
„ IV. „ +	12	12,6	1	1,9	13
„ V. „ +	9	9,7	4	7,4	13
„ VI. „ +	10	10,6	5	9,2	15
„ VII. „ +	5	5,5	1	1,9	6
„ VIII. „ +	8	8,8	5	9,2	13
„ IX. „ +	7	7,6	5	9,2	12
„ X. „ +	7	7,4	5	9,2	12
„ XI. „ +	11	12,0	10	18,4	21
„ XII. „ +	14	14,2	8	14,8	19
Összesen	94	(100)	54	(100)	148 adat

Vagyis minden 1000 fiú-újszülött közül a legtöbb (142 fő) 11 hónapos korában húnyt el, másodsorban (126 fő) 3 hónapos korában, harmadsorban 10. hónapjukban haltak el. Minden 1000 leány-csecsemő közül a legtöbb (184) 10 hónapos korában távozott az életből, legalább is az antik Rómának sírkő feliratainkkal körvonalazott rétegei körében. Az általános[950] szabálynak megfelelően itt is a fiú-újszülötteknek lehetett nagyobb a halandóságuk, mint a leányoké (1,56%, ill. 1,36%, viszonyítva az egész genus masculinum-hoz, ill. femininumhoz). Most lássunk néhány összehasonlító adatot:

Az 1. évet be nem töltő gyermekek halandóságának % arányai (Az összes életkor-adatokhoz képest)

Aquincum	Róma	Carnuntum	Savaria	951 Halimba X—XII. sz.	952 Kérpuszta XI. sz.	953 XIX. sz. 2. fele	XX. sz. eleje kb.
római kor							
(2,56)	*1,48*	(0,51)	(4,61)	*6,65*	*16,2*	*15—30*	*20,0* %

Itt is zárójelek közé helyeztük azokat az arányszámokat, amelyek túlkevés adaton alapulnak. A modern korszakok felé súlyosbodik az arány, de más körülmény is óvatosságra int következtetéseinkben. Az igaz, hogy a szakirodalom szerint a római korra jelentős javulás állott volna be (a régebbi

[950] *Szél T.:* i. m. 23.
Szél T. szerint (931. j.-ben i. m., 303. o.) a bonyolultabb fejlődés teszi nagyobb próbára a fiú-újszülötteket.
[951] *Acsády—Nemeskéry:* 926. j.-ben i. m. 139. o.
[952] *Nemeskéry—Acsády:* Arch. Értesítő 79 (1952), 137.
[953] *J. Beloch:* i. m. 50. A csecsemőhalandóság Bpest gazdagabb, ill. szegény részeiben (1926—27, *Szél T.* i. m. 324. o.), 11,4, ill. 22,8% volt.

korokhoz képest) a gyermekhalandóság[954] terén, de különben a kutatók egyöntetűen súlyosnak gondolták azt az imperium Romanum fővárosában.[955]

A továbbiakban kísérletet teszünk a halandóság mértékének áttekintésére, az egyes évjárat-csoportokban (100% a fennmaradt életkoradatok összessége az illető nemen belül). A statisztikai hagyomány csoportosítási módjától azonban, az eredeti valóság megközelítése végett, el kell térnünk, bizonyos kiigazításokat végzünk. A modern statisztika ugyanis 0—5, 6—10, 11—15 stb. korcsoportok szerint állítja fel ezen táblázatait, de rómaikori adatainkban, bizonyos esetekben, az 5-re és 0-ra végződő kerek számok mögött csak becslések állhatnak fenn az elhunyt életkorára nézve. Ezért az ebből adódható pontatlanság csökkentése végett a korcsoportokat nem a kerekített számokkal zárjuk, hanem az egykori lekerekítéseket és a belőlük következő számkiugrásokat az életkor-csoportok évhatárai közepébe iktatjuk, tüntetjük el. Ezáltal a sírkő-írók becslése mögötti bizonytalanságokat kikerüljük, legalábbis a durvább hibákat kijavítjuk.

A halandóság alakulása Aquincum-ban, életkorcsoportok szerint

	I—II. sz.-ban				III—IV. sz.-ban				I—IV. sz.-ban	
	férfiak	%	nők	%	férfiak	%	nők	%	férfiak %	nők %
0— 2 éves korban +	1	1	3	6	3	3	6	12	4,0	*18,0*
3— 7 „ „ +	2	2			6	5,5	1	2	7,5	2,0
8—12 „ „ +	3	3	3	6	1	1	3	6	4,0	12,0
13—17 „ „ +	2	2	2	4	3	3	6	12	5,0	*16,0*
18—22 „ „ +	3	3	3	6	4	4	2	4	7,0	10,0
23—27 „ „ +	5	5	2	4	4	4	4	8	9,0	*12,0*
28—32 „ „ +	9	8	2	4	8	7,5	1	2	*15,5*	6,0
33—37 „ „ +	2	2	1	2	5	5	2	4	7,0	6,0
38—42 „ „ +	8	7,5	1	2	3	3	2	4	*10,5*	6,0
43—47 „ „ +	1	1	2	4	2	2			3,0	4,0
48—52 „ „ +	4	3,5	1	2	2	2	1	2	5,5	4,0
53—57 „ „ +	2	2							2,0	
58—62 „ „ +	6	5,5			4	4	1	2	*9,5*	2,0

Az összehasonlítás az 58—62. évjáratokig érdemleges. Talán nem meglepő a táblázat azon tanulsága, hogy a csecsemő- és gyermekhalandóság (Aquincum-ban) a III—IV. sz. válságosabb korszakaszaiban két-háromszorosra súlyosbodott, az I—II. sz.-i felvirágzások állapotaihoz képest.

Ezen évcsoportosítás mellett, amelynél az évötödökkel szemben az újszülöttek csoportja csak három év elhunytjainak számait foglalja magában, az első évjárat-csoport nem kerül egyenlő alapú tekintetbe vevés alá. Ennek a hibának kiküszöbölésére, a 3.-ik és a 4.-ik életévben elhunytak számait kétszeresen számítjuk be ; először a 0—4. években elhaltakhoz, majd a 3—7. évben elhunytakhoz is.

[954] *H. V. Vallois:* La durée de la vie chez l'homme fossile, L'Anthropologie 47 (1937), 529.

[955] *W. Levison:* i. m. 81. 5. j. *R. Pöhlmann:* Die Übervölkerung der antiken Grosstädte (Lipcse 1884), 27. 2. j.

A HALANDÓSÁG AZ EGYES ÉVJÁRAT-CSOPORTOKBAN

(100% az összes adatok az illető nemen belül)

A) Területi egységeken belül

Elhunyt	Róma %	Aquincum %	Carnuntum %	Brigetio %	Savaria %	Intercisa %	Scarabantia %
0— 4 évében férfi	*16,3*	*10,0*	5,0	*9,4*	*8,6*	2,0	6,0
nő	*14,9*	*18.0*	6,0	*11,4*	3,3	13,1	*6,6*
3— 7 „ férfi	*16,3*	7,5	5,7	4,7	2,8	8,0	3,0
nő	*15,4*	2,0	9,0	8,6	3,3	7,9	6,6
8—12. „ férfi	9,3	4,0	4,4	6,2	5,7	*10,0*	
nő	11,0	12,0	6,0	5,7	3,3	*15,8*	6,6
13—17. „ férfi	8,2	5,0	2,5	1,5		6,0	*9,1*
nő	10,8	*16.0*	9,0		3,3	10,5	6,6
18—22. „ férfi	*11,9*	7,0	5,7	6,2	*20,0*	8,0	9,1
nő	*17,1*	10,0	3,0	*17,1*	*20,0*	*15,8*	
23—27. „ férfi	8,7	9,0	10,7	*17,2*	8,6	8,0	3,0
nő	10,7	*12,0*	*15,0*	5,7	6,6	. 5,2	6,6
28—32. „ férfi	8,8	*15,0*	*18,9*	9,4	2,8	8,0	6,0
nő	9,4	6,0	*12,0*	*20,0*	*10,0*	*15,8*	*26,6*
33—37. „ férfi	6,6	7,0	*11,9*	4,7		8,0	*9,1*
nő	7,6	6,0	*15,0*	8,6	10,0	13,1	6,6
38—42. „ férfi	5,9	*10,5*	*15,1*	*12,5*	5,7	4,0	6,0
nő	3,2	6,0	3,0	8,6	3,3		
43—47. „ férfi	2,8	3,0	5,7	6,2	8,6	8,0	
nő	2,0	4,0	6,0	2,8			6,0
48—52. „ férfi	2,7	5,0	6,0	7,8	8,6	*10,0*	*18,2*
nő	1,7	4,0	3,0		*16,6*	5,2	
53—57. „ férfi	1,1	2,0	1,9	4,7	2,8	4,0	3,0
nő	0,8				3,3		
58—62. „ férfi	2,4	9,5	5,0	3,1	*11,4*	*10,0*	6,0
nő	1,2	2,0		2,8	10,0	5,2	6,6
63—67. „ férfi	1,0	1,0	0,6		2,8	2,0	
nő	0,7			2,8		2,6	
68—72. „ férfi	1,3	7,0		1,5	8,6	8,0	9,1
nő	0,6		6,0		6,0		6,6
73—77. „ férfi	0,7		0,6				6,0
nő	0,5		3,0	2,8			

B) Társadalmi rétegeken belül

(a nemektől eltekintve)

Elhunyt	Rómában		Rómában			Pannóniában		
	katona %	rabsz. %	libert. %	kézm. %	értelm. %	libert. %	értelm. %	katona t. r. %
0— 4. évében	3,1	*25,0*	8,6	5,9	4,4	4,7	*12,5*	6,1
3— 7. „	2,6	*23,8*	*12,9*	5,3	6,4	3,2	4,2	5,3
8—12. „	1,6	8,7	9,6	6,5	5,6	6,3	6,9	5,5
13—17. „	1,2	*13,1*	9,6	6,5	5,2	1,6	8,4	1,9
18—22. „	8,1	*19,6*	*17,8*	*19,6*	*14,0*	9,4	8,4	7,3
23—27. „	*16,6*	*14,3*	*11,3*	8,8	9,6	*11,1*	*12,5*	*11,0*
28—32. „	*19,9*	9,5	9,5	*13,0*	*10,4*	*12,7*	6,9	*13,7*
33—37. „	*17,7*	5,4	5,9	*10,1*	*10,4*	6,3	4,2	*10,3*
38—42. „	*13,2*	4,4	4,8	4,1	5,2	4,7	4,2	*11,5*
43—47. „	6,5	1,4	2,6	4,1	3,2	3,2	4,2	6,5
48—52. „	3,9	1,9	2,3	3,5	4,0	*9,4*	5,6	5,8
53—57. „	1,6	0,6	1,2	1,2	2,8	3,2	4,2	3,2
58—62. „	1,4	0,2	2,3	3,5	5,2	*7,9*	6,9	5,8
63—67. „	0,8		0,9	0,6	3,6	1,6	1,4	0,8
68—72. „	0,8		1,5	2,3	5,2	*6,3*	2,8	2,8
73—77. „	0,7		0,9	1,2	2,0	1,6		1,0
78—82. „				2,3	2,4	*4,7*		1,8
83—87. „					0,8			1,0

HALÁLOZÁSI MAXIMUMOK ÉVJÁRAT-CSOPORTOK SZERINT

A) Területi egységeken belül

	Legsúlyosabb		Másodsorban		Harmadsorban	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
Róma	0— 7	(18—22)	(18—22)	(0— 7)	(28—32)	(28—32) évek-
(görögny. réteggel)	3— 7	18—22	0— 4	3— 7	18—22	8—12 ben
Aquincum	28—32	0— 4 (?)	0— 4	13—17	38—42 (?)	23—27
Carnuntum	28—32	23—27 (?)	38—42	33—37 (?)	33—37	28—32
(Brigetio	23—27	28—32	38—42	18—22	0— 4	0— 4)
(Savaria	18—22	18—22	58—62	48—52	0— 4	28—32)
(Scarbantia	48—52	28—32	13—17 (?)	78—82	33—37	0— 4 (?)
(Intercisa	8—12 (?)	8—12 (?)	48—52 (?)	18—22 (?)	58—62 (?)	28—32 (?)
Emona körzete	48—52	23—27 (?)	18—22	28—32 (?)	58—62	48—52 (?)
Pann. sup. egyéb részei	23—27	3— 7 (?)	3— 7	18—22 (?)	48—52	28—32
Pannonia inf. egyéb részei	18—22	23—27	8—12 (?)	18—22	23—27 (?)	8—12

Aquincum és Carnuntum katonai település jellegére vall, hogy az általános, legsúlyosabb halandósági csúcsaik egybeesnek a teljes Pannonia és Róma katonai társadalmi rétegének első maximumával. Zárójelek közé azokat a városokat helyeztük, amelyeknél, túlkevés adataik folytán, bizonytalan a halálozási csúcs-számok sorrendje.

B) Társadalmi rétegeken belül

	Legsúlyosabb a halandóság		Másodsorban		Harmadsorban	
	férfiaknál	nőknél	férfiaknál	nőknél	férfiaknál	nőknél
Rabszolgák, Róma	0— 4	0— 7	3— 7	18—22	18—22	13—17 évek-
Libertusok, Róma	3— 7	18—22	18—22	22—27	0— 4	28—32 ben
Kézm.-kereskedők, Róma	18—22	(18—22)	33—37	(28—32)	28—32	(23—27)
Hivatalnokok, Róma	18—22	(18—27)	28—32	(13—17)	33—37	(3— 7)
Művészek, papok, szellemiek, Róma	23—32	(18—22)	(18—22)	(3— 7)	33—42	(8—12)
(Katonák t. r.) Róma	28—32	(18—22 ?) (28—32 ?)	33—37	(28—32 ?) (18—22 ?)	23—27	(33—37 ?)
(Katona t. r.) Pannónia	23—32 (együttvéve)		38—42 (együttvéve)		0—4 (együttvéve)	
Etruszk feliratok alapján	28—32		18—22		63—67	
Mumiák alapján, Egyiptom	18—27		3—7		0—4	

A legfontosabb az első oszlop ebből a táblázatból, amennyiben a serdülő kornál magasabb évjárat-csoport a számításunk eredménye, mert alighanem az ún. normálkorral lehetett azonos. Ez a kiugró elhalálozási %-hoz tartozó életkor,[956] a halálozási táblázat legnagyobb számértéke, az a legmagasabb élettartam, amelyet az életképesnek bizonyult egyének elértek volna, ha betegség, sanyarú életkörülmény, erőszakos halálok nem játszottak volna közre.[957] Az újabb kőkorban a 36—40. éveseket sújtotta volna a legsúlyosabb

[956] *Szél T.:* 925. j.-ben i. m. 19.
[957] *Acsády—Nemeskéry:* i. m. 140.

halandóság,[958] a római kori egyiptomiakat, más számítás szerint,[959] a 45. év körül, a késő középkori Kérpusztán a normál korcsoport:[946] a 30—45. évesek, a X—XII. sz.-i Halimbán a normális élettartam az 55—65. év elérése,[957] végül Németországban (szintén a nemektől eltekintve) 1932/34-ben a 76. év, 1946/47-ben a férfiaknál a 77., a nőknél a 79. életév.

ÖSSZEHASONLÍTÓ TÁBLÁZATOK

A 10. életévbe jutás előtt elhunytak számarányai

(Az ún. életképtelenek csoportja[950])

A) Területi egységeken belül

	Férfiak közül %	Nők közül %	Általánosan (nemektől eltekintve) %
Aquincum	12,3 (12,3)	27,0 (26,0)	17,7 (16,7)
Brigetio	15,9 (15,9)	20,0 (20,0)	17,3 (17,3)
Carnuntum	9,4 (8,9)	17,3 (16,2)	10,8 (10,3)
(Poetovio)	21,6 (11,6)	18,2 (18,2)	20,9 (20,9)
Emona	10,3 (9,1)	6,0 (6,0)	8,4 (7,8)
(Savaria)	14,3 (14,3)	9,8 (9,7)	12,1 (12,1)
(Scarbantia)	6,0 (6,0)	20,0 (20,0)	10,2 (10,2)
Intercisa	13,6 (12,0)	21,5 (20,5)	17,1 (15,7)
(Campona — Ulcisia) (együtt)	24,0 (24,0)	5,0 (5,0)	15,5 (15,5)
Pannonia inf. egyéb részei	11,3 (10,1)	20,0 (20,0)	14,0 (13,2)
Pannónia sup. egyéb részei	15,2 (14,2)	14,6 (14,1)	15,0 (14,1)
Róma	31,0 (30,2)	29,0 (26,0)	30,2 (29,4)

B) Társadalmi rétegeken belül

	Férfiak közül %	Nők közül %	Általánosan a 10. életévbe jutás előtt elhunyt %
Rómában, rabszolgák körében	*37,6* (37,1)	*33,7* (33,0)	36,1 (35,5)
„ liberti „	26,1 (25,7)	17,4 (16,6)	22,0 (21,4)
„ kézm. keresk. „	12,7 (12,7)	11,8 (11,1)	12,4 (12,2)
„ értelmiségiek „	6,5 (6,2)	21,2 (20,7)	10,2 (9,8)
„ (katonák rétegében)	4,2 (4,1)	15,8 (15,8)	5,1 (5,0)
Pannónia (katonák rétegében)	9,1 (8,4)	20,7 (19,6)	11,4 (10,5)
Pannónia értelmiségiek körében	17,4 (17,4)	(26,9)	20,8 (20,8)

Zárójelek közé helyeztük azon városok neveit, amelyeknek százalékarányszámai túlkevés adaton alapulnak, és így csak másodsorban vehetők figyelembe. Ha ezektől eltekintünk, az életképtelenek arányszáma a római császárkor fővárosában és a nagyobb pannóniai városokban, ill. a jelentősebb

[958] *Ungern—Sternberg* und *Schubnell:* i. m. 348. *H. Grimm:* i. m. 175.
[959] *E. Ploetz-Kirsten:* Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte I. (Würzburg 1956), 148. *K. Pearson:* Biometrika I. 1901—02 (Cambridge), 264.
[960] *Bartucz L.:* i. m. 16.

társadalmi rétegeken belül a következő szélső értékek között ingadozott: masc.: 6,5—37,6; fem.: 6,0—33,7%. Kevésbbé vehetjük tekintetbe a katonai rétegnél fennálló arányszámot is. A rabszolgák körében kb. minden 3-ik gyermek elhunyt 10. életévébe lépés előtt! Az elvont értékű számtani középarányos (a nemektől eltekinve): 17,8. Feltünő, hogy Rómában, a nagyvárosban jelentősen nagyobb számarányban bizonyultak életképteleneknek, mint Pannonia tartományban.

A százalék-arányszámok két-két oszlopban sorakoznak, a második oszlopot mindig zárójelek közé helyeztük. Utóbbiak sajátságos kiigazításaink nélküliek, a kerek életkor-évszámokra eső adatok arányos (két ötöd) részének hozzáadásával kiszámított százalékok pedig az első oszlopba kerültek. Szerintünk ugyanis, sok esetben szükség is van erre a kiigazításra, amennyiben a kerek életkorokhoz tartozó adat-mennyiségek olykor valójában gyűjtőszámok, a 10., 20., 30. stb. életév körüli években elhunytaknak összegezései. Jobban megközelítjük eszerint a pontosságot, ha ilyen esetekben a kerek, kiugró számokat elvont úton öt részre osztjuk, és a szomszédos két-két életkorszámhoz csatolunk két-két ötöd részt.

A 20. életévbe lépés előtt elhaltak számarányai

(A felserdültek csoportja)

A) Területi egységeken belül

	Férfiak közül %	Nők közül %	Általánosan %
Aquincum	23,6 (23,6)	52,4 (50,0)	34,6 (32,0)
Brigetio	22,8 (21,9)	30,8 (28,6)	25,5 (24,2)
Carnuntum	14,8 (14,3)	30,8 (29,7)	17,7 (17,1)
(Poetovio)	31,9 (29,7)	36,4 (36,4)	32,0 (31,3)
Emona	22,7 (20,0)	12,4 (10,2)	18,3 (15,8)
(Savaria)	25,7 (20,0)	21,3 (16,7)	23,6 (18,5)
(Scarbantia)	18,8 (15,2)	26,6 (26,2)	21,4 (18,8)
Intercisa	32,8 (32,0)	44,1 (41,0)	37,7 (35,9)
(Campona és Ulcisia, Constantia)	32,0 (32,0)	24,0 (24,0)	28,4 (26,6)
Pannónia inf. egyéb részei	24,0 (21,2)	40,8 (40,0)	29,3 (27,0)
Pannónia sup. egyéb részei	25,9 (25,9)	34,3 (34,3)	28,8 (28,8)
Rómában	51,2 (50,3)	54,8 (53,0)	51,6 (50,3)
(görög nyelvűek rétegével)	49,8	54,7	51,7

B) Társadalmi rétegeken belül

	A 20. életévbe jutás előtt elhúnyt		
	Férfiak közül %	Nők közül %	Általánosan %
Róma, a rabszolgák körében	*60,2* (58,1)	*59,0* (56,7)	59,7 (57,5)
„ liberti körében	46,4 (44,9)	45,6 (43,4)	46,0 (44,2)
„ kézm. és keresk. körében	26,9 (24,5)	40,4 (35,1)	31,1 (27,9)
„ értelmiségiek körében	18,9 (17,8)	49,5 (47,5)	24,9 (23,7)
„ (katonák körében)	7,6 (6,7)	38,7 (38,0)	9,9 (9,1)
Pannónia (katonák körében)	14,5 (14,4)	34,7 (32,3)	18,8 (17,9)
„ értelmiségiek körében	30,9 (28,2)	38,4 (38,4)	33,6 (31,9)
Neandervölgyiek körében 959 j			55
Újpaleolit emberek körében			34,3

A felserdültek csoportját ebből a táblázatból egyszerű számítással kapjuk meg, ha a 100,0%-ból kivonjuk a két táblázat mennyiségeit. Eszerint, ha a zárójelek közé tett, csak másodsorban tekintetbe veendő számoktól és városoktól, ill. társadalmi csoportoktól eltekintünk, általánosan (a nemektől eltekintve) a vizsgált területeken 17,7—59,7% halt meg 20. életévébe lépés előtt, ill. 40,3—82,3% serdült fel, vészelte át a serdülő kor betegségeit. Elvont értékű számtani középarányos : 33,7% (fel nem serdültek csoportja) ; 66,3% (felserdültek számaránya). A rabszolgák körében csak minden 3., Rómában pedig egyáltalán, alig minden 2. ember élte át a serdülő kort.

A FELSERDÜLTEK (20. ÉLETÉVET MEGÉRŐ EGYÉNEK) VÁRHATÓ ÁTLAGOS ÉLETTARTAMA

A) Területi egységeken belül

	Férfiak	Nők
Aquincum	46,0 (45,5)	35,8 (35,4) év
Brigetio	42,5 (42,4)	39,3 (38,7)
Carnuntum	39,1 (39,0)	40,7 (40,4)
(Poetovio)	46,0 (45,2)	45,0 (45,0)
Emona	49,7 (48,6)	46,6 (45,9)
(Savaria)	46,4 (44,5)	45,3 (43,8)
(Scarbantia)	52,2 (50,8)	46,8 (46,8)
Intercisa	51,6 (51,2)	36,2 (35,2)
(Campona és Ulcisia, Constantia)	47,1	35,7
Pannónia inf. egyéb részei	43,3 (42,1)	39,1 (37,6)
Pannónia sup. egyéb részei	48,3	47,5
Rómában	39,1 (38,7)	34,2 (33,6)
(görög nyelvűek rétegével)	39,2	34,6

B) Társadalmi rétegeken belül

	A felserdültek számára összesen várható	
	férfiaknál	nőknél
Róma, a rabszolgák körében	30,5 (29,9)	30,5 (30,5) év
„ liberti körében	41,8 (41,2)	33,0 (32,5)
„ kézm. és keresk. körében	42,0 (41,3)	32,2 (31,3)
„ értelmiségiek körében	47,0 (46,7)	33,1 (32,6)
„ (a katonák körében)	35,7 (35,5)	33,0 (32,9)
Pannónia (a katonák körében)	43,1 (42,9)	40,3 (34,4)
Pannónia (az értelmiségiek körében)	38,7 (38,0)	49,2 (49,2)
Kérpuszta (XI. sz.)932. j.	37,5	37,7
Üllő I (VIII. sz.)	39,0	35,6
Üllő II (VIII. sz.)	41,6	38,2

A táblázat úgy értelmezendő, hogy azok az ifjak, akik túlélték a gyermek- és serdülőkor életveszélyes betegségeit, azt remélhették, hogy elérhetik a 30,5—51,6. életévet (a férfiak), ill. a 30,5—47,5 év átlagos életkort (a nők, összesen). A zárójelek közé helyezett városok és társadalmi csoportok, ill. kiigazítás nélküli középértékek itt is csak másodsorban veendők tekintetbe.

A 30. életévbe lépés előtt elhunytak számarányai

A) Területi egységeken belül

	Férfiak közül %	Nők közül %	Általánosan %
Aquincum	44,6 (34,9)	72,4 (70,0)	53,6 (46,2)
Brigetio	46,9 (44,5)	57,1 (51,4)	50,6 (47,0)
Carnuntum	36,4 (31,2)	52,9 (48,7)	39,4 (34,4)
(Poetovio)			48,3 (45,9)
Emona	37,5 (36,3)	38,0 (34,0)	37,7 (35,3)
(Savaria)	46,8 (45,7)	45,7 (41,9)	46,3 (43,9)
(Scarabantia)	27,3 (27,3)	44,0 (33,3)	32,5 (29,2)
Intercisa	42,8 (42,0)	59,4 (56,4)	50,1 (48,3)
(Campona és Ulcisia, Constantia)	44,0 (44,0)	63,0 (55,0)	52,4 (48,8)
Pannónia inf. egyéb részeiben)	44,8 (42,4)	61,8 (60,0)	50,1 (47,9)
Pannónia sup. egyéb részeiben	44,1 (41,2)	51,7 (48,7)	50,1 (43,8)
Rómában	68,3 (66,4)	78,3 (76,5)	72,3 (70,4)
Az üllői, kiskőrösi avarság körében 960. j	18,3 ; 27,2	40,3 ; 43,5	

B) Társadalmi rétegeken belül

	A 30. életévbe jutás előtt elhúnyt		
	Férfiak közül %	Nők közül %	Általánosan %
Róma, a rabszolgák körében	*80,4* (78,5)	*85,0* (*82,4*)	*82,2* (80,0)
„ liberti körében	64,1 (62,8)	76,2 (73,9)	69,8 (68,0)
„ kézm. és keresk. körében	45,4 (44,0)	72,9 (68,5)	55,2 (51,7)
„ értelmiségiek körében	39,0 (38,1)	77,8 (76,8)	46,8 (45,7)
„ (a katonák körében)	39,0 (34,5)	67,3 (63,4)	41,2 (36,7)
Pannónia (a katonák körében)	34,0 (29,7)	60,9 (57,8)	39,3 (35,2)
Pannónia az értelmiségiek körében	50,0 (50,0)	68,4 (65,3)	56,1 (55,5)

A 40. életévbe lépés előtt elhunytak arányszámai

A) Területi egységeken belül

	Férfiak közül %	Nők közül %	Általánosan %
Aquincum	61,7 (60,4)	83,6 (82,0)	69,1 (67,3)
Brigetio	59,0 (56,3)	76,5 (74,3)	65,3 (62,6)
Carnuntum	66,8 (62,2)	75,7 (75,7)	68,4 (64,8)
(Poetovio)			62,9 (60,4)
Emona	47,9 (46,2)	51,2 (46,9)	49,3 (46,5)
(Savaria)	49,7 (48,6)	62,5 (60,0)	55,6 (53,8)
(Scarbantia)	44,8 (42,4)	66,6 (66,6)	51,7 (50,0)
Intercisa	50,8 (50,0)	79,4 (79,4)	63,3 (62,9)
(Campona és Ulcisia, Constantia)	56,0 (48,0)	75,0 (75,0)	64,4 (60,0)
Pannonia inf. egyéb részei	61,0 (58,6)	78,6 (77,7)	66,5 (64,5)
Pannónia sup. egyéb részei	55,1 (52,7)	65,1 (64,1)	58,6 (56,6)
Rómában (ókor)	81,8 (80,3)	89,1 (88,6)	84,8 (83,6)
Neandervölgyiek körében			40 (959. j.)
Újpaleolit emberek körében			53,9

B) Társadalmi rétegeken belül

	A 40. életévbe jutás előtt elhunyt		
	Férfiak közül %	Nők közül %	Általánosan %
Róma, a rabszolgák körében	*91,1* (89,9)	*93,8* (93,2)	92,2 (91,2)
„ liberti körében	77,4 (75,9)	88,5 (88,0)	82,6 (81,4)
„ kézm. és keresk. körében	68,6 (66,9)	91,5 (90,7)	75,8 (74,4)
„ értelmiségiek körében	55,7 (54,4)	87,8 (87,8)	62,1 (61,0)
„ (a katonák körében)	74,6 (71,5)	89,5 (88,8)	75,8 (72,8)
Pannónia (a katonák körében)	59,4 (55,8)	80,1 (79,4)	63,5 (60,5)
Pannónia az értelmiségiek körében	55,2 (54,3)	78,4 (76,9)	63,6 (62,5)

A 70. életévet betöltő elhunytak arányszáma

A) Területi egységeken belül

	Általánosan (nemektől eltekintve) %
Aquincum	6,92 (5,12)
Brigetio	8,57 (8,08)
Carnuntum	4,31 (3,92)
(Poetovio)	7,91 (6,25)
Emona	9,31 (7,01)
(Savaria)	4,24 (3,07)
(Scarbantia)	17,91 (14,58)
Intercisa	6,29 (4,49)
(Campona és Ulcisia, Constantia)	6,66 (6,66)
Pannónia inferior egyéb részei	5,14 (3,47)
Pannónia superior egyéb részei	12,39 (10,67)
Rómában (ókor)	3,09 (2,79)
(görög nyelvűek rétegével együtt)	3,06
Guatemala, 1921-ben	1,8 (961. j.)
Németországban (1933)	4,2
Franciaországban (1933)	5,5

B) Társadalmi rétegeken belül

	A 70. életéven felüliek arányszáma általánosan (nemektől eltekintve) %
Róma, a rabszolgák körében	*0,29* (0,29)
„ liberti körében	3,98 (3,56)
„ kézm. és keresk. körében	7,44 (6,97)
„ értelmiségiek körében	11,96 (11,24)
„ (a katonák körében)	2,26 (1,92)
Pannónia (a katonák körében)	5,70 (4,62)
Pannónia az értelmiségiek körében	7,22 (6,94)

A statisztika tükréből tehát kiviláglik, hogy amint a modern időkben tévesen hiszik Guatemalat (vagy Bulgáriát) a vének hazájának, ugyanúgy az sem áll fenn, hogy a császárkori Róma némely társadalmi csoportjában vagy több pannóniai veterán városban nem értek volna el jelentősen magasabb százalék-arányban vénséget, mint a modern Nyugat-Európában álta-

lánosan. Talán nem is meglepő, hogy a modern gyarmati Guatemalaban kevesebben élték túl a 70. életévet, mint Pannonia akármelyik részében, vagy akár az antik Rómában. Csak a rabszolgák körében érték meg kevesebben az agg kort, mint Guatemalaban.

A 75 és 80 éven felül elhunytak arányszámai

A) Területi egységeken belül

	A 75. életéven felül (általánosan) %	a 80. életéven felü (általánosan) %
Aquincum	4,49 (4,49)	2,69 (1,92)
Brigetio	7,55 (7,07)	3,67 (2,02)
Carnuntum	3,13 (2,45)	2,35 (1,96)
(Poetovio)	5,00 (4,16)	4,16 (4,16)
Emona	6,89 (6,89)	5,86 (5,26)
(Savaria)	1,51 (1,53)	1,51 (1,51)
(Scarbantia)	12,50 (12,50)	6,66 (4,16)
Intercisa	4,49 (4,49)	3,83 (3,37)
(Campona és Ulcisia, Constantia)	4,44 (4,44)	1,77 (0,00)
Pannónia inf. egyéb részei	3,75 (2,77)	1,25 (0,69)
Pannónia sup. egyéb részei	9,91 (9,73)	6,63 (4,86)
Rómában (görög nyelvűekkel)	2,19	1,36
Rómában	2,22 (2,07)	1,28 (1,00)
Costa Rica (1950-ben) 961. j.	1,00	
Honduras (1950-ben)	1,50	
Jugoszláviában (1948-ban) 962. j.		0,80
Nyugat-Németországban (1950)		1,00
Svédországban (1950-ben)		1,50
Franciaországban (1950-ben)		1,80
Törökországban (1945-ben)		0,60
Egyiptomban (1947-ben)		0,70

B) Társadalmi rétegeken belül

	A 75. éven felül elhunytak arányszámai %	a 80. éven felül elhunytak arányszámai %
Róma, a rabszolgák körében	*0,29* (0,29)	*0,29* (0,29)
„ liberti körében	2,82 (2,56)	2,09 (1,92)
„ kézm. és keresk. körében	5,69 (5,23)	3,95 (3,48)
„ értelmiségiek körében	7,56 (7,17)	3,95 (3,48)
„ (a katonák körében)	1,63 (1,44)	0,69 (0,36)
Pannónia a katonák körében	4,12 (4,04)	2,58 (2,12)
Pannónia az értelmiségiek körében	5,55 (5,55)	3,88 (2,77)

ÖSSZEFOGLALÁS

Némely különleges vonatkozásban már megfogalmaztunk néhány következtetést. Most, hogy demográfiai kísérletünk összefoglaló részéhez érkeztünk, mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy összefoglaló és összehasonlító táblázataink eredményeiben, amelyek egyelőre kb. 11 000 adaton alapulnak, megnyilvánulnak a «nagyszámok törvényei», és ahol különös kivételességek jelentkeztek, természetesen kínálkozó okokra utalhattunk, és mutathatunk rá.

[961] *K. Freundenberg:* Die Verschiedenheit der Lebensdauer in verschiedenen Ländern, Ärtzliche Wochenschrift IX. 1954 (Berlin), Heft 4, 90.
[962] Uo. 91.

Az elsőrendű összefoglaló kérdések közé tartozik mindjárt a halálozási görbe sajátosságainak (I. rész végén képek) átfogó értékelése, antik és modern állapot általános egybevetése révén. Mi a megfelelő szakemberek hozzászólásait várjuk ehhez. Addig is emlékeztetünk egy svéd kutató[963] megfigyelésére, amelyet a modern korszakra nézve általános érvénnyel fogalmazott meg: általánosan a halandóság első ízben a születésnél különösen nagy, majd a 15. életévnél (hirtelen) minimumra csökken, azután több éven át tartó csúcsérték áll fenn, kb. a 23. évnél bekövetkező maximummal; ezután a halandóság megint csökkenni szokott, mintegy a 40—45. éves korcsoportig; később ismét hirtelen szökik magasra, súlyos maximummal, kb. a 73. életévnél, hogy azután újra egészen kis mértékre enyhüljön.

Vizsgált területünkön belül Róma és Pannónia társadalmi rétegeinek halálozási görbéjét (I. rész végén kép) vethetjük össze a modern korszak halandóságai maximumainak előbb vázolt rendjével. Világosan kitűnnek az eltérések, de alighanem keveseket lep meg, hogy Rómában és Pannóniában éppen a hivatalnokok, közigazgatási vezető emberek, továbbá a művészek, papság, szellemi foglalkozásúak körében megnyilvánuló halandósági ingadozás közelíti meg leginkább a modern életszínvonalat élvezők halálozási görbéjének alakulását. Már Szél T. rámutatott arra, hogy a magasabb életszinvonal[963a] meghosszabbító hatással van az átlagos életkorra.

A modern időkben a nők átlagos élettartama általában hosszabb,[947] viszont mind a X—XII. sz.-i Halimbán, mind a magyarországi avarság körében,[964] mind Pannóniában és az antik Rómában általában alacsonyabb volt a nők átlagos életkora a másik neméhez képest. Ezen jelenség okait különbözőképpen magyarázták, de lényegileg egyazon csoportba tartoznak azok. A nők élettartama, a legújabb korig eszerint, megrövidülhetett (többek között) alárendelt társadalmi és anyagi helyzetükből következőleg; alapjában véve a nők fiziológiai szervezete ellenállásra képesebb, mint a másik nemé (ezzel magyarázzák ma a nők átlagos élettartamának magasabb mértékét), de a régebbi korokban a túlkorai házasságra lépés, esetleg a teljes felserdülés és fizikai megerősödés előtti szülések, az ezekkel együttjáró betegségek, vagyis a súlyos anya-halandóság idézhették elő a korai halálozásokat a női nem körében, amint erre magyar kutatók már rámutattak.[965] Az antik társadalomra vonatkozólag pedig az aránylag korai halandóság okait (a nőknél) még abban is látták, hogy a szülés ki nem elégítő, sőt esetleg életveszélyes körülmények között[9] történt, talán olykor durva babonák és szülészeti módszerek (pl. a szülő test rázogatása, létrára húzása stb.) közben.[966] A római-kori orvosoknak jó híre terjedt el, de éppen az ókori bábák és szülész-orvosnők voltak azok, akik a legcsekélyebb tudást sajátították el, az egyéb orvosi szakmát gyakorlókhoz képest.[967]

[963] *G. Backman:* Wachstum und Sterblichkeit, Lunds Universitets Arsskrift N. F. Avd. 2. Bd. 35, Nr. 11. Lund—Lipcse 1939, 23. A halandóság görbéje a modern Magyarországon: *Szél T.:* 931. j.-ben i. m. 277.

[963a] *Szél T.:* 931. j.-ben i. m. 320—324.

[964] *Nemeskéry—Acsády:* i. m. 134—147.

[965] Uo. 138—139. *Acsády—Nemeskéry:* i. m. 140.

[966] *U. Szumowski—Herczeg Á.:* Az orvostudomány története. Bp. 1939. 83.

[967] *P. Diepgen:* Geschichte der Medizin I. Berlin—Lipcse 1913 (Sammlung Göschen), 111.

Több rómavárosi sírkő-feliratból[968] kitűnik, hogy az anya néhány napra a szülés után követte elhunyt csecsemőjét a sírba, illetőleg kb. egy évi házasság[969] után máris meghalt a feleség; esetleg a szülés körüli fertőzés idézhette elő ezeket a gyors elhalálozásokat a fiatalasszonyok körében. Egyébként a leánykák túl korai dolgoztatása szintén közrejátszhatott, természetesen a szegényebb társadalmi körökben. Rómából ismeretesek olyan táncosnő, fodrásznő és szövőnő síremlékei,[970] akik 9 éves korukban már elhunytak.

Táblázatainkban feltűnhetett az is, hogy a birodalom fővárosában jelentősen súlyosabb volt a halandóság, a legkülönbözőbb szempontok szerint is, mint Pannónia városaiban és részeiben. Úgy látszik, hogy a járványok[971] és más betegségek a legnagyobb antik nagyváros zsúfoltságában dühöngtek legsúlyosabban. Egyik kutató a járványok szabadjára engedett kitombolása mellett a korai halandóság okait a következő rómaikori indítékokban látja:[972] a dolgozó tömegek elégtelen táplálkozása, az egészségtelen lakásviszonyok, hiányos testápolás, helyenként fertőzött ívóvíz, elmaradott gyógyászat. Így azután érthető, hogy Róma lakosságának száma az i. sz. III. sz. elejétől Nagy Constantinus korára, vagyis kb. 150 év alatt, (kb. 800.000-ről[973]) mintegy a felére csökkent.

Az orvostudomány-történészektől várjuk a visszakövetkeztetést arra is, mely betegségek lehettek azok, amelyek vizsgált területünkön a halálozási görbék ilyen alakulását kialakították? Egyébként a szakirodalomban már többen összeállítottak táblázatokat az egyes évjárat-csoportokra tipikus, jellemző halálokokról, veszélyes betegségekről.[974]

A modern demográfiai irodalom egyáltalán úgy ítéli meg, hogy csak a XIX. sz. bakteriologiai korszakával, a járványos betegségek veszélyeinek legyőzésével[975] emelkedhetett az átlagos élettartam fordulatszerűen, miután magasra fejlődött a közegészségügy és a testi ápoltság, kiszélesedett a kórházi intézmény és társadalom-biztosítás. Egy legújabb áttekintés[976] szerint az utolsó fél évszázad során, ezen tényezők alapján, évtizedről évtizedre emelkedett (szemlátomást) az átlagos életkor (eltekintve a háborús behatásoktól), különösen az iparosodott államokban. Azonban a Hockrein-Schleicher-féle tézis szerint 120—140 év lenne a természetszerű élettartam az embernél,[977] minthogy az emlősöknél általában 6—7-szerese a normális élettartam a

[968] CIL VI 10971; 11083; 27009; 28753.

[969] Uo. 10789; 11939; 24072; 25962; 27246; Friedlaender, i. m. 571. o.

[970] CIL VI 9213; 9731; 10143.

[971] Írott adataink vannak azokról a járványokról, amelyek (a császárkoron belül) i. sz. 65-ben, 80-ban, 167—168, majd a 187—189. években dühöngtek a birodalom területén. *R. Pöhlmann* (i. m. 115) utal arra, hogy már Herodianus és Ammianus Marcellinus feljegyezték, megfigyelték (I. 12, ill. 14,6, 23): «a világ fővárosának» sűrű lakottságában mindenféle járvány, betegség súlyosabban dúl.

[972] *L. Franz:* i. m. 37.

[973] Ez ellen a feltevés ellen: *Gerkan A.:* Röm. Mitt. 55 (1940), 160.

[974] Pl. *A. Lohmüller:* Sterblichkeitsuntersuchungen auf Grund d. Materials d. Stuttgarter Lebensversicherungsbank, 1854—1901. Jena 1907, 14 és 19; *W. Gärtner:* Untersuchung über d. Sterblichkeitsverschiedenheit..., Zeitschrift für Hygiene und Infektionskrankheiten 79 (1914, Lipcse), 40., 31. táblázat; Bpest szfv. statisztikai közleményei 51. Bpest halandósága 1908 és 1909-ben. Bpest 1906. 10. 6. táblázat: Kor és családi állapot néhány halál-oknál.

[975] *H. Grimm:* i. m. 178.

[976] *K. Freudenberg:* i. m. 92.

[977] Uo. 89.

teljes testi kifejlődést elérő felserdülési kornak, ami az embernél mintegy két évtized. Ezen maximális, normális élettartamhoz vezető útnak eddig csak a felét tettük meg, ezt is csak az iparilag vezető népek érték el.

Egyébként általában olyan megítélés alakult ki, hogy a régészeti őskoroktól a római- és a középkoron át egyenes haladvány szerint javult volna az átlagos élettartam. Azonban pontosabb és konkrétabb adatgyűjtésen alapuló, valamint differenciáltabb táblázataink tanúsítják, hogy már a római császárkor folyamán nem ilyen leegyszerűsített a helyzet, hanem rétegenként, városonként, területegységenként, olyan jelentős különbségek nyilvánulnak meg abban, amelyek az antik élet és társadalom bonyolultságára és összetettségére utalnak ebben a kérdésben[978] is.

[978] *Nemeskéry János*nak, aki több szakirodalmi vonatkozásra hívta fel figyelmemet, szívesen fejezem ki köszönetemet.

BARKÓCZI LÁSZLÓ

SZARMATA—ROXOLÁN ÁTTELEPÍTÉSEK A DUNAMEDENCÉBEN

A Kárpát-medencében a római tartományokon Pannónián és Dácián kívül eső területek népessége a II. sz. második felétől kezdve kisebb vagy nagyobb mértékben állandóan mozgásban volt.[1] Ettől az időtől kezdve a gót lökések következtében új népek és néptöredékek kerültek be a keleti Kárpátok szorosain, akiknek megmozdulásai természetesen kihatással voltak a Duna—Tisza közén meg a Nagyalföldön lakó szarmaták történetére is.[2] A keleti Kárpátok szorosain kívül átvonulási terület volt a Duna—Tisza közére az aldunai átjáró is, bár itt hosszú időn keresztül csak időszakos átvonulási lehetőségek adódtak. Dácia és evvel együtt Oltenia feladásával azonban szabaddá vált ez az út is, és Gallienustól kb., 260-tól kezdve idegen etnikumok nagyobb mértékben kerülhettek és kerültek be a Kárpát-medencébe.[3] Ebben a forgatagban az egyes népcsoportok körülhatárolását, valamint népességük meghatározását nagyon megnehezíti a hosszú egymás mellett való élés, az ennek következtében beállott kölcsönhatások, népességi keveredések, amelyek a régészeti és az antropológiai anyagban egyaránt tükröződnek.

Az időszakonként megjelenő új jövevényekkel kapcsolatban önkénytelenül is felvetődik a kérdés, hogy mi történt a korábban megtelepült jazygszarmata és a később ideérkezett roxolán népességgel.

Maguknál a szarmatáknál a III. sz. közepéig olyan mértékű utánpótlással, amely akár topográfiai elhelyezkedésüket, vagy akár eddigi karakterüket lényegesen megváltoztatta volna, nem számolhatunk.[4] Marcus előtt, majd az alatta és utána lejátszódó kisebb-nagyobb háborúk[5] éppen eléggé megtépázták a szarmatákat, de ritkította soraikat a rómaiaknak történő katonaszolgáltatás is. Így még Marcus alatt kénytelenek voltak 8.000 katonaköteles férfit a rómaiak rendelkezésére bocsátani[6] és könnyen lehetséges, hogy ez a kényszer nemcsak Marcus, hanem a következő uralkodók alatt is fennállott.

[1] Utoljára *L. Barkóczi:* Intercisa II. AH XXXVI, Budapest 1957. 507 skk. További irodalommal.

[2] Uo.

[3] *Barkóczi L.:* i. m. 531 skk. Ehhez még *M. Párducz*, Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III. AH XXX (Budapest 1950).

[4] *M. Párducz:* Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns I—II. AH XXV (Budapest 1941)., XXVIII (Budapest 1944/47). *Harmatta L.:* Párducz Mihály, A szarmatakor emlékei Magyarországon I—III. Ismertetés. MTA II Oszt. Közleményei II 1952. 211 skk. A továbbiakban, Ismertetés.

[5] *Barkóczi L.:* i. m. 507 skk.

[6] Cass. Dio.

Az első komoly változást a szarmaták életében a roxolán testvérnép felköltözése okozta.[7] E felköltözés következtében Diocletianus alatt történtek kitelepítések a Duna—Tisza közéről,[8] de hogy ezek milyen mértékűek lehettek, nem tudjuk megállapítani. Sőt Diocletianust megelőzőleg is találkozunk pl. Pannóniában szarmatákkal,[9] ezek azonban csak egyes személyek, vagy csak egészen kis csoportok, szervezett kitelepítésről ekkor még nem lehet beszélni. Szorultabbá válik a helyzet a IV. sz. első felében és közepe táján, akkor, amikor a felköltöző népek már csak távoli rokonai a szarmatáknak és roxolánoknak.[10] Ettől az időponttól kezdve népességi torlódás áll be, amely felborítja az egyensúlyt a Duna—Tisza közén.

A IV. sz.-tól kezdve a birodalom területére való nagy szarmata betelepítésekről hallunk és az egyik forrás adata, amely ugyan túlzottan magas számot jelöl meg a Constantinus alatti szarmata telepesekét illetően,[11] érezteti velünk azt a népességi torlódást, amelyet valamilyen formában meg kellett oldani a Duna—Tisza közén és közvetlen környékén.

A birodalomba betelepített szarmaták elhelyezése egyelőre csak nagy vonalakban állapítható meg és inkább a források alapján. A galliaiakról bővebben írtak,[12] és evvel kapcsolatban felhasználták Ausonius,[13] valamint a Not. Dign. adatait.[14] Figyelemre méltó azonban, hogy az utóbbi forrás, itáliai szarmata telepekről is megemlékezik,[15] amelyek teljesen hasonlóak a galliai telepekhez.

Item in prouincia mediterranea:

49. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Apuliae et Calabrie.*
50. *Praefectus Sarmatarum gentilium per Brutios et Lucaniam.*
51. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Foro Fuluiensi.*
52. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Opittergii.*
53. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Patauio.*
54. *Praefectus Sarmatarum gentilium .....*
55. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Cremonae.*
56. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Taurinis.*
57. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Aquis sine Tertona.*
58. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Nouariae.*
59. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Uercellis.*
60. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Regionis Samnitis.*
61. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Bononiae in Aemilia*
62. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Quadratis et Eoprizio.*
63. *Praefectus Sarmatarum, gentilium, (in Liguria) Pollentia.*

[7] *J. Harmatta:* Studies on the History of the Sarmatians. Budapest 1950. 58 skk.
[8] *J. Harmatta:* i. m. 62.
[9] A dunai tartományokban pl. Pannóniában találtunk szarmatákat. Brigetióban két temetőben is kerültek elő szarmata sírok. A temetők publikációja folyamatban.
[10] Erre az időre vonatkozó régészeti anyagot és annak részletes elemzését lásd, *Párducz M.:* i. m. III-ban.
[11] Anon. Vales. 32.
[12] *A. Grenier:* Manuel d'Archeologie Gallo-Romaine V. Travaux militaires, 399 skk. További irodalom uo.
[13] Ausonius, Mos. 9.
[14] Not. Dign. occ. XLII. 65—70.
[15] Not. Dign. occ. XLII. 49—63.

In Gallia:

65. *Praefectus Sarmatarum et Tifalorum gentilium, Pictauis (in Gallia).*
66. *Praefectus Sarmatarum gentilium, a Chora Parisios usque.*
67. *Praefectus Sarmatarum gentilium, inter Renos et Tambianos prouinciae Belgicae secundae.*
68. *Praefectus Sarmatarum gentilium, per tractum Rodunensen et Alaunorum.*
69. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Lingonas.*
70. *Praefectus Sarmatarum gentilium, Au.....*

A Notitia Dignitatum a IV. sz. második felében 15 szarmata telepet tartott nyilván Itáliában. Így Apuliában és Calabriában, Bruttiumban és Kampaniában, valamint Fulviense (Valensa?) Oderzo, Padua, Verona, Cremona, Turin, Tortona, Novara, Vercelli, Reggio, Bologna, Ivrea. Egy helynév hiányzik.

Galliában 6 szarmata telepről emlékezik meg a felsorolás : Így Poitiers, Avallon környéke nem messze Párizstól, Reims és Amiens között, a Loire felső folyásának környékén, Langres és valószínűleg Autun. Ez utóbbi helynévnek csak az első két betűje maradt meg AU... és ez valószínűleg Augustodunum-ra (mai Autum) egészíthető ki.[16] De fennállhat még a kiegészítés lehetősége Autessiodorum (Auxerre) vagy Aurelianum (Orleans) helynév esetére is.[17]

A fentiek szerint tehát jelentős szarmata települések voltak Itáliában és Galliában. A kutatás nem vette eddig figyelembe a nagylétszámú itáliai telepeket, holott ezeknek letelepítési körülményeik azonosak a Galliában található szarmatákéval és a Not. Dign.-ban is együtt vannak felsorolva. Az említetteken kívül Ausoniusnak már ismert közlése még megfoghatóbbá teszi számukra a galliai telepítéseket, evvel együtt természetesen az itáliaiakat is.

Mind az itáliai, mind a galliai szarmaták a Középduna vidékéről kerültek új hazájukba, s ezért szükséges, hogy közelebbről megvizsgáljuk a dunamenti szarmaták késői történetét, valamint azokat az okokat, amelyek következtében ezek a telepítések szükségessé váltak.

A magyarországi szarmaták történetének kutatásában alapvető munkát végzett Párducz Mihály[18] és Harmatta János.[19] Az ő munkásságuknak köszönhető, hogy területünk szarmatáinak története alapjaiban már tisztázottnak mondható. Így többek között az első két periódus kronológiai elhatárolása is megoldott,[20] e két periodus választóvonala egybeesik a Marcus Aurelius alatt lefolyt quád-markomann-szarmata háborukkal. A második periódus végződését a két fent említett kutató a 260-as években állapította meg[21] és ez a dátum, amint Harmatta és Párducz korábban észrevették, egybeesik a roxolanok felköltözésével a Duna—Tisza közére.[22] Ennek a tör-

[16] *A. Grenier:* i. m. 400, 2j.
[17] i. h.
[18] *Párducz M.:* i. m.
[19] *Harmatta J.:* i. m.
[20] *M. Párducz,* Sarmatenzeit. II. és *Harmatta J.:* Ismertetés, 214.
[21] *Párducz M.:* uo. és *Harmatta J.:* uo.
[22] *J. Harmatta:* Studies. . . 58 skk.

ténelmi ténynek a felismerése a magyarországi szarmaták történetében jelentős lépés, amely nagyban hozzájárul a későszarmatakori népesség etnikai összetételének tisztázásához.

A roxolánok felköltözése a III. sz. második felében erősen megrázta a pannóniai limest is, és evvel az eseménnyel hozható kapcsolatba többek között a Gallienus alatt földbekerült sok éremkincs.[23] E néptörzs felköltözése, amint Harmatta észrevette, nem egyszerre ment végbe, hanem elhuzódott egészen a tetrarchiáig, csak így magyarázható meg, az a hallatlan aktivitás, amit a szarmaták ebben az időben a pannóniai limes előtt kifejtettek.[24]

A szarmaták története ettől az időtől kezdve sokkal többrétűbb, mint amilyen a korábbi századokban volt. A roxolánok felköltözése, majd azután a IV. sz. első felében és a közepe táján újabb és újabb népcsoportok megjelenése a Duna—Tisza közén és közvetlen környékén, differenciáltabbá teszik e kor történetét.[25] A IV. sz. második felében a korábban megtelepült jazyg-szarmaták és a később felkerült roxolánok már eddig elvesztették politikai szerepüket.[26]

Párducz a szarmatákról írt összefoglaló munkájában a III. sz. utolsó harmadától kezdve jól körülhatárolható csoportokat mutat ki.[27a]

1. Kiszombor—ernőházai csoport: i. u. 270—350.
2. Halmos temetők északi csoportjai: i. u. 270—350.
3. Tápé—malajdoki csoport: i. u. 350—450.
4. Bajmok—mórahalmi csoport: i. u. 350—450.
5. Halmos temetők déli csoportjai: i. u. 350—450.

Ha megnézzük az egyes csoportok kronológiai elhatárolását, azonnal szembetűnik, hogy két csoport mint közvetlen folytatása a második periódusnak 270 és 350 között jelentkezik, három csoport pedig az előbbiek folytatásaként 350 és 450 közé helyezhető el.

A halmos temetők északi csoportjáról — amely csoportot korábban a roxolánokkal azonosítottak[27b] — már kimutattuk, hogy jóval korábban kezdődött, mint 270 és egyáltalában nem valószínű, hogy ugyanazon a területen éri meg a IV. századot.[28]

A leletanyagban előforduló korábbi összefüggő érmek, terra sigillátak, valamint az erős provinciális hatás nem teszi valószínűvé a csoport keltezését a III. század utolsó harmadára és a IV. századra. A közelmultban Harmatta ismét felhívta a figyelmet arra, hogy a leletben sok germán jellegű tárgy és hatás figyelhető meg. A magam részéről ezt a csoportot utóbbi időben, éppen az erős germán jelleg miatt, vandálokkal kíséreltem meg azonosítani.[29] Utóbbi kutatásaim szerint azonban, bár a vezető etnikum germán, mégsem azonosíthatók a vandálokkal. A nők nagy része úgylátszik szarmata, és általában a csoporton erős szarmata hatás mutatható ki, ami a hosszú egymás mellett való élés eredménye.

[23] *Barkóczi L.*: i. m. 527.
[24] *Harmatta J.*: i. m. 62.
[25] Vö. ehhez *Párducz M.*: Sarmatenzeit... II és *Barkóczi L.*: Intercisa II. 527 skk. és 535 skk.
[26] Vö. ehhez *J. Harmatta*: Studies... 63.
[27a] *M. Párducz*: Sarmatenzeit... III és *Harmatta J.*: Ismertetés 226.
[27b] *M. Párducz*: i. m. 252 sk., és *Harmatta J.* i. m. 224.
[28] *Barkóczi L.*: i. m. 509 sk.
[29] I. h.

Ami a csoport kronológiai helyzetét illeti, megfigyelhetjük még azt, hogy az «Északi halmos» temetők és a kiszombor—ernőházai csoportnak erre a területre eső leletei topográfiailag fedik egymást,[30] így tehát ennél a két különböző csoportnál már ezért sem állapíthatunk meg azonos kronológiai helyzetet. Az említett «halmos temetők» jóval korábbra, a II. sz. végére és a III. sz. első felére datálhatók, a 270-es évek körül ez a csoport már nem képezett önálló politikai egységet. Tehát már a kronológiai helyzet miatt nem hozható kapcsolatba a roxolánokkal.

A Párducz-féle beosztás szerint tehát a III. periódus kezdetén az «Északi halmos temetők» kikapcsolásával egy csoport marad, a kiszombor-ernőházai, amely a 260-as évek körül mint önálló csoport tűnt fel a Duna—Tisza közén.[31] E csoportban Párducz a korai szarmaták továbbélését látja és időtartamát 270 és 350 között állapította meg. E nép életében a IV. sz. közepe táján törés következett be, és továbbélésében már nem képezett önálló és összefüggő csoportot.[32]

A kiszombor—ernőházai csoport népével kapcsolatban tehát már önkénytelenül felvetődik az a kérdés, hogy vajon nem ennél a csoportnál kell-e keresnünk a roxolán népességet, természetesen a korai jazyg-szarmaták maradékain kívül. E csoport kezdete összeesik a roxolánok felköltözésének idejével. A kronológiai egyezésen kívül a csoport emlékanyagában figyelemre méltóak olyan jelenségek, amelyek Oltenia felé, illetve az erdélyi Kárpátokon kívüli területekkel mutatnak kapcsolatot. Figyelemre méltó elsősorban az a tény, hogy ebben a csoportban tűnik fel először a jól iszapolt szürke kerámia.[33] Ez a fajta kerámia otthonos az erdélyi Kárpátokon kívül élő népek emlékanyagában, a gyökere még a thrák-geta lakosság emlékanyagához nyúlik vissza. Miután ez az anyag a szarmatáknál korábban nem jelentkezik, megindulása egybeesik a kiszombor—ernőházai csoport keletkezésével, könnyen feltételezhetjük, hogy egy olyan nép hozta magával, amely hosszabb ideig élt Olteniában, illetve az erdélyi Kárpátokon kívül. A finoman iszapolt szürke kerámián kívül pl. ebben az időben jelennek meg egy-két esetben a talpas kelyhek,[34] amelyeknek párhuzamai megtalálhatók az erdélyi Kárpátokon kívül eső területeken.[35] De idézhetjük egy-két romániai párhuzamát[36] azoknak a rosszezüstből készült felcsavartvégű karikáknak, vagy ezen karikákból képzett láncoknak, amelyek a magyarországi szarmatáknál szintén a kiszombor—ernőházai csoportnál jelennek meg.[37] Természetesen ez a pár összevetés nem merítheti ki és nem is tarthatjuk feladatunknak az egész leletanyag értékelését, csupán a lehetőségekre kívántunk rámutatni. Szükséges lenne a romániai szarmata anyag tervszerű felvétele, hogy a két leletanyag között

[30] *Párducz M.:* Sarmatenzeit... III. 108 és 115.
[31] *Párducz M.:* i. m. 242 skk., és *Harmatta J.:* Ismertetés, 222.
[32] Vö. ehhez, *Harmatta J.:* i. m. 223.
[33] *Párducz M.:* i. m. 242 skk.
[34] *Párducz M.:* i. m. 243.
[35] Materiale Archeologice privind istoria veche R.P.R. vol. I. 327,49. sz. sír, 13. kép, — 330,55 sír. 136 kép. Poinesti. Késő La Téne kori i. m. III. 23449 kép. Popesti. Hasonlóak, de nem azonosak az előbbiekkel a poianai geta telepről ismert darabok, Studi si cercetari de Istoria veche, III. 1952, 208.
[36] Poianai telepről, császárkori, Studi si cercetari de Istoria veche, III. 1952.. 206,24 kép. Poinesti telepről, Materiale I. 414., 342 kép.
[37] *Párducz M.:* i. m. 131. Szentes—Sárgapart 6 és 40 sír. Kiszombor B temető 112 sír.

teljes párhuzamot vonhassunk. Természetesen a kiszombor—ernőházai csoport nem volt egyrétű. Itt vannak még a korai szarmaták maradékai, valamint azok a germán elemek, amelyeket részben itt a Dunamedencében, részben pedig még Olteniában szívott fel magába a roxolán népesség. A roxolánok mint testvér nép összeolvadt a jazyg-szarmatákkal, akikkel egyébként már a korai évszázadokban is szoros kapcsolatot tartott fenn. Hogy nevük nem merül fel többet, hanem őket is mint szarmatákat említik a források, ez a két nép igen szoros rokonságával és egybeolvadásával is magyarázható.

Láttuk, hogy a Not. Dign. szerint jelentős szarmata települések találhatók Itáliában és Galliában. Ezen kívül az antik források is közvetve vagy közvetlenül jelentős szarmata betelepítésekről adnak hirt. Természetszerűleg felmerül a kérdés, hogy a szarmatáknak melyik csoportját és rétegét érintették ezek az események.

Eusebius[38] határozott formában emlékezik meg az Arcaragantes és Limigantes veszekedése folytán a kitelepített Arcaragantesről Constantinus alatt 334-ben. A fegyverforgatókat katonának sorozták be, a többieket földművelőként telepítették le a római birodalom különböző területein.

Ausonius a galliai szarmata telepeseket említi meg.[39]

Egy késői adat szerint (Anonym. Valesii) servi Sarmatarum adversus omnes dominos rebbelarunt; pulsos Constantinus accepit et amplius trecenta milia hominum mixtae aetatis et sexus per Thraciam, Scythiam, Macedoniam Italiamque divisit.

Ez utóbbi forrás, amint látjuk a kitelepítettek számát 300.000-re becsüli. Ha tekintetbe vesszük a Duna—Tisza köze vagy a Bánát területi viszonyait, vagy akár a római kori lakosság-viszonyokat Pannóniában, meg kell állapítanunk, hogy ez a szám igen magas. Véleményünk szerint a kitelepítettek száma lényegesen kisebb lehetett.[40] Ez utóbbi forrás Italián kívül pontosan megjelöl három tartományt, ahová szarmatákat telepítettek, Galliáról azonban nem emlékszik meg. Itáliában, amint láttuk, a Not. Dign. szerint is nagy szarmata települések találhatók, és ezen a ponton a két forrás megegyezhetne, de sem Thráciában, sem Scythiában és Macedoniában mindezideig nem ismerünk sem zárt, sem szórvány szarmata településeket. Ez természetesen nem zárhatja ki, hogy a jövőben ilyenek nem kerülhetnek elő. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az itáliai és a galliai szarmata telepeken kívül a Not. Dign.-ban nem találkozunk sem macedoniai, sem thráciai, scythiai telepesekkel. Erre e következőkben még rátérünk.

A késő szarmata csoportok közül, amint láttuk, csak egy, a kiszombor—ernőháza-i hozható összefüggésbe Constantinus korával. E csoport Párducz szerint három viszonylag jól elkülöníthető csoportra oszlik és ez a lelőhely térképen is jól megfigyelhető.[41] A kort és a lelőhely térképet figyelembe véve, csak ennél a csoportnál képzelhető el a korai szarmaták továbbélése, esetleg olyan bizonyosfokú területi megoszlás, amely a jazyg-szarmaták és roxolánok között esetleg fennállhatott, vagy olyan lakóhely változtatás, amire az antik források az Arcaragantes és Limigantes viszálya esetében rá-

[38] Eusebius, vit. Const. 4, 6.

[39] Ausonius, i. h.

[40] Ehhez a problémához vö. *C. Patsch:* Anz. d. Wiener Akad., Philhist. Kl. 1925, 182—184. 193 ff. *E. Stein:* Geschichte des spätrömischen Reiches I. 198, lj.

[41] *Párducz M.:* i. m. 246. Elterjedési térkép, 3 kép, 108.

mutattak.[42] Ki kell emelnünk még azt a tényt, hogy Párducz a kiszombor—ernőházai csoport időbeli határát nem viszi tovább 350-nél,[43] ami annyit jelent, hogy a csoportnál törés következett be. Patsch szerint a szarmaták 334-es belháborúja a Bánátban játszódott le,[44] de mint az antik forrásokból is kiderül, ez a küzdelem nem maradt meg a Bánát területén belül, hanem átterjedt a Duna—Tisza közének más területeire is.[45] Sajnálatosnak kell mondanunk, hogy a Bánát területét a szarmaták emlékanyagát illetően távolról sem kutatták úgy át, mint a magyar területekét.

Ami a szarmata belháborúkat, az Arcarangates és Limigantes küzdelmét illeti, esetleg felvetődhetne az, hogy jelen esetben a már korábban megtelepült jazyg-szarmaták és a roxolánok küzdelmét lássuk. Ez azonban nem valószínű, egyrészt azért, mert ha valóban a roxolánok és jazygok küzdelméről lett volna szó, akkor ennek már korábban ki kellett volna robbani. Nem valószínű másrészt azért, mert ha a kitelepítés csak a jazyg-szarmatákat érinthette volna, akkor a kiszombor—ernőházai csoport nagyrészben töretlenül folytatódott volna a IV. sz. második felében is.

Fennáll azonban egy másik lehetőség, s ez sokkal valószínűbbnek látszik. Az Arcaragantes és Limigantes küzdelmében egy új nép megjelenését kell látnunk, amely szintén rokonságban volt a szarmata roxolánokkal.

Feltételezhetjük, miután a kiszombor—ernőházai csoport jelentős etnikai törést szenvedett, hogy ennek a csoportnak a népességét telepítik ki, és ez a csoport, a korábbi jazyg-szarmaták és roxolánok lennének az Arcaragantes. A szarmata-roxolán kitelepítés bármilyen nagymértékű is volt, s teljesen megtörte e nép politikai uralmát a Duna—Tisza közén, mégsem lehetett teljes kiürítés, mert szórványleletekben megtalálható a IV. sz. második felében is, és bizonyos temetkezési sajátosságok, valamint a leletanyag egy része a Tápé-malajdoki csoportban is fellelhetők.[46] A kiszombor—ernőházai csoport maradványai az előbb említett körben tovább folytatódnak. Meg kell még itt jegyeznünk, hogy ugyancsak hallunk a Sarmatae Liberi-ről, a Limigantes kipusztítása után II. Constantius alatt,[47] akik a victofaloktól tértek vissza a régebbi lakóhelyükre. Párducz a tápé—malajdoki csoportot 350 és 450 közzé datálja. Miután ebben az anyagcsoportban folytatódik, illetve fellelhető a kiszombor—ernőházai leletanyag egy része, ez a csoport következett a kiszombor—ernőházai után. A tápé—malajdoki csoport etnikumát illetően Párducz a szarmaták egyik rokon törzsét tartja számbajövőnek.[48] A szarmata-roxolán népesség politikai uralma e vidéken 334-gyel megszünt, helyét egy új nép, a tápé-malajdoki csoport népe foglalta el, amely csoportban, amint említettük, még megtalálható a kiszombor—ernőházai népesség hagyatéka. Feltételezhetjük ebből, hogy a Limigantes elnevezés a tápé-malajdoki csoport népére vonatkozott.

A tápé-malajdoki csoport népe itt élhetett valahol a szarmata roxolánok közelében, lehet hogy a Bánátban, de sokkal valószínűbb, hogy Olte-

[42] Eusebius, i. h. és Amm. Marc. 17, 12, 19.
[43] *Párducz M.:* i. m. 242 skk. *Harmatta J.:* Ismertetés 222.
[44] *C. Patsch:* i. h.
[45] Kiderül ez abból is, amikor Ammianus elmondja, hogy a *Sarmatae liberi* egyrésze a german victofalokhoz menekült, akik viszont a quadoktól keletre laktak. Amm. Marc. 17, 12, 19.
[46] *Párducz M.:* i. m. 247 skk. *Harmatta J.:* Ismertetés, 222 sk.
[47] Amm. Marc. i. h.
[48] *Párducz M.:* i. h. Vö. ehhez *Harmatta J.:* Ismertetés, 223.

niában. Erre a közelségre utalhatna az is, hogy a tápé-malajdoki csoport emlékanyagában, az Erdélyben, illetve a Kelet-Magyarországon lakó gepidákkal való kapcsolat mutatható ki.[49]

Így a szarmata belháború valóban törzsi kötelékek mérkőzése volt, két majdnem egymásmellett élő rokon törzsé.

Új népcsoport helyfoglalására mutat az a tény is, hogy a tápé-malajdoki népesség ugyanazokat a területeket tartotta megszállva, mint a kiszombor—ernőházai. Így tehát valóban olyan etnikai változásnak kellett bekövetkeznie, amely az előző népesség politikai uralmát teljesen megtörte. Így igazat kell adnunk Harmatta Jánosnak, aki a 334-es szarmata kitelepítésekkel kapcsolatban már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy ez csak a roxolánokat érinthette,[50] de hozzátehetjük ehhez még azt, hogy a korábbi szarmatákat is.

A tápé-malajdok népének előrenyomulása tehát kivetette helyéből a szarmata-roxolán csoportot. Ennek az előrenyomulásnak az oka valószínűleg abban rejlik, hogy nyomták magát a tápé-malajdoki csoport népét is, és ugyanez a nyomás nem sok idő múltával kényszerítette a Kárpát-medencébe a bajmok—mórahalmi csoport népét.

A kitelepítésekkel kapcsolatban felmerül még egy kérdés. Amint láttuk a forrásmunkáknál bizonyos ellentmondások tapasztahatók, amennyiben a Not. Dign. nem említi a thraciai, scythiai és macedóniai telepítéseket, úgy a másik forrásmunka (Annonym. Valesii) nem emlékezik meg a galliai szarmatákról.

A kérdés megoldásánál elsősorban Eusebiust kell figyelembe vennünk. Az ő közlései szerint a betelepített szarmaták egyrészét katonának sorozták be, másik részét pedig mint földművelőket telepítették le a római tartományokba. Természetesen olyan jellegű telepítésről, mint amilyent a Not. Dign.-ban találunk, csak katonai vagy félkatonai szervezet esetében lehetett szó. A katonának besorozott szarmatákat részben ilyen zárt egységekben, részben szétszórva különböző csapattestekbe osztották szét. A földművelőknek szánt szarmatákat pedig minden bizonnyal kis egységekben a birodalom különböző provinciáiban és nem zárt szervezetben szórhatták szét. Pannóniában magában is találunk szarmatákat szétszórva egy-egy telephelyen. A galliai és itáliai telepítések elsősorban stratégiai telepítések voltak, és nem csak abból a kényszerből fakadtak, hogy megoldják vele a dunamedencei népességi problémát. Az itáliai és galliai telepítések minden bizonnyal visszanyúlhatnak még Constanntinus idejére, és ezeknek egyrészük kapcsolatba hozható a 334-ben történt szarmata kitelepítésekkel, fennáll a lehetősége annak is, hogy ezek folyamatosak lehettek és belenyúltak a későbbi évtizedekbe is.

A galliai szarmaták mellett taifálokat is találunk, és ebből esetleg következtethetnénk arra, hogy ezen telepítések egy része már belenyúlik a IV. század második felébe is. A taifalokkal a birodalom csak a IV. század második felében kerül olyan kapcsolatba, hogy belőlük csapatokat formálhassanak, vagy hogy letelepítsék őket a birodalom különböző részeiben.[51] A folya-

[49] *Párducz M.:* i. h. és *Harmatta J.:* i. h.
[50] *J. Harmatta:* Studies... 63.
[51] *L. Schmidt:* Geschichte der deutschen Stämme, Die Ostgermanen (München 1941) 546 sk.

matos kitelepítésre enged következtetni a későbbi évtizedekben Ausonius fentemlített adata is (Mos. 9 : arvaque Sauromatum nuper metata colonis), akinek a munkája nem keletkezhetett a IV. század második felénél előbb. Nem lehet tehát jelen pillanatban sem az itáliai, sem a galliai telepítéseket pontos időponthoz kötni, ezek minden valószínűség szerint Constantinustól kezdve különböző szakaszokban történtek.

Az Itáliában és Galliában letelepített szarmatákat külön testületként egy praefectus parancsnoksága alá rendelték, végső fokon pedig a magister militum parancsnoksága alá tartoztak. Az ilyen módon letelepített népeknél két kategória különböztethető meg. Egyik a laeti, akik jóval kiterjedtebb jogokkal rendelkeztek,[52] a másik a gentiles, akikről egyelőre csupán csak annyit tudunk, hogy rangsorban a laeti után következtek.[53] Valószínű, hogy a gentiles ebben az esetben a teljes barbár állapotot jelenti, a romanizáció legkisebb jele nélkül, amire egyébként a letelepítés körülményei is utalnak.

A Dunamedencéből nemcsak szarmatákat, hanem más népeket is telepítettek be, részben Pannóniába, de főleg más római tartományokba. A IV. században, főleg a század második felében általános jelenség ez, amely nemcsak a barbár földön beállott feszültséget volt hivatva levezetni a régi és az újonnan érkezett népek között, hanem egyik főszempontja volt ezeknek a telepítéseknek a birodalom számára a katonaanyag utánpótlása. Akik nem váltak be katonának, azokat a különböző tartományokban mint földművéseket telepítették le.

A betelepített szarmatákat messzire elvitték eredeti lakóhelyüktől. A szomszédos tartományokba, mint pl. Pannóniába alig került belőlük. Bár emlékanyaguk itt is ott is feltűnik a tartományban, számottevő zárt településeket még nem ismerünk és valószínű, hogy nem is kerül elő ilyen. Az itáliai és galliai szarmaták katonai, illetve félkatonai szervezetben éltek és mint ilyenek, főleg a tartomány védelmében vettek részt. Természetes, hogy ilyen jellegű telepeket rokonaik és helyben maradt testvéreik ellen, pl. Pannóniában nem hozhatott létre a birodalmi kormányzat. A IV. század folyamán azonban Pannóniában is szükség volt katonára és földművelőre és a birodalom más helyein is voltak a szarmatákéhoz hasonló néptorlódások, s így jelennek meg a nyugatra telepített szarmaták cseréjeként, többek között, nyugati germán csoportok.[54] Ezek az ellentétes telepítések hosszú időn át jó szolgálatot tettek a birodalomnak.

[52] *Th. Mommsen:* Das römische Militärwesen seit Diokletian. Gesam. Schrift. Hist. Schrift. 3, 258 sk. PW XII, 446 sk.
[53] *Th. Mommsen:* i. h. és *A. Grenier:* i. h.
[54] *Barkóczi L.:* i. m. 537.

HAHN ISTVÁN

IDEOLÓGIAI ÉS POLITIKAI HARC JULIANUS APOSTATA HALÁLA KÖRÜL

Abban az évszázados harcban, amely Diocletianus kereszténylildöző rendeleteinek kiadásától Theodosiusnak a «vera catholica fides» egyeduralmát biztosító 392. évi törvényeiig,[1] s azon túl, a pogányság végleges elnyomásáig terjed, kitapintható néhány olyan sorsfordító esemény, amely váratlanságával a kortársakra a felsőbb természetfeletti erők beavatkozásának benyomását keltette. Galerius betegsége és korai halála,[2] a Pons Milvius melletti csata,[3] Licinius veresége és halála, Constantius hirtelen halála, Julianus eleste a perzsák elleni hadjáratában, Valens veresége és halála Hadrianopolis falai előtt,[4] Gratianus meggyilkolása, Eugeniusnak, az utolsó pogány hajlandóságú usurpatornak az első napi győzelem után annál váratlanabb veresége és halála a Fluvius Frigidus melletti csata másnapján,[5] de még Alarich 410 évi Rómadúlása is[6] — azon túl, hogy objektív hatásukban rövidebb vagy tartósabb érvényű fordulatot jelentettek a római állam életében, a pogányság és kereszténység «lélektani» hadviselésében is propagandisztikus érvekként szolgáltak. A «de mortibus persecutorum» századában az egymással szembenálló, és egyaránt babonás világnézetek érvelésében a szembenálló oldal hitelveinek és gyakorlatának — mindegyik fél részéről egyaránt jogosult — gúnyos és éles bírálatán túl, döntő szerepet vitt az a kérdés is, hogy a „felsőbb erők" kit segítenek. Libanios ugyanannyi joggal bizonygatja, hogy a pogányságot üldöző császárok mindegyikét isteni harag sújtotta,[7] mint ahogy Lactantius és Eusebios a kereszténység ellenfeleinek balszerencséjével érvelnek.

Ennek a politikai és ideológiai harcnak egyik mozzanatát, a Julianus apostata halálának körülményeivel kapcsolatos vitát szeretné e dolgozat ismertetni.[8]

[1] C. Th. XVI. 10. 12 (a. 392 nov. 8). Vö. *Ensslin:* Die Religionspolitik Theodosius d. Gr. 81 kk.

[2] Egyházi értelmezése: Lactantius: De mort. persec. 33.

[3] Propagandisztikus és ideológiai jelentőségéhez: *Boissier:* La fin du paganisme I. 35 kk; *J. Straub:* Das Herrscherideal der Spätantike 113 kk; *Alföldi:* The Conversion of Constantine the Great and Pagan Rome.

[4] *Straub:* Die Wirkung der Niederlage bei Adrianopel in der spätantiken Literatur (Philologus 1943, 255—286).

[5] A római pogányságra gyakorolt hatásához és értelmezéséhez l. *Hartke:* Geschichte und Politik im spätantiken Rom p. 104 kk.: «So war es allen klar: hier geschah ein Gottesurteil» — állapítja meg találóan.

[6] Az ezzel — és hasonló eseményekkel — kapcsolatos vallási-ideológiai vitákhoz l. *Courcelle:* Hist. littéraire des grandes invasions germaniques... főleg pp. 10—16, 46—55.

[7] Vö. pl. Or. 30, 37—38.

[8] A Julianus haláláról szóló hagyományok tényszerű csoportosítását adja *Th. Büttner-Wobst:* Der Tod des Kaisers Julian (Philologus 1891, 561 kk) vö. *O. Crusius*

I

Julianus a maga felemelkedését — misztikus és babonás világnézetének megfelelően — a felsőbb hatalmak segítségének tulajdonította. Amikor a császári bíbort felveszi, a neki megjelent Genius parancsának engedelmeskedik,[9] — de az őt császárrá kikiáltó katonák is «isteni sugallatra cselekednek».[10] A császár életében tartott beszédeiben Libanios szívesen emeli ki azt az állandó segítséget és tanácsadást, amelyben az égiek a tiszteletüket helyreállító császárt részesítik,[11] és csak a császár halála után — amikor az égiekre való hivatkozás már gúnynak hatna — adja fel korábbi misztikus álláspontját egy laicizált változat kedvéért.[12] Még Ammianus is kiemeli a császár rendkívüli *felicitas*-át: «*felicitas ita eminuit, ut ipsis quodammodo cervicibus fortunae aliquamdiu bonae gubernatricis evectus victoriosis cursibus difficultates superstaret immensas* (XXV, 4, 14).»

Annál megdöbbentőbben érte a vele azonos világnézetet vallókat a sorozatosan érkező — híveit fellelkesítő és a kereszténveket csüggedéssel eltöltő[13] — győzelmi jelentések után a hír a császár 363 június 26-án bekövetkezett haláláról. A pogányság első reakciója: a szótlan döbbenet azon, hogy az istenek nem segítették leglángolóbb hívüket. Libanios a halálhír vétele után nem sokkal megírt — mindenesetre a megvert római sereg visszaérkezése és részletesebb értesülések szerzése *előtt* keletkezett — monodiában így kiált fel: (Or. 17, 24): *Ἀφροδίτη δὲ ὅπως οὐκ ἐξήρπασεν, οὐδὲ Ἀθηνᾶ, θαῦμα ἂν εἴη* de a később megírt és nyilvánosságra hozott Epitaphios is ugyanennek a csalódásnak ad hangot (Or. 18, 281). *Διὰ τὶ οὖν, ὦ θεοὶ καὶ δαίμονες, μὴ ταῦτα ἐκυρώσατε; ... τὶ μεμψάμενοι τῆς γνώμης, τὶ δὲ οὐκ ἐπαινοῦντες τῶν πεπραγμένων;*

A monodiában a rétor — bár szorgos kutatásokat folytatott a halál körülményeire vonatkozóan[14] — még nem veti fel a császár haláláért való személyes felelősség kérdését. S amikor szinte önkéntelenül ajkaira tólulnak

kiegészítéseit uo. 735 kk. *N. H. Baynes:* The Death of Julian the Apostate in a Christian Legend (JRS 1937, 22—30). — A császár halálának körülményeit történelmileg tárgyalja: *Seeck:* Gesch. des Untergangs der antiken Welt IV. 353 kk (a továbbiakban: Utg.), *Bidez:* Julian der Abtrünnige p. 346 kk.

[9] *Bidez* i. m. 196, vö. Juliani Opera ed. Hertlein 284 BC.

[10] Or. 12, 59: *θεὸς μὲν ἐξώρμησεν ἐκείνους ... θεοῦ δὲ τοῦτο.*

[11] Or. 12, 65, 83; 15, 31, cf. Mamertini Gratiarum Actio Juliano 15,2: «*Quid secutus sit ipse scit et quaecumque consilia eius gaudet formare divinitas*«. Vö. *Misson:* Recherches sur le paganisme de Libanius (Recueil des travaux de l'univ. de Louvain 1914). *P. Petit:* Libanius et la vie municipale... p. 191 kk. — Julianus saját felfogásához «égi segítőiről» l. az ajkaira adott beszédet: Amm. XX. 5,4: «...*nutu caelesti*...», Juliani Opera ed. *Hertlein* 232 C. Ep. ed. *Bidez* No. 12, 28, 29, 40, 54.

[12] Or. 18, 99 szerint már nem hirtelen isteni sugallatra, hanem hosszú vívódás után fogadja el a katonák által rákényszerített császárságot. Ez a laicizált változat — a császár halála és irányzatának veresége után — szükségszerű volt.

[13] *Bidez:* i. m. 350, Lib. Ep. 1367, 1369, 1402.

[14] Ep. 1220, 7 (a. 363): *ἔργων δὲ οὐδαμοῦ διήγησις τό πᾶν δυναμένη μηνῦσαι, ἀλλ' ἀμυδρὰ καὶ σκιὰ καὶ συγγραφέως οὐχ ὑπηρετοῦντα στόματι.* l. még sürgető levelét adatokra vonatkozólag *(ἔργα γυμνά)* Philagrioshoz, aki a hadjárat eseményeiről naplót vezetett (Lib. Ep. 1434, a. 363). Még 365-ben is felszólítja Seleukost, a hadjárat egyik résztvevőjét, írja meg mostani visszavonultságában a háború történetét (Ep. 150). Ebből a levélből azonban már nem csendül ki az a türelmetlenség, mint az 1220 és 1434 sz. levelekből: ekkor nyilván már megfelelő adatok birtokában volt. Egy 364-ben kelt levelében (Ep. 1302) támadja Eutychianost, aki a háború résztvevőjeként keresztény szellemben írta meg a történteket. Libanios leveleiben nincs célzás arra, hogy Julianus halála körülményeiről pontos értesülést szerzett volna. Mivel levelei csak 365 közepéig (majd 387-től kezdve) vannak meg, a közbenső időből elvesztek,

a kínzó szavak (Or. 17, 23): *τὶς ἄρα λόγχην ἐχάλκευσε;* megelégszik azzal, hogy vagy egy *daimónt* (23. §), *(δαίμων, δαιμόνιον)* vagy a császár vakmerőségét, *prothymia*-ját okolja a tragédiáért. Mindenesetre még úgy tudja, hogy a császár ellenséges kéztől esett el.[15]

Az a vád, hogy Julianus halála nem ellenség kezétől, hanem egy keresztény orgyilkossága által következett be, elsőízben a 365-ben közrebocsátott Epitaphiosban (Or. 18) hangzik el.[16] A vád szerkezetileg sajátos helyet foglal el a beszédben. A 268—271. § tárgyilagosan mondja el a császár halálát és annak okozójaként „egy lovaskatona dárdájáról" tesz csak említést,[17] majd beszámol hőse utolsó szavairól (272—273. §) és halála körülményeit Sokrateséhez hasonlítja. A 276. § e gondolat egyenes folytatásaként Julianus és Periklés halálát, ill. ezek következményeit veti egybe. E gondolatmenetet mintegy megszakítva vetődik fel a 274. §-ban az a kérdés: *τὶς οὖν ὁ κτεῖνας, ποθεῖ τὶς ἀκοῦσαι* s a felelet, hogy nem perzsa harcos, hanem római áruló ölte meg, világos célzással arra is, hogy a gyilkos nem lehetett más, csak keresztény: *οὗτοι ἦσαν οἱ ζῶντες οὐ κατὰ τοὺς νόμους, πάλαι τε ἐβούλευον κτλ.*

A vád ilyen feltűnő helyen való beiktatása azt a gondolatot sugallja, hogy ez a beszéd is (Libanios gyakran alkalmazott írói módszere szerint) többszöri átstilizáláson ment keresztül, s a szónok az első fogalmazvány elkészítése után illesztette bele az őt nyilván hosszabb ideje foglalkoztató gyanúját, amelyet — kényes volta miatt — az első fogalmazásban még mellőzött. A beszéd közrebocsátásának ideje (a 365. év)[18] kedvező volt a keresztények elleni vád emelésére, s az egyház diadalmámorának ellensúlyozására. Jovianus szégyenletes békekötése — melynek indokolatlan voltát Julianus egykori hívei szerették kiemelni, míg az egyházi szerzők a kedvezőtlen feltételek elfogadását szükségszerűnek tüntetik fel[19] —, majd hirtelen halála,

ill. a rétor maga megsemmisítette azokat, arra kell gondolnunk, hogy csak 364—365-ben szerzett értesülések alapján vetette fel vádjait. Valószínű, hogy a Jovianus alatti erős keresztény reakció idején senki sem merte felvetni az ismert vádakat és csak Valensnek a pogánysággal szemben türelmesebb uralma idején került erre sor. Ezek a tények és feltevések ellentmondanak *Foerster* keltezésének, aki a Libanios féle «monodia» (Or. 17) keletkezését a 365. év közepére, az «epitaphios»-ét pedig ugyanezen év végére teszi, még inkább *Bidez* keltezésének (i. m. 355), aki közelebbi indoklás nélkül mindkét beszédet kb. 5 évvel Julianus halála után, tehát 368-ra keltezi. A császár halálának ellentmondó rajza — amely u. l. elkerülte e kutatók figyelmét — azonban arra mutat, hogy a két beszéd megírása között szerzett tudomást Libanios a császár halálával kapcsolatos híresztelésekről. Libanios ezeket az értesüléseit az Antiochiába visszaérkező sereg egyes tagjaitól szerezte. Mivel pedig Jovianus — rövid tartózkodás után — már 363 decemberének első felében elhagyta Antiochiát (Amm. XXV. 10,4), a seregnek kb. egy hónappal előbb már meg kellett érkeznie. Libanios a monodiát ezek szerint ezt megelőzően, de legkésőbb 363 végéig írta.

[15] 32. §: *ἔχθρου χειρί.*

[16] Amm. XXV. 6,6 szól arról at «*incertus rumor*»-ról, amelynek alapján a perzsák a rómaiakat már néhány nappal az eset után császárgyilkosokként és árulókként aposztrofálták. Eszerint a vád már közvetlenül az eset után felmerült. Nyilvánosságra — az előző jegyzetben említett okok miatt — csak később jutott.

[17] 268. §: *δόρυ ἱππέως.*

[18] A beszéd időpontjára nézve elfogadható *Foerster* datálása (365). Lehetséges, hogy a beszéd Nazianzosi Gergelynek kb. ugyanakkor megjelent pamfletjére is reflektál.

[19] A Jovianus által elfogadott békefeltételeket kedvezőtlen színben tünteti fel pl. Amm. XXV. 7, 13, Zos. III. 32 k. Kedvező voltát — a kérdés időszerűsége miatt — igen nyomatékosan emeli ki Naz. Gergely: Contra Jul. II. 15 (PG 35,6. l): ha a perzsák nem kötnek békét, fáklyahordozó sem maradt volna a római seregből. Mértéktartóbban Sokr. H. E. III. 22 (PG 67, 456).

feloldották a Julianus halála utáni bénultságot, és megteremtették a pogányok ideológiai ellentámadásának feltételeit. Az időpont tehát kedvezett Libanios vádjának nyilvánosságra hozatala számára: immár nem a vaksors, nem is a heroizált hős vakmerősége — hanem orgyilkosság a katasztrófa okozója. Ezzel a verzióval a pogányság ideológiailag ismét támadásba lendülhetett.

A Julianus halálával kapcsolatos vád politikai és theológiai következményeinek teljes kimondása, a császári hatalom felelősségre vonása a bosszulatlan bűnért, s a római birodalmat ért csapások ódiumának áthárítása éppen a bosszú elmaradására — mindez a későbbi XXIV. sz. beszédnek feladata lesz.

Ez a különös, és élesen támadó hangjával a többi beszédtől elütő mű történetileg akkor válik érthetővé, ha megírásának időpontját és a hátteréül szolgáló történelmi helyzetet valamivel részletesebben elemezzük.

II

Libanios XXIV. sz. beszédét Reiske 394/395-re, az Eugenius leverése utáni időre keltezte. Foerster, Sievers nyomán ezt a korviszonyokkal nem számoló időmeghatározást elutasította s a beszéd keletkezését a hadrianopolisi csata utáni évre, de még a Theodosius első győzelmeit megelőző időre — tehát 378 augusztusa és 379 novembere közé — tette.[20] Ezt az időmeghatározást az újabb kutatás egyértelműen elfogadta.[21]

A szöveg figyelmesebb áttanulmányozása azonban kételyeket ébreszt. A rétor beszéde bevezetésében a hadrianopolisi csatát a távolabbi múlt eseményeként tárgyalja.[22] De ennél döntőbb az a mód, ahogyan a szerző a Julianus halála óta megkísérelt usurpatiók kérdését tárgyalja abból a célból, hogy ezekkel a császár bosszulatlan halála miatti isteni haragot bizonyítsa. Idevonatkozó szavai fordításban így hangzanak: «Hát a barbároknál gyengébbek (ti. a belső ellenség — H.) vakmerőségét honnan eredeztessük? Én erre (ti. Julianus megbosszulatlan halálára — H.) vezetem vissza. Jómagam annak a tyrannusnak felkelését, amely annyi bajba sodorta a városokat, s amelyben a fiatalabb császár (Valens — H.) sokat tett és sokat szenvedett, innen származtatom; *de még sokkal inkább a másodikat.* Mert ez, ha nem is volt más oka, rokona volt mégis Julianusnak, félt, rejtőzködött, állandóan rettegett a letartóztatástól és a fenyegető halál elől menekülvén vetette el a kockát — a másikban azonban jó helyzetben levő, tiszteletben álló s a császár barátai közé számító emberek, akik vele egy asztalról étkeztek, mégis árnányt szőttek ellene! Mi más okozta ezt, mint amire utaltam (ti. Julianus bosszulatlan halála — H.). Az a nagy vérengzés, amely itt is, Rómában is végbement, amelyben sokan elpusztultak, mások kis híján életüket vesztették — mindez az istenek haragjára vall!»[23]

A rétor itt a maga, mindig kissé ködös módján két felkelésről, két usurpatióról beszél. Reiske az első «epanastasis»-t Prokopios, a másodikat

[20] Libanii Opera ed. *Foerster* II. 50. l.

[21] Vö. legújabban: *P. Petit:* i. m. p. 211.

[22] 1. §: *πάλαι* 3. §: *ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἀνεῖλον ὄμβρος καὶ χρόνος.*

[23] Az idézet eredeti szövege a következő (Or. 24, 13): *τῆν τόλμαν δὲ τῶν ἀσθενεστέρων πόθεν χρὴ νομίσαι γεγενῆσθαι; ἐγὼ μὲν γὰρ ἐντεῦθεν ἡγοῦμαι, ἐπεὶ καὶ τῆν ἐπανάστασιν τοῦ τυράννου τὴν εἰς ἅπασαν φθορὰν ἀγαγοῦσαν τὰς πόλεις, ἐντεῦθεν ἡγοῦμαι γεγενῆσθαι καὶ πολὺ γε πλέον τὴν δευτέραν, κτλ.*

Eugenius usurpatiójára vonatkoztatta, s erre alapozta tarthatatlan keltezését is. Foerster szerint pedig «toto loco de unius Procopii seditionibus pluribus verba fiunt»,[24] De sem az antik források, sem a modern kutatás nem tud Prokopiosnak több mint egy felkeléséről. Libanios is élesen megkülönbözteti a két felkelés kezdeményezőit, ill. társadalmi bázisát. Az elsőt (tén epanastasin tu tyrannu) Julianus rokonának, egy deszperádónak tulajdonítja, akinek a felkelés kirobbantásán kívül az életbenmaradáshoz sem lehetett reménye. A második felkelést (tén deuteran) azonban a császár bizalmát élvező, előkelő emberek robbantották ki. Ez a jellemzés sem a Prokopios-féle felkelésre, sem az azt követő Marcellus-féle felkelésre nem vonatkozhatik. A szovjet kutatás már régen kimutatta, hogy Prokopios mozgalma elsősorban a thrákiai és kisázsiai colonusokra, és szabadparasztokra támaszkodott — akikhez hozzátehetjük egyes nagyvárosok plebejus elemeit.[25] És ha a konstantinápolyi arisztokráciának néhány tagja részt is vett a Prokopios-féle mozgalomban, ezek nem a császárok környezetéből kerültek ki, hanem — ellenkezőleg — abból a julianusi körből, amelynek tagjai Valentinianus és Valens alatt mellőzést szenvedtek, vagy pedig annak a galliai udvari klikknek voltak a tagjai, amely az illyr testvérpár uralkodása idején elvesztette befolyását.[26] A Valens bizalmát élvező személyek egyike sem vett részt a mozgalomban. A rétor továbbá Konstantinápolyban és Rómában lefolyt mozgalmakról szól, holott a Prokopios-féle megmozdulás a keleti fővárosra és a balkáni-kisázsiai provinciákra korlátozódott.[27]

Ha tehát a hadrianopolisi csatát (378 aug. 9.) terminus post quemnek tekintjük, a pogányság radikális elnyomását pedig terminus ante quem-nek, másrészt pedig a beszédet nem sokkal a csata utáni időre tesszük — egyébként az arra való ismételt utalások elvesztették volna időszerűségüket — az a lehetőség vetődik fel, hogy a második — a Prokopiosét követő — felkelésben Magnus Maximus és Andragathios usurpatióját lássuk Gratianus ellen (383 nyarán). Ez az interpretáció kiküszöböli a fent említett nehézségeket. Magnus Maximus, a voltaképpeni usurpator «dux Britanniae» volt, Andragathios, a császár gyilkosa pedig éppen áldozatától, Gratianustól kapta meg a közelmúltban a «dux et magister militum» magas tisztséget.[28] A császárt 383 aug. 25-én, éppen akkor gyilkolta meg, amikor az az összeesküvő asztalánál lakomán vett részt.[29] Zosimos ugyancsak kiemeli a nevezett árulását és hálátlanságát.[30] Ha a fentiek alapján Libanios szavainak fent idézett második részét Maximus usurpatiójára vonatkoztatjuk, a beszéd időpontját az eddigi feltevésektől eltérően 383 végére, de legkésőbb 384 elejére tehetjük.

[24] Lásd a 20. j.-ben id. helyen.

[25] *Kurbatov:* Vossztanje Prokopija (Viz. Vremennyik XIV (1958) 3 kk. *Hahn:* Prokopios uzurpációjának társadalmi alapjai (Egri Ped. Főisk. Évkve 1958, 389 kk.

[26] *Hahn* i. c. 400. k. Téves *Solari* interpretációja, aki szerint a *constantiusi kör* is részt vett volna a felkelésben (Byzantion 1932 : La rivolta Procopiana).

[27] Amm. XXVII. 3, 12 szól a Rómában Lampadius praefecturája idején lezajlott utcai harcokról (a. 366), amelyek időben egybeesnek a Prokopios-féle felkeléssel, de a kettő közötti kapcsolatra semmilyen utalás nincs. Libanios odavetett célzása pedig csak akkor érthető ezekre az önmagukban jelentéktelen csetepatékra, ha azok a legközelebbi múltban, nem pedig másfél évtizeddel a beszéd elhangzása előtt zajlottak le.

[28] *Seeck:* Utg. V. 167. l.

[29] *Seeck:* Utg. V. 16. l.

[30] Zos.: N. 35. *δοκοῦντα δὲ εὔνουν εἶναι.*

Ez esetben azonban ismét bizonyos nehézségek merülnek fel. Az usurpatióra való hívatkozás után a rétor visszatér kezdeti témájához, a hadrianopolisi csatához és azt a legközelebbi múlt eseményeként tárgyalja,[31] ellentétben saját, már előbb idézett kijelentéseivel. Az ezt követő részek hangneme—amint Foerster már helyesen felismerte és erre alapozta keltezését — a katasztrofális vereség fölötti mély megrendülés hangulatát árasztja. Az usurpatiókra való hivatkozás mintegy megszakítja a beszéd egységes hangvételét. Ezt az egyenetlenséget is a beszéd «folyamatos» redakciójával magyarázhatjuk. A rétor a 378 évi vereség élményének hatása alatt vetette papírra az őt már másfél évtizede foglalkoztató gondolatokat, de a felettébb kényes beszéd közzétételére csak akkor látta elérkezettnek az időt, amikor Gratianus személyében az a császár lett felkelés és orgyilkosság áldozata, aki elsőnek vetette el a pontifex maximus címet, s az Ara Victoriae eltávolításával a pogányság utolsó hivatalos szimbólumát is száműzte az államéletből.[32] Ennek a megrendítő eseménynek hatására készítette el rétorunk a legújabb tények bevonásával és a prokopiosi felkelésre — mint analóg eseményre — való visszatekintéssel szónoklatának újabb redakcióját, azt új bevezetéssel látta el (s ebben a csatára, már mint távolabbi eseményre tekint vissza) és anélkül, hogy a gondolatmenetet messzebbmenően megváltoztatta volna, ebben a bizonyos fokig hibrid formában bocsátotta közre művét.

Libanios, az antiochiai rétor, eddigi eredményeink szerint tehát a Gratianus halála utáni időt látta megfelelőnek ahhoz, hogy Julianus halálát aktív pogány, kereszténységellenes propagandára használja fel. Reménye volt arra, hogy a túlélő két császárt, Theodosiust és a gyermek II. Valentinianust ilyen irányban befolyásolni tudja. Nem egy adat szól amellett, hogy az egykorú pogány közvélemény Gratianus halálát valóban mereven egyházi, s a pogánysággal ellenséges eljárásával hozta kapcsolatba. Zosimos anekdotikus elbeszélése szerint, amikor Gratianus letette a pontifex maximus méltóságát, az emberek ezt a szójátékot engedték meg maguknak : „ha a császár nem akar pontifexnek neveztetni, hamarosan lesz pontifex : Maximus."[33]

Gratianus halálát valóban a pogányság időleges megerősödése követte. Mindkét császár — mind nyugaton, mind keleten — egy időre visszatért a türelem politikájához.[34] II. Valentinianus a két itáliai praefectura közül az egyiket a keresztény Nonius Atticustól megvonta és a buzgó pogány Praetextatusnak adta át ; a római pogány arisztokrácia vezető egyéniségét, Qu. Aurelius Symmachust pedig praefectus urbi-nak nevezte ki. Az ugyancsak pogány velleitású Themistios rétor ugyanebben az évben Konstantinápoly praefectusa, maga Libanios pedig a praefectus praetorio per Orientem cím jelöltje — s ezt csak szerénységből (vagy opportunizmusból) utasítja

[31] 15. § : *τὰ μὲν τελευταῖα ταῦτα.*

[32] *Palanque:* L'Empereur Gratien... (Byzantion 1933, 41—47) ; ua. St. Ambroise et l'Empire Romain p. 117. *Malunowicz:* De Ara Victoriae in curia Romana quomodo certatum sit. Warszawa 1936 ; *Baynes:* JRS 1946, 173 kk.

[33] Zos. IV. 36. — Zosimos jólértesültségét bizonyítja *Palanque:* Byzantion 1933, 41 kk. Gratianus halálával kapcsolatban az istenek bosszújára céloz Symmachus is : Rel. 3 (ed. *Seeck* p. 283, 29) : *«eum religionum statum poscimus, qui divo parenti numinis vestri servavit imperium, qui fortunato principi legitimos suffecit heredes»* (szembeállítás Gratianusszal, akinek imperiuma nem maradt meg és nem hagyott maga után véréből való örököst).

[34] A 383/384. évek türelmes valláspolitikájához *Palanque:* St. Ambroise p. 130 kk.

vissza.[35] Hogy a pogány arisztokrácia éppen ezt az időpontot alkalmasnak tartotta arra, hogy vallásos ideáljai és ezekkel szorosan összefüggő anyagi érdekei érvényesítésére nyíltan fellépjen, kielégítően bizonyítja Qu. Aurelius Symmachus éppen ekkor tartott híres relatiója «De restituenda Ara Victoriae». Mint ismeretes, Valentinianus egy ideig ingadozott is a javaslatot illetően és csak Ambrosius püspök erélyes közbelépése hiúsította meg a pogány reményeket.

A pogányság támadó kedvét bizonyítják az akkori római események is, amelyekre Libanios világosan utalt, s amelyek hátteréről ezért szintén néhány megjegyzést kell tennünk.

Az oly mozgalmas 383. év eseményeihez aszály és éhinség is járult.[36] A pogány vélemény ebben is az istenek kezét látta. «*Secuta est hoc factum* (ti. az Ara Victoriae eltávolítását — H.) *fames publica et spem provinciarum omnium messis aegra decepit*» — mondja Symmachus — majd így folytatja: «*non sunt haec vitia terrarum — sacrilegio annus exaruit*».[37] Ugyanebben az évben Rómában a szokásos éhségzendülések egyike tört ki. Ezekről a megmozdulásokról Symmachus levélváltása ad felvilágosítást. Magatartása a plebejus mozgalmakkal szemben sajátos ellentétben áll hasonló alkalmakkal tanúsított régebbi magatartásával. Korábbi — arisztokrata-ellenes jellegű — éhségzendülések alkalmával rendszerint elhagyta a várost.[38] Most azonban ostiai birtokából visszatért Rómába s a népi zendülést teljes megértéssel fogadta.[40] Mindez valószínűvé teszi, hogy a 383. évi zendülés hátterében a helyi pogány arisztokráciát kell látnunk, amely ezt az időpontot — Gratianus halála évét — alkalmasnak találta arra, hogy aspirációit nyíltan (Symmachus beszéde által) és a háttérből (a városi zendülés szításával) igyekezzék érvényesíteni.[40]

A római események — mint Libanios beszédének erre vonatkozó passzusa bizonyítja — nem maradtak ismeretlenek rétorunk előtt. Ennek az évnek egész atmoszférája arra bátoríthatta, hogy néhány évvel ezelőtt megfogalmazott beszédét eljuttassa Theodosiushoz, akinek valláspolitikája ezekben az években még a türelem elveit követte.[41] Abban a követelésben, hogy a — rétorunk feltevése szerint — keresztény kéztől megölt utolsó pogány császár halálát meg kell bosszulni, tanúságát láthatjuk a 383/384-ben egy rövid időre ismét fellobbanó pogány reakciónak.

Julianus megbosszulatlan halálának motívuma még egyszer tér vissza Libaniosnál: XXX. sz. ismert beszédében «De templis», amelyben ezzel kapcsolatban árulásról (prodosia) és ármányról (dolos) szól (Or. 30, 40). Ez

[35] *Palanque:* Byzantion 1951, 293.

[36] Symmachus: Ep. II. 6 (a. 383): «*frequens enim sermo est tenui victu in turbas plebem moveri, nec ulla spes datur...*»; vö. Ep. II. 7, 52.

[37] Rel. 3, 16.

[38] Ep. I. 51, II. 4—7, vö. *Seeck* bevezetését p. CXIX.

[39] Ep. II. 6.

[40] Mint ismeretes, a római arisztokrácia éppen a IV. sz. végén igen élénk propagandát folytatott a városi plebs körében is a saját vallásos és társadalmi céljai érdekében, és ebben a nagyváros élelmiszerellátásának kérdése is nagy szerepet töltött be. A fentiek szerint ez a propaganda, amelynek módszereihez tartozott többek között a kontorniát-érmek szétosztása, vallásos ünnepek és játékok rendezése, lakomák tartása stb., — nem riadt vissza a «misera plebs frumentaria» zendüléseinek felszításától sem. — A római szenátus propaganda-tevékenységéhez l. *Alföldi* kutatásain kívül: *S. Mazzarino:* La propaganda senatoriale nel tardo impero (Doxa 1951, 121—148 l.).

[41] *Ensslin:* Die Religionspolitik Theodosius des Grossen 52 k.

a beszéd, amelynek keletkezését az újabb kutatás a 385/386. évre teszi,[42] hangvételében és militáns pogány vallásosságában közel áll a XXIV. beszédhez és annak gondolatköréhez tartozik.

384 után lehervadtak a pogány reménységek. Maximus nem óhajtott összetűzni az egyházzal, sőt Priscillianus kivégzésével a túlzók követelésének tett eleget.[43] Rómában Symmachus kegyvesztett lett, s a császár — tisztázatlan vádak alapján — nyilvánosan ítélte el állítólagos keresztény-üldözése miatt.[44] Maximus veresége után pedig Theodosius valláspolitikája, ingadozásaival is, egyre egyháziasabb irányban fejlődött, hogy végül a thessalonikéi incidens és Ambrosiusszal való kibékülése (a. 390), majd Tatianus — az utolsó pogány birodalmi méltóság — bukása és Rufinus felemelkedése (a. 392) után egyértelműen pogányellenessé váljon.[45]

Ezzel Julianus halála mint propagandisztikus harcieszköz, elvesztette értékét a pogányság szempontjából. Ammianus, aki történeti művének Julianusról szóló könyveit már a kereszténység győzelmének s a pogányság elnyomatásának körülményei között írta — s ez rá is nyomta bélyegét felfogására és tárgyalásmódjára,[46] a hivatalos verziót fogadja el: «incertum subita equestris hasta» (XXV. 6, 6) és csak «incertus rumor»-ként említi azt a hírverést, hogy a császárt római katona ölte volna meg. Libanios aggkori visszaemlékezéseiben megelégszik azzal, hogy hőse katonai tetteit felmagasztalja, de halála közelebbi körülményeiről szót sem ejt (Or. I. 133—135). Azok a vádak, amelyek két időpontban, a pogányság egy-egy időleges megerősödése idején (365 és 378—384 között) oly hatékony harcieszköznek tűntek fel az egyház diadalmámorának ellensúlyozására, ettől kezdve végleg elnémultak — mindaddig, amíg az újabb kutatás komolyan nem kezdett számolni a pogány szerzők tanúságtételével.[47]

III

Amilyen mély a megdöbbenés az egyik táborban, olyan újjongás fogadta a gyülölt ellenfél halálát az egyház oldalán. Már szinte halála pillanatában felhangzik az ízetlen örömrivalgás, megindul a szervezett és ösztönös bosszúhadjárat a halott császár egykori hívei ellen.[48] Sorra jelennek meg az egyház képviselőinek: Nazianzosi Gergelynek, Afrém Syrusnak, Johannes Chrysostomosnak gyülölködő röpiratai a halott emlékének meggyalázására, és érvelésükben a császár halála önmagában véve a legerősebb bizonyíték az „igaz

[42] *Foerster:* Libanii Opera III. pp. 80—81 (a. 384).
Palanque: Byzantion 1951, 295 (a. 386). — *Van Loy* elmélete, aki a beszéd megírását 390-re teszi (Byzantion, 1933, 7—39, 389—404), elhibázottnak tekinthető. Vö. *Palanque* bírálatát id. cikkében.

[43] *Seeck:* Utg. V. 192.

[44] *Seeck:* Bev. a Symmachus-kiadáshoz p. LV., 214 j., vö. Symm. Rel. 21.

[45] *Ensslin:* Die Religionspolitik Theodosius d. Gr. 64 kk.

[46] Erre meggyőzően mutatott rá *Thompson:* The historical Work of Ammianus Marcellinus c. könyvében.

[47] A későókori történeti breviáriumok szerzői megelégednek azzal, hogy Julianus halálát ismeretlen személynek tulajdonítják (Eutropius: X. 16: «*hostili manu interfectus est*»; Epitome de Caesaribus 43: «*ab uno, ex hostibus et quidem fugiente conto percutitur*»; Malalas 332,5: ἐτρώθη ἀδήλως vö. még Rufius Festus II. 28; Zos. III. 29. Az újkori történetírásból Libanios vádjait megalapozottaknak tartja és Julianust pogány hite mártírjának tekinti *Seeck:* Utg. V. 255 k., a kutatók jórésze tartózkodó vagy nemleges álláspontot foglal el.

[48] *Bidez:* i. m. 351 l., vö. Lib. Or. I. 138, Ep. 1220, 2; 1326; 1453;

hit" győzelme és igaza mellett.[49] De a pogány vádak, az orgyilkosságról szállongó hírek ebben a vonatkozásban *védekezésre* kényszerítik az egyházi szerzőket : azt kell bizonyítaniuk, hogy az utolsó pogány császár nem orgyilkosság áldozata lett. A ránkmaradt egyházi források nem cáfolják tételesen a pogány vádakat ; mégis van nyoma annak, hogy a Libaniosból ismert állítások elleni védekezést szükségesnek tartották.

Philostorgios, aki eunomiánus szellemben 425—433 között írta meg — részben elveszett forrásokra támaszkodó — egyháztörténetét,[50] Julianus haláláról szóló elbeszélésében[51] elmondja, hogy a perzsa sereg a neki alávetett lándzsás szaracénokat vetette be Julianus ellen. Egyikük dárdájával halálra sebezte a császárt, ám testőreinek egyike tüstént levágta a szaracén fejét. A sűrű porfelhő és a kézitusa miatt egyesek ezt a jelenetet nem látták s úgy vélték, a rómaiak egyike mérte a halálos csapást.

Ez az elbeszélés — amelyet egy Photios-excerptumból ismerünk csupán, tehát lehetséges, hogy kivonatos, nem pedig szószerinti alakjában maradt fenn,[52] több vonatkozásban egyedülálló az egyházi szerzők részéről ránk maradt hagyományok között :

a) Nem ad több verziót, hanem egyetlen, egységes álláspont alapján mondja el a császár halálát;[53]

b) Határozottan tévedésnek bélyegzi azt a feltevést, hogy római ölte volna meg Julianust ;

c) Egyedül áll azzal a közlésével is, hogy a császár testőrei azonnal levágták a szaracén katonát.

A verzió egységes és — többi egyházi forrásunktól eltérő volta arra vall, hogy szerzőnk itt egységes, összefüggő elbeszélést használt fel, — éspedig olyant, amely Libanios vádjainak ismeretében hívatva volt annak érvelését pontról-pontra megdönteni. Az antiochiai rétor egyik érve az volt ui., hogy a perzsa király felszólítására, jelentkezzék megjutalmazás végett az a katona, aki az ellenséges vezért megölte — senki sem jelent meg előtte (Or. 24, 18). A rétor határozott állítása szerint egy római szolgálatban álló szaracén törzs egyik tagja *(Taïηνός τις)* ejtette a halálos csapást.[54]

A Philostorgios révén ránkmaradt hagyományban ennek az érvelésnek negatív tükörképét ismerhetjük fel :

a) A császár megölője — szaracén —, de nem római, hanem perzsa szolgálatban.[55]

[49] Ez a célja Naz. Gergely egész II. sz. beszédének. Vö. 1. § (PG 35,666) : *τοῖς εἰρημένοις προσθεῖναι τά δίκαια θεοῦ σταθμία.*

[50] Philostorgios : Kirchengesch. ed. *Bidez.* Forrásaihoz : Bev. CVI kk, CXXXIV k.

[51] I. m. VII. 15, p. 101.

[52] A Photios-excerptumok forrás-értékéről és Photios sokszor önkényes kivonatolási módszeréről l. *Bidez:* i. m. XII. kk.

[53] *Bidez* i. m. p. XIV. feltételezi, hogy Photios itt a Philostorgios által említett eltérő verziókat — amelyeket pl. az Artemii Passio megemlít — elhallgatta. A Photios által közölt Philostorgios-excerptum azonban határozottan cáfolja, hogy római katona ölte volna meg Julianust. Tehát *ebbe az elbeszélésbe* nem fért volna bele semmilyen, ettől eltérő verzió. Az Artenii Passio 69 § első verziója egyébként egyezik *Theodoretusszal: ὡς μὲν τινὲς φάσκουσι, στρατιώτου.*

[54] Or. 24,6. A *Taiénos* (ar.: Benu Taj') törzsről vö. FHG IV. 524 : *Taϊηνοι : ἔθνος ἀπὸ τῶν Σαρακηνῶν πρὸς μεσημβρίαν.* Prokopios : De ædif. c. 8, 9, 11) azonban már a szíriai sztyep összes arabjait így nevezte, tehát Taiénos = Sarakénos.

[55] A *Saraceni, Sarakénoi* nép-megjelöléshez l. PW II, 2,2388 kk, s. v. Saraka 2.). A Julianust megölő saracenus Joh. Lydus hagyománya szerint (De mensibus ed. Wünsch

b) Azért nem jelentkezett, mert tüsténT megölték ;

c) A porfelhő és kézitusa közepette — amelyről egyébként maga Libanios is említést tesz[56] — férkőzhetett a császár közelébe, és ugyanez magyarázza azt a tévedést is, hogy egyesek római katonát láttak benne.

A Philostorgios által felhasznált forrás *polemikus* jellegére vall az, hogy szemben az egész egyházi irodalommal, eleve elveti a római katona által történt gyilkosság lehetőségét — annak ellenére, hogy Nazianzosi Gergelynek a császár halála után szinte közvetlenül íródott műve már felveti a legkülönbözőbb lehetőségeket. Éppen ezért Nazianzosi Gergely nem lehetett Philostorgius ezen elbeszélésének forrása.[57] Viszont feltehető, hogy Ph. közvetlen forrása — amely, ha elemzésünk helyes, csak Libanios XXIV. beszéde után, tehát 385 körül íródhatott — ismerte Nazianzosi Gergelyt, ill. azokat a szóbeszédeket, amelyeket az is felhasznált, mert két ponton is találkozik vele :

a) Naz. Gergely negyedik lehetőségként veti fel, hogy egy szaracén ölte meg Julianust (PG 35, 680) ;

b) Szemben a nyilván hiteles, és Ammianus által is közölt adattal, hogy a császárt máján érte a halálos seb, nyilvánvaló pejoratív torzítással és jóleső elégtétellel a seb helyét az altestre teszi, s ebben az «isteni igazságszolgáltatás» szép jelét látja. Ugyanez a motívum megvan a Philostorgios-féle verzióban is.[58]

A Philostorgiosból rekonstruálható forrás ismerete feltehető Sozomenosnál is, aki mintegy másfél évtizeddel később írta meg egyháztörténetét. Ő az egyetlen egyházi szerző, aki Libaniosnak Julianus haláláról szóló szavait és vádjait szószerint idézi (H. E. VI, 2) és saját előadásában a látást zavaró porfelhő motívumát (amely Libaniosnál és Philostorgiosnál egyaránt szerepel) szintén kiaknázza ; a forrásunk rekonstrukcióját az eseményről azonban csak a számos lehetőség egyikeként sorolja fel. Nem utasíthatjuk el azt a gondolatot, hogy Sozomenos Libanios érvelését nem közvetlenül, hanem Philostorgios forrásának közvetítésével ismerte.[59]

Aligha tévedünk ezek után, ha Philostorgios nevezett elbeszélésének közvetlen forrását is abban az anonymus ariánus historiográfusban látjuk,

IV. 118, o. 157) szír nyelven kiáltotta : *μαλχάν* = מלכא Szaracén törzsfők (Saracenorum reguli) már Aurelianus alatt is álltak római szolgálatban (vö. SHA vita Aurel.), Ammianus tanúsága szerint pedig Julianus hadseregében is szolgáltak (XXIII. 3,8, XXIII. 5,1) és a róluk adott általános jellemzés szerint (XIV. 4) megbízhatatlanok voltak. Ugyancsak Amm. tesz említést perzsa szolgálatba átállt szaracénokról (XXV. 6,9—10). A szaracén-verzió tehát megfelelt azoknak is, akik a római és azoknak is, akik a perzsa táborban keresték Julianus megölőjét.

[56] Lib. Or. 18, 26., Amm. XXV. 3, 10, Sozom. VI 1,2, Zonaras XIII. 13,16.

[57] Bidez Philostorgius-bevezetésében p. CXXXVII.: «Die Behauptung wäre ganz haltlos, Philostorgios habe nichts weiter getan, als wiedergegeben, was Gregor von Nazians gesagt hatte». Mint láttuk, *ennek* az excerptumnak semmiképpen sem lehetett a forrása Nazianzosi Gergely.

[58] Philostorgius p. 101,5 : *κατὰ τὸ περιτόναιον*. Naz. Gergely PG 34,680 :. . . *πολλῶν σπλάχνων ἀπαιτεῖται δίκην κακῶς πιστευθέντων*. De vö. Sokr. H. E. III. 21 (PG 67,433): *κατὰ τὴν πλεύραν*. ugyanúgy Zonaras XIII. 13,16.) Az altesti sérülés és annak visszastaszító részletei (Philost. i. h.:*κόπρος τε ἐπηκολούθησε)* hozzátartozik az apostata halálának dehonesztálásához. Hasonló módon halt meg Herodes, Galerius és Árius is!

[59] Libanios szóbanforgó beszéde ismeretének nyomát Sokratesnél is megtaláljuk, vö. *Bidez:* Julian der Abtrünnige p. 356 és 427, 16. j. Sokrates azonban nem ad szószerinti idézetet. Figyelmet érdemel az a tény is, hogy mind Sokrates, mind Sozomenos csak Julianus uralkodásával kapcsolatban említik Libanios nevét.

akinek egyes fragmentumait Bidez a Philostorgios-kiadás függelékében összegyűjtötte.[60] Ez volt az egyetlen, előttünk ismeretes egyházi kísérlet Libanios vádjainak visszaverésére.

IV

Nazianzosi Gergely, aki röviddel a császár halála után írta meg élesen és igazságtalanul támadó két beszédét,[61] más módon igyekszik elhárítani a nyilván már korán felmerült hireszteléseket és vádakat. Ha szükségesnek tartja, hogy négy változatban is közölje a császár halálát, ebben annak jelét láthatjuk, hogy a kérdés már közvetlenül az esemény után — függetlenül minden pogány propagandától — megragadta az emberek képzeletét. Vagy perzsa katona ölte meg a császárt, vagy egy elkeseredett római — annak egy ízetlen és cinikus megjegyzése miatt —, vagy egy római fogságban levő barbár katonabohóc, vagy pedig — negyedik lehetőségként — egy szaracén katona. A négy verzió közös vonása az, hogy a császár megölését «profanizálja», a vallásos motivációt eleve elutasítja. Az adott pillanatban — a császár halálát követő kedvezőtlen események légkörében — ez a megoldás szükségszerű kibúvó volt az egyháziak érvelésében. Ilyen vonatkozásban Nazianzosi Gergely előadása még «defenzív» jellegű ; a támadó él a halál körülményeit dehonesztáló, nevetséges vagy megalázó színben feltüntető előadásmódban rejlik.[62] Még Johannes Chrysostomos is, aki 382 körül,[63] tehát Libanios bosszút követelő beszédét valamivel megelőzve írta meg Julianus emléke elleni támadó iratát, jobbnak látta a *közvetlen* vallásos indokolás mellőzését — ami korántsem jelenti azt, mintha a császár halálában ne az «isteni igazságszolgáltatás» sújtó kezét látta volna.

Már Nazianzosi Gergelynél is szembetűnik, és többi egyházi forrásunkban is megfigyelhető a «defenzív» verzió egy sajátos vonása. Amilyen határozott és konkrét a pogány vád, annyira határozatlanok az egyházi közlések. A tettest ezek a források is hajlamosak a római táboron belül keresni, csak a tett vallási motívumát tagadják. Közléseik — amelyek természetesen, legalább is részben, régebbi szerzőkre, végső soron jelenlevők állításaira nyúlnak vissza — amellett, hogy előszeretettel hangsúlyozzák a tett elkövetőjének ismeretlen voltát, különböző megoldásokhoz folyamodnak a vallási motiváció elkerülésére : a tettes római volt, de tettét profán okból követte el ; római fogságban levő barbár katona-bohóc ; a rómaiakhoz átszökött perzsa ; a megbízhatatlanságukról hírhedt szaracénok egyike ; Julianust már súlyos sebtől vérezve találták meg, a tettest nem látta senki. Mindez arra vall, hogy a hivatalos állásponton kívül, amely a császár halálát ismeret-

[60] *Bidez:* i. m. CLI kk, p. 202 kk., vö. *Batiffol:* Un historiographe anonyme arien du IVe siècle (Röm. Quartalschrift IX. 57 kk.).

[61] Or. IV. és V. (PG 35, 531 kk). A két beszéd időpontjaként általában 365-öt adják meg *(Bidez:* Philostorgius p. CXXXVII)., s ez az időpont elfogadható. Bizonyos az is, hogy Nazianzosi Gergelynek a Julianus haláláról rendelkezésére álló, feltehetően még szóbeli értesülései között olyanok is voltak, amelyek a császár híveitől származtak.

[62] Ilyen dehonesztáló mozzanatok : *a)* Julianust egy római katona, annak egy ízetlen és tapintatlan szellemeskedésén felindulva ölte meg ; *b)* Egy római fogságban levő barbár bohóc ölte meg — mennél hitványabb a gyilkos, annál szégyenteljesebb ez az áldozatra nézve is! *c)* A sebesülés belein érte Julianust (vö. az 58. jegyzetet). *d)* A császár halála előtt a Tigris habjaiba akarja magát vetni, hogy eltűnvén, héroszi tiszteletben részesüljön. Íme, a kicsinyes ember hóbortos hiúsága!

[63] A beszéd keltezéséhez : PG 49, 527 és 567 (21. §).

lenül maradt *perzsa* katonának tulajdonította, eléggé elterjedt volt az *ellenkező* nézet. Sokrates (H. E. III. 21 = PG 67, 433) egyenesen kimondja, hogy ez a legelterjedtebb vélemény.[64] Egy szír krónika[65] pedig már egyértelműen állítja: «... *ubi eius ruina accidit per manus Romanorum*». Az egykorú és kora-egykorú egyházi íróknak defenzív álláspontjuk kialakításában ezt az elterjedt — és aligha megalapozatlan — hírverést figyelembe kellett venniük.

Az az egyházi verzió, amely az első nemzedék «profanizált» változatával nyíltan szakított és vállalta az utolsó pogány császár vallási indokból történt megölését, csak az egyház végső győzelme, a pogány ellenállás legyűrése után születhetett meg, akkor, amikor Julianus halálának a birodalomra kedvezőtlen következményei is feledésbe merültek.

V

A kortársi verziókkal szemben a császár halálát különböző formákban viszik át az V. századi egyházi írók a vallás talajára. Sozomenos, aki feltevésünk szerint Philostorgiosszal közös forrásából ismerte Libanios vádjait, lehetségesnek tartja, hogy keresztény katona, vallási okból ölte meg a császárt: «tyrannoktonos» volt — mondja — s a zsarnokok gyilkosait mindenkor tisztelettel illették.[66] Sokrates sajátos módon alakítja át egy — nyilván pogány — kortárs, Kallistos protector domesticus költői verzióját,[67] aki szerint a császár egy *daimón* által halt volna meg. Az eredetiben nyilván költői képnek szánt kifejezés szorosan illeszkedik Libanios kifejezésmódjához,[68] akit azonban a «daimón»-ra való hivatkozás nem akadályoz meg abban, hogy egyúttal nagyonis immanens módon fogja fel a császár halálának okozóját.[69] Sozomenos ezt a későantik rétorikai képet használja fel arra, hogy a császár halálát *közvetlenül* transzcendens erőnek, a «felsőbb lények» egyikének tulajdonítsa.[69a] Theodoretusnál a «daimón» már a «láthatatlan lények» egyikeként öli meg a császárt,[70] s innen már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy ezt a «felsőbb lényt» konkrétan is meghatározzák, egy Julianus által állítólag kivégzett mártir, Mercurius vagy más «harcos szentek»[71] személyében a Chronicon Paschale és az elsősorban Philostorgiuson alapuló Artemii Passio pedig eljut

[64] i. h.: *οἱ δὲ ὑπὸ οἰκείου στρατιώτου, ὡς ὁ πολὺς λόγος κρατεῖ.*

[65] Latin fordítását kiadta Bidez, a Philostorgios kiadás függelékeként. p. 237 (= Chabot: Chron. min. II. p. 104_{7k}, (lat.); p. 133_{13} (szír).

[66] Sozom. VI, 2 (PG 67, 1293).

[67] Kallistost Libanios Ep. 1233 Kallistión néven említi. Vö. *Seeck:* Briefe des Libanios p. 103.

[68] Libanios is ismételten egy daimónnak tulajdonítja a császár halálát. Or. 17, 20 és 23; 18, 2; *(ὁ φθονερὸς δαίμων)* uo. 267: *θεοὶ καὶ δαίμονες* vö. Or. XVIII. 283 *χορὸς φθονερῶν δαιμόνων.*

[69] Mint ahogy pl. a 387. évi antiochiai zendülést is egy daimón tevékenységével magyarázza (Or. 19, 29).

[69a] Sozom. VI. 2 Julianus egy barátjának látomását idézi, amely szerint a «próféták és apostolok» éjszakai gyülekezete határozta volna el Julianus megölését. Az ítélet ugyanezen tanácskozás két tagja hajtotta végre.

[70] H. E. III. 25: *τις τῶν ἀοράτων* vö. Zonaras i. h.: *θειότερα δύναμις.*

[71] Mindezekhez l. *Baynes:* The death of Julian the Apostate ... JRS 1937, 22—30, aki a 69*a* jegyzetben idézett Sozomenos-féle hagyomány és a Mercuriusról szóló elképzelések mélyreható elemzését is adja. — Merkurios legendájának egy kopt kézirattöredékét közli: *Wessetzky V.* [Ant. tan., 1957, 89—96].

e fejlődés végső pontjáig, amidőn magát Krisztust teszi meg az Apostata megölőjének.[72]

A «bűnös» emlékének meggyalázásához az egyházi legenda iratlan szabályai szerint hozzátartozik az is, hogy utolsó pillanataiban felismerje tévelygését és egy elhibázott, bűnös élet feletti kétségbeesésben szálljon az alvilágba.[73] A legenda szerint már a sivatagban éhezve, nélkülözve bolyongó sereg vezére felismerte : megtévesztették jósai és istenei.[74] Ez az elképzelés az V. századi íróknál már természetfeletti jelleget ölt. A haldokló császár sebének vérét ég felé hajítva átkozza el saját, hamisnak felismert isteneit.[75] Az első ízben Theodoretusnál fellelhető és innen a köztudatba átment kifejezés szerint utolsó szavaival a »galileai» győzelmét ismerte el.[76]

E dolgozat célja — egyes datálási és forráskritikai kérdések tisztázásán kívül — az volt, hogy a Julianus haláláról szóló hagyományok elemzésén keresztül a vallásos legenda kialakulásának mechanizmusára is rávilágítson. Az itt tárgyalt hagyományok — akár pogány, akár egyházi részről — nem «spontán» módon keletkeztek, hanem meghatározott történelmi helyzetekben a szembenálló világnézetek propagandisztikus érdekeinek és lehetőségeinek megfelelően jöttek létre. Az adott körülmények között lehetséges és kívánatos propagandisztikus célok szolgálatába állította a pogányság két ízben is felújított vádját Julianus vértanú-haláláról. Az egyház pedig ugyancsak a mindenkori konkrét helyzet keretei között alakítja ki előbb «profanizált» verzióját, amely csak utóbb, az egyház győzelme után adja át helyét a látomásokat és az «égi seregeket» mozgósító vallásos fantáziának.

[72] Chron. Pasch. 550—551, Art. Passio ed. Bidez. p. 102, 15.

[73] Vö. La ctantius : De mort. persec., különösen c. 33 (Galerius), 42 (Diocletianus) 49 (Maximinus). Ez utóbbival kapcsolatban érdemes szavait — tipikus voltuk miatt — szószerint is idézni : «*(Maximinus) amisso visu, Deum videre coepit candidatis ministris de se iudicantem... deinde quasi tormentis adactus fatebatur, Christum subinde deprecans et plorans ut suimet misereatur. Sic inter gemitus ...nocentem spiritum detestabili genere mortis efflavit.*» — Ugyanezeket a legendáris igényeket — éppen Julianusszal kapcsolatban — szinte programmatikus igénnyel állapítja meg Nazianzosi Gergely. A bűnösök halála — úgymond — természetellenes (és egyben visszataszító) úton következik be ; halálkínjaik közepette vallják be és bánják meg — de hasztalanul! — bűneiket. (PG 35,665 : ... *θανάτους οὐ κατὰ τὸ εἰωθὸς χωρήσαντας, καὶ τὰς ἐν αὐτοῖς τοῖς δεινοῖς ἐξαγορεύσεις, καὶ ἀνονήτους μεταμελείας* Ez a mondat dióhéjban már magában foglalja a Julianus haláláról szóló legendák valamennyi jellegzetes vonását.

[74] Theodoretus III. 25 p. 204, Naz. Gergely : Contra Jul. I. 47, II. 11—12.

[75] Philostorgius VII. 15. p. 102,1 kk, Sozom. PG 67, 1296.

[76] Theodoretus III. 25, p. 205,1 : *νενίκηκας Γαλιλαῖε.* Később más, többé-kevésbé eltérő változatokban is.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

WESSETZKY VILMOS

A RYLANDS PAPYRI IX.5/5. MAGYARÁZATÁHOZ

ADALÉK A *BLEMMYES* KÉRDÉSÉHEZ

A késői kori Egyiptom társadalomtörténetének egyik legjelentősebb, de mindmáig alig kiaknázott forrása Peteese családtörténete.[1] A regényszerű élénkséggel megírt történet[2] szerzője Peteese teudaji (*T*ꜣ*jw-d*ꜣ*j*, mai El Hibeh Közép-Egyiptomban) pap, aki egy hivatalos beadványban tulajdonképpen családja történetét írja le, hogy a tisztségére vonatkozó, kétségbe vont jogigényét ezzel igazolja. A saisi kor vázlatos történetén keresztül zajlik le az a társadalmi viszonyokra igen jellemző harc, amelyet a Peteese család e papi tisztségéért és az azzal járó jövedelemért a teudaji Amon-papsággal vív. E küzdelem a perzsa kor elején élő szerző életébe is belenyúlik. Peteese ellenfelei erőszakosságtól, merényletektől sem riadnak vissza. Panasszal fordul a kormányzóhoz, de ellenségei megvesztegetik azt a befolyásos tisztviselőt, aki eddig Peteeset pártfogolta.

A történet egyik legfordulatosabb részletét képezi az az esemény, hogy Peteese az ő tudta nélkül megvesztegetett volt protektorának rábeszélésére már hajlandó kiegyezni a teudaji papokkal, annál is inkább, mert az illető udvari ember támogatásáról is biztosítja őt. Peteese a tárgyalások színhelyéről visszaindul városába, de útközben az éppen onnan érkezők felvilágosítják, hogy hiába megy, mert közben házát felgyujtották. Visszafordul és elkeseredetten kér jogorvoslást a kormányzótól, aki az ügy kivizsgálását és a papok előállítását rendeli el. Hivatnak valakit, hogy az hozza magával Teudajból a bepanaszolt papokat, de az illetőt néhány ezüsttel megvesztegetik, és az egyetlen teudaji papot állít csak elő, aki viszont vallomása szerint az egész ügyről nem tud semmit.

Az általunk vizsgálandó sor szövege a következő: *ᶜš-f r W*ꜣ*ḥ-jb-Rᶜ-mrj-Rᶜ wᶜ ... dd m šmj r T*ꜣ*jw-d*ꜣ*j jn nꜣj wᶜbw ntj jw pꜣ-dj-St smj (r rw)* «Szólította Uahibrémerirét, egy ....-t és mondá: menj Teudajba és hozd el azokat a papokat, akiket Peteese bepanaszolt.»

A papok előállításával megbízott küldönc neve után szerepel (átírásunkban pontozással jelölve) az a szó, amelynek értelmezését a következőkben megkíséreljük.) A démótikus írásban Griffith átírásában *bll*(?)[3] fordításában «a blind(?)

[1] *Griffith* 50 évvel ezelőtt adta ki a Rylands-Könyvtár démótikus papíruszait és ezek között Peteesének Darius egyiptomi uralkodása idejéből való iratát. A démótikus tanulmányok egyik legnagyobb mestere három kötetes munkájában: Catalogue of the demotic papyri in the John Rylands Library, Manchester, 1909, a szöveg facsimile kiadása mellett a klasszikus egyiptomit és a koptot egyaránt alapul vevő, egyéni átírást alkalmazott. Jelen vizsgálatunk tárgyát képező szövegben előforduló, kétséges olvasású szónak a kopt megfelelő szerinti átírása szerepel Griffith művében a IX. számmal jelölt Peteese-kézirat 5. oszlopa 5. sorában.

[2] *Griffith* fordítása után, néhány év múlva, *Griffith* feldolgozására támaszkodva, *Capart* egy francia nyelvű fordítást adott ki: Un roman vécu il y a XXV siècles, Bruxelles-Paris, 1914, azonban sem ebben, sem a valamivel később megjelent *Roeder*-féle feldolgozásban: Die Märchen der Weltliteratur. Altägyptische Erzählungen und Märchen, Jena, 1927, a kiadások természetének megfelelően nem kerülhetett sor egy-egy új értelmezésnek kifejtésére, vagy a történeti háttér kibővítésére.

[3] *Griffith* i. m. III. 225.

man»[4] szerepel, mindkét helyen kérdőjellel. Capart[5] és Roeder[6] fordításában is «egy vak» értelmezést találunk (kérdőjel nélkül). A kérdés mégegyszer felvetődik Erichsen démótikus szótárában[7], amennyiben a *bl*,[8] (a kopt *Βλλε)* 'vak' szó démótikus előfordulásai mellett a következő megjegyzést találjuk: Ob hierher? Ryl. 9,5,5.

Nyilvánvaló, hogy a szó írása nehézségeket okoz, mégis erőltetettnek kell minősítenünk a kopt *Βλλε* pontos megfelelőjeként a 3 radikálisos átírást, amikor a demótikusban a *bl* írásmód ismeretes. Mielőtt részletesebben foglalkoznánk a szónak írásjegyeivel, vizsgáljuk meg, hogy szövegünkben tartalmi szempontból elfogadható-e az eddigi 'vak' értelmezés.

Erre határozott nemmel kell felelnünk. Az előzőkben röviden vázolt történet szerint az erőszakoskodó teudaji papok előállításával bízzák meg a szóban forgó embert, Uahibrémerirét. Mivel végső fokon kormányzói utasításról van szó, feltétlenül valami hivatalos embernek kellett a rendelkezést végrehajtania. Jelen esetben Peteese pontosan megjelölte, hogy a tárgyalások színhelyére, azaz a kormányzó székhelyére Memphisbe *(r Mn-nfr)* utazott. Memphisből Teudajba elég jelentős távolságról van szó; erre az útra éppen egy vak embert küldeni egymagában is lehetetlennek látszik, de semmiképpen sem helyénvaló, amikor több személynek az előállításáról van szó; az illetőre hárult a vádlottak megkeresése és az azokra való felügyelet is. A történet érdekességét fokozza, hogy egy kisebb összeggel ezt a nyilvánvalóan alantasabb tisztséget viselő embert is megvesztegették és az csak egyetlenegy teudaji pappal tért vissza.

Ennek a tisztségnek a megállapítása adhatja meg az esetleges megoldást, amennyiben az elfogadhatatlan «vak» jelentésű szó helyett a név után következő kiegészítőben az illető megnevezését kell feltételeznünk.

A másolatként ránk maradt papíruszon a kérdéses szó írásában vagy íráshibát vagy egy olyan idegen kifejezést kell látnunk, amely a kézirat korában egy, még általánosan nem használt fogalomnak felel meg. A jegyek a következő olvasási lehetőséget adják. Kétségtelen a *b*, *l* jegyek olvasata, de kétséges az utána következő jegy, amely a szó közepén determinativum nem lehet. Semmiképpen sem indokolt tehát a szónak *bl*, vagy akár *bll* átírása, mert feltétlenül tartalmaz még egy közbeeső kérdéses jegyet. A keresett szó értelmi körét feltétlenül megszűkítik a kezdő *b* és *l* mássalhangzók, de éppen úgy az a körülmény is, hogy a név után következő *w*^{c} «egy» határozatlan névelő egy kiegészítőre utal s így az illetőnek valamilyen megnevezését tartalmazza.

Véleményünk szerint egy olyan fogalom jelöléséről van szó, amelynek e korban való megjelenése az eddig ismert forrásanyag tanusága szerint meglepő, de az alábbiakban kifejtett meggondolások szerint előfordulása mégis lehetséges.

A kérdéses harmadik írásjegyet vagy egy a szokásosnál kisebb (démotikus) *h*-nak vehetjük — erre magában a Peteese-kézirat 6/18 sorában találunk példát —, vagy pedig az utána következő *l*-nek megfelelő ferde vonást egy *h* írásjegy szokatlanul hosszú szárának minősíthetjük, amelyhez a kérdéses harmadik írásjegy, mint a *h* másik szára csatlakoznék. Az utóbbi lehetőségre: egy írásjegy összetartozó két vonalának elkülönített írására, a kéziratban példát nem találunk, azonban másolatot feltételezve a ferde vonásnak alul hajlított vonalvezetése és a kis kör alakú jegynek a formája esetleg ezt a lehetőséget is megengedik. A kérdéses szó utolsóelőtti jegyét *m*-nek olvasva a következő lehetőségek adódnak: (az utóbb tárgyalt olvasás szerint) *blhm*+determinatívum, a kérdéses két jegynek külön hangértékével pedig: *blhlm*+determinatívum. Determinatívumként a mindenképpen jellemző, az (ellenséges) idegen népre általánosan használt baltás (vagy vérző), illetve összekötözött kezű emberalak szerepel.

A *bl* 'vak' olvasási és értelmezési lehetőséget az előző meggondolások alapján kizárva, a szónak ilymódon való olvasása a görög *Blemmyes*-nek megfelelő egyiptomi elnevezést adja, vagy pontosan, vagy a másik olvasási lehetőség szerint egy felesleges *l* mássalhangzóval, de mindenképpen a megfelelő determinatívummal. A *Blemmyes* törzsnévnek az i. e. 5. században való megjelenése időben korainak látszik, de a szónak talán éppen e korban még nem általános használata hozhatta magával azt a bizonytalanságot, ami a szó írásában — bárhogy is olvassuk azt —, kétségtelenül megállapítható.

[4] *Griffith* i. m. III. 70.
[5] *Capart:* i. m.
[6] *Roeder* i. m. 259.
[7] *W. Erichsen:* Demotisches Glossar, Kopenhagen, 1954, 120.
[8] A klasszikus egyiptomiban nincs meg. A *br* (kopt *Bαλ*) szem (duális) is csak a görög korból ismeretes a WB I. 465 szerint. E helyen mondok köszönetet *B. H. Stricker*-nek levélben közölt értékes megjegyzéseiért.

A *Blemmyes* kérdés történeti és nyelvészeti szempontból is a legnehezebben, vagy alig megoldható problémák közé tartozik. Ebből most csak a legáltalánosabb — közvetlen témánk szempontjából nélkülözhetetlen — anyagot vizsgáljuk meg. A *Blemmyes* nevét már Theokritosnál (XVII, 114) megtaláljuk, de felbukkanásukban és eltűnésükben több a homály, mint a bizonyosság. A római auctorok által említett fej nélküli, szemüket a mellükön viselő *Blemmyae* félelmetes, de mesebeli, irreális alakokká torzultak. Alapjában véve még ma sem ismerjük e népet, sem írás nélküli nyelvüket. Komoly történelmi tényező volt ez a Nílus és a Vörös-tenger közt élő núbiai nomád nép ; egy-két vesztett ütközet ellenére az i. u. 6. századig meghódítatlan terület és örökös veszély a római birodalom Nílusmenti területeire.[9] A núbiaiakkal *(Nobatae)* együtt a philaei kultusz helynek, az egyiptomi vallás utolsó menedékének ők az ápolói, míg Núbia be nem kebelezi a *Blemmyes* területét és annak kereszténnyé léte a philaei szentélynek is végét jelenti ; a rómaiakkal mindvégig dacoló *Blemmyes* pedig ezután eltűnnek a történelem színpadáról.

Egy több századon keresztül jelentős szerepet játszó népről van szó, amelynek éppen nomád jellegéből, írástalanságából következik az őt körülvevő homály. Csak akkor figyelt fel rájuk az akkori világ, amikor becsapásaikkal a hatalmas római birodalom rettegett ellenfelei lettek, de politikai súlyuk elvesztésével éppen olyan hirtelen el is tűnnek a művelt világ szeme elől.

A kérdést tehát úgy kell felvetnünk, hogy hol és kikben keressük a *Blemmyes* történeti szereplése előtti és utáni nomád népet. Ez a probléma ismét egy nagy kérdéskomplexumhoz vezetne, de a szorosabb értelemben vett kérdés szempontjából a leglényegesebbet kiragadhatjuk belőle.

Az óbirodalomban az egyiptomiak által ismert núbiai országok *Jꜣm*, *Jrṯt*, *Wꜣwꜥt*[10] mellett *Mḏꜣ*[11] is területi elnevezés. Sethe[12] és Gardiner[13] mutatott rá az Egyiptom ellenségeinek mágikus megsemmisítésére szolgáló középbirodalmi varázsszövegek egy sajátos alkalmazásmódjára. Amíg a felsorolt núbiai törzsfőket általában egy-egy nép «főnöke» címmel nevezik meg, addig egyedül a «medai» Uaḥib *(Wꜣḥ-jb)* szerepel egyszerűen, törzsi jelzői megnevezéssel és egyiptomi névvel, ami különleges helyzetét és Egyiptommal való szoros kapcsolatát bizonyítja.

Ez a kapcsolat nemcsak núbiai segédcsapatok alkalmazásában jelentkezett, hanem abban az állandónak nevezhető viszonyban is, amit a núbiaiaknak Egyiptomban való alkalmaztatása jelentett már kezdettől fogva, tehát már az óbirodalomban.[14] A medai szó újbirodalmi jelentése 'rendőr, vadász'[15] nemcsak a sivatagi területeken, de máshol is, pl. a Nekropolisban, vagy a királyi udvartartás szolgálatában működő közbiztonsági szerv elnevezése, és már nem is az etnikumot, hanem az azzal eredetileg legszorosabb összefüggésben levő foglalkozást jelenti. A XX. dinasztia után már alig hallunk medairól. A núbiai területek nomádjainak későbbi összefoglaló neve a Bedja.

Még ha nem is használjuk fel döntő évként a Schäfer által felvetett, és mások által is képviselt[16] Meḏa = Bedja azonosítást (az m > b változás lehetőségével szemben

[9] Vö. *J. Krall:* Beiträge zur Geschichte der Blemmyer und Nubier. Denkschriften der k. Akad. d. Wiss. Phil. Hist. Kl. 46. Wien, 1900. Pauly—Wissowa, Blemmyes *(K. Sethe)*, 1897, 566. *G. Roeder:* Klio, 12 (1912) 51 skk. *E. Żyhlarz:* Zeitschrift für Eingeborenen-Sprachen, 31 (1940—1941) 1.

[10] Legújabb tárgyalásuk az eddigi irodalom kritikájával, *E. Edel:* Inschriften des Alten Reiches V. Die Reiseberichte des Hrw-hwjf. Deutsche Akademie d. Wiss. zu Berlin. Inst. f. Orientforschung. 29. 1955 (Grapow-Festschrift) 51 ff.

[11] A *mḏꜣ* problémáról részletesebben : *A. H. Gardiner:* Ancient Egyptian Onomastica I. Oxford 1947, 73 ff.

[12] *K. Sethe:* Die Ächtung feindlicher Fürsten. Abhandl. d. Preuss. Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. Nr. 5. 1926, 36.

[13] *Gardiner:* i. m. 80.

[14] Núbia néprajzi viszonyainak legújabb alapvetése, *R. Herzog:* Die Nubier, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Völkerkundliche Forschungen. Bd. 2 (1957,) 163 is Säve-Söderbergh alapvető művére (Ägypten und Nubien, Lund 1941) utal. Egyiptom és Núbia kapcsolatának az átmeneti korra vonatkozó kérdéseire l. még : *Säve-Söderbergh* : Kush 4 (1956) 54 ff.

[15] *W. B.* II. 186. A III. Thutmosis szolgálatában álló Noferhaut medai tiszt budapesti emlékkövére l. *Ed. Mahler:* Aegyptische Altertümer in Ungarn, Abhandlungen des XII. Internationalen Orientalisten-Kongresses, Hamburg, 1902, 339 ff.

[16] Az erre vonatkozó irodalomra l. *Gardiner:* i. m. 80.

Gardiner hivatkozik az adulisi feliratban levő *βεγα* és az egyiptomi md3 egyezésének hangtani nehézségeire)[17] kétségtelennek kell tartanunk, hogy az a terület, amely a meghatározott pontos határok közé nem szorítható említett núbiai törzsek otthona volt, magában foglalja az egyiptomi ó- és középbirodalmi Medau, a jelenkori Bedja törzsek és a kettő között — a jelen probléma szempontjából vizsgálandó időre — tehető *Blemmyes* nomád hazáját is.

I. Psammetik uralkodása óta az egyiptomi és núbiai terület politikailag elkülönült, bár ez nem jelenti a gazdasági kapcsolat megszakítását; Núbia természeti kincseit igyekeztek továbbra is kihasználni.[18] Természeti, földrajzi akadályoknál is jobban megnehezítette ezt az alsó núbiai rabló nomád törzsek jelenléte. Ezzel függhet össze II. Psammetik núbiai expedíciója és egy egyiptomi karaván biztosító csapat szerepelhet Amasis uralkodása 41-ik évében is.[19] E nyugtalankodó, de nagyobb politikai jelentőséggel nem bíró núbiai nomádok jelenléte kétségtelen, bár az egész V. században nem tudunk semmi közelebbit Egyiptom és Núbia viszonyáról. A XXVIII—XXX. dinasztia sem terjed túl az I. kataraktán. Alsó-Núbia mintegy független tér marad, és I. Ptolemaios is csak büntető expedícióra vállalkozhatott a rabló törzsek ellen.[20]

Ha tekintetbe vesszük, hogy az újbirodalom végén a *md3w* szónak már nincs területi értelmezése, hogy a *Blemmyes* gyakoribb említése azért történik csak a római császárkorban, mert ekkor jelentenek komoly veszedelmet az egyiptomi határterületen, továbbá, hogy — az eddig ismert anyagban — egyiptomi forrásokban először VII. Ptolemaios uralkodása alatti okmányban találkozunk e megjelöléssel, de akkor már «Egyiptomban született *Blemmys (blhm)*», megnevezéssel,[21] végül, hogy a *Blemmyes* eltűnése után a kérdéses területen levő törzsek szerepelnek a Bedja név alatt, akkor jogosan feltételezhető, hogy nagyjából egy területen élő, fajilag, nyelvileg összetartozó, életmódban egyező nomád törzsek összefoglaló nevéről van szó.[22] A *Blemmyes*nek a Bedja törzshöz tartozása, azaz elődeiként való felfogása ma általánosan elfogadott.[23] Ennek nyelvészeti megalapozását Zyhlarz fektette le a ránk maradt összetett *Blemmyes* nevek vizsgálata által.[24]

Az «Ächtungstexte» alapján a középbirodalomban Egyiptomra még veszélyt jelentő medau név később köznapi használatúvá válik, mint foglalkozás jelölés; a Róma egyiptomi területeit sokáig fenyegető *Blemmyes* népről sem hallunk később. Egyes nomád törzsek harciassága egy bizonyos gazdasági és politikai egységben érvényesül egy ideig, de ezután minden esetben eltűnnek a nagy núbiai terület rokon népei között. Az önálló, de még az idegen uralom alatt levő ókori Egyiptom is olyan jelentős társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális tényező marad a határvidéken élő nomád lakossággal szemben, amelynek hatása nagy vonzóerőben mutatkozott. A pusztai életmódban edződött nomádok mint katonák, vadászok, rendőrök, küldöncök lépnek egyiptomi szolgálatba, idővel le is telepednek ott és másféle, például házimunkában is alkalmazzák őket. A *medau* esetében egy lassú, de állandó folyamat végső következményéről tanúskodik a szó értelemváltozása. Joggal feltételezhető, hogy a *Blemmyes* összefoglaló neve alatt megjelenő nomád núbiaiak is találtak alkalmaztatást Egyiptomban. A nagyhatalmat képviselő közép- és újbirodalmi Egyiptom és a hanyatló késői kori Egyiptom gazdasági és politikai helyzete közt nagy a különbség, de e kultúrterületnek a vonzereje mindig megmaradt. Tekintetbe veendő a sivatagi területnek sokszor mostoha természeti viszonyaiból következő gazdasági helyzet is. Ha a medau núbiaiak Egyiptomba áramlásához hasonló folyamatról már nincs is szó, de az újbirodalomig azok által művelt foglalkozások bizonyára még az idegen uralom alatt levő Egyiptomban is lehetőségként kínálkoztak az akkori nomád núbiaiak, így a *Blemmyes* számára is. Jelentősnek kell tartanunk e szem-

[17] Uo.

[18] Vö. *Fr. K. Kienitz:* Die politische Geschichte Ägyptens vom 7. bis zum 4. Jahrhundert, Berlin 1953. 127.

[19] *W. Erichsen:* Klio 34 (1941) 57 ff.

[20] *W. Struve:* Zur Geschichte Ägyptens der Spätzeit. Bulletin de l'Academie des Sciences de l'URSS Classe de Sciences Hist.-Phil. 199, 2. jegyz. valószínűnek tartja *Brugsch*nak véleményét, hogy a rabló törzsek alatt a Blemmyes értendők.

[21] Rylands Pap. No XVI. 5 (házassági szerződés)

[22] Pauly-Wissowa, Syene *(H. Kees)* 1022.

[23] Vö. *J. Krall* i. m. 6, *Zyhlarz:* i. m. 1, *A. J. Arkell:* A history of Sudan, London, 1955, 170, 178, *J. Leclant* recenziója: Kush 5 (1957) 93 ff.

[24] *Zyhlarz:* i. m.

pontból, hogy a már említett eddig ismert első egyiptomi démótikus erre vonatkozó jogi írásemlék már egy Egyiptomban született *Blemmysről* tanúskodik a Ptolemaios korban.

A Rylands pap. IX. 5/5-ben előforduló és általunk vizsgált szó a Peteese család történetének a perzsa uralom alatti Egyiptom időszakában visz minket. Mint az előzőkben kifejtettük, a kérdéses szó írásában vagy íráshibát, vagy bizonytalanságból eredő írásjegyet kell látnunk. A szónak tartalmi és nyelvi szempontból egyaránt kizárható «vak» értelmezése helyett adódó másik lehetőség : a *blhm* (vagy *blhlm*), a felsorolt indokok alapján a szöveg értelmezését lehetővé teszi. Memphisből a nagyobb távolságra levő Teudajba kell küldeni egy hatósági embert, egy rendőrfélét, aki a gyanusítottakat előállítja. A szövegből még az is kiderül, hogy nem egy magasrangú tisztről, hanem inkább egy közemberről van szó, mert az az összeg, amivel azt megvesztegetik, igen csekélynek, mondható. Ilyen közbiztonsági, egyben küldönc szolgálatra alkalmas ember lehetett a szövegünkben említett Uahibrémeriré, a *blhm*, úgy ahogy azelőtt és azután is előszeretettel alkalmaztak Egyiptomban núbiaiakat ilyen szolgálatra.

A *Blemmyes* törzsnév bizonytalan írására vonatkozóan tekintetbe vehetjük azt is, hogy a kérdéses korban egy bizonyára még nem általánosan használt fogalomról volt szó, továbbá, hogy az egyiptomi, azaz démotikus írásban eddig ismert különböző írású előfordulások közt egy metathesises *bhlm* alak is található,[25] végül, hogy a szónak vokalizációja még ma is nyitott kérdés.[26]

Blhm a koptban a saidi és bohairi dialektusokban az egymástól különböző *Blhmowe*, illetve *Balnemmowi* plurálisokban maradt fenn. Vycichl legutóbbi vizsgálata is leszögezi,[27] hogy az egyiptomi vagy kopt hangtörvények szerint a *blhm* (vö. saidi *balehmu* singularis) mellett a bohairi alak *ln* változata nem magyarázható. Ehhez vehetjük a görög *Βλέμυς* és *Βλέμμυς* alakokat is. Feltételezhetjük, hogy a Zyhlarz által felvetett *balhama-ui*[28] olyan *h*-t tartalmazott, amely nem felelt meg egyiptomi, illetve kopt *h*-nak.

A *Blemmyes*, *Blemmyae* név alakulásának még egy érdekes, talán kellőképpen nem értékelt változata van a VII. századi Ravennas Geographusnál.[29] Az általa használt *Blegmies* névforma egyedül áll, azonban jelentőségét megadja a szerző indokolása (I. 1) amely szerint szándékában volt : «*...subtilius indicare mundum... nisi..., ut barbarus mos est, forsitan ut olim nominatae sunt patriae, civitates vel flumina, nuper aliter appellentur*«, ami azt jelenti, hogy a régebbi névalakok mellett azoknak újabban kialakult változatait is figyelembe vette.[30] Ha a kopt saidiban és bohairiban egyaránt meglevő-*u* végzet kapcsolatba is hozható a Zyhlarz által feltételezett bedauye *-ui* nominalis suffixummal,[31] kétségtelen, hogy a *h* hangzó az északi területen, a bohairiban elvész. Az idegen népnévnek az északi és déli egyiptomi kiejtés szerinti különbsége tükröződhet végső fokon a *Blemmyes*, *Blemmyae*, illetőleg a VII. századi geografus által használt, a *g* hangzót jelölő *blegmies* alakban is.

Az idegen szó ejtésében mutatkozó különbség és az a körülmény, hogy egy feltételezhetően nem általánosan ismert fogalomról van szó, némi magyarázatul szolgálhat a közép-egyiptomi teudaji pap bizonytalan írásának. Az Egyiptommal szomszédos törzsi csoportosulások és népnevek változtak az évszázadok folyamán, de kezdettől fogva éreztette hatását e területekre Egyiptom vonzereje. Ez mutatkozik a már az óbirodalomban egyiptomi szolgálatba lépő núbiaiak esetében,[32] vagy akár a középbirodalmi medau törzsfő egyiptomi nevében ugyanúgy, mint a Ptolemaios kori szerződésben említett, már Egyiptomban született *Blemmys* személyében is. A teudaji papok perében a vádolt személyek előállítására kiküldött Uahibrémeriré, a vázolt indokok alapján feltételezhetően *Blemmyes* származású rendőr — akinek egyiptomi neve ugyanúgy, mint az említett medau törzsfőé, az *w3ḥ-jb* «baráti» jelzővel képzett —, e folyamat megszakítatlanságának egyik bizonyítékául szolgálhat a perzsa kor elején.

[25] *Erichsen:* Demotisches Glossar, 120.
[26] *W. Vycichl:* Kush 6 (1958) 179.
[27] Uo.
[28] *Zyhlarz:* i. m. 5.
[29] Pauly-Wissowa, Ravennas Geographus *(Funaioli)* 305.
[30] *Szilágyi J. Gy.*-nek köszönöm, hogy az idézet jelentőségére figyelmemet felhívta.
[31] *Zyhlarz:* i. m. 5.
[32] *E. Otto:* Ägypten. Der Weg des Pharaonenreiches, Stuttgart, 1955, 88 külön kiemeli a «megbékélt núbiaiak», azaz rendőr és zsoldoscsapatok zaklatásszerű álláskeresését a templomi uradalmaknál.

VITA

GÖRÖG ÉS RÓMAI KÖLTŐK ÚJ MAGYAR KIADÁSAIRÓL

EROSZ ÉS ÁMOR. GÖRÖG ÉS RÓMAI KÖLTŐK A SZERELEMRŐL. Szerkesztette: *FALUS RÓBERT*. Budapest, Magyar Helikon 1957, 242 lap, 10 200 példány.

LATIN KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA. Szerkesztette *SZEPESSY TIBOR*. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó 1958. 278 lap, 8 500 példány.

A KÉTEZER ÉVES OVIDIUS. SZEMELVÉNYEK A KÖLTŐ MÜVEIBŐL. *MARÓT KÁROLY* bevezetésével. Budapest, Gondolat Kiadó, 180 lap. I. kiadás 1957, 5000 példány; II. kiadás 1958, 8 100 példány.

HORATIUS: VERSEK. *BEDE ANNA* és *NOVÁK JÓZSEF* fordításai. Válogatta *RÉVAY JÓZSEF*. Budapest, Európa Könyvkiadó 1959, 183 lap, 12 500 példány.

GÖRÖG ÉS RÓMAI IRODALOM. Szerkesztette *GÁBOR EMIL, KERÉNYI KÁROLY, NÉ, MEGYER SZABOLCS*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat 1958, 334 lap-12 képtábla, 4 000 példány.

I

A példányszám jelzése a kötetek után nem szokás, de ebben az esetben úgy tűnik, hogy ez a legfontosabb, amit elsőnek kell az új kiadványokról elmondani: hogy összesen közel ötvenezer példányban jelentek meg és fogytak el. Maga ez a tény — a háborús években igen keresett antik kiadványok 500—1500-as példányszámaival összevetve — nem kevesebbet jelent, mint hogy az antik költészet szakemberek, műélvezők és visszavonulók szűk körének táplálékából mai magyar irodalmi kultúránk szerves részévé lett, a legszélesebb olvasótömegek tanítójává, nevelőjévé, gyönyörködtetőjévé. Aligha volt Magyarországon a két háború között vagy azelőtt kiadó, fordító vagy kutató, aki komolyan merészelt volna arra gondolni, hogy latin költők háromszáz lapos antológiája szinte órák alatt fog közel tízezer példányban elfogyni, és Horatius Noster legelvakultabb szerelmesei sem álmodtak tizenkétezres példányszámú Horatius-kötetről; arra pedig a mostani kötet kiadója sem mert számítani, hogy az Ovidius-könyv ötezer példánya olyan kevésnek fog bizonyulni, hogy egy év múlva nyolcezer példányos második kiadás válik szükségessé. A görögöket illetően biztosan elmondhatjuk, hogy soha még az iskolai görög tanítás sem szerzett annyi olvasót a görög irodalomnak, mint amennyi most van, és ami az olvasott szerzők körének szélességét illeti, bizonyosan áll ez a római irodalomra is. A fenti kötetek ugyanis egy népes sorból vannak kiemelve: az elmúlt két évben — tudomásom szerint — 23 görög és római szerzőktől fordított kötet jelent meg magyarul összesen mintegy százötvenezer példányban. A kulturális forradalom megtörténtéről itt pusztán a számadatok mindennél többet mondanak.

Természetes, hogy ezeknek az eredményeknek azok örülnek a legjobban, akik az antik kultúrák kutatását és közvetítését választották hivatásul. Ez az öröm azonban most mégsem lehet azoknak az anakhorétáknak az öröme, akik azt látják, hogy naprólnapra többen követik őket szikla-lakásaikba. A helyzet pontosan az ellenkező: a tömegek nem követték az elvonulókat, hanem arra kényszerítették őket, hogy visszatérjenek közéjük. A százötvenezer kötet mintegy félmillió olvasót jelent, minden huszadik embert Magyarországon, a ma született csecsemőket is beleszámítva. Egy egész ország soha nem látott méretű művelődési igényének és lehetőségeinek tünete tehát az antik irodalom népszerűsége, s ha azt mondjuk, hogy egyik és nyilván nem is a legjellemzőbb tünete, ezzel legkevésbé sem váltunk «árulóivá» az antik kultúrák propagálása ügyének. Ellenkezőleg: a fenti eredmények szilárdságának legfőbb biztosítékát kell éppen abban látni, hogy az antik irodalmak iránti érdeklődés nem elszigetelt jelenség, nem szűkkörű szekta-mozgalom, hanem szerves része az egész emberi művelődés legjobb hagyománya iránti érdeklődés kitágulásának, hogy tehát az antik irodalom a ráeső *arányos* részt kapja csak meg ebből a kitágult érdeklődésből akkor, amikor a tízezres példányszámok ezen a területen is egyre gyakoribbakká válnak. Azt a részt, amely sokmilliós évi kapacitású könyvkiadásunkból ráesik, figyelembe véve egyfelől a távolságot, amely a két kort elválasztja, másfelől azt az emberi és esztétikai nevelőerőt, amelynek birtokával a görög és római kultúra sokban példájává vált a következő évezredeknek.

Nem kevesebbről van tehát szó, mint hogy az antik kultúrák ismeretének közvetítői ma Magyarországon nem pusztán egymásnak és külföldi szakkutatóknak dolgoznak, hanem munkájuk eredménye szinte az egész országhoz eljut, hogy olyan helyzetbe került tudományunk, hogy a maga területén egész népünknek nevelője lehet, és annak is kell lennie.

Talán nem kell bővebben kifejteni, hogy ez az új helyzet — amelynek még igen kevéssé vagyunk tudatában — új feladatokat, új munkamódszereket teremt magától is, és legsürgősebb tennivalóink közé tartozik azoknak a kutatási és szervezési módoknak a kialakítása, illetve tovább alakítása, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az új feladatoknak megfelelhessünk. A szakmunkákban előforduló tévedéseket az olvasók és a munkát használó következő generációk a forrásokhoz visszanyúlva kijavítják: a szakirodalomnak ma már igen kevés komolyabb tévedése válik tartós életűvé. A széles tömegekhez szóló munkákban a tévedések annyival súlyosabbak, amennyivel nagyobb hatásuk lehetősége.

A görög és római irodalom fordításainak kiadása nem az egyetlen lehetősége annak, hogy az antik kultúrákból mindaz, ami arra érdemes, eleven hatóerővé váljék mai kultúránkban, de kétségtelenül ez a leghatásosabb és a legnagyobb tömegbázist jelentő lehetőség. Ezért kell az antik-fordítások ügyét a magyar klasszika-filológia egyik legfontosabb, középponti ügyévé tenni. A feladatok óriásiak: a szakemberek vállán nyugszik szükségképpen a felelősség azért, hogy mit, milyen sorrendben, milyen mértékben és milyen módon ismertetünk meg a mai olvasókkal. A terület eléggé speciális képzettséget igényel ahhoz, hogy a kiadók az átlagosnál nagyobb mértékben legyenek ráutalva a szakemberek támogató tanácsaira, s ennek teljes mértékben tudatában vannak. Sokkal inkább, mint mi magunk a ránk váró feladatok nagyságának és fontosságának.

Mindez eléggé indokolja, hogy az antik-fordítások kérdését sokkal alaposabban és rendszeresebben vizsgáljuk, mint az régebben szokás volt. Jelenleg úgy látszik, hogy a fordítások — fordítóknak, szerkesztőknek, ellenőrző szerkesztőknek és lektoroknak a maguk munkájával szemben támasztott — igényessége nem áll arányban annak az igénynek a mélységével, amely az antik-fordítások kiadásának fellendülését létrehozta. Ezen feltétlenül változtatnia kell, mert egész tudományunk létezésének alapjai válnának kétesekké, ha nem tudnánk lépést tartani az olvasók tömegeinek igényességével. Nem lehet azt mondani, hogy általános és súlyos hibákról van szó, inkább olyan jelenségekről, amelyek nagyon jól magyarázhatók a hirtelen ránkszakadt feladatok sokaságából és abból, hogy felkészületlenek voltunk munkánk kereteinek ilyen méretű kiszélesedésére. Ahhoz azonban, hogy a kezdeti hibák ne mélyüljenek el, ne váljanak általánosakká, szükséges az elért teljesítmények, a megjelent munkák aprólékos elemzése, részletes és a legkisebb hanyagságot, elnézést, félreértést is említésre méltató megvitatása, kritikája.

II

A négy, részletesebben tárgyalandó versgyűjtemény három különböző műfajt képvisel. Az első tematikai antológia: a görög és római szerelmi költészetről kíván képet adni; a második történeti: a római költészet egészét kívánja bemutatni; végül a harmadik és negyedik monografikus: egy költő életművét szeretné megismertetni az olvasóval. Arra a döntő fontosságú kérdésre, hogy kiknek szólnak ezek a kötetek, szintén háromféle választ kell adni. Az első felnőttekhez; a második főként a tanuló ifjúsághoz — ezért jelent meg az ifjúsági könyvkiadó kitűnően szerkesztett «A világirodalom gyöngyszemei» című sorozatában; a harmadik és negyedik mindenkihez, aki olvas Magyarországon — ezt mutatja megint csak a sorozat is, amelyben a Horatius-kiadvány helyet kapott: a «Világirodalmi Kiskönyvtár», a külföldi irodalmak klasszikusainak rövid idő alatt a századik kötete felé haladó, legmozgékonyabb és ugyancsak mintaszerűen szerkesztett sorozata.

Nem vitatható, hogy mindhárom műfajnak van jogosultsága, az egyes kötetek megítélésének tehát abból kell kiindulni, hogy a maguk feladatát mennyiben teljesítették. Az «Erósz és Ámor» feladata címében már adva van: a görög és római szerelmi líra legmaradandóbb alkotásainak bemutatása. Hasonló jellegű önálló gyűjtemény még soha nem jelent meg magyarul, s a szerkesztő, Falus Róbert, akinél az utóbbi években kevesen tettek többet a görög és római irodalom hazai megismertetéséért és népszerűsítéséért, nem elégedett meg egyszerűen szép versek egymás mellé rendezésével, hanem két ezen túlmenő feladatot is kitűzött maga elé: az antik szerelmi költészet bemutatását mind hossz-, mind keresztmetszetben teljessé, történetileg hitelessé akarta tenni. Ezért egyfelől tudatosan nem zárta ki a kötetből az antik szerelmi költészetnek azt a

részét, amelyet ma kissé rosszaló hangsúlyúvá vált szóval lehet erótikusnak nevezni, nem zárta ki belőle sem azokat a verseket, amelyek mai társadalmunk erkölcsi törvényeivel ellenkező szemléletet tükröznek, sem azokat, amelyek korunkban szokatlan nyíltsággal beszélnek a szerelem kérdéseiről. Mindennek kétségtelenül megvan a jelentősége: az antik világnak a miénktől gyökeresen elütő némely szokása aligha fog romboló hatást gyakorolni, másfelől bemutatásuk szükséges egy modernizálástól és idealizálástól mentes, hiteles antik-kép kialakításához, hiszen ezek a szokások, erkölcsi normák az azokat kialakító társadalom törvényszerű fejlődésének tükrözői. Ami pedig a nyíltságot illeti: a görög költészet nevelő hatását Engels nem utolsó sorban éppen abban látta, hogy megtanítja a mai kor álszeméremmel és előítéletekkel telt emberét a természetes dolgokról természetesen beszélni. Ugyanakkor kétségtelenül megvan ennek a teljességigénynek az a veszélye, hogy az olvasóknak nem a leginkább művelődésre vágyó rétegeire appellál, s az ilyen könyv könnyen alkalmassá válik arra, hogy a pornográf irodalom után vágyók találják meg benne kedves olvasmányukat. Meg kell vallani, hogy a kötetben szereplő ilyen versek arányszáma őket látszik igazolni. Félreértés ne essék tehát: nem az ilyen témájú versek megjelenését kell kifogásolni, különösen egy olyan kötetben nem, amely címével is figyelmezteti az olvasót arra, hogy felnőtteknek való, de minden hamis álszemérem nélkül kissé túlméretezettnek kell éreznünk az antik szerelmi költészet «erótikus» oldalának bemutatását. Különösképpen, ha ez nem is felel meg *arányaiban* az ókori helyzetnek, legalábbis akkor nem, ha a legmagasabb művészi színvonalú költészetet nézzük, s ennek az oldalnak a kihangsúlyozására olyan művészileg jelentéktelen versek is bekerültek a gyűjteménybe, amelyeknek kiválasztását csak tárgyuk indokolhatta.

Sokkal egyértelműbben pozitív vonása a kötetnek az antik szerelmi költészet hosszmetszeti képének teljessé tevésére való törekvés. Falus nagyon örvendetes módon mert szakítani azzal a szokással, hogy csak az «iskolai» szerzőket értsük antik költészeten, és a klasszikus költők mellett aránylag nagy helyet kaptak az antológiában a hellenisztikus és császárkori görög költők, továbbá a Catullus előtti és a késői római költészet képviselői is. Így részben magyarul eddig még meg nem szólaltatott, részben elfelejtett, ma már nem élvezhető fordításgyűjteményekben szereplő költők kerültek be a köteten keresztül a magyar irodalom eleven vérkeringésébe: a görögül írók közül Dioskoridés, Poseidippos, Eratosthenés, Meleagros, Kapitón, Killaktór, Philodémos, Markos Argentarios, Dionysios, Onestés, Ruphinos, Paulos Silentarios; a rómaiak közül a korai Valerius Aedituus és Porcius Licinius; Lutatius Catulus; a Priapus-dalok szerzői; a későiek közül pedig Ausonius, Avitus, Porfirius, Luxorius, Petrus Referentarius. Ezeknek fordításai szinte kivétel nélkül újonnan készültek, míg a klasszikus költők fordításait túlnyomórészt a meglevő és részben már klasszikusokká vált fordítások közül válogatta ki igen jó érzékkel a szerkesztő, mind a teljesség, mind a változatosság, mind az esztétikai színvonal igényeit szem előtt tartva. A görög részben a főként a fentiektől származó 35 epigrammán (túlnyomórészt a Görög Anthologia V. könyvéből) és két Sapphó-töredéken kívül nincs is más új fordítás, mint három rövid Euripidés-töredéké; a római részben a felsoroltak versein kívül új egy Catullus-vers (32), Horatiustól a 11. epodos, c. IV. 1. és az I. könyv 2. szatírájából egy részlet, Tibullustól két elégia (II. 4 és 6), Propertiustól III. 24. és 25., Ovidiustól az Ars amatoria több részlete, Martialistól 14 epigramma, a Pervigilium Veneris, továbbá az Anthologia Latina 396. sz. darabjának fordítása. Mindezek — Szepessy Tibor két Euripidés-részlete, Orbán Ottó és Somlyó György néhány görög epigramma fordítása, a horatiusi 11. epodosnak és az Ars amatoria részleteinek Radó Györgytől, a két Sapphó-töredéknek és egy Kallimakhos-epigrammának Devecseri Gábortól származó fordítása kivételével — Horváth István Károly munkái.

Semmi, ami idevaló, nem maradt ki a kötetből: Homéros és a homérosi himnuszok, a korai görög lyrikusok, a görög bukolikusok, valamint a nagy rómaiak: Lucretius, Catullus, Vergilius, Horatius, Tibullus, Propertius, Ovidius, Martialis megfelelő arányban vannak képviselve benne. Természetes, hogy ezt az arányt bizonyos tekintetben meghatározta a meglevő, illetve felhasználható fordítások anyaga is. Sok volt, amit nem lehetett kihagyni, mert már integráns része a magyar költészetnek is, máshol mindeddig nem akadt megfelelő fordítás. Kár azonban, hogy legjobb görög-fordítóinkat alig vonta be a szerkesztő új fordítások készítésébe.

Egészen más szempontok kellett hogy vezessék Szepessy Tibort, a latin költők antológiájának szerkesztőjét. A római költészet egészéről kellett összefoglaló, lehetőleg teljes képet nyújtania a jövő olvasóinak. A feladat kétszeresen is új: soha még magyar nyelven nem jelent meg önálló latin versantológia az ifjúságnak (tudomásom szerint görög is csak kettő: az 1901-ben Zilahon kiadott görögpótló iskolakönyv az Ady-élet-

rajzokból jól ismert Kincs Gyula szerkesztésében és Sarudy György Görög lyrai anthologiája Budapesten, 1902-ben, ugyancsak görögpótlósok számára). Másfelől ez az első gyűjtemény századunkban, amely speciálisan a római költészetről kíván magyarul teljes képet adni. Egyetlen ilyen nemű elődje, a Radó Antal szerkesztette «Latin költők» talán már születésekor (1885) elavult volt ; s azóta csak két hasonló tárgyú gyűjtemény jelent meg : a második világháború idején emigrációba kényszerült tehetséges műfordítónk, Rónai Pál fordításait tartalmazó «Latin költők» 1941-ben és az egyetemi segédkönyvül szolgáló Világirodalmi Antológia I. kötetének harmadik része (1952, ill. 2. kiadás 1953). Mindkettő más jellegű volt, mint a mostani gyűjtemény : az első semmiféle teljességre nem törekedett, hanem a fordítónak az évek során összegyűlt kedvenceit adta megvallottan szubjektív válogatásban, nem zárva ki a közép- és újkori latin költészetet sem ; a második a költészet mellett a szépirodalmi jellegű próza és a dráma legjellemzőbb alkotásainak bemutatására is kiterjedt.

Az új antológia szerkesztője alkalmazkodva a feladathoz, elkerülte az anyag túlzott szétaprózását, és pedagógiai szempontból mindenképpen helyesen azt a megoldást választotta, hogy inkább a legnagyobb, a tanuló ifjúság számára feltétlenül megismerendő költők viszonylag teljes portréját alakítja ki, mint hogy a római költészet nyolcszázados ókori fejlődését felnőtt olvasóknak vagy irodalom-kutatóknak érdekes és élvezetet nyújtó, de az ifjúság figyelmét lekötni nem tudó szemelvényekkel mutassa be egészében. A drámairodalom — helyesen — teljesen kimaradt a kötetből, s az lényegében az i. e. és i. sz. I. század legnagyobb költőire koncentrálódik, Catullus, Lucretius, Vergilius, Horatius, Tibullus, Propertius, Ovidius és Martialis költészetét mutatja be a keretek által megengedett teljességben. Ennek az elvnek a helyességéhez nem fér kétség, ami a korai költészet maradványait illeti. Problematikus azonban a másik oldala : a császárkor későbbi költőinek a Pervigilium Venerist, az antológiákban már-már kötelező Hajósének-et és Rutilius Numatianus 8 sorát leszámítva teljes mellőzése. Jogosan kifogásolták ezt már a fenti egyetemi tankönyv bírálói is, és azt hisszük, valóban sokat nyert volna ez a kötet is a császárkor nagy kritikusainak, Persiusnak és Juvenalisnak, vagy a későrómai költők közül elsősorban Claudianusnak a megszólaltatásával. Ezeknek elmaradását az előszó csak jelzi, anélkül, hogy közelebbről megokolná. Persius még a kötet időbeli keretei közül sem esne ki, ahogy elfért volna közöttük Phaedrus, sőt Lucanus bemutatása is, ha már a szerkesztő — szintén helyesen — az epikus költészetet is be akarta mutatni a kötetben. A válogatás egyébként igen gondos, a kötet rendeltetését szem előtt tartva kitűnően sikerült ; csak egyetlen esetben érezzük elrajzoltnak a képet, amelyet az antológia a bemutatott költőről nyújt : Ovidiusnál. Itt sem a Fasti teljes mellőzését, sem a Tristia és a Pontusi levelek (főként az utóbbiak) túlméretezett szerepeltetését nem tartjuk indokoltnak ; az utóbbiak egyhangúsága biztosan fárasztó és úntató lesz, s nem fogja Ovidius további megismerésére ösztönözni az olvasókat. A kötet jellege miatt problematikusnak érezzük az Ars poetica és a Carmen saeculare kihagyását is. Külön hálával kell kiemelni ezzel szemben, hogy Propertius tehetségének és jelentőségének megfelelő arányban került bemutatásra a gyűjteményben.

A kötetnek, — az előzővel szemben — nem lehetett elsőrendű feladata magyarul még meg nem szólaltatott művek bemutatása. A benne szereplők közül mindegyiknek több fordítása is van, amelyek közül természetesen sokat felhasznált a szerkesztő ; a közölt versek és szemelvények jelentős részét (mintegy két ötödét) azonban új, e kötetben először megjelent fordításban adja, ami a kötetnek műfaji újdonsága mellett külön jelentőséget ad antik-fordítás irodalmunkban. A Catullus-versek közül 14, Vergiliustól a IV. ecloga és két Aeneis-részlet, 21 Horatius-vers, 4 Tibullus- és 10 Propertius-elégia, Ovidiustól az Amores 4, a Tristia 3, a Pontusi levelek 6 darabja, továbbá 9 Martialis-epigramma itt jelent meg először. Az új fordítások túlnyomórészt (közel ötven) Kardos Lászlótól származnak ; mellette elsősorban Horváth István Károly vette ki a részét a munkából (4 Catullus-, 2 Horatius-vers, 4 Pontusi levél, 5 Martialis-epigramma és 2 kisebb szemelvény köszönhető neki az újak közül) ; Devecseri az Aeneis IV. énekének két részletével, Jékely Zoltán, Weöres Sándor és Károlyi Amy egy-egy Pontusi levéllel, a legfiatalabbak közül Bede Anna egy Horatius-levéllel és 4 Martialis-epigrammával, Orbán Ottó pedig a négy Amores-darabon kívül egy Propertius-darabbal gyarapította latin fordítás-irodalmunkat.

A két «monografikus», vagy talán inkább portré-kötet sem képvisel teljesen azonos műfajt ; az Ovidius-válogatást a költő kétezredik születésnapja tette aktuálissá, a Horatius-kötetet egyszerűen az igény a költő műveinek megismerésére. Szerepük fordítás-irodalmunkban és szerkesztői megoldásuk is különböző. Az Ovidius-kötet első a maga nemében : hasonló válogatás nem készült még magyar nyelven a műveiből, s gazdag magyar fordítás-irodalma ma már jórészt elavult. Ennek megfelelően a szemelvényeket

Kardos László irányításával összeválogató Szalmási Pál a részleteiben arányos, teljes Ovidius-kép megrajzolását tűzte ki feladatául, s ezt kitűnően sikerült megoldania: minden, ami Ovidiusból az adott keretek között megismerésre érdemes, szerepel a kötetben, mégpedig az arányok gondos mérlegelésével, természetesen a gyönyörködtetés és szórakoztatás szempontját nem nyomva el valamilyen filológiai teljességre törekvő pedantériával. Ez is indokolja az Amores és az Ars amatoria viszonylag terjedelmes szerepeltetését, anélkül, hogy ez a nagy művek, a két késői gyűjtemény vagy a kisebb munkák rovására menne.

A fordítások összeállításánál a szerkesztő itt is felhasználta a meglevő használható Ovidius-fordításokat, s a szövegek nagyobbik része ezekből került ki. Az Amores 4 darabja, egy a Heroides közül, a Remedia amoris terjedelmes részletei, a Metamorphoses három részlete, a Tristia és a Pontusi levelek 3—3 darabja azonban most először jelenik meg magyarul; mellettük több ugyancsak az Ovidius-jubileum alkalmából készült és nagyjából a kötet első kiadásával egyidőben folyóiratban látott először napvilágot. Az új fordítások javarésze Horváth István Károly munkája; mellette Muraközy Gyula az Amores, a Pontusi levelek és a Metamorphoses egy-egy darabjával, illetve részletével, Kardos László a Tristia egy darabjával, Devecseri Gábor a Metamorphoses egy részével szerepel a kötetben, a temesvári Franyó Zoltán két Tristia-fordítása pedig tudomásom szerint szintén itt jelenik meg először.

Az előző hárommal szemben igen gazdag előzményei vannak a Horatius-kötetnek. Mióta Édes Gergely (és nem Virág Benedek, mint az utószóban olvassuk) 140 éve az első teljes magyar Horatiust kiadta, a szabadságharc utáni évtizedektől eltekintve, szinte nem volt évtized, amelynek ne lett volna meg a maga többé-kevésbé teljes, de önálló kötetben megjelenő magyar Horatiusa. A költő magyarországi sorsa több kitűnő feldolgozásból ismert, s egyetlen darabja sincs, amelynek ne volna jónéhány magyar fordítása. Az egyes fordítóktól származó gyűjtemények mellett 1935-ben a Horatius-jubileumra a nagysikerű, nyolc év alatt három kiadást megért Horatius Noster is megjelent, amely Trencsényi-Waldapfel Imre válogatásában a magyar Horatius-fordítások teljes történetéről ad képet. Nyilvánvaló, hogy ilyen előzmények után csak olyan kiadványnak volt értelme, amely mai költői nyelven és költői színvonalon újonnan szólaltatja meg, a költőt és hozza közel a mai olvasókhoz, szembenézve a műfaj törvényeként a legjobb műfordításokat is előbb-utóbb elérő sorssal, a régebbi fordításoknak az őket megszólaltató költő nyelvvel együttes elavulásával. Olyan Horatius-kötet pedig nincs, amely mai, sőt olyan sem, amely egyáltalán Ady utáni költői nyelvünkön szólaltatná meg Horatiust: Csengeri teljes Horatiusa már megjelenéskor elavult volt (1922), s nem emelkedett mai költészetünk átlag-színvonala fölé a Horatius Noster mellett azóta megjelent három önálló Horatius-kötet sem: Trencséni József 1936-ban, Dömötör István 1938-ban megjelent kis válogatása és Erdődy Jánosnak 1946-ban kiadott, az összes lírai költeményt és az Ars poeticát tartalmazó fordítás kötete. Így minden a választott megoldás mellett szólt: addig is, amíg teljes új Horatius kiadására nincs alkalom, új költői fordításokban olyan válogatást kiadni a verseiből, amely a lehetőség szerint teljes képet ad a költőről.

Ez volt a célkitűzése a válogatónak, Révay Józsefnek is. Sőt ezen túlmenő feladatot is látott a versek kiválasztásában, amelyet zárótanulmányának címével is hangsúlyozott. «Az igazi Horatius» a tanulmány címe, és benne részletesen kifejti a szerkesztő azt a véleményét, hogy egy új gyűjtemény célja az eddigi korok előítéleteitől megtisztított Horatius-képnek az olvasó elé állítása. A korábbi szemlélet fő tévedését abban látja, hogy a szatírák és levelek írójával szemben a carmen-ek szerzőjét részesítették előnyben. Révay szerint a lyrai versek teljes egésze «lemondás a költő egyéniségéről, életérzéséről és egyéni hangjáról is», «tudatos, személytelen, mesterkélt, programszerű, értelmi költészet, hideg művészet, amely ritkán szólhat a szívhez, mivel nem egyéni élményekből táplálkozik, s amennyiben élményszerűnek látszik is valamelyik vers, az is görög költői közhelyek ismétlése» (162. lap); a legtöbb, amire ezekben a költő képes, az «emelkedett előadás és kissé mindig ünnepélyes hang, amelyben nincs semmi könnyedség». (163. lap.) Ennek a felfogásának megfelelően állította össze a kötetet, igazságot szolgáltatva a szatírák és levelek írójának, s az ezekből vett szemelvények a kötet felerészét foglalják el, ugyanannyit, mint a lírai darabok, amelyek — 9 epodos és 40 carmen — nagyjából a Horatius Noster terjedelmében szerepelnek a kötetben.

Nem itt a helye, hogy ennek a Horatius-képnek az igazságáról vitázzunk. Nyilvánvaló, hogy mind a szatíra- és epistula-költő felmagasztalásának, mind a lírikus kritikájának van jogosultsága. Nem látom azonban meggyőzőnek a két Horatius ilyen szigorú elválasztását, sőt szembeállítását egymással; a hexameteres csevegések értékeléséhez nem feltétlenül szükséges minden érdemet megtagadni a lírikustól, sőt még a carmen-költő politikustól sem. Sok Horatius-olvasó van, aki soha nem fogja elhinni,

hogy a Postumus- vagy a Torquatus-vers nem a költő egyéni érzéséről vall, vagy hideg művészet, éppígy nem fogja soha pusztán az augustusi rendszer kritikátlan vagy éppen cinikus magasztalójának tartani azt a költőt, akitől a «*quid leges sine moribus*» az egész Augustus-uralom legmélyebbreható kritikáját adó kérdésfeltevése származik, s aki az augustusi aranykort dicsőítő utolsó carmen-könyvének közepére a holnap szívszorító bizonytalanságának legmegrázóbb megfogalmazását helyezte.

Szerencsére Révay nem veszi a legszigorúbban a kísérőtanulmányban megfogalmazott elveket, és a válogatásban megfelelő helyet ad a lírikusnak is. Egyetlen egy — érzésem szerint szerencsétlen — következménye van Horatius-képének. A költő kétféle hangjának szigorú kettéválasztásából arra a következtetésre jut, hogy két fordítóra van szükség megszólaltatására — egy, a kötet szempontjából szomorú pillanatban elfeledkezve arról, hogy Horatius is egymaga szólaltatta meg ezt a két hangot.

Ez a probléma azért merül fel egyáltalán az utószóban, mert Révay egyébként — ellentétben az előző kötetek szerkesztőivel — azt tartja helyesnek, ha egy költőt lehetőleg egy magyar tolmácsoló szólaltat meg. Ennek megfelelően — hozzávéve említett kettéválasztó felfogását — a kötetbe felvett 10 szatíra és 11 levél Novák József teljes kéziratos fordításából van közölve, az epodosokat és lírai verseket pedig Bede Anna fordította : ez utóbbiaknak mintegy harmada már korábban is megjelent részben vagy egészben a fordító önálló verseskötetében (Reggeli napsütés 1956), a fenti két antológiában és Falus Róbert Horatius-könyvében, de nagyobbik része most először látott napvilágot.

III

Ha mármost a négy kötetben megjelent új fordítások értékét költői erő és filológiai hűség szempontjából nézzük, eléggé vegyes képet kapunk. Általános jelenség, hogy a Nyugat-kör költő-fordítóinak nyomába lépő filológus-képzettségű fordítóink legjobbjai — Devecseri Gábor, Kerényi Grácia, Trencsényi-Waldapfel Imre —, akik az előző két évtized legértékesebb versfordításait adták, egyáltalán nem vagy csak alig szerepelnek új fordítással a kötetben. Költők alkalmi kirándulásai az antik-fordítás területére ma sem ritkák, ilyeneknek köszönheti megszületését Jékely Zoltán, Károlyi Amy, Somlyó György, Weöres Sándor néhány fordítása. Mint műfordító talált rá a világirodalom széles területét bejárva az antik költőkre is Kardos László és Radó György. Mellettük azonban kialakult főként fiatal fordítóknak egy olyan csoportja is, amely írói-műfordítói tevékenységének középpontjába az antik-fordítást helyezte, mintegy «hivatásos» antik-fordítóvá vált, vagy kezd válni. Ezek közül inkább a filológia felől jutott el az antik fordításhoz Horváth István Károly, Muraközy Gyula, Novák József és Szepessy Tibor, inkább a költészet felől Bede Anna és Orbán Ottó.

Elvben nem szükséges egyik csoport mellett sem állást foglalni. Nyilvánvaló, hogy az egyiknek az eredeti szöveg mélyebb, teljesebb megértése az erőssége, a másik viszont mint költő, közelebb tud jutni, és másokat is közelebb tud vezetni a lefordított költőhöz. Emellett többnyire sokkal könnyebb az utóbbiakat a görög vagy latin vers megértéséhez segíteni, mint amazoknak költői szárnyalást kölcsönözni. Általában el lehet mondani, hogy az átlag-színvonal mindkét szempontból, szöveghűség és költőiség tekintetében is elég jó. A kiemelkedő teljesítmény azonban kevés, és ez az olvasóközönség szempontjából súlyos hiba, aminek nem ártana az okait megkeresni.

A legfőbb, azt hiszem, a műgond hiánya, helyesebben az egyes fordításokra szánt idő és fáradság elégtelensége. A jelenség, gondolom, nem korlátozódik az antik fordítások területére, és bizonyos tekintetben szükségszerű következménye az igények hirtelen mennyiségi növekedésének. Ebbe azonban nem szabad beletörődni. Lehetetlen, hogy olyan óriási színvonal-különbségek legyenek egy-egy fordítónak ugyanabból a költőből készült fordításai között, mint amilyeneket néhol ezekben a kötetekben látunk. Az sem tartható fenn, hogy a fordítók néhol túlkeveset fáradjanak az eredeti szöveg megértésén, s vagy elmossák benne azt, ami költőileg szép és megragadó, gyorsan odavetett megoldásokkal elégedve meg, vagy leírjanak nyilvánvaló értelmetlenségeket, nem véve maguknak fáradságot, hogy biztosan általuk is kétesnek érzett interpretációkat tisztázzanak.

Régebbi műfordítás-irodalmunkat a fordítandó darabok megválasztásában általában bizonyos spontaneitás jellemezte : a költők mint versolvasók úgy érezték, hogy egy-egy vers a maga nyelvén azt mondja el, olyan hangot üt meg, ami az övék, s ez a rokonság volt a fordítás ösztönzője. A fordítás így a költő saját tehetségének legmagasabb szintjét érte el olykor, s ebből a gyakorlatból a görög és római költőknek is egy-két mesteri fordítása született Aranytól, Babitstól, Radnótitól, Szabó Lőrinctől és másoktól. Most könyvkiadásunk igénye jóval nagyobb, semhogy ilyen módon kielégíthető volna : kiala-

kult a hivatásos fordítók köre, akik azt fordítják, amit megrendelnek, náluk és még a nem hivatásos fordítókat is akarva-akaratlan magával ragadja a kereslet követelménye. Egyre ritkább eset, hogy egyedül a fordító választja meg a költőt, akit fordítani akar, s a költői temperamentum és hang rokonsága fordító és fordítandó költő között egyre kevésbé domináló szempont a fordítók kiválasztásánál s így munkájuk gyakorlatában is. Ennek a következménye menthetetlenül a fordítások elszíntelenedése. Egy fordító, aki egy év alatt 8—10 költőt fordít, nem találhat időt arra, hogy ezek közül egynek a stílusába, költői világába, kifejezésmódjába beleélje magát, még akkor sem, ha olyan költőről van szó, akivel szemben ez tehetségük rokonsága miatt lehetséges volna. Az ilyen fordítók gyakorlottságuk és verstechnikai készségük mértéke szerinti fokon minden feladatot megoldanak, de kiábrándítóak ezek a megoldások, ha egymás mellett olvassuk őket: archaikus görög és késői római költészet egybefolyik, kivéve természetesen a tárgy és bizonyos fokig a versmérték különbségét, és az olvasó nagyon keveset érez meg olykor még a legnagyobb költők sajátos hangjából is a fordításban.

Ezért kell a négy kötet szerkesztője közül Révay Józseffel egyetérteni abban az alapelvben, hogy egy költőt lehetőleg egy fordító átültetésében adjon egy kötetet. Bizonyos fokig ezt az elvet követi Falus is, míg a másik két kötet szerkesztője tudatosan szembehelyezkedik vele, az egyéb nyelvekből vett fordítás-köteteknek ma általános gyakorlatát követve. Elképzelésük, ahogy Szepessy is kimondja előszavában, az, hogy egy költő alakja plasztikusabbá válik, ha minél több műfordító tolmácsolásában kerül bemutatásra, — nyilván azért, mert a sok fordító közül valamennyit mindegyik eltalál az eredeti hangjából, míg egyetlen fordító esetleges rossz hangvétele szinte elzárja a fordított költőt az olvasó elől. Ez igaz lehet, a megoldást azonban inkább ott kell keresni, hogy kongeniális fordítót válasszunk a fordítandó költőhöz, illetve a fordítóknak legyen módjuk arra, hogy egy-egy szívükhöz és hangjukhoz igazán közelálló költő fordításában elmélyedhessenek, nagyobb részt kapva belőle feladatul, s ne kelljen összecsapniok a munkát, hogy másnap már más feladattal nézzenek szembe.

A sok fordító elvének védelmezői nem számolnak azzal, hogy egyetlen közvetítő esetleges torzításait könnyebb leszámítani a fordításból, mint sokét, s a sok fordítónál az eredetit nem ismerő olvasó számára lehetetlen megállapítani, hogy a sok hang közül melyik van közelebb az eredetihez, s melyik távolabb tőle. Másfelől — és ez a súlyosabb érv — a sokból keveset fordítás, ha nem maga válogatja meg, amit fordít, és ha túlközeli határidők sürgetik, nem ad módot a fordítónak, hogy igazán közelkerüljön a fordított költőhöz. Gyakorlati példák is igazolják ezt. Az az érzésem, hogy Victor Hugo verseinek sok fordítótól készített magyar fordítás-gyűjteménye Nemes Nagy Ágnesnek a Világirodalom Gyöngyszemei sorozatban megjelent nagyszerű Hugo-kötetével összehasonlítva mindenkit meggyőzhet arról, hogy az utóbbi magasan felette áll a másiknak, s annál jóval többet mond a költőről a magyar olvasónak. Ugyanezért érzem Rába György Leopardi-kötetét sok vegyes gyűjteménynél jobban sikerültnek, még ha egyes fordítók egyenként esetleg erősebb költői tehetségűek is nála; a fordító-költő találkozása a fordítandóval és annak elmélyült tanulmányozása, amit egy teljes kötet válogatásának és fordításának feladata kikerülhetetlenül szükségessé tett, olyan kötetet eredményezett, amelyből éles körvonalakkal bontakozik ki a kiválasztott költő képe. (A problémát egyébként egy Lenau-kötettel kapcsolatban ugyanebben az értelemben vetette fel Lay Béla, Csillag 9, 1954, 1792.)

Nem kell azonban ilyen messze menni példákért. Elég antik-fordítás irodalmunk elejéről és legújabb korából vett egy-egy esetre utalni: Virág Benedek Horatiusára és Devecseri Homérosára. Igaz, mindkét esetben költő találkozott azzal az ókori költővel, akit különösen közelállónak érzett magához. De ez magában nem eredményezte volna antik-fordítás irodalmunknak Arany Aristophanése és talán Babits Sophoklése mellett legnagyobb teljesítményeit, ha a fordítások mögött a költővel való elmélyült foglalkozás évtizedei nem álltak volna. Hogy ez mennyire így van, bizonyítja az is, hogy viszonylag kis költői tehetségű fordítók maradandó eredményeket tudnak elérni egy költő fáradságot nem szánó, beható tanulmányozásával, olykor jóval nagyobb eredményeket, mint amelyeket tehetségesebb fordítók hamar odavetett munkái jelentenek: elég itt talán Kemenes József Homérosára emlékeztetni.

Mindezt igazolja a fenti négy kötet is. Azok a költőink, akiknél az antik fordítás egyszeri kitérő, előzmény és talán folytatás nélküli kaland, nem tudják megközelíteni saját költői színvonalukat, s ezen a szerkesztők minden szemmel látható erőfeszítése sem segít pl. Jékely vagy Weöres esetében. Az utóbbi példája különösen kirívó: azok, akiktől legtávolabb áll a költészete, sem tudnák színtelenséggel, szürkeséggel vádolni, s fordításában éppen ez dominál; s hol írna le bármelyik saját versében egy ilyen sort: Ó, te, kit ifjan a székvárosban hagytalak egykor (Ovid. Epist. ex Pont. I. 4, 47). Nem

változtat ezen a tényen az sem, ha Somlyónak a Görög Anthologia epigrammái közül egy-kettőnél bravúros megoldást sikerült találni: a rövid lélegzetű és végeredményben kevéssé igényes hellénisztikus epigrammaköltészetnél szinte véletlenül is kicsúszhat egy ilyen szerencsés találat. Kardos Lászlót, akinek meglepetésszerűen gazdag latinfordítói tevékenységét hozta nyilvánosságra a latin antológia, széleskörű műveltsége, finom verskultúrája minden nehézségen átsegíti. De mintha egészében az ultima manus hiányozna az itt közölt gyűjteményről, akár mert régen fiókba tett, akár mert túlgyorsan készült munkáról van szó. Horatius első ódájának igen szép fordítását szükségtelenül csúfítja el az utolsó előtti sor (Iktass engemet is lantosi sorba), ugyanígy a Torquatus-versét (carm. IV. 7) a befejező sor (gyönge legény Theseus); pedig hogy éppen Horatius talán a legközelebb áll hozzá, azt az I. 11 és a II. 20 carmen kitűnő megoldása eléggé bizonyítja. Ovidius-fordításainak jóval kisebb átütő erejét talán az eredetik is indokolják, de nyilván távolabb is áll tőle a költő, mint például Propertius és Tibullus, akiknek értékes fordításaival gazdagította irodalmunkat. Együtt olvasva fordításait, mégis azt kell mondani, hogy a latin költők egyéni színei elhalványodnak, összemosódnak bennük. Ugyancsak kevés van az antik költő egyéniségéből Radó György rutinos és ízléses, virtuóz megoldásokat nem nélkülöző, de kissé száraz Ovidiusában és Horatiusában is. Orbán Ottó azzal válik ki a többiek közül, hogy ő az egyetlen, aki a fordításokból is érezhetően erős költői tehetségét nem mindig tudja a fordítás-megkövetelte korlátok közé szorítani. Így pl. Propertius egyik elégiájában (II. 16) az eredeti egyszerű *dic-* ét «rúgd ki»-vel, adja vissza, a *libidines* a «förtelmes», a *munera* a «rongy» a víz a «piszokszinü» jelzővel gyarapszik, mert a fordító nyilván kevésnek érzi az eredeti hatását, s őneki köszönhető a «nem etetsz meg maszlaggal» kifejezés is Meleagros egyik epigrammájában (Az eskü-szegőhöz, Anth. Gr. V. 184). Muraközy Gyula megbízható fordításai annak példái, hogy milyen mértékben képes a költői erő bizonyos fokú hiányát az eredeti szöveggel való szeretetteljes és időt nem kímélő foglalkozás pótolni. A kötetek új fordításainak legtöbbjét készítő Horváth István Károly talán a legjobban mutatja mindazt, amit antik-fordításunk problémáiról általánosságban el lehetett mondani. Kétségtelenül kiváló nyelvtudással és nyelvérzékkel, filológusok közt ritka költői tehetséggel alkot bravúrosan nagyszerű fordítások mellett az átlag-színvonal alatt állókat; szerencsés trouvaille-ok mellett elsietett, odadobott darabok, a filológiai interpretáció bravúrjainak szánító megoldások mellett félre- vagy gyakrabban melléfordítások az eredményei a nyílvánvalóan túlgyors, és keveset érlelő és csiszoló, s főként a feladatok közt nem a maga költői hangjának rezonanciája szerint válogató munkamódszernek. Az epigrammák, különösen Martialiséi, mindkét kötetben elsőrendűen sikerültek; nagyon szép a Pervigilium Veneris, a Szerelmes levél (Anth. Lat. 396); erőtlenebb az eredetinél, de fordítás-irodalmunk komoly nyeresége néhány Propertius-fordítása, míg Tibullusai szolídak, de gyakran élettelenek, és az eredeti értelmének mélyére hatolást a problémák megkerülésével helyettesítik, a Luxorius-versekben pedig szinte rá sem lehet ismerni az egyébként szigorú elvek szerint fordító filológusra: az egyik egy sorral több, a másik eggyel kevesebb az eredetinél (Anth. Lat. 463 ill. 476), s ezekben olykor melléfordítás is előfordul. Jó és rossz teljesítményeknek ezt a széles skáláját nézve megint csak a kiindulópontunkhoz kell visszatérni: sokszorosan bebizonyított tehetségével elsőrendűt volna képes alkotni, ha a magához legközelebb állónak érzett egy-két költő (főleg az epigramma-költészet) fordításán dolgozna hosszasabban és időt engedve magának a végső csiszolásra. De még legjobb és legrutinosabb antik-fordítónk, Devecseri sem tudja az egy-egy költő oeuvrejéből kivett kis darabok fordításában a maga legfelső szintjét elérni.

Talán nem kell külön hangsúlyozni, hogy a fentiek távolról sem akarják a műgondot a költői tehetség *helyébe* ültetni. Aki effelé hajlanék, azt megóvná tőle Novák József fordításainak példája: az egy költővel való érezhetően áhítatos és életműnek érzett foglalkozás a költői tehetség bizonyos fokának híjával nem tud olyan teljesítményt eredményezni, amely alkalmas a szeretett költő iránti lelkesedés másoknak való átadására. De éppen ebben a kötetben gyűjtötte össze először nagyobb terjedelemben fordításait Bede Anna is, akinek munkássága a legjobb példa arra, hogy a «specializálódás» milyen eredményt hozhat. Bede Anna Horatius-fordító, és a szemünk előtt jut évről évre egyre közelebb a maga olyan Horatiusához, amely már valamennyiünké is lehet. Kétségtelen, hogy a római ódákhoz nem elég erőteljes a hangja, s szemmelláthatólag sokat kell még dolgoznia az eredeti szövegek teljes megértésén s a horatiusi metrika tökéletes elsajátításán. De a kötet néhány fordítása, főleg a szelídhangú, a természetközelségtől áthatott rövidebb versekéi, máris Horatius-fordításaink legjobbjai közé számítanak, s köztük olyanok, amelyeken legkiválóbb fordítóink próbálták meg már erejüket, mint a Sestius- (I. 4), a Thaliarchus- (I. 9) és a Grosphus- (II. 16) óda, vagy a *Donec gratus eram tibi* (III. 9) és a Bandusia-forráshoz írt vers (III. 13). Igen sok még a csiszolni való ezeken a

fordításokon nyelvileg is, metrikailag is, filológiailag is. Egy következő formájában nem szabad majd olyasmiknek maradni a szövegben, mint «légy magánember» (III. 8, 26), «Róma...ifjúsága szívébe zárt» (IV. 3,13—15), vagy a «közönyös mosoly» a Grosphus-ódában. A metrikában szigorúbban kell ügyelnie a normatívvá merevült horatiusi képletekre, amelyek a görög eredetieknél jóval kevesebb esetben tűrik a hosszú szótagoknak rövidekkel való helyettesítését; ki kell küszöbölnie a hangsúlyos és időmértékes verselés elemeinek olyan összekeverését is, amely hangsúlyos rövid szótagot hosszúval, hangsúlytalan hosszút röviddel vesz egyenértékűnek — mai antik-fordításaink túljutottak ezen a Nyugat költőire jellemző gyakorlaton (sajnos, Kardos László fordításaiban is helyenként zavarja az olvasót). Ami pedig a szöveghűséget illeti, el kell majd tűnniök az olyan fordításoknak, mint «kemény geta» a *rigidus*, megdermedt helyett (III. 24, 11), a III. 28 utolsó vagy a IV. 2,11—14 soráé. Néhol a tárgyi ismeretek elégtelensége az oka, hogy a nyelvileg lehetséges fordítás mégis hibás: így a 6. római ódában (v. 35) a *cecidit* persze jelentheti azt, hogy «megölte», de minthogy sem Pyrrhost, sem Antiochost, sem Hannibalt nem ölték meg a rómaiak, nyilvánvalóan itt «megverte» a jelentése. Máshol a rossz, nyilván nem modern kritikai kiadású szöveg használata vezet téves fordításhoz: carm. III. 24,4 fordítása («tyrrhén tengeren és Ápuliában is») a nyelvileg és tárgyilag egyaránt lehetetlen, régóta elvetett *Tyrrhenum omne tuis et mare Apulicum* alakú szöveg visszaadása az általánosan elfogadott *terrenum omne tuis et mare publicum* helyett (vö. Kiessling—Heinze,[7] p. 351). Éppen azért érdemes mindezt részletesen elmondani, mert Bede Anna az egyetlen fiatal fordítóink közül, aki szakadatlan munkával dolgozik szinte Virág Benedek módjára az egyszer megtalált feladat tökéletes megoldásán; nem nyugszik meg félmegoldásokban, egy-egy alkalmi publikálást csak egy állomásnak tekint egy vers fordításában. Hogy ez a módszer milyen eredményekhez vezet, arra elég pl. az *Exegi monumentum* kezdősorait 1956-ban és most közzétett formájukban összehasonlítani:

1956

Emléket hagyok itt. Érc nem ilyen szilárd,
Tornyos pyramisok nem magasabbak. Ezt
Nem rombolja le már ostorozó eső,
Sem nyers északi szél...

1959

Ércnél is maradóbb művet emeltem én,
fenséges piramis csúcsa nem ily magas;
ezt sem kapzsi eső, sem szilaj Aquilo
nem rombolja le már...

Az új változat mind mondatszerkesztésben, mind tárgyilag közelebb került az eredetihez. Igaz, hogy néha nem szerencsések az új változtatások, mint pl. a II. 20 zárósoránál, ahol a Falus-féle Horatius-könyvben (121. lap) olvasható megoldás (Sírom üres, hiu gyász ne érje) helyébe az új Horatius-kötetben egy elrettentő új változat lépett (a sírom | óvd az üres, hiu formaságtól). A fordításait szakadatlanul csiszoló költő tejlesítményei azonban egészükben mégis a tökéletesedés felé haladnak, s hogy mit várhatunk még a horatiusi versekben a maga költői hangjának rokonát felismerő fordítótól, arról említett kötetében megjelent saját Aphroditéhez írt verse győzhet meg mindenkit:

Gyöngyhab és villám ragyogó leánya,
Földresújtó kín s szelíd álmok anyja,
Halld szavam, mélység morajos ködéből
Fényre szökellő!

Istenek vágyát le a Földbe oltó,
Emberek vágyát magas égre bontó,
Halld szavam, szélvész-csititó, hatalmas
Szép Kythereia!

Kit madár is csak nemes üdvözölhet,
Szállj ki kertedből, arany Aphrodité!
— Mit kívánsz húgom? Mi a vágyad, ó mondd!
— Sírni szeretnék...

A legmélyebb egyéni érzéseit görög ihletésű klasszikus formák mögé rejtő Horatiusban a maga költői hangjára ismerhetett Bede Anna, ezért vonzotta úgy, s ezért lesznek a fordításai is előbb-utóbb többek a pusztán megbízásból készülteknél Az antik-fordítások területén talán az egyik legfontosabb feladat, hogy egy-egy nagy költő megtalálja a maga rokonhangú mai testvérét, aki érdemesnek tartja, és képes a maga verseihez hasonló szeretettel dolgozni a fordításán ; ilyen vállalkozások eredményeként létrejött «portré»-kötetekből nem lesz nehéz jövendő antológia-szerkesztőknek válogatni s nem kell a kiszemelt részletek vagy versek átültetését az éppen ráérő egy-két fordítóval hamarjában elvégeztetni.

IV

Az egyes kötetek összeállítása azt mutatja, hogy a szerkesztők az egyes közlendő versek megválogatásában feladatuk magaslatán voltak, s a kötetek megkomponálása is a mindenkori feladatnak megfelelő, lényegében kifogástalan volt. A fordítások közelebbi vizsgálata azonban arra figyelmeztet, hogy nem lehet ugyanezt elmondani a szerkesztőkre, mint a szöveghűség ellenőrzőire (ha ők végezték az ellenőrző szerkesztés munkáját) és a fordítók tanácsadóira, irányítóira, nevelőire. Kétségtelenül ez a szerkesztői munka leghálátlanabb, legkevésbé mutatós része. Ezen a téren Révay és Szepessy látszik a leggondosabbnak, de a Bede Anna-fordításokkal kapcsolatban említett és könnyen növelhető mennyiségű filológiai kifogások elkerülhetők lettek volna, ha a szerkesztő a problémákra felhívja a fordító figyelmét, amire természetesen költő-fordítók esetében általában sokkal nagyobb mértékben van szükség, mint filológusoknál. Ugyanígy a szerkesztő feladata lett volna Orbán Ottó fordításainak stílusba-kényszerítése ; nem lett volna szabad megtűrni, hogy pl. az Amores első darabjának szinte hibátlan fordítását négy lappal odébb a II. könyv 12. versének félreértésektől zsúfolt fordítása kövesse, mert nyilvánvaló, hogy Orbán ennél lényegesen jobbra is képes volt. (Néhány példa a II. 12-ből : 4. sor *nequa posset ab arte capi* el ne veszítse fejét ; 16. sor *huc ades, o cura parte Triumphe mea* drága legyőzöttem, jöjj ide, jöjj ide hát ; 26. sor *spectatrix animos ipsa iuvenca dabat* körül ámultak hószinü nagy tehenek.)

Az eredeti alapján történő gondos szerkesztői ellenőrzéssel elkerülhető hiba sajnos nem ritkaság egyik kötetben sem (a leggondosabb munkát ezen a téren az Ovidius-kötet szerkesztője végezte). Így az Erósz és Ámorban Somlyó Philodémos-fordításának utolsó mondata («Megyek én») félreértése a *Πρόαγε*-nek; egy Rhuphinos-epigramma (Anth. Gr. V. 36) az eredetiben hiányzó két sorral bővült Orbán fordításában ; a Horatius-szatíra «dramatizálása» (I. 2) indokolatlan és a szerepek elosztása sem mindenhol meggyőző ; Tibullus II. 6,4-ben a «lándzsa» nem jó fordítása a *telum*-nak, mert Amorról van szó ; két Propertius-elégia összeolvasztását (III. 24—25) nem tartom indokoltnak ; Martialis IX. 37 utolsó előtti sorában «ígérsz ezreseket» félreértése a *promittis sescenta*-nak : nyilván *sescenta gaudia*-ról van szó ; Martialis XII. 65 utolsó sorában a «kért...egy pohár jó bort» félrevezető fordítása a *rogare coepit...amphoram vini*-nek, mert az amphorába 10—20 liter bor is elfér, és komoly értéket jelentett.

A latin antológiában is akad hasonló. Horatius 6. epodosában a «molosszi kan» nem szerencsés visszaadása a *Molossus*-nak ; carm. II. 3 12. sorában nyilván észrevétlen maradt kellemetlen sajtóhiba a «szökevény hal az érkanyarban» («hab» helyett) ugyanígy Propertius II. 28-ban «a te napjaidat sok vér zaklatta» («vész» helyett) ; a nem szerencsés «Szellem» egyszer a Genius Natalis (123. lap), máshol a Manes (150. lap) fordítása ; Propertius II. 13,25-nek félreértett fordítása a «Három verskötetem pompája borítson», a *pompa* a temetési menetet jelenti ; Ovidius Trist. III. 3-ban *ingenio perii meo*-nak nagyon szerencsétlen fordítása a «lángeszem áldozata» ; Martialis X. 74 rossz metrumán (choliambus helyett iambus) nem segít, hogy a jegyzetben regisztrálva van : a fordító biztosan meg tudta volna az eredeti mértékben is csinálni, ha ezt nem fogadják el tőle.

A régebbi, főként a halott költőktől közölt fordításoknál természetesen indokolt a valamennyi szerkesztőtől követett elv, hogy változatlan formában adják a fordítás szövegét. De azt hisszük, nem sértett volna semmiféle kegyeletet, ha a Babits fordításában közölt «Szerelmes párbeszéd» nem Theokritosz nevével jelenik meg, és az Anthologia Latinaban Gallienus neve alatt fennmaradt «Nászdal» sem szerepelt volna Petronius nevével, mint mindenhol az Erato-ban való megjelenése óta.*

Mindezek kétségtelenül kicsiségek, és ha itt a bevezetőben elmondottak értelmében mégis említésre kerülnek, nem szabad elhallgatni azt sem, hogy egészükben a most

* Horváth István Károly figyelmeztetett rá, hogy Babits ugyancsak az «Erósz és Amor»-ban szereplő «Gallus» fordításának eredetije valószínűleg nem is antik vers.

megjelent fordítások filológiai és formai hűség szempontjából messze fölötte állnak régebbi költő-fordítóink legjobb műveinek is, ami elsősorban a szerkesztők munkájának az eredménye. Az viszont antik-fordításunk általános fejlődésével áll kapcsolatban, hogy a metrumhűség szempontja vitathatatlan, általánosan elfogadott lett, ha a megvalósítás foka körül van is még némi ingadozás. A rímes, modern versmértékű átdolgozások azonban — mert ezeket ma már nem tekinti senki fordításoknak — legjobb esetben irodalomtörténeti érdekességűekké váltak, vagy — ha költőjük megérdemli — szinte mint eredeti versek kerültek be a magyar irodalomba. Ilyen Arany Horatius- és Ady Sapphó-fordítása, amelyeket a mostani antológiákban is megtalálunk.

A régebbi kiadványokhoz hasonlítva igen komoly mértékben emelkedett a köteteket kísérő magyarázó rész színvonala is, megfelelően a széleskörű ismeretterjesztés követelményeinek. A szerkesztők itt is az illető kötet rendeltetésének megfelelően választottak más és más megoldást. Az «Erósz és Ámor» anyaga nem igényelt különösebb magyarázatot, így ezt csak a kötet szerzőinek rövid jellemzése és a tulajdonnevek magyarázatai követik. Tibullus és Propertius halálozási évszámánál nyilvánvalóan elírás az «i. sz.», és talán sajtóhiba Catullus halálának éve (57) is.

A «Latin költők antológiája» a tanulóifjúsághoz szól. Hosszú, bevezető tanulmány helyett a szerkesztő igen helyesen a könyv célját, és a szerkesztés elveit röviden ismertető előszóval elégszik meg. Szerencsés gondolat a kötet végére tett verstani útmutató, amely remélhetőleg sok fiatal olvasónak fogja lehetővé tenni az antik költészet zenéjének élvezését. Ezt a kötetet bezáró tömör, gondos szó- és névmagyarázatok követik (csak Horatius halála évének elírása kínos).

A «portré» kötetek jellege már a bemutatott költő behatóbb ismertetését, jelentőségének lemérését, korának és a maga abban vitt szerepének bemutatását kívánja meg. Különösen indokolt ez akkor, ha a kötet kiadása a költő jubileumával van kapcsolatban. Így nagyon helyénvaló az Ovidius-kötet élén Marót Károly 45 lapos tanulmánya, amely a költő korát, életét, irodalmi műfaját mutatja be, elemzi fennmaradt műveit, s befejezésül áttekintést ad Ovidius utóéletéről; külön rész vázolja a magyar irodalomban máig megtett útját is. Az utóbbi Szalmási Pál munkája, mint a kötet végén levő tulajdonnév-magyarázatok, valamint a kötet illusztrációinak összeállítása is. A jegyzetek általában tömörek és gondosak, legföljebb Mykéné városállamnak nevezése hat félrevezetőnek, vagy az, hogy a «száműzötteket eltiltották a tűz és víz használatától» (178. lap). A képmagyarázatok nem mindig pontosak: a capitoliumi múzeum Erósa, mint a képen is jól látható, nem bronzból, hanem márványból van; a Medeia-kép nem Pompeiiből, hanem Herculaneumból származik; s a Villa dei Misteri freskójából vett részletnek talán keveset mondó megjelölése a «Készülődő menyasszony».

A szorosabban vett ismeretterjesztés keretein túlmegy a Horatius-kötet végén álló, Révay Józseftől származó tanulmány. Polemikus kiélezettségű főtételéről fentebb már volt szó. Révay a részletesebb kor- és életrajzot mellőzte, nyilván, mert úgy gondolta, maguk a versek eleget beszélnek mindenről. Ez valóban így van, de érzésünk szerint nem pótolja teljesen az utószóból kimaradtakat. Távolról sem a tanulmány irodalmi hangját és a szokványostól távol álló szenvedélyességét kifogásoljuk, sőt ez határozottan üdítőleg hat az itt-ott régi iskoláskönyvek előszavainak szürkeségét elérő kísérőtanulmány-irodalmunkban; a korunkat a költőétől elválasztó kétezer év azonban nagy idő, s ennek áthidalása az olvasó érdekében nem megkerülhető feladat. A könyv végén levő jegyzetek — amelyeket Földy József állított össze szeretetteljes alapossággal — a többi három kötettől eltérő módon nem betűrendben következnek, hanem az egyes szövegoldalakhoz kapcsolódnak s a versekben csillag hívja fel rájuk az olvasó figyelmét, ami talán nem a legszerencsésebb megoldás; ha feltétlenül magyarázni kell — és Horatiusnál valóban kell —, akkor még mindig könyebben használható a lapalji jegyzet vagy esetleg a költemények elé írt bevezetés.

Ezek a kötetek elsősorban magyarul olvasóknak készültek, de számítanunk kell — első sorban a latinnyelvű írók esetében — olyan olvasókra is, akik az eredetit is értik, és egy-egy esetben utána is néznek a latin vagy görög szövegnek. Ezért és a fordítások hitelessége érdekében feltétlenül kívánatos a kiválasztott szövegrészek megjelölése, ami az Erósz és Ámor-ban teljesen elmaradt, mindenképpen helytelenül. A magyar olvasónak is mond valamit, hogy a sok hellénisztikus költő mind a Görög Antologiában maradt fenn, s annak, aki a hellénisztikus vagy későrómai versek eredetijét meg akarja keresni, nem könnyű a munkája ennél az antológiánál. Nem filológusballaszt ez a köteteken, s még azt sem tartanám fölöslegesnek, ha az egyes szerzők használt kiadását is megjelölnék; antik szerzőknél ez még kevésbé közömbös, mint a moderneknél, s a fordítás hitelét is emelné, ha látható volna, hogy megfelelő szövegre támaszkodott. Az interpretáció körüli véleménykülönbségeknek is nem egyszer az eltérő

szövegkiadások lehetnek az okai; ezért vált szokássá modern fordításoknál már régóta az eredeti mű kiadásának pontos megjelölése, s ezt kellene általánossá tenni az antik tárgyú kiadványoknál is.

Végül, ami a kötetek kiállítását illeti, ezen a téren is jelentős a fejlődés. A latin antológia és a Horatius-kötet alakját és kötését a sorozat szabta meg, amelyben megjelentek; mindkettő egyszerű és ízléses, az antológia címlaprajzától eltekintve. Nem szerencsés a borítólapja az Ovidius-kötetnek, semmiképpen nem méltó új ismeretterjesztő kiadónknak az antik irodalmak ügyét felkaroló áldozatkészségéhez; viszont ez az egyetlen kötet a négy közül amelyet 8 jól sikerült képtábla is illusztrál. Az Erósz és Ámor borítólapja megragadó és ízléses a fedél is Euphronios leningrádi fuvolázó hetérájának rajzával, a belső illusztrációk — a máskor kiválót produkáló Győry Miklós művei —, viszont kiábrándítóan stílustalanok. Ennek ellenére a négy szépnyomású könyv közül is kiválik a magyar bibliofil könyvkiadás legszebb hagyományait felelevenítő és az antik irodalmak ügyét különösen szívén viselő Magyar Helikon kiadónak ez az első ókori tárgyú kiadványa, amelyet már azóta is újabbak és még szebbek követtek.

Nem volna teljes a beszámoló egy mondat nélkül az árakról: a latin antológia, a legolcsóbb, hat forintba, a legdrágább, az Erósz és Ámor 28 forintba kerül. Ennél több dokumentum nem kell annak a bizonyítására, hogy az antik írók műveit ma nálunk nemcsak mindenkinek szánják, hanem valóban el is juthatnak mindenkihez.

V

Jellegénél fogva csak részben tartozik ebbe a sorba, de mégis itt kíván említést a Gábor Emil, Kerényi Károlyné és Megyer Szabolcs szerkesztésében megjelent «Görög és római irodalom» című kötet. A könyv a Világirodalmi antológia a középiskolák számára c. sorozat I. köteteként az Iskolai Könyvtárban került kiadásra tehát könyvárusi forgalomba nem került, nem is a széleskörű olvasóközönséghez szól, hanem a középiskolai irodalomtanítás segédkönyve. Ez azonban nem csökkenti, sőt csak fokozza a fontosságát és jelentőségét. Tartalma természetesen nem korlátozódik a költőkre, hanem a görög és római irodalom teljes egészéről kíván a legfontosabb szerzők bemutatásával képet adni. Így kereteivel és jellegével leginkább a fentebb említett Világirodalmi Antológia I. kötetére emlékeztet, csak természetesen a terjedelem megfelelő csökkentésével, hogy a túlméretezettség veszélyét elkerüljék. A szemelvények megválogatása is nagyjában a Világirodalmi Antológiát követi, sok fordítást is onnan vesznek át. A felvett szerzők természetesen szintén az ott szereplők közül kerültek ki, a kiválasztott részek azonban, a más célnak megfelelően, nem mindig azonosak. Néhány új fordítás is megjelent a kötetben: egy részlet Euripidés Koszorútviselő Hippolytosából Szepessy Tibor fordításában, továbbá Devecseri Gábor néhány kisebb fordítása: két görög epigramma, Horatius Apollón-ódája (I. 31), egy Propertius-elégia (I. 12) és Orpheus és Eurydice története Ovidius Metamorphoseséből.

Az egész kötet felépítése, a szemelvények kiválasztása, a jegyzetek és az egyes korokról és írókról adott rövid bevezető tájékoztatások mind terjedelmükben, mind tartalmukban gyakorlott és a kötet rendeltetését szigorúan szem előtt tartó pedagógusok jól átgondolt munkáját dícsérik, s a kötet, amely ma már teljesen hozzáférhetetlen, mert minden példányát elkapkodták, bizonyosan jó szolgálatot fog tenni az iskolai oktatásnak s ezen keresztül ifjúságunk antik irodalmi nevelésének.

Egy bizonyára nem sokáig késő következő kiadás számára hasznos lehet azonban a bevezető részek és a képmagyarázatok tárgyi szempontból való felülvizsgálása. Nem áll az, hogy «3000 évvel ezelőtt, a rabszolgatársadalom megszilárdulása idején» alakult ki a görög kultúra (3. lap): a rabszolgatársadalom jóval később szilárdul meg. Félrevezető az i. e. V. században «arisztokrácia és polgárság» harcáról beszélni (3. lap): a «polgárság» ekkor még nem egy, az arisztokráciával szembenálló társadalmi osztály, legföljebb a rabszolgákkal szemben lehet a szabad polgárok gyűjtő elnevezése, ekkor azonban az arisztokrácia is benne foglaltatik; az arisztokrácia ellen a kézművesek, parasztok és kereskedők küzdöttek. Szimónidész nem a VI. sz. első felében írta kardalait (68. lap), hanem a VI. sz. utolsó és az V. sz. első negyedében. A «Dionysos-kultusszal együttjáró, egész Hellaszt megmozgató ünnepségek megrendezését» Athénben nem a perzsa háborúk tették lehetővé (71. lap), hanem — mint ugyanezen a lapon lentebb utalás is történik rá — Peisistratos uralma. Aristophanést Goethe nem a múzsák, hanem a Gráciák kedvencének nevezte (121. lap). Aristotelés álláspontjának erős elhomályosítása az, ha az idealizmus általános kritikáját tulajdonítjuk neki (159. lap). Meleagros nem «időszámításunk kezdete körül» élt (172. lap), hanem i. e. 140 k. született.

Horatius I. 9. szatírájának adatai a szövegben tévesek (245. lap). Propertius nem i. u., hanem i. e. 15 után halt meg (264. lap).

Ezeknél a kisebb és részben nyilván egyszerűen sajtóhibával magyarázható elírásoknál sokkal zavaróbb az, hogy a képaláírások túlnyomó részében elemi hibák vannak, alig akad helyes közöttük. A 27. lapon közölt kép nem khalkidikéi, hanem ún. khalkisi amphoráról való (nem *a* khalkisiről, mert sok van belőlük) és nem az i. e. IV., hanem a VI. században készült ; a 29. lapon közölt kép Exekiastól való, amit itt érdemesebb megjegyezni, mint a 34. lapon, ahol egy edényének peremdísze látható (a név persze nem Exeniász; mindkét váza a VI. és nem a könyvben feltüntetett V. században készült. A képtáblákon Homéros mellszobra nem IV., hanem II—I. századi szobor másolata ; a pompeji Achilleus-Briséis falfestmény nem az i. e. II., hanem az i. sz. I. században készült ; Sosias nem a VI. században, hanem az V. sz. elején festette vázaképét ; a III. tábla alsó képe nem a Kyklópsok között ábrázolja Odysseust és társait, hanem a laistrygónok között ; az Alkaiost és Sapphót ábrázoló váza nem kalathos, hanem kratér és nem az V. sz. elején, hanem a közepén készült ; az Anakreón-fej nem a capitoliumi múzeumban van, hanem a Palazzo dei Conservatoriban, és nem az i. e. II. században készült, hanem i. e. V. századi eredeti császárkori másolata ; a mantineai szoborbázis nem Praxitelés kezeműve; a konstantinápolyi Euripidés-dombormű nem i. e. V. századi, hanem későhellénisztikus ; Aischylos mellszobra — ha ugyan tényleg őt ábrázolja — nem V. századi, hanem IV. századi eredeti római másolata; az epidaurosi színház nem az V., hanem a IV. században épült ; az Ara Pacis Augustae nem az i. u. I. században készült, hanem i. e. 9-ben avatták fel ; a XII. tábla felső képe nem «kereskedőt és rabszolgáit» ábrázolja, hanem felirata szerint Arkesilas kyrénéi királyt, amint a silphion hajóba rakását ellenőrzi, s nem az V. században, hanem 560 k. készült ; az alatta levő kép nem váza, hanem fogadalmi táblácska, és nem V., hanem VI. századi. A könyv megérdemelte volna azt az egy napi munkát, amellyel ezek a tévedések s egy másikat, amellyel a mai könyvkiadásunkban szokatlan mennyiségű sajtóhiba kiküszöbölhető lett volna.

Szilágyi János György

A GÖRÖG ÉS AZ IND FILOZÓFIA KAPCSOLATAINAK PROBLÉMÁJÁHOZ

Az a kérdés, mi módon és mennyiben hatott a keleti gondolkodás a görög filozófiára, úgyszólván a hellenizmus kora óta foglalkoztatja a filozófiatörténeti tudatot. Az antik doxográfia Aristoxenostól Clemens Alexandrinusig a legromantikusabb összefüggéseket konstruálta meg, s ezek a tudománytalan kapcsolat-teremtési kísérletek az újkorban sem maradtak abba (Marsiglio Ficino, Cudworth stb.). Sőt amióta az európai filozófiatörténet témaköre India és Kína felé kiszélesedett — s e tágabb horizont tudatosításában mindenekelőtt Hegelé az érdem — azóta még erősebben születtek újjá a közvetlen hatásokat konstruáló elméletek: az egyik legnevezetesebb, A. Gladisch elmélete[1] öt presokratikus rendszert öt keleti nép metafizikájából vezet le (Kína—Pythagoras, India — eleai iskola, Perzsia — Herakleitos, Egyiptom — Empedokles, a zsidók — Anaxagoras). L. v. Schroeder[2] a pythagoreizmus forrását pillantja meg Indiában, akárcsak előtte Barthélémy Saint-Hilaire[3], aki Platonban is Szankhja-hatásokat «nyomozott ki». S ha A. Weber még csak az újplatonikus *λόγος* forrását vélte az ind *vāc*-ban felfedezni, R. Garbe[4] már a herakleitosi *λόγος*-t is ind eredetűnek jelentette ki. Ezek a fantasztikus teóriák kibogozhatatlanul keveredtek össze objektíve helyes felismerésekkel, a gnózisra és az újplatonizmusra gyakorolt tényleges ind (Sāṃkhya-)hatásra vonatkozólag.[5] Ennek az irodalomnak az elburjánzása érthető volt annak az élménynek hatásaképpen, amelyet bizonyos keleti és görög filozófiai rendszerek és tételek megdöbbentő hasonlatossága keltett. Nem lehet gondolkodás nélkül elsiklani olyan hasonlóságok felett, amilyeneket pl. a pythagoreizmus és a konfucianizmus, Herakleitos, a buddhizmus és a taoizmus, vagy Gorgias és a dzsainizmus egybevetése mutat.

Ám ha különösen e fantasztikus filozófiatörténeti spekulációk hellenisztikus eredetéig megyünk vissza, nem tekinthetjük véletlennek, hogy ilyen kapcsolatokról szó esik. Mert ha Aristoxenos szerint Sokratest egy indus tanította (Eusebios Praep. ev. XI 3,8), vagy Lukianos szerint maga a filozófia Indiából jutott Egyiptomon keresztül Görögországba (Fugit. c. 8), úgy ezek a nyilvánvalóan fantasztikus nézetek valamit mégis tükröznek: azt, hogy az ind filozófia erős szuggesztiót gyakorolt számos görög íróra, s hogy ez a szuggesztió már Aristotelesnek egy közvetlen tanítványát, Aristoxenost is befolyásolta. Ez a körülmény arra vall, hogy bármily felületesek voltak is a görögök ismeretei Indiáról és az ind filozofémákról, a kevés ismeret is mélyen hatott.

Csakhogy konkrét hatások meglétét szigorú filológiai alapozással többnyire nem lehetett kimutatni. Ezért a filozófiatörténet két utat választhatott: vagy elvont általánosságban vetette fel a görög és a keleti filozófia kapcsolatának kérdését, vagy mellőzte a kérdést, és arra szorítkozott, ami önmagában — hatások felvétele nélkül is — helytálló. Az első esetben a válaszadás lehetőségei is csak általánosságban mozoghattak:

[1] Die Pythagoreer und die Chinesen. Posen 1841. — Die Eleaten und die Inder. Leipzig 1844. — Anaxagoras und die Israeliten. 1854. — Empedokles und die Aegypter. 1858. — Herakleitos und Zoroaster. 1859. — Gladisch bírálatához: *Nietzsche:* Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen. Nietzsche's Werke, Taschen-Ausgabe. Bd. I. Leipzig 1906. 413. l.

[2] Pythagoras und die Inder. Leipzig 1884.

[3] Premier Mémoire sur le Sankhya. Paris 1852. 512—522. l.

[4] *R. Garbe:* The Philosophy of Ancient India. Chicago 1897. 55. l.

[5] *Chr. Lassen:* Indische Altertumskunde. III. Bd. Leipzig 1858. 380—442. l. — *R. Garbe:* Sankhya und Yoga. (Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde, hrsg. v. G. Bühler.) Strassburg 1896. 4—5. l. — *R. Garbe:* Philosophy of Ancient India 46—55. l. — RE IX. Stuttgart 1916, 1316—7. l. (= India) H. — *A. M. Frenkian:* Puruṣa—Gayōmard—Anthropos. Revue des Études Indoeuropéennes, 1943, 118—131. l.

1. a Kelet hatott a görögökre (Gladisch, Garbe stb.), 2. a görögök hatottak a Keletre (S. Lévi, E. Goblet d'Alviella), 3. a nyugati és a keleti filozófia lényegében függetlenül fejlődött (Ed. Zeller, J. Burnet). Ezek az elvont válaszadások azonban nem kecsegtettek eredménnyel. Ezért mind gyakoribbá vált, hogy egyetemes, görög és ind filozófiatörténetek fel sem vetették ezt az annyira ingoványos talajon mozgó problémát és a filológiai egzaktság követelményéből nem engedve hallgatással mellőzték azt. Másfelől viszont a probléma megközelítésének egyedül járható útjául a kutatás fokozott differenciálódása mutatkozott.

A presokratikus korszak terén ma sem rendelkezünk megbízható eredményekkel.[6] Nem állunk sokkal jobban a Platon-kutatás terén sem, ahol egyazon évben két egymással homlokegyenest ellenkező álláspontot képviselő könyv jelenhetett meg.[7]

Annál örvendetesebb, hogy nemrégiben Aram M. Frenkian tollából olyan könyvecske látott napvilágot, amely a kutatás módszere és sikere tekintetében biztató.[8] Frenkian arra a látszólag szerény, de jó okkal körülhatárolt és szolid feladatra vállalkozott, hogy Sextus Empiricusban, az antik szkepszis e nagy kompendiumában felderítse azokat az elemeket, amelyeknél az ind eredet nagy bizonyossággal valószínűsíthető. Hangsúlyozzuk, hogy nem rendszertani összefüggésekről, nem tanok totalitásáról van szó, hanem elemekről: paradigmatikus filozófiai formulákról és tipikus gondolatformákról. E konkrét elemekre építve próbálkozik azután bizonyos általánosító következtetések levonásával. Cikkünkben Frenkian eredményeit ismertetjük, egészítjük ki, és megpróbálunk az eddigi adatok alapján tőle eltérő következtetésekre jutni. Emellett igyekszünk a további kutatás ilymódon adódó új kérdéseit megfogalmazni.

Frenkian eredményeit röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Sextus Empiricusnál több helyen (Adv. Mat. 7, 187, p. 45; Pyrrh. 1,227, p. 59 Mutschmann) esik szó *a kígyóval összetévesztett csavart kötélről*. Sextus a *περιωδευμένη φαντασία*-ra, a minden tekintetben ellenőrzött képzetre hozza példaként: valaki egy gyengén világított szobába lép és az ott heverő csavart kötelet kígyónak nézi. Miután botjával megpiszkálta a tárgyat és minden tekintetben végiggondolta a tényállást, meggyőződik róla, hogy az elképzelt dolog tévesen jelent meg kígyóként előtte. Minthogy Sextus Karneades ismeretelméletét illusztrálja a példával, elképzelhető, hogy a példa Karneadesnál, illetve tanait írásba foglaló tanítványától, Kleitomachosnál is előfordul (ie. 2. század). A kígyóval összetévesztett csavart kötél képe az ind filozófiában rendkívül gyakori (Samkara kommentárjaiban pl. legalább ötvenszer fordul elő), ott is az illuzórikus képzetre felhozott példa. Míg az ind filozófiákban mindennapos paradigma, addig a görög filozófiában kivételszámba megy. Így rendkívül valószínű, hogy Indiából került át a görög szkepszisbe.

2. Indiában a következtetés legnevezetesebb paradigmája: »*ahol füst van, ott tűz van*«. Ez az ind logikában éppoly híres, mint az európai logika »minden ember halandó stb.« szillogizmus-paradigmája s legalább oly régi, mint maga a Nyāya-filozófia (ie. 5. század). Sextusnál több ízben is előfordul (Adv. Math. 8, 152, p. 136; 8, 157, p. 137; Pyrrh. 2, 100, p. 89; 102, p. 90). Kétségtelen, hogy Indiából került a görögökhöz, ahol ugyan példaként szerepel, de nem tartozik a hipotetikus következtetés ismert paradigmái sorába.

3. Valahányszor Sextus egy problémát vet fel, hogy valamennyi lehetséges megoldási módját végigvegye s a szkepszis álláspontjáról cáfolja, gondolatmenetének a *trilemma* vagy a *tetralemma* formáját adja. A tetralemma Indiában olyan régi, mint a görög filozófiában a dilemma és a trilemma (ill. a dichotomia és a trichotomia): a páli nyelvű buddhista kánon legrégibb rétegeiben is előfordul s valószínűleg az ie. 6—5. századból ered. Nāgārjunánál, a híres buddhista logikusnál (iu. 2. század) ilyen tetra-

[6] Vö. áttekintésként *K. Prümm:* Die Fortschritte des Jahrzehnts 1941—1951 in der Erarbeitung der weltanschaulichen Gehalte der antiken Philosophie. Roma, Pontificio Instituto Biblico 1954. — Erre vall a kutatásnak olyan reprezentatív, kitűnő összefoglalása is, mint *G. S. Kirk—J. E. Raven:* The Presocratic Philosophers. A Critical History with a Selection of Texts. Cambridge 1957.

[7] *J. Bidez:* Eos ou Platon et l'Orient. Bruxelles 1945 (posthumus) és *J. Kerschensteiner:* Platon und der Orient. Stuttgart 1945. Ezekhez képest a 3 évvel később megjelent *Fr. Altheim:* Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter. II. Bd. Halle (Saale) 1948 megfelelő fejezete (129—136. l.) elavultnak tekinthető.

[8] Scepticismul grec și filozofia indiană. Editura Academiei Republicii Populare Romine 1957. 73 pp. Bővített változata: Bibliotheca classica orientalis, Heft 4, 1958. 212—249. l.

lemmákat olvasunk : kérdés, hogy a nirvāna 1. létező-e, 2. nemlétező-e, 3. létező- és nemlétező-e, 4. sem létező, sem nemlétező-e. Vagy : Buddha, miután elérte a nirvānát, létezik-e, nem létezik-e, mindkettő-e vagy egyik sem? (Mādhyamika-šāstra, c. 25.) Sextusnál előforduló, hasonló logikai szerkezetű problémák : a létező vagy igaz, vagy téves, vagy téves és igaz, vagy sem téves, sem igaz (Pyrrh. 2, 86, p. 86) ; a képzetek egyrésze valószínű, más része valószínűtlen, más része egyszerre valószínű és valószínűtlen, mások végül sem nem valószínűek, sem nem valószínütlenek (Adv. Math. 7, 242, p. 57) ; a valószínű képzetek közül egyesek igazak, mások tévesek, mások igazak és tévesek, mások sem igazak, sem tévesek (uo.) stb.

A tetralemmában pillantja meg Frenkian az ind hatás legrégibb nyomát. Adatunk van ugyanis arra (Eusebios Praep. ev, XIV 18, 1—50, a messenei Aristokles nyomán), hogy már Pyrrhon, az antik szkepszis megalapozója, illetve tanait rögzítő tanítványa, Timon azt tanította : tartózkodni kell a véleményalkotástól és egyetlen dologról sem mondható, hogy inkább létezik, mint nemlétezik, vagy létezik és nemlétezik, vagy sem létezik, sem nemlétezik. Pyrrhonról tudjuk, hogy tanítómesterével együtt részt vett Nagy Sándor perzsiai hadjáratában, ott kapcsolatba lépett a gimnoszofistákkal (= jóginokkal) és a mágusokkal (Diog. Laert. IX 61 szerint egyenesen tőlük vette át tanítását), 11 évig élt Keleten és ismerte a híres Kalanos jógint, aki önkéntes máglyahalált halt. Mindez Frenkian szerint valószínűvé teszi, hogy Pyrrhon vezette be általában a görög filozófiába és különösen a szkepszisbe a problémafelvetés tetralemmás módját.

Frenkian e három adathoz megrajzolja a vázlatos történelmi hátteret, rendszerezi azokat az ismereteket, amelyekkel a hellenizmus korától a görögök az ind civilizációról birtak s miután ezeket az ismereteket általában felületeseknek, csupán az exotikusra irányulóknak értékeli, arra a következtetésre jut, hogy a felsorolt ind elemek nem irodalmi, hanem szóbeli úton jutottak a görögök tudomására. Eredményeit ezzel zárja : »Reméljük, abban a mértékben, ahogy ez lehetséges és a valószínűségnek azon a fokán, amely eféle problémák megoldásánál megengedhető, bebizonyítottuk, hogy az ind gondolkodás, filozófiájával és logikájával az ie. 4. század második felétől hatást gyakorolt a görög gondolkodásra és hogy ez a hatás, hála a görög szkeptikus filozófiának, termékeny volt.« (72. l., vö. BCO 249. l)

Frenkian gondolatmenetét egy-két ponton tárgyilag és következtetéseit illetően helyesbítenünk kell. Frenkian azt írja, hogy az »ahol füst van, ott tűz van« szillogisztikus paradigma a görög irodalomban csupán egyetlen szerzőnél : Sextus Empiricusnál fordul elő[9] (19. l.), nem tartja azonban kizártnak, hogy valamely szöveg elkerülte figyelmét (BCO 224. l.). Valóban, egy fontos passzus elkerülte a figyelmét. Pseudo-Galenosnál a következőket olvassuk : «*Σημεῖον τοίνυν οἱ μὲν διαλεκτικοί φασιν ἀξίωμα ἐν ὑγιεῖ συνημμένῳ προκατηγούμενον ἐκκαλυπτικὸν τοῦ λήγοντος. τῶν δὲ σημείων τὰ μέν ἐστιν ἐνδεικτικά τὰ δὲ ὑπομνηστικά. ὑπομνηστικὸν μὲν οὖν ἐστιν, ὅπερ συμπαρατηρηθὲν τῷ σημειωτῷ ἅμα ⟨τῷ⟩ φανῆναι τὸ σημεῖον καὶ τοῦ σημειωτοῦ εἰς γνῶσιν ἡμᾶς ἄγει, ὁποῖόν ἐστιν ἐπὶ τοῦ καπνοῦ. τοῦτον γὰρ ἰδόντες εὐθὺς γινώσκομεν, ὅτι ἐκ γεγονώς ἐστιν.*»[10] Diels kimutatta, hogy Pseudo-Galenosnak itt ugyanaz a forrása, mint Sextusnak. Frenkian téved, ha a »füst-tűz« paradigmát az aristotelesi szillogizmus praemissa majorjának felelteti meg (20. l.), megismételve Deussen régi tévedését.[11] Az ind szillogizmus *nem* aristotelesi, *nem* kategórikus szillogizmus, hanem hipotetikus szillogizmus, pontosabban annak modus ponendo-ponens alakja, amelynek felfedezői nyugaton a stoikusok. A *dialektikusok*, akikről Pseudo-Galenos beszél, *nem* a szkeptikusok, minden szillogisztikának ezek az ellenségei, hanem a stoikusok.[12] Az ind paradigma az ő jelelméletükbe (szemiotikájukba) a legnagyobb természetességgel illeszkedett bele. Egészen modern csengése

[9] Eltekintve két jegyzetben hozott latin helytől : Plaut. Curc. 53 : „flamma fumost proxima" és Publilius Syr. 389 : „nunquam ubi diu fuit ignis deficit vapor", amelyek azonban véleményünk szerint nem tartoznak a tárgyalt összefüggésbe és csak véletlen hasonlóságok.

[10] Galeni Historia Philosopha 9. *Diels:* Doxographi Graeci. Berlin 1879. 605. l. Itt Diels maga utal a Sextus Pyrrh. 2, 100 sq.-val való összefüggésre.

[11] Allgemeine Geschichte der Philosophie. I. Bd. 3. Abt. Leipzig 1908. 380. l.

[12] Illetve a megarai-stoikus iskola. Olykor lehetetlen megkülönböztetni, hogy a stoikus logikában mi megarai, mi stoikus elem. Diog. Laert. II. 106 szerint a dialektikusok = megaraiak. Sextus a dialektikusokon rendszerint a stoikusokat érti, pl. Pyrrh. 2, 146. A „dialektikus" elnevezés e két iskola sajátja, vö. *Ed. Zeller:* Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung. II. Band. 1. Abt. 1875. 3. Aufl. 209. l. 1. j. Diog. Laert. X 8 világosan megkülönbözteti a dialektikusokat a pyrrhonistáktól!

van a dialektika chrysipposi meghatározásának, hogy az a megjelölőre és a megjelöltre vonatkozik (Diog. Laert. VII 62), lényegében tehát jelelmélet. Az ind példa igen jól illusztrálja mind a jel és a jelölt dolog viszonyát, az összefüggés szemiotikai oldalát, mind a tökéletes implikációt *(ὑγιὲς συνημμένον)*, az összefüggés szillogisztikai oldalát, amire Pseudo-Galenos is utal.

Ez már önmagában arra vall, hogy nem lehet mindazt, ami éppen Sextusnál olvasható, szükségszerűen *szkeptikus* hagyománynak tekinteni. Hiszen Sextus legalább annyira az elveszett stoikus hagyomány forrása, mint a szkeptikus hagyományé. Ezenfelül tudjuk, hogy a szkeptikusok terminológiája zömében stoikus átvétel.[13] Így az ind paradigma nem tekinthető szkeptikus átvételnek, hanem minden bizonnyal stoikus átvétel. A stoikus logikának oly sok érintkezési pontja van az ind logikával, hogy egy pregnáns példa átvétele a hellenisztikus szinkretizmus légkörében természetesnek tűnik.

Míg a kígyó-kötél és a füst-tűz példák ind eredetéhez aligha férhet kétség, addig Frenkian harmadik tétele : a tetralemma ind eredete számos problémát vet fel.

Mindenekelőtt felmerül a kérdés, mit kell tetralemmán értenünk. Frenkian ugyanis nem különbözteti meg a tetralemma két — formájában hasonló, de logikai lényegét tekintve gyökeresen különböző — típusát : a *destruktív tetralemmát* (a hagyományos destruktív quadricornist) és a *tetrachtomiát*, egy kombinatorikus (teljes felosztási) módszert.

A Sextusnál előforduló tetralemmák és trilemmák egy része az első, destruktív válfajához tartozik. Ilyen a híres gorgiasi álkövetkeztetés (Adv. Math. 7, 65 skk.). Ez a típus bennünket most nem foglalkoztat. A tetralemmák többsége azonban tetrachtomia : egy fogalom vagy ítélet valamennyi (kombinatorikusan) lehetséges minősítésének vagylagos kimerítő felsorolása. *Egyes* fogalmak esetén a tetralemma nem sérti az ellentmondásmentesség elvét, ha a szembeállított minősítések nem ellentmondók (kontradiktóriusak), hanem ellentétesek (kontrerek), pl. : az irracionális szám vagy páros, vagy páratlan, vagy páros-és-páratlan, vagy sem-páros-sem-páratlan, ami a görög matematikának komoly aporiája volt. Ítéletkapcsolatok esetén a tetralemma nem egyéb mint az, amit a modern matematikai logikában *igazságtáblázatnak* (truth-table, Wahrheitstabelle) vagy *matrixnak* nevezünk.[14] Így két tetszőleges ítélet *(A* és *B)* tetszőleges logikai kapcsolata esetén az alábbi igazságérték-elosztásokat mutathatja :

A	*B*
igaz	igaz
igaz	téves
téves	igaz
téves	téves

trilemmásan kifejezve : mindkettő igaz, az egyik igaz, egyik sem igaz ; tetralemmásan kifejezve : mindkettő igaz, az egyik igaz, a másik igaz, egyik sem igaz. A stoikusok anticipálták ezt az igazságtáblázatot, amelyet ítéletek közötti logikai műveletek (implikáció, konjunkció, diszjunkció stb.) eredményének igazságérték-eldöntésére használtak. A matrix konvencionális sorrendje nálunk eltért a fenti táblázat sorrendjétől s rendszerint így következik : igaz-igaz, téves-téves, téves-igaz, igaz-téves.[15] A Sextusnál előforduló «tetralemmák» egész sora ilyen ítéletlogikai igazságtáblázat (pl. Adv. Math. 8, 247). Hasonló matrixok természetesen nemcsak igaz-ra és téves-re, hanem a modális minősítésekre is alkothatók (lehetséges, lehetetlen, szükségszerű stb.).

Nem tudjuk fenntartás nélkül elfogadni Frenkiannak azt az állítását sem, hogy «a tetralemma a görög filozófiában szokatlan logikai eljárás. Sextus Empiricuson kívül úgyszólván egyetlen példája sem található a görög irodalomban». (BCO 241. l.) S jegyzetben lehetőségként csupán a platoni Parmenides-re utal. Ténylegesen azonban nem ez a helyzet. Két ítélet kapcsolatának igazságfeltételeit már Aristoteles vizsgálat tárgyává tette, midőn a kategórikus szillogizmus premisszáinak a konklúzióhoz való viszonyát elemezte. «A tételek, amiknek révén létrejön a következtetés, lehetnek igazak, lehetnek tévesek, továbbá lehet egyik igaz, másik téves. A zárótétel azonban feltétlenül vagy-

[13] Vö. *R. Eucken:* Geschichte der philosophischen Terminologie im Umriss. Leipzig 1879.

[14] Vö. pl. *F. P. Ramsey:* The Foundations of Mathematics and other Logical Essays. London 1931. 6. l. — *W. v. O. Quine:* Methods of logic. London 1952. 7—12. l. — *H. Reichenbach:* Elements of Symbolic Logic. 5. kiadás. New York 1956. 27. l.

[15] *Benson Mates;* Stoic Logic. Berkeley and Los Angeles 1953. 44. l.

igaz—vagy-téves» — írta. (Anal. Pr. B 2, 53b 4—6.) Ez — és Aristoteles további elemzései — a matrix első formái. Aristotelesnek azonban átfogóbb alkalmazásukra nem volt szüksége, mert ítéletkapcsolatok formális igazságfeltételeit rendszeresen nem vizsgálta. Ez a feladat a stoikus logikára hárult.

Úgy látjuk továbbá, hogy az ind és a görög tetralemma között van egy lényeges logikai különbség. A görög tetralemma a logikai lehetőségeket *vagylagosan* sorolja fel :

A *vagy* B, *vagy* nem-B, *vagy* B-és-nem-B, *vagy* sem-B-és-sem-nem-B.

A és B ítélet közül *vagy* mindkettő igaz, *vagy* az első igaz, a második téves, *vagy* az első téves, a második igaz, *vagy* mindkettő téves.

A görög tetralemmák esetében tehát *teljes diszjunkcióval* van dolgunk, amely mint ilyen logikailag helytálló, de felhasználható : 1. eldöntési matrixok céljára (mint ezt a stoikusok tették) és 2. aporetikus destrukciók céljára (mint a szkeptikusok tették).

Az ind tetralemmák nagy része ellenben — úgy tűnik számunkra — nem vagylagos, hanem egy «*sem . . . sem*»-kapcsolatba illeszkedik. Pl. Nāgārjunánál «sem létező, sem nemlétező, sem létező-és-nemlétező adottság . . . » vagy a nirvāna tetralemmás meghatározása : sem lét, sem nemlét, sem lét-és-nemlét, sem nem lét-és-nemlét.[16]

Az ind tetralemmák nem diszjunkciók, hanem *remóciók* s kifejezetten destruktív célokat szolgálnak. Ez a lényeges logikai különbség megnehezíti számunkra Frenkian harmadik tételének elfogadását, hogy ti. a szkeptikus tetralemma ind eredetű volna. Láttuk, hogy a tetralemmának éppoly jelentős szerepe van a stoikus, mint a szkeptikus filozófiában. Láttuk, hogy stoikus formájának előd je már az aristotelesi logikában megvan. S végül láttuk, hogy a görög és az ind tetralemma csak külalakjában hasonló: közvetlen logikai átmenetet találni köztük nehéz.

Az ind logika elsősorban tartalmi logika s nem vizsgálta ítéletkapcsolatok formális-extenzionális igazságfeltételeit, mint a görög logika Aristoteles óta. Ezért kézenfekvőbb a stoikus logika e módszertani vívmányát peripatetikus és megarai forrásokban keresni, mintsem a görögök számára alig ismert ind logikában. Mert itt — mint a modern logikatörténeti kutatás megmutatta — valóban fontos módszertani vívmányról van szó, nem pedig «mélység híján levő mellékes szerepet játszó logikai eljárásról», mint Frenkian hiszi (BCO 245. l.).

Annyit azonban meg kell hagyni, hogy az ítéletkapcsolatok megarai-stoikus elméletének — és ezzel együtt a tetralemmás matrix szélesebbkörű bevezetésének — meghonosodását ma még az autochton görög logikai fejlődésen belül sem tudjuk kielégítően megmagyarázni.[17] Bizonyos, hogy a peripatetikusok idegennek érezték a megarai implikáció-tant és az aristotelesi pozicióból hevesen ellenezték azt.[18] De nehéz elképzelni, hogy ez az idegenkedés az ind szkepszis befolyásának szólt, nem pedig a logikai kutatás új, paradoxiákban bővelkedő[19] módszerének. Arra sincs valamelyes elképzelésünk, hogyan lett a destruktív, vagy akár az aporetikus tetralemmából — matrix.

A vizsgálatnak ezen a ponton meg kell állnia. Az is komoly érdeme Frenkiannak, hogy két igen valószínű ind elemet talált Sextusnál, s ha következtetéseit nem is mindig fogadhatjuk el, lehetővé tette a stoikus és az ind logika bizonyos érintkezéseinek bizonyítását. Fentebb bebizonyítottuk, hogy ennél az érintkezésnél a Stoa legalább ugyanolyan súllyal jön számba, mint a szkepszis.

Viszont talán a görög és az ind szkepszis ellenkező irányú érintkezésének tekinthető a *Milindāpanhā* c. buddhista mű, Menandros király beszélgetése Nāgasena szkeptikus buddhista szerzetessel. Bármennyire is buddhista missziós befolyás alá kerültek a Menandros-féle indiai görög birodalom görögjei, kérdéses, mi sugárzott át ebből a befolyásból a hellenizmus filozófiai centrumai felé. Újabban viszont felteszik,[20] hogy a mű régebbi része görög mintára készült. Ez esetben számolni lehetne azzal, hogy valamelyest a görög dialógus-irodalom is hatott az ind irodalomra.

[16] Madhyamakakārikā c. I és XXV. Die Philosophie des Buddhismus v. E. Fraunwaller. Berlin 1956. 179. és 196—198. l.

[17] Közelebb jutottam ennek az autochton fejlődésnek a kitapintásához egy még meg nem jelent, «A tetralemma eredete» c. cikkben.

[18] Vö. *J. T. Clark :* Conventional Logic and Modern Logic. A Prelude to Transition. Woodstock. 1952. 30. l.

[19] Gondoljunk csupán a materiális implikáció „paradoxiáira".

[20] *W. V. Tarn :* The Greeks in Bactria and India. Cambridge 1951. 414.²l. skk. — *Fr. Altheim :* Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter. II. Bd. Halle 1948. 81—82. l.

Mindezek alapján reménykedni lehet abban, hogy a hellenisztikus görög filozófiai irodalomnak ind szövegekkel való *rendszeres* összehasonlítása még újabb, problémánk szempontjából használható adatokat fog napfényre hozni. Ha ez a rendszeres munka haladni fog, akkor már fel lehet tenni olyan — ma még korai — kérdéseket, mint azt, hogy konkréten mely ind források hatottak, és hogy e hatásban mennyi az alkalomszerű és mennyi a folyamatosan és rendszeresen szerzett elem. Ma az összehasonlító filozófiatörténet még igen messze van attól, hogy adott esetekben eldöntse, a különböző nemzeti filozófiák olykor megdöbbentő elméleti és fejlődésbeli analógiáiban milyen mértékű az egyoldalú, ill. kölcsönös művelődéstörténeti hatások szerepe és mennyi tulajdonítható bennük a filozófiai gondolkodás általános, emberileg közös — társadalmi-történeti törvényszerűségként érvényesülő — működésének.[21]

LADÁNYI PÉTER

[21] Pl. Plutarchios Epit. IV 12 (*Diels:* Doxographi 402. l.) megdöbbentő hasonlóságot mutat Vigrahavayāvartani XXXIV és Nyāya-szutra II, 1, 16 fény-igazság párhuzamával. Vö. még *Spinoza:* Etika II 43. Lehet azonban, hogy a találkozás véletlen, vagy a stoikus hely Plat. Rep. 507 c. skk.-ra megy vissza.

A GÖRÖG TYRANNIS KÉRDÉSÉHEZ

A. ANDREWES: THE GREEK TYRANTS. London, Hutchinson's University Library, 1956. 164 l. 8 sh 6 d.

Az ókorkutatást állandóan foglalkoztató téma rövidrefogott, de kitűnő, sok tekintetben mintaszerű feldolgozását kapjuk meg Andrewes könyvében. A szerző — az ókori történet oxfordi professzora — eddig is elsősorban a korai görög (főleg a peloponnésosi) történelem kérdéseinek kutatásával szerzett jó nevet magának. Új művében a tyrannis problémája áll a középpontban, de a könyv többet nyújt, mint amit a cím igér: a tyrannison túl az archaikus kor nagy átalakulásának egészéről igyekszik képet adni — s ez a maga elé szabott határokon belül általában elismerésre méltóan sikerül is neki.

Andrewes kiindulásként az I. fejezetben áttekinti a tyrannis történeti hátterét, a korai görög közösségek politikai fejlődését, rövid, találóan jellemzett, összefoglaló képet adva a királyságról, az azt felváltó arisztokráciáról, valamint a klasszikus kor fejlett görög államainak két fő formájáról, az oligarchiáról és demokráciáról, majd röviden ismerteti a forrásanyagot. A II. fejezetben a «tyrannos» szó jelentését és történetét, vizsgálja, végigkísérve a kezdetben többnyira minden peioratív íz nélkül alkalmazott terminus egyre negatívabbá válásának folyamatát Platón és Aristotelés államelméletéig, amelyben a tyrannos-ellenes görög közvélemény filozófiai megfogalmazásaként a törvényes uralkodó teljes ellentétévé, a bitorló zsarnok megbélyegző megjelölésévé lesz.

A tyrannosok történetét az argosi Pheidónnal kezdi a szerző (III. fej.), s az örökölött királyi hatalom szűk korlátait tyrannosi merészséggel átlépő, Argost nagyhatalmi szerephez juttató uralkodó sikereinek alapját — igen ötletesen, bár csak feltevésszerűen — a hoplita-taktika bevezetésében fedezi fel, amelyben az argosiaknak kezdeményező szerepük lehetett. Ez juttatta volna Pheidónt kifele katonai fölényhez, befele pedig nagy és önálló hatalomhoz az arisztokráciával szemben, s tette ezzel a tyrannosok előfutárává. A következő (IV.) fejezetben a kereskedelmi központtá fejlődő Korinthos urainak, a Bacchiadák arisztokráciájának bukásáról és a Kypselidák uralmáról — az első szorosabb értelemben vett tyrannisról — kapunk szemléletes képet. Az V. fejezet a «faji» (mi inkább az «ethnikai» megjelölést használnánk) tényező szerepét igyekszik feltárni a kor változásaiban: ebben az összefüggésben tárgyalja — az itt is érintett Korinthoson kívül — mindenekelőtt Kleisthenés sikyóni tyrannisát, mint az antidór politika prototípusát, valamint a pisaiaknak az élisiekkel folytatott harcait és a messéniek Spárta elleni küzdelmét is. A VI. fejezet csak közvetve kapcsolódik a könyv fő témájához: tárgya az archaikus Spárta, amely fejlődésében elkerülte a tyrannist. A spártai alkotmányt Andrewes a tyrannis tudatos alternatívájaként fogja fel. A fejlődés döntő mozzanatát a VII. sz.-ban a hoplita-politeia létrejöttében látja, amelynek rögzítése szerinte a lykurgosi rhétra.

A VII. fejezetben az archaikus kor gazdasági fejlődésének általános összefoglalása után az attikai agrárválsággal és Solón reformjaival foglalkozik a szerző, mint amelyekben a gazdasági tényezők működése a legkézzelfoghatóbban mutatkozik meg. Solón szerepét elsősorban a forradalmi feszültség levezetése és a tyrannis elutasítása szempontjából értékeli. Az arisztokratikus rend válságának talán legjellemzőbb példáját ábrázolja a következő fejezet: Lesbos állandósuló politikai zűrzavarát és Pittakos megoldást hozó aisymnetiáját. Az athéni tyrannisszal foglalkozik a IX. fejezet: Peisistratos és fiai teljesen pozitíven értékelt uralmának történeti jelentőségét Attika konszolidálásában és a köznép politikai nagykorúsításában — s így a demokrácia előkészítésében — látja. Külön fejezetet (X.) kap a VI. sz. sajátságos «világpolitikai» helyzete, a perzsa hódítás fenyegetése, és az ezzel összefüggő jelenségek: a kisázsiai városok perzsa-vazallus tyrannosai, a samosi Polykratés thalassokratiája, Spárta tyrannis-

ellenes politikája és beavatkozása a keleti ügyekbe, — amely utóbbi Andrewes véleménye szerint egy céltudatos perzsa-ellenes védelmi politika részét képezte. A XI. fejezet a speciális sziciliai viszonyokkal, a Deinomendiák, majd — a demokrácia rövid közjátéka után — Dionysios katonai monarchiájával foglalkozik. Végül az epilógus (XII. fej.) röviden áttekinti a IV. sz. és a hellenisztikus kor zürzavaraiban az anyaországban is újra felmerülő tyrannis fontosabb eseteit. Befejezésül összefoglalja a tyrannosok szerepét a görög fejlődésben: A korai arisztokrácia felbomlása és a klasszikus polis kialakulása közti átmeneti időszakban a tyrannis jelenti a fejlődés fordulópontját: a labilis politikai helyzet, amely lehetővé teszi a hatalom egyéni megragadását, és szükségessé a belső békét biztosító, az átalakulásokat végbevívő központi vezetés, erőskezű végrehajtó hatalom létrejöttét — szinte szükségszerűen hozza létre a új, forradalmi eredetű monarchiát. Ennek szükségessége és jogosultsága azonban csak addig tart, míg a klasszikus polis új formái ki nem alakulnak.

A tyrannis létrejöttének tényezőit értékelve óvatos és bizonyos fokig szkeptikus magatartással mérlegeli a különböző (gazdasági, etnikai, katonai stb.) mozzanatokat, hangsúlyozza az ezek összekapcsolódásából és egymásrahatásából eredő lehetőségek sokféleségét. Álláspontja azonban nem relatívista: józan, reális szemléletének dicséretére válik, hogy megállapítja az etnikai és katonai tényezők másodlagos voltát, és kiemeli a gazdasági fejlődés és társadalmi harc alapvető szerepét, egészen közel jutva a marxista történelemfelfogáshoz. (Persze szemléletének korlátai is megmutatkoznak, főleg amint kilép szűkebb szakterületéről. Hogy csak egyetlen — a legkirívóbb — példát említsünk: bevezető fejtegetéseiben világtörténeti analógiákat keresve meghökkentő nagyvonalúsággal tyrannosokként állítja egymás mellé Cromwellt, Napóleont és Mussolinit. Szerencse, hogy az ilyen megcsúszások nem jellemzőek a könyv egészére.)

Egészében véve Andrewes műve értékes, kis terjedelme ellenére is igen tartalmas könyv, — igazolása lehetne annak a régi bölcseségnek, hogy «a jó, ha rövid, kétszeresen jó». Megírásának közvetlen célja úgylátszik a kezdő angol ókorkutatók bevezetése a tyrannis problémájába: ennek megfelelően bibliográfiai utalásait a legszükségesebbekre — és szinte kizárólag angolnyelvű művekre — korlátozza, viszont a jegyzetekben hoz minden lényeges forráshelyet. Pedagógiai-bevezető jellegével függ össze az is, hogy előadásában nagyjából-egészében a történeti sorrendet követi, de az egyes történeti tényezők beható tárgyalását lehetőleg egy-egy fejezetre koncentrálja, ahol arra a legkedvezőbb lehetőség kínálkozik: így a katonai tényező szerepét Pheidónnal, az ethnikaiét Kleisthenésszel, a gazdaságiét Solónnal összekapcsolva taglalja.

A mű világos, egyszerű és simán folyó stílusán, áttekinthető tagolásán, az egész és a részletek bölcs ökonómiáján érezni lehet a szerző nagy oktatói-előadói gyakorlatát. Ehhez az előnyös adottsághoz járul az az angol szerzőknél különösen gyakori jó prózaírói készség is, amely erőltetett szépírói pózok vagy színvonalsüllyesztő népszerűsítgetés nélkül is a szakemberek körénél sokkal szélesebb közönség számára is élvezhetően tudja formába önteni anyagát. Mindezek az előnyök a legmagasabb tudományos színvonallal, saját kutatási eredményekkel és önálló problémafelvetésekkel kapcsolódnak össze ebben a kis könyvben, amely — anélkül, hogy ezt az igényt hangoztatná — jelentős hozzászólás az archaikus kor egész problematikájához: a tudományos irodalomban nem gyakoriak az olyan művek, amelyek ezeket a kvalitásokat ilyen szerencsésen egyesítik.

A jogos elismerés mellett azonban hangot kell adnunk a kitűnő kis könyv egyes megállapításait illető kételyeinknek is. A felmerülő problémák természetesen jelentős részben a tárgy természetéből adódnak: az archaikus korról alkotott képünkben a forrásanyag töredékessége és értelmezésének gyakran problematikus volta következtében elkerülhetetlenül nagy szerephez jutnak a hipotézisek, — s ezzel tág tere nyílik a vitának is. A következőkben éppen a könyv néhány ilyen vitatható megállapításával vagy kérdésfelvetésével kapcsolatban teszünk megjegyzéseket, mérlegelve az egyes kérdések eltérő megoldásának lehetőségét.

1. *A katonai tényező és Pheidón szerepe*

A *katonai tényező* szerepének áttekintése, a régi arisztokratikus és az új hoplita harcmodor korszakváltásának ábrázolása csak egy ponton igényel komolyabb kiegészítést, illetve korrekciót: Andrewes a mykénéi-kori, a homérosi eposzokban is tükröződő, a harciszekér használata által jellemzett periódus és a hoplita-taktika elterjedése közti időben nem tartja össz-görög viszonylatban általánosnak a lovasság önálló és elsőrendű szerepét, csak Keletre (a kisázsiai városokra és Euboiára) korlátozódó helyi jelenségként értékeli (34—35.). Ezzel a nézettel szemben utalhatunk Thessaliára és Boiótiára, ahol a

ez meg Spárta egész történetében pl. Theopompos és Polydóros, Kleomenés vagy Pausanias esetében,— anélkül persze, hogy ezek a próbálkozások tartós sikerre vezettek volna.) Ez a «hatáskörtúllépés» azonban, bármilyen tipikusan tyrannosi vonás is a görög szemlélet számára, még nem tenné szükségszerűvé, hogy Pheidónt, Aristotelést követve, a tyrannis előfutárai vagy korai képviselői közé soroljuk, mint Andrewes is teszi. Hatalma eredetét tekintve archaikusabb, mondhatni «pre-tyrannikus» jelenség még az ő működése; «modern» és a tyrannosokéval egyező vonást jelent viszont szoros bekapcsolódása a nagy gazdasági átalakulásba, az ipar és kereskedelem fellendülésébe, mindenekelőtt mérték- és súlyszabályozásával (már Hérod. VI. 127. ezt emeli ki az olympiai játékokba való beavatkozás mellett) és — későbbi adat (Ephoros fr. 176.) szerint — pénzverésével is. Ez utóbbi adatot ugyan általában elvetik, elveti Andrewes is (40.), tekintettel a Pheidónnak tulajdonított aiginai pénzverés kezdetének datálására (625—600, sőt 610—600, l. W. L. Brown: Pheidon's alleged Aeginetan coinage, Numism. Chron. 1950, 177 sk, akinek kronológiáját támogatja E. S. G. Robinson is általában a görög pénzverés kezdetének későre datálásával: Coins from the Ephesian Artemision, JHS 1951, 156 sk.). Ez a datálás azonban távolról sem abszolút biztos (l. lentebb, az attikai pénzverés kezdetével kapcsolatban), és nem zár ki bizonyos ingadozást felfelé; másrészt magának Pheidónnak a kronológiai elhelyezése is nagyon bizonytalan. Hogy korával kapcsolatban már a görög történetíróknál milyen nagy volt a zavar, mutatja dátumának nagymérvű (három századnyi) ingadozása is: Theopompos datálása (fr. 393.) szerint 900 körül, Ephoros szerint (fr. 115.) a VIII. sz. közepetáján élhetett, Hérodotos (i. h.) szerint viszont, aki Pheidón fiát, Leókedést Agaristé kérőjeként szerepelteti Kleisthenés sikyóni udvarában, a VII. sz. második felére, sőt végére lenne tehető. Az első két dátum a genealógiai kronológián alapul, annak megfelelően, hogy Theopompos a hetedik, Ephoros a tizedik nemzedék képviselőjének számította Pheidónt Argos meghódítója, a héraklida Témenos utódai sorában. Ez a genealógiákra épülő «magas» kronológia azonban egyik formájában sem nagyon használható itt, tekintve az amúgy is ellentmondó változatokban hagyományozott argosi királylista hiányos és zavaros állapotát (l. Beloch, Gr. G.² I. 2. 191—196). Hérodotos dátuma viszont túl alacsony, nemcsak a kikapcsolható genealógiai feldatálásokkal, hanem a negyedik dátummal, az olympiai lista adatával szemben is, — és ezen épp oly kevéssé lehet segíteni Beloch (Gr. G. i. h., és 148 sk; Hermes 1929, 192 sk) és Lenschau (Philologus 1936, 278 sk, 385 sk) Hérodotos történetileg igen gyanús kronológiájához igazodó, az olympiai lista megbízhatóságát más-más kiindulással, de egyként kétségbevonó elgondolásával, mint azzal a még Lehmann-Haupttól (Hermes, 1900, 648 sk) származó, azóta is újra meg újra felmerülő áthidaló megoldással, amely több Pheidón létezését tételezi fel. Az egyetlen viszonylag biztos kronológiai támpont tehát a Pheidón által tartott 28. olympia éve, i. e. 668. (Euseb. Chron. I. 196; hasonlóan Strabón VIII. 355, bár egyes részletekben eltér. — Pausanias VI. 22. 2. a Pheidón-féle anolympiast a 8. ol.-ra (748.) datálja: ez Ephoros egyeztető kísérletéhez igazodik, aki már — a 7. nemzedékről a 10-re helyezve át Pheidónt — csökkenteni próbálta a nemzedékeken és az olympiasokon alapuló számítás közt tátongó különbséget. Vö. W. Den Boer, Laconian Studies, 55 sk.). A hysiai-i csata (01. 27, 4 = 669 (l, Pausan. II. 24, 7), amelyet Pausanias nyilván egy a saját Pheidón-datálásától eltérő, az olympiai számításhoz igazodó kronológiai hagyományból vett át, szemmel láthatólag ettől függ (Andrewes, The Corinthian Actaeon and Pheidon of Argos, Cl Qu 1949, 70 sk). Ez az adat azonban — amely rendkívül értékes kronológiai kiindulópontot nyújt, — sajnos, szinte teljesen elszigetelt; nincs biztos támpontunk arra sem, hogyan helyezzük el Pheidón közelebbről amúgy sem meghatározható uralkodási idején belül, még kevésbé arra, hogy pontos összefüggésbe hozzuk más eseményekkel. Annyi mindenesetre világos, hogy Pheidón működése összekapcsolódik a második messénéi háborúval. Azonban a VII. sz.-i peloponnésosi történelemnek ez a talán legfontosabb eseménye sem datálható pontosan, csak hozzávetőlegesen, a genealógiai kronológia, mindenekelőtt a spártai királyok genealógiája alapján (Beloch, Gr. G.² I. 2. 171 sk, 262 sk). Ilyenformán a fentebb érintett problémák legalábbis részben szükségszerűen nyitottak maradnak, megfelelően annak a kronológiai bizonytalanságnak, amely mind általában, mind speciálisan Pheidónnal kapcsolatban megenged pár évtizedes ingadozást. Éppen emiatt a bizonytalanság miatt nehéz eldönteni azt is, hogy — többek között — azok a szorosabb összefüggések, amelyeket Andrewes Pheidón működése és Korinthos ill. Sikyón történetének egyes mozzanatai között feltételez (49., 56.), mennyiben reálisak. Végeredményben egyelőre bele kell nyugodnunk, hogy a görög történelemnek ez az első valamennyire is megfogható kiemelkedő személyisége a hozzákapcsolódó megoldatlan problémákkal még sokáig marad az állandóan megújuló tudományos viták központjában.

lovasság az egész klasszikus koron keresztül, a hoplita-rendszer virágkorában is elsőrendű fontosságú fegyvernem maradt. Természetesen az archaikus korban ezen a téren is sokféle átmeneti formával számolhatunk ; ezekbe a viszonyokba azonban csak ritkán nyújt konkrét bepillantást egy-egy olyan adat, mint pl. a Strabónnál (X. l. 10.) fennmaradt, valószínűleg a VII. sz.-ra vonatkozó értesítés az eretriaiak 60 harciszekérből, 300 lovasból és 3000 gyalogosból álló haderejéről.

A hoplita-rendszer elterjedésének messzemenő politikai következményei, az arisztokrácia hatalmának csökkenése és a polisok fokozódó demokratizálódása világos és reális ábrázolást kapnak Andrewes művében. A katonai tényező jelentőségének hangsúlyozásával lényegében egyetérthetünk. A görög polis polgára államának elsősorban katonája ; szinte általános szabály, hogy a teljesjogú állampolgár az, aki teljesértékű katona, és ilymódon a gazdasági fejlődés következményei érvényesülésének legfontosabb útja, áttételi lehetősége éppen a hadügy területe volt. Kérdéses viszont, hogy a hoplita-rendszer és a tyrannis közt feltételezhetünk-e szoros és közvetlen kapcsolatot. Az ugyan igaz, hogy a demokrácia felé vezető nagy átalakulás egyik legfontosabb és legjellemzőbb jelensége a tyrannis volt, s ennyiben a tyrannis valóban összefügg a hoplita-rendszerrel, közös alapra épül mindkettő. Andrewes általánosítása azonban — amely szerint a hoplita-katonaság megjelenése egyenes okozatként, szabályszerű összefüggésben hívja létre a tyrannist, — feltétlenül túlzás. Aristotelés Andrewes által idézett fontos helye (Politika IV. 1297 b) kitűnően rámutat a hadi és politikai szervezet fejlődésének összefüggésére és a hoplita-taktika megjelenésének fontosságára, de még közvetve sem bizonyítja a tyrannis szorosabb idekapcsolhatóságát. Általában a forrásanyagban sehol sincs arról szó, hogy a hoplita-hadsereg, mint olyan, tyrannosokat juttatna uralomra, vagy akár ellenkezőleg résztvenne megbuktatásukban. Ami a tyrannosok és a polis hadserege közti viszonyt illeti : Kypselos, akire a szerző hivatkozik (36, 49.), mint akinek testőrség nélküli uralma döntően bizonyítja, hogy teljesen megbízhatott a hoplita-hadseregben, egészen kivételes jelenség ; a tyrannosok uralmának jellemzője a zsoldosokból álló testőrség, még az olyan viszonylag népszerű tyrannosoknál is, mint pl. Peisistratos, — s még jellemzőbbek az olyan rendszabályok, mint a polgárság lefegyverzése Hippias idejében. A zsoldosok segítsége sok esetben már a tyrannosok uralomrajutásánál is jelentős tényező. — Természetesen a hadügy jelentőségének egy másik oldala érvényesül abban a jelenségben, hogy a tyrannosok közül sokan sikeres hadvezéri működésükkel szerezték meg uralomrajutásukat elősegítő népszerűségüket. Ez viszont nem a tyrannosok specialitása, hanem szinte minden görög államférfinél és politikusnál megvan, a görög polis erőteljesen katonai jellegének megfelelően, egészen a radikális demokrácia rétor-típusának előtérbe kerüléséig.

Andrewes, amint már említettük, a hoplita-taktika bevezetésében az *argosiak*nak, illetőleg *Pheidón*nak tulajdonítja a kezdeményezés szerepét. A kiindulásul választott Anth. Pal. XIV. 73. interpretációja — amely szerint a versben Chalkis katonai elsőségének Argosra való átszállására történik utalás — meggyőzőnek látszik, és az sem kétséges, hogy ez a mozzanat csak a VII. sz. első felének viszonyai közé illeszthető be. Kézenfekvő az is, hogy Argosnak ezt a felemelkedését a Hysiai-nál Spárta felett aratott győzelemmel és Pheidón hatalmi politikájával hozzuk kapcsolatba. Kérdéses persze, hogy Andrewes egyébként elég plauzibilis feltevése, hogy ti. ezek a sikerek a hoplita-taktika bevezetésén alapultak, teljesen helytálló-e. Spárta a második messénéi háborúban, amint Tyrtaios töredékeiből világos, ugyancsak hoplita-hadsereggel harcol; de hogy ezt ekkor vezeti-e be, vagy már valamivel előbb, nem dönthető el, főleg nem Tyrtaios 1. fragmentuma alapján, amint szokásos, és amint Andrewes is teszi (l. lentebb). Ettől ugyan még számolhatunk mint lehetőséggel Argos bizonyos csekély kezdeti előnyével és talán ebből eredő katonai fölényével; a hoplita-taktika gyors és nagyjából egyidejű elterjedése Dél- és Közép-Görögországban azonban hamar kiegyensúlyozhatta a katonai helyzetet. Mindenesetre jellemző, hogy Spárta katonai fölényét és vezetőszerepét sem egyszerűen a hoplita-fegyverzet és taktika bevezetése alapozza meg a következő századra, hanem az új hadrendszer átvitele a politikára, a társadalom egész életének következetes militarizálása.

Pheidón szerepe — éppen katonai vonalon, ahol a szerző az összefüggést látja — nem kapcsolódik szorosan a tyrannosokéhoz ; tyrannos-volta (Aristotelésnek a Polit. V 1310 b-ben adott elméleti megfogalmazása és nyilván az egykori argosi arisztokrácia véleménye szerint is) elsősorban öröklött és korlátozott királyi hatalmának túllépésében nyilvánul meg. Igaz, erre lehetőséget legvalószínűbben éppen katonai sikerei adhattak, mint ahogy a korlátozott uralkodói hatalom kiterjesztésére a legközvetlenebb alkalmat általában a háborús viszonyok és a hadvezéri szerep nyújtják. (Jellemzően mutatkozik

2. *Az ethnikai tényező*

Nem kevésbé bonyolult, de mégis jóval világosabb és egyértelműbben megoldható az ethnikai tényező szerepének kérdése. A Peloponnésos dór területein a dór hódítók és a leigázott őslakosság ellentétét általában be szokták számítani a tyrannis okai közé. Ez nemegyszer tudománytalan túlzásokhoz vezetett : sok — főleg német — kutató a fajelmélet erős hatása alá is került ebben a kérdésben. A marxista ókorkutatás igen helyesen mindig állást foglalt a rasszista elképzelésekkel szemben. Ugyanakkor azonban többször tapasztalhatjuk, hogy a kérdésre vonatkozó marxista irodalomban — bár természetesen az alapelvek visszautasításával — megjelennek a helytelen, végső fokon a fajelmélettől befolyásolt tény- és összefüggésmegállapítások, egészben való átvételként. Jellemző pl., hogy P. Oliva egyébként igen alapos és lelkiismeretes munkája (Raná řecká tyrannis) is az isthmosi városok tyrannisának jellemző sajátosságaként a határozott anti-dór irányzatot jelöli meg, — jóllehet ez, amint látni fogjuk, eléggé kérdéses.

Andrewes, bár műve vonatkozó fejezetének címe a «faji tényezőt» (racial factor) említi, távol áll a fajelmélettől ; számára ez a megjelölés körülbelül egyértelmű azzal, amit mi «ethnikai tényező» néven emlegetünk. Egyébként is igen józanul kezeli ezt a kérdést : a szóbajövő esetek vizsgálatának eredményeként megállapítja, hogy a dórok és az őslakók ellentéte csak másodlagos tényezőként jöhet számításba a gazdasági-társadalmi átalakulás erőivel szemben.

Elvileg minden további nélkül egyetérthetünk az ethnikai tényező történeti szerepének ezzel a mértéktartó megfogalmazásával. Ha azonban közelről megvizsgáljuk az Andrewes által az anti-dór irányzat példáiként felhozott egyes eseteket (Korinthos, Sikyón, Pisa, Messéné), még ez a szerény megfogalmazás is kérdésessé válik.

1. Korinthosban nem akad más idekapcsolható mozzanat, mint az a sovány tény, hogy az első tyrannos, Kypselos, nem tartozik a Bacchiadák uralkodó nemzetségéhez, csak anyai ágon, apai ágon pedig lapitha eredetűnek tartja a hagyomány. A lapitha eredeztetés azonban ethnikailag nem mond semmi megfoghatót, a Bacchiadák szűk oligarchiája pedig nem egyenlő a dórsággal, mint olyannal ; tehát nem lehet szó dór-ellenes forradalomról. Jellemző, hogy még a régi dór nemzetségi phyléket is csak a tyrannis bukása után váltják fel új, területi alapú phylék. A Kypselidák esetében tehát semmiféle dór-ellenes irányzat nem fogható meg.

2. Sikyónban az Orthagoridák dinasztiája nem dór eredetű, hanem az Aigialeis phyléből származott, amely valószínűleg a dór törzsszervezeten alapuló államba egyenjogúként befogadott őslakos arisztokráciát foglalta magában. Uralmuk első felében (kb. egy fél évszázadon keresztül) semmi nyoma a dór-ellenességnek ; a tyrannis létrejöttében tehát nem lehetett szerepe. A VI. sz. elején, Kleisthenés idejében azonban a phylénevek megváltoztatása, Adrastos kultuszának megszüntetése és a homérosi költemények előadásának megtiltása már határozott dór-ellenes politika megnyilatkozásaként értékelhető a kutatók nagy többsége, így Andrewes szerint is. Hérodotos (V. 67—68.) azonban világosan megmondja, hogy Kleisthenésnek ezek az intézkedései az Argos elleni háború következményei voltak. Valószínű, hogy a sikyóni dór arisztokrácia sok szállal kapcsolódott Argoshoz, — de úgylátszik, a háború kitörése, e külső tényező beavatkozása nélkül a sikyóni tyrannos és a dórok viszonya nem élesedett volna ki. Az Argos-ellenes — és nem általában dór-ellenes — célzat teljesen világos az Adrastos-kultusz és az epikus költemények elleni intézkedésekben. Ami azonban az egész komplexum legfontosabb és legfeltűnőbb mozzanatát, a phylék nevének megváltoztatását illeti, ebben a kérdésben nehéz, sőt szinte lehetetlen világosan látni. Az még érthető, hogy Kleisthenés saját phyléjének a kitüntető Archelaoi nevet adja, de az már nem olyan könnyen képzelhető el, hogy a három dór törzs régi Hylleis, Dymanes és Pamphyloi nevét hivatalos megjelölésként a meggyalázó «disznó-», «szamár-» és «malac-törzs» (Hyatai, Oneatai, Choireatai) váltotta volna fel, és pláne hogy ezek az elnevezések még hatvan évvel túlélték volna Kleisthenést. Ez a hérodotosi közlés mindmáig sok (lényegében eredménytelen) fejtörés okozója volt ; s még ma is — amikor már rég magunk mögött hagytuk a hiperkritika virágkorát — nehéz nem hajlani Ed. Meyer szkepticizmusa felé, aki egyetlen odavetett megjegyzéssel («ist das wirklich historisch?») tér napirendre a kérdés fölött (G. d. Alt. II. 628.). Mit tudott erről Hérodotos, és mit értett meg abból, amit hallott? Beloch ügyes, bár a hagyománnyal túlságosan szubjektíven elbánó megoldási kísérletétől (amely szerint a köznép előtt megnyitott phylék régi tagjai ragasztották ezeket a gúnyneveket új társaikra : Gr. G.[2] I. 1. 361.) Dielsnek a totemizmusra való utalással kísérletező, de a milétosi Onitadai párhuzamával csak gyengén megalapozott elgondolásáig (Neue Jahrb. 1923, 73.) és azon túl is nem egy kutató próbált fényt deríteni erre a kérdésre, amely azonban máig is tisztázatlan. Azonban, még ha teljes történeti hitelességűnek

fogadjuk is el Hérodotos elbeszélését, Kleisthenés harca akkor sem általában a dórság elleni harc, sőt tegyük hozzá, nem is a köznép érdekében a nemzetségi arisztokrácia ellen folytatott küzdelem, hanem csupán a társadalom uralkodó rétegének phylei közt a vezetőszerepért folyó viszály, amelyet az Argos elleni háború váltott vagy élezett ki, és öltöztetett sajátságos formákba. — Külön probléma, hogyan maradhattak fenn ezek a különös nevek még hatvan évig Kleisthenés után, főleg ha a tyrannis bukása — a tradicionális kronológiának a Papyr. Ryland 18. (F. Gr. H. II A 105 F 1) által megerősített és pontossá tett adata szerint — 556/5-re tehető. Andrewes magyarázata — miszerint a spártaiak nem akartak túlságosan nyiltan kedvezni a sikyóni dóroknak (62.) — eléggé naiv. Figyelemreméltóbb, bár ugyancsak kérdéses N. G. L. Hammond elgondolása (The family of Orthagoras, Cl Qu 1956, 1, 45 sk, főleg 51), aki a spártaiak közömbösségét a phylénevekkel kapcsolatban azzal magyarázza, hogy Kleisthenés intézkedése elsősorban a Spártával ellenséges viszonyban álló Argos ellen irányult, és nem sérthette a spártaiakat, akiknél a régi dór phylé-nevek ekkor már nem voltak hivatalos használatban. A dór phylé-nevek visszaállítása a század végén viszont Argos hatalmának és befolyásának átmeneti emelkedésével függhet össze, amit Sparta athéni balsikere tehetett lehetővé.

3. Andrewes a dór-ellenes tyrannisok számát az élisivel is gyarapítja. Feltételezése szerint ugyanis az élisiek ellen harcoló pisai királyokra, főleg a VII. sz.-i Pantaleónra és utódaira vonatkozó hagyomány nem két szembenálló állam — Élis és Pisa — háborúit tükrözi, hanem az egységes élisi államon belüli társadalmi harcot. Ez a harc megfelelne a tyrannist létrehozó népmozgalmaknak, és ethnikai szinezettségében (az élisiek is bevándorolt hódítókként települtek rá az őslakókra) párhuzama lenne az anti-dór jellegűnek minősített korinthosi és sikyóni tyrannis működésének. Eszerint az elképzelés szerint Pisa mint önálló állam vagy város sohasem létezett, neve csupán Élis Olympia körüli vidékét jelenti, s csak a mondákban lett — a múltra visszatekintve — önálló állammá. Andrewes itt Wade-Gery elméletéhez (CAH III. 543 sk.) csatlakozik, amely viszont még Niese egyik tanulmányára megy vissza (Eleier und Pisaten, Genethliakon für C. Robert, 1910, 26 sk.). Az elképzelés megalapozottságát már kiindulási pontja is jellemezheti: (Ps.) Hérakleidés Pontikos az «Éleión politeia»-ban említette Pantaleónt (fr. 6, FHG II. 213.), — aki eszerint csak az egységes Élis (és nem Pisa) királya lehetett. Erre ugyan világos választ adott Beloch (Gr. G.² I. 1. 386.): hol írt volna máshol róla, amikor a már nem létező pisai államról nem írhatott? Niese és Wade-Gery elgondolásának azonban mégis bizonyos súlyt ad az a körülmény, hogy a történelem teljes világosságában álló klasszikus kor forrásaiban sehol sem szerepel Pisa, mint még létező város, bár gyakran hallunk különböző, az élisiek ellen lázadozó perioikos-városokról. Nincs ilyen nevű tagja a Pisatis kis helységeit kultikus szövetségben egyesítő oktapolisnak, sőt a homérosi hajókatalógusban sincs említve, és ez már az alexandriai tudósokat arra indította, hogy feltételezzék: Pisa önálló városként soha nem létezett, csak a vidék neve volt (Strabón VIII. 356—7). Erre az álláspontra helyezkedett Busolt is (Gr. G.² I. 238 sk.) egyébként igen alapos és megfontolt gondolatmenettel, visszautasítva E. Curtius megoldási kísérletét (Hermes, 1879, 129 sk.), amely Pisa város nemlétét a város gyökeres elpusztításával magyarázta, eléggé kézenfekvő feltevésként. Ezt a szkeptikus elgondolást — amely az adott forrásanyag alapján nem volt indokolatlan — vitték azután túlzásba a hagyománnyal egészen szembekerülő koncepciójukkal Niese és nyomán Wade-Gery. Különféle változatokban máig ez a negatív beállítottság uralkodik a kérdés megítélésében, amely az eddigi anyag alapján nem látszik biztosan eldönthetőnek (l. összefoglalóan E. Meyer: Pisa, RE XX 1732 sk.).

Újabban azonban a lineáris B szövegek talán lehetőséget adhatnak a név eredeti jelentőségének tisztázására. A pylosi állam helységeit felsoroló 1 stákon több ízben szerepel jelentős helyként egy bizonyos Pi-82 (Ventris-Chadwick: Documents 75., 250.). Az igen ritkán előforduló 82. szótagjel hangértéke bizonytalan; a különböző megfejtési kísérletek közül legelfogadottabbá vált L. R. Palmer -ja_2 olvasata (először: Eranos, 1955, 2). Az így kapott Pi-ja_2 helynevet a későbbi Phea (Pheia) helységgel próbálták összekapcsolni. E nem egészen meggyőző olvasás és egyeztetés helyett legújabban M. S. Ruipérez a 82. hangértékeként a -sa_2-t ajánlotta (Mykenisch Pe-re-sa_2 «Persephoné». Minoica. Festschrift zum 80. Geburtstag von J. Sundwall. Berlin, 1958. 359 sk.); az így kapott Pi-sa_2 olvasat bizonyítja, hogy a késő-mykénei korban a pylosi állam területén létezett egy Pisa nevű, elég jelentős helység. Ez a tény legalább nagyjából világossá teszi a helyzetet: valószínű, hogy Pylos városának pusztulása után a széthullott állam egykori területének egy része éppen Pisában találta meg új központját, s Pisa uralkodói, az olympiai szentély eredeti védelmezői vezették az őslakók változatos sikerű harcát a hódító élisiek ellen. Az archaikus kor századaiban Pisa sorsa a perioikosi alávetettség és a függetlenség időleges visszaszerzése közt ingadozott, míg végül 582 körül a spártaiakkal szövetke-

zett élisiek végleges győzelmük után úgylátszik teljesen elpusztították az ellenállás központját, — olyan alaposan, hogy a városnak nyoma sem maradt.

Eszerint tehát ebben az esetben valóban ethnikai ellentéttel, sőt függetlenségi harccal van dolgunk. Azonban ezen a társadalomtörténeti szempontból meglehetősen elmaradt vidéken, ahol Élis pl. csak 471-ben jut el a városi települést létrehozó synoikismosig, tyrannisról a szó preciz társadalmi-politikai értelmében még szó sem lehetett. Élis és Pisa harcait ki kell kapcsolnunk abból az összefüggésből, amelybe Andrewes kellő megalapozás nélkül megpróbálja beállítani.

4. Végül a dór-ellenes peloponnésosi harc jellemző példájaként hozza fel Andrewes Messénének a spártai hódítás elleni küzdelmét is. A messéniek ethnikai hovatartozása máig hevesen vitatott kérdés. A klasszikus korban itt a dór dialektus uralkodik, és a Héraklidák visszatérésének mondájában Argos és Sparta mellett Messéné a harmadik nagy dór államként szerepel: mindez azonban aránylag késői fejlődés eredménye is lehet. Maga Andrewes is több érvet hoz fel a messéniek dór volta ellen: 1. A messénéi királyi család, az Aipytidai, szoros kapcsolatban áll Arkadiával (a névadó ős is arkadiai hérós). 2. Pausanias IV. 33. 2. fenntartott egy töredéket abból a himnuszból, amelyet állítólag a korinthosi Eumélos (VIII. sz.) írt a messéniek Délosba menő ünnepi küldöttsége számára; már pedig a délosi ión szentély ünnepén egy dór állam küldöttségének nem lehetett helye. 3. Tyrtaios (fr. 8 D.) a Hérakléstől való származásra hivatkozva buzdítja a spártaiakat a messéniek elleni harcra; ezt nehezen tehette volna, ha a messéniek is dóroknak, Héraklés leszármazottainak számítanak.

Ezek elég gyenge érvek. Az Aipytidák arkadiai kapcsolatai erősek, de ez még nem lehet döntő érv Messéné dór jellege ellen, tekintve, hogy pl. Lakóniában is mennyi arkadiai jellegű, predór maradvány fogható meg a dialektusban és a kultuszokban, vagy hogy Argos Hérakleida hérósa, Témenos arkadiai városokban (Psophis, Stymphalos) is tisztelt, a helyi genealógiákba illeszkedő alak, — de ezek a kapcsolatok azért még nem teszik vitássá sem Argos, sem Lakónia dór jellegét. A második érv alapjául szolgáló állítólagos Eumélos-fragmentum (fr. 13 K.) már önmagában is elég gyanus: ez a két hexameter aiol dialektusban van írva, ami egy VIII. sz.-i korinthosi költőnél nehezen képzelhető el. A töredék «eleuthera sambal' echoisa» kitétele (a homérosi «krétéra stésasthai eleutheron» — Il. VI. 528. — analógiája szerint értelmezve) nehezen utalhat az első háború előtti messénéi függetlenségre, sokkal inkább a második háborúban bekövetkezett ideiglenes felszabadulásra, vagy akár Messéné IV. sz.-i helyreállítására vonatkoztatható. A fragmentum aligha más, mint egy késői (IV. sz.-i?) pseudepigraphon maradványa, amelyet Pausanias a Messéné visszaállítása után gombamódra burjánzó helyi történeti művek egyikéből vehetett át. (Vö. M. Pohlenz: Griechische Freiheit, Heidelberg, 1955, 190.) De még ha fel is tételezhetnénk, hogy ez a fragmentum minden tekintetben valódi, a messéniek kultikus összeköttetése Délosszal akkor sem bizonyítana dórságuk ellen: a délosi Apollónnak kultusza van a lakóniai Epidélionban és Kalymnán, ünnepi küldöttségek keresik fel Megarából és Rhodosból, — már pedig ezek is dór területek. Ami végül a Tyrtaiosból merített érvet illeti, ennek értékét már maga Andrewes úgyszólván nullára redukálja azzal a helyes megszorítással, hogy a költő beállítottságának gyökere «a háborús érzület az ellenséggel szemben, amelyet a spártaiak már egyszer leigáztak»; jobb ellenérv nem is kell elgondolásával szemben.

Vázlatos áttekintésünk eredményeként megállapíthatjuk, hogy az az ókorkutatásban eléggé általános elképzelés, amely az ethnikai ellentéteknek jelentős szerepet tulajdonít a Peloponnésos archaikus kori történetében (mindenekelőtt az isthmosi városok tyrannisainak létrejöttében), elégtelen forrásanyagra épülő téves következtetések útján tött létre, és — legalább is megszokott formájában — nem ad elfogadható képet a törjéneti fejlődés menetéről és tényezőiről.

3. *A spártai alkotmány*

A VI. fejezetben Andrewes józan és reális képet ad a spártai alkotmányról és különleges vonásairól. Lényegében helyesen hangsúlyozza, hogy Sparta — főleg története korai szakaszában — a görög államok fejlődésének általános útját járja, de ennek egy viszonylag korai pontján megáll, és fejlődésében előtérbe kerülnek a sajátságos mozzanatok. Ezzel a fejlődésképpel kapcsolatban sok kérdés merül fel; a spártai alkotmány fejlődéstörténete az archaikus kor talán legbonyolultabb, legvitatottabb problémakomplexuma.

Andrewes a fejlődésről adott rövid vázlatában a VII. sz.-ot, a második messénéi háború és Tyrtaios korát jelöli meg döntő szakaszként: ekkor, a háború és a belső nehézségek, a forradalomra érett helyzet nyomása alatt — párhuzamosan apholita-

hadrendszerre való áttéréssel — megy végbe szerinte a régi dór phlyék felváltása az új területi egységekkel, az öt óbával, amelyeknek a hadszervezetben a klasszikus kor spártai hadseregének öt lochosa felel meg. Ennek a változásnak a kifejezője, alkotmányos rögzítése az ún. nagy rhétra (Plut. Lykurg. VI.), amelynek egykorú parafrázisát adja Tyrtaios (fr. 3ab D).

Ez az elgondolás azonban — amely nagyjából-egészében Wade-Gery elméletét (The Spartan Rhetra in Plutarch, Lycurgus VI, Cl Qu 1943, 62 sk, 1944, 1 sk, 115 sk) követi — távolról sem szilárdan megalapozott, főleg ami a rhétrának a hoplita-politeia alaptörvényeként a VII. sz.-ra való datálását illeti. Vegyük sorra érveit — mind súlytalannak bizonyul.

1. Az, hogy a népgyűlés — a történetileg ismert korban — hoplitákból áll, nem bizonyítja szükségszerűen, hogy a rhétra csak a hoplita-hadszervezet bevezetése — a VII. sz. eleje — utáni időből származhat. A rhétra szövege sem közvetlenül, sem közvetve nem utal arra, hogy a népgyűlés a hoplitákból tevődik össze: így nincs is alap az összekapcsolásra. A spártai polgárság, mint hoplita-hadsereg, egyébként sem teljes párhuzama a jellegzetes hoplita-politeiáknak: minden spártai polgár hoplitaként szolgál, de az ugyanígy katonáskodó lakedaimóni perioikosoknál a hoplitasággal nem jár együtt a polgárjog. 2. Tyrtaios 4. fragmentuma (ahogy Andrewes Bergk és Edmonds kiadásainak számozásával idézi; Diehlnél 3b) valóban a rhétra szövegére utal, és magától értetődően helyes az a következtetés is, hogy a rhétra nem lehet későbbi Tyrtaiosnál; ez a terminus ante quem azonban csak akkor támogatná a VII. sz. első felére való datálást, ha a megelőző terminus post quem is helytálló lenne. — Különben a fragmentum teljes szövegében (Plut. Lykurg. VI. 7. + Diod. VII. 12,5. — 3b — a D) nem egyszerűen a rhétrát, hanem annak a hagyomány szerint (Plut. i. h.) Theopompostól és Polydórostól származó kiegészítését ill. módosítását is feltételezi előzményként (l. W. Den Boer: Laconian Studies 184 sk.), — és ez a kiegészítés mindenképpen az alkotmány fejlődésének a nagy rhétra létrejötte utáni újabb, második szakaszát jelenti, még ha nem is fogadjuk el minden további nélkül a hagyomány által adott datálást (Theopompos és Polydóros: a VIII. sz. második fele). Ilyenformán a Tyrtaios-fragmentum nemhogy bizonyítaná, de kizárja azt, hogy a nagy rhétra egyidejű lenne a költő működésével, vagy közvetlenül megelőzné azt. — 3. Ugyancsak gyengén megalapozott elképzelés az is, amely szerint a 3 dór phylé említése Tyrtaios l. fragmentumában (egy rendkívül megrongálódott állapotú, 1918-ban Wilamowitz által kiadott berlini papíruszon) bizonyítaná, hogy a költő korának spártai hadserege még a régi hármas törzsi szervezeten alapuló beosztásban harcolt. Eszerint a dór nemzetiségi phylék fennmaradtak Tyrtaios koráig; viszont a rhétra — amely Andrewes szerint, mint láttuk, Tyrtaios korabeli — már említi az új, területi egységeket, az óbákat, amelyek a hadsereg lochos-beosztásának is alapul szolgáltak. Ebből következnék, hogy a régi politikai és hadi szervezetet pontosan Tyrtaios idejében váltotta fel az új. — Ezzel az elgondolással szemben a következőket kell megjegyeznünk: *a)* Már az előbbiekben láttuk, hogy a rhétra létrejötte nem eshet Tyrtaios korára, Andrewes következtetéseinek kronológiai alapja ezzel eleve ingataggá válik. — *b)* Hammond alapos elemzése (The Lycurgean reform at Sparta, JHS 1950, 42 sk.) már rámutatott arra, hogy a rendkívül töredékes Tyrtaios-szövegből nem világlik ki, hogy a három phylé említése tulajdonképpen kikre vonatkozik: a korabeli spártai hadseregre, vagy inkább az ellenséges messéniekre, esetleg (amit ő valószínűbbnek tart) a spártai sereg múltbeli állapotára. — *c)* A rhétrában a phylék és az óbák nem egymást felváltó formákként, hanem egy egységes szervezet részeiként szerepelnek. — *d)* Az óbák és a lochosok azonosítása azonos számukon (5) alapult, leszámítva természetesen a Pitanai, Limnai, Kynosura, Mesoa és Amyklai óbák mellől a neve szerint is későbbi Neopolist. Mindenesetre már régebben is bizonyos gyanút ébreszthetett az a körülmény, hogy ezek a nevek csak késői feliratokból voltak ismeretesek; mióta pedig Beattie egy korai lakóniai feliraton (SEG XI, 475a) kimutatta az «óba Arkalón» létezését (An early Laconian Lex sacra, Cl Qu 1951, 46 sk.), a szám-azonosságon alapuló óba-lochos azonosítás nem tartható fenn tovább. — 4. Végül: ha a rhétra valóban a VII. sz. válságának megoldását rögzítené, akkor utalnia kellene ennek problémáira is, — pl. a földkérdésre (l. Aristot. Polit. V. 7. 1306b—1307a); ennek azonban nyoma sincs. A válság megoldását nem tulajdoníthatjuk a feltételezett belpolitikai átalakulásnak, hanem a hagyománnyal összhangban Messéné végleges meghódításának lehetett ez következménye.

Ami már most a spártai alkotmány történeti jelentőségének egészben való értékelését illeti, — hogy ti. azt a VII. sz.-ban az első hoplita-politeiaként, a forradalmi feszültség levezetésére, mint a tyrannis tudatos alternatíváját hozták létre a kor Lykurgos mitikus neve mögé rejtőző spártai államférfiai, — ezzel szemben súlyos kételyek merülhetnek fel, már csak a datálás fentebb kimutatott megalapozatlansága miatt is,

de azért is, mert Andrewes elképzelése szerint Spárta a VII. sz. egyik leghaladottabb állama, vezetői pedig egyértelműen a kor legtudatosabb, legmesszebbre látó politikusai lettek volna, akiknek teljesen sikerült megvalósítani azt a tyrannis-mentes átalakulást, ami később Solónnak is fő célja volt. Emellett nyilván jóval tagoltabbnak kell elképzelnünk a spártai fejlődést, mint Andrewes teszi, és kevesebb politikai tudatosságot tételezhetünk fel a VII. sz.-i spártaiakról. A spártai politika tudatos tyrannos-ellenessége csak később, a VI. sz. közepétől válik megfoghatóvá ; Spárta és a tyrannis viszonya ebben a vonatkozásban kétségtelenül megérdemelné a közelebbi vizsgálatot, de Andrewes sajnálatos módon a spártai fejlődésnek ezt a szakaszát már figyelmen kívül hagyja. (Illetve csak a X. fejezetben, más összefüggésben tér ki néhány idekapcsolódó kérdésre is.)

4. *Az athéni fejlődés*

A Solónnak szentelt VII. fejezet elején kap helyet a gyarmatosítás és a velejáró gazdasági átalakulás összefoglalása. Ehhez a bevezető részhez csak néhány apróbb korrektív megjegyzést kell tennünk. — Zanklét nem egészen pontos egyszerűen «chalkisi» városnak nevezni, mint Leontinoit, Katanét és Rhégiont (79), mert alapításában Chalkis mellett más euboiai városok is erősen résztvettek, úgy hogy jellemző módon a gyarmatalapítást is két oikistés — egy chalkisi és egy kyméi — vezette (Thukyd. VI. 4,5) : helyesebb lett volna az «euboiai» megjelölést alkalmazni, amint azt a szerző Kymé hasonló esetében teszi is. — Kétes, hogy Posideiont (Al Mina) minden további nélkül ión településnek nevezhetjük-e (79), mikor kapcsolatai nagyrészt más irányba mutatnak : kerámiája rhodosi, kyklasi és korinthosi (M. Robertson : The excavations at Al Mina Sueidia, The early Greek vases, JHS 1940, 2 sk). — A pénz bevezetésének gazdasági-társadalmi következményeiről szólva egyoldalú megállapítás az, hogy a parasztságra általános elnyomorodást ás válságot hozott volna (81) ; a parasztság jelentős része sikeresen kapcsolódik be az árutermelésbe, és gazdasági helyzete emelkedő tendenciát mutat (vö. F. Heichelheim : Wirtschaftsgeschichte des Altertums 254 sk, 269 sk, 282 sk). — A vert érepénz feltalálásának idejét Andrewes — Jacobsthal és Robinson nyomán JHS 1951, 85 sk, 156 sk — a VII. sz. harmadik negyedére helyezi, a görög anyaországban való megjelenését — az aiginai pénzverés kezdetét — pedig Brown már idézett tanulmányához (Numism. Chron. 1950, 177 sk) csatlakozva 625—600 közé (82). Ezzel összefüggően az aiginainál nyilván későbbi athéni pénzverés megindulását Solón működéséhez kapcsolja (86). A hagyomány viszont Solónnal kapcsolatban teljes egyértelműséggel a már meglevő pénzrendszer megváltoztatásáról — és nem a pénzverés kezdetéről — beszél (Aristot. Ath. pol. X.) ; s arra már H. A. Cahn kitűnő tanulmánya (Zur frühattischen Münzprägung, Mus. Helv. 1946, 133 sk) nyomatékosan rámutatott, hogy a numizmatikai forrásanyag a hagyománnyal teljesen megegyező értelemben interpretálható. Ez viszont természetesen a magasabb datálást teszi valószínűbbé Aigina és a kisázsiai pénzverés esetében is.

Ami e fejezet lényegét illeti: Solón működésének rajza jól összefoglalt, áttekinthető képet ad az athéni demokrácia megalapításáról. Elsősorban nem is a részletekben, hanem a végső — egyébként igen pozitív és szinte tiszteletteljes modorú értékelésben — látunk kérdéses mozzanatokat. Már a tények prezentálásában is megnyilatkozik itt-ott az a beállítottság, amelyből ezek származnak : az egész solóni reformból két mozzanat emelkedik ki, a nép legfenyegetőbb követeléseinek minimális kielégítése, és a gazdag közemberek bevétele a hatalomba ; — a középrétegek szerepe valahogy elsikkad, a «démos» teljesen a legszegényebb rétegekkel válik azonossá ebben az ábrázolásban. Andrewes is erősen hajlik arra, — mint sok más, az attikai államférfit hol pozitív, hol negatív előjellel, de lényegében ugyanolyan módon értékelő történész is — hogy Solón működésének lényege a nép egységének megosztásán keresztül a forradalmi feszültség levezetése, a démos visszatartása az erőszakos megoldástól ; ezzel szorosan összekapcsolódik az is, hogy — békés és tisztességes természetének megfelelően — elutasította magától a tyrannosi hatalom lehetőségét, és mindazt, ami azzal együtt jár. Ez az utóbbi mozzanat rendkívül lényeges, még lényegesebb is, mint amennyire Andrewes kiemeli, — de az értékelés egészében Solón korlátait emeli ki, sőt túlozza el, és *így* értékeli Solónt pozitívan. A polgári történetíróknál gyakori konzervatívizáló Solón-kép érthető ellenhatásaként a marxista történészeknél nem egyszer találkozunk olyan értékelésekkel, amelyek Solónban a közvetítő, megalkuvó politikust, a forradalom elsikkasztóját látják, legfeljebb részleges eredményeit ismerik el, s gyakran szembeállítják vele a tyrannosok, pl. Peisistratos «forradalmiságát». (Jellemzően mutatkozik ez a beállítottság pl. Thomsonnál és Oliványál, és egészen extrém fokban a Gyakov—Nyikolszkij-féle ókortörténeti tankönyvben.) Az ilyen nézetek alapja tulajdonképpen a konzervatív polgári Solón-

értékelés kritikátlan átvétele, — amikor is csupán az értékelés előjele változik ellenkezőjére. Ugyanekkor ez az eljárás elszakadás a klasszikusok útmutatásától, mindenekelőtt Engels alapvető Solón-értékelésétől (A család, a magántulajdon és az állam eredete, Bp. 1949, 117—120.), amely egyértelműen a solóni reformok forradalmi tartalmát emeli ki.

Az említett két végletes — egymásnak mintegy tükörképét alkotó, és lényegében egyként helytelen — értékeléssel szemben az Andrewes által a spártai alkotmánnyal kapcsolatban kissé erőszakoltan felvetett, de önmagában fontos tyrannis-alternatíva problémájának szempontjából rá kell mutatnunk arra, hogy a solóni típusú megoldás (amelyet kevésbé kifejezett formában pl. Pittakos aisymnétési működése is képvisel) jelentette a tyrannis igazi alternatíváját, amint az Solónnál kivételes világossággal tudatossá is válik. Solón művének lényege nem a forradalom elkerülése, elodázása, hanem a forradalmi átalakulás végrehajtása, viszonylag békés úton. Megalkuvást szoktak szemérevetni : de magalkuvásnak nevezhető-e az, ha egy államférfi mindent megszerez és biztosít a népnek, ami az adott pillanatban reálisan elérhető, — és nem megy tovább abban az irányban, ahol már az önző egyéni érdekek kielégítése lett volna a fő hajtóerő? (Solón értékelésére vonatkozólag l. Aristotelés Athénaión politeijának magyar kiadásához írt kommentáromat, V—XII.) Teljesen megalapozatlan és indokolatlan Solón «konzervatívizmusát», «megalkuvását» és «korlátait» szembeállítani a tyrannosok «forradalmi» és «demokratikus» politikájával. Hol van egyetlen olyan tyrannos, akinek működésében a jövőbe ható demokratikus vívmányok csak meg is közelítik Solón erdeményeit? Ilyen nincs, mint ahogy nem is létezik a tyrannis sokszor emlegetett demokratizmusa sem: akik erről beszélnek, azok (a már ismert kényelmes előjelváltoztatással!) ahhoz a konzervatív polgári elképzeléshez ragaszkodnak, amely — Burckhardt kifejezésével — «anticipált demokráciaként» értékelte a tyrannist. A tyrannosok azonban sok tekintetben csak az arisztokrata múlt bomlásának termékei, bármilyen sok szállal kapcsolódnak is a jövő fejlődésébe ; a Solón-típusú törvényhozók viszont akkor is a jövőt képviselik és készítik elő, ha mérsékelt ütemben haladnak előre : mindenekelőtt a polis-demokrácia megalapozásában és megvalósításában játszott szerepükön mérhető le teljes világossággal.

Ennek a szempontnak az érvényesítése szükségképpen bizonyos hangsúlyeltolódást eredményez Peisistratos és általában az athéni tyrannis szerepének megítélésében is. Mint gyakran történik, Andrewes is túlértékeli az athéni tyrannosok működését : a valóságosnál nagyobb, döntő szerepet tulajdonít nekik az athéni társadalom politikai demokratizálásában, Attika egységének létrehozásában és megszilárdításában, és hajlik arra, hogy legalább Peisistratost, ha nem is fiait, Periklés-szerű, a nép bizalma által uralmon tartott polis-vezetőnek lássa. A tyrannis szerepét azonban — szemben az elég általános elképzelésekkel — nem szabad túlbecsülnünk az arisztokrácia elleni harcban, a társadalom demokratizálásában és a nép politikai nevelésében. Bármennyire is a nép forradalmi mozgalma jelenti a tyrannis létrejöttének legfontosabb forrását, a megszilárdult tyrannisnak már nem lényeges vonása a demokratikus politika : a tyrannosok legfeljebb a nép minimális követeléseit elégítik ki, de leszerelik az aktív politikai demokráciára irányuló törekvéseket, s hatalmuk támasza nem a nép bizalma, hanem a néppel szembenálló zsoldossereg ; az arisztokráciával szemben a harc helyett hamar áttérnek a megegyezés politikájára. (Jó példa minderre Aristotelés Peisistratos-jellemzése, Ath. pol. XVI., és a nevezetes archónlista-töredék — publikálva : Hesperia, 1939, 59 sk —, amelynek politikai jelentőségét Andrewes egyébként igen jól interpretálja.)

Világos, hogy — főleg már Peisistratos fiai alatt — szó sem lehetett a tyrannosok és a nép érdekeinek összeforrottságáról ; Andrewes kissé ferde megvilágításba állítja az eseményeket, mikor a Peisitratidák uralmának szilárdságát azzal próbálja bizonyítani, hogy az Alkmeónidák 513-as támadása alkalmával Hippias ellen Athénben (amelynek lefegyverzett polgárait sakkban tartotta a tyrannos zsoldoshadserege, és ahol az előző évben kiirtották az ellenzéki elemek vezetőit!) nem tört ki felkelés. Az, hogy a tyrannist közvetlenül a spártaiak beavatkozása buktatta meg, nem jelenti azt, hogy elhanyagolhatnánk az Alkmeónidák és a többi száműzöttek, valamint a városból hozzájuk csatlakozott athéniek szerepét ; s ha Hippias az athéni városi lakosság részéről számbavehető támogatásban részesült volna, nem szorul az első vereség és a thessaliai lovasság távozása után azonnal az Akropolisra.

Összefoglalva : a démos politikai érettsége, amely a tyrannis bukása utáni évtizedekben olyan ragyogóan nyilatkozik meg, Andrewes elképzelésével ellentétben nem a Peisistratida uralom pozitív eredménye. Részben a múlt élő és ható öröksége, a solóni alkotmány nevelőiskolája, részben pedig éppen a Peisitratidák elleni harc hívta létre és mozgósította politikai síkon azokat az erőket, amelyek a kleisthenési demokráciát megteremtették.

SARKADY JÁNOS

EDUARD FRAENKEL HORATIUS-KÖNYVÉHEZ[1]

Ennek a kívülről-belülről szép könyvnek a megbeszélését két oknál fogva tartottuk szükségesnek. Az egyik ok a szerző, a másik a tárgyalt auktor személye.

Épp egy negyed század telt el azóta, hogy Fr. «Plautinisches im Plautus» c. úttörő monográfiájáról (Berlin, 1922) Jirka (Györkösy) Alajos recenziója megjelent.[2] Ha egy másik, igénytelen referátumot[3] nem számítunk, már ki is merítettük az érdemes szerző magyarországi visszhangjának bibliográfiáját. Az antik színjátszás kutatói persze számon tartották és hálásan forgatták az alapvető Plautus-könyvet,[4] de különben a magyarországi szakirodalom utalásaiból még vázlatosan sem lehetne összeállítani az időközben Angliába kényszerült Fr. kiterjedt munkásságát. Pedig a göttingai disszertációtól (De media et nova comoedia quaestiones selectae, 1912) az «Iktus und Akzent»-en (Berlin, 1928), a sok emlékezetes tanulmányon (Vergil und Cicero ; Lucan als Mittler des antiken Pathos ; Gedanken zu einer deutschen Vergilfeier ; Tacitus; Senatusconsultum de Bacchanalibus ; RE «Livius Andronicus», «Naevius» ; Kolon und Satz ; Das Pindargedicht des Horaz ; stb.) keresztül az oxfordi «inaugural lecture»-ig (Rome and Greek culture, 1935), majd az aischylosi Agamemnón monumentális kommentárjáig (1950) és a mostani Horatius-monográfiáig hosszú volt az út, gazdag a termés.[5] Már csak ezért is foglalkoznunk kell napjaink Horatius-irodalmának ezzel a jelentős termékével.

Nem kevésbé nyomós ok azonban a «címszereplő» személye sem, különösen ha meggondoljuk, hogy az első, önálló kutatásokon alapuló Horatius-monográfia megjelenésére — minden becses hagyomány és hivatalos ünneplés ellenére — 1958-ig várhatott olvasóközönségünk.[6] Ez pedig azt jelenti, hogy Horatius tudományos feldolgozása terén súlyos adósságaink vannak, melyek törlesztéséhez Fr. eredményeinek megszívlelése is sokban hozzájárulhat.

Fr. — mint az előszóból megtudjuk, — könyvét nem Horatius-életrajznak szánta. Azt sem tekintette feladatának, hogy a szokásos témákhoz (H. és kora, H. és a római történet, H. és a görög költészet, H. és a vallás, H. és a nők, H. és a filozófia stb.) kapcsolódjék. Nehezebb dologra vállalkozott : a valóságos költő megközelítésére, hogy e réven megérthesse költészetét. (VII : in approaching a real poet .. to try to understand his poetry.) A Horatius igényességéből adódó (belső) nehézségeket jócskán tetézi a külső : az évezredes Horatius-hagyomány, melynek befolyása alól alig vonhatja ki magát a kutató. «Hányszor gondoltam, — számol be tudós élményeiről Fr. (uo.), — hogy végre teljesen kiszabadítottam magamat a hagyományos exegesis hálóiból, és csak évtizedek elmélyült tanulmányai után jöttem rá arra, hogy akárhány nehéz helyen még mindig nem Horatius szavait, hanem valamelyik magyarázójának semmivel sem

[1] *Ed. Fraenkel:* Horace. Oxford 1957, Clarendon Press. XIV, 464 p.

[2] EPhK 48 (1924) 78—82.

[3] *Fraenkel* «Die Stelle des Römertums in der humanistischen Bildung» c. előadásáról (Berlin, 1926) : M. Középisk. 24 (1931) 55—57.

[4] L. *Szilágyi J. György;* Atellana (Bp. 1941) 5. l. és *passim;* vö. EPhK 61 (1937) 217 sk. l.

[5] Az út nehézségeire *Fr.* csak egy-két mellékes megjegyzésben utal, pl. *F. Münzer*nek, «a prosopographia mesterének» tolla alól a 30-as években (86,2. j.: under the strain of that period) kikerült hibákkal (vö. 135,2. j.), vagy a *dux* szónak, mint szakkifejezésnek egy időben divatos taglalásával kapcsolatban (448,1. j.)

[6] L. «A magyar Horatius» c. kísérőtanulmányunkat *Falus Róbert* «Horatius»-ához (Bp. 1958), 312. l.

igazolható vélekedését magyarázom...» Ezen a sokszorosan rárakódott idegen rétegen kellett először keresztülvergődnie, hogy magához a költőhöz férkőzhessen.[7] Az, ami így talán nagyzolásnak hangzik, a gyakorlatban nem az elődök munkájának negligálását, hanem — ellenkezőleg — nagyon is gondos átdolgozását és eredményeik lelkiismeretes megrostálását jelenti. (Erre különben még visszatérünk.)

A költő megközelítésének útja a szigorú interpretáláson keresztül vezet. Ez a módszer tette lehetővé annak idején a «plautusi» kihámozását is Plautus darabjaiból, — talán ötletszerűnek tetsző sorrendben és válogatásban; de tagadhatatlanul eredményesen és utat mutatóan. Amint ott nem volt cél valamennyi vígjáték folyamatos magyarázata, Fr. itt is a *πλέον ἥμισυ παντός* elvét, ill. azt a gyakorlatot választotta, hogy kiszemelt darabokon keresztül igyekezett bemutatni Horatius írásainak legjellemzőbb aspektusait, különös tekintettel azokra a költeményekre (pl. az epódosokra), melyeknek értékelése leginkább kérdéses a mai olvasó számára. Az egyes költemények sorozatos interpretálásának módszere természetesen nem zárja ki egész könyvek művészi egységének és a horatiusi költészet kibontakozásának érzékeltetését — a legkorábbi kísérletektől (Fr. szerint a X. epódostól) a tökéletes alkotásokig.

A könyv élén — «*Vita Horati*» címmel — a költő életrajzi vonatkozású sorai, utalásai és a suetoniusi életrajz egyes részletei illeszkednek össze kerek egésszé Fr. előadásában. De ez kezdettől fogva csakugyan *előadás:* sohasem száraz és érdektelen tanszéki retorika, hanem közvetlensége és természetessége ellenére is mindig igényes, kezdők vagy avatatlanok számára nem is érthető, szakemberek számára viszont annál élvezetesebb csevegés, az ismeretközlésnek ilyen stílusosan vajmi ritkán megvalósított formája.[8]

De hát lehet ezekből az ezerszer *idézett*, minden további nélkül érthetőnek feltételezett, vagy agyonmagyarázott szövegekből *újat* kihozni? Az, amit Fr. produkál, akárhányszor nem új, esetleg nagyon is régi: a *de viris illustribus*-irodalom sablonos rovatainak burjánjától lehetőség szerint megtisztogatott antik hagyomány, vagy porlepte könyvekből kiásható szolíd és időtálló tudás. Nordentől megtanulhattuk, de mindig elfelejtjük, hogy Vergilius megértéséhez nem elegendő a Kappes—Wörner—Fickelscherer-, vagy a Plessis—Lejay-féle kommentár, hanem vissza kell nyúlnunk Heynéhez, vagy éppen Cerdához *is.* (A «Kunstprosa», a «Geburt des Kindes» és a «Germanische Urgeschichte» neveltjei közül ki ne emlékeznék vissza hálásan a mester kalauzolásával szerezhető tudománytörténeti tanulságokra?) Fr. eljárása (és egész egyénisége) ebben a tekintetben is őt juttatja eszünkbe az első lapoktól kezdve. Pl. a *nil me paeniteat sanum patris huius* (Sat. I 6,89) értelmezésével kapcsolatban a ki nem elégítő modern kommentárok (Kiessling: «ich möchte es nicht bereuen» stb.) indokolt elutasítása után Plautus és Terentius segítségével megállapítja, hogy *paenitet me* a. m. «I am not satisfied», *me non (haud) paenitet* pedig a. m. «I am satisfied», majd — lezárásul — «a manapság méltatlanul elhanyagolt, csodálatraméltó» Dacier-re (5,6: the admirable D., nowadays unduly neglected) és Lambinusra, tehát XVII—XVIII., sőt XVI. századi filológus-elődökre hivatkozik. Ha a suetoniusi életrajz jólismert, de korántsem mindig jól értett kifejezéseinek *(coactor, salsamentarius; bello Philippensi excitus a M. Bruto imperatore tribunus militum meruit, victisque partibus venia impetrata scriptum quaestorium comparuit; primo Maecenati, mox Augusto insinuatus non mediocrem in amborum amicitia locum tenuit; epistularum officium; licebit in sextariolo scribas* etc.) és Horatius önvallomásainak nálunk is általános iskolai «magyarázataira», pl. a Horatius-bimillennium megemlékezéseradatának laposságaira és félreértéseire (Horatius, mint számkukac stb.) gondolunk, csak hálásak lehetünk Fr.-nek alapos, friss és meggyőző fejtegetéseiért.

Akinek történetesen nem volna türelme az egész kötet végigtanulmányozásához, akár ebből az életrajzi bevezetésből is megítélhetné a szerző módszerét, ill. következtethetne a további fejezetek stílusára, menetére, konkrét ismeretbővülésben mutatkozó eredményeire: arra, hogy sikerülhet-e Fr. vezetésével valóban megközelítenünk Horatiust, jobban megértenünk költészetét. Mert találunk itt ízelítőnek még sok egyebet is. Mit emeljünk ki? *Perpurigatis auribus* megneszelt finomságokat? A latin költői nyelv imponáló ismeretét? A régi szakirodalom mellett az újnak ugyanolyan gondos figyelembevételét és kritikus felhasználását? Az italiai tájnak boldog autopsián alapuló szeretetét?

[7] Tanulságos példa az I 16. óda állítólagos címzettjéről: 207. sk. l.

[8] A remélt olvasóközönséggel kapcsolatban idézzük itt Fr.-nek az Agamemnón-kommentár előszavában található nyilatkozatát: Lucilius arra a kérdésre, hogy *kinek* ír — *dicere solebat neque se ab indoctissimis, neque a doctissimis legi velle, quod alteri nihil intelligerent, alteri plus fortasse quam ipse.* Ennek első fele a Horatius-monográfiára is áll.

Olyan természetű ismereteit, amelyek már nem is annyira a tudománytörténet, mint inkább a novellisztika körébe vágnak? Vagy zenei érzékét, amely azonban nem csupán közkeletű műszavak sűrű közbeszövésében nyilvánul meg? Nehéz feladat összefoglalni azt az ezernyi megfigyelést, a folyamatos interpretáció és odavetett célzások változatos, de minden esetben tanulságos szövedékét, — annál is inkább, mivel összegezést akár az egyes részletek, akár az egész könyv «eredményeiről» sehol sem találunk. Ha ilyesmit lehetett volna írni, nyilván a gondos szerző sem mellőzte volna. Érzésünk és megítélésünk szerint a könyv eredménye maga a könyv, elejétől végig, ill. az a készség, melynek birtokában olvasói majd magát Horatiust olvassák és értik, vagy legalább is jobban értik, mint eddig.

«Ismertetni» legfeljebb a könyv tartalomjegyzékét lehetne. A horatiusi oeuvre tárgyalásának sorrendje nagyjából kronológiai: az epódosokról szóló kezdőfejezetet a szatírák I., majd II. könyve, az ódák I—III. és a levelek I. könyve, a *Carmen saeculare*, majd az Augustus-levél követi, hogy a lírai másodvirágzás termékeinek áttekintése az utolsó (IV 15) óda «*nosque... canemus*»-ának, mint a «*nos manet Oceanus circumvagus*»-szal kezdődő költői út lezárásának hangleütésével fejeződjék be: «Ami egykor a sietős utánzás jele volt, egy új, személyes tapasztalat hű kifejezése lett. Horatius immár nem foglal el olyan helyet, amely nem őt illeti, viszont jogot formálhat arra, amit megérdemelt, mert alávetette magát egy hosszas és szigorú diszciplinának, és mindvégig híven csak a maga énjének hangjára hallgatott.» (453. l.; ez egyben az egész könyv záróakkordja is, minden forma szerinti «befejezés» hiányzik.) Teljességről tehát nincsen szó, — bárkinek rögtön feltűnhetik pl. a Florus-levél és az *Ars poetica* hiánya, — kérdés csak az, hogy a válogatás folytán a költői lényeg nem csorbult-e. A látszat kedvéért mi sem lett volna könnyebb, mint a tárgyalásból kihagyott darabokat (pl. a fentebb említett két irodalmi levelet) rövidebben, futólag, de mégis tárgyalni, mint ahogyan Fr. egyik-másik kisebb költeménnyel tette. Biztos, hogy ezzel nemcsak a terjedelmet duzzasztotta volna; de elvégre is a mondanivalót nem rőffel mérik, az egyensúly pedig megvan, mivel a tárgyalt költemények között is vannak különös tüzetességgel tárgyaltak, pl. a «Pindargedicht» (C. IV 2: 432—440. l.), vagy az I 7. levél (327—339. l.), amelyekkel Fr. annak idején külön foglalkozott.[9]

Mit tehetnénk egyebet? Az előbbi ötletszerű felsorolás rendjében bemutatunk néhány jellemző részletet, és ezek kapcsán próbáljuk általánosítani észrevételeinket. Vegyük pl. az I 9. szatíra befejezésének interpretálását (118. l.): *sic me servavit Apollo.* Eddig is számon tartottuk, hogy Horatius az Ilias egy félsorát (XX 443: *τὸν δ' ἐξήρπαξεν (Απόλλων)*, ill. Luciliust (VI. 231) idézte. A szegény költőt ez alkalommal a költészet istene mentette ki az ádáz küzdelem forgatagából. De míg pl. Heinze ehhez annyit fűz hozzá, hogy «a *Tuscus vicus* vagy a *Velabrum* környékén semmiféle Apollo-szentélyről nincs tudomásunk», Fr. a lényeget tapintja ki: «...Horatius egyik elvét ülteti át a gyakorlatba. A következő szatírában (20—30) azért támadja Luciliust, mivel görög szavakat tűzdelt latin verseibe... Szándékosan visszhangozza Luciliust, csak az idézetet latinra fordítja. De a nagy csata emlékét nemcsak a homérosi félsor eleveníti fel, hanem már az előző sorok is előkészítették. A *clamor utrimque* és az *undique concursus* jól talál a forumi jelenethez, de tipikus eleme a csataleírásoknak is.» Plautus-, Sallustius-, Vergilius- és Livius-helyekkel szemlélteti, hogy «az a harciasság, amellyel Horatius egészen hétköznapi esetről szóló beszámolóját zárja, milyen nagyszerűen hangzik» (is a magnificent touch).

Egy másik apróság, amely azonban szintén mutathatja Fr. interpretációs erényeit. A *Vile potabis* (C. I 20) elején a gyenge sabinumi ajánlásaként Horatius ezt írja: *Graeca quod ego ipse testa conditum levi*, vagyis «amelyet görög edénybe fejtve én magam zártam le szurokkal.» Milyen egyszerű, ha egyszerűen és csak azt fordítjuk, ami a szövegben van! És mi mindent beleerőltettek már ebbe az egyszerű szövegbe! Akaratunk (és érdeme) ellenére bántjuk már megint R. Heinzét, ha — Fr. nyomán (215,2) — ismét kiszerkesztjük ide vonatkozó jegyzetét: «H. hat dies Abfüllen ... bei sich zu Hause *(ipse)*, nicht vom Weinhändler besorgen lassen.» Fr. tekintélyei — K. Franke, Ph. Buttmann és persze megint a «csodálatos» Dacier — jobb hallásúak: a bor szerény minőségét ellensúlyozza az *ego ipse* kiemelése («I with my own hands» — nem is lehetne másképp fordítani) és figyelmes gondoskodásának kapcsolatba hozása a *clare Maecenas eques*-nek szólított nagyúr emlékezetes élményével: *datus in theatro cum tibi plausus*, amikor súlyos betegségéből felépült, és a római nép a színházban zúgó tapssal fogadta. Ezt juttatja Maecenas

[9] SB Heildelberg 1932.; ill. «250 Jahre Weidmannsche Buchhandlung» (Berlin, 1930).

eszébe Horatius a maga borászi ténykedésének hangoztatásával, Dacier-vel szólván: «pour fair voir à Mecene la joye qu'il avoit euë de mettre sur ses vaisseaux la marque d'un jour si heureux.»

Nem nagy dolgok ezek, éppen csak ezeken fordul meg a költő szándékának, éthosának, mondanivalójának a megértése. És itt egyaránt tanulságos Fr.-t követni, akár Horatius nyelvének finomságait elemzi,[10] akár — természetesen Horatiusból kiindulva és a költemények autarkeiáját minden alkalommal (pl. 208., 213., 253., 313., 381. l. stb.) hangsúlyozva — időben és térben messzire nyúl párhuzamokért és néha szinte külön kis értekezéseket sző bele előadásába.[11] Vagy mit kereshet a *Thesaurus linguae Latinae* félelmetes adattömkelege költői helyek «megközelítése» közben? Bárki megláthatja, aki Fr.-nek, mint nyelvtörténésznek a vezetésével vállalkozik erre az interpretációs körútra. Persze az is megesik, hogy Fr. a Thesaurus «teljes» anyagát megtoldja, vagy helyesbíti.[12] Az I. könyv zárólevelének «molyairól» (I 20, 12: *tineas pascis taciturnus inertes)* is kiderül, hogy nem molyok azok, hanem tetvek (lice): szegény könyv, mint a végleg lezüllött szökött rabszolga, még csak nem is fésülködhetik majd naponta... (358,5 j.)

Többször kiemeltük már eddig is Fr. *pietas*-át a filológia hajdani mesterei iránt. Ez nem azt jelenti, hogy az *újabb* kutatás eredményeit, módszereit, vagy aktív szereplőit egyszerűen elvetné és kizárólag a *régiekhez* folyamodna bölcsességért. *(Scire velim, chartis pretium quotus adroget annus...)* Éppen csak ugyanúgy megrostálja írásaikat, mint a régiekéit. Hiszen alkalomadtán még az igazán régi Ps.-Acrót is korrigálja, aki valamikor így diktálta le tanítványainak «elrendezve» az *Exegi monumentum* kérdéses sorait: *ego potens ex humili princeps dicar duxisse Aeolium carmen ad Italos modos, qua obstrepit violens Aufidus et qua Daunus* etc. — «and for centuries many good boys have preferred to listen to the schoolmaster rather than to the poet» (304). Fr. inkább a «legegyszerűbb és az egyedül természetes utat» választja...

Annyi bizonyos, hogy Fr. tudománytörténeti tájékozottságának sok mindent köszönhetünk. A «legegyszerűbb és természetes» megoldások felújításán kívül sok közkeletű adat tudatosítását,[13] meg sok tanulságos történetkét filológusokról, Horatius utókoráról is: pl. a *nagy* Teodoro összetűzéséről Horatius városának *sindaco*-jával (3, 4. j.), Wilamowitz keresetlen megjegyzéséről az *Integer vitae* temetési éneklésével kapcsolatban (184, 3. j.), «Geheimrat Vahlen»-ről (369), vagy Warde Fowlerről, aki a *Carmen saeculare*-ról szóló tanulmányában külön kiemelte, hogy nem volt képes hozzájutni Vahlen «Über das Saecular gedicht des Horatius» c. akadémiai előadásához (SB Berlin, 1892), — jóllehet az illető kötet akkor (1910-ben) már 18 esztendeje díszelgett a Bodleian Library polcain, «két percnyire attól a college-től, amelyben W. F. mindvégig élt.» (369, 2. j.) Mindez — és a többi — nemcsak szórakoztató, hanem tanulságos is.

Említettük Fr. italiai tájismeretét, mint ami szintén hozzájárul Horatius költeményeinek megértéséhez, vagy legalábbis kellő hangulatot kelt Horatius élvezéséhez. Amikor ezt olvassuk (Sat. I 6, 111—114):

> ... *quacumque libido est,*
> *incedo solus; percontor, quanti holus ac far,*
> *fallacem circum vespertinumque pererro*
> *saepe forum; adsisto divinis...,*

[10] Pl. a 206. lapon az anaphora alkalmazásának jelentőségét, másutt (450) a sokszoros polysyndetonét és a *re*-praefixumét; vagy az I 20. levél pajzánságoktól hemzsegő célzásait (356 sk.); a *divis orte bonis*-t (440,2. j.); a 76. lapon az *ambubaiarum collegia, pharmacopolae* — típusú, háromszavas hexameterek ünnepélyeskedését; a 191,5 j.-ben az *imperitare* «fejlődéstörténetét»; a 263. lapon a római ódák kezdőszavának *(odi)* jelentését, — Heinzével egyetértésben; a 209.-en a stésichorosi palinódia horatiusi latinosítását: *recantatis opprobriis;* vagy a *Cur me querelis exanimas tuis*? asztrológiai célzásainak mesteri interpretációját (217 sk.) stb.

[11] Pl. a *Nunc est bibendum* befejezésének magasztos moráljával kapcsolatban a keleti győzelem-ábrázolások és bibliai helyek (Józs. X 24; Zsolt. CX 1) egészen más éthosának érzékeltetését (160 sk.), vagy egy motívum *(ad ortus Solis ab Hesperio cubili)* történetét Lugalzaggiszi győzelmi feliratától a bizánci Menandros Protiktórig (451, 1. j.).

[12] L. pl. 130, 5. j., 217, 2. j., 364, 1. j.; *Heinze* kiegészítése: 170, 1. j.

[13] Hányan tudják pl., hogy a «római ódák» elnevezés *Th. Plüss* (Horazstudien, 1882) óta általános?

nekünk is eszünkbe jut a Campo de' Fiori, vagy — mit is említsünk? — a S. Maria in Cosmedin; de nosztalgiánkban nem vagyunk egyedül: «az igazi Róma szerelmese ma is így ténfereg a Via dei Coronari-n vagy végig a Trasteverén; valamikor e könyv írója is így búj ta a Piazza Montanarát és a nyüzsgő kis mellékutcákat, amelyek régóta már csak *voltak*.» (105. l.) Az *Ibam forte via* is természetesen csak szép időben játszódhatott le, mert «itáliai ember — sem a múltban, sem ma — nem menne sétálni esőben» (113. l.), mint ahogy a déli járkálást is legszívesebben az angoloknak, vagy a kutyáknak hagyja. A *Vides, ut alta stet nive candidum Soracte* megbeszélése is személyes emlékek felidézésével kezdődik (176. l.). *Dum Capitolium scandet cum tacita virgine pontifex:* persze nem a Michelangelo tervezte kényelmes (és felejthetetlen) lépcsőkön, hanem a kacskaringós és kényelmetlen *clivus Capitolinus*-on, amelyről Lugli ásatásai óta valamivel többet tudunk (303. l.). A Tiberis kiáradásának (C. I 2,13-) érzékeltetéséhez Lanciani fényképére hivatkozik, amely a Forumot 1898-ban mutatja víz alatt. (246, 4 j.) A Lalage-óda *portentum*-ához pedig modern újsághíreket idéz: hideg telekon még manapság is akadnak farkasok Középitáliában, sőt egy korrektúra-jegyzet szerint (186,3.) 1956. februárjában Mandela közelében (Horatius birtoka körül!) fel is faltak egy postást.

Ami Fr.-nek Horatius interpretálásához mozgósított zenei érzékét illeti, a közhasználatú szakkifejezéseket persze akárki emlegetheti. Érzésünk szerint azonban Fr. seholsem modoroskodásból vagy hatáskeresésből folyamodott ehhez az előadásélénkítő módszerhez, hanem ezzel is valóban közelebb akarta hozni muzikális olvasóihoz a *Musis amicus* költőt. Egy-két példa a sok közül: a IV 3. óda *(illum non labor Isthmius...)* értelmezése előtt a Georgica III. énekének bevezetésével, a görög agónok és a római triumphus párhuzamosságával, ill. a *cuncta ... Graecia* merész hyperbatonjával kapcsolatban arra az «enormous emphasis»-re hivatkozik, amely ugyanilyen hatásosan hangzik fel Bach «*Magnificat*»-jának ismétléseiben is: *omnes, omnes generationes* (265,3 j.). Vagy: a Torquatus-óda (IV 7) háromszoros *non*-ja (23-; *non, Torquate, genus, non te facundia, non te restituet pietas)* «a modern hallgató fülében a Fúriák hangját idézi fel Gluck Orpheusából.» (421. l.) Érdekes megfigyelés; talán nem beleérzés, hanem valóban Gluck klasszikus iskolázottságát mutatja, hogy Orpheus áriáját hallgatva nekünk is mindig egy Vergilius-sor jutott eszünkbe (Georg. IV 498): *invalidasque tibi tendens, heu! non tua, palmas.* Persze az ilyesmi nehezen bizonyítható — vagy esetleg az ellenkezője is valószínűsíthető. Pl. Fr. a IV 11. óda «sajátos báját a tökéletes szóválasztásban, a képek gyors váltakozásában, ritmusának könnyedségében» fedezi fel (418. l.), majd az idézett kezdősorokhoz:

Iam veris comites, quae mare temperant,
impellunt animae lintea Thraciae,
iam nec prata rigent...

megjegyzi: «the lines seem to dance». Ez mind szép, de az idézetet folytatva:

... nec fluvii strepunt
hiberna nive turgidi, —

könnyen faraghatnánk mi is olyan «triviális tréfát», mint legutóbb Bóka László Tóth Árpád Verlaine-fordításának hanghatásával kapcsolatban,[14] és mi sem lenne könnyebb, mint «bebizonyítani», hogy a jelzett horatiusi sorok egyáltalán nem «táncolnak», hanem a sok *littera canina* (vö. Fr. 25. l. és 81,1. j.) miatt — tavasz ide, tavasz oda — inkább borzongnak és vicsorognak. Ez mutatja, hogy mennyire kell vigyáznunk az efféle megállapításokkal, nehogy nem létező összefüggéseket konstruáljunk az akusztikai hatás és a jelentés érzelmi hatása között.

Fr. legfőbb érdeme az, hogy meg akarja érteni a költőt (vagy pontosabban: a költőt akarja megérteni), és bár Bentleyt és Peerlkampot nagyon tiszteli, a filológus hivatását mégsem a kirekesztést jelző *obelos*-ok minél kiadósabb használatában látja. (Kár, hogy a *Donarem pateras* rövid elemzéséből nem tudhatjuk meg Fr. véleményét a Lex Meinekianával összeegyeztethetetlen költemény két fölösleges soráról.) Ezt a nézetét a *Non usitata* (C. II 20) problematikus vonatkozásairól szólván így fogalmazza (a vers elemzésének lezárásául, 301. sk. l.): «The days are past when scholars could expurgate their Horace by obelizing an unpleasant stanza.»

[14] A vers-elemzés problémái. Irodalomtört. 46 (1958) 335. l.

A verselemzés nem merő magasztos megállapítások csokorbakötése, hanem akárhányszor egészen prózai tények vagy észleletek közlése. Nem vehetjük tehát Fr.-től sem rossz néven, ha néhol meglehetősen szokványos formulával kezdi mondanivalóját. (Pl. a 65. lapon: «Epode XIII, *Horrida tempestas*, is a perfect poem», vagy a 143.-on a II 6. szatírát lezáró meséről: «the tale of the two mice ... is one of the best-known and most-admired pieces of Roman poetry» etc.) A folytatás — a tulajdonképpeni elemzés — minden esetben kárpótolja az olvasót a túlságosan egyszerűnek látszó kezdésért. Vannak azután olyan «megállapításai» is, amelyek nem okvetlenül Horatius «megközelítését» szolgálják. Pl. az I 13. levél 3. sorában olvasható «tricolon crescendo»-val *(si validus, si laetus erit, si denique poscet)* kapcsolatban a részletes (351,1.) jegyzet anyagáért, a «Gesetz der wachsenden Glieder» gazdag szemléltetéséért még hálásak vagyunk, de azt már enyhe túlzásnak érezzük, hogy a Homérosszal kezdődő felsorolást Terentiuson, Cicerón, Tacituson és Macaulay-n keresztül — Sir Winston Churchillen végzi. Az efféle adalékok nem éppen örvendetes stílustanulmányokat juttatnak az EPhK olvasóinak az eszébe.

Egyáltalán: hogy lehet annyi mindent összehordani a horatiusi költészet elemzésének örvén, hogy az mégis élvezhető, vagy akár csak olvasható is maradjon? — kérdezhetné valaki. Úgy, hogy az összefüggő és közvetlenül a tárgyalt költeményre tartozó előadást a tulajdonképpeni szövegben olvashatjuk, a felsorolhatatlanul sok részletmegfigyelést, utalást, kitérést stb. pedig a jegyzetekben. Tudjuk, hogy ez — az antik gyakorlat szempontjából — stílustalanság, de — sajnos, — elkerülhetetlen. Inkább örüljünk tehát a folyamatos előadás szépségének; azokat, akiknek a könyv szánva van, nem zavarja a rengeteg jegyzet, sőt hálásak érte. Ha már zenéről volt szó, fogjuk fel pompásan hangszerelt kíséretnek, amely épp a legkényesebbeket néha önmagában is gyönyörködtetheti.

Persze nyilván nem lesz olyan Horatius-ismerő, akit Fr. *minden* értelmezése vagy megoldása kielégítene. A sok közül csak egyet ragadunk ki: a magunk részéről Fr. (és Bentley stb.) fényes érvelése ellenére sem fogadhatjuk el az I 32. óda kezdőszavának a *poscimus*-t, mivel a *παράδοσις* legalább annyira a *poscimur*-t ajánlja, és sokkal természetesebb arra gondolni, hogy Ovidius utánozta kétszer is (Met. II 144 és V 333) szánt szándékkal Horatiust, semmint hogy az Ovidius-hagyomány rontotta volna meg a horatiusi szöveget; főleg azonban azért, mivel imák kezdőformulája gyanánt Fr. is csak a görög *λίσσομαι*-t, *γουνοῦμαι σ' ἐλαφηβόλε*-t vagy *αἰτέω σε, φιλάγλαε*-t tudja idézni, Bentley is a *rogamus*-hoz és az *oramus*-hoz folyamodik parafrázisában; a Sibylla felszólítása (Verg., Aen. VI 45: *poscere fata tempus)* — más.

Egyéb észrevételeinket rövidre foghatjuk. Elhibázott dolog volna *azt* kérni számon Fr.-től, amit nem is akart megírni. Persze erősen kérdéses, hogy egy költő «megközelítéséhez» elegendő-e a nyelvi kifejezés még oly tökéletes megértése, a gondolatmenetek még oly gondos nyomon követése, az irodalmi stb. párhuzamok még oly imponálóan gazdag felsorakozatása, stb., ha a szerző — akár szándékosan, akár önkéntelenül — figyelmen kívül hagy olyan mozzanatokat (némely általánosságokon vagy alkalmi megjegyzéseken túlmenőleg), mint amilyen pl. Horatius társadalmi helyzete, a principatus kialakulásának nyilván Horatiust is foglalkoztató problematikája, vagy akár Horatius vallásosságának az előszóban eleve elhárított kérdéskomplexusa. Némi túlzással azt mondhatnók, hogy ebben a páratlanul gazdag tartalmú könyvben szó sem esik Horatius korának valóságáról, csakis a költőnek bizonyos magánmegnyilatkozásairól, nyelvéről, stílusáról, irodalmi ismereteiről, passzióiról, a maga kis világáról, — mintha ennek a *kis* világnak semmi köze sem volna a nagyhoz. Pedig Philippi bizonyára megismertette vele a nagyot is. Feltétlenül igaza van Fr.-nek, amikor annyiszor elemlegeti az egyes költemények autarkeiáját; a költő — «mint minden ember» — szintén *αὐτάρκης*, de miben és meddig?

Teljesen elhibázott ítélet volna, ha Fr. könyvét e miatt elvetnők. Hiányosságait — nem is lényegtelen hiányosságait — tartsuk számon, úgy forgassuk és hasznosítsuk Horatius-tanulmányaink közben. Mert csak a maga dolgát nehezítené meg az, aki ezentúl Fr. *nélkül* óhajtana közelebb jutni Horatiushoz és a költeményeiben tükröződő valósághoz.

Borzsák István

KÖNYVSZEMLE

FERENCZY ENDRE: A MAGYAR FÖLD NÉPEINEK TÖRTÉNETE A HONFOGLALÁSIG. Studium Könyvek, 3. Budapest, Gondolat kiadó. 1958. 192 lap, 42 kép. 18.— Ft

A szerző nem könnyű feladatra vállalkozott ennek az összefoglalónak megírásával. A magyarországi régészeti kutatás az elmúlt 15 évben a részletkutatások olyan széles frontján ért el új eredményeket, hogy ezek szintézise, már csak az új módszerek és a nagymennyiségű új forrás- és ismeretanyag következtében sem születhetett meg. Egyes korszakokban viszont a lezárult szintétikus munkák vetettek fel olyan új problémákat, amelyek a vizsgálódásokat egészen új mederbe terelték. Ha Ferenczy könyve ebben a nehezen áttekinthető helyzetben az egész hatalmas szakterület összefoglaló ismertetésére törekedett, akkor nem szabad vele szemben azokkal az igényekkel fellépnünk, amelyeket egy bár népszerű, de összefoglaló munkával szemben egyébként támasztanánk. Azon rendszerezésekre és következtetésekre, amelyeket csak a részletkutatásokat végző szakemberek tehetnek majd meg, Ferenczy természetesen nem vállalkozhatott, hiányuk azonban érezhető könyvének legtöbb részében. Ezt a hiányt az új irodalom alapos és szorgalmas áttanulmányozása nem ellensúlyozhatta. Különösen érezhető ez a nehézség az őskorral foglalkozó fejezetekben. Az ősrégészeti kutatás sok, a kívülálló számára gyakran semmitmondó részleteredményét és a történeti ábrázolás igényét csak nehezen tudta a szerző összeegyeztetni. A leletanyag rendszerező ismertetése a történeti fejlődés egyenetlen, néhol erőltetett ábrázolásával nincsen kellő kapcsolatban. Ehhez járul egy bizonyos terminológiai pontatlanság vagy bizonytalanság is (nagyjégkorszak; későkori felsőpaleolit kultúrák; elefántcsontnak nevezett mammutagyar; újkor újkőkor helyett stb.). Történeti megállapításai néhol túlságosan elvontak és a leletanyaggal alig bizonyíthatók, mint pl. a 45. lapon: «a bronzkorvégi hazai kultúrák világosan tükrözik azt a nagy haladást, amely a fémek felhasználását követte, de nem összegeződik bennük a fejlődés, amelyen a Kárpátok medencéjének lakossága keresztülment». Ugyanezen a lapon zavart kelt a lausitzi kultúra vándorlásának(?) a szlávokkal való kapcsolatba hozása (zárójelben).

A római kor tárgyalása meglepően rövidre sikerült. Sajnálatos, hogy a többi koroktól eltérően itt rendelkezésre álló összefoglalóbb jellegű, a történeti irányvonalat kellően hangsúlyozó hazai újabb irodalom hatása nem igen érződik. A tárgyalás nagyon elsietett, sommázó, és tévedések is akadnak benne (79: a markomann háborúk kitörését 162-re teszi; 66: Pannonia területének meghatározásából kimaradt a mai jugoszláv rész; uo.: Aquincumban az I. sz. végétől consuli rangú helytartó székelt, holott csak a II. sz. elejétől és akkor is csak praetori rangú; 68: a veteránтelepek, mint «Emona, Savaria stb.» «jórészt» Claudius alatt coloniák lettek, holott Emona Tiberius alapítása, Claudius pedig egyedül Savariát emelte colonia rangra; 71: a terra sigillata nem antik kifejezés stb).

A népvándorláskor népeit tárgyaló fejezeteket a könyv előbbi részeitől lényeges különbségek választják el: az eseménytörténet igen részletező előadása mellett csak igen kevés figyelmet szentel a népek leletanyagának. Amennyire hiányoljuk a történeti események részletesebb tárgyalását a rómaiakról és szarmatákról írott fejezetekben, annyira hiányolnunk kell itt a leletanyag ismertetését. Még ezen aránytalanság mellett is kirí a munkából a római kor fejezetével azonos terjedelmű(!) «Húnok» c. fejezet, amelyben, az egész könyvben követett elvektől eltérően részletesen elmondja a húnok Magyarországon kívüli egész történetét. A magyar kutatás érdemei a húnok történetének és társadalmának felderítésében ezt a kiemelő figyelmet nem indokolják, mivel a könyv célkitűzése nem az újabb kutatás, hanem az ország történetének összefoglalása volt (a 93. lapon Dura Europos ostromának éve tévesen 360: helyesebb 260!).

A tárgyalásmód következetlensége néhol zavaros szerkezettel (a paleolit kultúrák jellemzése a bevezetésben, az ősember nyomai a 14. lapon), másutt pontatlan fogalmazással párosul (42 : harangalakú kultúra, 45 : oszlopok, amelyek a nyereg tetőszerkezetét tartották, 49 : a történeti idők szilárdabb talaja). Sietségről tanúskodnak olyan elnézések, mint a 4. lapon : a Riss-Würm interglaciális a 2. és 3. eljegesedés közé esik, 22. lapon : a Szovjetunióban barlangi festészetet említ, 82. lapon : «kisebb erődök»-nek mondja a későrómai belső erődöket. A 8. lapon a régészeti módszerek és irányzatok közül egyedül a településrégészeti iskolát és a Morgan nyomán dolgozó szemléletet említi. A képek kiválasztásában is bizonyos aránytalanság mutatkozik meg az őskor, különösen a paleolitikum javára. A népvándorláskori leletek több helyet érdemeltek volna.

Kifogásaink nagyrésze természetesen a könyv ismeretterjesztő célját csak kevéssé érinti. A részletek iránt érdeklődő olvasó pedig a bő és alapos irodalmi utalásokból az említett hiányosságok nagyrészét pótolja. A szerzőt elismerés illeti azért, hogy egy ilyen hatalmas időszak szétágazó szakirodalmát összefoglalni és szélesebb körben hozzáférhetővé tenni igyekezett.

MÓCSY ANDRÁS

J. D. BEAZLEY: ATTIC BLACK-FIGURE VASE PAINTERS. Oxford 1956, 851. lap

Az oxfordi egyetem nagyhírű professzorát e folyóirat olvasóinak sem kell már közelebbről bemutatni. Fél évszázados munkássága korszakalkotó volt az antik vázafestészet területén, amelynek kutatására ereje javát fordította. Jórészt neki köszönhetjük, hogy az ásatások során előkerült festett vázák százezreinek hátterében mesterek és műhelyek képe bontakozik ki előttünk, egyre világosabb körvonalakkal. A szignatúrák száma elenyésző, írott források nincsenek erre a területre. Így a nagy munkában : az antik vázáknak mesterkéz és műhely szerinti elkülönítésében a stíluskritikának kellett a kiindulópontnak lennie. A művészegyéniség alárendelt szerepe és az egyes műhelyek hagyományainak szívóssága folytán a munka itt jóval nehezebb, mint az újkori művészetek legtöbb területén ; a tévedési lehetőségek sokkal nagyobbak, az attribúciók megalapozásának lehetőségei korlátozottabbak, s a meghatározás módszereinek is egzaktabbaknak kell lenniök. A legnagyobb és így legkönnyebben felismerhető mesterek munkásságáról közzétett néhány korábbi tanulmány után Beazley volt az, aki ezeket a módszereket kidolgozta, és az évről évre gyarapodó anyag páratlan méretű ismeretével egyre több darabot helyezett nagyobb stílus- illetve műhely-összefüggésbe. Munkásságának középpontjába ilyenformán a minden további történeti feldolgozás alapjául szolgáló attribúciós munka állt s az antik vázafestészet számbelileg legterjedelmesebb, művészi színvonalukat tekintve legvonzóbb és legjelentősebb területeit tette vizsgálatai fő tárgyává : a VII—IV. század attikai feketealakos és vörösalakos vázafestészetét. Emellett szinte paralipomenának hatnak olyan — egyébként a szakirodalomban úttörő jelentőségű — munkái, mint az etruszk vázafestészetről írt monográfiája (Etruscan Vase Painting, Oxford 1947) vagy a campaniai vörösalakos vázák első mesterkezek és műhelyek szerinti rendszerezése (Groups of Campanian Red-figure, Journ. Hell. Stud. 63, 1943, 66—111). Eleinte főként a számbelileg jóval terjedelmesebb és művészileg is összehasonlíthatatlanul több jelentőset nyújtó vörösalakos anyaggal foglalkozott, s egy-egy nagyobb mesternek vagy körnek a vázáit feldolgozó cikkek, továbbá az amerikai és a lengyel gyűjtemények attikai vörösalakos vázáiról írt kötet mellett 1925-ben német nyelven eredményeinek első összefoglalását is kiadta ; ezt 1942-ben egy jóval teljesebb és ma egyedül mérvadó angol kiadás követte (Attic Red-figure Vase-Painters, Oxford 1942). Ebben a több mint ezer lapos monumentális munkában az attikai vörösalakos vázák jelentős része szerepel, túlnyomórészt Beazley meghatározásával. Ebben a kötetben jelenik meg teljesen kialakult formában az a feldolgozási szisztéma is, amelynek mintáját az új kötet követte.

A vörösalakos attikai vázák mellett több mint három évtizede közöl rendszeresen tanulmányokat Beazley az attikai feketealakos vázák mestereiről és csoportjairól is. Úgy adódott, hogy míg a vörösalakos vázák leíró feldolgozásával, történeti fejlődésük vagy legalább stílustörténetük folyamatának ábrázolásával mindmáig adós maradt, a feketealakos vázákról két ilyen összefoglaló ábrázolása is megelőzte a mostani attribúció-gyűjteményt : egy rövidebb vázlat (Attic Black-figure : a Sketch, Proc. of the British Academy 1928, 217—63) és egy amerikai egyetemi előadássorozat jegyzetekkel kiegészített, könyvalakban való publikációja (The Development of Attic Black-Figure,

Berkeley 1951). Ennek a két munkának mintegy a műhely-előzményeit, megalapozását adja a vörösalakos vázafestőkről írt kötet most megjelent párja, amely szerkezetében, felépítésének módszerében — mutatis mutandis — 14 éve megjelent elődjét követi.

A feketealakos-kötetnek a vörösalakostól való bizonyos eltéréseit több ok tette szükségessé. A feketealakos technika használata, bár a vörösalakosnál jóval korábban kezdődött, sokkal nagyobb időszakra terjed ki, mint amazé: feketealakos díszítésű vázák Athénben a VII. század közepétől a IV. század végéig, sőt még tovább is találhatók, a vörösalakos díszítésmód a VI. század 30-as éveiben alakult ki s története a IV. század harmadik negyedében lényegében végére ért. A feketealakos vázafestészet története tehát Athénben több mint négy évszázadot ölel fel, szemben a vörösalakos vázafestészet két évszázadával; kezdete abba a korszakba esik, amikor a művész-egyéniségeknek, egyéni jellegzetességek kialakulásának még kevesebb tere volt a görög művészetben, mint a klasszikus századokban, s maga a feketealakos sziluettrajz-technika is kevesebb lehetőséget nyújt erre. Másfelől a VI—V. század fordulóján diadalmaskodó vörösalakos technikának a vezető műhelyekben való elterjedése után a régebbi díszítésmód sokáig az új mellett, illetve alatt élt tovább, részben mindkét technikával dolgozó, részben igen kis képességű mesterek műhelyeiben, s szívós továbbélése egy-egy területen vallásos-kultikus kötöttségekkel magyarázható (a két fő terület, ahol a vörösalakos díszítésmód uralomra jutása után is a régebbit alkalmazták, a halottkultusz számára készített edények és a Panathénaia-versenyek győzteseinek jutalmazására készített edények). Mindez érthetővé teszi, hogy a mesterkezek elkülönítésének a feketealakos vázafestészetben jóval kisebb lehetőségei vannak, mint a vörösalakosban. Ezért az új kötetben a határozott attribúciók mellett igen nagy szerepük van az iskolák, csoportok, körök összeállításának, s Beazley esetenként gondosan mérlegelt ítélettel különböztet meg egyes mesterek sajátkezű műveitől azoknak modorában, hatása alatt készült, vagy azokat követő, utánzó s végül azokkal rokon műveket. Mindez egyfelől mutatja, hogy mekkora kritikai judíciumra volt szükség ennek a kötetnek az összeállításánál, hogy a kínálkozó látszat-eredményekről lemondva a legszigorúbban a mai kutatások alapján biztosnak tartható képet vázolja fel, és semmiféle valamennyire is könnyelmű ítélettel ne homályosítsa el a tények-adta körvonalakat, másfelől hogy mennyi feladat vár még a kutatásra a részletek tisztázásában, a most összefüggőnek felismert csoportokon, iskolákon belül szorosabban összetartozó darabok elkülönítésében.

A feketealakos kötet tehát érthető módon az ismert anyagnak jóval kisebb százalékát tartalmazza, mint a vörösalakos. Mindkét kötetnek a címében is hangsúlyozott célja azoknak a vázáknak az összegyűjtése volt, amelyek mester-kézhez köthetők, s erre a feketealakos vázák esetében a fenti okokból jóval kisebb volt a lehetőség, mint a vörösalakosaknál. Még egy körülmény korlátozta az új kötet kiterjedését. Míg a vörösalakos kötet a teljes meghatározott anyagot tartalmazta — ami ebben az esetben a valamennyire is színvonalas ismert vázáknak túlnyomó részét jelentette —, a feketealakos kötetnél ezt fölöslegessé tette, hogy két nagy csoportnak már jelent meg kielégítő feldolgozása: C. H. E. Haspels Attic Black-figured Lekythoi c. munkájában (Paris 1936) a kisméretű feketealakos vázák mestereinek jelentős részét összegyűjtötte, D. v. Bothmer pedig a VI. század második negyedében készült korai csoportnak, az ún. tyrrhén amphoráknak készítette el teljes gyűjteményét (egyelőre Amer. Journ. Arch. **48**, 1944, 161—70). Beazley Haspel anyagához csak a maga kiegészítéseit közli, Bothmer listájának pedig nem akar elébevágni, így ezen a két területen nem ad teljes anyagot.

Az új mű és az elvégzett munka méreteit csak kevéssé érzékeltetik a számadatok: a kötetben közel tízezer váza van feldolgozva, s túlnyomó részüknek a meghatározása Beazleytől származik. Az anyaggyűjtés alaposságára és körültekintő széleskörűségére jellemző, hogy a tárgyalt vázák 469 múzeumban és magángyűjteményben vannak elhelyezve, amelyek közt Európa, Amerika és Észak-Afrika valamennyi országa szerepel, s nemcsak legnagyobb gyűjteményeikkel, hanem a kisebbekkel is (így pl. Bulgáriából a plovdivi múzeum anyaga is fel van véve) és igen nagy számban vannak említve olyan vázák, amelyek eddig csak műkereskedelemben bukkantak fel. A meghatározás munkájának eredményét jellemzi, hogy közel félezer mester, műhely és csoport között oszlik meg a tárgyalt anyag.

Mindez természetesen keveset sejtet abból a monumentális munkából, amire a kötet elkészítéséhez szükség volt, s arról a bámulatosan biztos szemről és ítélőképességről, a legapróbb részadat hitelességét is fontosnak tartó precizitásról, amely a mai körülmények közt tökéletes forrásmunkává avatja a könyvet, amelynek értékét egy olyan korszakban, amelyben a részletek kidolgozásának alaposság és megbízhatósága olyan ritkán áll arányban egy-egy mű terjedelmének nagyságával, nem utolsó sorban abban kell keresni, hogy a tudományos lelkiismeretességnek is példáját adja. Mindez elsősorban

használata közben derül ki, s használnia kell mindenkinek, aki az antik művészet klaszszikus századaival közelebbről foglalkozik.

Ezt a használhatóságot tökéletes index-rendszer könnyíti meg : a 135 lap terjedelmű mutató-sorozatban szerepel a kötetben felvett vázák lelőhelyek szerinti jegyzéke, az előforduló mythologiai tárgyak, betűrendes mutatója ; a tárgyalt vázák gyűjtemények és ezeken belül leltári szám szerinti összeállítása ; mindazoknak a publikációknak a betűrendes jegyzéke, amelyekben a kötet valamelyik vázája reprodukálva van, úgyhogy bármely munkával a kezében az olvasó azonnal azonosíthatja az ott látott darabot a kötetbeliekkel ; végül a mesterek, csoportok és osztályok jegyzéke.

A «tárgyalás» módja egyébként rendkívül szűkszavú. Összefüggő szöveg szinte egyáltalán nincs a kötetben, hanem két nagy részre osztva az egyes mesterek és csoportok időrendben következnek. A két részre osztást gyakorlati szempontok ajánlották. Az I. rész a nagy vázák mestereit és csoportjait foglalja magában (természetesen ezeknek a mestereknek teljes ismert munkásságát) lehetőleg időrendben, s az egyes nagy mesterekhez csatlakozik iskolájuk és követőik sora is. Külön fejezetet kapott itt a François-váza mestere, Klitias ; a feketealakos vázafestészet legkiemelkedőbb művészei : Exekias, Amasis, Lydos, a Lysippidés- és az Antimenés-festő ; a kylixeket festő kismesterek ; a feketealakos vázafestészet manieristái ; a Leagros nevével ellátott vázák csoportja ; s a feketealakos technikát a III. századig megőrző Panathénaia-vázák. A második részben az időrend újból elölről kezdődik, s a fejezetek összeállítása itt elsősorban forma szerinti : az egyes mesterek kedvenc, legjellemzőbb vázaformájuk szerint vannak csoportosítva ; itt a lékythos-festők dominálnak, a halotti kultuszban használt edényeknél az V. század közepéig a régi technikát használó kismesterek. Ezt a részt a miniatűrvázákról szóló fejezet zárja be, s függelékül csatlakozik hozzá a feketealakos vázákon előforduló *kalos*-feliratok teljes jegyzéke ; a vázafestőknek az a szokása, hogy a váza festése idején ünnepelt athéni ifjak közül valamelyiknek a nevét a «kalos» jelző kíséretében vázáikra írták, igen becses támaszpontja a vázafestészet kronológiájának.

Az egyes fejezeteken belül az összetartozó vázák a Beazley által feltételezett időrendben követik egymást formák szerint csoportosítva, így egy mester azonos formájú műveinek időrendje, s festésmódjának fejlődésrajza a katalógus sorrendjéből bontakozik ki. Azt jelenti ez, hogy az egyes mesterek vagy csoportok látszólag katalógusszerű listáinak összeállítását az egyes darabok műhelyen belüli összefüggésének gondos mérlegelése előzte meg, s ezek a listák egy-egy mester, műhely vagy iskola stílusfejlődésének történetét adják az elképzelhető legnagyobb szűkszavúsággal : megint csak példamutató módon szembeszállva a sok szóval keveset mondásnak és a kis ötleteket terjedelmes publikációkká dagasztó, a mennyiség szempontját minden fölé helyező tudományos termelésnek világszerte szimptomatikussá váló irányzatával.

Ez a szinte minden betűt mérlegre tevő szűkszavúság tette lehetővé, hogy a kötet néhány ezer cikk anyagát sűrítse magába, s ennyiben önmagában hordja igazolását. Van azonban néhány pont, ahol hasznosnak látszott volna a keretek bővítése. Vonatkozik ez elsősorban az illusztrációkra. A kötet minden illusztráció nélkül jelent meg, s tekintve, hogy anyaga jelentős részben publikálatlan, teljes mértékben csak azok tudják hasznát venni, akik a Beazley által feldolgozott gyűjteményeket autopszia alapján ismerik. Azok számára, akiknek ez nem áll módjukban, lényegesen növelte volna a munka használhatóságát, ha a fontosabb mesterek és csoportok egy-két legjellemzőbb darabját bemutató képanyag kísérte volna az attribúciókat.

A kötet használójának további hiányérzetei már a szerző szabta határok szükségszerű következményei. A munka tárgya kizárólag a vázafestészet mesterkezek szerinti rendszerezése. Ezért szükségképpen kívül maradt rajta minden, ami ezzel nem függ szorosan össze. Így nem közli a könyv rendszeresen az egyes tárgyalt vázák feliratait, a szignatúrákat és «kalos» neveket kivéve. Nemcsak az utólag, égetés után az edényekre került és így keletkezésük, interpretációjuk szempontjából közömbös graffitto-k maradtak el tehát, hanem a rajzokkal egy kéztől festett, sokszor az alakokat magyarázó, de mindenképpen a mesterre jellemző festett feliratok is, amelyek pedig a mesterek műveltségére, származására, itt-ott gondolkodásmódjára is fényt vetnek (ahogy ezt P. Kretschmer 65 évvel ezelőtt megjelent és ma már sokban kiegészítésre szoruló kitűnő munkája — Die griechischen Vaseninschriften ihrer Sprache nach untersucht, Gütersloh 1894 — megmutatta). Nem utolsó sorban fontosak ezek a feliratok a vázaképek ikonográfiai értelmezéséhez is, de a stílusvizsgálat középpontba állítása folytán természetszerűleg ez a szempont is háttérbe szorult. A képek tárgyának meghatározása túlnyomórészt általános, és Beazley szemmel láthatólag nem tekintette feladatának, hogy itt vitás kérdésekben állást foglaljon, hanem megelégedett azzal, hogy problematikus megoldások helyett minden további kutatás számára az utat szabadon hagyó «Ifjak», «Párviadal»,

«Ülő férfi nőkkel» és hasonló leírásokat adjon, amelyek szinte kizárólag pusztán a váza azonosítására alkalmasak. A vázaképek tárgyainak elhanyagolása a stílusvizsgálatokkal szemben évtizedek óta általános jelenség, éppúgy, ahogy ritkává vált a filológiai és régészeti képzettségnek az az összekapcsolása is, amely a vázafeliratok közzétételéhez és vizsgálatához szükséges. Beazley vázafeliratokat tárgyaló cikksorozatában (az American Journal of Archaeology-ban, eddig 6 közlemény) és jónéhány ikonográfiai jellegű cikkében vagy könyvrészletében ezeken a területeken is mintaszerűt produkált és talán remélni lehet, hogy a hetvenötödik évéhez közeledő mester még ezeken a területeken is eljut egy nagyobb összefoglaláshoz. Ha nem, akkor is meglesz mostani és korábbi nagy munkájának az a jelentősége, hogy felvázolták az athéni vörös- és feketealakos vázafestészet stílustörténetét, körvonalazták a jelentős mesterek, műhelyek és csoportok körét és ezzel biztos alapjait vetették meg a történeti ábrázolásnak. Az általa adott keretek közé a múzeumok és gyűjtemények feldolgozatlan anyaga, vagy az új ásatások leletei könnyen beilleszthetők lesznek, s könnyű lesz szükség szerint tágítani is ezeket a kereteket, ahol ezt az újonnan előkerült anyag tanúságai szükségessé teszik. A továbbiakra, az attribúciókat távolról sem végső célnak tekintő kutatás számára a két kötet inkább negatívumaival nyújt útmutatást: rámutat az elvégzendő feladatokra, a vázafeliratok corpusának, a mesterek és műhelyek Beazley munkássága nyomán rekonstruálható fejlődéséből, összefüggéseiből adódó tanulságok levonásának, az ikonográfiai kutatások elmélyítésének szükségességére — mind olyan feladatok, amelyeknek megoldását ő maga is jelentős publikációk sorozatával segítette s amelyekből majd az attikai vázafestészetnek mint társadalmilag-történetileg meghatározott művészeti jelenségnek a képét meg lehet és meg kell rajzolni.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

V. GRUMEL: TRAITÉ D'ÉTUDES BYZANTINES I. LA CHRONOLOGIE (Bibliothèque Byzantine), Paris, Presses Universitaires de France 1958. XII + 467. l.

Folyóiratunk egyik korábbi számában (IV. k. 158. l.) beszámoltunk a P. Lemerlenek, a Sorbonne professzorának szerkesztésében készülő bizantinológiai kézikönyv elsőnek megjelent II. kötetéről. Ezt követi most a második, a sorozatban I.-nek jelzett kötet, a bizánci kronológia. A munka három részre tagolódik. Az első az ún. világérák eredetével foglalkozik, vagyis azt a kérdést vizsgálja, hogy a kronográfusok különböző számításainak megfelelően mikor milyen világérák alakultak ki, amelyek közül a középkori görög forrásokban leggyakrabban használt ún. bizánci világéra kiindulópontja — mint ismeretes — az időszámításunk előtti 5508/9. év, vagyis a világ teremtésének feltételezett fiktív éve. A szerző ezzel kapcsolatban részletes áttekintést ad az összes rendszerekről s azok történeti kialakulásáról, hivatkozva a forrásokra és az idevonatkozó irodalomra. A második rész a kronológiai keretek vizsgálatának van szentelve, s ismerteti a keleti naptárak különböző időbeosztásait (napok, hetek, hónapok, évek, nap- és holdciklusok, olympiasok, indictio-számítás stb.). A harmadik részben összehasonlító kronológiai táblázatokat kapunk, amelyekben nemcsak a bizánci, hanem a keleti (arab, örmény, georgiai stb.) érák időszámítása is szerepel, s a különböző rítusok (bizánci, latin, örmény, kopt, szír, nesztoránus stb.) szerinti ünnepek is pontosan fel vannak tüntetve. Kiegészítik mindezt az uralkodók időrendi táblázatai és pedig nemcsak a bizánci uralkodóké. Helyet kapnak e táblázatokban azok a népek is, amelyek Bizánccal kapcsolatban álltak. Megtaláljuk itt a perzsa, örmény, arab, szeldsuk, mongol, oszmanli, orosz, bolgár, szerb stb. uralkodók listáját éppen úgy, mint a velencei dózsék, a lombard, a vandál, a ciprusi királyok stb. listáját. Az egyházi fejedelmek (konstantinápolyi, alexandriai, antiochiai, jeruzsálemi patriarchák, pápák) jegyzéke után a munka a természeti jelenségek (nap- és holdfogyatkozások, üstökösök, földrengések) pontos időrendi felsorolásával záródik.

E rövid tartalmi áttekintésből is kitűnik, hogy a munka sokkal többet ad, mint amennyit a címe és a sorozat céljának megjelölése elárul. Ilyen alapos, minden részletre kiterjedő kronológiai kézikönyvvel más tudományszakok sem rendelkeznek jelenleg. A munka ugyanis nemcsak a szorosabb értelemben vett gyakorlati kutatás céljait szolgálja, nemcsak a szokásos kronológiai táblázatokat és azok magyarázatát tartalmazza, hanem önálló kutatások alapján történetileg tárgyalja az összes problémákat, amelyekkel kapcsolatban nem egy vitás kérdés merül fel. De nem is szorítkozik csupán a szorosabb értelemben vett bizánci kronológiára, hanem vizsgálódásait kiterjeszti mindazokra az időszámítási elemekre, amelyek a bizánci történet nem görög nyelvű forrásaiban fel-

bukkannak, vagyis amelyek a Bizánccal érintkező népek körében használatosak voltak. Így kerül sor az idegen uralkodók időrendi listáira is. Itt sajnálattal kell rámutatnunk, hogy az uralkodói jegyzékekből hiányzik a magyar királyok jegyzéke, noha azokban pl. még a beneventumi és salernoi hercegek is helyet kaptak. A bizánci történet tanulmányozása szempontjából a magyar—bizánci kapcsolatnak van olyan fontossága, mint pl. az ajjubidák és Bizánc érintkezéseinek. Azt is meg kell említenünk, hogy a Komnenosok és Angelosok genealógiai táblázatába (364—365. l.) belecsúszott néhány hiba. Ugyanis Johannes Komnenos császárnak nem 6, hanem 8 gyermeke volt, köztük a Grumelnél nem említett Theodora is, akivel III. Béla házasságra óhajtott lépni. Mánuel leánya, Mária III. Bélának nem felesége, hanem csak jegyese volt. III Béla leánya, Margit harmadszor is férjhez ment Nicolas de St Omerhez (l. minderről «Bizánc és a magyarság» c. munkámat és az ahhoz csatolt «Árpád-ház és a bizánci uralkodó családok házassági kapcsolatai» c. genealógiai táblázatot). E tévedések is azt mutatják, hogy a szerző a magyar—bizánci kapcsolatokat nem részesítette kellő figyelemben.

A kimerítő bibliográfiai apparátussal ellátott, a maga nemében páratlanul álló művel a szerző nélkülözhetetlen segédeszközt adott nemcsak a bizánci, hanem általában a középkori történet kutatóinak kezébe.

MORAVCSIK GYULA

M. WALLENSTEIN: A UNIQUE KOL-NIDRÊ PIYYUT FROM THE CAIRO GENIZAH IN THE GASTER COLLECTION IN THE JOHN RYLANDS LIBRARY. Manchester, 1959.

M. Wallenstein, a manchesteri egyetemen a középkori és modern héber «Senior Lecturer»-je a Bulletin of the John Rylands Library-ban (XLI [1959], 488—500; héberül: Sinai. XXII. No. 12 [1959], 302—310.) feldolgozza a könyvtár Gaster-féle, tízezernél többet számláló Geníza-gyűjteményének 1. számú darabját. Ez egy pergamen lap, amelynek egyik felén bibliai szöveg áll, a másikon egy pijjut olvasható. Ez utóbbit fotokópiában is bemutatja. Erev Rós Hássáná reggeli imájának qeróbáját tartalmazza, amelynek szerzője ismeretlen.

A pijjut érdekessége az, hogy keretét a Kol Nidré *héber* szövege szolgáltatja. Ez két dolgot bizonyít: 1. Hogy voltak gyülekezetek Keleten, melyekben a Kol Nidrét még a XI. század táján is Erev Rós Hassáná-kor mondották és nem Érev Jóm Kippurkor. 2. Hogy e gyülekezetekben a Kol Nidré *héber* szövege volt ismeretes és nem az arameus. A Kol Nidré palesztínai származása és héber eredetije mellett vallanak az evvel az imaszöveggel polemizáló karaita írók is. Ezeket ismertettem magyar nyelven másfél évtizeddel ezelőtt (Karaita támadások a Kol Nidré ellen. A Magyar Zsidók Lapja. V [1943], 40. szám), s most Ch. Leshem — aki dolgozatomat nem ismerhette — összeállítja ugyanezeket az adatokat héber nyelven (Davar XXXIII [1957], X. 4.).

Wallenstein nem tud arról, hogy az általa közölt szövegnek van még egy kézirata a M. Tud. Akadémia Kaufmann-gyűjteményében (Nr. 55/9). Erre a szövegre felhívta már a figyelmet S. Widder katalógusa (Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw. Budapest, 1947. Héber rész: 45), sőt teljes egészében közzétette ugyancsak Widder tíz esztendővel ezelőtt (Genizah Publications in Memory of Prof. David Kaufmann. I. Ed. S. Lőwinger — A. Scheiber. Budapest, 1949. 85—87.). Ennek a publikációnak jelentőségére annak idején rá is mutattam (Journal of Jewish Studies. II [1950], 208.).

Kéziratunk épebb, mint a Gaster-gyűjtemény, ezért az ott mutatkozó hiányok könnyűszerrel kiegészíthetők. Némely helyen jobb olvasatot ad.

A Kaufmann-kéziratból (ezentúl K) a következő kiegészítések, illetve javítások nyerhetők (a számos szövegváltozatra nem mutatunk rá):

2. sor: נדרינו כהונן ו[שלא כהונן]
7. ,, : [חרם]
8. ,, : הי[ום ק]מין
13. ,, : ולחדותיך K לחלותיך
22. ,, : שהקדישו K. הקדישה (jobb!)
23. ,, : הרשה K. הרצה (jobb!)
27. ,, : אלי זה K. אילזה

33. „ : בלי[מ] K. קהלי
71. „ : [אן]
83. „ : [בעוז חיב]ין
87. „ : [צדק]
88. „ : [בטוב טעם]

A szerző nevére a mi kéziratunkban sincs utalás.

M. Wallenstein közlésének mindenképpen van jelentősége. Megismertünk ebből a fontos pijjutból még egy kéziratot, amely helyenként eltérő és figyelemre méltó olvasatot ad, nem is beszélve a mintaszerű kiadásról és jegyzetekről, amelyek Wallenstein minden szövegkiadását jellemzik.

SCHEIBER SÁNDOR

HIREK

B. RÉVÉSZ MÁRIA

BESZÁMOLÓ AZ ERFURTI KLASSZIKA-FILOLÓGIAI KONGRESSZUSRÓL

1958 második fele két nevezetes eseményt hozott a klasszika-filológusok számára; a Magyar Tudományos Akadémia által Budapesten rendezett nemzetközi kongresszus októberben, és a Komitee für die Beförderung der klassischen Philologie in den sozialistischen Staaten rendezésében dec. 16—19. között Erfurtban tartott kongresszus.

Az erfurti kongresszuson a Szovjetunió és valamennyi európai népi demokratikus ország képviseltette magát : a Szovjetunió 3, Csehszlovákia 6, Lengyelország 7, Bulgária és Románia 2—2 küldöttel. Albánia első ízben küldött képviselőt a Komitee összejövetelére Islami Selim professzor, a két éve megnyílt tiranai egyetem tanárának a személyében. Magyarországról négyen mentek ki, Szádeczky-Kardoss Samu tanszékvezető egyetemi docens (Szeged), Hahn István egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem), Marticskó József akadémiai kutató és e beszámoló írója. A vendéglátó Német Tudományos Akadémia gondosan készítette elő a kongresszust, s különösen J. Irmscher professzor fáradságot nem ismerve dolgozott a kongresszus sikeréért.

A külföldieken kívül az NDK egyetemein és intézeteiben dolgozó kutatók s az erfurti szakemberek nagy számban jelentek meg az előadásokon, főképp az első napokon volt imponáló az előadások látogatottsága. A program, amint az gyakori jelenség, nagyon zsúfolt volt, ami abból adódott, hogy egyes előadások túlságosan hosszúra nyúltak, másrészt a négy napból egy-egy délután Erfurt, illetve Weimar megtekintésére volt fenntartva.

Az előadások magas színvonalon folytak, csak az a kár, hogy élénkebb vita csupán néhány előadás nyomán alakult ki, amit főképp a programm zsúfoltságának lehet tulajdonítani.

A kongresszusi naplóban (Tagebuch) az elhangzott előadások és hozzászólások írásban is közlésre kerülnek, beszámolónkban röviden ismertetjük az előadások tárgyát, és a magyar küldöttség részvételét.

A megtárgyalásra került három téma közül az első — «Minoica und Homer» — volt a legszerényebben képviselve, aminek egyik oka abban keresendő, hogy a bejelentett előadások egy részét az előadók akadályoztatása miatt nem tartották meg, és véletlen folytán az akadályozottak többségükben éppen az első témával foglalkozó szakemberek voltak. Az előadások közül kiemeljük *V. Georgiev* (Bulgária) «Das Problem der homerischen Sprache im Lichte der kretisch-mykenischen Texte» és *A. Bartonek* (Csehszlovákia) «Ventrissche Entzifferung der Linear B-Schrift und die homerische Sprache» c. előadását. Georgiev azt fejtegette és szemléletesen bizonyította a lexikai és grammatikai egyezések alapján, hogy a homeroszi eposz nyelvi alapja a mykenei koiné. Bartonek arra mutatott rá, hogy míg Ventris előtt mindazokat a Homéroszná előforduló nyelvi elemeket, amelyekhez sem ion, sem attikai párhuzamot nem lehetett találni, aiolnak tartották, újabban arra hajlanak a szakemberek, hogy a meg nem magyarázott nyelvelemeket az előbb elhanyagolt tényezőnek tartott acháj dialektus köréből származottnak tekintsék. Nézete szerint az a helyes kiindulási pont, ha a homéroszi nyelvben három alkotó elemet feltételezünk az arányok meg nem határozásával : acháj, aiol és ion elemeket.

Az Odysszeiából ismert Autolykos-epizód mágikus hátterét fedte fel *Marót Károly* dolgozata («Autolykos»). Nyelvi és műfaji részletkérdésekkel foglalkozott *M. Riemschneider* («Das homerische Gleichnis als literarisches Genus») és *A. Graur* felszólalása («Az ἔχω ige használata a két eposzban»). Érdekesen ismertette *H. A. Stoll* Schliemannak a knossosi ásatásokkal kapcsolatos terveit, levelezését, anyagi és diplomáciai nehézségeit és erőfeszítéseit.

A második téma — «Römische Dichtung in der augusteischen Zeit» — keretében négy előadás foglalkozott Horatiusszal. *L. Varcl* (Csehszlovákia) a görög irodalom területéről lépett át az augustusi korba, hogy «Horatiana» címen fejtegesse Horatius objektív principátus-pártiságának és subjektív republikánusságának indítóokait és bizonyítékait. *V. Steffen* (Lengyelország) «Kritische Bemerkungen zu Suetons Vita Horati» című előadásában néhány szövegkritikai ötletet vetett fel és leszögezte magát amellett, hogy a Vita eredetileg ebben a formában készült, nem töredékes munka. *K. Kumanieczki* (Lengyelország) a carmen III. 18. keletkezésének időpontját az általában elfogadott datálástól eltérően a költeményben említett történeti eseményekből kiindulva i. e. 25-ben jelölte meg — igen meggyőző érveléssel. A negyedik előadást *B. Borecki* (Csehszlovákia) tartotta.

Két előadást hallottunk a római elégiával kapcsolatban: *Szádeczky-Kardoss Samu* Mimnermoszra mint a római elégikusok egyik mintaképére vonatkozó irodalmi célzásokat tárt fel, *L. Vinniczuk* (Lengyelország) pedig azt fejtegette, hogy Gallus nem csak a műfajt teremtette meg Ovidius számára, hanem az ő bukása sodorta bajba Ovidiust is, akiről Rómában köztudomású volt, hogy Gallus utánzója és barátja. *F. Dornseiff* professzor (NDK) a sibylla jóslatoknak az Augustus-kori költői visszhangjára mutatott rá, éspedig Tibullus II.-ben és az Aeneis VI. könyvében, valamint Vergilius IV. Eclogájában. *W. Krenkel* (NDK) Vergilius eclogájának két sorával (III. 104—105) s Asconius Pedianusnak a két sorhoz fűzött magyarázatával foglalkozott, s tétele bizonyítására nemcsak filológiai eszközöket használt, hanem a geometriát is segítségül hívta. *H. Wilsdorf* (NDK) lendületes előadása a bányászatnak a római költőknél olvasható ambivalens értékeléséről csak részben tartozott a témához («Der Bergbau bei den römischen Dichtern»).

A harmadik főtémához — «Griechische Städte und einheimische Völker des Schwarzmeergebietes» — hangzott el a legtöbb bejelentett előadás, tehát számszerint is ez a téma volt a leggazdagabban képviselve. A legtöbb és legjelentősebb eredményekről természetesen szovjet szakemberek tudtak beszámolni. A régebben és újabban feltárt archeológiai anyag alapján *H. N. Szokolszkij* (Szovjetunió) összefoglaló képet alakított ki a Fekete-tenger északi partján lakó törzsek és az antik államok viszonyáról («Die Beziehungen zwischen den antiken Staaten und den Stämmen der nördlichen Schwarzmeerküste»). A Fekete-tengeri antik városok — fejtegette — nemcsak adtak, hanem kaptak is hatásokat a környező népektől mind az anyagi, mind a szellemi kultúra területén. A görög hatás az i. e. III. században a legerősebb, ettől fogva a barbár törzsek befolyása erősödik, s végül ez a folyamat a városok elbarbárosodásához vezet. *N. T. Kruglikova* (Szovjetunió) az Ivanovka (másképpen Iluraton) és Szemjonova területén végzett ásatások eredményeit, *D. B. Selov* (Szovjetunió) a Tanais területén végzett ásatások eredményeit és a napvilágra került anyagból levonható következtetéseket ismertette. *Condurachi* (Románia) dolgozata a pontusi városok archaikus korszakát mutatta be. *L. Zgusta* (Csehszlovákia) nyelvészeti kutatások alapján következtet a Fekete-tenger északi partján épült görög városok lakosságának az alakulására; témában az ő előadásához csatlakozott *L. Vidman* (Csehszlovákia) dolgozata, a két kutató azonban nem tudott egy véleményre jutni.

A Myrmekion-i lengyel ásatásokról *K. Mihailovszky* professzor és tanítványa, *A. Sadurska* számolt be, a bolgár archeologia új eredményeit *S. Mihailov* «Pliska, die Hauptstadt des ersten bulgarischen Reiches» és a német *A. Heidenreich* «Bericht über die Ausgrabungen in Krivina» címen ismertette. Az albán *Islami Selim* az apolloniai expedíció eredményeiről tartott előadást. *D. Pippidi* (Románia) Dobrudzsa görög városainak agrárviszonyaira, valamint a römaikori Histria területére vonatkozó adatokat mutatott be. A témán kívüli előadások között szerepelt *Hahn István* dolgozata, amelyben Libanios 24. beszédének történelmi hátterét és keletkezésének időpontját állapítja meg az eddigi feltevésektől eltérően. A témához nem régészeti, hanem filológiai munka alapján szóltak hozzá néhányan: *M. Plezia* (Lengyelország) «Die hekatäische Tradition über die Völker am Rande des skythischen Schwarzmeergebietes», *H. J. Diesner* (NDK) «Skythenprobleme bei Herodot» címen és végül *K. Treu* (NDK) «Zur Borysthenik des Dion Chrysostomos» címen tartott előadást.

A magasszinvonalu, kitünően szervezett kongresszus igen sokat nyújtott és nagy nyereséget jelentett mind a klasszika-filológia, mind az archeológia szakemberei számára.

MARÓTI EGON

BESZÁMOLÓ A RÓMAI CICERO-KONGRESSZUSRÓL

A Centro di Studi Ciceroniani ez év április 2—7. között tartotta első nemzetközi kongresszusát Rómában. A kongresszuson húsz országból harminchat akadémia, egyetem és más kulturális intézmény képviseletében több mint kétszáz ókorkutató vett részt.

Az elhangzott mintegy hatvan előadás felölelte Cicero emberi és politikusi arculatának, műveinek sokoldalú problematikáját, a nagy Arpinumi életműve kulturális hatásának és jelentőségének méltatását, ezáltal gazdag képet adott a Cicero-kutatás eredményeiről, vitás kérdéseiről és további feladatairól.

A «Centro» — mint azt Quinto Tosatti alelnök a Kongresszus megnyitóján elmondotta — a Cicero halálának kétezeréves évfordulója alkalmából Olaszországban tartott ünnepi megemlékezések megkoronázásának szánta ezt az alkalmat, melyen a résztvevőknek lehetőségük nyílik arra, hogy tudományos, kritikai módon bemutassák annak az embernek életművét, akiknek ékesenszóló írásaiban az antik Róma oly jelentős mértékben él és szól hozzánk ma is.

Andreotti miniszternek, a «Centro» elnökének, a Kongresszushoz intézett üzenete is hangsúlyozta a cicerói kulturális örökség ápolásának jelentőségét és időszerűségét éppen ebben az időszakban, mikor a népek fáradságosan keresik az emberibb és biztonságosabb együttélés, a nemzetek közötti szilárdabb kapcsolatok kialakításának lehetőségét, és módját, elsősorban Európában, ahol a latin kultúra öröksége népeinek szellemi alkotóelemei közé tartozik. — Bízvást elmondhatjuk: ha ez a nemzetközi tudományos szervezet csakugyan e cél érdekében fog munkálkodni, akkor valóban Cicero szellemében jár el, és tevékenysége túl fog emelkedni egy szűkkörű tudományos együttműködés jelentőségén.

Egy sor előadó tűzte ki céljául Cicero életkörülményeinek és nézeteinek tisztázását, Cicero alakjára vonatkozó ismereteink gyarapítását.

J. Guillen (Salamanca) a Cicero életének megismerését szolgáló közvetett forrásokat tekintette át, azokat a szerzőket, akik Cicero pályafutásával foglalkoztak. Szemléjében azonban nem említette Velleiust, Appianost és Asconiust, illetve Liviust és Asinius Polliót, kiknek idevágó tudósításai nem maradtak fenn. Abban viszont igaza van az előadónak, hogy szónokunk — s tegyük hozzá: kora — megismeréséhez is a leggazdagabb a közvetlen forrás — saját művei.

P. Bruno (Róma) «*De Cicerone in re familiari versato*» c. előadásában felvetette a kérdést: hogyan szerezte Cicero városi és falusi házait, jószágait, ha sem ügyvédi tevékenységével, sem kereskedelmi üzletekkel, adóbérlettel vagy könyvkiadással nem gyarapította vagyonát? — A válasz: egykori védencei, tisztelőinek végrendeletében hagyományozott örökségekből. — A megoldás nem magyarázza azonban Cicero korábbi vásárlásait, időrendi kérdésekre nem is tér ki. Azt is tudjuk, hogy szónokunk más eszközöket is igénybe vett (vö. *W. Kroll:* Die Kultur der ciceronischen Zeit, I. Leipzig 1933, 96).

P. Fabbri (Róma) Ciceronak a provinciák igazságos és emberséges kormányzására vonatkozó intelmeiben humanitásának megnyilvánulását látja; különösen szép megnyilvánulása ennek Verres lampsakosi gaztettének drámai előadása (in. Verr. II/I. 24, 63 sköv.).

B. Bilinski, a Római Lengyel Könyvtár igazgatója «Elogio della mano nella concezione ciceroniana della societa» c. előadásában Ciceronak a fizikai termelő munkáról vallott egymással ellentétes nézeteivel foglalkozott. Cicero, mikor az emberi művelődés előrehaladásáról általában beszél, elismeréssel említi a fizikai munkát (ennek kimutatása

fontos novum) — mikor egyes államok, vagy éppenséggel a maga kora társadalmát tartja szem előtt — az általános antik szemléletnek megfelelően — elítélően és megvetően nyilatkozik a bérmunkáról. Az ellentmondás, illetve az utóbbi nézet dominálásának oka Cicero osztályhelyzetével és azzal magyarázható, hogy az ókorban a munkát mint kereseti, megélhetési forrást általában megvetették, a termelő munkát túlnyomórészt rabszolgák végezték.

L. Hermann (Brüsszel) Ciceronak a zsidókkal szembeni elfogultságát, ellenszenvét a Poseidoniosnál róluk olvasott valótlanságoknak tulajdonította, továbbá annak, hogy például a *pro Flacco* megírásakor (i. e. 59) már üzleti konkurrensei a lovagrendnek. — Ne felejtsük el azonban azt, hogy a római rabszolgatartó ideológia a keleti népeket általában lenézte és rabszolgaságra születettnek tartotta (így Cicero is : de prov. cons. 10. *Iudaeis et Syris, nationibus natis servituti).*

P. J. Enk (Groningen) Cicero a szónok és ember c. előadásában voltaképp a *J. Carcopino* (Les secrets de la correspondance de Cicéron I—II. Paris 1948) egyoldalú, teljesen negatív beállításának korrekcióját kívánta szolgálni — akárcsak korábban *K. Kumaniecki* a varsói Cicero-konferencián (vö. Ant. Tan. V. 1958, 143. B. C. O. 4, 1959, 230).

A. Calderini (Milano) egy Milánóban talált állítólagos Cicero-szobor valódiságával foglalkozott ; ismertette az azonosításra vonatkozó helyi hagyományt — a kérdést azonban nyitva hagyta.

L. Laurenzi (Bologna) Cicero szobor-képmásait három csoportra osztotta : *a)* a klasszikus görög mestereket követő grecizáló, *b)* a portré-igényű realista és *c)* az érzelemkifejezésére törekvő asianista típusra.

Cicero politikai szereplésével viszonylag kevés előadó foglalkozott.

Aug. Haury (Bordeaux) szerint Cicero azért igyekezett elnyerni a triumphust kilikiai proconsulsága után, hogy ezáltal megnőtt tekintélyét felhasználja Pompeius és Caesar viszályának elsimítására, a béke megmentésére. Kísérlete Catónak a gyakorlati politikára ezúttal is alkalmatlannak bizonyult, rövidlátó merevségén megbukott. — Ha Ciceronak a 49. év elején kifejtett békéltető igyekezetére gondolunk (vö. Ant. Tan. V. 1958, 49—50.) elfogadhatónak tűnik Haury elgondolása. Ily módon a puszta híúságnál többnek tekinthetjük szónokunk a feletti örömét, hogy az «*unicus imperator*» egyedül őt méltatta az *imperator* címzésre.

N. J. Herescu az 58. évi *exilium* mellett tágabb értelemben száműzetésnek értelmezi Cicero proconsuli kiküldetését és a 47—44 március idusa közti önkéntes belső száműzetést. Apologetikus hévvel, átéléssel megírt előadásban az utóbbival foglalkozott részletesen.

A legtöbb előadás — érthető módon — Ciceró szónoki tevékenységével, beszédeinek különböző problémáival foglalkozott. Talán ebben a témakörben nyújtotta a kongresszus a legtöbb maradandót.

E. Paratore (Róma) azt fejtegette, hogy szónokunk görögországi tanulmányútjáról hazatérve gyökeresen szakított az asinizmussal s attól kezdve stílusának sajátos egyéni jegyei beszédeiben egyenletesen kimutathatók ; alaptalan több átalakulási szakasz, fejlődési fázis felvétele : az egyes beszédek stílusa, hangneme az alkalomnak, a körülményeknek és Cicero célzatának megfelelően árnyalt, de lényegében például már az *in Pisonem*-ben (i. e. 55) megtalálható mindaz, amit egyesek a II. Philippicában (i. e. 44) atticista novumnak minősítenek. — Az előadás alaptétele a kongresszuson nem váltott ki vitát, a szakemberek azonban aligha fogadják majd egyöntetű helyesléssel.

S. Mazzarino (Catania), a nemrég nálunk is járt kiváló történész, hangsúlyozottan e sorok írójának Verres-megítéléséhez kapcsolódva tette kritikai elemzés tárgyává Cicerónak Verres gabona-ügyleteiről szóló tudósítását (In. Verr. II/III.). Mazzarino megállapította, hogy Verres intézkedéseinek magyarázata nem utolsó sorban Róma korabeli igénye és a hagyományos szicíliai termelés lehetőségeinek összeütközése. Nevezetesen a szigeten ősidők óta az árpa volt a főtermény, Róma viszont csak búzát akart elfogadni, mert a Spartacus-féle rabszolgafelkelés miatt ellátási nehézségei voltak, míg korábban a szicíliai adózás részben árpában történt, amit állati takarmánynak és a rabszolgák élelmezésére használtak fel. Verres tehát kényszerhelyzetben volt, amit Cicero jól tudott, de elhallgatta.

K. Kumaniecki (Varsó) latin nyelvű előadásában kimutatta, hogy az *Oratio in toga candida habita* Schoell-féle kiadásában az 5—8. töredék nincs az eredeti helyén. Ezt a részt Asconius, Fenestellával vitázva, emelte ki az eredeti összefüggéséből, és a kiadók kritikátlanul átvették a hagyományos sorrendet. K. javaslata, mely töretlen gondolatmenetet ad, a következő : a Sch.-féle 5—6. frgm. a 26. után, a 7. a 10. után teendő a 8. és 24. együtt ad egy összefüggő töredéket.

G. Pacitti (Róma) «Quale parte ebbero Cicerone nel processo di M. Celio» c. előadásában hangsúlyozta, hogy bár Caelius perének — általánosan elismerten — megvolt a politikai háttere, mégis Cicero egyedül fennmaradt védőbeszéde alapján az ügy lényegét a Clodia és Caelius közti viszonyban látják a kutatók. — A per politikai tartalmát nem ismerjük; a védők (Crassus és Cicero) célja az lehetett, hogy erről eltereljék a figyelmet; ezért igyekszik Cicero az egész peranyagot mint Clodia alaptalan vádaskodását feltüntetni s Clodia erkölcsi kipellengérezésével nevetségessé tenni.

J. Cousin (Besançon) Rhétorique dans le «Pro Caelio» c. előadásában cáfolta azt a felfogást, hogy a beszéd nem eredeti alakjában, hanem átdolgozva és romlott szövegállapotban maradt ránk. C. szerint, amit — felépítés, szerkezet, gondolatmenet tekintetében — kifogásolnak a beszéden, épp az az egyik érdeme: a különféle rhétorikai eszközök ügyes, jól átgondolt, célszerű felhasználása.

E. Castoria (Bari) az *in Pisonem* néhány helyének (15., 25., 69.) variánsaival foglalkozott és közölte s a maga coniecturáit: 15. *adiuvistis* ~ *ademistis* 25. *fluentes pulsataeque buccae* ~ f. *pusulataeque b. etc.*

V. Pöschl (Heidelberg) Cicero beszédeinek szóhasználata alapján igazolta L. Vallának az «*invidia*» szóról adott definicióját: «*invidiam praeter illam significationem notum esse in alterum malevolentiae conciliationem*».

Cicero leveleinek, jelentőségükhöz képest, kissé mostoha szerep jutott a kongresszuson.

M. Fusco (Caserta) sajátságos latin kiejtéssel előadott érvelése szerint az ad Att. V. 2., 3., 4. és VII. 7. Trebula Balinensisből és nem Mutuscából kelt: Cicero vendéglátójának, L. Pontiusnak neve az előbbi helyről feliratban is előkerült; a két helynek Rómától igen eltérő távolsága is az előbbi mellett szól.

M. Brożek (Krakkó) «*De Ciceronis epistula suasoria ad Caesarem scripta*» c. előadásának megállapításai szerint Cicero *Laus Catonis*-a nem időrendben haladt, hanem érvek szerint tagolódott; nem is annyira Caesar sértődött meg megírása miatt, mint amennyire hívei megzavarodtak — ezért szorították rá Cicerot, hogy szolgáltasson Caesarnak elégtételt; ekkor adta át nekik szónokunk a már korábban fogalmazott epistulát; miután ezek nem tartották azt közlésre alkalmasnak, a *pro Liagrió*ban már nem foglalkozik politikai kérdésekkel, az állam helyzetére vonatkozó javaslatokkal — mint a *pro Marcellóban* — csak a győztes Caesar magasztalására szorítkozik.

P. Menna (Nola) úgy látja hogy a Cicero leveleiben található nagy számú görög szó és kifejezés ezeknek ékei és meghitté, közvetlenné teszik hangnemüket. — Nézetem szerint nem hagyhatók figyelmen kívül a következő funkcióik sem: *a)* a latin nyelvű körülírás helyett kényelmesebb egy-egy görög szó felhasználása, *b)* olykor az irónia eszközei, *c)* használatuk összhangban van a levelek általánosan tömör, kívülállónak érthetetlen utalások révén kissé homályos megfogalmazásával — ennek célja az óvatosság arra az esetre, ha a levél illetéktelen kézbe kerülne. Ilyen értelemben valóban elősegítik a levelek hangjának intimitását.

A rhétorikai munkákat tárgyukul választó előadások elsősorban részletkérdésekkel és forrásvizsgálattal foglalkoztak.

N. Martinelli (Róma) La rappresentazione dell' eloquenza di Crasso e di Antonio nel «De Oratore» c. előadásában két kérdést vizsgált: 1. Mi volt a különbség Crassus és Antonius szónoki felfogása, stílusa között? 2. Hogyan utánozta Cicero kettejük stílusát a De orat.-ban?

G. Pighi (Bologna) a De orat. III. 185—186. (a *numerus* mibenléte) magyarázatát adta, elsősorban Aristoxenos alapján.

G. Monaco (Palermo) a rút külső, a testi hibák kifigurázásának szónoki fogásával foglalkozott a De or. II. 266 köv. alapján. Kiemelte azt, hogy ennek — a komédiában helyénvalóbb — szónoki eszköznek felhasználására a legtöbb érdekes példát Cicero közvetíti számunkra.

G. Puccioni (Firenze) Ciceronak a «Brutus» megírásához felhasznált forrásait és a forrásfelhasználás módszerét ismertette.

E. Malcovati (Pavia) Ancora sulla tradizione del «Brutus» címen egy újonnan felfedezett — a de or., orat. és a Brut. szövegét tartalmazó — kódexet ismertetett, melyet elsősorban a Brutus új kiadásánál kell majd figyelembe venni.

B. Riposati (Milano) a «Partitiones oratoriae» szerkezetével és Cicero többi rhétorikai munkájával való összefüggésével foglalkozott.

G. Calboli (Bologna) igazolta a «Rhet. ad Herennium» III. 7, 14 *(de his usum)* kéziratos szöveghagyományát.

G. Brugnoli (Róma) a tévesen Ciceronak tulajdonított «De differentiis» c. munkával foglalkozva először ismertette azokat a kéziratokat, melyekben a szöveg szerepel

majd kimutatta, hogy miért nem lehet az valóban Cicero műve, hanem a középkorban kellett keletkeznie.

A filozófiai iratokkal foglalkozó előadások voltak általában a legkevésbé sikerültek. Ezekben nyilatkozott meg a legszembetűnőbben a nyugati tudomány világnézeti korlátozottsága. Joggal állapította meg a legkiívóbbakról M. Gigante, a kitűnő fiatal nápolyi professzor, hogy ez nem tudomány, hanem prédikáció. Ízelítőül álljon itt egy ilyen típusú előadásnak a gondolatmenete.

T. Fabbri (Bologna) «*De Cicerone religiosissimo homine*» c. előadása szerint Cicero műveit nemcsak páratlan nyelvi és irodalmi értékük miatt tartotta fenn az idő, hanem azért is, mert az emberi természetnek leginkább megfelelő vallási nézeteket és tisztes életszabályokat tartalmaznak. — Cicero vallásossága lényegének F. távolról sem gyakorlatias, társadalmilag-politikailag meghatározott nézeteit (vö. Ant. Tan. III. 1956, 87.) tartja, sőt, jámbor elmélkedései végén még monotheistának is hajlandó lett volna megtenni Cicerot.

Hangzottak el természetesen e tárgykörben is a józan tudományosság határain belül maradó fejtegetések is. Így a következők.

V. Sbordone (Nápoly) «*Utrum Cicero Philodemi amicus fuerit necne*» c. előadásának gondolatmenete a következő: annak ellenére hogy Cicero nem volt híve az epikureizmusnak és hevesen támadta L. Calpurn. Piso Caesoninust, kinek Philodemos mintegy negyven éven át vendége volt — mégis feltehetjük, hogy Cicero és Philodemos baráti kapcsolatba kerültek egymással. Erre már Athénben is lehetőségük nyílt, mikor Zenónt hallgatták; Ph. egy munkájában névszerint említi C. Pisót, Cicero későbbi vejét; maga Cicero az *in Pisonem* c. beszédében nyiltan dícséri Phil.-t; a *De nat. deor.* I. könyvében felhasználja Phil.-t; egyezett véleményük 44 végén Antoniust illetően is; mindketten gyakran időztek Nápolyban.

V. Giancotti (Róma) a «De finibus bonorum et malorum» alapgondolatának a mai terminussal dualizmusnak nevezett szemlélet elemzését és cáfolását tartja.

K. Büchner (Freiburg) Zur Entstehung von Ciceros «Gesetzen» c. fejtegetései szerint a *De legibus* keletkezése közvetlenül a *De oratore* és a *De re publica* megírása utánra tehető, annyi benne a korabeli eseményekkel való összefüggés; a későre datálás (R. Reitzenstein, Robinson) téves.

Qu. Cataudella (Catania) a «Die officiis» II. könyve forrásának kérdésével foglalkozott.

K. Kleve (Osló), a kongresszus legfiatalabb szónoka, «Cicero és az epikureus theologia» c. előadásában megállapította, hogy bár Cicero Epikuros filozófiájáról írva sok fontos dolgot elhallgat, félreért, illetve félremagyaráz — nyilatkozatai mégis igen értékesek az epikureizmus tételeinek rekonstruálása szempontjából; sok mindent csak Cicero közvetített számunkra, nem egyszer úgy vitatkozik, hogy érvelésének elemzésével megállapíthatók az epikurosi nézetek.

Ciceronak a korabeli költőkkel, a költészettel való kapcsolatával, az Augustuskori költészetre, valamint a császárkori irodalomra gyakorolt hatásával, művei továbbélésével számos érdekes előadás foglalkozott.

J. Martin (Würzburg) Cicero és költő kortársai viszonyát tárgyalva arra a következtetésre jutott, hogy Cicero nem adta ki Lucretius művét (L. viszont Trencsényi-Waldapfel I. az MTA I. Oszt. Közl. XIII. 1959, 127 köv.); Catullus (c. 49) gúnyolja Cicerot, aki — nem tudni mivel — megsértette őt; ezzel szemben nem igaz, hogy szónokunk általában ellenségesen tekintett a «poaetae novi» körének tagjaira (az ellentét valószínű okára l. viszont az MTA I. O. Közl. XIII. 1959, 341); a «cantores Euphorionis» megjelölés nem szükségképpen sértő.

A kongresszus egyik érdekessége volt, hogy a névsorban is egymás után következő *A. Traina* és *Trencsényi-Waldapfel Imre* előadása azonos címen szerepelt a programban: «*Cicerone poetarum graecorum interprete*». A két előadás közül azonban csak az utóbbi volt latin nyelvű.

A. Traina (Padova) több terjedelmes példán elemezte Cicero fordítói eljárását, megállapítva, hogy a görögök éthoszát a római érzékhez és felfogáshoz közelebbálló pathosszal helyettesíti.

Trencsényi-Waldapfel Imre Cicero fordítói tevékenységének elvi újdonságait és jelentőségét emelte ki: Cicero az első a római irodalomban, aki görög mintáit nem átdolgozza, utánozza, hanem tartalmi és formai hűséggel valóban fordítja. Kimutatta az előadó azt is, hogy például ifjúkori Aratos-fordítása hatással volt Lucretiusra, későbbi fordításai az aranykori költők fejlődését segítették elő.

Ezt követően *G. B. Pigato*, majd *J. Hubaux*, mintegy szerves folytatásul, Ciceronak Horatiusra, illetőleg Vergiliusra Aeneisére gyakorolt hatását tárgyalta.

MTA Könyvtára
Periodika 445/1960 sz.

S. D'Elia (Nápoly) «Influssi ciceroniani sull *Ars Amatoria* di Ovidio» c. előadásában nagyszámú párhuzamos hely alapján igazolta *K. Atzert* régebbi észrevételét : Ovidius a maga pajkos módján valóban felhasználta Cicerónak a római ifjúság társasági és szerelmi életére vonatkozó közléseit.

Több előadás foglalkozott Cicero császárkori és későbbi utóéletével. *O. Pasqualetti* (Torino) szónokuknak Minucius Felixre tett hatásáról, *R. Hanslik* (Bécs) a keresztény latin irodalomban elfoglalt jelentőségéről, *O. Tescari* (Róma) Augustinusnak Ciceroról alkotott véleményéről, művei utánzásáról beszélt. *M. Gigante* (Nápoly) Maximus Planudes görög nyelvű «Somnium Scipionis»-fordítását mutatta be, ismertette, hogy a görög kéziratok milyen javításokat tesznek lehetővé a latin szövegben. — *S. Battaglia* (Nápoly) Cicero középkori sorsának egyes mozzanatait, *J. Irmscher* (Berlin) pedig Cicero-műveknek humanisták által készített görög fordítását tárgyalta. *C. C. Secchi* (Milanó) Manzoni Cicero-stúdiumait ismertette egy az írónak könyvtárában talált Cicero-kézirathoz fűzött marginális alapján. *J. Guillen* Cicero spanyolországi ismeretét, megítélését, műveinek kiadásait, fordításait ismertette.

A grammatikai természetű előadások közül megemlíthető még *J. J. Delgadó*nak (Salamanca) az «*adulescentia*» szó jelentésével foglalkozó tanulmánya. Ebben megállapította, hogy Cicero más szerzőknél tágabb értelemben használja a fogalmat : a «*pueritia*» és a «*senectus*» közé eső időszakra használja.

A. Roveri (Bologna) előadásának tárgya volt : a «*potius quam ut*» kapcsolat jelentése és használata Ciceronál.

J. Irmscher második előadása, melyben ismertette a lipcsei *Bibliotheca Teubneriana* terveit Cicero művei új kritikai sorozatának kiadására — már a még megoldandó feladatok kijelölésének jegyében fogant.

Ha a kongresszuson elhangzott előadásokat összegezve kívánjuk értékelni, megállapíthatjuk, hogy a nyugati kutatók dolgozataiban a polgári tudomány legkülönfélébb irányzatai képviselve voltak, a legjobb racionalista-kritikai hagyományok folytatásától a klerikális apologetikáig. Örvendetes volt viszont a népi demokráciák képviselőinek szép szereplése ; külön is népszerű volt az, hogy előadásaikat szinte kivétel nélkül latin nyelven tartották meg.

A kongresszus előkészítése alapos, a rendezés gondos volt, a műsor összeállítása viszont zsúfolt, fárasztó : a három és fél napra (ápr. 2. du., 3., 4., 6.) kereken hatvan előadás került. Az egy-egy délelőtti, illetve délutáni ülésre eső átlagban 8—8 előadás meglehetősen megritkította a hallgatóság sorait, és igen kevés vitára adott időt. — Az olasz, francia és német nyelven elhangzott előadásokat fejhallgatón, hevenyészett olasz, francia, angol és német fordításban is hallgatni lehetett ; kényelmetlenül érintette a résztvevőket viszont, hogy éppen a spanyol nyelvű előadások tolmácsolásáról nem gondoskodott a rendezőség. A latin nyelvű előadásoknál megfigyelhető volt, hogy az előadók általában anyanyelvük kiejtéséhez igazodnak ; *Enrica Malcovati* megszívlelendő javaslata — hogy az előadók ragaszkodjanak a klasszikus kiejtéshez — sajnálatosan nem valósult meg.

A kongresszus résztvevői két igen szép kiránduláson is részt vettek Cicero születési helyén, Arpinumban (IV. 7.) és halála színterén, a phormiaei tengerparton (IV. 5).

A «Centro» *Ciceroniana* címen külön folyóiratot indított a Cicero-kutatás előmozdítására ; ennek első száma a kongresszus idején már hozzáférhető volt. A kongresszuson elhangzott előadások külön kötetben jelennek majd meg.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki felelős: Pataki Ferenc
A kézirat nyomdába érkezett: 1959. XI. 2. — Terjedelem: 9,25 (A/5) ív

1960.50020 — Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: Bernát György

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA